IV. ULUSLARARASI AĞRI DAĞI VE NUH'UN GEMİSİ SEMPOZYUMU

18-20 EKİM 2017 - AĞRI

THE FOURTH INTERNATIONAL MOUNT ARARAT AND NOAH'S ARK SYMPOSIUM

18th-20th OCTOBER 2017 - AĞRI

YAYINI HAZIRLAYANLAR - EDITORS

Prof. Dr. OKTAY BELLİ

Prof. Dr. FARUK KAYA

Dr. İBRAHİM ÖZGÜL

VEDAT EVREN BELLİ (M.A.)

IV. ULUSLARARASI
AĞRI DAĞI VE NUH'UN GEMİSİ SEMPOZYUMU
18-20 EKİM 2017 - AĞRI

THE FOURTH INTERNATIONAL
MOUNT ARARAT AND NOAH'S ARK SYMPOSIUM
18th-20th OCTOBER 2017 - AĞRI

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı Valiliği, İbrahim Çeçen Vakfı ve Belli Eğitim Kültür Tarihi ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nin (BEKAM), Organizasyonu ile Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Kültür ve Kongre Merkezi'nin Selçuklu ve Anadolu Salonlarında gerçekleştirilmiştir.

Yayın Hakları
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Mizanpaj
Mehmet SEÇER

Ön Kapak Fotoğrafı
Büyük ve Küçük Ağrı Dağı

Arka Kapak Fotoğrafı
Ağrı Dağı'nın Eteğinde Hz. Nuh'un Gemisi Olduğuna İnanılan Doğal Kalıntı

Kapak Tasarımı ve Uygulama
Emre YAZICIOĞLU

Sorumlu Editör
Prof. Dr. Oktay BELLİ

Düzelti
Güzin Sühran BELLİ

Baskı ve Cilt
Zafer Medya
Yenikapı Cd. Eski Cezaevi Karşısı, No:l Yakutiye - ERZURUM
Tel: 0442 234 22 85 Fax: 0442 233 69 52 e-posta: zafergrafikofset@hotmail.com

Baskı Tesisleri
1. Organize Sanayi Bölgesi Yönetim Cd. No: 7 Aziziye - ERZURUM
Sertifika No: 17266

İlk Basım, Ağustos 2018 - ERZURUM

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 21
Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, No: 7
Ağrı Valiliği Yayını, No: 2

ISBN: 978-605-817-1138

Kitapta Yer Alan Makalelerin Her Türlü Bilimsel ve Yasal Sorumluluğu, Yazarlarına Aittir.
Kitapta Yer Alan Görsel Malzemelerin Çok Büyük Bir Kısmı, Yazarları Tarafından Sağlanmıştır.

DÜZENLEME KURULU / ORGANIZATION BOARD

Prof. Dr. Abdulhalik KARABULUT
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörü - Rectorate of Ağrı İbrahim Çeçen University

Süleyman ELBAN
Ağrı Valisi - Governor of Ağrı

Prof. Dr. Oktay BELLİ
Belli Eğitim Kültür Tarihi ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü
Director of Belli Education and Cultural History and Archaelogical Research Center

Prof. Dr. Faruk KAYA
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektör Yardımcısı - Deputy Rectorate of Ağrı İbrahim Çeçen University

Prof. Dr. Önder ŞİMŞEK

Dr. İbrahim ÖZGÜL

Ebu Muhsin BULUT

Vedat Evren BELLİ (M.A.)

DANIŞMA KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Kerem KARABULUT
Prof. Dr. Faruk KAYA
Prof. Dr. Önder ŞİMŞEK
Prof. Dr. Adem YERİNDE
Prof. Dr. Gökhan BAYRAKTAR
Prof. Dr. İsmail HACIYEV
Prof. Dr. İsa Habibbeyli AKBAROĞLU
Prof. Dr. Veli BAHŞELİYEV
Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN
Prof. Dr. Ali KAFKASYALI

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Oktay BELLİ
(Yayın Kurulu Başkanı - Editör in Chief)

Prof. Dr. Faruk KAYA
Prof. Dr. Nihat FALAY
Prof. Dr. Metin TUNCEL
Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ
Doç. Dr. Yakup KARATAŞ
Dr. İbrahim ÖZGÜL
Dr. Şahabettin ÖZTÜRK
İsmet ALPASLAN
Sait KÜÇÜK

BİLİM KURULU / ADVISORY COMMITTEE

Prof. Dr. Abdurrahman ACAR
Prof. Dr. Özdemir ADIZEL
Prof. Dr. Galip AKIN
Prof. Dr. Veli ALİYEV
Prof. Dr. Hakkı ALMA
Prof. Dr. Kenan ARINÇ
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Prof. Dr. Veli BAKHŞALİYEV
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR
Prof. Dr. Fahriye BAYRAM
Prof. Dr. Oktay BELLİ
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Yüksel BİNGÖL
Prof. Dr. Gönül CANTAY
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Prof. Dr. Salim CÖHCE
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU
Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU
Prof. Dr. Bahattin DARTMA
Prof. Dr. Orhan DENİZ
Prof. Dr. Şefket DÖNMEZ
Prof. Dr. Neslihan DURAK
Prof. Dr. Çiğdem DÜRÜŞKEN
Prof. Dr. Merabi DZNELADZE
Prof. Dr. Necmettin ELMASTAŞ
Prof. Dr. Nihat FALAY
Prof. Dr. Marcella FRANGIPANI
Prof. Dr. Cafer GIYASİ
Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK
Prof. Dr. Uğur GÜLLÜLÜ
Prof. Dr. Eser GÜLTEKİN
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Ali İPEK
Prof. Dr. Gudret İSMAİLZADE
Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ
Prof. Dr. İsmail HACIYEV
Prof. Dr. Harald HAUPTMANN
Prof. Dr. Barbara HELWING
Prof. Dr. Ali KAFKASYALI
Prof. Dr. Abdulhalik KARABULUT
Prof. Dr. Kerem KARABULUT
Prof. Dr. Nakış KARAMAĞARALI
Prof. Dr. Andreas Müller KARPE
Prof. Dr. Faruk KAYA
Prof. Dr. Zeki KODAY
Prof. Dr. Saliha KODAY
Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Prof. Dr. Stephan KROLL
Prof. Dr. Vachtang LICHELI
Prof. Dr. Vedat ONAR
Prof. Dr. Ahmet ÖZBEK
Prof. Dr. Antonio SAGONA
Prof. Dr. Elfina SIBGATULLİNA
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER
Prof. Dr. Hacıfahreddin SEFERLİ
Prof. Dr. Abbas SEYİDOV
Prof. Dr. Hasbi SOYLU
Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN
Prof. Dr. Metin TUNCEL
Prof. Dr. Selçuk URAL
Prof. Dr. Naile VELİHANLI
Prof. Dr. Hüseyin YALÇIN
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI
Prof. Dr. İsa YÜCEER
Prof. Dr. Mehmet ZAMAN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ÖNSÖZ **11**

ÖNSÖZ **13**

SUNUŞ **15**

AĞRI – PATNOS -LİÇ (YALÇINKAYA) URARTU BRONZE AND SILVER WARE TREASURE *17*
AĞRI – PATNOS -LİÇ (YALÇINKAYA) URARTU BRONZ VE GÜMÜŞ EŞYA DEFİNESİ **19**
Oktay BELLİ - Ayhan YARDIMCIEL - K. Zeynel Abidin YAŞLI

IMPORTANCE OF THE SETTLEMENT KIZKALE AND HIS NECROPOLIS IN STUDYING OF THE PAINTED CERAMICS CULTURE OF AZERBAIJAN AND EAST ANATOLIA *35*
KIZ KALESİ YERLEŞMESİ VE NEKROPOLÜNÜN DOĞU ANADOLU VE AZERBAYCAN BOYALI KAPLAR KÜLTÜRÜNÜN ARAŞTIRILMASINDA ÖNEMİ **39**
Veli BAKHSHALİYEV - Hilary GOPNIK - Lauren RISTVET

FEATURES OF GOAT DESIGNS IN GEMİKAYA ROCK DRAWINGS AND THEIR PARALLELS IN EAST ANATOLIA *43*
GEMİKAYA TASVİRLERİNDEKİ KEÇİ RESİMLERİNİN ÖZELLİKLERİ VE ŞARKI ANADOLU PARALELLERİ **45**
Fizze QULİYEVA

ORNAMENTAL FEATURES OF THE CALCOLITHIC CERAMICS OF NAKHCHIVAN AND EASTERN ANATOLIA *50*
NAHÇIVAN VE DOĞU ANADOLU'NUN KALKOLİTİK SERAMİĞİNİN ORNAMENT (SÜS) HUSUSİYETLERİ **51**
Zeyneb GULİYEVA

MIDDLE BRONZE AGE CULTURE OF AĞRI-DOĞUBEYAZIT REGION IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL SURFACE SURVEY *58*
ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA AĞRI-DOĞUBAYAZIT BÖLGESİ'NİN ORTA TUNÇ ÇAĞI KÜLTÜRÜ **59**
Ayhan YARDIMCIEL - Emine GİZLENCİ

AN EARLY IRON AGE FORTRESS ON IĞDIR PLAIN: LUHIUNE *64*
IĞDIR OVASI'NDA BİR ERKEN DEMİR ÇAĞI KALESİ : *LUHIUNE* **65**
Vedat Evren BELLİ

AHMED-İ HANİ LIBRARY (TRAIN STATION BUILDING) *69*
AHMED-İ HANİ KÜTÜPHANESİ (TREN GAR BİNASI) **70**
Şahabettin ÖZTÜRK

AHMED-İ HANİ CITY MUSEUM (MADRASAH AND HOUSE) *77*
AHMED-İ HANİ KENT MÜZESİ (MERDRESE VE EV) **78**
Şahabettin ÖZTÜRK - Vedat Evren BELLİ

A LONG JOURNEY ON THE TRACK OF NOAH'S ARK *84*
NUH'UN GEMİSİ İZİNDE UZUN BİR YOLCULUK **85**
Ebu Muhsin BULUT

NOAH AND NOAH'S ARK IN THE WORKS MINIATURES CONTAINING CHRISTIANISM DOCTRINE (BETWEEN 9th AND 15th CENTURY) *90*
HIRİSTİYANLIK ÖĞRETİLERİNİ İÇEREN ESERLERDEKİ MİNYATÜRLERDE HZ. NUH VE NUH'UN GEMİSİ (9. VE 15.YY. ARASI) **91**
Emrah İSTEK - Gülşen İSTEK

THE PRODUCTION AND TRADE OF ROCK SALT AND THE PLACE OF SALT IN FOLK LITERATURE IN THE MOUNT ARARAT REGION *102*
AĞRI DAĞI BÖLGESİ'NDE KAYATUZU ÜRETİMİ, TİCARETİ VE TUZUN HALK EDEBİYATINDAKİ YERİ **113**
Oktay BELLİ - Güzin Sühran BELLİ

MORPHOMETRIC ANALYSIS OF MOUNT ARARAT (AĞRI) *124*
AĞRI DAĞI'NIN (ARARAT) MORFOMETRİK ANALİZLERİ **126**
Vedat AVCI - Murat SUNKAR - Ahmet TOPRAK

OVERVIEW OF MINING ACTIVITIES IN THE DISTRICT OF (BAYEZID) AĞRI SANJAK IN THE OTTOMAN PERIOD *133*
OSMANLI DÖNEMİ (BAYEZİD) AĞRI SANCAĞI HAVALİSİNDEKİ MADENCİLİK FAALİYETLERİNE GENEL BAKIŞ **135**
Durmuş Volkan KARABOĞA

MINERALOGICAL-CHEMICAL AND PHYSICAL PROPERTIES OF PELOIDS USED IN SPAS AROUND OF DİYADİN (AĞRI): AVAILABILITY IN PELOTHERAPY *144*
DİYADİN (AĞRI) YÖRESİ KAPLICALARINDA KULLANILAN ÇAMURLARIN MİNERALOJİK-KİMYASAL VE FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ: PELOTERAPİDE KULLANILABİLİRLİĞİ **146**
Muazzez ÇELİK KARAKAYA - Necati KARAKAYA

AMPHIBIAN AND REPTILIAN BIODIVERSTY OF ARARAT MOUNTAIN AND NEAR ENVIRONMENT *154*
AĞRI DAĞI VE YAKIN ÇEVRESİNİN KURBAĞA VE SÜRÜNGEN BİYOÇEŞİTLİLİĞİ **156**
Mehmet Zülfü YILDIZ - Naşit İĞCİ - Bahadır AKMAN - Bayram GÖÇMEN

THE ORIGIN AND MEANING OF THE NAME ARARAT *165*
ARARAT ADININ KÖKENİ VE ANLAMI **172**
Oktay BELLİ

SIGNIFICANCE OF HISTORICAL AND CULTURAL VALUES IN DEVELOPMENT OF DOGHUBAYEZID CITY TOURISM *179*
DOĞUBAYAZIT ŞEHRİ'NİN TURİZM YÖNÜNDEN KALKINMASINDA TARİHİ VE KÜLTÜREL DEĞERLERİN ÖNEMİ **189**
Cengiz ÇELİK

ABDİGÖR (BLIND ABDI) MEATBALLS: ANATOLIA'S OLDEST DIET FOOD..... 199
ANADOLU'NUN EN ESKİ DİYET YEMEĞİ: ABDİGÖR (KÖR ABDİ) KÖFTESİ 203
Güzin Sühran BELLİ - Oktay BELLİ

THE IMAGE OF THE FLOOD OF NOAH'S DAY IN THE ILLUSTRATED OCTATEUCH MANUSCRIPT FROM THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD..... 207
ORTA BİZANS DÖNEMİ RESİMLİ OKTATEUKH EL YAZMASINDA NUH TUFANI İMGESİ 209
Necla KAPLAN

AN EVALUATION ON BAYEZİD GOVERNER, MAHMUT PASHA'S, RELATIONS WITH THE HEADQUARTERS 223
BAYEZİD MUTASARRIFI MAHMUT PAŞA'NIN MERKEZLE İLİŞKİLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME.....225
İbrahim ÖZGÜL - Ersin KIRCA

A PHOTOGRAPH ART IN KARS AND AĞRI: ÇERKES KARADAĞ 231
KARS VE AĞRI TOPRAĞINDA BİR FOTOĞRAF SANATÇISI: ÇERKES KARADAĞ 233
Hüseyin ÇİFTÇİ

RURAL-URBAN POPULATION STRUCTURE OF THE PROVINCE OF AĞRI (1927-2016)..... 236
AĞRI İLİNİN KIR-KENT NÜFUS YAPISI (1927-2016).....238
Faruk KAYA

AĞRI/ARARAT MOUNTAIN, ARMENIANS AND NOAH'S ARK IN THE WORKS OF WESTERN TRAVELERS (XVI.-X VIII CENTURIES)..... 249
BATILI SEYAHATNAMELERDE AĞRI DAĞI, ERMENİLER VE NUH'UN GEMİSİ (XVI.-XVIII. YÜZYILLAR).....250
Emrah İSTEK - Gülşen İSTEK

THE GRACE OF GOD : CONVERGENCE SUBLIMITY FROM NOAH'S(AS) ARK TO AGRI MOUNTAIN..... 259
ALLAHIN LÜTFÜ: NUH'UN (as) GEMİSİNDEN AĞRI DAĞI MEKANINA KAVUŞMA YÜCELİĞİ.....261
Ebulfez EZİMLİ

MEANING OF ARARAT CONCEPT OR SPECIFIC LOCATION OF ARARAT MOUNTAIN 269
ARARAT KAVRAMININ MEDLULÜ VEYA ARARAT DAĞI'NIN SPESİFİK KONUMU.....271
Hüseyin GÜNEŞ

ARARAT MOUNTAIN AND NUH FLOOD IN THE MOUNTAIN CULT IN TURKISH CULTURE 277
TÜRK KÜLTÜRÜNDE DAĞ KÜLTÜ ÇERÇEVESİNDE AĞRI DAĞI VE NUH TUFANI.....279
Mehmet Emin BARS - Yılmaz IRMAK

PROPHET NOAH IN KADI BURHANEDDİN B. MESUD OF ANI'S WORK ENÎSÜ'L-KULÛB *289*
ANİ'Lİ KADI BURHANEDDİN B. MES'UD'UN ENÎSÜ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE NUH PEYGAMBER **291**
Ali İPEK - Ercan CENGİZ

ACCORDING TO THE SYRIAC HISTORIES PROPHET NOAH AND FLOOD *296*
SÜRYANİ TARİH KAYNAKLARINA GÖRE NUH PEYGAMBER VE TUFAN **298**
Ahmet Yasin TOMAKİN

NOAH AND NOAH'S ARK IN MATHNEVI *306*
MESNEVİ'DE HZ. NUH VE NUH'UN GEMİSİ **307**
Yasemin YAYLALI

REJECTION OF EXCLUSIVENESS IN THE CONTEXT OF NOAH PARABLE *314*
HZ. NUH KISSASI BAĞLAMINDA SEÇKİNLİĞİN REDDİ **316**
Bayram AYHAN

NUH CONSTITUTION IN THE HOLY BOOKS *325*
KUTSAL KİTAP ANLATILARINDA NUH KAVMİ **327**
Selahattin ÇELİK

INTERPRETATION OF THE NARRATIONS WHICH TELLS ABOUT PROPHET NOAH' S BEING THE FIRST PROPHET SENT TO EARTH *339*
HZ. NÛH'UN YERYÜZÜNE GÖNDERİLEN İLK RESÛL OLDUĞU İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ **340**
Fuat KARABULUT

KASÎDE-İ NA'T-I HAZRET-İ NUH NEBİ **348**
Sait KÜÇÜK

AĞRI MOUNTAIN IN TURKISH LITERATURE AND NUH'S SHIP *350*
TÜRK EDEBİYATINDA AĞRI DAĞI VE NUH'UN GEMİSİ **351**
Sebahattin YUM

NEPOTISM IN THE MESSAGE OF PROPHET NOAH *358*
HZ. NUH'UN MESAJINDA AKRABA KAYIRMACILIĞI **359**
Zeki TAN

EFFECTS OF TOURISM RECEIPTS IN TURKEY ON THE ECONOMIC GROWTH: A TIME SERIES ANALYSIS WITH STRUCTURAL BREAKS (1980-2016) *366*
TÜRKİYEDE TURİZM GELİRLERİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: YAPISAL KIRILMALI BİR ZAMAN SERİSİ ANALİZİ (1980-2016) **368**
Kerem KARABULUT - Ömer YALÇINKAYA

IN THE LIGHT OF ARCHIVES, THE SOCIAL ACTIVITIES OF THE UNITED KINGDOM AGENTS IN THE BORDURE OF HAKKARİ, VAN, AĞRI AND THE NEIGHBOR WESTERN PERSIAN VILLAGES FROM 1890 TO 1920 ..... *383*
BELGELER IŞIĞINDA İNGİLİZLERİN 1890-1920 YILLARI ARASINDA HAKKARİ, VAN, AĞRI VE BU İLLERE KOMŞU İRAN BÖLGELERİNDE YAPTIĞI SOSYAL ÇALIŞMALAR **384**
Tahir YAŞAR

STATEMENT OF BAYAZID MEBUSU ŞEVKET ON REFET PASHA (18.11. 1338 1922).....*389*
BAYAZID MEBUSU ŞEVKET BEY'İN REFET PAŞA HAKKINDAKİ TAKRİRİ (18.11. 1338 1922) **391**
M. Salih MERCAN

LYRICAL TRANSLATION OF AHMED-I HANI'S "MEM U ZIN" / LYRICAL TRANSLATION INTO TURKISH: NAZMÎ *400*
AHMED-İ HANİ'NİN "MEM U ZİN" ADLI ESERİNİN TÜRKÇEYE MANZUM ÇEVİRİSİ / TÜRKÇEYE MANZUM ÇEVİRİ: NAZMÎ **401**
Müzahir KILIÇ

BAYEZIT-ERZURUM-TRABZON HISTORICAL TRANSIT ROAD *406*
BAYEZİT – ERZURUM – TRABZON TARİHİ TRANSİT YOLU **407**
İsmet ALPASLAN - Yasin DEĞİRMEN

THE IMPORTANCE OF CITY SYMBOLS IN CREATING CITY IDENTITY: AĞRI SAMPLE *414*
KENT KİMLİĞİ OLUŞTURMADA KENT SEMBOLLERİNİN ÖNEMİ: AĞRI ÖRNEĞİ **416**
Fatih KARİP

SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE (LIFE) IN AĞRI AND IĞDIR BEFORE 1950..... *426*
AĞRI VE IĞDIR'DA 1950 ÖNCESİ SOSYO-EKONOMİK YAPI **427**
Nihat FALAY

AGRI CITY AND IBRAHIM ÇECEN UNIVERSITY FROM THE POINT OF VIEW OF ITS OWN STUDENTS AND PEOPLE WHO LIVE IN AGRI CITY: A CASE STUDY..... *438*
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ VE HALKIN BAKIŞ AÇISIYLA ÜNİVERSİTE VE AĞRI KENTİ: DURUM ÇALIŞMASI **440**
Mehrali CALP

VALUES EDUCATION IN THE POEMS OF ASHIK GAMGÜDER OF TUTAK..... *454*
TUTAKLI ÂŞIK GAMGÜDER'İN ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ **456**
Yasin KILIÇ

THE POETRY WORLD OF THE MAJOR OF THE DERVİSH LSNDOWNER FROM YEKMAL *464*
AĞRILI BİNBAŞI YEKMALLİ DERVİŞ AĞA'NIN ŞİİR DÜNYASI **466**
Ahmet YILDIRIM

NORTHEASTERN CULTURE SOCIAL ETHICS IN TURKULER..... 474
KUZEYDOĞU KÜLTÜRÜNDE TÜRKÜLERDE TOPLUMSAL AHLAK 476
Salih ŞAHİN

EVALUATION OF THE RESULTS OF IMPLEMENTATION OF THE STATE SUBSIDIZED AGRI CULTURAL INSURANCE IN AĞRI PROVINCE..... 481
AĞRI İLİNDE DEVLET DESTEKLİ TARIM SİGORTALARI UYGULAMA SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....482
Esra KADANALI - Mustafa TERİN

FOLKWAYS, MORES, CUSTOMS AND TRADITIONS PERTAINING TO THE MARRIAGE CEREMONY OF THE FOLK CULTURE OF AĞRI PROVINCE FROM PAST TO PRESENT..... 491
AĞRI İLİ HALK KÜLTÜRÜNDE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE EVLENME MERASİMİ İLE İLGİLİ ÖRF, ADET, GELENEK VE GÖRENEKLER.....493
Akif ARSLAN

THE FIGURES LEADING THE LITERARY AND SUFISTIC LIFE OF AĞRI AND THEIR EFFECTS ON SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENT..... 505
CUMHURİYET DÖNEMİNDE AĞRI'DA İLİM VE TASAVVUF HAYATINA YÖN VEREN ŞAHSİYETLER VE TOPLUMSAL HAYATA TESİRLERİ.....507
Abdulcebbar KAVAK

REFLECTIONS OF 1957 ELECTIONS IN AĞRI ACCORDING TO THE LOCAL PRESS 513
MAHALLİ BASINA GÖRE AĞRI'DA 1957 SEÇİMLERİNİN YANSIMALARI 514
Cengiz SUNAY - Bilal TUNÇ

INVESTMENT AREAS IN AĞRI 521
AĞRI'DA YATIRIM ALANLARI 522
Fatma TEMELLİ

SUGAR BEET PRODUCTION AND PRODUCTIVITY: AĞRI PROVINCE SAMPLE 531
ŞEKER PANCARI ÜRETİMİ VE VERİMLİLİĞİ: AĞRI İLİ ÖRNEĞİ.....533
Ömer ÇINAR - Yunus BUDAK

THE REFLECTIONS OF THE 27th MAY 1960 MILITARY INTERVENTION ON "YAYLA" FROM THE LOCAL PRESS OF AGRI..... 542
27 MAYIS 1960 ASKERÎ MÜDAHALESİNİN AĞRI YEREL BASININDAN YAYLA GAZETESİNE YANSIMALARI.....543
Figen ATABEY

PROCESS OF GETTING TO MUSIC THE FOLK SONG OF AĞRI REGION..... 550
AĞRI YÖRESİNE AİT TÜRKÜLERİN ÇOKSESLİ MÜZİK DAĞARCIĞINA KAZANDIRILMA SÜRECİ 551
Mehriban AĞAYEVA - Volkan AYDOĞAN

IN THE CONTEXT OF CHANGE AND CONTINUITY TULUM PERFORMANCE IN DOĞUBAYAZIT DISTRICT OF AĞRI..... 554
DEĞİŞİM VE SÜREKLİLİK BAĞLAMINDA AĞRI İLİ DOĞUBAYAZIT İLÇESİNDE TULUM İCRASI.....555
Memmedali MEMMEDALİYEV - Rıdvan GÜRLER

ÖNSÖZ

Ağrı Ibrahim Çeçen Üniversitesi olarak, Ağrı Valiliği ve Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi ***(BEKAM)***, İbrahim Çeçen Vakfı ve SERKA ile birlikte ***"IV Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu'nu*** düzenlemekten ve siz değerli bilim insanları ve araştırıcıları bir araya getirmekten çok büyük bir mutluluk duymaktayım.

Ağrı ili turistik değerleri bakımından zengin bir potansiyele sahip olmasına rağmen özellikle Doğubayazıt ilçesi sınırları içerisinde bulunan ve kutsal kitaplarda yer almış Büyük ve Küçük Ağrı dağları, Meteor Çukuru, bugünkü şehrin güneyinde ve daha yüksek bir konumda olan Eski Doğubayazıt şehri ve bu şehrin dokusu içinde kalan İshak Paşa Sarayı, Doğubayazıt Kalesi ve Ahmed-î Hani Türbesi ile Gürbulak Oluğu'ndaki Üzengili köyünün güneyinde ve sınır kuşağı üzerindeki bir sahada Nuh'un Gemisi olduğu sanılan doğal yapı ve yine bu çevrede bulunduğu iddia edilen Nuh'un kayıp kenti Naxuan ile tanınmaktadır.

Türkiye'nin en yüksek dağı (5137 m.) olan Ağrı Dağı; heybetli oluşu, dağcılık yönünden tatmin edici olması ve monoteist dinlerde önemli bir yerinin bulunması nedeniyle bütün dünyada kendisi kadar yüksek ve hatta kendinden çok daha yüksek dağlardan daha fazla bilinmektedir. Bundan dolayı batılı bilim insanları bu dağın önemini Güney Afrika'nın elması ne kadar değerli ise Türkiye'nin Ağrı Dağı'da o kadar değerlidir şeklinde ifade etmektedirler.

Eski çağlardan günümüze kadar güncelliğini ve gizemini koruyan nadir olaylardan biri de, hiç kuşkusuz ki Nuh Tufanı ve tufan sonucu geminin içindekilerle birlikte nerede karaya oturduğudur. Üç büyük semavi dini temsil eden kutsal kitaplar Tevrat, İncil ve Kuran-ı Kerim yanında, Eski Çağlarca yaşamış olan önemli kültürlerin hepsinde karşımıza çıkan büyük tufan - Nuh tufanı hakkında antik kaynaklardan modern bilime değin çeşitli görüşler ortaya atılmış ve geminin nerede olduğu konusu ve bulunması için her dönem çok çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ağrı Dağı pek çok insanın düşüncesinde Nuh'un gemisi ve tufan ile özdeşleşmiştir.

Ağrı ili olarak insanlık tarihinin tartışmasız en önemli destanlarından birine ev sahipliği yaptığımız halde, ne yazık ki bu büyük fırsatı ve potansiyeli günümüze kadar gereği gibi değerlendirememişiz, üniversite olarak 2003 yılından bu yana Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumlarını düzenlemedeki amacımız; Özellikle inanç turizmi açısından büyük bir potansiyele sahip olan Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi ile ilgili araştırmalar yapan bilim insanlarını bir araya getirip bu konunun her yönüyle irdelenmesini sağlamak, bu potansiyeli harekete geçirecek ve yöreyi canlandıracak inanç turizmine yönelik alt yapı ve tanıtım çalışmalarına öncülük yapmak, katkı sunmaktır.

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi olarak biz bunu başarabilirsek; büyük tufandan sonra Hz. Nuh'un Gemisi'nin bu dağın üzerine oturduğu inancı nedeniyle, çok sayıda şiir, mani, öykü, atasözü ve efsaneye konu olan Ağrı Dağı'nı dünyanın en çok ziyaret edilen yerlerinden biri haline getirebilir, bacasız sanayi olarak tanımlanan turizm sayesinde ülke ve bölge ekonomisine büyük bir girdi sağlayabiliriz.

Bizler Anadolu Medeniyetlerinin varisleri olduğumuza gönülden inanıyor; kendi değerlerimizi terk etmeden, evrensel değerleri ıskalamadan, dengeli bir yol haritası oluşturmak istiyoruz. Çalışmalarımızın temelindeki bu anlayış bizim amaç ve hedeflerimizi teşkil etmektedir. Sosyal Bilimler sahasında bilgi, düşünce ve görüş birikimine, akışına ve paylaşımına vesile olacağına yürekten inandığım 100'ün üzerinde yerli ve yabancı katılımcıyla gerçekleştirdiğimiz bu sempozyumumuzda sunulan ilmi ve akademik tebliğleri toplamış olduğumuz kitabımızdan okuyabilirsiniz.

Sempozyumun düzenlenmesinde ve başarılı bir şekilde gerçekleşmesinde Üniversitemizin Rektör Yardımcısı Prof Dr. Faruk Kaya ve Belli Eğitim Kültür Tarih Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü Prof. Dr. Oktay Belli'nin büyük katkısı olmuştur. Kendilerine çok teşekkür ederim. Sempozyumda sunulan bildirilerin kitaplaşması için Serhat Kalkınma Ajansı'nda ***(SERKA)*** ödenek ayırtan Ağrı Valisi Sayın Süleyman Elban'a minnettarım.

"IV Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu" kitabının Erzurum şehrinde Zafer Ofset tesislerindeki Baskısı sırasında, kendi maddi imkanlarıyla İstanbul'dan gelerek bizzat matbaada çalışan Prof. Dr. Oktay Belli'nin gayretleri, hemen her türlü övgünün üzerindedir. Bilimsel sorumluluk ve değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Oktay Belli'ye Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi adına sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

En büyük dileğimiz, 2019 yılı içinde ***"V Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu"nun*** Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nde düzenlenmesidir.

Prof. Dr. Abdulhalik KARABULUT

Rektör

ÖNSÖZ

Anadolu coğrafyasının en görkemli ve yüksek engebesi olan Büyük Ağrı Dağı'na (5137 m.) ev sahipliği yapan Ağrı ilimiz, şehrin adım da, Ağrı Dağı'ndan almanın gurur ve kıvancını yaşamaktadır.

Kutsal kitaplara konu olan Ağrı Dağı, oldukça geniş bir coğrafi bölgeye yayılmakta ve bu coğrafi bölgelerin köklü kültürünü bünyesinde barındırmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti toprakları içinde bulunan Büyük ve Küçük Ağrı Dağları, günümüzde Ermenistan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve İran Devleti ile sınır komşuluğu yapmaktadır.

Türklerin 1000 yıldan beri Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasında birlikte yaşadığı Ağrı Dağı, Türk Kültürünün de ayrılmaz bir parçası olmuştur. Aynı zamanda evrensel kültür değerlerine sahip olan Ağrı Dağı, yüzlerce yıldan beri bölgede yaşayan insanların tarih, arkeoloji, sanat tarihi, coğrafya, dil ve edebiyat, teoloji, iktisat, turizm, spor, müzik, folklor, geleneksel mutfak kültürü ve yemeklerine damgasını vurmuştur.

İranlılar, Ağrı Dağı'nı ***"Nuh'un Dağı"*** anlamına gelen ***"Kuh-i Nuh"*** olarak adlandırmıştır. Araplar, Büyük Ağrı Dağı'na ***"Cebelu'l Haris"***, Küçük Ağrı Dağı'na ise ***"Cebel'ul Huveyris"*** demişlerdir. Tüm batılı seyyah, araştırmacı ve coğrafyacılar da, Ağrı Dağı'nı "Ararat" olarak adlandırmıştır.

Türkler, 16 Ağustos 1064 yılında ünlü Ani şehri ve kalesini fethedip Anadolu içlerine girdiklerinde, bu yüce dağa hayran olmuş ve bu ulu dağı ***"Agr Dağ"*** ya da ***"Eğri Dağı"*** olarak adlandırmıştır. Bilindiği gibi ***"Agr Dağ"*** ya da ***"Ağrı Dağı"***, Yakut Dili'nde ***"Kocaman"***, ya da ***"Tanrı"*** anlamına gelmektedir. Yaklaşık 1000 yıldan beri Türkler tarafından ***"Ağrı Dağı"*** olarak adlandırılan bu yüce dağ, hem Anadolu'nun, hem de Türk Dünyası'nın efsanelere konu olan en görkemli dağıdır.

18-20 Ekim 2017 tarihleri arasında ***"IV Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu"***nun Ağrı ilinde ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesinde düzenlenmesi, Anadolu ve Türk Dünyası için çok büyük bir önem taşımaktadır.

Sempozyumda, tarih, arkeoloji, coğrafya, sanat tarihi, dil ve edebiyat, teoloji, iktisat, turizm, madencilik tarihi, spor, müzik, folklor, geleneksel mutfak kültürü ve yemekleri konusunda sunulan birbirinden değerli bildiriler, Ağrı Dağı ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin bilim, sanat ve kültürüne çok büyük bir katkı sağlamaktadır.

"IV Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu"nu düzenleyen Ağrı Valiliği, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Abdülhalik Karabulut, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi (***BEKAM***), Sempozyum Düzenleme Kurulu ve emeği geçen herkese çok teşekkür ederim.

"IV Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu"na sunulan bildiri metinlerinin kitap olarak basılmasını sağlayan ***Serhat Kalkınma Ajansı'na (SERKA)***, kitabın başarılı bir şekilde basılması için büyük bir özveriyle çalışarak emek harcayan sorumlu editör Prof. Dr. Oktay Belli'ye, Ağrı Valiliği adına çok teşekkür ederim.

Ağrı ilimize modern ve çağdaş bir kent kimliği kazandırmak için, ilimizde ***"Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Müzesi"*** kurma çalışmalarımız devam etmektedir. Bu güne kadar Ağrı ili, ilçeleri ve köylerinden Erzurum, Van, Kars ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne geçici olarak götürülen yüzlerce arkeolojik eseri tekrar geri getirmek istiyoruz. Arkeolojik eserlerin, bölgenin tarih, kültür ve arkeolojisini yansıtan kendi topraklarında sergilenmesi en büyük amacımızdır. Eğer arkeolojik eserleri Ağrı ilinde kuracağımız müzede sergileyemezsek, bölgenin arkeolojisi ve Eski Çağ tarihi çok eksik kalır.

Bir başka önemli dileğimiz, 2019 yılı içinde ***"V. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu"***nun Ağrı ilimizde ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nde düzenlenmesi, yurt içi ve yurt dışından birçok bilim insanının sempozyumuna katılmasıdır. Bu sayede inanç turizminin canlandırılarak bölge ekonomisine katkı yapmasını sağlamaktır.

Süleyman ELBAN
Ağrı Valisi

IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu'na katılan bilim insanı ve araştırıcıların toplu hatıra fotoğrafı

SUNUŞ

18-20 Ekim 2017 tarihleri arasında, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı Valiliği, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi ve İbrahim Çeçen Vakfi'nın organizasyonu ile ***"IV Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu-The Fourth International Mount Ararat and Noah's Ark Symposium"*** düzenlenmiştir.

Sempozyum, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Kültür ve Kongre Merkezi'nin Selçuklu ve Anadolu Salonlarında gerçekleşmiştir. Sempozyuma, Türkiye, Nahçıvan, Azerbaycan ve İran'dan birçok bilim insanı ve araştırmacı katılmıştır.

Kutsal kitaplara konu olan Ağrı Dağı, geniş bir coğrafi bölgeye yayılmakta ve bu bölgelerin binlerce yıllık köklü kültürünü bünyesinde barındırmaktadır. Evrensel kültür değerlerine sahip olan Ağrı Dağı, bölgede yaşayan insanların tarih, arkeoloji, prehistorya, sanat tarihi, coğrafya, dil ve edebiyat, teoloji, iktisat, tarım, turizm, spor, müzik, folklor, geleneksel mutfak kültürü ve yemeklerine damgasını vurmuştur.

2005 yılından günümüze kadar Doğubayazıt ve Ağrı ilinde Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi bünyesinde, Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi ile ilgili birçok uluslararası sempozyum düzenlenmiş ve bu önemli sempozyumların kitapları yayımlanmıştır. Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi ile ilgili olarak yayımlanan başarılı kitaplar, Türkiye, Amerika ve Avrupa ülkelerinden en çok ilgi çeken ve aranılan kitapların başında yer almaktadır. Hatta kitap piyasasında, Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi ile ilgili sempozyum kitaplarının çok yüksek fiyatlarla satılması, kitapların nicelik ve içerik yönünden ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir.

En büyük dileğimiz, Ağrı ilinde ***"Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Müzesi"***nin açılması ve bölge tarihinin eksik olan yönlerinin tamamlanmasıdır. Kurulacak olan müze, hem Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesini tamamlayacak, hem de Ağrı iline modern ve çağdaş bir kent kimliği kazandıracaktır. Kurulacak olan Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Müzesi'nde, şimdiye kadar Ağrı bölgesinden Erzurum, Van, Kars ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne götürülen yüzlerce arkeolojik eser sergilenecektir. Bunun yanı sıra, müzede Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi ile ilgili fotoğraf, resim, gravür, el dokumaları ve diğer maddi eserler sergilenecektir.

"IV Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu"nun düzenlenmesini sağlayan Ağrı Valisi Sayın Süleyman Elban'a Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörü Sayın Abdulhalik Karabulut'a, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü Sayın Prof. Dr. Oktay Belli'ye, Düzenleme Komitesi ve emeği geçen hemen herkese, ne kadar teşekkür etsek azdır.

Kitabın, Serhat Kalkınma Ajansı ***(SERKA)*** tarafından yayınlanması için gerekli ödeneğin ayrılmasını sağlayan Ağrı Valisi Sayın Süleyman Elban'a ve ***Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA)*** Kars Şehri Genel Sekreteri Sayın Oktay Güven'e çok teşekkür ederiz.

Editör grubu olarak en büyük amacımız, 2019 yılı içinde ***"IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu"***nun Ağrı ilinde ve İbrahim Çeçen Üniversitesi bünyesinde gerçekleştirilmesidir.

YAYINA HAZIRLAYANLAR - EDITORS
Prof. Dr. OKTAY BELLİ - Prof. Dr. FARUK KAYA
Dr. İBRAHİM ÖZGÜL - VEDAT EVREN BELLİ (M.A.)

AĞRI – PATNOS -LİÇ (YALÇINKAYA) URARTU BRONZE AND SILVER WARE TREASURE

Oktay BELLİ*
Ayhan YARDIMCIEL**
K. Zeynel Abidin YAŞLI***

ABSTRACT

During the 9th and 7th centuries BC., today's Van Castle ***(Tushpa)*** made the capital of the Urartu Kingdom, which maintained its sovereignty in the Eastern Anatolia, South Caucasus and Northwest Iran regions. Urartu Kingdom extended up a geographical region that is half of Turkey's area, and it could not reach the northern Black Sea coast, and the southwestern Mediterranean coast. Nevertheless, it has been a tremendous contribution to the cultural and economic development of these geographical regions under its sovereignty for nearly 240 years.

The Urartu Kingdom succeeded in transforming the disadvantages of the difficult geography in which it is dominant, to the advantage of its construction activities, such as roads, dams, ponds and water channels, new settlements, and so on. The Urartu Kingdom, which encourages the population of the region, which is generally accustomed to semi-nomadic life style, to settlement, has thus carried out population transfers many times with the military expeditions, especially in the Northeast Anatolia region. But; another achievement of the Urartu Kingdom is its success in metal art.

Especially, the metal works which are defined as palace ware and which are usually designed for daily life, palace, temple and religious rituals are of high quality, reaching a fairly advanced level in the field of jewelery. The mentioned palace ware works are usually found in the royal cities and are produced in the workshops of the great monuments established. Thousands of metal objects, tools, weapons and jewelery were produced in the city of Urartu in in the first half of the first millennium BC., resulted in naming the Near East as the largest miner community in the true sense.

From the Patnos region, about 120-130 km north of the capital of the Urartu Kingdom, ***Tuşpa***, thousands of pieces of metal goods, tools, jewelry and weapons were seized from the 1970s as a result of illegal excavations by the people. A vast majority of the goods, tools, weapons and jewelry made of gold, silver, lead, bronze, rice and iron that were captured from Urartu castles, temple palace, necropolis were abducted to European countries, Israel, America and Japan and some were bought by collectors.

* *Prof. Oktay BELLİ, Director of Belli Education Cultural History and Archaeology Research Center, İstanbul/TURKEY, e-mail: obelli@hotmail.com, oktaybelli@gmail.com, web: www.oktaybelli.com*

** *Dr. Ayhan YARDIMCIEL, Kafkas University, Faculty of Tourism, Department of Tourism guidance, Sarıkamış-Kars/TURKEY, e-mail: ayhanyardimciel@gmail.com*

*** *K. Zeynel Abidin YAŞLI, Art Historian, Kars Museum, Kars/TURKEY*

Silver fluted bowl

In 2015, security units confiscated the great Urartu treasure in the village of Liç (Yalçınkaya), about 10-15 km south of the Patnos district of Ağrı province. The treasury consists of a large number of vessels made of bronze and silver, pot, mug with cups, papyrus, arrows, horse harness, wooden furniture and car plies.

A total of 93 pieces consisting of bronze and silver pieces in the treasure, are presented in Kars Museum today. However, for the time being it is understood that the 93-pieces of ware has formed only a small part of the treasure that has been captured since many years.

As with the nailed vessels and other goods not found between the seized wares of the treasure; beads made of precious and semi-precious stones, rings, hair ring, pectoral, necklace, neck ring, earrings, medallions, eyed needles, fibula, seals and bracelets were not also found. Metal pieces of the 93 pieces of the treasure is the subject of the research.

Key words: *Urartu, Tuşpa, Eastern Anatolia Region, Patnos-Liç, Mining Art, Metal Ware, Kars Museum.*

AĞRI – PATNOS -LİÇ (YALÇINKAYA) URARTU BRONZ VE GÜMÜŞ EŞYA DEFİNESİ

Oktay BELLİ*
Ayhan YARDIMCIEL**
K. Zeynel Abidin YAŞLI***

GİRİŞ

Egemen olduğu bölgeye ilk kez çivi yazısını getiren Urartuların dili ve grameri, tıpkı Hurri ve Mitanniler gibi, Asianik dil ve gramerine sahiptir. Urartu dili ve grameri, Kafkasya dillerinden Çeçen, Abhaz ve İnguş dilleriyle akrabalık ilişkisi içindedir. Bu yüzden Urartu dili ve gramerinin, Hint-Avrupa dil ailesinden olan Hititçe, Ermenice, Kürtçe, Persçe gibi dillerle, herhangi bir ilişkisi ve akrabalığı yoktur. M. Ö. I. binyılın ilk yarısında, Doğu Anadolu bölgesinin ilk düzenli kara yolları, Urartu Krallığı döneminde yapılmıştır. Kaya tünelleri ile takviye edilen Urartu kara yolları, aynı zamanda Anadolu'nun da en eski ve düzenli ulaşım ağını meydana getirmektedir.

Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde Urartu Kralları tarafından kurulan askeri ve ekonomik amaçlı yönetim merkezleri arasındaki bağlantı, yollar sayesinde olmuştur. Doğu Anadolu bölgesinin engebeli arazisinde gerçekleştirilen kara yolu şebekesi, Urartu ordusunun kısa süre içinde hareket kabiliyetini kolaylaştırmakta, farklı bölgelerde bulunan çeşitli maden yataklarından yapılan üretimi kontrol etmekte ve güvenliğini sağlamakta, bölgelerarası ticaretin gelişmesine ve vergilerin toplanmasına yardımcı olmaktadır.

Doğu Anadolu bölgesinde sulamaya dayalı modern tarım, İlk kez Urartu kralları tarafından gerçekleştirilmiştir. Artan nüfusun besin gereksinmesini karşılamak, salgın hastalık, savaş, kıtlık ve kuraklığa karşı bir önlem olmak üzere, çok sayıda baraj, gölet ve sulama kanalı inşa edilmiştir. Tarıma elverişli toprakların çok az olması nedeniyle, bir karış büyüklüğündeki topraklarda yapılan tarım, sulama kanallarının yardımıyla, daha verimli olmuştur.

Doğu Anadolu bölgesinde şimdilik bulunan 156 adetten fazla Urartu sulama tesisinin bir kısmı, geçirmiş olduğu küçük onarımlar ile günümüzde de çalışmaya devam etmektedir. M. Ö. I. binyılının ilk yarısında Doğu Anadolu bölgesinde yaptırılan çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalı, Urartu Krallığını gerçek anlamda bir ***"Hidrolik Uygarlığı"***na dönüştürmüştür.

Eski Çağ'da, Anadolu ve Eski Önasya Dünyası'nın en büyük madenci krallığı olan Urartular döneminde, Doğu Anadolu bölgesinde bulunan altın, gümüş, kurşun, çinko, bakır ve demir madenleri işletilmiştir. Urartu Kralları gittikçe artan maden, metal eşya ve silah ihtiyacını karşılamak üzere, yapmış olduğu askeri seferlerde, kuzeydoğuda Erzincan-Erzurum-Kars, batıda Elazığ-Malatya ve güneybatıda da Kommagene bölgesinden altın, gümüş ve bronz gibi metaller ile bronzdan yapılmış çeşitli eşya ve silahı haraç olarak almıştır.

* *Prof. Dr. Oktay BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, İstanbul / TÜRKİYE, e-posta: e-mail: obelli@hotmail.com, oktaybelli@gmail.com, web: www.oktaybelli.com*
** *Dr. Ayhan YARDIMCIEL, Kafkas Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, Sarıkamış-Kars/ TÜRKİYE, e-posta: ayhanyardimciel@gmail.com*
*** *K. Zeynel Abidin YAŞLI, Sanat Tarihçisi, Kars Müzesi, Kars/TÜRKİYE*

Urartu kralları tarafından anayolların kavşağı veya maden üretim merkezlerine yakın olan yerlerde, ekonomik amaçlı birçok yönetim merkezi kurulmuştur. Ekonomik amaçlı kurulan kalelerin en önemli bölümünü, metal atölyeler meydana getirmektedir. Araç ve gereç yönünden her türlü donanıma sahip olan bu atölyelerde, altın, gümüş, kurşun, antimon, çinko, bakır, bronz, pirinç ve demir gibi madenler, oldukça başarılı olarak işlenmiştir.

Madencilik atölyelerinde, çeşitli teknikler üzerinde büyük bir sabır ve disiplin içinde geleneksel olarak çalışan metal ustaları ve çıraklar, Doğu Anadolu bölgesinin ilk metal ve kuyumcu zanaatkârlarını oluşturmaktadır. Bu önemli atölyelerde, döküm ve dövme tekniği ile yüzlerce kadın takısı, çeşitli alet, eşya ve silah, at koşum takımı, şamdan, heykel, ahşap mobilya ve araba kaplaması üretilmekteydi. Urartu tanrılarının koruyucu gücü altında üretilen metal eşyalar, büyük bir üne ve deneyime sahip atölyelerin damgasını taşımaktadır.

M. Ö. I. binyılının ilk yarısında Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde kurulan Urartu kalelerinin içinde yer alan atölyeler, Anadolu ve dünyanın en gelişmiş teknikleri üzerinde çalışan metal

Foto.1: *Dağ keçisi*

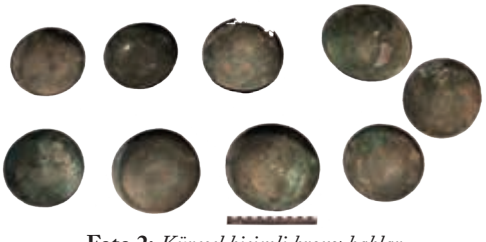

Foto.2: *Küresel biçimli bronz kablar*

Foto.3: *Dik kenarlı bronz kablar*

Foto.4: *Gümüş omphaloslu kab, önden ve arkadan görünümü*

Foto. 5: *Bronz omphaloslu kab, önden ve arkadan görünümü*

işliklerini oluşturmaktadır. Altın, gümüş, kurşun antimon, bakır, bronz, pirinç ve demirden üretilen binlerce kadın takısı, çeşitli eşya ve alet, silah, heykel, şamdan, at koşum takımı, ahşap mobilya ve araba kaplamaları, Türkiye, Avrupa ülkeleri, Rusya, İran, İsrail, Amerika ve Japonya müzelerinde sergilenmekte veya koleksiyonerlerin elinde bulunmaktadır.

YÖRENİN KONUMU VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

Liç Mezrası Patnos İlçesi'nin 6-7 km. güneyinde bulunmaktadır. Mezranın 500 m. batısından Seribendi Çayı geçmektedir. Genel olarak bölgedeki ilk araştırma Ch. Burney tarafından 1956 yılında yapılan yüzey araştırmasıdır[1]. 1960 yılında ise Kemal Balkan bu bölgede araştırma yapmaya başlamıştır[2]. 1972 yılında bölgeyi ziyaret eden Baki Öğün Patnos'ta bulunan birçok dükkânın vitrininde Urartu vazolarının bulunduğu belirmektedir[3]. 1972-73 yıllarında bölge Oktay Belli ve Veli Sevin tarafından da ziyaret edilmiş ve kaçak kazılmış birçok nekropol alanında incelemeler yapılmıştır[4].

Doğu Anadolu bölgesinde sistemli arkeolojik yüzey araştırmaları, O. Belli tarafından devam ettirilmiştir. O. Belli'nin Urartu yolları, maden yatakları, atölyeleri, kaleleri, baraj, gölet ve sulama kanalları konusunda sürdürdüğü bilimsel yüzey araştırmaları, karanlıklar içinde olan Urartu Krallığı uygar-

Foto.6: *Taç yaprak kabartmalı kab, önden ve arkadan görünümü*

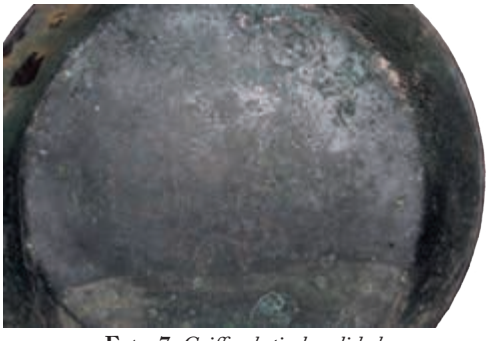

Foto. 7: *Griffon betimlemeli kab*

Foto. 8: *Tek boynuzlu boğa figürlü kab*

lığının aydınlatılmasını sağlamıştır. Nitekim 2005 yılında sürdürülen çalışmalar sırasında, Liç Kalesi'nin batısında Ortadamla köyünde tespit edilen sulama kanalı yakınındaki çivi yazıtı, Urartu Kralı II. Sarduri döneminde inşa edildiğini göstermiştir[5]. 2005 yılında Aynur Özfirat tarafından da bölgede arkeolojik yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında, Yalçınkaya Köyü Liç Mezrası'nda bulunan Liç Kalesi'nde çalışmalar yürütmüş ve bölgede yoğun bir kaçak kazının varlığından söz etmiştir. Çalışmalar sırasında ele geçirilen çanak çömlekler, Özfirat tarafından Orta Demir Çağı'na tarihlenmiştir[6].

Patnos ve yakın çevresi, Urartu Krallığı'nın çekirdek bölgesini oluşturan Van'a benzer ve aynı önemde Urartu yerleşmesine sahip olmuştur. Ortaya çıkarılan çivi yazılı metinler Urartu kralları İşpuini ve Menua zamanında bölgede iskân hareketlerinin başladığını ve bölgeye kale, tahıl deposu gibi imar faaliyetlerinin yapıldığını göstermektedir[7].

PATNOS – LİÇ (YALÇINKAYA) URARTU DEFİNESİ

Patnos bölgesinde ne yazık ki 1972 yılından günümüz kadar Urartuların kale, tapınak, saray ve nekropollerinde halkın yapmış olduğu kaçak kazılar devam etmektedir. Bu kaçak kazılar sonucunda, çeşitli metallerden yapılmış yüzlerce kadın takısı, değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış kolye, makyaj takımı, heykel, şamdan, çeşitli eşya ve alet, silah, at koşum takımı, çanak çömlek, mühür, ahşap mobilya ve araba kaplaması ele geçirilmiştir.

2015 yılında, Liç Mezrası'nda güvenlik birimleri büyük bir Urartu definesine el koymuştur. Define, bronz ve gümüşten yapılmış çok sayıda kap, testi, bakraç, okdan, at koşum takımı, ahşap mobilya ve araba kaplamalarından oluşmaktadır.

Bronz ve gümüşten yapılmış toplam 93 parçadan oluşan define eşyası, günümüzde Kars Müzesi'nde bulunmaktadır. Ancak, şimdilik 93 parçadan oluşan eşyanın, ele geçirilen definenin yalnızca bir kısmını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bronz ve gümüş eşyaların dışında, çanak çömlek, değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklar, yüzük, saç halkası, pektoral, gerdanlık, boyun halkası, küpe, madalyon, gözlü iğne, fibula, mühür ve bileziklerin ele geçirilip geçirilmediğini, şimdilik bilemiyoruz.

Sayıları 93 adet olan gümüş ve bronzdan yapılmış çeşitli eşya, at koşum takımı, ahşap mobilya ve araba kaplamasının, Patnos çevresinde bulunan Urartu Kalesi, tapınak ve sarayından mı, yoksa nekropollerinden mi ele geçirildiğini şimdilik bilemiyoruz. Bilemediğimiz bir başka önemli konu, bu kapların, testi ve sürahilerin, at koşum takımı, mobilya ve araba kaplamalarının nerede, ne şekilde kullanıldığı, özellikle *in-situ* durumlarının ne

olduğudur. Sevinilecek en önemli olay, bronz, gümüş ve altın kaplamalı gümüşten yapılmış bakraç, sürahi ve kaplar ile at koşum takımı, ahşap mobilya ve araba kaplamalarının, yurt dışına kaçırılamadan yakalanarak, Türkiye'de kalmasıdır.

Bugüne kadar Doğu Anadolu bölgesinde yer alan çok sayıdaki Urartu kalesi, tapınak, saray ve nekropollerde halk tarafından kaçak kazılar yapılmıştır. Bu kaçak kazılar sonucunda ele geçirilen altın, gümüş ve bronzdan yapılmış onlarca kap, testi, bakraç, madalyon, gözlü iğne, yüzük, boyun halkası, pektoral, küpe, bilezik, fibula ve diğer eşyaların çok büyük bir kısmı, ne yazık ki yurt dışına kaçırılmıştır.

İlk kez Patnos-Liç Urartu definesinde bulunan gümüşten yapılmış altın şerit kaplamalı bakraç ile gümüş kaplar, yurt dışına kaçırılamayarak, Türkiye'de Kars Müzesi'nde kalmıştır. Eserler belirttiğimiz üzere farklı çeşitlikte olmasına rağmen, bunların ulaşılabilir kısmında, 93 parça bulunmaktadır.

ESERLERİN GRUPLANDIRILMASI VE TANIMLANMASI

Liç'te ele geçirilen gümüş ve bronz eşya definesinin çalışma izni 2015 yılında Kars Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile Kars Arkeoloji Müzesi'nden alınmıştır[8]. Bu çalışma yayın aşamasındayken öngörüldüğü üzere bu eserlerin eksik olan kısmını oluşturan, değerli

Foto. 9: *Kabartmalı ve figürlü gümüş kab*

Foto. 10: *Yonca ağızlı, dilimli gümüş testi*

ve yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklar, iğneler, bilezikler, ok ucu, mobilya kaplaması, at koşum takımı ve kemer parçaları gibi yüze yakın yeni parçanın da Van Arkeoloji Müzesi'ne ulaştığı haberi alınmıştır. Eserlerin çalışılması ile ilgili gerekli izin işlemleri sürdürülürken, olayın mahkeme sürecinde olması sebebiyle, yeni grup parçalar çalışmaya dâhil edilememiştir[9].

2017 yılında Doğubayazıt'ta kaçak kazılar sonucunda ele geçirilen bir başka bronz eşya definesi, Doğubayazıtlı işadamı ve koleksiyoner Sayın Ahmet Köroğlu üzerine tescil edilmiş ve Doğubayazıt Belediyesi tarafından (***Zaiahina'nın Bronzları, Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri***) kitap olarak yayımlanmıştır[10]. 391 parçadan oluşan bronz eşya definesinden 5-6 bronz kab üzerinde bulunan çivi yazıtında, eserlerin Urartu Krallığı döneminde vali, prens veya yöneticilik yapan ***Zaiahina***'nın eşyası olduğu vurgulanmıştır. Bu yüzden kitap da, "***Zaiahina'nın Bronzları***" adıyla yayımlanmıştır. Ancak kitapta, böylesine önemli bronz eserlerin hangi ünlü kale, kaya mezarı, krali yönetim merkezi veya nekropolden ele geçirildiği konusunda bir fotoğraf olmadığı gibi, herhangi bir açıklayıcı cümle de bulunmaktadır.

Burada özet olarak sunacağımız eserler, şu şekilde sınıflandırılmıştır.

KABLAR

Urartu metal kapları birkaç farklı forma sahiptir. Bu kaplar içerisinde en çok üretilen form küresel gövdeli kaplardır. Bazı kapların çivi yazılı olduğu bilinmektedir. Şimdiye kadar ele geçirilen kaplar üzerindeki en eski çivi yazısının Kral İşpuini dönemine ait olduğu görülmektedir. Bu kaplar üzerinde

Foto. 11: *Yonca ağızlı bronz testi*

tıpkı Liç definesinde de olduğu üzere atölye damgası olduğu düşünülen boğa ve özellikle dağ keçisi başı betimi bulunmaktadır **(Foto. 1)**. Merkezi yönetimin denetimi ile atölyelerde özel üretilen bu metal eserlerin tapınaklara bağışlandığı anlaşılmaktadır[11]. Liç'ten ele geçirilen metal kaplardan 9 tanesi küresel formlu ve bronz **(Foto. 2)** 7 tanesi dik kenarlı ve bronz **(Foto. 3)** 3 tanesi gümüş omphalos kap **(Foto. 4)** 1 tane bronz omphalos **(Foto. 5)** 1 tane taç yaprak motif kabartmalı kaptan oluşmaktadır **(Foto. 6)**. Kaplar genellikle 20 cm. ağız çapına ve 4 cm. gövde yüksekliğine sahiptir. Daha önce benzer örneklerine rastlanan[12] bu kapların bazılarının üzerinde özenle yapılmış *griffon* betimlemeleri bulunmaktadır **(Foto. 7)**. Bunlardan ikisinde koşum takımı ile betimlenmiş tek boynuzlu boğa figürü bulunmaktadır **(Foto. 8).**

Foto. 12: *Gümüş ve altın kaplamalı bakraç*

DİLİMLİ VE FİGÜRLÜ GÜMÜŞ KAB

Kablar içinde tek örnek olan dilimli ve figürlü gümüş kabın merkez kısmındaki bombe altından yapılmıştır. Kenarları içe doğru ezilmiştir ancak çevre genişliği üzerine rozet, boğa, *griffon* ve mitolojik hayvanlar betimlenmiştir. **(Foto. 9)**. Bu betimlemeler birçok Urartu eserinde sık karşılaşılan bir durumdur. Olağanüstü bir sanatı yansıtan dilimli gümüş kab, şimdilik Türkiye müzelerinde tek örnektir.

TESTİLER

Urartu çanak çömlek sanatında en çok üretilen testi formu yonca ağızlı testilerdir. Genellikle keramik olan bu testilerin metal örnekleri de bulunmaktadır. Dini törenlerde sıvı kapları olarak kullanılan bu testilerin tapınak törenlerinin vazgeçilmez öğeleridir[13]. Bronz ve gümüş örnekleri bulunan kapların Liç definesi içinde birer örneği bulunmaktadır. Gümüş olan testi kulplu olup, kulp kısmı boyundan gövdenin başlangıç bölümüne kadar uzanmaktadır **(Foto. 10)**. Yonca ağızlı bronz testi ise şişkin karınlıdır **(Foto. 11)**. Kulp

Foto. 12: *Bronz bakraç*

kısmı boyundan başlayıp şişkin gövdenin ortasına kadar uzamaktadır. Testinin kendi ağırlığı ile birlikte içine konacak sıvının ağırlığı hep birlikte düşünüldüğünde kulp kısmının bu kadar uzun tutulması testinin daha iyi kavranmasını sağlamıştır. Yonca ağızlı bronz testinin keramik örnekleri Urartu için karakteristiktir[14].

BAKRAÇLAR

Bilindiği üzere Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları tarafından 2003-2004 yılları arasında Urartu Savaş ve Estetik isimli olağanüstü bir sergi düzenlenmiştir. Bu serginin yapıldığı tarihlerde tespiti yapılan bakraç sayısı 20'ye yakındır. Ancak bilinen tüm bakraçların Assur etkisiyle silindirik bir gövdeye sahip olduğu görülmektedir[15]. Urartu metal eser kabartmalarındaki kutsal törenlerde hayat ağacı temasıyla birlikte betimlenen bu bakraçlar önceki örneklerinden[16] oldukça farklı olarak tombul gövdelidirler. Bakraçlardan biri tamamen bronz iken diğerinin gümüş ve altın kaplamalı olduğu görülmektedir **(Foto. 12).** Her iki bakracında tutamakları, bakracın ağız kısmında bulunan *t* şekilli profil üzerindeki halkadan geçtikten sonra yılanbaşı ile stilize edilmişlerdir **(Foto. 13)**. Gümüş bakraçta bu kısım altın kaplamalıdır. Ayrıca gümüş bakracın boyun ile gövde başlangıcı arasında altın şerit içinde *lotus palmet* bezemesi bulunmaktadır. Bu bezeme aynı grup içinde farklı eserlerde de bulunmaktadır. Söylenebilir ki, bu Urartu eserlerinin her biri bir diğeri ile stil veya bezeme açısından mutlak suretle bağlantılıdır.

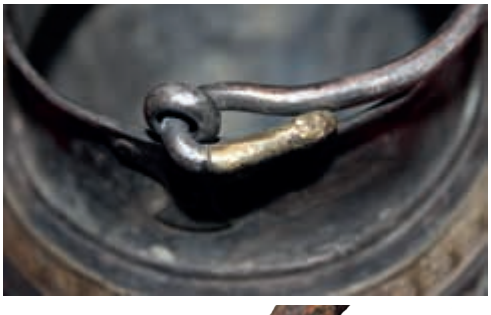

Foto. 13: *Yılan başlı bakraç tutamakları*

MOBİLYA AKSAMLARI

Genel bir gelenek olduğu üzere Urartu eserleri içinde her zaman mobilya aksamları ile ilgili parçalar da yer almaktadır[17]. Aynı şekilde Liç Patnos eserleri içinde de mobilya aksamları önemli bir yer tutmaktadır. *Volüt/spiral* bezemeli iki yarım halkanın birleştiği gövde üzerine tasarlanmış bu mobilya aksamı 5 adet olup büyük ihtimalle mobilyaların birleşme yerinin kapatılması için üretilmiştir **(Foto. 14)**. Bronz olan objelerin ön taraflarında çivi veya perçin delikleri bulunmaktadır. Bu boşluklar ile mobilyaya bağlantı sağlanmıştır.

Bunun dışında at arabası dingilinin uç kısmına takılan bronz aksamlar bulunmaktadır **(Foto. 15)**. Bu aksamların bir tanesinin üst kısmı *lotus palmet*, gövde kısmı iki şerit bant arasında koşut su damlaları ile betimlenmiştir. Diğer aksam ezik durumdadır.

Foto. 14: *Bronz mobilya aksamları*

Foto. 15: *Bronz araba dingili aksamları*

Foto. 16: *Bronz at gemi parçaları*

Bu parçalar dışında üst tarafı altın diğer kısmı gümüş olan çubuk formunda parçalar ile yumuk el formlu başlıklı uzun iki adet bronz at gemi yanaklığı diğer mobilya aksamları arasında bulunmaktadır **(Foto. 16)**. Oldukça farklı bir yapıda olan tırtıklı bir topuzu andıran parçanın da muhtemel bir at dizgin kayışının geçtiği aksama ait olması gerekmektedir **(Foto. 17)**. Aslında eserler içinde oldukça farklı duran bu parça üzerindeki üretici atölye damgası olan dağ keçisi figürü ile hem Urartu eseri olduğunu ve hem de aynı eserler ile bu damga sayesinde analoji kurmaktadır.

AT KOŞUM TAKIMI

Urartu savaş arabalarına koşulan atlar ile süvari atları oldukça zengin koşum takımları ile donatılmaktaydı. At koşum takımlarını oluşturan gem, göz siperliği, alınlık, gerdanlık, boyunluk ve çıngıraklar genellikle sade bezemelidir[18]. Ancak Liç definesi içinde bulunan at koşum takımları üzerinde kutsal hayat ağacı temalı dini tören betimlemeleri dikkat çekmektedir. Bu grup eserler içinde kabaca *t* profilindeki bronz objeler genellikle alınlık[19] veya göz siperliği[20] olarak tanımlanmaktadır **(Foto. 18).** Orta kısmında *lotus palmet* bezemesi olan bronz bir diğer obje ise üst-alt ve kenarlardan halkalı olup büyük ihtimalle bir deri üzerine tutturulmaktadır **(Foto. 19).** Bu parçalar dışında Urartu at koşum takımları içinde oldukça popüler olan çıngıraklar da bulunmaktadır. Urartu arkeolojik merkezlerinde ele geçirilen bronz at koşum takımlarının önemli bir kısmı da çıngıraklardan oluşmaktadır. Tıpkı savaşçılar gibi savaşın bir parçası olan atlar da çıngırak gibi tunç eşyalarla donatılmaktaydı Urartu maden sanatının üstün bir başarısı olan bu çıngıraklar genellikle içi boş döküm tekniği ile üretilmekteydi[21]. Oldukça geniş bir coğrafyada benimsenen ve kullanılan bu çıngırakların M.Ö. II. bin yılından itibaren kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir[22]. Liç definesinden dört adet bronz çıngırak

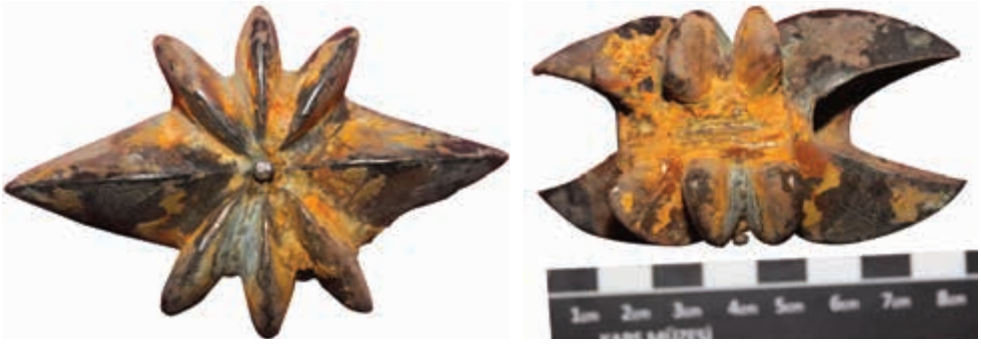

Foto. 17: *At dizgin kayışının geçtiği bronzun (?) önden ve arkadan görünümü*

Foto. 18: *Bronzdan yapılmış at alınlığı ve göz siperliği*

örneği de içi boş döküm tekniği ile üretilmiş olup, iki tanesi 7,5 cm. diğer ikisi ise sırasıyla 9 ve 10 cm. yüksekliğindedir **(Foto. 20)**. Koşum takımları içinde atın boyunduruğuna ait 3 tane de metal aksam bulunmaktadır **(Foto. 21)**. At koşum takımları içinde önemli bir bölümü de diskler oluşturmaktadır. Farklı çaplarda olan bu diskler içerisinde en büyük olan yaklaşık 40 cm. çapında olup üzerinde yine hayat ağacı temalı kutsal tören betimlemeleri bulunmaktadır **(Foto. 22)**. Bronz olan diskin merkez noktasında ikinci küçük bir diskin yerleştirildiği düşünülmektedir. Bu tür diskler atın ön ayakları ile boynu arasındaki hassas bölgeyi korumak için tasarlanmaktaydılar. Diğer 4 adet disk 7 ile 10 cm. çaplarında olup bunlardan ikisi umbo formunda olup birisi büyük diskin merkez noktasını tamamlayacak ölçülerdedir[23] **(Foto. 23).** Eserler kısa kenarı gümüş perçinli uzun kenarlarında

Foto. 19: *Bronzdan yapılmış at alınlığı*

Foto. 20: *Bronz yapılmış at çıngırakları*

Foto. 21: *Bronz yapılmış at boyunlukları*

küçük dairesel boşluklar bulunan 1 adet kırık tunç obje bulunmaktadır. At koşum takımlarına ait gibi görünen bu tunç objenin işlevi tam olarak anlaşılmamıştır **(Foto. 24).**

SADAK

Toprakkale, Karmir-Blur, Altıntepe, Kayalıdere, Çavuştepe, Ayanis ve Yukarı Anzaf Kalesi gibi Urartu merkezlerinde daha önce birçok sadağa ulaşılmıştır. Bu sadaklar kabaca boru tipinde olup genellikle 10-14 cm. genişliğinde ve 60-70 cm. uzunluğunda üretilmekteydiler[24]. Liç definesi içinde de bir örneği bulunan sadak üzerinde savaş arabaları ile savaş sahnelerinin betimlendiği görülmektedir **(Foto. 25)**. Bu sahneler içinde atlı süvariler de bulunmaktadır. Süvari elinde kalkan ile betimlenirken, savaş arabasının iki tekerlekli iki atlı olduğu görülmektedir **(Foto. 26).** Savaş arabası üzerinde iki savaşçı betimlenmiştir. Bu savaşçılardan bir tanesi arabayı kullanırken diğeri kalkan ve mızrak ile betimlenmiştir. Sadağın omuz veya bele asılmasını sağlamak için sicim ya da kaytan geçirilen bağlantı halkaları dövme tekniği ile yapıldıktan sonra perçin tekniği ile sadağa monte edilmiştir. Bağlantı halkaları Urartu için karekteristik *t* profilindedir. Sadağın tüm etrafında olan boşluklar sadağın sırta denk gelen kısmının deri ile kapatıldığını göstermektedir. Eserler içinde bulunan gümüş çivi/perçinler bu sadağın aparatları olabilirler.

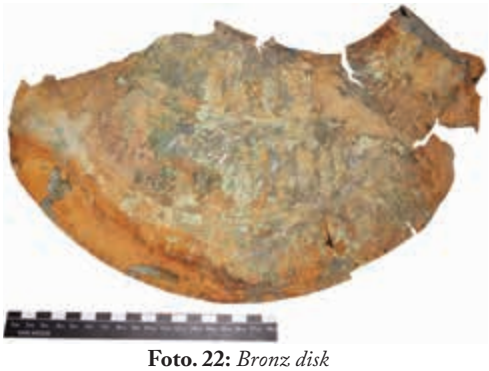

Foto. 22: *Bronz disk*

Foto. 23: *Farklı büyüklükteki bronz disk ve at koşum umboları*

Foto. 24: *Bronz levha üzerindeki gümüş perçin çivileri (kabaralar)*

KAİDELİ KADEH/KUPA

Daha önce keramik örneklerini gördüğümüz kaideli kadeh, bilinen formunun bu kez bronz versiyonu ile karşımıza çıkmaktadır[25] **(Foto. 27).** Van müzesinde keramik örnekleri bulunan bu ayaklı kadeh bronz olması sebebiyle bir ilktir.

KEMER

Ortalama 6,5 ile 17 cm. genişliğinde ve 100 ile 187 cm uzunluğunda olan bu kemerlerin Urartu toplumunda sıkça kullanıldığı bilinmektedir. Kalayın Orta Demir Çağı ile birlikte bölgede yoğunlaşmasının bu tür kemerlerin ortaya çıkışı ile ilgili olduğu düşünülmektedir[26]. Liç definesi üzerinde bulunan bronz kemerin genişliği 16 cm'dir. Ancak kemerin kırık olması sebebiyle uzunluğu ölçülememiştir **(Foto. 28)**. Bronz kemerin üst ve alt tarafında bir şerit halinde uzanan boşluklar gümüş perçinler aracılığı ile kemerin deri ile bağlantısını sağlamaktadır. Kemer üzerinde savaş arabası betimlemesi bulunmaktadır[27].

GÜMÜŞ PERÇİN ÇİVİLERİ (KABARALAR)

Eserler içinde onlarca gümüş perçin bulunmaktadır. Bu perçinlerin bir kısmı bronz testi içinde başka bir madde ile karışmış ve testinin dip kısmına yapışık haldedir. İnceleme fırsatı bulduğumuz gümüş perçinlerin bir kısmı *in-situ* durumda bronz levhaların

Foto. 25: *Bronzdan yapılmış sadak, önden ve arkadan görünümü*

Foto. 27: *Bronzdan yapılmış kaideli kadeh*

Foto. 26: *Sadak üzerindeki betimlemeler*

üzerinde bulunmaktadırlar. **(Foto. 29)** Bu kemer olarak düşündüğümüz parçanın deri ile olan bağlantısı için kullanılmış olabilir. Aynı zamanda bronz okluğun deri bölümü ile de bağlantısının bu gümüş perçinler aracılığı ile yapıldığı düşünülmektedir.

SONUÇ

Urartu Liç Definesi, içinde yer alan eserler gündelik hayatın farklı alanlarına ait eşyalardan oluşmaktadır. Bu anlamda Türkiye sınırları içinde karma eser tipolojisinin çeşitliliği ile ilk örneği oluşturmaktadır. Ele geçirilen eserler bronz, gümüş ve altın objelerden oluşmaktadır. Özellikle gümüş ve altından yapılan metal objeler Urartu Krallığı'nın metal işçiliğinde ulaştığı son noktayı ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte eserler krallığın zenginliği konusunda da ipucu vermektedir. Yine eserler üzerinde bulunan hayat ağacı betimlemeler ile çeşitli mitolojik tasvirler de Urartu gündelik hayatı özellikle de dini ritüeller hakkında eşsiz bilgiler vermektedir.

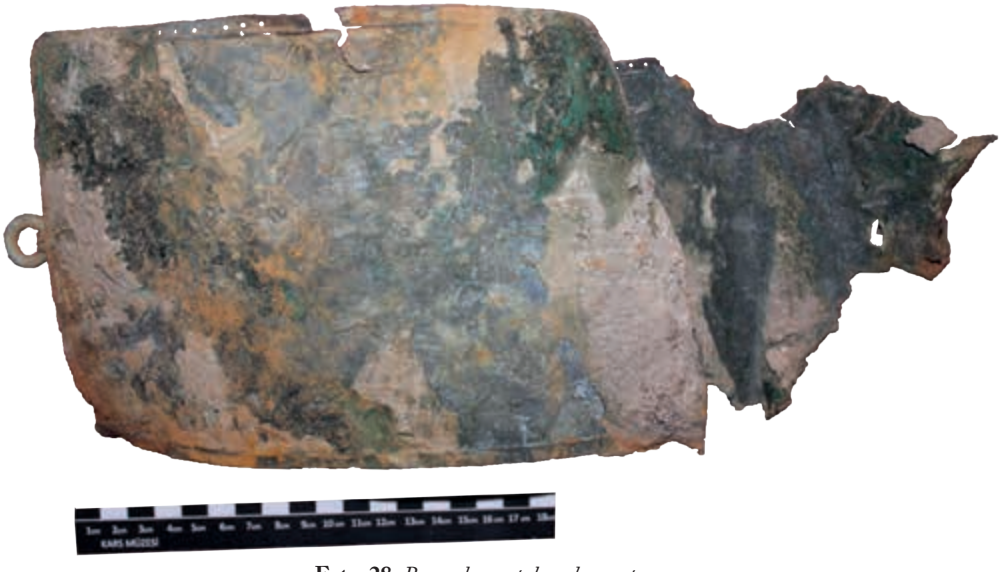

Foto. 28: *Bronzdan yapılmış kemer parçası*

Eserler tipolojik olarak birbirlerinden farklı olsalar da, üzerlerindeki bezeme ve betimlemelerle birbirleri ile analoji kurmaktadır. Bir anlamda eserler birbirlerinin sağlamalarını yapmaktadır. Örneğin; lotus *palmet* figürü; kabartmalı ve figürlü gümüş kabın iç kısmında bulunan *griffon*ların aralarında, altın şeritli bakracın süslemesinde, at koşum takımlarında, mobilya aksamlarında karşımıza çıkmaktadır. Üretici atölyenin dağ keçisi damgası topuz formlu mobilya aksamı, bir çıngırak ve 4 bronz kapta karşımıza çıkmaktadır. Yine ellerinde bakraçla betimlenen sfenkslerin arasında bulunan hayat

Foto. 29: *Uç kısımları altın kaplamalı olan gümüş çubuklar ile gümüş kabaralar*

ağacı figürü, at koşum takımlarında, kalkan parçasında ve kemerde karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda Urartu eserleri figür bezeme ile birbirlerini tamamlamaktadır.

Uzun zamandan beridir Patnos bölgesinden ve genellikle kaçak kazılar ile ele geçirilen Urartu Krallığı'nın eşsiz arkeolojik eserleri Urartu Krallığı'nın sanat zevkinin ne derece yüksek olduğunu da ortaya çıkarmaktadır. Daha önce benzer örneklerinin yurt dışındaki müzelerde olması sebebiyle, Liç definesinde bulunan altın şerit kaplamalı bakraç, bu anlamda oldukça önemli bir eserdir. Bu çalışma kapsamında Urartu Krallığı'nın metal işçiliğindeki ustalığının bir kez daha ortaya çıkmasının yanı sıra, Patnos bölgesinin Urartu Krallığı açısından önemi de bir kez daha vurgulanmış olacaktır. Bölgede kaçak kazıların son bulması açısından mutlak suretle arkeolojik kazıların süratle başlatılması gerekmektedir. Bu aynı zamanda azalmaya başlayan Urartu arkeolojisinin de yeniden parlamasına olanak sağlayacaktır.

Van bölgesinde çok az arkeolojik kazı yapılmaktadır. Görkemli ve üstün kültürel bileşenlere sahip Urartu Krallığı'nın daha anlaşılır hale getirilmesi için, Urartu Krallığı'na ait arkeolojik kazıların sayısının artırılması isabetli olacaktır.

Liç Urartu bronz ve gümüş eşyaların çok büyük bir kısmının, M.Ö. 7. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Burney-Lawson 1958, 177-196.

2 Balkan 1960, 133-158.

3 Bilgiç-Öğün 1972, 31.

4 Sevin 1986, 329

5 Belli 2005, 213-214.

6 Özsıfat 2009, 459

7 Payne 2006, 22, 58, 93, 108-114, 140, 242

8 ***"Ağrı –Patnos-Liç-(Yalçınkaya) Urartu Bronz ve Gümüş Eşya Definesi"*** önce 13-14 Mart 2016 tarihleri arasında Iğdır'da düzenlenen ***"2. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu"***nda bildiri olarak sunulmuştur. Liç Urartu Bronz ve Gümüş Eşya Definesi konusunda çalışmamıza izin veren Kars Müze Müdürü Sayın Necmettin Alp'e çok teşekkür ederiz.

9 Son 50 yıldan beri Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde Urartu kale, saray, tapınak ve netropolleri konusunda halkın yapmış olduğu kaçak kazı ve tahribatlar, ne yazık ki çok büyük boyutlara ulaşmıştır.

10 Bu konuda bakınız: ***Zaiahina'nın Bronzları, Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri,*** Doğubayazıt Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

11 Belli 1991a, 44, 49; Belli-Avcı 2005, 50, 58.; Belli 2003, 270.; Belli – Salvini 2010,41-48.

12 Yazgan 1996, 72, 87.

13 Belli 2003, 264.

14 Erdem-Konyar 2011, 288.

15 Belli 2003, 276.; Belli-Avcı 2004, 127-133.

16 Başaran 1979, 89,92.

17 Derin 1996, 136.

18 Belli 2003, 236.; Belli 1983 b, 373-386.; Belli 1999, 271-287.

19 Belli 1977, 195.

20 Sevin 1979, 113-116.

21 Belli 1977, 194-196.; Belli 2003, 242.

22 Belli 1977, 206-208.

23 Belli 1977, 179-180.; Belli 1983a, 325-360.; Belli 1999, 271,287.

24 Belli 2003, 232.; Belli 1991b, 7-4.; Belli 1992, 45-60.; Belli 1999, 271-287.; Belli 2004, 277-298.

25 Erdem-Konyar 2011, 277.

26 Belli 2004, 186.; Belli 1997, 293-297.

27 Burada özet olarak sunduğumuz Urartu Bronz ve Gümüş Eşya Definesi, monografi olarak hazırlanmaktadır.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Balkan, K. "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", ***Anatolia 5***, 1960, s.133-158.

Baş, A. "Urartu'da Askeri Bir Ekipman: Kalkanlar", ***Uluslararası Amisos Dergisi***, Cilt 1, Sayı 1, s.107-134.

Başaran, S. "Van Bölge Müzesi'nden İki Adet Urartu Bakracı", ***Anadolu Araştırmaları***, Sayı VII, 1979, s. 79-92.

Belli, O. "Van Bölge Müzesi'ndeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri" ***Anadolu Araştırmaları*** IV-V, 1977, s.177-226.

Belli, O. "Çiviyazılı Metal Eşya ve Silahlar", , Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, ***Urartu Savaş ve Estetik***, Urartu Savaş ve Estetik Sergisi 10 Ekim 2003-17 Ocak 2004, s.129-279.

Belli, O. "2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", ***24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*** I, Ankara, 2007, 209-230.

Belli, O.1983a : "Urartu Karalı İşpuiniye'ye Ait Çivi Yazılı ve Resimli Tunç Eserleri", ***Anadolu Araştırmaları*** 9, İstanbul, 325-360.

Belli, O.1983b: "Oynar Yanaklıklı Urartu At Gemleri", ***Anadolu Araştırmaları*** 9, İstanbul, 373-386.

Belli, O.1991a: "Inscribed Urartian Metal Objects", (ed. R. Merhav), ***Urartu, A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.***, Jerusalem, 44-49.

Belli O.1991b: "Gaziantep Müzesi'nde Bulunan ve Kral İspuini'ye ait olan Bronz Sadak-Der Bronzeköcher des Könings Ishpuini im Museum von Gaziantep" (ed. H.Malay), ***Erol Atalay Memorial***, İzmir, 7-14.

Belli, O.1992 "Beschriftete Bronzegegenstande der Königs Ishpuini im Museum Gaziantep", (ed.H. Otten-E.Akurgal-H. Erdem-A.Süel), ***Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp***, Ankara, 45-60.

Belli, O.1997. "Der Bronzegürtel des Königs Rusa im Malatya Museum " (ed.C.Bayburtoğlu), ***Festschrift für Prof. Dr.Ekrem Akurgal, Anadolu (Anatolia)*** 23, Ankara, 293-297.

Belli ,0.1999 :"Urartu Karallığı'nda Çivi Yazılı Metal Eşya ve Silahlar Beschriftete Metalgegenstande and Waffen im Urartaischen Königreich" ***Anatolian and Thracian Studies in Honnor of Zafer Taşlıkoğlu*** 1, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 271-287.

Belli, O.2004 : "Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan Bronz Disk Üzerindeki Tanrı Şiuini Betimi", (ed.T.Korkut), ***60 Yaşında Fahri Işık'a Armağan, Anadolu'da Doğdu, Festschrif Für Fahri Işık zum 60. Geburstag***, Ege Yayınları, İstanbul,199-125.

Belli, O.-C.Avcı 2004 : "Törensel Urartu Bakraçları - Ceremonial Urartian Buckets", ***60 Yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu – Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburstag***, (ed.T.Korkut), Ege Yayınları, İstanbul, 127-133.

Belli, O.2004: "Bronze Quivers with Cuneiform Inscription from Van-Upper Anzef Fortress", (es.A.Sagona), ***A View from the Higland, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Ancient Near Eastern Studies*** 12, Melbourne, 277-298.

Belli, O.-C. Avcı 2005: "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Kapları-Urartian Bronze Vessels in the Van Museum", (ed. O. Belli-Y. Dağlı-S. Genim), ***Gündağ Kayaoğlu Hatıra Kitabı, Makaleler***, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayınları, İstanbul, 50-58.

Belli, O.-M. Salvini 2010 : "Bronze Bowls with Cuneiform and Hieroglyhic Incriptions from Van Museum", ***Studi Micenei ed Egeo – Anatolici*** 52 Roma, 41-48.

Bilgiç, E. -Baki, Öğün, "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972", ***Türk Arkeoloji Dergisi***, Sayı XXI-1, 1974, s.31-35.

Burney, C. A. -G.R.J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", ***Anatolian Studies*** X, 177-196.

Derin, Z. "Van Müzesi'ndeki Bir Grup Tunç Mobilya Aksamı ve Bunların Urartu Gömü Geleneği ile İlişkisi", ***Arkeoloji Dergisi*** IV, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1996, s.135-142.

Erdem, A. Ü.-Erkan Konyar, "Urartu Çanak Çömleği", ***Urartu Doğuda Değişim***, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.268-285.

Özfırat, A. "Van Gölü Havzası Yüzey Araştırması: Patnos Ovası Demir Çağı Yerleşimleri", ***Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat***, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009,

Payne, M. R. ***Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu***, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

Sevin, V. "Asur ve Urartu At-Koşum Takımları Üzerine Bir Not", ***Anadolu Araştırmaları*** Sayı 6, 1979, s.111-132.

Sevin, V. "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", ***Anadolu Araştırmaları X: Prof.Dr. U. Bahadır Alkım Hatıra Sayısı***, 1986, s.329-340

Yazgan, M. *Urartu Metal Kapları,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Prof.Oktay Belli Danışmanlığında), İstanbul 1996.

IMPORTANCE OF THE SETTLEMENT KIZKALE AND HIS NECROPOLIS IN STUDYING OF THE PAINTED CERAMICS CULTURE OF AZERBAIJAN AND EAST ANATOLIA

Veli BAKHSHALİYEV*
Hilary GOPNIK**
Lauren RISTVET***

In 2013-2016 archaeological researches were carried in the settlement and cemetery located closes the settlement (Fig. 1). During a survey in 2013, we saw the stone walls in the side of the trench and decided to open an excavation unit there. We were fortunate to have this exposure because without it would probably would not have been able to locate these very important remains.

We began surveying these areas in the hope that we would find more Iron Age occupation, but as it turned out, we have found only Bronze Age and medieval layers

We excavated two areas that gave us information about Bronze Age settlement. In 2015 we excavated a small sounding at the base of Qızqala that revealed two good stone walls and a quantity of Middle Bronze pottery. This small house had burned down, as indicated by some burned roof beams found next to the walls. The radiocarbon analysis of these beams and the pottery, which included the characteristic polychrome of the late Middle Bronze, dated the house to the later Middle Bronze Period. Next year we will continue work in this area and we hope to recover more houses and perhaps the remains of a Middle Bronze village.

Our most important series of finds however, come from the excavation unit on the valley floor below Qızqala that we call the "canal cut". After 3 seasons of excavation we have uncovered a continuous occupation sequence stretching from the early Middle Bronze Age to the early Iron Age (Fig. 2).

The earliest architecture is dated by radiocarbon dating to the early Middle Bronze. It was constructed beside the burials and consisted of a very large curving fortification wall which was half a meter wide and made of extremely large stones that would have required considerable manpower to put in place. A windowed tray and a pair of horn cores were placed on the surface beside this wall and a polished stone figurine was found on a slightly higher surface suggesting a ritual association. This wall is entirely unusual for the Middle Bronze period which is normally understood as being a period of mobile pastoralism with no large settlements or fortresses.

These walls were repaired, rebuilt, and extended in the Late Bronze Age period, and a very large elite residence was built over the burials beside the wall. The combination of the sturdy fortification wall and the elite building look very much like the hilltop

* *Prof. Veli BAKHSHALİYEV, National Academy of Azerbaijan Sciences, Department of Nakhchivan, Nakhchivan /AZERBAIJAN, e-mail: velibahshaliyev@mail.ru*
** *Prof. Hilary GOPNIK, Universty of Emory, USA, e-mail: hilarygopnik@aol.com*
*** *Associate Prof. Lauren RISTVET, University of Pensilvania, USA, e-mail: lristvet@gmail.com*

fortresses that characterize the Late Bronze Age in other parts of the Trans-Caucasus. Our fortress is different, however, because it was constructed on the valley floor instead of on top of a hill. This may indicate that the people in the Şuərur Valley were less concerned about maintaining a defensive position than other Late Bronze Age communities, suggesting that the authority of their elites was based on factors other than military competition and defense.

In 2015, we analyzed some radiocarbon samples and found that we had 4 distinct phases of occupation (Fig. 7):

An early Middle Bronze phase that occurred sometime between 2100 and 1750 BCE (Fig. 3).

1. A later Middle Bronze phase that dates to 1750 to 1500 (Fig. 4; Fig. 5; Fig. 6).
2. A Late Bronze phase that dates to 1450 to 1200 BCE
3. An Early Iron phase that dates to about 1200 to 900 BCE

The occupation in the Canal Cut using these same walls continued into the Early Iron period as indicated by radiocarbon dates and some Early Iron pottery. This continuity of occupation suggests that, unlike at other sites in the region, in the Şərur Valley there was no sharp break between these periods.

Fig. 1: *View of Qızqala settlement and his necropolis.*

Fig. 2: *Architecture of Middle Bronze Age, Late Bronze Age and Early Iron Age.*

In other words, our sequence spans over one thousand years of occupation and revealed some unique patterns that change the way we can reconstruct the life of the ancient bronze age communities.

Fig. 3: *Early Middle Bronze Age painted pottery (2100-1700 BCE).*

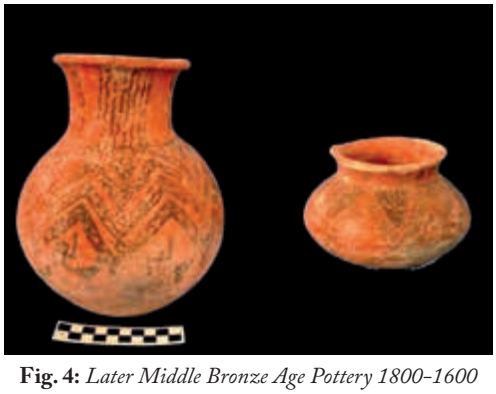

Fig. 4: *Later Middle Bronze Age Pottery 1800-1600 BCE.*

Fig. 5: *Middle Bronze Age III Pottery 1700–1500 BCE.*

Above all, our excavations demonstrated an impressive continuity of culture from the Middle Bronze to Early Iron periods. Next year we plan to continue these excavations and hope to find more evidence for life in these ancient communities of Naxçıvan.

On the mountain ridges west of Qızqala we have identified in survey over 100 kurgan burial mounds, and we have excavated 13 of them. In 2014, we chose 3 isolated mounds along one of the ridges to excavate (Fig. 8). Both radiocarbon and the pottery style dated these firmly to the earlier phase of the Middle Bronze period. In 2015 we began excavation of what we again thought was an isolated kurgan burial, but we soon discovered that it shared the outer ring of stones with two other burials.

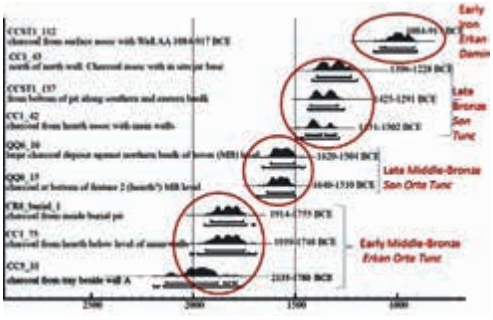

Fig. 7: *Result of analyz some radiocarbon samples.*

This year we found two more kurgans adjoining these. Both the pottery and location suggest that the kurgans excavated this year belong to the later Middle Bronze period. This burial cluster is unusual as Middle Bronze Age kurgans are normally found in isolation. The continuous use of this single cluster indicates that there was a community of people who identified themselves as belonging to one group over hundreds of years.

In addition to the kurgan burials on the ridges west of Qızqala, there were two Middle Bronze Age burials found on the valley floor in the canal cut area. One was found in a disturbed area near the slope of the cut. Any grave goods that may have been associated with it had been lost, but the skeleton was in relatively good condition and held in his hand a quantity of charcoal that

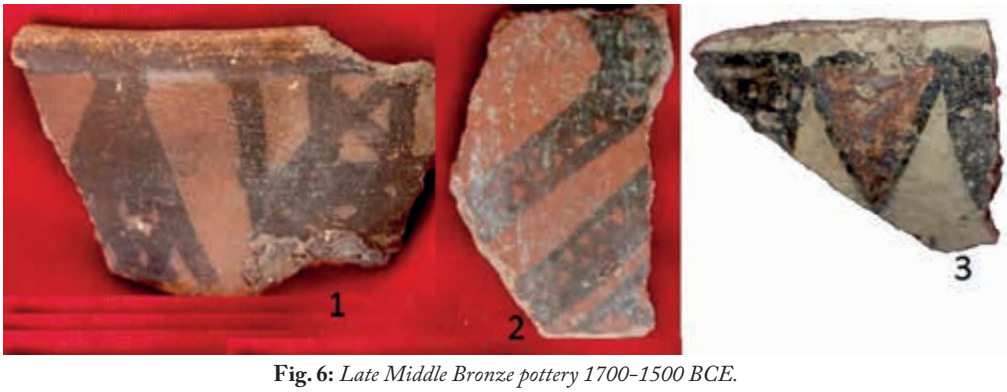

Fig. 6: *Late Middle Bronze pottery 1700–1500 BCE.*

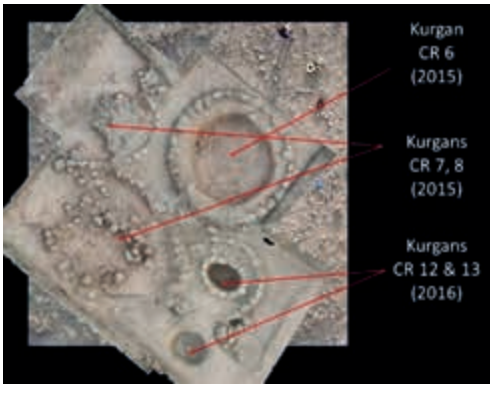

Fig. 8: *Excavation of kurgans.*

may have been some kind of incense (Fig. 9).

Directly beside this burial was a kurgan with beautiful pottery in a style that is different from the kurgans we excavated on the ridge west of Qızqala. We believe that this assemblage is later than the other kurgans, although still firmly within the Middle Bronze Age. These burials on the valley floor are unusual, and we think that along with the kurgan clusters it indicates that the people living in the Şərur valley in the Bronze Age had different patterns of burial than has been found elsewhere.

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan. **Grant №EİF-KEPTL-2-2015-1(25)-56/47/5**

Fig. 9: *Middle Bronze Age Burial.*

KIZ KALESİ YERLEŞMESİ VE NEKROPOLÜNÜN DOĞU ANADOLU VE AZERBAYCAN BOYALI KAPLAR KÜLTÜRÜNÜN ARAŞTIRILMASINDA ÖNEMİ

Veli BAKHSHALİYEV*
Hilary GOPNIK**
Lauren RISTVET***

Şerur ilçesinin Oğlan kale köyünden kuzeyde yer alan Kız kalesi yerleşmesi 2013-cü yıldan Azerbaycan-ABD arkeolojik ekibi tarafından araştırılmaktadır. 2014-2016 yıllarında yapılan kazılar sırasında Orta Tunç ve Erken Demir devrine ait kültür tabakaları öğrenilmiştir. Araştırmalar sırasında Orta Tunç devri yerleşmesinin 13 hektar alanı kapsadığı kültür tabakasının 3,5- 4 m. arasında yığıldığı belli olmuştur (Şekil 1.).

Araştırma sırasında bizim asıl amacımız bu yerleşmede Erken Demir devrine ait tabakaları bulmak, bu yerleşmenin Oğlan kale ile ilişkilerini aydınlatmak idi. Ama kazılar zamanı biz yalnız Orta Tunç devrine ve Orta Çağa ait zengin tabakaların varlığı ile karşı-karşıya kaldık. Daha doğrusu araştırmamız insanların bu yerleşmede bin yıldan daha fazla zaman içerisinde yaşadığını ortaya koydu. Ortaya çıkarılan kıymetli maddi kültür kalıntıları Tunç Çağı insanlarının hayatını öğrenmek ve Orta Tunç Çağının aşamalarını belirlemek açısından oldukça önemli idi.

2014 yılından başlayarak üç alanda yaptığımız kazılar bize Tunç devrinin yerleşmesi hakkında belli bilgiler elde etmeye olanak tanımıştır. 2015 yılında biz yerleşmenin tabaklanmasını daha detaylı ortaya çıkarmak için Kız kalenin eteğinde küçük bir sondaj koyduk. Kazı sırasında Orta Tunç Çağına ait iki duvar ve çok sayıda seramikler bulundu. Ortaya çıkarılan küçük ev dibine kadar yanmış ahşap dam örtüğü içeriye çökmüştü. Orta Tunç devri için karakteristik polikrom boyalı seramikler içeren Ahşap örtüden götürülen karbon örneklerinin analizi bu evin Orta Tunç devrinin son evresine ait olduğunu göstermiştir. Biz gelecekte bu alanda kazıları genişletmekle yeni evlerin ve büyük ihtimalle Orta Tunç devri köyünün kalıntılarını ortaya çıkarmak fikrindeyiz.

Araştırma sırasında önemli buluntular "kanal kesiti" adlandığımız yerde yapılan kazılar sırasında elde edilmiştir. Yerleşmenin bu kısmında üç 10x10 metrelik alanda ve iki sondajda kazı yapılmıştır. Üç mevsim arzında yapılan kazılar sırasında yerleşmede hayatın Orta Tunç Çağından Erken Demir Çağına kadar kesintisiz devam ettiğini belirlemek mümkün olmuştur (Şekil 2).

En eski döneme ait mimari kalıntılar karbon örneklerinin analizine esasen Orta Tunç devrinin erken evresi ile tarihlendirilmiştir. Orta Tunç devri mezarının yakınında, yarım metre genişliğinde oldukça büyük taşlardan oluşan savunma duvarının inşası büyük işçi kuvvesi ile gerçekleştirilebilerdi. Savunma duvarının ön tarafına eklenen duvar taşlarının arasından taş heykelciğin bulunması belli ritüellerin yapıldığını göstermektedir. Bu tür

* *Prof. Dr. Veli BAKHSHALİYEV, Azerbaycan Bilimler Akademisi, Nahçivan Bölümü, Nahçivan /AZERBAYCAN, e-posta: velibahshaliyev@mail.ru*
** *Prof. Dr. Hilary GOPNIK, Emory Üniversitesi, USA, e-posta: hilarygopnik@aol.com*
*** *Doç. Dr. Lauren RISTVET, Pensilvania Üniversitesi, USA, e-posta: lristvet@gmail.com*

Şekil 1: *Kız kale yerleşmesi ve onun nekropolünün görünüşü.*

büyük taşlardan inşa edilmiş savunma duvarı Yakın Doğuda pastoral hayatın yaygınlaştığı büyük yerleşmelerin ve kalelerin bulunmadığı Orta Tunç devri için oldukça ilgi çekicidir.

Yerleşmede Orta Tunç Çağının son evresine ait ek duvarlar insanların savunma ihtiyaçlarını karşılamak için savunma duvarını restore ettiklerini göstermektedir. Elit yaşayış yeri ve mezarlık Savunma duvarının yakınında olmuştur. Büyük taşlardan inşa edilmiş savunma duvarı ve elit yaşayış binaları dikilme tekniğine göre Güney Kafkasya'nın Son Tunç ve Erken Demir devrine ait dağ kalelerinin tekniğini hatırlatmaktadır. Ama Kız kalesi onlardan farklı olarak dağın başında değil, tepenin eteğinde, vadide inşa edilmiştir. Bu Şerur vadisinde yerleşen elit

Şekil 2: *Orta Tunç Çağı, Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağının arxitekturası.*

insanların daha az savunma kaygısının olduğunu, onların yönetiminin harbi münakaşa ve savunmaya dayanmadığını kanıtlaya biler.

2015 yılında yerleşmenin çeşitli tabakalarından alınan karbon örneklerinin analizi dört farklı evrenin olduğunu göstermektedir (Şekil 7):

1. Erken Orta Tunç Çağı İÖ 2100-1750 yıllara aittir (Şekil 3).
2. Orta Tunç Çağının ikinci evresi ikinci evresi İÖ 1750-1500 yıllar arasında tarihlendirile biler (Şekil 4; Şekil 5; Şekil 6).
3. Son Tunç Çağı İÖ 1450-1200 yıllarla tarihlendirilir.
4. Erken Demir devri takriben İÖ 1200-900 yıllar arasında olmuştur.

Şekil 3: *Erken Orta Tunc Çağı boyalı keramikası (İÖ 2100-1700)*

Şekil 4: *Son Orta Tunc Çağı boyalı keramikası (İÖ1800-1600)*

Şekil 5: *III Orta Tunç Çağı keramikası* (İÖ 1750-1500).

Yerleşmede yapılan kazılar Son Tunç Çağında yapılan savunma duvarının Erken Demir Çağında da kullanıldığını göstermektedir. Bunu karbon örneklerinin analizi ve Erken Demir Çağına ait seramik örnekleri göstermektedir. Bu bölgenin diğer yerleşmelerine kıyasla Şerur vadisinde hayatın kesintiye uğramadan devam ettiğini göstermektedir.

Yaptığımız araştırmalar yerleşmede hayatın Orta Tunç Çağından Erken Demir Çağına kadar kesintisiz devam ettiğini göstermektedir. Gelecek araştırmalar sırasında eski toplumların hayatı ile ilgili daha detaylı bilgilerin elde edileceğini beklemekteyiz.

Kız kalesinin batısında dağların yüzerinde biz yüzlerle kurganın olduğunu kayda aldık. Bu kurganların 13-de qazıntı apardıq. 2014 yılında biz dağ silsilesinin birinin

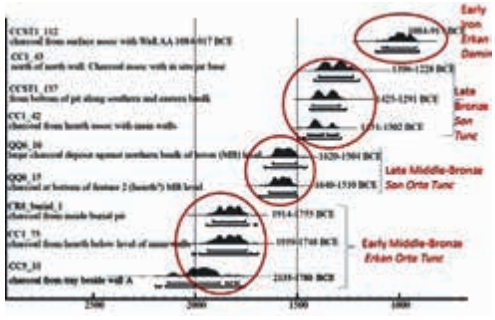

Şekil 6: *Son Orta Tunc keramikası (İÖ 1750–1500).*

yüzerinde olan 3 kurganda kazı yapdıq (Şekil 8). Karbon analizler ve kurganlardan bulunan kil kaplar esasında onları Orta Tunç Çağının erken evresi ile tarihlendirmek olur. 2015 yılında nekropolun biz başqa bir yerinde bulunan kurganda kazı yapdık. Bu kurgan kromleklerle çevrelenmişti. Kazı sırasında daha iki kurganın taş çevresini ortaya çıkdı. Araştırma bu kurqanlardan bulunan seramiklerin Orta Tunç Çağının daha geç evresine ait olduğunu göstermekte idi. Buluntuları tahlil ederek söyleye bileriz ki, bu nekropolü insanlar yüz yıllar arzında kullanmışlar.

Kız kale yerleşmesinin batısında olan kurganların dışında kazı yapdığımız alanda da Orta Tunç Çağına ait iki mezar bulundu. Mezarla "kanal kesiti"nin eteyinde tahrib olunmuş halde bulundu. Onlardan birinde skelet qalıqları qalsa da mezar armağanları bulunmamıştır. Büyük olasılıkla tahribata uğ-

Şekil 7: *Karbon analizlerinin neticeleri.*

Şekil 8: *Kurganların kazısı.*

ramıştır. Skeletin ovcunun içerisinde kömür kalıntıları ve yanğın izleri bulunmuştur (Şekil 9). Bununla yanaşı olan diğer mezardan yüksek zevki yansıtan boyalı kaplar bulunmuştur. Bu boyalı kaplar stil açısından Kız kaleden batıda, dağların yüzerinde bulunan kaplardan farklıdırlar. Söyleye biliriz ki, bu kurganlar Orta Tunç Çağının diğer kurganlarından daha geç döneme aittir. Bu kurganların yerleşmede bulunması oldukca ilginçdir. Büyük olasılıkla, Orta Tunç Çağında Şerur vadisinde yaşayan insanların çeşitli ölü gömme gelenekleri olmuştur.

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan. **Grant №EİF-KEPTL-2-2015-1(25)-56/47/5**

Şekil 9: *Orta Tunc Çağı mezarı.*

FEATURES OF GOAT DESIGNS IN GEMİKAYA ROCK DRAWINGS AND THEIR PARALLELS IN EAST ANATOLIA

Fizze QULİYEVA*

ABSTRACT

Ancient Nakhchivan and Eastern Anatolia were important centers of culture since the ancient times and were often connected with each other. Their geographic proximity promoted development of similar cultures. The similar traditions formed since the most ancient times in cultural and economic life of these regions and were reflected also in rock drawings Gemikaya and rock drawings in East Anatolia such as Borluk, Hakkari, the Batman, to Geyiklitepe, Camuşlu, Tunc kaya, Kaya sıgnagı, Kara boncuk, etc.

Despite the fact that, Gemikaya of Nakhichevan's territory is a single rock drawing, more than 2000 figures are registered here. At Gemikaya, images were engraved by stone or metal tools on such breeds of a stone as corundum and quartz. Similar tools were used to also execute the rock drawings of Altay, Kagızman and the drawings of Ulsan located in South Korea (İmat et al., 2012, s. 206).

On rock drawings and objects with arts and crafts images of animals, goats hold an especially unique place. They are similar with each other (Fig. 1, 2). Images of goats on rock drawings and the ancient arts and crafts objects Nakhchivan and East Anatolia by stylistic features are divided into two big groups. Images of the first group are represented by single figures, sometimes symbolic character. Figures of the second group are represented by subject images.

Among figures of a goat draws attention goats with the long horns unbent back. According to researchers in such images beards, tails, age and sex are accurately expressed. The researcher of Gemikaya figures Veli Aliyev remarked that goats with the long, unbent back and horns represented a goat of a male. In his judgement overhangs on the horns of goats show signs of age (Aliyev, 2005, s. 147; Aliyev, s. 42). Alparslan Ceylan, a on researcher the rock drawings of East Anatolia, remarked that a tail of figures of a goat on images of Dereiçi are similar with tails of male goats. (Ceylan, 2008, s. 252). The same investigator noted that goats with the raised tails on Cunni caves also represented a male goat (Ceylan, 2015, s. 21).

Male goats during this period were idolized. The male goat was a zoomorphic totem connected good luck fertility (Baxşeliyev, 2004, s. 216). During the Turkish tribal dynasties, standing on important posts were called as Teke boyu Akkeçililer, Kızılkeçililer, Sarıkeçililer, Tekeoğulları. On the other hand, these were also tribes and toponymal with such names (Ceylan, 2015, s. 21).

* *Fizze QULİYEVA, National Academy of Azerbaijan Sciences, Department of Nakhchivan, Nakhchivan / AZERBAIJAN, e-mail: fizze25@mail.ru*

At Gemikaya and Geyikli tepe, there are also images of goats horns branched off on two parties (Şekil 3, 4). Symbolic images of goats at Gemikaya and Tunç kaya are similar in the equipment for execution and motive (Fig. 5, 6). The drawings of goats are in the form of a butterfly formed by connection of two triangles the parallels are also found among images in East Anatolia eras of the middle bronze (Fig. 7, 8). Butterfly images are connected with fertility expressed the subject of reproduction

Subject images are sensible. Among documented scenes, there are images of goats before a trap, scenes of magic, and hunting. At the same time scenes of hunting for rock drawings of Gemikaya are very close, to Geyikli tepe and the Batman (Fig. 9, 10). It is very accurately expressed also on images of hunters with bow with an arrow. Similar scenes of hunting are found in rock drawings of Katun, Mashiran and also on clay vessels of Nakhchivan and East Anatolia.

On rock drawings Gemikaya and to Geyikli tepe present a scene of hunting and trapping (Fig. 5, 12; Ceylan, 2008, s. 225; Üngör, 2016, s. 362). Images of hunters with bow and an arrow and also hunting with a trap show that the ancient people had various skills in this area. Rock drawings at Gemikaya also reflect hunting bans. They shows that hunting was forbidden at times for increase in fertility (Fig. 13).

Comparative research of rock drawings with arts and crafts objects also allow us to define dates of these figures. Images of goats face to face at Gemikaya, on the basis of parallel images of Ovçular Tepesi, can be dated the Chalcolithic Age, or the V millennium BC. Butterfly shaped images at Gemikaya, on the basis of figures on vessels from the Middle Bronze Age in Eastern Anatolia, can be dated to the Middle Bronze Age. Geyikli tepe goat images with the legs bent on the stomach, on the basis of objects of arts and crafts of Scythian time, can date to the I millennium BC.

The comparative analysis of rock drawings and objects of arts and crafts suggests that the V-I millennium BC the tribes of Nakhchivan and East Anatolia separated the general cultural traditions. Research shows that rock drawings of both regions also reflected a way of life and ideological representations of the tribes occupied on this geographical region. The research is shown that the comparative analysis of rock drawings and objects of arts and crafts Nakhchivan and Eastern Anatolia is important for dating of figures and also for determination of cultural meaning of these objects of art.

Key words: *Nakhchivan, East Anatolia, Gemikaya, goat designs, objects of arts and crafts.*

GEMİKAYA TASVİRLERİNDEKİ KEÇİ RESİMLERİNİN ÖZELLİKLERİ VE ŞARKI ANADOLU PARALELLERİ

Fizze QULİYEVA*

Qədim Şərqin qapısı Naxçıvan və əhəmiyyətli mədəniyyət ocağı Şərqi Anadolunun eyni coğrafi məkanda yerləşməsi bu bölgələr arasında yaranan mədəni oxşarlığın əsas şərtlərindən biridir. Bu bölgələrin iqtisadi-mədəni həyatında qədim dövrdə yaranan paralellik tədqiqatçıların apardığı araşdırmalarda əsaslı şəkildə öz təsdiqini tapmışdır. Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsində Qars, Hakkari, Batman, Geyiklitəpə, Camuşlu, Tunçkaya, Qaya Sığınağı, Karaboncuk və digər yerlərdə qayaüstü təsvirlərin olmasına baxmayaraq Naxçıvan ərazisində belə təsvirlər yalnız Gəmiqayada qeydə alınmışdır. Gəmiqayanın Naxçıvan ərazisində yeganə qayaüstü təsvir olmasına baxmayaraq təsvirlərin sayı 2000-dən artıqdır. Gəmiqaya təsvirlərindəki rəsimlər korund və kvarsit cinsli daşların üzərində sərt, kəskin daş alət, yaxud metal alət vasitəsi ilə həkk edilmişdir. Bu tip alətlərdən Altay, Kars-Kağızman və Cənubi Koreya-Ulsan qayalıqlarındakı təsvirlərin çəkilməsində də istifadə olunub (İmat və digərləri, 2012, s. 206).

Hər iki bölgənin qayaüstü təsvirlərində və dekorativ tətbiqi sənət nümunələrində heyvan obrazları, xüsusilə keçi daha çox təsvir edilmişdir. Bu təsvirlər arasında bənzərlik çoxdur (Şəkil 1, 2). Rəsmlərdə heyvan təsvirlərinin bolluğu hər iki ərazidə yaşayan qədim tayfaların əsas məşğuliyyətlərindən birinin heyvandarlıq olduğunu göstərir. İnsanların həyatdakı uğurları təbiətlə, heyvanlar aləmi ilə bağlı olduğu üçün qədim tayfaların inancında keçi həyat mənbəyi kimi qəbul olunmuş və ən qədim totemlərdən biri olmuşdur. Naxçıvanda keçinin totem olmasını qədim tayfa və yer adlarında da görürük. Naxçıvanın Şahbuz rayonunda, o cümlədən Azərbaycanın digər bölgələrində Keçili kəndi və keçili tayfaları ilə bağlı yer adlarının mövcudluğu heç də təsadüfi deyil, müəyyən tarixi köklərə malikdir. Tədqiqatçı E.Esin qayalıqlarda çəkilmiş çoxbuynuzlu maral və təkbuynuzlu dağ keçisi təsvirlərini totemist inanclarla əlaqələndirmişdir (Esin, 2006, s. 136). Keçi, xüsusilə erkək dağ keçisi türk dünyasının ən qədim damğalarından biri olaraq ucalığı, əlçatmazlığı, müstəqilliyi, azadlığı, qərarlı olmağı, zadəganlığı və cəsarəti, həm də Tanrının yer üzündəki təmsilcisi olduğuna inanılan kağanı simvolizə etmişdir (Ceylan, 2015, s. 21). Naxçıvanda I Kültəpənin Neolit dövrü təbəqəsində qəbrə keçi buynuzu qoyulması, Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrində isə qəbrə keçinin çənə və digər sümüklərinin qoyulmasının müəyyən ritualla bağlı olduğu söyənilmişdir (Baxşəliyev, 2004, s. 296; Baxşəliyev, 2003, s. 62). Qeyd edək ki, olduqca iri buynuzlara malik olan bu dağ keçiləri elmi ədəbiyyatda bezoar adı ilə məşhurdur.

Naxçıvan və Şərqi Anadolu qayaüstü təsvirlərində, həm də dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrindəki rəsimlərdə təsvir edilmiş keçi obrazlarını stilistik xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa simvolik keçi rəsmləri, ikinci qrupa isə süjetli təsvirlərdəki keçi rəsimləri daxildir. Hər iki qrupa daxil olan təsvirlərdə keçilər dörd ayaqlı, ayaqları cütləşmiş şəkildə, tək buynuzlu və ya cüt buynuzlu, dinamik, siluet

* *Fizze QULİYEVA, Azerbaycan Bilimler Akademisi, Nahçivan Bölümü, Nahçivan /AZERBAYCAN, e-posta: fizze25@mail.ru*

şəkildə təsvir edilmişdir. Uzun buynuzları geriyə qatlanmış simvolik keçi təsvirlərində saqqal, quyruq, cins və yaş fərqinin seçildiyi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Gəmiqaya təsvirlərini araşdırmış tədqiqatçı V. Əliyev dağ keçilərinin arxaya, belinin ortasına qədər əyilmiş uzun, yarımdairəvi buynuzlarla təsvir edilməsini onların erkək cinsdən olması, buynuzlarının üstündə təsvir edilmiş çıxıntıların isə yaş bildirməsi ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir (Aliyev, 2005, s. 147; Aliyev, s. 42). Şərqi Anadolu bölgəsinin qayaüstü təsvirlərini araşdıran tədqiqatçı Alpaslan Ceylan Dərəiçi qayalarında təsvir edilmiş dağ keçisini quyruğunu təkə quyruğuna bənzədiyini qeyd etmişdir (Ceylan, 2008, s. 252). Həmçinin tədqiqatçı Cunni mağarasında quyruqları dik təsvir edilmiş keçiləri erkək cinsə aid olduğunu qeyd etmişdir (Ceylan, 2015, s. 21). Erkək keçilər müəyyən zamandan sonra müqəddəsləşdirilmişdir. Təkə məhsuldarlıq Tanrısı ilə bağlı zoomorf onğon olmuşdur (Baxşəliyev, 2004, s. 216). Türk tarixində vacib vəzifə daşıyıcılarına verilən Təkə boyu, Akkeçililər, Kızılkeçililər, Sarıkeçililər, Təkəoğulları kimi boy adları, yer adları, ləqəblər və ünvanlar var (Ceylan, 2015, s. 21).

Gəmiqayada rast gəlinən buynuzları kənarlara qatlanmış keçi təsvirinə Geyiklitəpə qayalıqlarının birində rast gəlinmişdir (Şəkil 3, 4). Geyiklitəpə qayaüstü təsvirində buynuzları kənara doğru qatlanmış keçinin ayaqları qarnına doğru qatlanmışdır. Bu təsvir üslubu elmi ədəbiyyatda Skif mədəniyyətinə (e.ə. I minillik) aid edilmişdir. Ayağı qatlanmış keçi təsvirlərində buynuzların da qatlanması müşahidə olunur. Skif təsvir üslubunun paralellərinə Qobustan, Katuni əyalətinin qayaüstü təsvirlərində, Orta əsr maddi mədəniyyət nümunələrində rast gəlinir.

Gəmiqaya və Tunçqaya qayalıqlarında cızma üslulu ilə icra olunmuş simvolik keçi təsvirləri sadəliyinə, çəkilmə üslübuna, texnikasına görə bir-birinə çox bənzərdir (Şəkil 5, 6). Simvolik təsvirlər arasındakı digər bənzərlik kəpənəkşəkilli keçi rəsimlərində də aydın seçilir. Gəmiqayada təsvir olunmuş kəpənəkşəkilli keçi təsvirlərinin paralellərinə Şərqi Anadolu bölgəsinin, həmçinin Naxçıvanın qədim qabları üzərində rast gəlinmişdir (Şəkil 7, 8). Kəpənəkşəkilli təsvirlər məhsuldarlıqla bağlı olub bölünməni, artımı simvolizə etmişdir.

Süjetli keçi təsvirlərinə keçilərin ovlanması, tələyə salınması, ovsun səhnələri və s. aiddir. Gəmiqaya və Şərqi Anadolunun Geyiklitəpə, Batman və s. qayaüstü təsvirlərində ov səhnəsinə rast gəlinir və onlar arasındakı bənzərlik aydın seçilir (Şəkil 9, 10). Bu bənzərlik hətta ovçuların əllərində tutduqları ox və yayda da özünü göstərir. Bu tip ov səhnələrinin paralellərinə Naxçıvan, Şərqi Anadolu gil qabları üzərində, Sibir-Katuni, Məşiran qayaüstü təsvirlərində rast gəlinmişdir. Tədqiqatçı Vəli Baxşəliyev, Məhsəti İsmayıl Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərindəki ovçuluqla bağlı təsvirlərin müəyyən hissəsini ovçuluq kultu, ovçuluq mifləri ilə əlaqələndirmişdir (Baxşəliyev, 2002, s. 70; İsmayıl, 2008, s. 145 s.). Qədim insanlar ova çıxmazdan əvvəl müəyyən ovsun və dua ilə müşayət olunan mərasimlər icra etmiş, ovun uğurlu keçməsini diləmiş və Tanrıdan kömək istəmişlər. Gəmiqayada ovsun oxuyan insanlar digər insanlardan fərqli-əlləri çox çıxıntılı, quyruqlu təsvir olunmuşdur (Şəkil 11). Quyruqlu insanlar keçilərlə yanaşı təsvir olunmuşdur. Bu tip insan təsvirlərinə Qobustan, Doyumlu (Qars) mağarası, Ordu-Məsudiyədə (Türkiyə, Esatlı Köyü) rast gəlinir. Azərbaycan folklor nümunələrində heyvanların sahibi olduğu, ovçuluğun himayə olunduğu çoxsaylı nümunələrdə əks olunmuşdur. Əfsanələrin birində heyvanların sahibi əlinə ov keçməyən bir ovçuya kömək edir. Ovun uğurluluğunu təmin edir (Azərbaycan Mifoloji mətnləri,1988, s. 53).

Gəmiqaya və Geyiklitəpə qayaüstü təsvirlərindəki sujetli tələ səhnələri bənzərlik təşkil edir (Şəkil 5, 12; Ceylan, 2008, s. 225; Üngör, 2016, s. 362). Qayaüstü rəsimlərdə ox və kaman təsvirləri ilə yanaşı tələ səhnələrinin də olması göstərir ki, qədim insan ovu şüurlu şəkildə ovlamaq mədəniyyətinə sahib olmuşdur. Gəmiqaya təsvirlərindən aydın olur ki, keçilərin ovlanması müəyyən zamandan sonra qadağan olunmuşdur (Şəkil 13). Burada təsvir edilən insan obrazı Azərbaycan folklor nümunələrində adı çəkilən heyvanların sahibi ilə eynilik təşkil edir. Təsvir olunan iki insandan biri folklor nümunələrində adı çəkilən heyvanların sahibidir, digəri isə ovçudur. Heyvanların sahibi ovçulara insan şəklində görünür. Bu hami ruhların antropomorf obrazlarla verilməsi ilə bağlıdır. Türk xalqlarının inancına görə dağın, meşənin, heyvanların sahibi vardır. Onlar heyvan və insan cildində olan hami ruhlar şəklində təsvir olunurlar (Seyidov, 1989, s. 243; Окладникова, 1984, s. 36). Fikrimizcə keçilərin çox ovlanması onların saylarının azalmasına səbəb olduğu üçün ov qadağası qoyulmuşdur. Keçilər insanların həyatında mühüm rol oynadığı üçün ilahiləşdirilmiş və totem olmuşdur. Azərbaycan folklor nümunələrində heyvanların sahibinin gərəksiz yerə ov edəni cəzalandırması qeyd olunur (Azərbaycan Mifoloji mətnləri, s. 53; Baxşəliyev, 2002, s.72). Əfsanələrin birində Ovçu Pirim yasağı pozduğu üçün cəzalandırılır və ölümə məhkum edilir (Efsanələr, 1986, s. 47). Gəmiqayadakı ovçuluqla bağlı təsvirlərin bəzilərində ovçular əllərindəki oxları yuxarı tutmaqla ovçuluğa qoyulan qadağanı simvolizə etmişlər. Gəmiqaya qayaüstü rəsimlərində gərəksiz ovun qarşısının alınmasında fantastik obrazlara da rast gəlinir.

Gəmiqaya və Şərqi Anadolu qayaüstü rəsimlərində keçilərin yanında insan, digər heyvan təsvirlərinə çox rast gəlinir. Şərqi Anadolu bölgəsinin qayaüstü təsvirlərində keçi rəsimlərinin ətrafında daha çox at, ceyran, maral obrazı, Gəmiqayada isə keçi rəsimlərinin yanında ilan, quş, astral simvollar daha çox rast gəlinir. İlan rəsmləri bəzən qoşa, bəzən də digər heyvanlarla bir kompozisiyada təsvir edilmişdir. Keçinin buynuzunun spiral şəkilində qıvrılan ilana bənzədilməsi, qurd ağzı bağlamaq səhnəsi, ovçuluq səhnələrindəki keçi təsvirləri olduqca maraqlıdır. İlanın keçi ilə birgə verilməsi məhsuldarlıqla yanaşı iki qüvvənin xeyirin və şərin simvoludur. Naxçıvanın qədim tayfaları arasında ilana inam güclü olmuşdur. Məhz buna görə ehtimal etmək olar ki, ilan qədim Naxçıvan tayfalarının totemidir. Bu inamın izlərinə təkcə qayaüstü rəsmlərdə deyil, həmçinin qədim gil qabların üzərində və bəzək əşyalarında rast gəlinir. Gəmiqayada keçi rəsimlərinin yanında astral simvollar, o cümlədən günəş diskinin təsviri də müəyyən yer tutur. Günəş diskinin təsvirinə Şərqi Anadolu qayaüstü təsvirlərində də rast gəlinmişdir. Gəmiqayadakı rəsimlərinin bəzilərində keçinin buynuzları günəş diski formasında burulmuşdur. Azərbaycanın ən qədim kultlarından biri məhz Günəşlə bağlı olmuşdur. Bu kult Tunc dövründə çox böyük tərəqqi tapmışdır (Aliyev, 1993, s. 13). Günəşin olduqca müxtəlif təsvirləri vardır. Solyar işarələrin simvolu olan günəş disklərinə astral simvollar sırasında daha çox rast gəlinir. Öz-özlüyündə solyar işarələr bir-birindən kəskin fərqlənə bilər, çox sxematik, primitiv və yaxud çətin xarakter daşıya bilərlər.

Naxçıvan və Şərqi Anadolunun qayaüstü təsvirləri və dekorativ tətbiqi sənət nümunələrinin araşdırılması onları tarixləndirməyə də imkan verir. Gəmiqayadakı qarşı-qarşıya duran keçi təsvirlərini Ovçular təpəsindəki dekorativ tətbiqi sənət nümunələrinə əsasən e.ə.V minilliyə, kəpənəkşəkilli keçi təsvirlərini Şərqi Anadolu dekorativ tətbiqi sənət nümunələrindəki paralellərinə görə Erkən və Orta Tunc dövrünə, Geyiklitəpədəki ayaqları qatlanmış

Figure 1 / Şekil 1: *Gemikaya.*

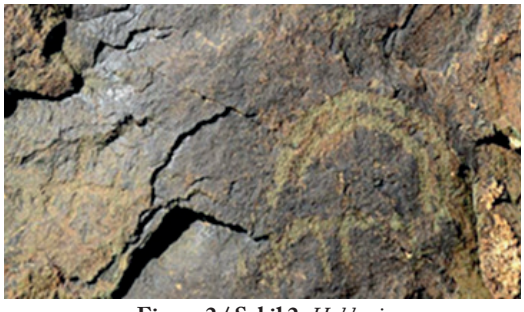

Figure 2 / Şekil 2: *Hakkari.*
https://www.google.az Hakkari+kaya+resimleri

Figur 3 / Şekil 3: *Gemikaya (Baxşeliyev 2004).*

Figure 4 / Şekil 4: *Geyiklitepe (Ceylan 2008).*

keçi təsvirlərini Skif dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrindəki paralellərinə əsasən e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid etmək olar.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Azərbaycan Mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, s. 196 s.

Aliyev.V. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərnəşr, 1993, 80 s.

Aliyev.V. Gəmiqaya. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 248 s.

Baxşəliyev. V.B Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: İqtisad Universiteti, 2004, 320 s.

Baxşəliyev.V.B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: Elm, 2002, 88 s.

Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2003, 166 s.

Efsanələr. Bakı: Yazıçı, 1986, 72 s.

İsmayıl.M.R. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 194 s.

Ceylan A. Doğu Anadolu araşdırmaları. Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (1998-2008). İstanbul: Güneş Vakfı, 2008, 365 s.

Ceylan A. Türk Ədəbiyyatında Anadoluya geri dönüş. Ankara: Türk dünyasında türkiz, 2015, 178 s.

Özfırat A. Doğu Anadolu Yayla kültürleri. İstanbul:Arkeoloji ve sanat yayınları, 2001, 224.

İmat Fatih, Bababeyli Nazim, Özdemir Mustafa, Yaung Myungga. Kars-Kağızman (Türkiyə), Gəmiqaya (Azərbaycan), Ulsan (Güney Kore) və Alta (Norveç) qaya petrogliflerinin benzer özellikleri ve motiflerine dair. Zeitschrift für die Welt der Türken. ZfWT, Vol. 4, № 3, 2012. 203-219 s.

Керимов В. Гямигая. Баку: Чашыоглу, 2005, 64 с.

Окладникова Е.А. Петроглифы Средней Катуни. Новосибирск: Наука, 1984. 110 с.

Üngör İbrahim. Orta Asyadan Anadoluya kayalara yazılan türk kültürü (Dereiçi kaya resimleri). Sutad, Bahar, 2016; (39): 357-370 s.

Esin E. Türklərdə maddi kültürün oluşumu. İstanbul: Kabalcı yayınları, 2006, 201 s.

Археология Украинской ССР. Том 2. Киев: Наукова Думка, 1986. 589 с.

Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

Figure 5 / Şekil 5: *Gemikaya (Kataloq).*

Figure 6 / Şekil 6: *Tunçkaya (Ceylan 2008).*

Figure 7 / Şekil 7: *Gemikaya.*

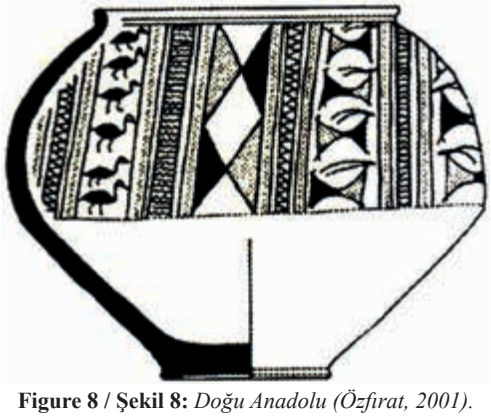

Figure 8 / Şekil 8: *Doğu Anadolu (Özfırat, 2001).*

Figur 9 / Şekil 9: *Gemikaya.*

Figure 10 / Şekil 10: *Batman. https://definesohbeti.com*

Figur 11 / Şekil 11: *Gemikaya.*

Figure 13 / Şekil 13: *Gemikaya.*

ORNAMENTAL FEATURES OF THE CALCOLITHIC CERAMICS OF NAKHCHIVAN AND EASTERN ANATOLIA

Zeyneb GULİYEVA*

ABSTRACT

In the definition of cultural and economic ties of Eastern Anatolia-Transcaucasia, archaeological monuments of the territory of Nakhchivan have special significance. In Calcolitic monuments of this region, which last time their number reached to 23, many common elements were found coinciding monuments of Eastern Anatolia. Similarities between the Calcolitic culture of Nakhchivan and Eastern Anatolia are of particular importance in determining the cultural and economic relations of the ancient tribes living in this region. Researchers reported on the existence of compact settlements that formed under the influence of Trans-Caucasus, in such areas of Turkey as Igdir and the Agrı Valley.

This fact finds its confirmation in the samples of ceramics of the period of Calcolit. The calcolithic pottery of Nakhchivan, in terms of content in the composition of the straw and with its comb features, has similar features to the monuments of OylumHoyuk, Sarygul, including Khanago / Khazinetepe located in the Agrı Valley. Such similarities were pursued in the relay, dented or stamped ornamentation, including the combed ornamentation of ceramics. From this point of view, draw attention to the relief belts of the dishes around the throat. They were represented by 2 types: straight, thick relief belts and ornamented relief belts. The first type of these ornaments, preserving the Neolithic tradition, encircle the throat of dishes in a conical form.

In the early stage of the Calcolithic, relief belts were used in the mouths of utensils (Uzunoba), and in the last phase of the Calcolithic they gradually decreased to the shoulder part of the ceramics (Ovchulartepesi). Similar to these ornaments can be found in residential areas Korujutepe and Kul-Hyuk. The second type of relief belts is distinguished by original ornaments. Some of them were broken with ornamental lines or scratches, and the other part was worn and somewhat wider, with forged circular ornaments. Their close parallels were found in the settlement of Norshuntepe and Tulintepe. These similarities are also observed in dyed ceramic samples. The common features of Nakhchivan and Eastern Anatolia in the cultures of Calcolithic indicate that the ancient cultures formed in these regions developed in the context of mutual economic and cultural relations.

Key words: *Nakhchivan, Calkolithic, Anatolian, ceramic, ornament.*

* *Associate Prof. Zeyneb GULİYEVA, Nakhchivan Department of Azerbaijan, National Academy of Sciences Nakhchivan/AZERBAIJAN, e-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com*

NAHÇIVAN VE DOĞU ANADOLU'NUN KALKOLİTİK SERAMİĞİNİN ORNAMENT (SÜS) HUSUSİYETLERİ

Zeyneb GULİYEVA*

Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu ərazisində mövcud olmuş qədim mədəniyyətlər arası əlaqənin üzə çıxarılmasında Naxçıvanın Eneolit abidələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əsasən Arpaçay və Naxçıvançay vadilərində qeydə alınan bu abidələr Eneolit mədəniyyətinin erkən, orta və son mərhələlərinin kompleks halda tədqiq edilməsinə imkan yaratmaq baxımından da dəyərlidir. Eneolitin erkən və orta mərhələsini əks etdirən abidələrdən Uzunoba, Uçan Ağıl yaşayış yerlərində 2013-2016-cı illərdə AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev və Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzinin nümayəndəsi K.Morronun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Fransa arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və xeyli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir [7, 118-119]. Tapıntılar içərisində saman qarışıqlı, boyalı və boyasız keramika nümunələri üstünlük təşkil edir.

Son Eneolit dövrünə aid materiallar Ovçulartəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, Şortəpə və Sədərək, Yeni yol, Şorsu, Zirincli,Güney Ağıl, Nüvars, Sürümçək yaşayış yerlərində qeydə alınmışdır ki, onlardan da hələlik dördü geniş arxeoloji tədqiqatlarla öyrənilmişdir. Xronoloji baxımdan daha qədim olan Ovçulartəpəsi yaşayış yeri Arpaçayın sol sahilindəki Dizə kəndi ərazisində 10 ha sahəni əhatə edir. 1980-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyev və A.Seyidov tərəfindən qeydə alınan abidədə 2002-2005-ci illərdə yerli çərçivədə aparılan arxeoloji qazıntılar 2006-cı ildən Azərbaycan-Amerika birgə arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən genişləndirilmişdir.Yaşayış yerində AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev, S.Aşurov və K.Morro tərəfindən 2014-cü ilədək davam etdirilən tədqiqatlar prosesində götürülən karbon analizlər e.ə. 4350-4000-ci illəri göstərmişdir [20, 27]. Qazıntılar zamanı buradan üzə çıxarılan yuvarlaq yaxud miz oturacaqlı, çəhrayı rəngli saman qarışıqlı gildən hazırlanmış qalın divarlı qablar xaricdən açıq qəhvəyi rəngli gillə suvandıqdan sonra daraqvari alətin köməyi ilə hamarlanmışdır. Qabların üzərindəki relyef ornamentlər də bu cür ayrıca suvaq-təbəqə şəklində tətbiq edildiyindən asanlıqla qopur.

Zirincli yaşayış yeri Sirab kəndinin şimal-şərqindəki dağlıq ərazidə yerləşir [3, 7]. Mədəni təbəqənin qalınlığı 15-25 sm-dir. Abidənin 2012-ci ildə çap olunmuş yerüstü materialları [4, 69] bütövlükdə Eneolit dövrünün xüsusiyyətlərini əks etdirsə də, 2014-cü ildəAMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev və K.Morronun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyası tərəfindən 300 m^2 sahədə aparılan tədqiqatlar zamanı götürülmüş kömür nümunələrinin analizi e.ə. 4240-3800-cü illərlə sərhədlənən Son Eneolit dövrünü göstərmişdir. Tədqiqatlar zamanı gil qəlib, mis filizinin qalıqları,obsidian alətlər və yerə basdırılmış küplər üzə çıxarılmışdır. Təqribən 440 illik bir zaman çərçivəsini əhatə edən bu dövrün keramika məmulatı saman qarışıqlı, sarı, qırmızı rənglərin müxtəlif çalarlarında hazırlanmış qabarıq və konusvari gövdəli kasalar və küpələrlə təmsil olunur [4, 8].

* *Doç. Dr. Zeyneb GULİYEVA, Azerbeycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Nahçıvan/ AZERBAYCAN, e-posta: zeyneb_guliyeva@yahoo.com*

Yeni yol yaşayış yeri Sirabçayla Naxçıvançayın qovşağında yerləşir. Mədəni təqəqə 1 metr qalınlıqdadır. 2013-cü ildə V.Baxşəliyevin rəhbərliyi iləburada aparılan kəşfiyyat araşdırmaları zamanı Eneolit dövrünə aid az miqdarda keramika məmulatı toplanmış, 2014-cü ildə isə fəal arxeoloji tədqiqata cəlb edilmişdir. Keramika məmulatı sarı, boz və qırmızı rəngdə bişirilmişvə başlıca olaraq əldə hazırlanan qablardan ibarətdir. Bir qismi xaricdən cilalı olan saxsıların bəzisi qalın his qatı ilə örtülmüş, həmçinin 1 boyalı nümunə aşkar edilmişdir [8, 46]. Diqqət çəkən xüsusiyyətlərdən biri burada əmək alətlərin az rastlanılmasıdır.

Şorsu yaşayış yeri Naxçıvançayın sol sahilində, Sirab kəndinin cənub-qərbindəki təpə üzərində yerləşir. Mədəni təbəqənin qalınlığı 15-20 sm-dir. 2014-cü ildə V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə 10x10 metrlik sahədə arxeoloji qazıntı aparılarkən düzbucaqlı tikili qalıqları, saxsı nümunələri və az miqdarda obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər aşkar edilmişdir [10, 137]. Əsasən saman qarışıqlı gildən hazırlanan keramika məmulatı qırmızı, bəzən də qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir. Onlar silindirik [3, Şəkil 5, 1,5] və qıfşəkilli boğaza malik olan küpələr, konusvari və silindirik-konusvari kasalarla təmsil olunur. Qabların bəzisinin ağzının altı cərgəli şəkildə dairələrlə deşilmişdir.

Tədqiq edilən abidələrin əksəriyyətində mədəni təbəqənin az toplanması, o cümlədən onlardan biri olan Şorsu yaşayış yerində qeydə alınmış yüngül konstruksiyalı tikililər üçün xarakterik olan dirək çuxurları [6, s. 81] bu dövrdə yaşamış yerli tayfaların yarımköçəri həyat tərzi keçirməsinin təzahürlərindən sayıla bilər. Bu əlamət özünü əmək alətlərinin, xüsusilə iri həcmli daş alətlərinin azlıq təşkil etməsində də özünü biruzə verir. Onlarla müqayisədə keramika məmulatı böyük üstünlük nümayiş etdirir. Onlar aid olduqları dövrün xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər.

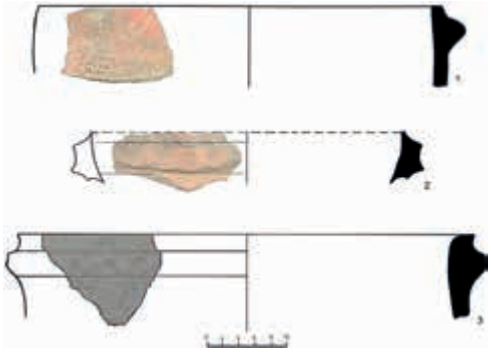

Şekil 1: *Eneolitin erken merhalesine aid Uzunoba keramikası üzerindeki qabartma ornament tipleri.*

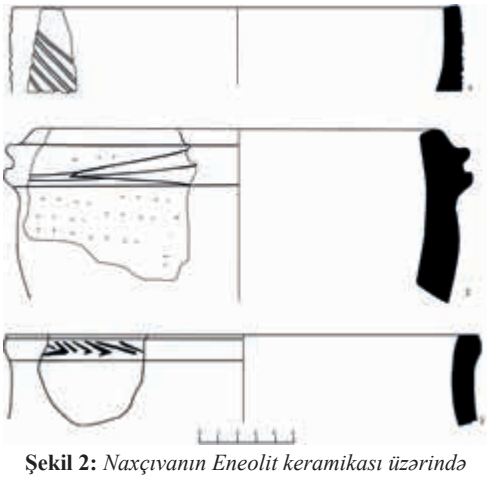

Şekil 2: *Naxçıvanın Eneolit keramikası üzərində batıq xətlərlə çəkilmiş ornament tipləri* (1-Uçan ağıl, 2-3-Uzunoba).

Naxçıvanın Eneolit abidələrindən aşkar edilmiş saxsı məmulatı saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq qırmızı, sarı rəngdə bişirilən kasa və küpə tipli qablarla təmsil olunmuşdur. Lakin Erkən mərhələyə aid keramika nümunələrində bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlər izlənilməkdədir. Eneolitin Erkən mərhələsini əks etdirən keramika nümunələri Uzunoba, Uçan ağıl yaşayış yerlərindən üzə çıxarılmışdır. Onlar saman qarışıqlı qırmızı, qəhvəyi, sar-çəhrayı gildən hazırlanmışdır. Hazırlanma xüsusiyyəti və tərkibində Neolit

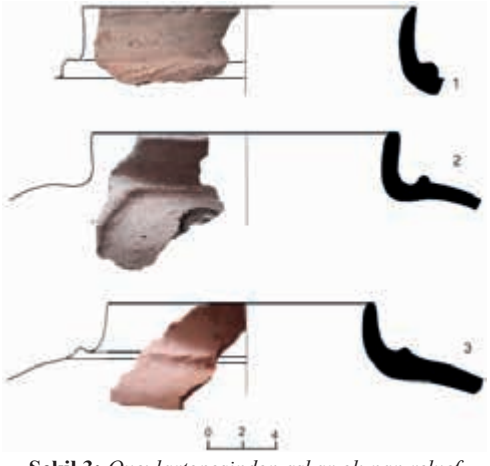

Şekil 3: *Ovçulartəpəsindən aşkar olunan relyef ornamentli qab nümunələri (AMEA NB Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyi, inv. №9,7,26).*

dövrünün bəzi əlamətləri saxlanmışdır. Keramikanın tərkibində samanın əsas yer tutması, bəzi qabların kəsiyində boz təbəqənin qalması, daban şəkilli oturacaqlara rast gəlinməsi bu fikri təsdiq edən nümunələrdən hesab oluna bilər. Bu xüsusiyyət qabların ornamentasiyasında da özünü biruzə verir. Qabların ağız kənarında dairəvi deşilmələr, yuvarlaq qabartmalar, boğaz hissəni çevrələyən relyef bantlarda izlənilir. Lakin bu ornamentlərdə yeni əlamətlər də meydana çıxmışdır. Relyef bantlar üzərində meydana çıxan oval batıqlar, çərtmə xətlər kompleksi və daraq dişi formasında maili xətlərlə naxışlama motivləri ornamentlərdəki tədrici dəyişikliyin təzahürlərindən sayıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, keramika üzərində tətbiq edilən ornamentlərin timsalında mədəniyyətlərin tədrici inkişafı ilə yanaşı, insanların həyat tərzini, ideologiyasını və mədəni-iqtisadi əlaqələrini də izləmək mümkündür. Bu baxımdan Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinə aid ornamenlər diqqəti cəlb edir. Onlar əsasən relyef, batıq, çərtmə üsullarla tətbiq edilmişdir. Başlanğıcını Son Neolit dövründən götürən relyef ornamentlər Eneolitin erkən mərhələsində də üstün mövqeyə sahib olmuşdur (Şəkil 1, 1-3).

Onların içərisində daha geniş yayılan yuvarlaq qabartmalara qabların ağız kənarında rast gəlinir. Uzunobadan tapılan bu tip ornamentli qab qırmızı boyalı olub yaxşı bişirilmişdir. Tərkibində fərqli təbəqəyə rast gəlinmir və cilalanmışdır (Uz-022). Bu tip ornamentlər Ovçulartəpəsinin alt təbəqəsindən aşkar edilən küpələrdə qeydə alınmışdır (AMEA Naxçıvan Bölməsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyi, inv. №005). Bu tip ornamentlər Tülintəpənin həmdövr qablarının ağız kənarında, boğaz hissəsində bəzən tək, bəzən cərgəli şəkildə tətbiq edilmişdir [12, Fig. 3].

Novşəkilli batıqlarla naxışlanma motivi bu dövrün ornamentasiyasında özünəməxsus yer tutur. Onlar bəzən qabların gövdəsində dioqanal formada çəkilmişdir (Şəkil 2,1). Sarı-çəhrayı rəngli gilinin tərkibinə saman qarışdırılararaq hazırlanan bu qablar yaxşı bişirilmişdir. Uçan ağıldan üzə çıxarılan nümunələrdən biri sarı anqoblu, qum və az samanlı, yüngül cilalı bir-birinə paralel çəkilmiş enli batıq xətlərlə naxışlanmışdır(UA-15, 2015).[1] Digər iki nümunə qabların boğazını çevrələyən relyef bantlar üzərində tətbiq edilmişdir (Şəkil 2, 2-3).

Ornamentlərin üçüncü qrupu relyef bantlarla təmsil olunur. Onlara Uzunoba, Uçan ağıl, Ovçulartəpəsi keramikasında rast gəlinir. Bu ornamentlər sadə və naxışlı olmaqla 2 tipə ayrılır. Birinci tipə aid olanlar özündə Neolit ənənəsini saxlamaqla qabların ağız kənarını enli kəmər şəklində çevrələmişdir. Erkən mərhələyə aid olan Uzunoba yaşayış yerindən aşkar edilmiş nümunələrdən biri sarı rəngli yaxşı bişirilmiş qabın ağız kənarında tətbiq edilmişdir (Uz-15, 022). Ovçulartəpəsindən aşkar olunan nümunələr isə qıfşəkilli qablardan birinin boğazında və silindirik boğazlı qabın boğazının gövdəsiylə birləşən hissəsində tətbiq edilmişdir (Şəkil 5,1). Bu tipli relyef bantlar Anadolunun həm-

dövr abidələri üzərində də tətbiq edilmişdir. Korucutəpə [11, fig. 128-130], Kul höyük yaşayış yerlərinindən aşkar edilən qabların ağız kənarını çevrələyən relyef bantlar qurtaracaqda yuvarlaqlaşdırılmış konusvari formada olub 2, bəzən də 3 cərgədən ibarətdir [19, Fig. 3].

Relyef bantların ikinci tipi maili formada batıq, çərtmə, yaxud cızma xətlərlə naxışlanmışdır. Onlara Uzunoba, Uçan ağıl yaşayış yerlərindən aşkar edilən erkən mərhələyə aid keramika nümunələri üzərində rast gəlinir. Relyef qurşaqların Uzunoba yaşayış yerində qeydə alınan nümunələrindən ikisi fərqli bəzəmə motivi ilə diqqəti cəlb edir. Onlardan biri saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanan cilalı qabın ağız kənarını çevrələyir. Qabın kəsiyində boz rəngli gil təbəqəsi qalıb, xaricdən sarı anqobludur. Relyef qurşağın üzərində maili-üfüqi formada novşəkilli müxtəlif ölçülü batıq xətlər çəkilmişdir (Uz-15, 0016). Digər qab eyni rəngli, eyni tərkibli gildən hazırlansa da boğazını çevrələyən relyef bantın naxışlanma motivinə görə fərqlənir. Hər iki üzdən hamarlanmış qabın ağız kənarını çevrələyən relyef bantın üzərində oval batıqlar tətbiq edilmişdir (Uz-15, 005). Eyni tərkibli gildən hazırlanaraq hər iki üzdən cilalnmış digər nümunə Uçan ağıl yaşayış yerindən aşkar edilmişdir (UA-15, 2019). Bu cür relyef qurşaqların bənzərinə Azərbaycanın digər bölgələrindəki həmdövr abidələrdən Qoşatəpə keramikası üzərində [1,448]. Bu tip ornamentlərin Anadolu abidələrindəki nümunələri Kuruçay höyük, Tülintəpə, Norşuntəpə, Böyük Güllücəkdən aşkar edilmş qablar üzərində tətbiq edilmişdir [12, fig. 10/5; 11, fig. 6; 15, 377; 16, 475]. Ovçulartəpəsindən üzə çıxarılan qablarda tətbiq edilən relyef bantlar bəzən batıq dairələrlə, bəzən də daraq basqısı şəklində çəkilən maili paralel xətlərlə naxışlanmış və əsasən qabların boğazından gövdəyə keçən hissədə tətbiq edilmişdir (Şəkil 3, 1,3).

Naxçıvançay vadisində yerləşən Son Eneolit dövrü abidələrindən Zirincli, Yeni yol, Şorsu abidələrindən üzə çıxarılan arxeoloji tapıntılar, həmçinin Güney Ağıl, Göy xəndək və digər abidələrin yerüstü materialları bir qədər fərqlənir. Saman qarışıqlı gildən hazırlanaraq qırmızı, qəhvəyi rəmglərin müxtəlif çalarlarında boyanmış bu qablar konusvari, silindirik-konik kasalar, yuvarlaq govdəli küpə tipli qablar, həmçinin çölmək tipli qablarla təmsil olunur. Qabların ornamentasiyasında ağız kənarlarının aşağısında açılan dairəvi deşiklər və oval batıqlar əsas yer tutmuşdur. Zirinclidən aşkar edilən konusvari kasalardan birinin ağız kənarı azca içəriyə doğru yığılmış və 1 sm aşağısında dairəvi deşik var [3, şəkil 2,5]. Silindirik boğazlı küpələrdən birinin ağzının 2 sm aşağısında kiçik dairəvi deşik açılmış [3, şəkil 2,3], boz rəngli olan digər nümunənin isə ağzının kənarı xaricə doğru meyilləndirilmiş və oval batıqlar cərgəsi ilə naxışlanmışdır (Şəkil 4,2).

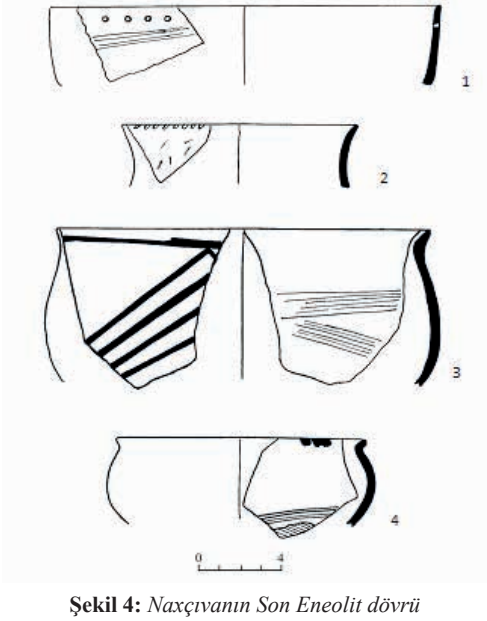

Şekil 4: *Naxçıvanın Son Eneolit dövrü mədəniyyətinə aid boyalı və boyasız keramikasındakı ornament tipləri:1-Şorsu, 2-Zirincli, 3-4-Sürümçək [5, p. 33-49].*

Şekil 5: *Eneolit dövrüne aid boyalı-naxışlı keramika nümuneleri (1-Uçan ağıl, 2-Uzunoba).*

Qabların ağız kənarında dairəvi deşilmələrlə cərgələnməsi Son Eneolit dövründə geniş tətbiq edilmişdir. Bu tip bəzəmə motivi I Kültəpənin Son Neolit keramikasında da qeydə alınmışdır. Onlar hər iki mədəniyyət arasında varislik əlaqəsinin göstəricilərindən sayıla bilər. Yalnız Neolit dövründəki oxşarlarından fərqli olaraq Eneolit dövründə qabların ağız kənarında deşiklər bişmədən sonra açılmışdır [2; 16].

Bu dövrün xarakterik əlamətlərindən biri də keramikanın səthinin daraqlanmasında özünü biruzə verməkdədir. Qabların səthinin daraqlanması daha çox Ovçulartəpəsi keramikasında izlənilir. Tədqiqatçılar bunun qabların səthinin hamarlanması ilə əlaqələndirilər [2, 159].Buna bənzər motiv Türkiyə Cümhuriyyətinin şərq hissəsində yerləşən İğdırın həmdövr abidələrindən tapılan saxsı nümunələrində də izlənilir. Belə abidələrdən biri olanHanago/Hazinetəpədən əldə edilən Eneolit keramikasıeyni üsulla hamarlanmışdır. Ağrı dağının ətəyində İğdırın cənub-şərqində yerləşən bu yaşayış yeri yerli əhali arasında «Hanago» kimi də tanınır [17, 320]. Bəzi qablarda saman dəstəsi ilə tətbiq edilən hamarlanma səliqəsiz olması ilə müqayisədə digərlərində olan dəqiq cizgilər onların bəzəmə motivi olması fikrini təsdiq edir. Daraqlama motivi Oylum Höyük yaşayış yerindən aşkar olunmuş kasa üzərində də qeydə alınmışdır [19, Abb. 17: 50].

Naxçıvanın Eneolit dövrü keramikasının bir qismi boyalı-naxışlı olması ilə diqqət çəkir. Bu tip qabların naxışlanmasında əsasən həndəsi motivlərdən istifadə edilmişdir. Sürümçək yaşayış yerinə aid olan qablardan birinin gövdəsində rast gəlinən bu tip ornament qırmızı səth üzərindən qara rənglə çəkilmişdir (Şəkil 4, 3). Oxşar motivə Uçan ağıl və Uzunobadan tapılan incə qum qarışıqlı saxsı nümunələri üzərində də rast gəlinir. Belə nümunələrdən biri çəhrayı gil üzərindən qəhvəyi rənglə çəkilən şüaşəkilli ornamentlərdən ibarətdir (Şəkil 5,1). Uzunobadan tapılan digər nümunə isə qırmızı boyalı, yaxşı bişirilmiş və cilalanmış keramika üzərindəki üçbucaq içərisində çəkilmiş paralel xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 5, 2).

Bu tip ornamentlər Azərbaycanın digər bölgələrinin həmdövr materiallarında da izlənilir. Mil-Muğan düzənliyindən aşkar edilən keramika, həmçinin Kamiltəpədən üzə çıxarılan qab fraqmentlərinin bir qismi qırmızı-çəhrayı rəng üzərindən qara boya ilə qalın şüaşəkilli xətlərlə naxışlanmışdır [21, 10, Рис. 2]. Tülintəpədən üzə çıxarılan boyalı qablar həndəsi motivli olması baxımından onlarla oxşardır, yalnız onlar açıq rəngli gil üzərindən qırmızı, bəzən də qara rənglə naxışlanmışdır [13, Fig. 5]. Uçan ağıldan tapılan boyalı keramika üzərindəki şəbəkə tipli kəsişən xətlərdən ibarət ornament tipinə Degirmentepenin Übeyd keramikasında rastlanılır [14, Fig. 6]. Naxçıvanın və Şərqi Anadolunun Eneolit keramikasının ornamentasiyasındakı ortaq xüsusiyyətlər relyefşəkilli zoomorf təsvirlərdə, xüsusilə qabların boğazını çevrələyən relyef bantlarda daha aydın izlənilməkdədir (Şəkil 6).

SONUÇ

Qədim mədəniyyətlərin inkişaf xüsusiyyətlərinin, qarşılıqlı əlaqələrinin üzə çıxarılmasında keramika ilə bərabər onlar üzərindəki ornamentlər də xüsusi dəyərə malikdir. Tədqiqatlar göstərir ki, ornamentlər sadəcə estetik məzmun daşımamış, eyni zamanda aid olduqları dövrün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etmişdir. Naxçıvanın Eneolit abidələrindən aşkar edilən keramika nümunələri

üzərində qeydə alınmış ornamentlər bu baxımdan dəyərlidir. Onların timsalında Son Neolit və Eneolit mədəniyyətləri arasındakı varislik əlaqəsini izləmək mümkündür. Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid olan ornamentlərdə bu ənənə özünü yuvarlaq qabartma ornamentlərdə, qabların boğazını çevrələyən relyef bantlarda göstərməkdədir. Eneolitin son mərhələsində qabların ornamentasiyasında kiçik novşəkilli batıqlar, qabların ağız altının dairəvi deşilməsi, daraqvari alətlə bəzəmə geniş yayılmışdır.

Naxçıvanın Eneolit keramikası üzərində rast gəlinən ornamentlərin böyük bir qismində Anadoludakı həmdövr abidələrin materialları ilə ortaq xüsusiyyətlər izlənilməkdədir. Bu baxımdan Uçan Ağıl, Uzunoba, Ovçulartəpəsi abidələrinin keramikası üzərindəki ornamentlər diqqəti cəlb edir. Bu abidələrdən aşkar olunan qablarda rast gəlinən yuvarlaq qabartmalar, relyef bantlar Anadolu abidələrindən Norsuntəpə, Tülintəpə, Kul höyük, Büyük Güllücək yaşayış yerlərinə aid olan qablarda da izlənilir. Ovçulartəpəsi, Zirincli və digər abidələrin saxsı məmulatında rast gəlinən daraqlama motivi Türkiyə Cümhuriyyətinin İqdır bölgəsindəki bir sıra həmdövr abidələrin, həmçinin Ağrı vadisinin mühüm abidələrindən olan Hazinetepe yaşayış yerinin son eneolit keramikasında da müşahidə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, relyef üsulla tətbiq edilən ornamentlərdə daha çox oxşarlıq nümayiş olunur. Ovçulartəpəsi qablarında tətbiq edilmiş relyef bantların hər iki tipinə Anadolu ərazisində qeydə alınan eyni dövrə aid qablarda rast gəlinməsi timsalında bu fikir özünü doğruldur. Onlardan fərqli olaraq boyalı keramika nümunələrində bu əlamət az izlənilir. Naxçıvanın Eneolit keramikasında qırmızı rəng üzərindən qara boya ilə çəkilmiş ornamentlər üstünlük təşkil edir, tək-tək nümunələrdə çəhrayı rəngli gil üzərindən qəhvəyi boya ilə çəkilmiş naxışlara rast gəlinir. Anadolunun Eneolit keramikasında isə açıq rəngli gil təbəqəsi üzərindən çəkilən qəhvəyi naxışlara üstünlük təşkil etsə də qara rənglə çəkilən naxışlara da yer verilmişdir. Lakin hər ikisində naxışlar həndəsi motivlidir. Bütün bunlar bu regionlar arasındakı əlaqələrin Eneolit dövründə daha sıx olduğuna işarət edir.

Şekil 6: *Naxçıvan Eneolit keramikası üzerindeki relyef bantlı ornament tiplerinin (1-3 Ovçulartepesi) Anadolu keramikasındakı paralelleri (4-6:Oylum Höyük, Norşuntepe, Tülintepe[19;12;15]).*

Naxçıvan və Anadolunun Eneolit mədəniyyətində ortaq xüsusiyyətlər Anadolu-Transqafqaz əlaqələrinin bu dövrdə daha sıx olduğunu və bu mədəni-iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin vasitəçi funksiyasından xəbər verir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bəhs edilən dövrdə Naxçıvan və Anadoluda mövcud olmuş mədəniyyətlər eyni mənbədən bəhrələnmişdir.

1 Uçan ağıl və Uzunoba yaşayış yerlərindən aşkar edilən keramika nümunələrinin qrafik təsvirlərindən istifadə etməyə icazə verdiyi üçün AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevə minnətdaram.

KAYNAKÇA / BIBLIYOGRAPHY

1. Alməmmədov X.İ. *Qaraba*ğın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab. Bakı:"Çap Art" Nəşriyyat evi, 2016, 448 s.
2. Baxşəliyev V.B., C. Marro, Aşurov S.H. *Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri)* // First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons.-Bakı: Elm, 2010, 156 s.

3. Baxşəliyev V., Novruzov Z. *Sirabda arxeoloji araşdırmalar*. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
4. Baxşəliyev V. Zirincli Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərindən biridir //*Naxçıvan Müəllimlər* İnstitutunun *Xəbərlər*i, 2012, №1, s.s. 68-72.
5. Bahshaliyev V. Research of Monuments in the Vicinity of Sirab // *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam* İçin *Yazılar Veli Sevine Armagan*. İstanbul, 2014, p. 33-49.
6. Baxşəliyev V., Morro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarıaltun S. *Kültəpədə arxeoloji tədqiqatlar (2013-2016*). Bakı, Nurlan, 2017, 164 s.
7. Baxşəliyev V. Kültəpə ətrafındakı Eneolit abidələrinin tədqiqi. *// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"*i, 2017, № 3, 348 s.
8. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Rzayeva R., Yeni Yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar \\ *Azərbaycan MEA-nınXəbərləri*. *İ*ctimai elmlər seriyası, 2017, №1, s. 49-57.
9. Бахшалиев В., Ашуров С., и Марро К. Археологические работы на поселении ОвчуларТепеси (2006-2008). Первые результаты и новые перспективы / Azerbaijan - *Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the „First Globalization" of the VIIth - IVth millennium BC*. International Symposium Baku, April 1-3 2009.
10. Бахшалиев В.Б. Новые материалы неолита и энеолита из Нахчывана // Росийская археология, 2015, № 2, с. 136-145.
11. Brandt, R. W. *The Chalcolithic pottery. Studies in Ancient Civilization, Korucutepe II*, Ed. Maurits N. van in Loon, Ph. D., Oxford, 1978, s. 57-60.
12. Esin, U. and Arsebük G. Tülintepe Excavations, 1974 // *In Keban Project 1974-1975 Activities, METU, Keban Project Publications*, Ankara, 1982 p.127-133.
13. Esin U. Tülntepe Kurtarma Kazıları. // (ed. O.Belli) *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Universiteti (1932-1999)*, Ankara, 2000, 87-90.
14. Esin U. Degirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazıları. // (ed. O.Belli) *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Universiteti (1932-1999*), Ankara, 2000, s. 80-86.
15. Gülçur S. Norşuntepe: die chalkolitischen Keramik (Elazig/OstAnatolien. İn C. *Marro and H. Hauptmann, Chronologie des Pays du Caucaseet de L´Eurhrate aux IVéme-IIIémeMillénaires. Actes du Colloque* d´ Istanbul, 16-19 décembre 1998. VariaAnatolica XI, 2000, Paris, p. 375-418.
16. Koşay, H. Z., Akok, M. (1948). Büyük-GüllücekAraştırmaları Üzerine İlk Rapor, *Belleten XII/46*, Ankara, 471-485.
17. Marro C. and A.Özfirat. Pre-cclassical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Doğubeyazit region. İn Anatolia Antiqua, 2005, XIII, İFEA, Paris, p. 319-356.
18. Мусейбли Н.Этнокультурные связи Передней Азии и Кавказа в IV тыс. до н.э.// *Azerbaijan - Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the „First Globalization" of the VIIth - IVth millennium BC*. International Symposium Baku, April 1-3 2009.
19. Özgen E., Engin A., Uysal B., Ensert K., Şafak F. Oylum Höyük, 2010 // 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cil*t, 23-28 Mayıs, Malatya. Ankara , 2012, s 497-519.
20. Seyidov A., Baxşəliyev V., Məmmədov S., Aşurov S. *Qədim Şərur*. Bakı, 2012, 466 s.
21. Иессен А.А. Кавказ и Древний Вос-ток в IV и III тысячелетиях до нашей эры, КСИИМК, в. 93, М, 1963 http: // arheolo-gija.ru/iessen-kavkaz-i-drevniy-vostok-v-iv-i-iii-tyisyacheletiyah-do-nashey-e.

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.**Qrant№EİF KETPL-2 2015-1(25)-56/47/5.**

MIDDLE BRONZE AGE CULTURE OF AĞRI-DOĞUBEYAZIT REGION IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL SURFACE SURVEY

Ayhan YARDIMCIEL*
Emine GİZLENCİ**

ABSTRACT

Doğubeyazıt and its immediate vicinity are among significant archaeological landscape areas. Doğubeyazıt Plains, which is a critical geographical unit of the region, is neighboring Mount Ağrı (Mount Ararat) like Iğdır Plains. Even though the region is located on rough and high-altitude terrains, it is at the intersection of important routes.

It is a permanent frequent destination of the famous trading route starting from Trabzon and extending to Iran. As of its location, the region is positioned at the most strategic spot of the Mid-Aras Basin. Doğubeyazıt and its immediate vicinity witnessed settlements in almost every period of its history with its character as a crossing corridor. However, it is argued that this continuity was interrupted during Middle and Late Bronze Ages. Particularly the absence of civilian settlements belonging to Aras Boyalıları Culture dating back to Middle and Late Bronz Age in the region is corroborative of this argument. Yet, this finding is at the same time a general problem for the Anatolian part of the culture.

Studies conducted in archeological centers like Karagündüz, Dilkaya, Van Castle Mound, Tilkitepe, Güzelova and Pulur, which are parts of the Eastern Anatolia close to Caucasus and Iran, demonstrate that settlements are abandoned together with Middle Bronze Age. Despite this, centers like Kültepe I and II in Nahçıvan, and Metsamor in Armenia have rather strong strata from Middle Bronze Age. Here, there is certain progress in archaeological surface surveys, which are started in 2016 to find a solution for this problem.

Significant results are accomplished particularly in Iğdır Plains, and the first settlements of the respective cultural bearers in Anatolia are identified. The archaeological center at the frontier of Iğdır Aşağı Erhacı Village is the first settlement to be found on the surface of plain. In Doğubeyazıt region, stoneware data belonging to the culture is found in an architectural structure for the first time at the frontiers of Bardaklı Village.

Key words: *Middle Bronze Age Culture, Ağrı-Doğubeyazıt Region, Archaeological Surface Survey, Mount Ararat.*

* *Dr. Ayhan YARDIMCIEL, Kafkas University, Faculty of Tourism, Department of Tourism Guidance, Sarıkamış-Kars/TURKEY, e-mail: ayhanyardimciel@gmail.com*

** *Emine GİZLENCİ, Arkeolog, Kafkas University, Kars/TURKEY, e-mail: eminegizlenci@gmail.com*

ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA AĞRI-DOĞUBAYAZIT BÖLGESİ'NİN ORTA TUNÇ ÇAĞI KÜLTÜRÜ

Ayhan YARDIMCIEL*
Emine GİZLENCİ**

GİRİŞ

Doğu Anadolu'nun özellikle Kafkasya ve İran'a yakın bölümlerinde Karagündüz, Dilkaya[1], Van Kalesi Höyüğü[2] gibi arkeolojik merkezlerde yapılan araştırmalar Orta Tunç Çağı ile birlikte yerleşim yerlerinin terk edildiğini ortaya çıkarmıştır. Bu merkezlerde bulunan az sayıdaki II. Binyıl keramikleri ise mimari ile ilişkilendirilememiştir. Bu konuda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Son zamanlarda, Kura-Aras Kültürü'nün çözülmesine yönelik en ilgi çeken yaklaşım hayvan sürülerinin artmaya başlamasıyla birlikte meydana gelen otlak sıkıntısı sebebiyle yer değiştirmelerdir[3]. Buna rağmen; Nahçıvan bölgesinde I. ve II. Kültepe[4] ile Ermenistan'daki Metsamor[5] gibi merkezler ise aksine güçlü Orta Tunç Çağı tabakalarına sahiptir. Bu sorunun çözümü için 2016 yılından itibaren Ağrı-Iğdır illerinde Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Aras Boyalıları Kültürü arkeolojik yüzey araştırmalarına başlanmıştır[6]. Araştırma bölgemiz ağırlıklı olarak Doğubayazıt ve Iğdır ovaları ve bu ovaların Ağrı Dağı'nın lav akıntılarıyla birleştiği alçak tepelerdir. Son bilgiler ışığında Aras Boyalıları Kültürü'nün yerleşik, göçebe ve yarı göçebe toplulukların stratejik iş birliği ile şekillendiği düşünülmektedir[7]. Diğer bir deyişle Aras Boyalıları Kültürü'nü meydana getiren halklar *Transhümanist* ve *Nomadik* gruplardır. Dönemin kültür taşıyıcıları ile ilgili anahtar yerleşmeler Nahçıvan bölgesinde bulunmaktadır. Bu merkezlerde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sayesinde kültüre ait önemli bilgilere ulaşılmıştır[8].

Kuzeyden güney doğru akan Arpaçay Nehri ile batıdan doğuya doğru akan Aras Nehrinin birleştiği nokta temel alındığında, kültüre ait arkeolojik merkez sayısının Arpaçay Nehri'nin doğusunda daha fazla olduğu görülmektedir. Bu tespit doğrultusunda sürdürdüğümüz yüzey araştırmaları 2016 ve 2017 yıllarında ağırlıklı olarak Iğdır ve Doğubayazıt ovalarında gerçekleştirilmiştir. Hem bölgeyi tanıma açısından ve hem de yeni merkezler bulma ümidiyle ilk sezon olan 2016 yılında ağırlıklı olarak daha önce bilinen merkezlere gidilmiştir. Bu çaba ile tespiti yapılan arkeolojik merkezlerin coğrafya ile ve birbirleriyle olan ilişkisi anlaşılmaya çalışılmıştır. 2017 yılı çalışmaları daha önceki merkezlerin yerinde görülmesi ve yeni merkezlerin tespiti olarak iki bölüme ayrılmıştır. Bu kapsamda Yaygınyurt Köyü'nde 11 olarak tespit edilmiş kurgan mezar sayısı 17 olarak yeniden güncellenmiştir. Çalışmanın ikinci ayağı olan yeni merkez tespiti çalışmalarının sonucunda ise, Iğdır Erhacı'da Orta Tunç Çağı'na ait ilk kez bir yerleşim yerinin tespiti yapılmıştır. Ova düzeyinde tespiti yapılan bu Orta Tunç Çağı yerleşmesinin keramik verileri %98 oranında monokrom geometrik bezemeli tipinde Aras Boyalıları Kültürü'ne aittir. Bu tespit Aras Boyalıları Kültürü'nün karma yerleşim modellemesini teyit eden

* *Dr. Ayhan YARDIMCIEL, Eskiçağ Tarihçisi, Kafkas Üniversitesi, Sarıkamış Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü Öğretim Üyesi, ,Sarıkamış-Kars/TÜRKİYE, e-posta: ayhanyardimciel@gmail.com*
** *Emine GİZLENCİ, Arkeolog, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, Kars/TÜRKİYE, e-posta: eminegizlenci@gmail.com*

bir bulgu olarak kayıtlara geçmiştir. Bardaklı Köyü'nde ise kültüre ait keramik verileri ilk kez mimari bir yapı içinde tespit edilmiştir. Bildiri başlığı ve içeriğine sadık kalınarak çalışmaların Doğubayazıt bölümünden bahsedilecektir.

ORTA TUNÇ ÇAĞI'NDA DOĞUBAYAZIT BÖLGESİ

Araştırma bölgemiz esasen Doğubayazıt ve Iğdır ovalarının ve Ağrı Dağı'nın lav akıntılarının bu ovalarla birleştiği alçak tepeleri kapsamaktadır. Bu bölgeler küçük ölçekte Sürmeli Çukuru ve Orta Aras Havzası büyük ölçekte ise Kafkasya coğrafyası içindeki en önemli yol, geçit ve güzergâhları içinde barındırmaktadır. Iğdır Ovası, Ağrı Dağı'nın kuzeybatısında iken, Doğubayazıt Ovası, Ağrı Dağı'nın güneybatısında bulunmaktadır **(Harita 1).**

Doğubayazıt İlçesi ile Doğubayazıt Ovası'na kuzeyden Pamuk Geçidi ve batıdan ise İpek Yolu Geçidi aşıldıktan sonra ulaşılmaktadır. İlçe ve Ovanın doğusu kabaca Ağrı Dağı'nın güney etekleri ile çevriliyken, güneyinde sarp kayalıklar ve yükseltiler bulunmaktadır. Yüzey araştırmalarımız sırasında aldığımız rakım değerlerine göre ilçe ve ovanın yer aldığı plato düzlüğü ortalama 1450 m. yüksekliğindedir. Bu yükselti değeri, Doğu Anadolu gibi yüksek rakımlı bir bölge için düşük sayılabilir. Gerek ortalama altındaki bu rakım değeri ve gerekse ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle bölgenin, tarihin erken dönemlerinden itibaren yerleşime sahne olduğu arkeolojik veriler ile belgelenmiştir.

Harita 1: *Ağrı Dağı'na merkezli Doğubayazıt ve Iğdır ovalarının lokalizasyonu*

Foto. 1: *Sulçem Musun I Kurganı ve monokrom Aras Boyalısı*

Foto. 2: *Yaygınyurt Kurgan Nekropolü'nün genel görüntüsü*

Yüzey araştırmamızın 2016 yılı çalışmalarında Orta Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü'nün ölü gömme geleneği içinde önemli bir yer tutan kurganların incelenmesi için,

Foto. 3: *Yaygınyurt YK1 No'lu kurgan mezar ve Orta Tunç Çağı keramikleri*

Foto. 4: *Yaygınyurt YK3 No'lu kurgan mezar ve Orta Tunç Çağı keramikleri*

Foto. 5: *Yaygınyurt YK7 No'lu kurgan mezar ve Orta Tunç Çağı keramikleri*

Foto. 6: *Yaygınyurt YK9 No'lu kurgan mezar ve Orta Tunç Çağı keramikleri*

Suluçem Köyü sınırlarında bulunan, Musun I ve II kurganlarında araştırma yapılmıştır. Bu kurganlar daha önce Aynur Özfırat tarafından da ziyaret edilmiştir[9]. Yapılan araştırmalarda Kura-Aras Kültürü'ne ait siyah açkılı el yapımı keramik parçalarına ulaşılmıştır[10]. Bu tespitler Kurgan Kültürü'nün M.Ö. 3. Binyıl'dan itibaren Kafkasya'nın bu bölümüne ulaştığı bilgisini teyit etmiştir. Kurgan mezar içinde Kura-Aras Kültürü'ne ait keramiklere Gürcistan'da yapılan arkeolojik araştırmalarda da ulaşılmıştır[11]. Ancak Kurgan gömü geleneğinin özellikle M. Ö. II. Binyıl 'da Aras Boyalıları Kültürü'nde daha yoğun kullanıldığı söylenebilir. Suluçem'de bulunan Musun I ve II kurganları şimdiye kadar gördüğümüz en büyük kurganlardan ikisini oluşturmaktadır. Taban çapları sırasıyla 41x38 ve 81x54 ölçülerinde *elips*e yakın plandadır. Bu kurgan mezarların, Trialeti bölgesinde daha büyük olduğu bilinmektedir[12].

2017 yılında yüzey araştırmalarına devam edilmiş[13] ve tekrar ziyaret ettiğimiz Musun I kurganında Orta Tunç Çağı'na tarihlediğimiz monokrom geometrik bezemeli keramik parçasına ulaşılmıştır **(Foto. 1).** Daha sonra ekip üyeleriyle Doğubayazıt ilçesine bağlı Yaygınyurt Köyü'ne gidilmiştir. Doğubayazıt-İran yolunun 21. km'sinden sonra 4 km. doğuya doğru stabilize bir yol Yaygınyurt Köyü'ne ulaşımı sağlamaktadır. Köyün girişinde ve güneydoğusundaki bölgede bulunan kurgan nekropol alanında incelemeler yapılmıştır. Bu kurgan nekropolünde daha önce yapılan çalışmalarda 11 kurgan mezardan bahsedilmektedir[14]. Ancak bizim yaptığımız çalışmalarda 17 adet kurgan mezar tespit edilmiştir **(Foto. 2).** 17 tane olan kurgan türü mezarların 14 tanesi bir arada 3 tanesi ise bu ana nekropol alanının 100 m. doğusunda bulunmaktadır. Ana nekropol alanında YK1 kodu ile isimlendirdiğimiz Yaygınyurt bir numaralı kurgan mezar, nekropol alanındaki en büyük mezar olup çapı 14 m'dir. YK1 mezarında çevre duvarlarının örgü kalınlığı yarım metre civarında olup, doğal ve işlenmemiş taşlarla örülmüştür. Bununla birlikte mezar etrafında bulunan keramikler, Orta Tunç Çağı monokrom Aras boyalıları ve yine aynı dönemin siyah açkılı baskı tarak bezemeli mal grubundan oluşmaktadır **(Foto. 3).** YK3 numaralı mezar daha küçük olmakla birlikte Orta Tunç Çağı'na ait polikrom Aras boyalısının tespit edildiği tek kurgan mezardır. Ayrıca diğer mezarlarda olduğu gibi bu mezarda da monokrom Aras boyalısı tespit edilmiştir **(Foto. 4).** Keramik verisine ulaştığımız diğer kurgan mezarlar YK7 **(Foto. 5)** ve YK9 **(Foto. 6)** kodlu mezarlardır. Bu mezarların etrafına saçılmış keramik verileri de monokrom Aras boyalısı mal grubundandır.

Çalışmalarımız Doğubayazıt ilçesine bağlı Bardaklı Köyü'nde devam etmiş ve arkeolojik bir yapı izine rastlanılmıştır **(Foto. 7).** Bu arkeolojik merkez Doğubayazıt-Iğdır karayolunun 25. km'sinde ve Doğubayazıt Ovası sınırlarındadır. Bu yapının hemen kenarında ise çapı 5 m. olan ve kaçak kazı ile tahrip edilmiş

bir kurgan tespit edilmiştir **(Foto. 8).** Hem kurganın bulunduğu bölge ve hem de mimari yapının her yerinde monokrom Aras boyalısı ve siyah açkılı baskı tarak bezemeli mal grubuna ulaşılmıştır **(Foto. 9).** Konum olarak Bozkurt Kurgan Nekropolü[15] ile Hasanbey Kalesi'nin arasına lokalize olan merkez, Aras Boyalıları Kültürü'ne ait keramik verisinin bir mimari yapı ile iç içe tespit edildiği ilk merkez konumundadır.

Foto. 7: *Doğubayazıt Bardaklı Köyü yakınlarında bulunan arkeolojik merkezin genel görüntüsü*

Foto. 8: *Bardaklı'da bulunan arkeolojik merkezin hemen bitişiğinde kaçak kazı ile açılmış kurgan mezar*

Foto. 9: *Bardaklı arkeolojik merkezinde bulunan monokrom ve siyah açkılı Orta Tunç Çağı keramikleri*

SONUÇ

Doğu Anadolu ve Kafkasya arkeolojisi için önemli bir sorun olan M.Ö. II. Binyıl Kültürü'nün, Anadolu kısmındaki yerleşim yeri belirsizliği, Ağrı Dağı'nın kuzey ve güneyinde bulunan Iğdır ve Doğubayazıt ovalarında sürdürdüğümüz çalışmalar ışığında aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Bardaklı Köyü'nde ilk kez bir mimari yapı içinde monokrom Aras boyalıları tespit edilmiştir. Bardaklı Arkeolojik Merkezi'nde Orta Tunç Çağı'nın geometrik bezemeli monokrom Aras boyalıları ile baskı tarak bezemeli siyah açkılı keramiklerinin birlikte tespiti Iğdır Aşağı Erhacı Yerleşmesi ile birebir uyum içerisindedir. Bu iki keramik grubu Orta Tunç Çağı'nın başlangıcını temsil ederken aynı zamanda bir paranın iki yüzü gibi de birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Iğdır Aşağı Erhacı Köyü'nde tespit ettiğimiz merkez ise kültüre ait ilk yerleşim yeri olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak bu yerleşim yeri ile ilişkilendirilecek bir nekropol alanı şuan için tespit edilememiştir. Yaygınyurt Köyü'ndeki Orta Tunç Çağı'na tarihlediğimiz kurgan nekropolü ise mezar sayısının fazlalığı ile dikkat çekmiş, ancak bu nekropol alanı da aksine bir yerleşim yeri ile ilişkilendirilememiştir. Bundan dolayı Aşağı Erhacı yerleşme yerinin *nomadik* gruplar tarafından kullanıldığını, Yaygınyurt nekropol alanının ise aynı kültürün *transhümanist* bir grubuna ait olabileceğini düşünmekteyiz. Keza *nomadik* gruplar kısa süreli yerleşmeler yaptığından sürekli bir nekropol alanına sahip olamamaktadırlar. *Trarnshümanistler* ise bir merkeze bağlı olduklarından dolayı aynı yere sürekli defin işlemi yapmaktadırlar. Bölgede ve bahsi geçen merkezlerde ilerleyen yıllarda çalışmalar devam edecek olup yeni bilgiler ışığında daha somut sonuçlara ulaşılabilir. Ancak hali hazırda Doğubayazıt bölgesinin önemli bir geçiş yolunda olması İlk Tunç Çağı'ndan itibaren bölgede etkili olan bütün kültürlerin odak noktasında olmasına da olanak sağlamıştır. Keşfedilen yeni arkeolojik merkezler bu durumu teyit eder niteliktedir.

DİPNOTLAR/FOOTNOTES

1 Sevin-Kavaklı-Özfırat 1999: 411- Sevin-Özfırat 2000: 172

2 Tarhan-Sevin 1993: 411.

3 Smith 2009: 27.

4 Belli-Bahşaliyev 2001: 14-16.

5 Piliposyan 2014: 43-44.

6 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 08 Haziran 2016 Tarih ve 109136 sayılı izni ile gerçekleştirilen yüzey araştırmasına Ayhan Yardimciel, Oktay Belli, Güzin Sühran Belli ve Vedat Evren Belli katılmıştır. Ekip üyelerine sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

7 Yardimciel 2015: 199.

8 Belli-Bahşaliyev 2001: 14-25.

9 Özfırat 1998: 2.

10 Işıklı 2011: .68-69.

11 Shanshashvili 2010: 164.

12 Castelluccia 2017: .95.

13 2017 Yılı Ağrı-Iğdır İlleri, Orta-Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü: Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri isimli yüzey araştırmamız, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 07 Haziran 2017 Tarih ve 115161 sayılı izni gerçekleştirilmiştir. Yüzey araştırmasına, Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Karageçi, Arkeolog Emine Gizlenci ve Sanat Tarihçisi Şüheda Ablak katılmıştır. Bakanlık temsilcisi görevini Van Arkeoloji Müzesi'nden Arkeolog Tahir Kahraman yeyrine getirmiştir. Ekip üyelerine öz verili çalışmaları dolayısıyla teşekkür ederim.

14 Özfırat 2012: 294.

15 Özfırat 2014: 209-216.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Belli, O.-Veli Bahşaliyev: *Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağ Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.

Castelluccia, M.: "The Militarization of a Society: The Example of Transcaucasia in the Early Iron Age", *Ancient Civilizitaion From Scyhtia To Siberia*, 23 (2017), s.91-126.

Işıklı, M.: Doğu *Anadolu Erken Transkafkasya* Kültürü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Özfrat, A. 2014: "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı 2007-2013" *36. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 2,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3446-2, Gaziantep 2014, s. 209-226.

Özfırat, A. 2012: "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması 2011" *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 157-2, Çorum 2012, s. 293-302

Özfırat, A. 1998: "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları" *16. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2,* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 2200, Tarsus 1998, s.2-22.

Piliposyan, A.: 2014: "Excavations at Metsamor", İnternational *Conference Problems of Early Metot Age Archaeology of Caucasus and Anatolia,* Tbilisi 2014, s.42-51.

Sevin, V.-Ersin Kavaklı, Aynur Özfırat, 1999: "Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt,* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları Yayın No: 2344/1, Ankara 1999, s.409-420.

Sevin, V.-Aynur Özfırat, 2000: "Van Karagündüz Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi 1932-1999,* İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 4242, İstanbul 2000, s. 168-174.

Shanshashvili, N. 2010: "Sites of the Kura-Araxes Culture in Trialeti", *Rescue Archaelogy in Georgia: Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasian Pipelines,* Georgian National Museum, Tbilisi 2010, s.161-184.

Smith, A. T.- Ruben S. Badalyan- Pavel Avetisyan 2009: The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasıan Societies Volume 1: The Foundadions of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia, The University of Chicago Oriental İnstitute Publications Volume 134, 2009.

Tarhan, M. T. -Veli Sevin, 1993: "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991", *14. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s. 407-429.

Yardimciel, A. 2015: "Aras Boyalılarının İşlevselliği", *Selevcıa ad Calycadnvm,* Olba Kazısı Serisi 2015/5, s.197-206.

Yardimciel, A. 2015: "Güney Kafkasya'da Kurgan Kültürü (Yığma Taş Mezarlar)",*Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, Yıl 21, Sayı 72*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi s.42-46.

AN EARLY IRON AGE FORTRESS ON IĞDIR PLAIN: *LUHIUNE*

Vedat Evren BELLİ*

ABSTRACT

Of the many Early Iron Age fortresses and necropoleis that we have found on Igdır Plain, we will give information only about the fortresses and necropoleis of Karakoyunlu, which played an important role in the political history of. Urartian Kingdom.

Fortresses of Karakoyunlu lie 18 km. east of Igdır. The Karakoyunlu District, 3 km. to the West, is the closest modern settlement to the site. 4.5-5 km. northeast of the fortersses and necropoleis is Tasburun (Cennetabat) Village. The Lower Karakoyunlu Fourtress is situated on a rocky hill, 880 m. high above the sea level, which is named as "Magara Tepe" in 1/25 000 scale map. The fortresses and necropoleis of Karakoyunlu were built on andesite on andesite rocky, formed by lava flowing towards nort of Agrı Ararat Mountain. To the west of the rocky elevation are the fertile lands of Iğdır Plain. Aras River crosses the plain and flows towards Nakhichevan and Iran in the southeast direction. The distance between Aras River and Karakoyunlu fortresses is approximately 16-17 km.

Large andesite blocks used in the fortress walls and in the foundations of other buildings were acquired from the nearby rockies. These stone quarries were not only used in the Urartian Period but also in the Early Iron Age. The traces of the quarries that were used in the Urartian Period are quite visible.

King Menua made a campaign in the region of Agrı Ararat Mountain, knows as ***Erikuahi (Irkuahe, Irkua)*** and conquered the royal city ***Luhiune***, the most powerful settlement of the region. The Fortress of ***Luhiune*** lies northeast of Early Age fortresses of Karakoyunlu, which had very strong fortification walls. King Menua laid ***Luhiune*** under tribute and built ***Menuahinili*** near it, which means "***the city was built by Menua***" King Menua's real intertion was to use these fortresses as garrison fort the campaigns north of Aras River.

The plan of the Early Iron Age fortress immediately east of the Upper anad Lower Karakoyunlu fortresses is rather confusing. The fortification walls built between the rockies where the defense is weak. This is a characteristic feature in the Early Iron Age fortresses.

The necropolis of Karakoyunlu is inside the inhabited area, which resembles the other Early Iron Age necropoleis in Eastern Anatolia Region. Unfortunately, many of them wereillicitly dug, robbed, and damaged. As a matter of fact, we have no idea about the burial customs and grave offerings. The large amount of tombs shows that the royal city of Luhuini was quite populated. The large amount of tombs shows that the royal city of ***Luhiune*** was quite populated. The tombs are thought to be belonging to families like the other Early Iron Age tombs. Contrary to the toms of Urartian Kingdom, a dromos is not included in the Early Iron Age tombs. In addition, there are neither niches nor platforms on the floor inside the tomb chamber.

Key words : *Iğdır Plain, Erikuahi (Irkuahe, Irkua), Early Iron Age fortresses and necropolis, Necropolis of Karakoyunlu, Ağrı (Ararat) Mountain, Aras River, Luhiune.*

* *Vedat Evren BELLİ (M.A.), Education Officer, Bitlis Eren University, Ahlat VocationalHigh School, Ahlat-Bitlis/ TURKEY, e-mail: evrenbelli@gmail.com - evrenbelli@hotmail.de*

IĞDIR OVASI'NDA BİR ERKEN DEMİR ÇAĞI KALESİ : *LUHIUNE*

Vedat Evren BELLİ*

GİRİŞ

Bu makalemizde tanıtacağımız Erken Demir Çağı'na ait *Luhiune* Kalesi, Urartu Kralı Menua (M.Ö. 810-786) tarafından kurulan Karakoyunlu kalelerinin hemen doğu eteğinde bulunmaktadır[1].

Karakoyunlu kaleleri, Iğdır'ın 18 km. doğusunda yer almaktadır; kalelere en yakın yerleşim merkezi, 3 km. batıda bulunan Karakoyunlu İlçesidir. Kale ve nekropollerin 4.5 – 5 km. kuzeydoğusunda ise Taşburun (Cennetabat) Köyü bulunmaktadır.

Deniz seviyesinden ortalama 880 m. yüksekliğindeki Aşağı Karakoyunlu Kalesi'nin bulunduğu kayalık tepe, 1/25.000'lik haritada "Mağaratepe" olarak geçmektedir. Burasının yöre halkı tarafından da Mağaratepe olarak adlandırılmasının nedeni, kalenin kuzeydoğu eteğinde bulunan ve defineciler tarafından soyulan Urartu kaya mezar odasının geniş ve büyük ağzının mağaraya benzetilmesinden dolayıdır**(Foto. 1)**.

Karakoyunlu kaleleri ile nekropolleri, ünlü Ağrı Dağı'nın kuzey yönüne doğru akan lav tabakasından oluşan andezit kayalıklar üzerine kurulmuştur. Kayalıkların batısında göz alabildiğince uzanan ve verimli topraklara sahip olan Iğdır Ovası yer almaktadır. Ovayı derin bir şekilde yaran Aras nehri, güneydoğu yönünde Nahçıvan ve İran topraklarının içine doğru akmaktadır. Karakoyunlu kaleleri ile Aras ırmağı arasında 16 – 17 km.'lik uzaklık bulunmaktadır.

ERKEN DEMİR ÇAĞI KALESİ (*LUHIUNE*)

Urartu Krallığı dönemine ait Aşağı ve Yukarı Karakoyunlu kalelerinin hemen doğusunda yer alan Erken Demir Çağı'na ait kalenin planı oldukça karmaşıktır; tümüyle savunma amacına yönelik olarak tasarlanan güçlü duvarlar, kalenin zayıf olan kesimlerinde kayalıkların arasını kapatmak için yapılmıştır. Urartu kalelerini oluşturan *Menuahinili*, yüksek iki kayalık tepe üzerine kurulurken, Erken Demir Çağı kalesi, bu kalenin eteklerinde yer almaktadır. Oldukça geniş bir alana yayılan ve savunma duvarları ile güçlendirilen kalenin planı karmaşık ve belirsizdir.

Çivi yazılı Urartu belgelerinde, *Erekuahi* Bölgesi'nin güçlü krali kenti *Luhiune*'nin savunma sisteminin özünü, doğu yönünden gelecek tehlikelere karşı kurulan güçlü taş duvarlar oluşturmaktadır. Kentin doğusunda küçük ve alçak adacıklar halinde uzanan andezit kayalıklar olmasına karşın, nispeten düz bir alan bulunmaktadır.

Kalenin güney ve batısı, doğu yönüne kıyasla oldukça sarp ve yüksektir. İlginçtir ki Urartu kaleleri de bu kesimde yer alan yüksek iki kayalık tepe üzerine kurulmuştur. *Luhiune* kentinin sarp ve yüksek olan güney ve özellikle batı kesimlerine, herhangi bir savunma duvarı yapılmamıştır. Arazinin savunma yönünden elverişli olan kesimlerine savunma duvarları yapılmaması özelliği, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Erken Demir Çağı kalelerinde savunma sisteminin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır.

* *Vedat Evren BELLİ (M.A.), Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Ahlat Meslek Yüksek Okulu, El Sanatları Bölümü, Ahlat-Bitlis/TÜRKİYE, e-posta: evrenbelli@gmail.com - evrenbelli@hotmail.de*

Kayalıkların arasına andezit taşlardan yapılan savunma duvarları oldukça güçlü ve anıtsal bir görünüm sergilemektedir. Bazen duvarlar ana kayalığın üzerinden geçirilmiştir, ancak taşlar için yuvaların açılıp açılmadığı belli olmamaktadır. Bazı duvarların bir yüzünü ana kayalık oluştururken, kayalığın eğimli olan kesimine duvar yapılmıştır. Yani diğer Erken Demir Çağı kale duvarlarında olduğu gibi, burada da taş duvarların yapımında yer yer ana kayadan yararlanılmıştır. Taş duvarların bazı kısımları tahrip olmasına karşın, bazıları birer ve ikişer sıra, bazıları da üçer ya da dörder sıra halinde günümüze değin varlığını koruyabilmiştir **(Foto. 2)**.

Tümüyle taştan oluşan duvarların üzerinde kerpiç duvarların olup olmadığını bilemiyorsak da, duvarların üstünde herhangi bir toprak birikintisinin olmaması, çok büyük bir olasılıkla kerpiç duvarların olmadığını göstermektedir. Taş duvarların üzerinde kerpiç duvarların olmaması, Son Tunç Erken Demir Çağı duvarlarının karakteristik özelliğini oluşturmaktadır.

Erken Demir Çağına ait taş duvarların örgüsü de ilginçtir; genellikle kare ve

Foto.1: *Karakoyunlu Kalesi, doğudan*

dikdörtgen biçimli taşların dış yüzleri ile birleşme yerleri kabaca da olsa düzeltilmiştir. Taşların çok büyük bir kısmının ise dörtten fazla köşeye sahip olduğu görülmektedir. Bu tür andezit taşlar ile örülen duvarlarda, taşlar arasındaki boşluklar daha küçük taşlar ile doldurulmuştur. Duvarların yükseklikleri 70 cm. ile 1.90 cm. arasında değişmektedir; duvarların kenarlarına düşen taşların da gösterdiği gibi ilk yapıldığı sırada duvar yüksekliğinin 2 m.'nin üstünde olduğu sanılmaktadır. Kuru duvar tekniğinde yapıldığı anlaşılan duvarların kalınlıkları da 2.30 m. ile 3.20 m. arasında değişmektedir.

Foto.2: *Erken Demir Çağı Kalesi Luhiune'nin savunma duvar kalıntıları*

Duvarların iç ve dış yüzünde kabaca işlenmiş iri bloklar kullanılmış, bunun arası ise işlenmemiş taşlar ile dolmuştur. Duvarlarda bir bastiyon ve kurtin çıkıntısı bulunmamaktadır. Bu yüzden duvarların kalınlıkları fazladır, ayrıca duvarların yapımında herhangi bir eğimin olmadığı da görülmektedir.

Sur duvarlarının en ilginç yerlerinden birini, kapı olduğu anlaşılan kısım oluşturmaktadır. Güneydoğu yönüne doğru açılan kapı girişi, iki duvar arasında 3 m.'lik bir boşluk gibi görünmektedir. Kapı girişinin çevresine dağılan yıkıntı taşlardan dolayı, her iki yanda kapıyı koruyan kule çıkıntılarının olup olmadığı kesin olarak belli olmamaktadır. Erken Demir Çağı hisar kapılarının ilk örneğini oluşturan bu kapı, çok büyük bir önem taşımaktadır.

Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde, Erken Demir Çağı'na ait kale ve yerleşim

Harita.1: *Doğu Anadolu ve yakın çevresindeki Tunç ve Erken Demir Çağına ait kale ve nekropollerin dağılımı*

Foto.3: *Defineciler tarafından kaçak olarak kazılan ve soyulan Erken Demir Çağı mezarı*

merkezleri arasında, daha önce yalnızca Urartu Krallığı'nın başkenti Van Kalesi'nin (***Tuşpa***) 18 km. güneyinde yer alan ***Alniunu*** kentinin adı bilinmekteydi. Böylece Erekuahi ülkesinin güçlü krali kenti ***Luhiune***'nin bilinmesi ile Erken Demir Çağı'nda iki önemli kentin varlığı öğrenilmektedir.

ERKEN DEMİR ÇAĞI NEKROPOLÜ

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan diğer Erken Demir Çağı nekropollerinde olduğu gibi, Karakoyunlu nekropolü de yerleşim merkezi ile iç içedir. Ne yazık ki mezarların çok büyük bir kısmı halk tarafından kaçak olarak kazılmış, soyulmuş ve tahrip edilmiştir. Bu yüzden gömü biçimi ve mezar armağanları konusunda en küçük bir bilgiye sahip değiliz**(Foto. 3)**.

Mezar sayısının çok fazla olması, krali *Luhiune* kentinde yaşayan nüfusun çok fazla olduğu konusunda bilgi vermektedir. Diğer Erken Demir Çağı mezarları gibi, buradaki mezarların da aile mezarı olduğu anlaşılmaktadır. Urartu mezarlarının aksine, buradaki mezarların içinde niş ya da sekiye rastlanılmamıştır. Erken Demir Çağı nekropollerinde bulunan bazı mezarların çevresinde yer alan çevrimli duvar (kromlek) buradaki mezarlarda görülmemektedir. Ayrıca kurgan türü mezarlara da rastlanılmamıştır.

I ve II no'lu nekropol alanlarında yer

alan çok sayıdaki mezarı kaçak olarak kazan kişilerin, oldukça deneyimli oldukları görülmüştür. Mezarların hemen hepsinde, üstteki ağır kapak taşları kaldırılarak mezarın içine girilmiş ve hiçbir mezar odasının yan duvarları tahrip edilmiştir[2].

Toprak içine açılan dikdörtgen planlı oda mezarlarda belirli bir yön kaygısı yoktur. Mezar odasının yan duvarları iri taşlardan bindirme tekniği ile örülmüş, üst örtüsü de büyük ve ağır kapak taşları ile kapatılmıştır. Mezar odasının yan duvarları gibi, üst kapak taşları da çevrede zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilmiştir[3].

DİPNOTLAR

1 Doğubayazıt ve Iğdır bölgesinde sürdürmüş olduğumuz arkeolojik yüzey araştırmasına, Prof. Dr. Oktay Belli, Nihal Ayyıldız, Can Avcı, İsmail Ayman, Rıza Gürler, Veysi Gün, Ayhan Yardımcıel ve Güzin Sühran Belli katılmıştır. Örnek bir araştırma disiplini ile büyük bir başarıyla çalışan değerli hocam ve meslektaşlarıma çok teşekkür ederim.

2 Mezarların plan ve kesitlerini büyük bir başarıyla çizen annem Güzin Sühran Belli'ye ne kadar teşekkür etsem azdır.

3 Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde Son Tunç ve özellikle Erken Demir Çağı'na ait kale, yerleşim merkezi ve nekropolleri konusunda sürdürmekte olduğumuz arkeoljik yüzey araştırması çalışmalarımız devam etmektedir.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA/SELECTED BIBLIOGRAPHY

Altınlı, İ. E. 1964 : ***Türkiye Jeoloji Haritası-Explanatory Text of the Geological Map of Türkey : Van***, Ankara.

Belli, O. 1982 : "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi-Die Entdeckung der Standt Alniunu und Ihres Steinateliers", ***Anadolu Araştırmaları*** 8, İstanbul, 115-149.

Belli 2001 : "Urartian Stone Quarries and Workshops in the Van Region", (ed. O. Belli), İstanbul ***University's Contributions to Archeology in Turkey (1932-2000)***, İstanbul, 375-381.

Belli, O. Konyar 2003 : ***Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropollerinin Araştırılması - Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia***, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Belli, O. 2005 : "Iğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağ Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması – The Research of Urartian and Early Iron Age Fortresses and Necropoleis on Iğdır Plain", (ed. O. Belli – B. B. Kurtel), ***60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan, Makaleler***, İstanbul, 172-195 (C. Avcı - İ. Z. Konuralp – İ. Ayman ile birlikte).

Belli, O. 2007a : "Erken Demir Çağında Ağrı Dağı Bölgesi – The Region of Mount Ararat in the Early Iron Age", (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07 -11 Eylül 2005 Doğubayazıt***, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr : 2, İstanbul, 51 – 73.

Belli, O. 2007b : "Iğdır Ovası'nda Erken Demir Çağ Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması" (ed. G. Umurtak – Ş. Dönmez – Ş. Dönmez – A. Yener), ***Refik Duru'ya Armağan – Studies in Honour of Refik Duru***, İstanbul, 237 – 238.

Belli, O. – H. Turoğlu 2007 : " Ağrı Dağı Bölgesi'nde Erken Demir Çağı ve Urartu Dönemi Yerleşmelerinin Yayılımı ve Araziden Faydalanma Yöntemleri – Dispersal Features and Land use Methods of the Early Iron Age and Urartian Period Settlements in Ağrı (Ararat) Mount Region", (ed.O. Belli), ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07 -11 Eylül 2005 Doğubayazıt***, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr : 2, İstanbul, 74 – 83.

Belli, O. 2009 : "Ağrı Dağı Bölgesi'nin Urartu Krallığı için Önemi – The Importance of Ararat Mountain Region fort he Urartian Kingdom", ***II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 08 -10 Ekim 2008 Doğubayazıt***, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, Nr : 9, İstanbul, 40 – 50.

Özfırat, A. 2004 : "Ağrı Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması – Archaological Research in the Mount Ararat Region", (ed. O. Belli), ***Güneşin Doğduğu Yer : Doğubayazıt Sempozyumu 13-14 Eylül 2003 Doğubayazıt***, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr : 1, İstanbul, 90 – 10.

Özfırat, A. – C. Marro 2003 : "2002 Yılı Van – Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", ***21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*** I, Ankara, 15 – 32.

Özfırat, A. 2005 : "Yerel Bir Krallık Erikua", ***Arkeo – Atlas*** 4, İstanbul, 99.

AHMED-İ HANİ LIBRARY (TRAIN STATION BUILDING)

Şahabettin ÖZTÜRK*

ABSTRACT

Historical Ahmed-i Hani Library Building is located at Çifte Pınar Quarter of Doğubayazıt Town Cente. The building is located at the east-west direction. The unregistered building which was constructed as self-contained statute has an porch front towards main street. The building's date of construction is unknown. However, the building is constructed in the Rusian-Baltic architectural tradition and considered as built in the last quarter of XIXth century. The building was used as train station building until 1918, in the Russians period. It was used for educational purposes after The Rebuplic has founded and was served as Medical High School until recent times. Original pattern and other features of the building are discovered after dissassembly and wrecking works. Restoration works are executed by the collaboration of Doğubayazıt District Governorship, a business person from Doğubayazıt and Yüzüncü Yıl University's Engineering and Architecture Faculty between the years of 2014-2015 and it was opened in the year of 2016.

During the drilling works, it is observed that interior ground level has been filled approximately 0.20 m., however outer ground level has been leveraged approximately 1.00 m including surrounded ground level. Courtyard of the one-story building is accessed by the main street in the west side. Porch is accessed by a four-steps stairs which has exits in the south and the west. The most busy fronts of Ahmed-i Hani Library are the north and west sides. Corner stone patterns of all corners for all fronts of the building has been constructed in the technique of one-row short and one-row long wall stones.

Although some part of the Ahmed-i Hani Library's cover system is designed as barrel roof and the other part is designed as lean-to roof, practically a crushed roof system is applied. Pitch-faced stones, slate, wood and metal are used as materials in the construction.

The building's interior walls are coated by lime mortar. Both sides of the building wall rowed with pitch-faced stones' pattern which has rubble-stone fillings in the middle. They are coated with jointed veneer outside and lime mortar inside. Lime mortar has been used as bonding material in the construction. Ahmed-i Hani Library is build in a minimalist style and any decorative feature is not seen during the scraping and digging processes. The building that has been constructed as train station is one of the rare survived buildings until today, being used for various functions during one century. The building is used by local people, particularly by teenager students as Ahmed-i Hani Library in Doğubayazıt. According to the information collected from officials, the Library has 4.000 recorded readers and over 15.000 books although it has a limited room after being started as a library.

Key words: *Train Station, Library, Medical High School, Pitch-faced stones, Ahmed-i Hani.*

* *Dr. Şahabettin ÖZTÜRK, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Engeneering and Architecture, Van/TURKEY, e-mail: sahozturk13@gmail.com*

AHMED-İ HANİ KÜTÜPHANESİ (TREN GAR BİNASI)

Şahabettin ÖZTÜRK*

KONUM

Tarihi Ahmed-i Hani Kütüphane Binası, Doğubayazıt Merkez Çifte Pınar Mahallesi'nde, Belediye Caddesi'nin kuzeydoğu bölümünde yer almaktadır **(Çizim:1)**.

Yapı mülkiyeti Maliye ait, taşınmaz kimlik No 18637215, Pafta No, 26-30 zb, Ada No 37, Parsel No 47 de, 996,00 m²'lik alana sahiptir. Yapı, doğu-batı yönünde zemine konumlanmıştır. Ayrık bağımsız bir nizamda inşa edilen tescilsiz yapının giriş *(batı)* cephesi ana caddeye açılmaktadır.

Doğu ve kuzey cepheleri Doğubayazıt Jandarma Komutanlığı askeri kışla giriş nizamiyesi, güney cephesi Hasan Çoktin Cumhuriyet İlköğretim Okulu ile tescilsiz komşu betonarme yapılar ile çevrelenmiştir.

TARİHÇESİ

Yapının ilk inşa tarihi hakkında herhangi bir bilgi ya da yapı üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Ancak, Doğubayazıt'ta demiryollarının Ruslar tarafından kullanılması, yapının inşa tekniği, yapım malzemesi ve diğer teknik ve mimari özellikleri dikkate alındığından Rus-Baltık mimarisi geleneğinde, XIX yüzyılın son çeyreğinde inşa edildiği düşünülmektedir.

Yapı, 1918 yılına kadar Rus dönemi Tren Gar binası olarak kullanılmıştır. Cumhuriyetin kurulması ile birlikte ilk önceleri yapıya ilave bazı işlevsel bölümleri eklenerek, ilkokul, 19 Ekim 1948 de Doğubayazıt Ortaokulu, 1960-1975 yılları arasında Pratik Kız Sanat Okulu, 2013 yılına kadar ise Sağlık Meslek Lisesi olarak Doğubayazıt İlçesine hizmet vermişti **(Fotoğraf:1-5)**.

Yapının özgün dokusu ve diğer mimari özellikleri söküm ve yıkım çalışmaları sonucunda ortaya çıktığından yapı hakkında bugüne kadar herhangi bir bilimsel araştırma yapılmamıştır. Doğubayazıt Kaymakamlığı'nın girişimi, Doğubayazıt'lı işadamı Şerafettin ERYILMAZ'ın maddi desteği ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık bölümü öğretim Üyesi Şahabettin ÖZTÜRK'ün proje ve yürütücülüğünde onarım çalışmaları başlatılmıştır.

Tren Gar Binası'ndaki esaslı onarımlar ve çevre düzenleme çalışmaları 2014-5 yıllara arasında yapılarak 2016 yılında açılışı yapılmıştır. Yapının ismi Ahmed-i Hani Kütüphanesi olarak değiştirilmiştir. 2015 yılında "Ahmed-i Hani Kütüphanesi İç Tefrişatı ve Çevre Düzeleme Projesi" kapsamında Kalkınma Bakanlığı DAP Bölge İdaresi Başkanlığı'nın finansman desteği ile yapılmıştır.

KAZI VE SÖKÜM ÇALIŞMALARI

Bina 2013 yılında en son Sağlık Meslek Lisesi olarak kullanılırken yeni inşa edilen yerine taşınırken yetkililerce söküm ve yıkım çalışmaları başlatılmıştır. Yapılan söküm çalışmalar esnasında özgün yapı bölümlerine rastlanmıştır.

Doğubayazıt Kaymakamlığı'nca uzman teknik elemanların Mimar, Arkeolog ve İn-

* *Dr. Şahabettin ÖZTÜRK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Van/TÜRKİYE, e-posta: sahozturk13@gmail.com*

şaat Mühendisi denetiminde söküm ve yıkım çalışmaları esnasında özgün yapı dokusu ile sonrada ilave edilen muhdes bölümler birbirinde ayıklanarak özgün yapı planı ortaya çıkarılmıştır. Binanın iç ve dış özgün zemin kötünü tespit etmek amacıyla, yapının belirlenen bölgelerinde lokal zemin sondaj kazı çalışması yapılmıştır.

Sondaj kazı çalışmalarında yapının iç zemin kotu yaklaşık 0.20 m. doldurulduğu, ancak dış zemin kotu tüm çevre zemin kotu ile birlikte yaklaşık olarak 1.00 m. yükseltildiği tespit edilmiştir. Yapının batı ve kuzey giriş dört adet merdiven basamağı ve subasman seviyesi tamamen toprak altında kalarak toprak hafriyatla doldurulduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, yapının beden duvarları üst seviyede 0.75 m. düşürülmüş ve tüm kapı ve pencereler ise zeminden yaklaşık olarak 0.25 m. küçültülmüştür **(Fotoğraf:6-12)**.

PLAN

Tek kattan oluşan Ahmed-i Hani Kütüphanesi'ne batıdaki ana yoldan yapı avlusuna girilmektedir. Yapı bulunduğu arsa tüm yönlerden kaba yonu sıralı taş duvar üzeri yonu taştan imal edilmiş harpuşta üzeri belli aralıkla yerleştirilmiş metal korkuluk ferfojeli baba dikmeler ile çevrelenmiştir.

Binaya giriş dört basamaklı güney ve batı çıkışlı bir merdiven ile giriş platformuna ulaşılır. Bu platformun üzerinde yer alan 1.45 m. genişliğindeki çift kanatlı ahşap giriş kapısı ile 4.63x4.89 m. ölçülerindeki koridora geçiş sağlanır. Koridor bölümünün kuzeydoğusunda bulunan 1.00 m. genişliğindeki tek kanatlı ahşap kapı yardımıyla, 4.60x7.63 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı odaya girilir. Odanın batı duvarında bir, kuzey duvarında ise üç toplam dört adet benzer mimari özelliklerde pencere yer almaktadır **(Çizim:2)**.

Koridorun güneydoğu kısmında yer alan 1.00 m. genişliğindeki bir kapı ile 4.48x4.51 m. ölçülerindeki kare planlı odaya girilir. Odanın batı duvarında bir, güney duvarında iki olmak üzere üç pencere yer almaktadır. Koridorun batı duvarında bir pencere ile giriş kapısı yer almaktadır. Koridorun, batısı tamamıyla açık olup, orta koridor bölümü geçilmektedir. Orta koridor, 3.67x3.73 m. ölçülerinde koridorun kuzey duvarında yer alan bir kapı ile lavabo ve hela kısmına girilir. Hela ve lavabo mekânın kuzey duvarının ortasında bir pencere bulunur. Koridorun güney duvarındaki 1.00 m. genişliğindeki tek kanatlı ahşap bir kapı yardımıyla, 6.12x8.17 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı odaya geçiş sağlanır. Odanın güney duvarı üzerinde dört adet 1.10 m. genişliğindeki simetrik pencereler sıralanmıştır. Orta koridorun batısında yer alan 5.00x8.15 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı koridor kuzey güney yönünde tasarlanmıştır.

Koridorun doğu duvarının güney kısmında yer alan 1.00 m. genişliğindeki tek kanatlı kapı ile 4.57x5.75 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu odaya girilir. Odanın doğu ve güney duvarlarının ortasında birer pencere yer almaktadır. Koridorun doğu duvarının kuzey kısmında yer alan 1.00 m. genişliğindeki tek kanatlı kapı ile 4.61x5.97 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu odaya girilir. Odanın kuzey duvarında bir ve doğu duvarında ise iki toplam üç adet benzer mimari özelliklerde olan pencere bulunur.

Koridorun kuzey duvarında yer alan bir pencere ve 1.45 m. genişliğindeki çift kanatlı ahşap kapı yardımıyla 3.10x8.05 m. ölçülerindeki dikdörtgen formlu kuzey giriş platformuna çıkılır. Platformun giriş kapısı bölümü ile doğu ve batı uçlarında ikişer toplam dört adet merdiven basamağı yer almaktadır. Kuzey giriş platformunda yer alan dört adet 0.20x0.20 m. ölçülerindeki ahşap dikmeler ile örtü sistemi oluşturulmuştur**(Çizim:2)**.

CEPHELER

Ahmed-i Hani Kütüphanesi'nin en hareketli cephesi kuzey ve batı cepheleridir. Cepheler 1.00 m. genişliğinde 0.015 m. yüksekliğinde tretuvar ile çevrelenmiştir. Yapının tüm beden duvarları 0.60 m. yüksekliğinde 0.05 m. dışa taşıntılı kaba yonu taştan oluşan subasman tüm cephelerde yer almaktadır.

Subasman seviyesinden sonra yapı beden duvarları 3.80 m. yükselerek, dışa 0.05. m. dışa taşıntılı kavisli taş saçak yardımıyla çatı sistemine geçiş yapmaktadır. Yapının tüm cephelerini köşe taş dizilimi bir sıra küçük, bir sıra uzun örgü tekniğinde ve 0.05 m. beden duvarından dışa taşıntılı olarak bir düzenlemeye sahiptir **(Çizim:3,4)**. Kuzey cephesi, 22.84 m. genişliğinde, 4.68 m. yüksekliğindedir. Cephenin ortasında yer alan giriş kapısının her iki yanında aynı yatay aks üzerinde altı adet dikdörtgen formunda pencere mevcuttur. Giriş kapısı ve her iki yanda bir pencere üzeri yuvarlak kemer ile şekillenmesine karşın diğer dört pencere ise düz kemerli bir geçiş ile açıklık geçilmektedir **(Çizim:3,4)**.

Batı cephesi, 18.30 m. genişliğinde, 4.68 m. yüksekliğindedir. Cephenin ortasında yer alan giriş kapısının her iki yanında aynı yatay aks üzerinde dört adet dikdörtgen formunda pencere mevcuttur. Giriş kapısı ve her iki yanda bir pencere üzeri düz kemerli bir geçiş ile açıklık geçilmektedir. Güney cephesi, 22.84 m. genişliğinde, 4.68 m. yüksekliğindedir. Cephede aynı yatay aks üzerinde altı adet dikdörtgen formunda pencere mevcuttur. Bu pencereleri üçünün üzeri yuvarlak kemer ile şekillenmesine karşın diğer üç pencere ise düz kemerli bir geçiş ile açıklık geçilmektedir.

Doğu cephesi, 18.30 m. genişliğinde, 4.68 m. yüksekliğindedir. Cephede aynı yatay aks üzerinde dört adet dikdörtgen formunda pencere yer almaktadır. Bu pencereleri üzeri düz kemerli bir geçiş ile açıklık geçilmektedir **(Çizim:3,4)**.

ÖRTÜ SİSTEMİ

Ahmed-i Hani Kütüphanesi'nin örtü sisteminin bir bölümü beşik bir bölümünün ise sundurma çatı şeklinde düzenlenmesine karşın, uygulamada kırma çatı olarak uygulaması gerçekleştirilmiştir. Çatıda üç adet dikdörtgen formunda baca yerleştirilmiştir. Çatıdaki yağan kar ve yağmur suları her cephede yer alan metal su kanal ve olukları ile drene edilmektedir **(Çizim:5)**.

MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

Ahmed-i Hani Kütüphane' sinde malzeme olarak, kaba yonu taş, kayrak sal taşı, ahşap ve metal malzeme kullanılmıştır.

Kaba yonu taş; yapının ana malzemesi olup, beden duvarlarda, çevre koruma duvarında, giriş merdivenlerinde, subasman ve iç duvar yapımında kullanılmıştır. Sal kayrak taş; yapının tretuvar ve diğer yaya yollarının yapımında kullanılmıştır. Ahşap doğrama; yapının tüm kapı ve pencere doğramalarında, tavan ve saçak kaplamasında ve çatı taşıyıcı sistem yapısında kullanılmıştır. Metal malzeme; yapının kapı, pencere, aksesuar ve çevre duvarı korkuluk ferforjelerinde kullanılmıştır. Yapının iç duvarlarının sathı kireç harcı ile sıvalıdır. Yapıyı oluşturan duvar kalınlıkları 0.65-0.75 m. arasında değişmektedir. Her iki yanı sıralı kaba yonu taş örgüsünün ortası moloz malzeme ile doldurularak inşa edilen duvarlar dıştan derzli, içten ise kireç harç ile sıvalıdır. Yapıda bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılmıştır**(Çizim:6)**.

SÜSLEME

Ahmed-i Hani Kütüphanesi olukça yalın bir yapıda inşa edilmiş olup, yapılan raspa ve kazı çalışmalarında her hangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır.

SONUÇ

İlk Tren Gar Binası olarak inşa edilen yapı, yaklaşık bir asır boyunca farklı işlevler ile günümüze kadar ayakta kalan ender yapılardan biridir. Baltık-Rus mimari özelliğindeki yapı 2014-5 yıllarında aslına uygun olarak onarılmıştır.

Yapı, günümüzde Doğubayazıt'ta Ahmed-i Hani Kütüphanesi olarak bölge halkı ve özellikle genç öğrenciler tarafından kullanılmaktadır. Kütüphane içerisinde Ahmed-i Hani köşesi oluşturularak Ahmed-i Hani kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir **(Fotoğraf:23)**. Yapı kütüphane olarak kullanıldıktan sonra yetkililerden alınan bilgiye göre, çok sınırlı mekân olmasına rağmen 4.000 kayıtlı üyesi vardır. Kütüphanede 15.000 üzerinde kitap mevcut olup, 4.500 kitap kütüphanenin yapımında maddi desteği olan Doğubayazıtlı işadamı Şerafettin ERYILMAZ tarafından bağış yapılmıştır.

Yapı onarıldıktan sonra Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı'na ziyaret eden her yerli ve yabacı turistin muhakkak ziyaret ettiği bir yapıdır. Ziyaretçilerin sürekli olması bazı durumlarda yapının asıl işlevini yerine getirilmesinden bazı sorunlar bile oluşmaktadır. Doğubayazıt kültür varlıkları çeşitlenmesinde bu yapı önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Yapının mevcut durumu dikkate alındığında Doğubayazıt'ta Ahmed-i Hani Kütüphanesi (Tren Gar Binası) hemen tescil çalışmalarının yapılıp envanter yapılması zorunluluk arz etmektedir.

Doğubayazıt'ta Ahmed-i Hani Kütüphanesi kent kültür ve turizmine önemli katkılar sağlayacağı bir gerçektir **(Fotoğraf:9-18)**.

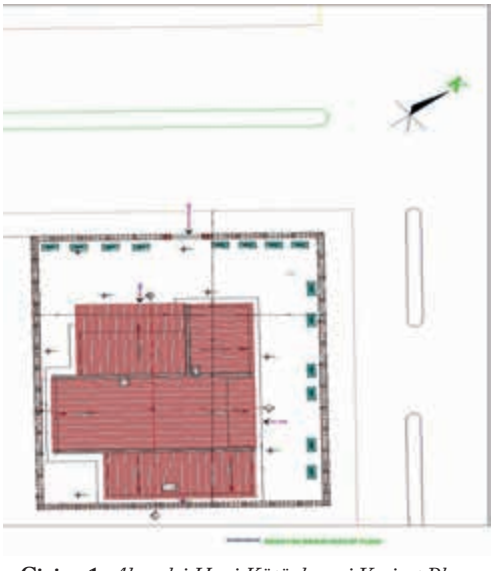

Çizim-1: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Vaziyet Planı (Ş.ÖZTÜRK)*

Çizim-2: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Zemin Kat Planı (Ş. ÖZTÜRK)*

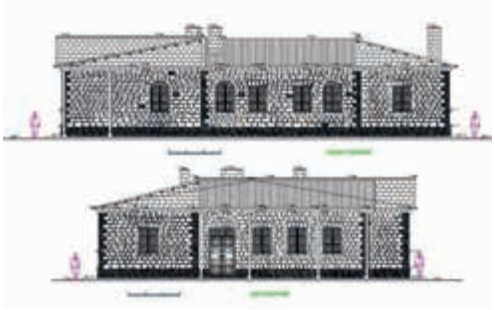

Çizim-3: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Güney ve Batı Cephesi (Ş. ÖZTÜRK)*

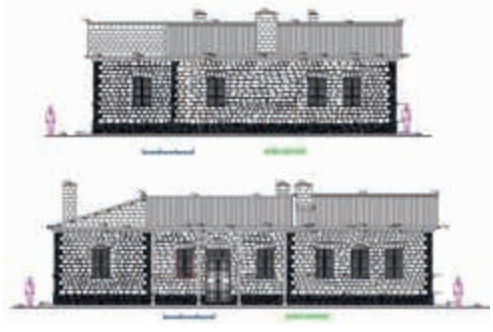

Çizim-4: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Doğu ve Kuzey Cephesi (Ş. ÖZTÜRK)*

Çizim-5: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Çatı Planı (Ş.ÖZTÜRK)*

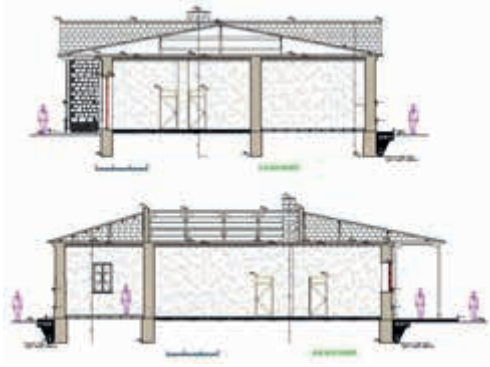

Çizim-6: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi A-A VE B-B Kesiti (Ş. ÖZTÜRK)*

Foto.1: *Doğubayazıt-İran Tren Görünüşü (1920 Anonim)*

Foto.2: *Doğubayazıt-İran Çift Raylı Tren Görünüşü (1919 Anonim)*

Fot. 3: *Doğubayazıt Tren Gar Binası Güneybatı Görünüşü (1951-Nejdet-Niddai BAYAR)*

Foto. 4: *Doğubayazıt Tren Gar Binası Batı Görünüşü (1948-Nejdet-Niddai BAYAR)*

Foto. 5: *Sağlık Meslek Lisesi Batı Görünüşü*

Foto. 6: *Yapı Kazı Lokal Sondaj Görünüşü*

Fot. 7: *Yapı Güneybatı Cephesi Onarım Görünüşü*

Foto. 8: *Yapı İç Mekân Onarım Görünüşü*

Foto. 9: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Ahmed-i Hani Köşesi Görünüşü*

Foto. 10: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Okuma Salonu Görünüş*

Foto. 11: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Okuma Salonu Görünüşü*

Fot. 12: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Okuma Salonu Görünüşü*

Foto. 13: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Okuma Salonu Görünüşü*

Foto. 14: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Okuma Salonu Görünüşü*

Foto. 15: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Kuzeydoğu Görünüşü*

Foto. 16: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Kuzeybatı Görünüşü*

Foto. 17: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Kuzeybatı Görünüşü*

Foto. 18: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Kuzeybatı Görünüşü*

AHMED-İ HANİ CITY MUSEUM (MADRASAH AND HOUSE)

Şahabettin ÖZTÜRK*
Vedat Evren BELLİ**

ABSTRACT

Ahmed-i Hani City Museum is located at Çifte Pınar Quarter of Doğubayazıt Town Cente. Ahmed-i Hani City Museum Social Complex has madrasah, traditional house, porch , services, restroom, fountain and car park in it.

Rough area where Ahmed-i Hani City Museum is located has been excavated vertically by heavy equipments and the construction area has been attained. This area is a territory where old and modern Doğubayazıt can be seen the best, panoramically. Ahmed-i Hani City Museum Social Complex has been built between the years of 2014-16 by the coordination of Doğubayazıt District Governorship.

The design project has been prepared regarding Ottoman architectural features in the Doğubayazıt cultural heritage of XVIIIth and XIXth centuries. Ahmed-i Hani City Museum's groundbreaking ceremony has been taken in the date of 19.07.2014 by the participation of then-Internal Minister and the opening ceremony has been taken in the date of 13.08.2017 by participation of Ministers of Culture and Tourism and Family and Social Policies.

Ahmed-i Hani City Museum has been built by financial support of Ministry of Development Ministry, Kars Serhat Development Agency (SERKA) and Doğubayazıt Governorship. Tourists are seen as bound to stopping by Ahmed-i Hani City Museum where on the route of Ishak Pasha Palace before or after visiting.

The Palace and to enjoy watching the city 360 degree panoramically. Ahmed-i Hani City Museum is arrived by a 100 m route from the highway at the southern side of İshak Paşa Route's exit stairs on bottom elevation. Regarding the topography of north and east courtyard ground, traditional Ahmed-i Hani House is located in the west, Ahmed-i Hani Madrasah in the south, service and restrooms in south-west corner.

Ahmed-i Hani House has been built as two stories and flat roof covered using traditional mud-brick material. In the southern part of the courtyard Ahmed-i Hani Madrasah has been built as one-story with ten domes using pitch-faced stones and ashlar in the east-west direction ground. Interior decoration reinforcement of Ahmed-i Hani Madrasah has been designed based on some themes in manuscripts by Ahmed-i Hani, as statues.

Key words: *Madrasah, Traditional House, Mud-Brick, Museum, Ahmed-i Hani.*

* *Dr. Şahabettin ÖZTÜRK, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Engeneering and Architecture, Van/TURKEY, e-mail: sahozturk13@gmail.com*

** *Vedat Evren BELLİ (M.A.), Education Officer, Bitlis Eren University, Ahlat VocationalHigh School, Ahlat-Bitlis/TURKEY, e-mail: evrenbelli@gmail.com - evrenbelli@hotmail.de*

AHMED-İ HANİ KENT MÜZESİ (MERDRESE VE EV)

Şahabettin ÖZTÜRK*
Vedat Evren BELLİ**

GİRİŞ

Ahmed-i Hani Kent Müzesi, Doğubayazıt Merkez Çifte Pınar Mahallesi'nde, İshak Paşa Yolu'nun güney yakasında, Eski Hükümet Konağı mevkiinde, oldukça engebeli ve hâkim bir gölgede yer almaktadır **(Çizim:1)**.

Yapı mülkiyeti Maliye ait, taşınmaz kimlik No 18636531, Pafta No, 30-27 p, Ada No 175, Parsel No 12 de, 10.551,89 m2'lik alana sahiptir. Ahmed-i Hani Kent Müzesi Külliyesi içerisinde, bir medrese, bir geleneksel ev, giriş bölümü, servis bölümü, wc-lavabo, bir şadırvan, otopark ve avlu doğu-batı yönünde zemine konumlanmıştır. Ayrık nizamda inşa edilen yapı topluluğu tescilsizdir. Yapıya giriş doğudan kaba yonu taş merdiven basamakları ile ulaşılmaktadır.

Ahmed-i Hani Kent Müzesi'nin bulunduğu tepelik bölüm yaklaşık 12.00 m. düşeyde iş makinaları ile kazılarak yapı inşa alanları elde edilmiştir. Bu alan eski ve günümüz Doğubayazıt'tın en güzel panoramik olarak algılandığı bir bölgedir. Ahmed-i Hani Kent Müzesi'nin doğusunda, eski Doğubayazıt kent dokusu ve muhteşem İshak Paşa Sarayı yer almaktadır. Kuzeyinde eski Hükümet Konağı, Keşiş Bahçesi ve Ağrı Dağı, batısında günümüz Doğubayazıt kent dokusunun tümü, kuzeydoğusunda, tarihi Urartu ve Osmanlı Kalesi dağın eteğinde sıralı bir konumda, Ahmed-i Hani Külliyesi ve diğer doğal güzellikler yer almaktadır.

Yapı topluluğunun güneyinde ise doğal bir dere yatağı ve kaya tepelikler yılın her mevsimi ve her gününde ayrı bir güzellikte insanı adeta büyülemektedir.

Ahmed-i Hani Kent Müzesi Külliyesi, 2014-16 yılları arasında Doğubayazıt Kaymakamlığı koordinatörlüğünde inşa edilmiştir. Yapının mimari müellifi ve uygulayıcısı Mimar Şahabettin ÖZTÜRK'tür. Külliye topluluğundaki yapıların planlanmasında XVIII. ve XIX. yüzyıl Doğubayazıt kültür tarihindeki, Osmanlı mimari öğeler dikkate alınarak, tasarım projesi hazırlanmıştır.

Ahmed-i Hani Kent Müzesi'nin temel atma töreni 19.07.2014 tarihinde dönemin İç İçleri Bakanı Sayın Efka ALA, Ağrı Valisi, Ağrı Milletvekilleri, diğer birçok bürokrat, Sivil Toplum Örgütleri ve yerli halkın katılımıyla yapılmıştır *(Foto. :1-13)*. Ahmed-i Hani Kent Müzesi'nin tamamlanıp açılış töreni ise 13.08.2017 tarihinde Ahmed-i Hani Kültür Sanat ve Turizm Festivali kapsamında yapılmıştır. Açılışı dönemin Kültür ve Turizm Bakanı Prof. Dr. Numan KURTULMUŞ, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Dr. Fatma Betül SAYAN KAYA, Ağrı Valisi, Ağrı Milletvekilleri ve diğer birçok bürokrat ve yerli halkın katılımıyla yapılmıştır**(Foto. :1-13)**.

Ahmed-i Hani Kent Müzesi, Kalkınma Bakanlığı, Kars *(SERKA)* Serhat Kalkınma Ajansı TRA2/14/KÖA03/0019 nolu proje sözleşmesi ile Doğubayazıt Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği'nin finans-

* *Dr. Şahabettin ÖZTÜRK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, e-posta: sahozturk13@gmail.com*
** *Vedat Evren BELLİ (M.A.), Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Ahlat Meslek Yüksek Okulu, El Sanatları Bölümü, Ahlat-Bitlis/TÜRKİYE, e-posta: evrenbelli@gmail.com - evrenbelli@hotmail.de*

man desteği ile yapılmıştır. Ahmed-i Hani Kent Müzesi, inşa edildiği 2014 yılından günümüze kadar yabancı turistlerden ile bölge insanının beğenisini kazanmıştır. Özellikle son yıllarda tamamen kaybolan yerel kimlik ve değerlerin sergilendiği, geçmiş kültürün bazı maddi ve manevi özelliklerini taşıyan mimari yapıların ve etnoğrafik değerlerin, soyuttan somuta geçmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Turistler İshak Paşa Sarayı'nı ziyaret etmeden önce ya da sonra yol üzerinde yer alan Ahmed-i Hani Kent Müzesi'ne mutlaka uğradıkları, dinlendikleri, şehri dört yönden seyretme keyfinin yaşadığı görülmektedir. Projenin tamamlanıp faaliyete kısa bir süre geçmesine rağmen, haftada ortalama 1000 ile 1500 kişinin ziyaret ettiği, bu yapı topluluğu kent kültür ve turizminden oldukça önem taşımaktadır**(Foto. :1-13)**.

Son zamanlara kadar Doğubayazıt kent kültüründe, sadece İshak Paşa Sarayı ve Ahmed-i Hani Türbesi'nin dışında, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı, Vakıflar Erzurum Bölge Müdürlüğü, Erzurum Karayolları Bölge Müdürlüğü, Doğubayazıt Kaymakamlığı, Doğubayazıt Belediyesi bir takım kültürel ve turizm ağırlıklı projeler başlatılmıştır. Bu bağlamda kadım kentte gelen turistler daha fazla zaman ve kentte kalma saatleri ve günlerini artırmak amacıyla, birçok proje yapılmış, bir kısım proje çalışmaları ise halen daha devam etmektedir. Bu projelerden bazıları;

İshak Paşa Mezarlık ve Cami Restorasyonu, Sarı Baba Türbesi Onarımı, Eski Hükümet Konağı Restorasyonu, Ahmed-i Hani Kütüphanesi *(Tren Garı Binası)* Onarımı Şeyh Mehmet Celali Hazretleri Medresesi Onarımı, Hz. Nuh'un Gemisi Çevre Düzenleme Çalışması, İshak Paşa Düzenleme Çalışması, Ağrı Dağı Taş Köprüsü, Alacalı Köprüsü, Kavşak Köprüsü v.b. çalışmalar sıralamak mümkündür.

Ahmed-i Hani Kent Müzesi, İshak Paşa Yolu'nun güney yakasında, ana yola yaklaşık 100 m. uzaklıkta bir ara yol ile alt kottaki çıkış merdivenlerine ulaşılmaktadır. Giriş kapısının güneyindeki 30 araçlık otoparkta bulunmaktadır. Otopark ile giriş koridorunun arasında engelli ulaşım rampası yer alır. Müze ana giriş koridoru 5.00 m. genişlikte yaklaşık 38.00 m. uzunluktadır. İki düşey kot arasındaki 7.50 m.'lik farkı 10 adet beşerli merdiven rıhtları ile 1.80 m. genişliğindeki sahanlıklar yardımıyla avlu zeminine ulaşılmaktadır.

Avlu zemininin kuzey ve doğusu arsanın topoğrafyasına göre, batısında geleneksel Ahmed-i Hani Evi, güneyinde, Ahmed-i Hani Medresesi, servis ve bay-bayan lavabolar ise arasının güneybatı köşesinde yer almaktadır. Ahmed-i Hani Kent Müzesi'nin avlusu, giriş merdivenlerinin her iki yakası, kuzey eğimi ve güney eğimi arsanın topoğrafik eğimi dikkate alınarak, bölgesel gül partner çeşitleri ile peyzaj tasarımı yapılmıştır. Avlu ortasında yonu taştan yapılmış bir şadırvan bulunur **(Foto. :1-13)**.

GELENEKSEL AHMED-İ HANİ EVİ

Ahmed-i Hani Evi iki atlı düz dam örtülü ve geleneksel kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Eve doğudan üç kollu iki basamaklı merdivenden oluşan giriş sahanlığına çıkılır. Giriş sahanlığının ortasındaki çift kanatlı, tokmaklı ahşap kapı ile zemin kat dikdörtgen planlı sofaya girilir *(Çizim-2)*.

Zemin katındaki sofanın güneyindeki bir kapı ile kuzey-güney istikametinde odaya girilir. Oda içerisinde dört mazgal pencere ile iki niş bulunur. Sofanın kuzeydoğusundaki bir kapı ile girilen oda içerisinde dört mazgal pencere, iki niş yer alır. Sofanın kuzeybatısındaki bir kapı yardımıyla lavabo ve helaya girilir. Sofanın batı duvarındaki çift kanatlı bir kapı ile ikinci sofaya girilir. Sofanın güneydoğu köşesindeki kapı ile girilen odada

dört pencere ve bir niş iki mevcuttur. Sofanın kuzeybatısındaki kapı ile tandır evine geçiş sağlanır **(Çizim-2)**.

Tandır evinde bir ocak, bir tandır, bir niş ve iki adet mazgal pencere yer alır. Tandır evini kuzeydoğusundaki kapı ile killer bölümüne geçilir. Kilerde iki benzer mimari özelliklerde iki pencere iki niş ve çok sayıda küpler içerisinde erzaklar bulunur. Sofanın güney duvarındaki kapı ile dış mekâna çıkılır **(Çizim-2)**.

Giriş sofasının kuzey duvarına paralel tek kollu ahşap merdiven ile evin üst katın dikdörtgen planlı sofasına çıkılır. Sofanın doğusu ön cepheye doğru 1.20 m. konsol çıkma yaparak köşk bölümünü oluşturmaktadır. Sofanın güney duvarında yer alan çift kanatlı kapı ile girilen odada dört mazgal pencere ile üç niş bulunur **(Çizim-3)**.

Sofanın kuzeydoğusundaki kapı ile girilen odanın içerisinde dört pencere iki niş mevcuttur. Sofanın kuzeybatısında yer alan kapı ile lavabo ve hela yer alır. Sofanın batı duvarının ortasında yer alan çift kanatlı bir kapı ile ikinci sofaya girilir. Sofada iki kapı, iki niş ve üç adet mazgal pencere bulunur. Sofanın güneydoğusunda yer alan bir kapı ile girilen odada üç dolap nişi ve dört pencere vardır. Sofanın kuzeydoğusundaki bir kapı ile teras düz toprak dam bölümüne çıkılır. Burada yer alan portatif bir ahşap merdiven yardımı ile üst katın düz damına çıkılır.

Geleneksel Ahmed-i Hani Evi'nin iç mekân donatısı Doğubayazıt konut mimari kültüründe yer alan veriler ile donatılmıştır. Alt ve üst kat mekânlarında tasarlanan heykeller yaşam, gelenek ve görenek konu edilmiştir **(Çizim-2,3)**.

AHMED-İ HANİ EVİ MEDRESESİ

Avlunun güneyinde doğu batı istikametinde zemine yerleştirilen Ahmed-i Hani Medresesi, tek katlı üzeri on adet kubbe ile örtülü kaba ve yonu taş kullanılarak inşa edilmiştir. Güneyden girilen medrese bölümü, yekpare sekiz sütunlar üzerinde, orta giriş bölümünde daha büyük, her iki kenarda ise üçer simetrik, toplam yedi adet kubbeli bir mekândan meydana gelir. Sütunlar her doğu batı ve kuzey güney yönünde metal gergi üzeri sivri kemerler ile birbirine bağlanır. Medrese giriş bölümünün her iki doğu ve batı beden duvarlarında birer, giriş kapısının her iki yanında ise simetrik mimari özellikler sahip birer pencere bulunur **(Çizim-4-6)**.

Güneyden dekoratif sivri kemerli çift kanatlı bir kapı yardımıyla medresenin divan bölümüne girilir. Divan bölümünün beden duvarlarında simetrik yapılı, iki ocak, üç dekoratif kitaplık ve dört adet pencere yer almaktadır. İç mekânı örten kubbe içten tuğla ile örtülüdür. Ana mekânın doğu ve batısında yer alan divan mekânından daha küçük ve simetrik mekânlar içerisinde ise üç pencere, bir ocak, iki dolap nişi ve bir kitaplık bölümü yer almaktadır.

Ahmed-i Hani Medresesi'nin iç mekân tefriş donatısı Ahmed-i Hani'nin yazılı eserlerindeki bazı konu içerikleri tasarlanan heykeller konu edilmiştir **(Çizim-4-6)**.

SONUÇ

Ahmed-i Hani Kent Müzesi, kısa bir süre içerisinde Doğubayazıt Kaymakamlığı'nın yaptığı önemli yapılardan biridir. Yapının Doğubayazıt kent kültür turizmine katkısı, bu kısa süre içerisinde anlaşılmış ve özellikle yerel bölge insanlarının takdirini kazanmıştır.

Ahmed-i Hani Kent Müzesi'nin doğu kısmına özel şahsın inşa etmek istediği butik konaklama tesisi ve kuzeyinde onarımı devam eden Eski Hükümet Konağı yapıları yer almaktadır. Gerçekleşecek bu ve buna benzer yapı toplulukları ile yaşanabilir ve sürdürülebilir bir çevre oluşturulması mümkün olacaktır.

Çizim-1: *Ahmed-i Hani Kütüphanesi Vaziyet Planı (Ş.ÖZTÜRK)*

Çizim-2: *Ahmed-i Hani Evi Zemin Kat Planı (Ş.ÖZTÜRK)*

Çizim-3: *Ahmed-i Hani Evi Zemin Kat Planı (Ş.ÖZTÜRK)*

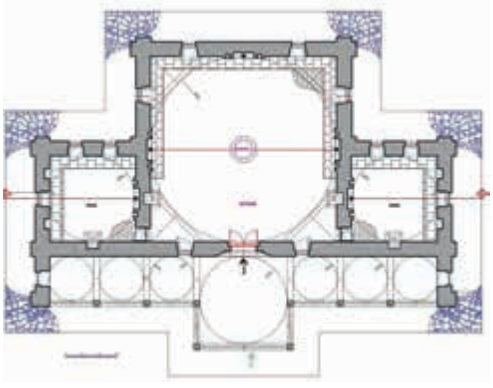

Çizim-4: *Ahmed-i Hani Medresesi Planı (Ş.ÖZTÜRK)*

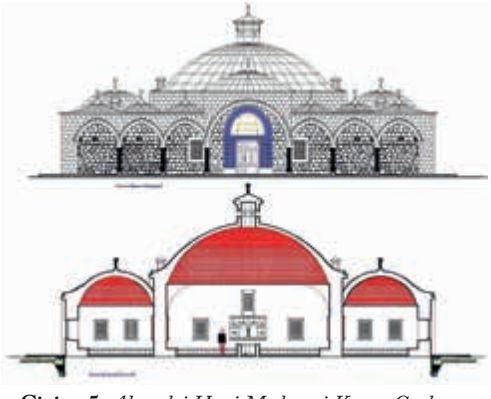

Çizim-5: *Ahmed-i Hani Medresesi Kuzey Cephe ve A-A Kesiti (Ş. ÖZTÜRK)*

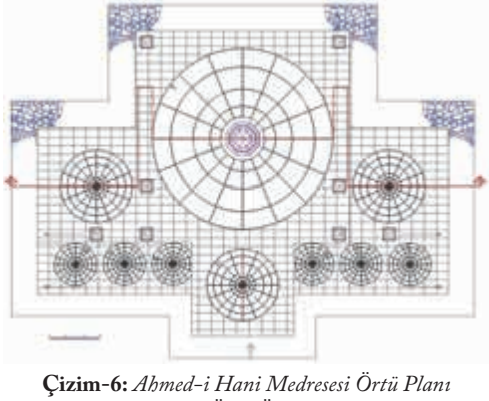

Çizim-6: *Ahmed-i Hani Medresesi Örtü Planı (Ş.ÖZTÜRK)*

Foto. 1: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Temel Atma Töreni Görünüşü*

Foto. 2: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Medrese İnşaat Görünüşü*

Foto. 3: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Medrese İnşaat Görünüşü*

Foto. 4: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi İnşaat Genel Görünüşü*

Foto. 5: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Medrese İç Mekân Görünüşü*

Foto. 6: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Ev Giriş Görünüşü*

Foto. 7: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Ev Kuzeybatı Görünüşü*

Foto. 8: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Ev İç Mekân Görünüşü*

Foto. 9: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Ev İç Mekân Görünüşü*

Foto. 11: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Servis Bölümü Genel Görünüşü*

Foto. 10: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Ev İç Mekân Görünüşü*

Foto. 13: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Açılış Töreni Görünüşüw*

Foto. 12: *Ahmed-i Hani Kent Müzesi Genel Görünüşü*

A LONG JOURNEY ON THE TRACK OF NOAH'S ARK

Ebu Muhsin BULUT*

ABSTRACT

In fact, even this naming is a great deterrent to reveal the progeny and the goal. Moreover, we have to fit very big targets. Much work to be done, lots of perception to be broken, and great future investments to be brought to the agenda.

Despite the fact that the "Hz Noah" and "Noah's Flood" had been included in all the sacred texts, there is a situation quite late in the point of getting tourism in the country and in the geography of the earth. It is an incompletion that concrete data of "Noah's Flood" and "Presence of Noah's Ark" are not used adequately in any part of Anatolia Geography. Who knows what was built, even if it was on another country's borders?

We organized three international symposia on "Agri Mountain and Noah's Ark" with the Governor of Agri and its stakeholders. I personally visited the Museum of Noah's Ark three times in Hong Kong. There have been agendas created for the construction of a magnificent thematic ship museum on the foothill of Mount Ağrı.

The symposiums, press conferences and finally the acceptance of the project, which we have presented to the Serhat Development Agency, have been hoped to move the idea of Noah's Ark Museum one step further.

I hope and I wish that we will contribute to the construction of the ship museum even it's a small part. The ship museum will also make a serious contribution to faith tourism as well as the serious contribution to regional development. Because if there is a place in the world where there is no interest if a million visitors are visiting this museum in Hong Kong, it is quite possible that several million visitors arrive at the ship and museum to be built on the Agri Mountain.

Key words: *Hz Noah, Noah's Flood, Presence of Noah's Ark, Hong Kong, Agri Mountain and Noah's Ark.*

* *Ebu Muhsin BULUT, Provincial Culture and Tourism Director, Ağrı/TURKEY, e-mail: e.muhsinbulut@gmail.com*

NUH'UN GEMİSİ İZİNDE UZUN BİR YOLCULUK

Ebu Muhsin BULUT*

GİRİŞ

Aslında bu adlandırma bile projenin ve hedefin ne olduğunu ortaya koymada büyük bir delildir. Dahası isimlendirme çok büyük hedefler sığdırmalıyız. Yapılacak çok iş, kırılacak çok algı ve gündeme getirilecek/gelecek büyük yatırımlar olmalıdır.

"Hz Nuh" ve "Nuh Tufanı" hadisesi tüm kutsal metinlerde yer almasına rağmen gerek ülkemizde gerek yeryüzü coğrafyasında turizme kazandırılması noktasında epey geç kalınmış bir durum var ortada. Anadolu Coğrafyasının hangi yerinde olursa olsun "Nuh Tufanı" ve "Hz. Nuh'un (as) Gemisi'nin Varlığına Dair" somut verilerin yeterince kullanılmaması bir eksiktir. Başka ülke sınırlarında olsa idi kim bilir neler inşa edilirdi?

Ağrı Valiliği ve paydaşları ile beraber "Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi" konulu üç adet Uluslararası sempozyumu yaptık. Şahsım olarak üç kez Hong Kong'ta bulunan Nuh'un Gemisi Müzesini ziyaret ettim. Ağrı Dağı eteğinde görkemli bir tematik gemi müze yapılması için konusunda gündemler yaratıldı.

Sempozyumlar, basın konferansları ve nihayetinde Serhat Kalkınma Ajansına sunduğumuz projenin kabul görmesi şahsımı Nuh'un Gemi'si Müzesi fikrinin bir adım öteye taşınması ciddi ümit olmuştur.

Umuyor ve diliyorum ki Gemi Müzenin inşasına bir nebzede olsa katkımız olur. Gemi Müzenin bölgesel kalkınmaya ciddi katkısı kadar ülke inanç turizmine de ciddi bir katkı sunacaktır. Çünkü Dünyanın bir ucunda hiç ilgisi olmaya bir yerde, Hong Kong'ta bu müzeye bir milyon ziyaretçi ağırlıyorsa, Ağrı Dağı eteğinde kurulacak Gemi de Müze de birkaç milyon ziyaretçinin gelmesi oldukça mümkündür.

NEDEN NUH TUFANI VE AĞRI DAĞI?

İnsanlığın ikinci atası olarak bilinen Nuh Peygamber Allah'ın(CC) insanlara gönderdiği büyük peygamberlerdendir. Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde kendisinden bahsedilmiş, bir sureye adı verilmiştir. Aynı zamanda Tevrat ve diğer kutsal kitaplarda da kendisinden bahsedilmektedir. Azimle sürdürdüğü uzun soluklu Tevhid mücadelesinin neticesinde küfür ve azgınlıkta ısrar eden kavminin başına Tufan Hadisesi gelmiştir. Tufan Hadisesi kutsal kitaplarda geçtiği gibi birçok rivayette de geçmektedir. Tevrat›ta Hz. Nuh›un iyi bir insan olduğu, Yüce Allah›ın zorbalıkla dolmuş yeryüzündeki insanları cezalandırmak isteğini ona bildirdiğini, ona gemi yaptırttığını, bu dönemde tufan olayının gerçekleştiğini, Hz. Nuh ile gemiye binenler dışında tüm insanların helak olduğunu, neticede suyun çekilip geminin yedinci ayın on yedinci günü Ararat Dağına oturduğunu belirtilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Nuh'tan bahsedilirken şunlar bildirilir: "Şüphesiz biz Nuh'u, kavmine, "Kendilerine elem dolu bir azap gelmeden önce kavmini uyar" diye peygamber olarak gönderdik. Nuh, şöyle dedi: "Ey kavmim! Şüphesiz, ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım" "Allah'a ibadet edin. O'na karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin ki sizin günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir vakte kadar ertelesin. Şüphesiz, Allah'ın belirlediği vakit gelince ertelenmez. Keşke bilseydiniz." Nuh, 1-5

* *Ebu Muhsin BULUT, İl Kültür ve Turizm Müdürü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: e.muhsinbulut@gmail.com*

"Hataları küfür ve isyanları yüzünden suda boğuldular ve cehenneme sokuldular da kendileri için Allah'tan başka yardımcılar bulamadılar." Nuh, 25

Başka bir ayette de şöyle buyurulur: "Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu" denildi. Su çekildi, iş bitirildi. Gemi de Cudi 'ye yüksekçe yere/tepeye oturdu ve "Zalimler topluluğu, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!" denildi." Hud, 44

Hz. Nuh'un 950 sene boyunca yaptığı uzun sürelik tebliğine rağmen isyan ve azgınlıkta ısrar eden kavmine yönelik gerçekleşen tufan olayının evrensel olduğu görüşü yaygındır. Buna göre gemiye alınan seksen küsur insan ile hayvanlar dışında herkesin helak olduğu, insanlık neslinin bu olaydan sonra Hz. Nuh'un oğulları Sam, Ham ve Yafes'den devam ettiği bilinmektedir. Hz. Nuh'un gemisinin üzerinde durduğu dağın hangisi olduğu konusunda günümüzdeki araştırmacılar arasında da tartışmalar devam etmektedir.

Bugünkü dururumda şöyle bir saptama yapabiliriz:

1- Batı Dünyası Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı'nda olduğunu inanmaktadır. Bu inanış her yıl binlerce dağcının dağcının Ağrıya gelişine sebeptir.

2-Ağrı Dağı bir güçlü bir tırmanış mekanıdır. Bu vasfı ile ülkemizin, Avrupa'nın hem en önemli hem de en keyifli tırmanış merkezidir.

3-Birileri dağın kutsallığına inanıyor. Bunu ekonomik olarak değerlendirmek önemlidir.

Durum böyle olunca yapmamız gereken bazı çalışmalar vardır.

1- Nuh'un Gemisinin Ağrı Dağı'nda olduğuna tezi güçlendirmek.

2- Ağrı da Hong Kong'ta yapılan gemi müzenin bir benzerini yada daha etkili olacak bir Tematik Gemi Müze İnşasını sağlamak için fikir birliği oluşturmak,

3- Var olan Kültürel değerlerimize dikkat çekmek, korunmaya alınmasına ve değerlendirilmesine katkı sunmak

4- Somut Olmayan Kültürel Miras kapsamında Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisinin Dünya Kültürel Mirası Gündemine almak, konuya dikkat çekmek. Sonuç olarak Ağrı Dağı'nı Dünya Kültür miras listesine aldırmak,

5- Ağrı Dağı turizm Potansiyeline dikkat çekmek.

Bütün bunlar sonucunda Ağrı Dağı'na tırmanış için yurt dışından gelen turistlerden ülke olarak ekonomik anlamda kazanımlar olmakla beraber;

1- Ağrı ve Doğubayazıt esnafi gelen turistler sayesinde ekonomik anlamda gelir kazanacaklardır.

2- Ağrı Dağı eteklerinde yaşayan köylüler yöresel ürünleri dağcılara satacak ve aile ekonomisine katkı sağlanacaktır.

3- Ağrı Dağı eteğinde yaşayan ve Ağrı Dağı'na yük taşıyan katırcılar bu emek karşılığında aile ekonomisine katkı sunulacak ve istihdama katkı sunulacaktır.

4- Ağrılı ve Doğubayazıtlı dağcılar için istihdam ve gelir kazanımı artacaktır.

5- Bölge faaliyet gösteren Van ,Erzurum, Iğdır ve Ağrı merkezdeki seyahat acenteleri için turizm hareketliliği maddi anlamda katkı sunacaktır. 5-Bölgesel kültürel değerlerin tanınması, turizm faaliyetinin yaygınlaştırılması ve kültürel kaynaşmaya katkı sunacaktır

Rantabıl olarak düşünüldüğü zaman Nuh'un Gemisi Müzesi'nin Ağrı ilinde inşa edilmesi birçok yerde bulunan müzelerden daha çok değerlidir. Çünkü birbirine benze-

yen çokça müze inşasından ise tematik ve aynı zamanda tüm insanlığın ortak değeri olan Tufan Hadisesini Ağrıda inşa etmek hem il hem bölge hemde ülke için çok ciddi bir prestij ve hizmet kaynağıdır. Ağrı ilinde inşa edilecek müze ili ekonomik ve sosyo kültürel yapısına sağlayacağı katkı yansıra istihdama da ciddi katkı sağlayacaktır.

Aslında bu projenin ciddiyetine hep inandım. Ama benim tek başıma bunu gündeme taşımam oldukça zor oluyordu. Bizde biraz da gözüyle görülsün diye üçüncü kez Valilik Makamının desteğini alarak, Serhat Kalkınma Ajansı ve Doğubayazıt Kaymakamlığı ile Hong Kong'a Müze incelemesi için gittik. Aslında oldukça verili ir seyahat oldu. Proje tarafımdan kitaplaştırıldı, müze gemi fikrine bir adım daha yaklaştık. Umarım günün birinde Ankara Bürokrasinin tüm inadına rağmen Gemi Müze'nin temelini atarız. Bu arada Son seyahatimde yol arkadaşlarımdan Doğubayazıt Kaymakamı Sayın Ulaş AKHAN ve Serhat Kalkınma Ajansı Genel Sekreteri Sayın Hüsnü KAPU'ya teşekkür ediyorum.

HONG KONG HZ.NUH'UN GEMİSİ MÜZE MÜDÜRÜ SN. MATTHEW PINE İLE YAPTIĞIMIZ GÖRÜŞME

- Sayın Matthew Pine bize Nuh'un Gemisi Müzesi Hikayesini anlatır mısınız? Bu fikir nasıl ortaya çıktı?

Bu bölgede daha önce köy tarzı bir yaşam yeri vardı. Devlet burayı düzenlemek için kamulaştırma yapmaya başladı. Bir miktar para ayrıldı ve bu para ile; köylülerin(yerel halkın) tazminatlarını karşılarlar ve halk için yapılar; polis karakolu, itfaiye, yollar, su sistemi inşa ederler. Ve köprünün çok sesli (gürültülü) olduğuna karar verdiler. Bundan dolayı evler ve köprü arasına yeşil bir alan(tampon bir bölge) koymak istediler. Bu arada parkımız olacak. Park için genelde çevresel koruma adına ve buna benzer mesajlar içeren bir çok öneride bulunduk. İlk olarak Disney'i davet ettik.

- Disneyland'den görevlileri buraya çağırıp park adına öneri mi istediniz?

Hayır, onları buraya davet edip bir Disneyland Parkı kurmalarını istedik. Bu sırada bir avukat devlete köylüler ile pazarlık yapması için yardım ediyordu. Ve sekiz yaşında bir kızı vardı. O zamanlarda köprü ile evlerin arasına yeşil bir bölge, bir park yapılması gerektiğini çok kişi biliyordu. Bundan dolayı bir çok kişi devlete fikirlerini öneriyordu. Ta ki bir gün avukat onun kızını görene kadar. Ve kız Nuh'un Gemisi'nin bir resmini çiziyordu. Gemi, hayvanlar vs vardı bu resimde. Ve o da "Hey, bu olabilir!" diye düşünmüş. Bu fikri eliştiriciye(tasarımcıya) götürmüş ve dünya genelinde araştırmaya başlamışlar. Aslında o zamanlar dünya genelinde aslında Nuh'un Gemisi Temalı bir Gemi veya turist çeken bir yer yokmuş. O zamandan beri Amerika'da Nuh'un Gemisi adında bir su parkının olduğunu biliyoruz. Sadece isim olarak vardır. Bizde Nuh'un gemisini inşa etmenin iyi bir fikir olduğunu düşündük çünkü, aileyi(aileye dini) öğretiyor, çevreye önem vermeyi öğretiyor ve dünyada bunun eşi benzeri yok.

Ayrıca camdan buraya bakarsanız devasa yük gemilerinin toplandığını görebilirsiniz. Her 20-30 dakikada bir gemi geçer. Çok meşhur bir limandır. Eğer yerel halkın kültürünü, yaşam tarzını gösteren bir park, bir cazibe merkezi yapacaksak buraya yapmalıyız diye düşündük, su kenarına, limana yakın. Dünyada da eşsizdir, iyi bir mesajı var ve tüm bölgeyle uyumludur. Bir zorluğumuz var, Çinli insanlar tarihini bilmiyorlar.Yerel insanlar biliyor fakat Çinliler bilmiyorlar(-Nuh'un gemisinin tarihini herhalde.).

- Çinliler Nuh'un Gemisi'nin tarihini bilmiyorlar değil mi?

Evet. Çinliler genelde Kur'an, İncil oku-

mazlar. Gelen turistlerin çoğu Çinli olduğundan burayı kültürel bir yapı olarak sunduk. (Burada Müzenin aynı zamanda Hıristiyanlık inancını öğreten bir merkez olarak tasarlanması olarak düşünüldüğünü öğreniyoruz.)

- Nuh'un gemisi projesi ne zaman başka bir şirkete devredildi?

Bakalım. Proje 1997'de başladı. Kısım 1:İnşaat'a 2005 gibi başladık. Açılışı 2008'de yaptık. Aslında açılışı kısım kısım yaptık. İlk kısım bahçe, sokağın karşısındaki doğa bahçesi 2006'da açıldı. 2008'de bu binayı(içinde bulunduğumuz müze alanını) bitirdik. 2012'de bir başka bölgeyi bitirdik.Üç yıl içinde ilave bölgeler yaptık.İlk açılış 2006›da oldu. Nuh'un Gemisi Müzesi'ne ilk ziyaret girişleri ise 2008'de oldu.

- Finansal kaynağı nasıl sağladınız? Katkıyı yardımı kim yaptı?

Finansal katkıyı devlet yaptı. Çünkü bölgeden gelen vergiler ile yapıldı. Bölgede yaşayan insanların verdikleri vergiler kullanıldı. Çok yüksek miktarda para vardı. Burası halka açık özel bir ortaklık. Devlet araziyi ve parayı veriyor, geliştirici (tasarımcı, işletmeci) ise tüm işi yapıyor. Geçmişte devlet geliştirici ile bir ortaklık yapmıştı ve devlet ile geliştirici Ma Wan adında bir limited şirketi kurdu. Ma Wan bu adanın adı. Bu şirketin yöneticilerinin yarısı devletin diğer yarısı ise özel sektör yöneticileri. Daha sonra bu şirket Media Grupla(eski işletmeci şirketin ismi) ile işletme için kontrat yaptı.Yani bu şirket ve işletmeci şirket ile devlet müzeyi işletmek için bir anlaşma yaptı. Media grup dinsel yönü olan gruptu.

Daha sonra biz, Ma Wan şirketi, bu müzeyi işletmek için beş farklı şirket ile anlaşmalar yaptık. Birini oteli işletmesi için görevlendirdik. Birini sergiyi işletmesi için görevlendirdik. Birini yiyecek ve içecekleri halletmesi, düzenlemesi için görevlendirdik.

- Yani tüm bu şirketler özel sektör şirketleri öyle mi?

Evet, hepsi özel sektör şirketleri. Ancak öyle olması gerekli değil. Bu durumda biz Sivil Toplum Kuruluşları ile, yardım grupları ve sosyal gruplarla Hong Kong Özel Bölge politikasından dolayı anlaşma yaptık. Çünkü Hong Kong'un insanları devlet ve başka şirketler iş yapınca bunun kendileri için adil olmadığını düşünüyorlar. Bunun için geliştirici şirket olabildiğince çok yardım ve hayır kuruluşunu insanlara bunun insanlar için adil olduğunu göstermek için görevlendirdik. (Hong Kong hükümeti halkla karşılıklı güven unsurunu Sivil Toplum Kuruluşları vasıtası ile sağlanıyor gibi anladım.) Eğer Sosyal Girişim kelimelerini duyarsanız...(cümle yarıda kaldı.) Bir şey daha var. Buradan elde edilen tüm kar devlete gidiyor.

- Yıl içinde ne kadar ziyaretçi geldiğini öğrenmek istiyoruz?.

Bir yıl içinde yarım milyon ile bir milyon kişi arasında ziyaretçi geliyor. Hong Kong'ta bu orta dereceli bir cazibe merkezi. Büyük olan Disneyland gibi yerlerin yıllık 7-8 milyon ziyaretçisi oluyor. Küçüklerin bir kaç bin ziyaretçisi oluyor fakat biz teleferik ve otoparklar gibi orta dereceli bir merkeziz.

- Buraya gelen çocuklara dini bilgiler öğretiliyor mu?

Gelenlerin %85'i dindar insanlar değil. Buraya gelen insanların çoğu eğlenmek için ya da aile ve başka mesajları öğrenmek için ya da çevreyi korumayı öğrenmek için geliyor. Gelenlerin %15'i dindar insanlar. Özellikle Müslümanlar, Hıristiyanlar, Katolikler ve Yahudiler buraya kaynak olduğu için geliyorlar. Bundan dolayı bu %15'lik grup için bir kaç programımız var. Yani dindar olan kişiler için dini bilgiler veriyoruz.

NOAH AND NOAH'S ARK IN THE WORKS MINIATURES CONTAINING CHRISTIANISM DOCTRINE (BETWEEN 9th AND 15th CENTURY)

Emrah İSTEK*
Gülşen İSTEK**

ABSTRACT

Telling Christian doctrine using visual materials is a traditional situation. These are frescoes, sculptures in the churches or miniature paintings in religious works. Within these context, they have made the statues or sculptures of saints, apostles and even prophets. So they tried to create awareness. Such miniatures are frequently encountered in world chronicles which were published in the history of prophets in the Middle Ages and at the beginning of the New Age.

In this work, miniatures describing the Noah and flood event in the above mentioned works are examined. Thus, it is aimed to reveal the place of Prophet Noah and the Christian faith in flood. In this context, many different manuscripts have been scanned. More than twenty miniatures have been identified and their explanations have been evaluated. In addition to the interpretation of the miniatures reflecting the angle of Prophet Noah and the flood occurence, the flow of events has also been examined in the explanatory texts of the drawings in the works.

The way in which the texts of these works, which are written in German, Latin and Spanish, are followed by translating them into slices, are also discussed in the study. In this research, pre-flood events, Noark's Ark, Ararat mountain ground and the future life; from the structure of the ship, to the plan of the animals taken aboard and to the settlement plan on the ship, were transferred with a Christian-centered perspective.

Key words: *Noah's Flood, Ağrı, Ararat, Miniature, Christianity.*

* *Dr. Emrah İSTEK, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Sciences and Letters, Department of History, Ağrı/TURKEY, e-mail: eistek@agri.edu.tr.*

** *Dr. Gülşen İSTEK, Ağrı/TURKEY, e-mail: vuslat80@hotmail.com.*

HIRİSTİYANLIK ÖĞRETİLERİNİ İÇEREN ESERLERDEKİ MİNYATÜRLERDE HZ. NUH VE NUH'UN GEMİSİ (9. VE 15.YY. ARASI)

Emrah İSTEK*
Gülşen İSTEK**

GİRİŞ

Resim kültürü ile tarihi canlandırma çabası Hıristiyan ilim adamları tarafından sıkça kullanılan bir usuldür. Eserlerde geçen dini içerikli hikâyelerin minyatürlerle desteklenmek suretiyle zihinlerde kalıcı olması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın konusu olan Hz. Nuh ve Tufan olayı da 9-15. yüzyıllar arasında kaleme alınmış kroniklerde böyle bir yöntemle anlatılmıştır. Bir peygamberler tarihi olarak değerlendirilebilecek bu eserlerde minyatürlerin yanı sıra, Hz. Nuh'un hayatının gerek mensur gerekse manzum olarak büyük oranda Kitâb-ı Mukaddes'e bağlı kalınmak suretiyle aktarıldığı görülmektedir. Bazı eserlerde sadece geminin yapılışını gösteren minyatürler kullanılmışken, bazılarında ise olay kurgusunun tamamı minyatürler kullanılarak verilmiştir.

Hıristiyanlık öğretileri kapsamında yazılan Ortaçağ Dünya Kroniklerinde "ulu'l-azm" denilen peygamberlerin ikincisi olan Hz. Nuh'a (Noah/Noe), Hz. Âdem'den sonra hiyerarşi sırası bozulmadan genellikle ikinci sırada yer verilmiştir.

Hristiyanlık inancında büyük meleklerden sayılan ve Tanrı'nın buyruklarını peygamberlere iletmekle görevlendirilen Gabriel (Cebrail), Hz. Nuh'un hayatı ile ilgili resmedilen minyatürlerde de önemli bir yer tutmuştur. Aşağıdaki minyatürde Hz. Nuh ile Tanrı tarafından ona gönderilen melek arasında geçen diyalog resmedilmiştir. Bu görüşme yakın zamanda gerçekleşecek olan tufan ve tufandan korunmak için Nuh Peygamberin yapması istenilen gemi hakkındadır **(Resim 1)**.[1]

Elyazması eserdeki bu buluşma hadisesi, minyatürün üst ve alt kısımlarında beyitler halinde açıklanmıştır. Karşılıklı diyaloglar içermesi nedeniyle de sık sık hitap ifadeleri kullanılmıştır. Meleğin Hz. Nuh'a şu uyarılarda bulunduğu görülmektedir: "Eğer Tanrı'ya itaat edilmezse, O dünyayı değiştirecek. Sular 40 arşın yükselecek." Bu uyarıların devamında edilgen bir dil kullanılarak; tufan esnasında Tanrı'ya inanan birinin olduğu, bu kişinin tanrı tarafından korunacağı ve adının da Nuh olduğu; Tanrı'nın ona bir melek yolladığı, diğer insanları uyarması gerektiği, bir gemi yaparak ailesini ve kendisine inananlar ile kuşlardan ve diğer hayvanlardan birer çift gemiye alması ve en gerekli eşyaları da gemiye koyarak tufan için hazırlıklı olması gerektiği bildirilmiştir. İlerleyen kısımlarda ise melek gemidekilerin haricinde her şeyin öleceğini veya da son bulacağını aktarmış ve anlatılanlar karşısında Nuh Peygamberin, Tanrı'nın bildirdiği azaptan oldukça korktuğunu ifade etmiştir. Hz. Nuh'un meleğe dostlarını da gemiye almak isteğini bildirmesi üzerine melek; kendisi haricinde 7 kişinin hayatta kalacağını kendisiyle beraber 4 erkek ve 4 kadın olacağını söylemiştir.[2]

Tufanın başlama zamanı ile ilgili olarak,

* *Dr. Emrah İSTEK, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: eistek@agri.edu.tr.*
** *Dr. Gülşen İSTEK, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: vuslat80@hotmail.com.*

Nuh'un gemiyi bir an önce hazırlaması ve vakit geldiğinde de kendisine durumun bildirileceği tembihlenmiştir[3].

NUH'UN GEMİSİ

Marangozların piri olarak da bilinen Nuh Peygamber, Allah'tan aldığı emir doğrultusunda kutsal kitaplarda etraflıca anlatılan gemisini inşa etmiştir. Aşağıdaki minyatürde **(Resim 2)** görülen basit gemi inşasının nasıl yapması gerektiği yine minyatürün bulunduğu sayfada açıklanmıştır.

Geminin yapımının 14 yıl sürdüğü belirtilen bu açıklamalarda, gemiyle ilgili teknik bilgilerin de yer aldığı görülmektedir. Geminin uzunluğunun 300 Arşın (204 metre), eni 100 Arşın (68 metre) ve yüksekliği 50 Arşın (34 metre) olması, bunun dışında gemi yağmur suyu almaması için üstünü kapatması ve bu ölçüleri unutmaması gerektiği melek tarafından Nuh'a bildirilmiştir. Geminin bitiminden sonra Tanrı'nın izin verdiği kuşlar ve hayvanların ardından, Hz. Nuh'un da gemiye binmesi emredilmiş ve geminin uzunca bir zaman durmayacağı kendisine söylenmiştir[4].

Başka bir kronikte yer alan yandaki minyatürde ise **(Resim 3)** geminin görünümü önceki çizime benzemektedir. Üzerinde bir ev görüntüsüyle resmedilen bu çizimlerin konuyla ilgili görsellerde aşağı yukarı korunduğu görülmektedir. Nuh'un gemisinin inşasıyla ilgili bu minyatürde görüldüğü üzere Nuh (AS) daha yaşlı resmedilmiştir. Söz konusu minyatürün açıklamasında; Tanrı'nın Nuh'a gemidekilerin fiziksel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için de hazırlık yapmasını emrettiği belirtilmiştir. Zira tufan esnasındaki yolculukta gemidekilerin su ve yiyecek sıkıntısı çekmemesi için bu durum oldukça elzem ve mecburidir. Ayrıca Tanrı Nuh Peygamberi uyararak gazabını başlatacağını bildirmiş ve yanına ailesini –toplamda 8 kişi- almasını emretmiştir. Açıklamaya göre 40 gün 40 gece boyunca durmadan yağmur yağmış, ovalar-

Resim 1: *Hz. Nuh ile meleğin Tufan ve yapılması gereken geminin özellikleri hakkındaki görüşmesi (Jans Jansen Enikel, Weltkronik, 14. Jh., s. 4v.)*

Resim 2: *Nuh'un gemiyi yaptığını gösteren minyatür (Jansen Enikel, Weltkronik, 5r.)*

Resim 3: *Gemi Yapımı Üzerine Başka Bir Minyatür (Christherre-Chronik, die zweite, dem Landgrafen Heinrich von Thüringen gewidmete, pseudo-rudolfische Rezension der Weltchronik, - unvollständig, nur bis Esau reichend, 14./15., s. 41)*

dan dağlara kadar her yer suyla kaplanmıştır. Tufan, Nuh Peygamber 600 yaşına girdiği zaman başlamış ve gemide geçirilen yolculuk 150 gün kadar sürmüştür[5].

Bu ifadeleri Kitâb-ı Mukaddes'teki şu cümlelerle desteklemek mümkündür: "*Nuh'un ömrünün altı yüzüncü senesinde, ikinci ayda, ayın on yedinci gününde, o günde büyük enginin bütün kaynakları yarıldı ve göklerin pencereleri açıldı. Ve yeryüzü üzerine kırk gün kırk gece yağmur yağdı.*"[6]

Farklı eserlerde Nuh Tufanı ve gemisi hakkında birçok bilgiye ulaşmak mümkünken, geminin içindeki yerleşim planı hakkında bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Ancak yandaki minyatürde **(Resim 4)** -üzerine bir de haç işareti konularak çizilen- Nuh'un gemisinin dış görünümü yerine içindeki insanların ve hayvanların nerelerde bulundukları belirtilmiştir.

Geminin yerleşim planının verildiği bu minyatürün 9. yüzyıla ait bir el yazması olması onu daha da kıymetli kılmaktadır. Latince olarak yazılan bu ifadelere göre; gemi, çatı katı, üst kat, kapının bulunduğu kat, orta kat ve aşağı kat olarak beş kattır. Buna göre çatı katında Nuh ve ailesi bulunmaktadır. (Sol tarafta Nuh ve oğulları, sağ tarafta eşi ve gelinleri) Onun altındaki katta kanatlılar; onun altında sarı ile boyanmış alan geminin kapısını göstermektedir. Kapının sağ tarafında insanlar ve hayvanlar için yiyecek stoku yapılmış[7], sol tarafında ise yırtıcı olmayan büyük baş hayvanlar yerleştirilmiştir. Bunun altındaki bölmede orta boylu hayvanlar en alta ise böcekler gibi küçük havyanlar ve sürüngenler yerleştirilmiştir[8].

TUFANIN BAŞLAMASI

Hz. Nuh'un geminin yapımını bitirmesinin ardından başlayan tufan, kutsal kitaplarda zikredildiği gibi gemiye binenler haricindeki herkesi boğmuştur. Yandaki minyatürde

Resim 4: *9. Yüzyıldaki Kroniğe Göre Nuhun Gemisi (Komputistische Texte, 9. Jh., vor 824, s. 150)*

(Resim 5) tufanın başlangıcında Nuh'un Tanrı'dan aldığı emirleri küçümseyerek kibirli davrananların durumu resmedilmiştir. Eserdeki minyatüre ek olarak verilen bilgilerde, tufanın genç yaşlı demeden gemidekilerin haricindekileri nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hz. Nuh'a inanmayanların tufan başlamadan önce vahiyle dalga geçerek kendilerine bir şey olmayacağını iddia ettikleri de belirtilmiştir.

Metinde suyun 50 klafter/klaster[9] (91 Metre) yüksekliğe çıktığı, en yüksek dağın bile sular altında kaldığı, insanların kuşlar gibi sağa sola savrulduğu ve sadece gemidekilerin hayatta kaldığı tasvir edilmiştir[10].

Geminin dağlardan ve insanların otur-

Resim 5: *Tufan'ın Başlaması (Christherre-Chronik, …, 14./15. Jahrhundert, s 42.)*

dukları yapılardan çok daha büyük çizilmesi iyinin kötüye galebe çalmasının bir izahı gibi durmaktadır.

1490 yılında Latince kaleme alınan bir kronikte ise **(Resim 6)** gemi daha gösterişli ve daha canlı renklerle tasvir edilmiştir. Kitâb-ı Mukaddes'te yazılanlara uygun olarak gemide Nuh Peygamber ile birlikte dört kadın ve dört erkek, çiftler halinde bulunmaktadır. Ancak önceki minyatürde (Resim 4) Nuh ve ailesi geminin en üst bölmesinde bulunurken bu minyatürde orta katta gösterilmiştir[11].

Geminin inşası esnasında ve hatta geminin tamamlanması sonrasında da Nuh Peygamberin hem kavmi hem de Şeytan'la süren mücadelesi devam etmiş ve kavmi ile birlikte Şeytan Nuh'a olumsuz telkinler vererek onu gemiyi yapmaktan vazgeçirmeye ve gemiye binmesine engel olmaya çalışmıştır. Her ne kadar Kitab-ı Mukaddes'te Şeytan'ın gemiye binilmesi esnasında Peygambere gelerek konuştuğu veya da vesvese verdiği zikredilmese de, aşağıdaki minyatürün **(Resim 7)** bulunduğu kronik, Şeytan'ın gemiye binme anında ve hatta yolculuk esnasında dahi neler yaptığını resmederek aktarmıştır.

Şeytan, minyatürde siyah bir kurda benzetilerek resmedilmiş ve minyatürün açıklama metninde Şeytan ve Nuh Peygamber arasında geçen diyaloglara değinilmiştir. Diyalogda Şeytan gemiye gelerek Nuh'a inananların sayısını azaltmak niyetiyle ona "söyler misin (yağmur olmadan) bu gemi nasıl hareket edecek?" şeklinde alaycı bir tavırla soru yöneltmiştir. Bu diyalogdan sonra Hz. Nuh'un gemiye bindiği ve ertesi sabah geminin hareket ettiği belirtilmiştir. Oysa Kitâb-ı Mukaddes'te bu süre yedi gündür[12].

Aynı eserin devam eden kısımlarında Şeytan'ın gemiye gizlice girdiği görülmektedir. Şeytan insanları kötü yola sokmak, doğrulardan alıkoymak vazifesini Hıristiyanlık inancına göre Nuh ve ailesi dışında bütün insanlık için başarmıştır. Bu durumda uğraşılacak sadece sekiz kişi kalmıştı. Nuh Peygamber ve ailesi artık Şeytan'ın tek hedefi olduğundan, daha gemiye binmeden Nuh ve ailesini doğru yoldan çevirme telkini geminin içinde de devam etmiştir. Jansen Enikel'in eserine göre; geminin içinde haremlik selamlık şeklinde bir yerleşme söz konusudur. 4 numaralı minyatürdeki gibi kadınların ve erkeklerin farklı bölümlerde kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu ayrımın gerçekliği veya neden böyle bir uygulama olduğu hususu bilinmemekle beraber, söz konusu eserdeki minyatürlere göre Şeytan gemidekilerin cinsel arzularını veya da zayıf hallerini kullanmak suretiyle, onları günaha sokmaya çalışmıştır[13].

Nuh'la başa çıkamayacağını anlayan Şeytan, Nuh'un oğluna olumsuz telkinler vererek inananların sayısını azaltmaya veya da onları günahkâr kılarak asi olmalarını sağlamaya çalışmıştır. Şeytanın önce Nuh'un oğluyla sonra da gelini ile yaptığı görüşmeleri konu

Resim 6: *15. Yüzyıla ait Kroniğe Göre Nuhun Gemisi*
(Sibyllae et prophetae de Christo Salvatore vaticinantes, 1490 – 1500, s. 9)

Resim 7: *Nuh Peygamber ve Şeytan Arasındaki Diyalog (Jansen Enikel, Weltkronik, s. 5r.)*

alan minyatürde görüldüğü üzere şeytan daha belirgin ve yine siyah bir kurt görünümünde resmedilmiştir **(Resim 8 ve 9)**[14].

Minyatürlerde görüldüğü üzere Şeytan, kişilere yalnız oldukları zamanlarda yaklaşmaktadır. Ayrıca resmedilenlerin çıplak ve yatakta resmediliyor olması, şeytanın insanların zayıf anlarını kolladığı izlenimini vermektedir. Yine Jansen Enikel'in eserinde bulunan, ancak çalışmada yer verilmeyen başka bir minyatürde ise şeytan Nuh'un oğlunu sırtına alarak eşinin yanına götürmekte ve bunun için de oldukça çaba sarf etmektedir.

Şeytan ve Nuh'un oğlu arasında geçen diyaloğa göre; Şeytan farklı yerlerde kalan eşleri '*yasak olmasına rağmen*' cinsellik güdüsünü kullanarak onları kandırmaya çalışmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi böyle bir durumun neden yasak olduğu açıklanmamıştır[15].

Ancak Tanrı'nın gazabının yeryüzüne indiği bir zamanda insanların kendi nefsanî arzularının peşinden koşmasının doğru olamayacağı düşüncesi, bahsedilen yasağa bir açıklama olabilir.

Oğlu ve gelininin Şeytan'a uyarak birlikte olduğunu fark eden Hz. Nuh, önce oğluna sonra da her ikisine nasihat etmektedir (Resim 10 ve 11). Onların yaptıkları şeyden pişmanlık duydukları, yüzlerinin mahcup ifadelerle resmedilmesinden anlaşılmaktadır.

TUFAN'IN KESİLMESİ

150 gün süren yorucu ve zorluklarla dolu bir yolculuktan sonra Nuh Peygamber, gemide bulunan kuzgunu/kargayı suların çekilip çekilmediğini anlayabilmek için dışarı göndermiş, ancak kuzgundan istediği neticeyi alamayınca güvercini de arkasından yollamıştır. Güvercinin ağzında bir zeytin dalı ile gelmesi, başta Nuh Peygamber olmak üzere gemidekiler için bir umut olmuştur. Zira

Resim 8 ve 9: *Şeytan'ın Nuh'un Oğlu (sol) ve Gelini (sağ) ile Görüşmesi (Jansen Enikel, Weltkronik, s. 6r.-6v)*

Resim 10 ve 11: *Nuh Önce Oğluna Daha Sonra Gelini ve Oğluna Nasihat Ederken (Jansen Enikel, Weltkronik, s. 8v.-9r.)*

güvercinin getirdiği zeytin dalı, yeryüzündeki suların çekildiğinin ve tufanın sona erdiğinin en önemli ispatı olarak düşünülmüştür[16]. Bu durum Kitâb-ı Mukaddes'teki ifadelere uygun olarak[17] birçok farklı kronikte aşağıdaki minyatürlerdeki **(Resim 12;13;14;15;16;17)** gibi resmedilmiştir. Altı farklı eserde tespit edilen bu minyatürlerin hepsi birbirinin kopyası niteliğindedir. Ancak suyun çekilmesi, geminin görünüşü vb. bir kısım detaylar, az da olsa farklılık göstermektedir. Burada üzerinde durulması gereken husus, kuzgun ve güvercinin ifade ettiği anlamlardır. Zira kuzgunun görevini yerine getirmemesi, siyah çizilmesi ve leş ile uğraşması kötülüğe yapılan bir göndermedir. Güvercinin ise hem beyaz çizilmesi, hem de barışın bir sembolü varsayılan zeytin dalını getirmesi ve işini yaparak geri dönmesi iyiliğe yapılan bir gönderme olarak görülmelidir[18].

Genellikle renkli ve detaylı çizimler içeren minyatürlerin yanı sıra oldukça sade ve farklı şekilde çizilen minyatürlerde mevcuttur. Örneğin 15.yüzyıla ait ve Latince notlarla açıklanmaya çalışan yandaki minyatürde Nuh'un gemisi Ortaçağ şatolarını andıran bir görünümde çizilmiş ve minyatürün üstündeki notlarla da pencereden görünen kişinin Nuh Peygamber olduğu ve güvercinin yolunu gözlediği bilahare belirtilmiştir[19].

TUFAN SONRASI

Tufanın kesilmesi ile ilgili Kitâb-ı Mukaddes'te şu şekilde bir hüküm vardır: "… *ve enginin kaynakları ile göklerin pencereleri kapandılar ve göklerden yağmurun ardı kesildi. Ve gittikçe sular yerden çekildiler ve yüz elli gün bittikten sonra, sular azaldılar. Ve gemi yedinci ayda, ayın on yedinci gününde, Ararat dağları üzerine oturdu*."[20] Eski Ahid'deki bu ifadelere göre Nuh'un Gemisi Ağrı Dağı'nda bulunmaktadır. Bu durum her ne kadar minyatürlerde açıkça zikredilmemişse de, aşağıdaki İspanyolca açıklamaları olan minyatür (Resim 18) geminin iki dağ arasında bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu minyatürdeki açıklamalarda da Ararat ismine rastlanmamıştır[21].
Güvercin ve kuzgunun gönderilmesine müteakip öncelikle Nuh Peygamber ardından da ailesi ve gemideki hayvanlar gemiden çıkmıştır. Bununla ilgili farklı kroniklerde birçok minyatür **(Resim 18; 19; 20; 21)** resmedilmiştir.

Tufanın sona ermesiyle beraber gemiden önce insanlar sonra hayvanlar çıkmışlardır. Minyatürlerin açıklamalarında ve figürlerin-

Resim 12: *Tufanın Bitmesi (Christherre-Chronik, …, 14./15. Jh., s. 20r.)*

Resim 13: *Nuh'un Gemisi (Speculum humanae salvationis, rhytmice cum figuris pictis, 15. Jh. s. 20.)*

de gemiden inişin belli bir düzen ve tertip içinde olduğu, hatta Hz. Nuh'un gemiyi terk eden hayvanları saydığı görülmektedir.

Kitâb-ı Mukaddes'e göre karaya indikten sonra Nuh Peygamber Tanrı ile görüşmüştür. Görüşmede Tanrı Nuh'a böyle bir afeti bir daha vermeyeceğini bildirmiş[22] ve Nuh Peygambere ziraatla uğraşmasını ve yeryüzünde çoğalmasını emretmiştir. Nuh, Tanrı'nın buyruğuna uyarak bağcılıkla uğraşmış[23] ve böylelikle yerleşik hayata geçiş çalışmaları başlamıştır. Bu minyatürde de görüldüğü üzere Hz. Nuh bağ dikmiş ve tufan sonrası hayatını devam ettirmektedir **(Resim 22)**.

Bağcılıkla uğraşan Hz. Nuh minyatürlerde[24] ve Kitâb-ı Mukaddes'te işlendiğine göre[25] Tanrı'nın buyruğuna karşı gelerek sarhoş olmuştur. Ancak çizimlerde üzerinde durulan husus, onun sarhoş olması değil, Nuh'un oğlu Ham'ın babasını sızmış ve çıplak olarak görmesi ve bu durumu da gülerek kardeşlerine anlatmasıdır. Nuh'un diğer oğulları olan Sam ve Yafet, kardeşleri Ham'ın davranışından farklı olarak hemen babalarının üzerini örtmüşler ve böylelikle babalarının takdirini kazanmışlardır**(Resim 23)**. Minyatürlerdeki resimler her ne kadar

Resim 14: *Güvercinin Zeytin Dalı Getirmesi (Historienbibel. 'Die neue Ee'. Weltende und Jüngstes Gericht, Bayern, 1470, s. 5.)*

Resim 15: *Güvercin ve Karga Tasviri (Weltchronik. Sibyllenweissagung. Antichrist - 3. Viertel 15. Jh. s. 16.)*

Resim 16: *Tufanın Bitişi: Güvercin ile Karga (Deutsche Bibel AT (Gen. - Eccli.), vor 1473, s. 16.)*

Nuh Peygamber ve oğulları arasında yaşanan bu hadise ile bitirilse de Nuh Peygamberin tufandan sonra 350 yıl daha yaşadığı ve 950 yaşında vefat ettiği bilgisi de minyatürlerin sonuna eklenmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Hristiyanların Nuh Peygamber ve Tufan hadisesini nasıl algıladıkları ve düşünce dünyalarındaki olaylar örgüsünün görsele aktarılarak nasıl kurgulandığı tam bir bütünlük içinde verilmeye çalışılmıştır.

Ahd-i Atik'te ana hatlarıyla yer alan Nuh Tufanı diğer ilahi kitaplarda da anlatılmış,

Resim 17: *Tufanın Bitişi: Güvercin ve Karga (Rudolf <von Ems>: Weltchronik - und erste Fortsetzung, ca. 1280, s. 18.)*

Resim 18: *Gemini Karaya Oturması (Libro del conocimiento de todos los reynos ... - Beschreibung einer Weltreise - s. 47)*

özellikle Hıristiyanlık öğretilerini içeren eserlerde geniş bir yer bulmuştur. Tufanın Hıristiyan toplumlar için bir uyarı niteliğinde olduğu ve ders alınması gerektiği teması görsellerle desteklenerek kalıcılık sağlanmaya çalışılmıştır. Önemli bir kısmı Kitab-ı Mukaddes'teki ifadelerle temellendirilen bilgiler, abartılı çizim ve yorumlarla tesirli hale getirilmiştir. Şeytan'ın gemi yapımından sonra ve tufan esnasında Nuh'a ve ailesine musallat olması bunun bir göstergesidir.

Resim 19 ve 20: *Tufan Sonrası Gemiden Çıkış (Jansen Enikel, Weltkronik, s. 10v-11r.)*

Bu çalışmada yer alan özgün bilgiler arasında gemi içindeki yerleşim planı da bulunmaktadır. Zira bu bilgiye sadece Latince bir kronikte rastlanılmış ve orijinalliği bozulmadan çalışmaya dâhil edilmiştir. Söz konusu eserin içindeki minyatürde kimin nerede bulunduğu, hayvanların nasıl bir düzen içinde yerleştirildiği ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Bu yerleşim planının Kitab-ı Mukaddes'te olmamasına rağmen verilmiş olması ucu açık bir soru olarak durmaktadır.

Minyatürlerde Nuh Peygamber aksakallı ve cüppeli bir pozisyonda çizilmiştir. Bu çizim genellikle yüksek ilim sahibi ve toplum tarafından kutsallık atfedilen zatlar için kullanılır. Ayrıca Tufan öncesi ve esnasında Hz. Nuh'un üzgün ve mahcup bir şekilde resmedilmesi de ümmetinin işledikleri karşısında Tanrı'ya mahcup olduğu izlenimini vermektedir. Bu mahcup ifade en çok, Nuh Peygamberin gemiden indikten sonra -Kitab-ı Mukaddes'e göre- diktiği üzümlerden yaptığı şarabı içerek sarhoş olmasını tasvir eden çizimlerde göze çarpmaktadır. Mezkûr minyatürlerde Hz. Nuh'un yarı çıplak bir surette çizilmesinden dolayı çalışmaya alınmasını uygun görülmemiştir.

Nuh tufanı başlı başına bir imtihan ve iyi ile kötünün ayrımını ortaya koyan bir felaket olduğundan, minyatürlerde de bu durum birçok noktadan ele alınmıştır. Kuzgun ve güvercin hikâyesi bu durumu anlatan bir örnektir. Ayrıca Şeytanın tufan öncesinde olduğu gibi gemide ve tufan sonrasında da Nuh Peygamberi ve ailesini yolundan döndürme çabası iyi ve kötü kavramlarının irdelendiğinin bir göstergesidir.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Jansen Enikel, *Weltkronik*, s. 10r..

2 "*… ve kuzgunu gönderdi, ve o, yerde sular kuruyuncaya kadar, öteye beriye gitti. Ve sular toprağın yüzü üzerinden eksildi mi diye görmek için, yanından güvercini gönderdi; fakat güvercin ayağının tabanına bir istirahat yeri bulmadı ve gemiye onun yanına döndü; çünkü sular bütün yer üzerinde idiler; ve elini uzatıp onu tuttu, ve onu kendi yanına gemiye aldı. Ve diğer yedi gün daha bekledi. Ve güvercini gemiden tekrar gönderdi. Ve akşam vakti güvercin onun yanına girdi; ve işte, ağzında yeni koparılmış zeytin yaprağı vardı; ve Nuh suların yeryüzünden eksilmiş olduklarını bildi. Ve diğer yedi gün daha bekledi ve güvercini gönderdi. Ve artık tekrar kendisine dönmedi. Ve vaki oldu ki, altı yüz birinci yılında, birinci ayda, ayın birinde, yer üzerinden sular kurudular; ve Nuh geminin örtüsünü kaldırdı, ve baktı, ve işte, toprağın yüzü kurumuştu…*" Bkz. *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaratılış 8:14

Resim 21: *Tufan Sonrası Gemiden Çıkışla İlgili Başka Bir Minyatür (Christherre-Chronik, 14./15. Jh., s. 20v.)*

Resim 22: *Nuh'un Tufan Sonrası Bağcılıkla Uğraşması (Jansen Enikel, Weltkronik, s.11v.)*

Resim 23: *Nuh'un Sam ve Yafet'i Kutsaması, Ham'ı Bundan Mahrum Bırakması (Jansen Enikel, Weltkronik, s. 12v.)*

3 Kendi kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde zeytinden bahsedilmesi kökeni itibariyle bizim kültürümüzde de kutsal görülmesine bir vesile sayılmaktadır. Ayrıca Güvercin Hz. Muhammed (SAV)'i hicrette müşriklerden koruyan bir canlı olduğundan, Müslümanlar nezdinde de iyiliği temsil eden bir canlı olarak görülmektedir.

4 *Speculum humanae salvationis, rhytmice cum figuris pictis*, 15. Jahrhundert, s. 20.

5 *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaratılış 8:3-5

6 *Libro del conocimiento de todos los reynos* …, Mitte 15. Jh., s.47.

7 Nuh Peygamberin vücudunun bir kısmı dönemin eserlerindeki minyatürlerinde çıplak olarak resmedildiğinden buraya alınması uygun görülmemiştir.

8 "…ve Rab yüreğinde dedi: Adamın yüzünden artık toprağı tekrar lanetlemeyeceğim: Çünkü adamın yüreğinin tasavvuru gençliğinden beri kötüdür ve artık her yaşayan şeyi, ettiğim gibi, tekrar vurmayacağım. Yerin bütün günlerinin devamınca, ekme ve biçme, soğuk ve sıcak, yaz ve kış, gündüz ve gece kesilmeyecektir." Bkz. *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaratılış 8:22-23.

9 "…Ve Nuh çiftçi olmağa başladı ve bir bağ dikti." Bkz. *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaradılış 9:21.

10 Bu minyatür bir peygamberi nahoş bir durumda resmettiği için çalışmaya eklenmemiştir. Minyatür için bkz. *Christherre-Chronik,* …, 14./15. Jh., s.48.

11 "…*Ve şaraptan içip sarhoş oldu ve çadırının içinde çıplak oldu. Ve Kenânın atası olan Ham, babasının çıplaklığını gördü, ve dışarda iki kardeşine söyledi. Ve Sam ile Yafet bir esvap alıp onu kendi iki omuzları üzerine koydular ve geri geri gidip babalarının çıplaklığını örttüler. Ve yüzleri geri olup babalarının çıplaklığını görmediler. Ve Nuh şarabından ayıldı, ve küçük oğlunun kendisine yaptığını anladı. Ve dedi: Kenân lânetli olsun, Kardeşlerine kullar kulu olacaktır. Ve dedi: Sam'ın Allah'ı Rab mübarek olsun ve Kenân ona kul olsun. Allah Yafet'e genişlik versin ve Sam'ın çadırlarında otursun; Ve Kenân ona kul olsun.*" Bkz. *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaradılış 9-22.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Christherre-Chronik, die zweite, dem Landgrafen Heinrich von Thüringen gewidmete, pseudo-rudolfische Rezension der Weltchronik, - unvollständig, nur bis Esau reichend **- (Yer Yok) 14./15. Jahrhundert.**

Deutsche Bibel AT (Gen. - Eccli.), **Schwaben, vor 1473.**

Historienbibel. 'Die neue Ee'. Weltende und Jüngstes Gericht, **Bayern 1470.**

Jans Jansen Enikel, *Jansen Enikel's Weltkronik*, **(Yer Yok),14. Jahrhundert.**

Kitâb-ı Mukaddes.

Komputistische Texte, **(Yer Yok) 9. Jahrhundert (vor 824).**

Libro del conocimiento de todos los reynos … - Beschreibung einer Weltreise **, (Yer Yok) Mitte 15. Jahrhundert.**

Rudolf von Ems, *Weltchronik - und erste Fortsetzung (sog. "Wernigeroder Handschrift")*, **(Yer Yok) 1280.**

Speculum humanae salvationis, rhytmice cum figuris pictis, **(Yer Yok) 15. Jahrhundert.**

Weltchronik. Sibyllenweissagung. Antichrist, **Bayern 3. Viertel 15. Jahrhundert.**

THE PRODUCTION AND TRADE OF ROCK SALT AND THE PLACE OF SALT IN FOLK LITERATURE IN THE MOUNT ARARAT REGION

Oktay BELLİ*
Güzin Sühran BELLİ**

INTRODUCTION

We would like to begin this study of ours with a saying that has been passed on by word of mouth for centuries in the Kars region.

'***The spice of Kars is Kağızman***.[1]'

The 'spice' expressed in this saying is all of the most delicious fruit grown in Kağızman and its surroundings. Kağızman is also referred to as the orchard of Kars[2].

The rock salt beds on both sides of the Aras River and to the west of Kağızman have met the salt requirements of Kars and the Caucasus for centuries[3]. As we will mention below, many sayings, verses and poems have been written on the subject.

The rich rock salt beds in the Mount Ararat region are in Tuzluca (former Kulp) and in Kağızman. The name of the settlement called 'Kulp' in both the Middle Ages and during the Ottoman Empire was changed to Tuzluca at the time of the Turkish Republic. The rich rock salt beds nearby which had been mined for centuries had great influence in changing the name Kulp to Tuzluca.

Another substantial rock salt bed is at ***Duz Dağı*** about 70-80 km to the east in the Nakhchivan Autonomous Republic[4].

According to the results of archaeological surface exploration, all three rock salt beds have been mined from antiquity to the present day and have met the salt requirements of the people in Eastern Anatolia and the Caucasus.

The rock salt beds in Kağızman have been surface-mined for centuries and the rock salt beds at Tuzluca are mined by opening galleries[5].

As it does today, salt also found extensive use in antiquity, the Middle Ages and in the Ottoman Empire. These are the chief places where salt was used in cooking and social life:

1 - In the curing of animal skins by salting them

2 – In preserving dairy products such as cheese and butter by salting them

3 – In the preparation of vinegar and pickles for winter

4 – In salt licks for animals

5 - In drying the meat of slaughtered fowl such as geese, sheep and goats and cattle in the open air by salting it to be eaten in winter

6 – In the drying and pickling of fish

* *Prof. Oktay BELLİ, Director of Belli Education Cultural History and Archaeology Research Center, İstanbul/ TURKEY, e-mail: obelli@hotmail.com, oktaybelli@gmail.com, web: www.oktaybelli.com*

** *Güzin Sühran BELLİ, Deputy Director of Belli Education Cultural History and Archaeology Research Center, Researcher - Writer Specialist on Eastern Anatolian Traditional Cuisine, İstanbul / TURKEY e-mail: guzinsuhranbelli@gmail.com*

A general view of Tuzluca (Kulp) district

7 – In adding enough salt to flavour all types of pastry, soups and food

8 – And for the last 60 years it has been used on the highways to prevent icing over in winter.

HISTORICAL SOURCES GIVING INFORMATION ON THE ROCK SALT BEDS AT TUZLUCA AND KAĞIZMAN AND ON PRODUCTION

According to the results of systematic archaeological surface research which we carried out in the Ani, Tuzluca, Kağızman area, it is understood that the administrative centres such as Kuzeyhan Fortress, Ziyaret Tepe Fortress and Ani Fortress, established for economic and military purposes, which we located in the Ani area had organised the trade of rock salt produced in Tuzluca and Kağızman to settlements in the north in the Kars-Caucasia area since the Late Bronze and Early Iron Age[6].

Cuneiform documents give no information as yet on production from the rock salt beds in Tuzluca and Kağızman in the period of the Urartian Kingdom which established a very powerful state in Eastern Anatolia in the first half of the first millennium B.C. However, the fortresses built for economic and military purposes and irrigation facilities established by the Urartians near Duzdağ in Nakhchivan, Tuzluca and Kağızman give important clues that the salt beds were mined, they met the needs of the people and that they were used commercially[7].

In addition to travellers, Armenian literature gives very important information on the subject of the mining of the rock salt beds in Tuzluca and Kağızman and interregional trade in the Middle Ages. The profit from rock salt trade plays a significant role in the building of the most magnificent churches in Koşevenk and Ani located on the international trade routes. Armenian merchants made great profits in trading rock salt which they did with caravans of mules and donkeys to cities in the Caucasus and Eastern Anatolia.

The large income obtained from the trading of rock salt produced in Tuzluca and Kağızman was allocated by the

A general view of kayatuzu cave entrance in Tuzluca

administrators to the building of churches, chapels, monasteries and other architectural monuments in Koşevenk and Ani and meeting the expenses of the churches. For instance on an inscription on the zhamatun of the Surp Hovhannes Church in Koşevenk it reads:

'***In 1038 I, Gagik Shahenshah, donated my orchards in Tuzluca (Kulp) to the Surp Hovhannes Church with I built with this zhamatun at Horomos. I also granted one hundred loads of salt each year, free of all duty, during the patriarchate of lord Petros and the prelacy of this congregation of father Hovhannes. Now if anyone after us opposes this decree and my grant he shall be responsible for my sins before God, and shall be cursed in life and in death by the 318 patriarchs who gathered at Nicea. And those who abide by this decree shall be blessed by Christ.***[8]'

The load unit used above in the transport and sale of rock salt is understood to be approximately 50 kilos according to today's weight.

Visiting the emir Timur in 1404 as Spanish ambassador, Ruy Gonzales de Clavio wrote this about the Salt mountain in the district of today's Tuzluca, to the northwest of Mount Ararat:

'***… we stayed in a village at the foot of the Salt Mountain. Here, there was a fortress built on the top of the mountain. Everywhere was covered with salt rocks. People from the neighbouring villages took salt from there and used it in their food…***[9]'

We learn that the rock salt beds at Tuzluca and Kağızman were mined also during the Ottoman Empire from books written by foreign travellers travelling in the Mount Ararat region as well as from many other sources.

The well-known Turkish traveller, Evliya Çelebi, who visited the Kars region in 1645, gives this important information about the large rock salt beds that were mined to the west of Kağızman Fortress:

'***… The income of the Bey of Kağızman Fortress is by law 200.000 akçe. He has 9 fiefs and timars, 178 alabeys and troop commanders. There 900 soldiers in total and earn akçe. There are the fortress commander and 300 guards. The fixed wages are obtained from the mined salt. There is a large salt works and substantial mine to the west of the fortress…***[10]'

The German geologist, Karl Eduard von Eichwald, gives very important information about the sources of rock salt mined at

Inside view of Tuzluca rock salt gallery entrance (M.Lordoğlu)

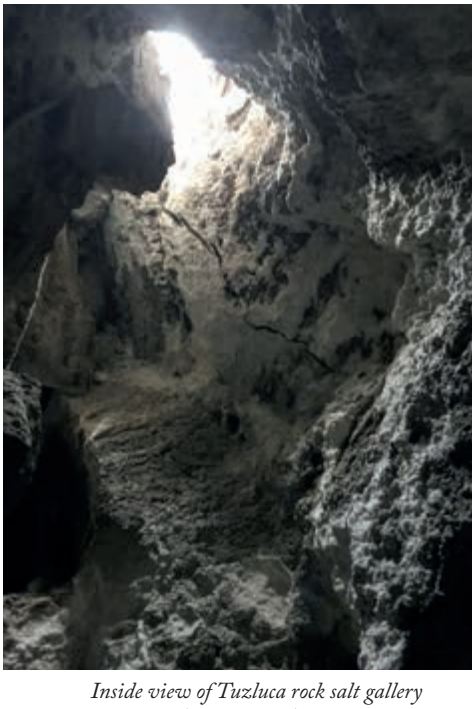

Inside view of Tuzluca rock salt gallery (M.Lordoğlu)

Tuzluca (Kulp) within the boundaries of the Erivan Khanate under the governance of Iran from 1825 to 1826, and at Kağızman. He writes the following about the caravans coming from Georgia to Tuzluca (Kulp) to buy salt and about the production of salt in Kağızman:

'… the Persian government specified different prices for salt. The reason beng that most of the salt buyers came from distant places such as Georgia. To increase trade in his country and to deter buyers from turning to Kağızman village in Turkey where salt was cheaper but of inferior quality, the sirdar lowered the price for those coming from afar. The price of fine salt was cheaper than the rough because this salt was sold only to the Beyazit Pashadom and in the case of a rise in the price of this salt, the Kurds would turn to their own sources of salt 32 versts (about 35 km) from Tuzluca (Kulp) by the Köroğlu Mountain in the region of the Cuniki Kurds. Only ten years previously the Kurds had tried to obtain salt from there and trade it. However, the Erivan sirdar was able to prevent this by giving the death penalty to the person giving the sales order…[11]'

Dr. Friedrich Parrot, the German scientist and traveller who climbed Mount Ararat in 1829 to look for Noah's Ark which he believed was on Mount Ararat, gives this important information on the salt beds in Kulp and the mining of them:

'… we arrived at the village of Kulp 26 September 1829 and encountered a Russian commander and soldiers who were protecting the salt mines next to the village and providing security for their production… Kulp is a very small village, a person wants to see large and more trees in the village… The salt mines are very productive. The hills from which the salt is taken cover an area with a breadth of about 10 miles. The salt is cut in large rectangular blocks from 80 to 120kg in weight. About 300 people work daily in the salt mine. The people of the

village are paid one abas (the equivalent of 80 copper kopeks) for 5 blocks of salt. Here you can find two types of salt, white and red. The right to mine the salt was given to an Armenian merchant in Erivan for a couple of years…[12]'

In 1839, the German geologist Herman von Abich gives a very short report on the Tuzluca rock salt beds[13].

We learn from this information that great importance was given to the production of rock salt after the 1877-78 Ottoman - Russian war, in the period during which the Kars, Kağızman area was under Russian administration for 40 years:

'***According to Frankini, the governor of Kars, the government earned 15.000 roubles a year from the sale of Kağızman salt in the time of the Ottoman Empire. The Russian administration, however, earned 31.916 roubles from the beginning of 1878 until May 1879 despite selling the same salt at around half the price, in other words 1.56 kopeks a kilo…***[14]'

Besides being detailed, the comprehensive research carried out in 1886 by Vladislav Ivanovich Masalskiy appointed by the Russian Empire's geographical institution, is also a very scientific study. In V.I. Masalskiy's Kağızman research published in 1894 this important information is given on the rock salt beds and production:

'***…Salt is extracted from a place 3 versts from Kağızman. The salt here is rock salt and is extracted manually. In 1891, 2.979 tonnes of salt amounting to 18.319 roubles were extracted. The whole of the south of the province of Kars gets its salt from here. It is particularly plentiful on the right bank (south) of the Aras River which is 300 feet above sea level. The salt mineral is very thick here; the thickness approaches 32 metres… The local people use a large amount of the salt extracted***

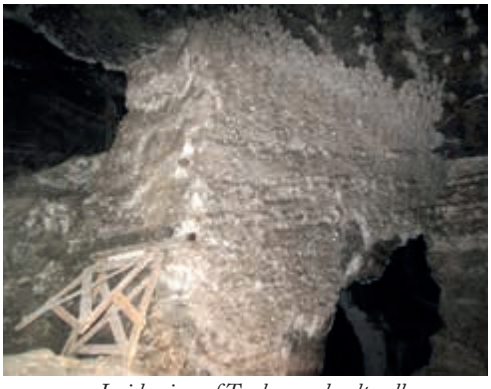

Inside view of Tuzluca rock salt gallery (M.Lordoğlu)

from here, filling sacks and distributing it. Almost all the people in the districts of Batum and Ardahan use Kağızman salt…[15]'

Setting out on a study tour in the area in 1919, Kazım Karabekir Pasha, the victor of Kars, writes the following:

'***We came from Tuzluca (Kulp) to Kağızman in three and a half hours without any trouble. There was light rain. I went down to the house of the mayor. I was busy in Kağızman on 21 May. I made a tour of the salt mines. The snow white salt mine part is astonishing. In the time of the Czar it belonged only to the Czar…***[16]'

Cahit Erentöz, who studied the geology of the Aras Basin in 1949 and taking photographs of the Kağızman rock salt surface mining which was operating at the time published a comprehensive article in Turkish and French in 1954, summarises as follows:

'***… there are considerably thick salt beds on both sides of the Aras River, especially on the upper levels. The salt beds to the south are mined both above and under the ground…***[17]'

Researcher and writer Ramazan Karagöz in his book of memoirs entitled '***Kılıç Gibi Dosdoğru***' (Straight Like a Sword) explains in detail how in the 1940's they brought the

rock salt they obtained from Kağızman as far as Ardahan in four days on the backs of oxen and sold it, how rock salt was extracted and the weight of each piece:

'It was a Sunday in a hot summer month. We had set off towards Kağızman with other villagers with two carts. We were going to sell the salt we got from the Kağızman rock salt works at Ardahan. To journey to the Kağızman Salt Mines and back at ox pace took four days, night and day with a break.

The salt business is a pretty difficult job. The lightest of the rock salt is seventy kilos and the heaviest a hundred or so. We had to put them on the scales and weigh them, load them onto the cart and go through the same procedure when selling them. And what was more dangerous was obtaining the rock salt. This is because the rock salt in the salt works was removed with dynamite. The rocks removed with dynamite had to be clean salt so that you could sell it and make more money. And the way to have the good rock salt was to run and grab the best as soon as the dynamite exploded. There were those who even lost their lives for this. There were many people who entered the salt works a little before the dynamite had exploded and were blown to bits…[18]'

SALT ROCK IN FOLK LITERATURE

Salt has a very important place in people's dietary culture and community health and has been the subject of poems, verses, proverbs, tales and legends in the folk literature of the Kars, Iğdır, Tuzluca, Kağızman area[19].

People take oaths on salt, because at large salt is as precious as bread.

The right to salt and bread is widely accepted as appreciation and loyalty.

There is a popular belief that no good will

Tuzluca rock salt deposits (M.Lordoğlu)

come from a person who does not appreciate the value of salt and bread.

There is a popular saying, '***They have no salt in their bread***' used for a person who quickly forgets a good deed done to them.

In the district of Iğdır, the term, '***Saltless***' is used for rebuking a disloyal person[20].

The popular saying, '***Their salt is dry***' is used for a person who is very well off.

People say that a pinch of salt has a memory for life.

In the Iğdır, Tuzluca region, salt and bread are put beside a woman who has given birth to protect her from all kinds of evil.

According to popular belief in the Kars, Iğdır, Tuzluca, Kağızman region, lending salt to another neighbour after dark will bring bad luck.

According to a popular belief, a spell cast on a person can only be broken by the

incantations of a hodja over salt.

Salt put on and bandaged to a sprain and swollen joint on the human body helps to reduce the swelling.

Just like those in Çankırı or at ***Duz Dağı*** in Nakhchivan, the rock salt galleries at Tuzluca are used by people for health reasons because they are good for illnesses such as respiratory disorders and asthma.

During the Ottoman-Russian war, the defeated Ottoman soldiers had protected the townsfolk and the elderly women offered the Russian army commander bread and salt in a bowl pleading for mercy, that the Russian soldiers would not slaughter them.

The rock salt extracted at Tuzluca used to be taken to Erivan to be sold, transported on people's backs in times before they had horses, mules, donkeys or carts. The transportation of rock salt was very difficult and tiring, but because it gave a good profit people used to carry it on their backs. Today in the district of Iğdır people who are very tired and breathless are asked, '***What's the matter, have you carried rock salt on your back to Erivan?***' [21]

VERSES AND POEMS WRITTEN ABOUT SALT

The very worthy researcher, writer, musician and poet, Salih Şahin (Kul Şahin) who grew up in Kars wrote many poems on the rock salt produced in Kağizman[22]. The excellent poems he has written on salt are very important in terms of culinary culture.

VERSES ON SALT

The agah and the pasha arrive
Food arrives too for the nobs
If you don't get the salt right
Efforts are wasted

A heart that loves never tires
Blood that races, never settles
No matter what kind of food
With no salt it has no taste

Kağızman's salt is good
Mulberry makes a good saz
As praised by singers
The upland girl is pretty

Can the valiant be without a lover?
Can a house be without walls?
Let two hearts be one
Can the table be without salt?

Singers must have a saz
Winter tables must have goose
The secret of the dish is there
Goose meat must have salt

The upland summer has come
Sheep and lambs have come
If I've seen my love today
The salt of my heart has come

Fetch me my pen
Fetch salt from Kağızman
Far from my home I yearn
I have to write it down

Flowers are tied for girls
Tables weep for salt
Ferhat cleaved the mountains
For a charming girl

Like Kağızman's legendary orchards, the production of rock salt has also been the subject of poems. In the poem written by Cemal Hoca, the famous poet from Kağızman, he likens Kağızman, the spice of the Kars, Ağrı province to paradise and underlines that it produces rock salt[23]:

It has a range of snowy mountains to its south
Kağızman is pleasant with beautiful views
It has emerald trees and gardens gay with roses
Idyllic, colourfully adorned Kağızman

You are the jewel of Cemal's heart
You are the paradise of the eastern towns
You are the spice of Kars and Ağrı
Fancy Kağızman mines its rock salt

In his poem of 100 lines entitled '***The Kağızman Food Saga***' the research writer and poet Sait Küçük (Sadık Miskini) makes mention of the rock salt extracted from under the ground as follows[24]:

Whatever you eat here you feel pleasure
It flavours the palate and gives a smile to the face
Rock Salt is extracted from under the ground
Fountains flow and gush in Kağızman

In his poem entitled ***The Flavour of Kağızman (Kağızman Lezzeti)*** the famous poet Sait Küçük (Sadık Miskini) tells of the savour of the rock salt of Kağızman, the spice of Kars, with these lines:

THE FLAVOUR OF KAĞIZMAN

MİSKİNİ strums his saz with love
Ducks and geese swim in the streams
The spice of Kars is Kağızman's salt
Can one get enough of that rock salt

In Sait Küçük (Sadık Miskini)'s poem entitled ***A Eulogy to Kağızman*** he tells that table salt gives taste to the palate with these lines:

A EULOGY TO KAĞIZMAN

Kağızman the home of saints gives you a name
It grants a wish to whoever makes one
Its table salt gives flavour to the palate
The many mountain passes, their stone a jewel, are yours

In Sait Küçük (Sadık Miskini)'s poem entitled ***Kağızman Salt*** he tells of the importance of salt and its adventure with these meaningful lines[25]:

KAĞIZMAN SALT

In the realm of the Czar there is no mine to compare
Kağızman salt, the favourite salt
Your sister added it to food and your grandfather tasted it
Kağızman salt, the favourite salt

The hunter lit the fire and cooked his meat
He dropped the salt mountain on top
When he took and ate he was amazed at the flavour
Kağızman salt, the favourite salt

The storyteller composed it like this
I am not the one to fault the truth
The protector of pickled cheese
Kağızman salt, the favourite salt

Its bed is rock, don't think it's lake
It's sold around for thousands of years
It has aroma, it is not bitter
Kağızman salt, the favourite salt

Evliya Çelebi mentions there is stock
We have the best of minerals
It has customers from north to south
Kağızman salt, the favourite salt

This place is wealthy above and below
A belt of rock salt at the mountains' passes
Yellow vein, black vein, white vein
Kağızman salt, the favourite salt

In the second half of the nineteenth century, the open operations of the Russians in rock salt deposits in Kağızman

Everyone must order and buy this salt
They will find taste at their table
It keeps the food and lets it not spoil
Kağızman salt, the favourite salt

MİSKİNİ is grateful to the forefathers who discovered
The mill refines the mineral like fibre.
The crystal-like substance flavouring food
Kağızman salt, the favourite salt

CONCLUSION

The rich rock salt beds near Tuzluca (Kulp) and Kağızman have been mined for centuries, as have the rock salt beds in Çankırı in the Central Anatolia region. The rock salt beds in Tuzluca, like those in Çankırı and Nakhchivan Duz Dağı are mined by opening galleries. Those to the north of the River Aras and, in particular, the rock salt beds to the south have been producing salt from antiquity to the present day with surface mining.

The profit from the trade in the rock salt produced in Tuzluca and Kağızman constitutes the biggest source of wealth for the local administrators in the Eastern and Northeastern Anatolia Region. The large income from salt production and its trade has been far more than from the production and trade from the deposits of gold, silver and copper found in the Kağızman region.

The rock salt produced in Tuzluca and Kağızman has played a great role in determining the culinary culture and dietary habits of millions of people living in the Northeastern Anatolia Region.

According to valuable information given in written sources, since the Middle Ages, the salt production from the rock salt beds in Tuzluca and Kağızman, besides supplying

the needs of Eastern Anatolia, has also supplied the salt requirements of the people living in the Caucasus.

The production of rock salt has been the main, continual source of trade in the Northeastern Anatolia Region from antiquity to the present day. The production and trading of rock salt continued without losing any of its importance even during the period of the Ottoman-Russian wars, and between 1878 and 1918 when northeastern Anatolia was occupied by the Russians for forty years.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Belli-Belli 2007, 358.; Alakom 2012, 30 vd.

2 Koday 2004.

3 Kayhan 1977, 22-25, 29, 49-50.; Koday-Karakuzulu-Sevindi, 2004.

4 Bahşeliyev - Marro - Salz - Aliyev 2010, 229 - 244.; Habibbeyli-Bahşaliyev 2013, 51-55.; Hacıyev 2014, 23.

5 Kayhan 1977, 2 49-50.

6 Belli 2016,43.

7 Belli-Sevin 1999, 27-30.; Belli 2009, 45-47.; Belli 2012, 22-45.

8 Gündoğdu 2009, 191.

9 Ruy Gonzales de Clavijo, 1993, 88-91

10 Evliya Çelebi Seyahatnamesi II, 389-390.

11 Eduard von Eichwald I, 183 541.

12 Friedrich Parrot, 1846, 226.

13 Herman von Abich, 1859,7, 59-150.; Alakom 2012, 179.

14 Badem 2010, 188.

15 V. İ. Masalskiy 1887, cilt, 23, 27.

16 Kazım Karabekir 1994, 194.; Acar 2009, 30, 36.

17 Erentöz 1954, 1-53.

18 Karagöz 2005, 24.

19 Kalafat 2010, 102-108; Kanca-Suvari 2012, 367-369.; Kırımlı 2010, 56 - 62.

20 Iğdırlı ozan ve yazar Doç. Dr. Zeynelabidin Makas'a, çok teşekkür ederiz.

21 Kaynak kişi, Doç. Dr. Zeynelabidin Makas, Iğdır.

22 Tuz üzerine birbirinden güzel ve önemli maniler yazan değerli dostumuz Salih Şahin'e (Kul Şahin), çok teşekkür ederiz.

23 Küçük 2000-382.

24 Küçük 2012, 289.

25 Büyük bir sorumluluk bilinci içinde ***"Kağızman Tuzu"*** adlı tarihsel şiirini yazan değerli dostumuz Sait Küçük'e (Sadık Miskini), önemli katkısından dolayı çok teşekkür ederiz. 26- Tuzluca (Kulp) ve Kağızman Yöresinde Bulunan "Kayatuzu Üretimi, Ticareti ve Tuzun Halk Edebiyatında Yeri" adlı genişletilmiş monografi çalışmamız, devam etmektedir.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Abich, H. 1896: ***Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern***, I-II, Wien.

Acar, Z.Z 2009: ***Tarihi Yönleriyle Tuzluca***, Tuzluca Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No:1, Ankara.

Alakom, R. 2012: ***Kağızman, Kars'ın Tadı Tuzu***, Kağızman Belediyesi Yayını, İstanbul.

Badem, C. 2010: ***Çarlık Rusyası Yönetimindeki Kars Vilayeti***, Birzamanlar Yayıncılık, Ankara.

Bahşeliyev, V. - C. Marro - S. Salz - N. Aliyev 2010: ***"Duzdağı Madeninde Arkeoloji Çalışmaları"***, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 3, Ankara, 229 - 244.

Belli, G.S.-O. Belli 2007: "Kafkasya'nın Damak Tadı: Kars Bölgesi'nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri" (ed. O. Belli), ***Kars, II. Kent Kurultayı, Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz***, 24-26 Eylül 2004, Kars, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, No: 21, İstanbul 2007, 355-399.

Belli, O. 2009: "Ağrı Dağı (Ararat) Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış-An Overall Look at Urartu Irrigation Facilities Discovered in the Mount Ararat Region" (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Haziran 2008 Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 365, Ankara 2009, 1-48.

Belli, O. 2011: "Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki Sinek Yaylasında Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Tesisleri-Recently Discovered Urartu Irrigation Facilities on Sinek Yaylası, Mount Ararat Region", (ed. O. Belli), ***II. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu, 13-15 Aralık 2011, Iğdır***, Iğdır Valiliği İl Özel İdaresi Yayını, No: 1, Erzurum 2012, 16-49.

Belli, O. 2016: "The Ani Region in Antiquity - Eski Çağ'da Ani Bölgesi", (ed. O. Belli - A. Yardımcıel - V.E. Belli - C.Çelik), ***I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu - The First International Symposium of Ani-Kars, 14-16 Ağustos 2014 Kafkas Üniversitesi***, Kars, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, No: 5, İstanbul 2016, 18-49.

Buyruk, H. 2016: "Clavio ve Parrot'un Seyahatnamelerinde Iğdır Tuzluca ve Çevresi, ***Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 37***, Erzurum, 316-333.

Erentöz, C. 1954: 1954: ***Aras Havzası Jeolojisi, Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni***, No: 1-2, Ankara.

Evliya Çelebi: ***Evliya Çelebi Seyahatnamesi II***, (Türkçeye çeviren: Y. Dağlı-S. Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Gündoğdu, H. 2009: "Bir Ortaçağ Şehri: Ani-Ani: A Medieval City" (ed. M. Ural-F. Kuzucu), ***Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari-Architecture in Northeastern Anatolia***, İstanbul, 72-127.

Habibbeyli, İ.-V. Bahşaliyev, 2013: "Kadim Tuz Madenleri", ***Nahçıvan Tarihi, En Eskiden XVIII. Asrın 40. Yıllarına Kadar I***, Nahçıvan 2013, 51-55.

Hacıyev, İ. 2014: ***Nahçıvan, Şarkın Efsanesi - Nakhchivan, Legend of the East***, Bakü.

Karagöz, R. 2005: ***Kılıç Gibi Dosdoğru***, Alternatif Süreç Yayınları, Ankara.

Karl Eduard von Eichwald 1837: ***Reise auf dem Caspischen Meere und in den Caucasus I***, Berlin.

Kağızman 1974: ***Türk Ansiklopedisi XXI***, İstanbul, 117-118.

Kalafat, Y. 2010: "Van Gölü Havzası Örneklemeleri ile Türk Kültürlü Halklarda Tuz İnancı-Salt Belief in Turkish Cultured Folks With Van Lake Basin Samplings", (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu, 24-26 Haziran 2009 Bitlis***, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, No: 1, İstanbul 2010, 100-109.

Kanca, E.-Ç.C. Suvari 2012: "Sıradan Bir Meta ve Ritüel Nesnesi: Tuz-An Ordinary Commodity and a Ritual Object: Salt", (ed. O. Belli) ***II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu, 24-26 Kasım 2010 Van***, Van Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul 2012, 365-370.

Kayhan, M. 1977: ***Türkiye Tuz Envanteri***, Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü Yayınları, No:164, Ankara.

Kazım Karabekir 1994, ***Kürt Meselesi***, Emre Yayınları, İstanbul.

Kırımlı, Y. 2010: "Anadolu'da Nazar İnanışı ve Nazara Karşı Tuzla Yapılan Pratikler", ***Yemek ve Kültür*** 20, İstanbul, 56 - 62.

Kobro, G. 1989: ***Das Gebiet von Kars und Ardahan***, München.

Koday, Z. 2004: "Kağızman İlçesinde Meyvecilik" ***Doğu Coğrafya Dergisi*** 9, No:12.

Koday, S.-Z. Karakuzulu-C.Sevindi 2004: "Kağızman Kayatuzu Tuzlası", ***Doğu Coğrafya Dergisi*** 9, No: 69

Küçük, S. 2012: "Kağızman Yemek Destanı-Epic Kağızman Dining", (ed. O. Belli), ***II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu, 24-26 Kasım 2010 Van***, Van Valiliği Yayını, İstanbul 2012, 286-292.

Masalskiy, V. I. 1887: " Kars Vilayeti'nin Sınır Yöresi Denemesi", ***İmparatorluk Rusyası Coğrafya Kurumu Haber Bülteni*** 23, No: 1, Petersburg.

Masalskiy, V. I. 1894: "Kağızman", ***Entsiklopediçeskiy Slovar***, XIII, Petersburg.

Önel, M.-G. Karaağaç-S. Küçük 2000: ***Kağızman'a Ismarladım Nar Gele***, Muğla.

Parrot, F. 1846: ***Journey of Ararat*** (İngilizceye çeviren W. D. Cooley), New York.

Ruy Gonzales de Clavio: ***Anadolu, Orta Asya ve Timur***, (Türkçeye çeviren Ö. R. Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul 1993.

Yılmaz, O. 2007: Kağızman (Kars)- Tuzluca (Iğdır) Tuz Yataklarının Jeolojisi, Mineralojisi ve Petrografisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

AĞRI DAĞI BÖLGESİ'NDE KAYATUZU ÜRETİMİ, TİCARETİ VE TUZUN HALK EDEBİYATINDAKİ YERİ

Oktay BELLİ*
Güzin Sühran BELLİ**

GİRİŞ

Bu çalışmamıza, Kars Bölgesi'nde yüzlerce yıldan beri söylenegelen bir atasözü ile başlamak istiyoruz:

"Kars'ın tadı tuzu, Kağızman'dır[1]".

Bu atasözünde belirtilen tat, Kağızman ve çevresinde yetişen birbirinden lezzetli meyveleridir. Aynı zamanda Kağızman, Kars'ın meyve bahçesi olarak da adlandırılmaktadır.[2]

Kars ve Kafkasya Bölgesi'nin tuz gereksinmesi, yüzlerce yıldan beri Kağızman'ın batısında ve Aras Irmağı'nın her iki yanında bulunan kayatuzu yataklarından karşılanmaktadır.[3] Aşağıda da belirteceğimiz gibi, bu konuda birçok atasözü, mani ve şiir yazılmıştır.

Ağrı Dağı Bölgesi'nde zengin kayatuzu yatakları, Tuzluca (eski Kulp) ve Kağızman'da bulunmaktadır. Orta Çağ ve Osmanlı Devleti döneminde de, "Kulp" olarak kullanılan yerleşim merkezinin adı, Türkiye Cumhuriyeti döneminde Tuzluca'ya çevrilmiştir. Kulp isminin, Tuzluca olarak değiştirilmesinde, hemen yakınında bulunan ve yüzlerce yıldan beri işletilen zengin kayatuzu yataklarının çok büyük etkisi olmuştur.

Bir başka zengin kayatuzu yatağı da, ortalama 70-80 km. doğuda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında Duzdağı'nda bulunmaktadır.[4]

Arkeolojik yüzey araştırması sonuçlarına göre, her üç kayatuzu yatağı da, Eski Çağ'dan günümüze kadar işletilmekte, Doğu Anadolu ve Kafkasya Bölgesi'ndeki insanların tuz ihtiyacını karşılamaktadır.

Kağızman'da bulunan kayatuzu yatakları, yüzlerce yıldan beri açık işletmeler halinde, Tuzluca'da bulunan kayatuzu yatakları da, galeriler açılarak üretilmektedir.[5]

Tuz, günümüzde olduğu gibi, Eski Çağ, Orta Çağ ve Osmanlı Devleti döneminde de çok geniş bir alanda kullanım bulmuştur. Sosyal hayatta tuzun kullanıldığı alanların başında şunlar gelmektedir:

1. Kesilen ve soyulan hayvan derilerinin tuzlanarak işlenmesinde
2. Süt ürünlerinden peynir ve tereyağının tuzlanarak saklanması ve başka bölgelere ihraç edilmesinde
3. Kış hazırlıklarından sirke ve turşuların hazırlanması veya hayvan yemi içine karıştırılmasında
4. Yem olarak hayvanlara tuz yalatılmasında
5. Kesilen kümes hayvanlarından kaz ile küçükbaş ve büyükbaş hayvan etinin tuzlanarak kış mevsiminde yenilmek için açık havada kurutulmasında
6. Balıkların kurutulması, salamura

* *Prof. Dr. Oktay BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, İstanbul / TÜRKİYE, e-posta: obelli@hotmail.com, oktaybelli@gmail.com, web: www.oktaybelli.com*
** *Güzin Sühran BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarihi ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdür Yardımcısı / Araştırmacı - Yazar, Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü Uzmanı, İstanbul / TÜRKİYE e-posta: guzinsuhranbelli@gmail.com*

Tuzluca (Kulp) ilçesinin genel görünümü

edilmesi ve başka bölgelere ihraç edilmesi

7. Her türlü hamur işi, çorba ve yemeklerin lezzetlendirilmesi için yeterince tuz katılmasında
8. Son 60 yıldan beri de, kış mevsiminde buzlanmayı önlemek için Karayollarında kullanılmaktadır.

TUZLUCA VE KAĞIZMAN'DA BULUNAN KAYATUZU YATAKLARI VE ÜRETİMİ KONUSUNDA BİLGİ VEREN TARİHSEL KAYNAKLAR

Ani-Tuzluca-Kağızman yöresinde gerçekleştirmiş olduğumuz sistemli arkeolojik yüzey araştırması sonuçlarına göre, Ani yöresinde saptamış olduğumuz Kuzeyhan Kalesi, Ziyaret Tepe Kalesi ve Ani Kalesi gibi ekonomik ve askeri amaçla kurulmuş yönetim merkezleri, Son Tunç ve Erken Demir Çağı'ndan beri Tuzluca ve Kağızman'da üretilen kayatuzunun, kuzeyde Kars-Kafkasya bölgesindeki yerleşim merkezlerine yapılan ticareti organize ettiği anlaşılmaktadır.[6]

M. Ö. I. binyılın ilk yarısında Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok güçlü bir devlet kuran Urartu Krallığı döneminde, Tuzluca ve Kağızman'da bulunan kayatuzu yataklarının üretimi konusunda, çivi yazılı belgeler şimdilik herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Tuzluca, Kağızman ve Nahçıvan topraklarında bulunan Duzdağı yakınlarında Urartuların kurmuş olduğu ekonomik ve askeri amaçlı kale ve sulama tesisleri[7], tuz yataklarının işletildiği, insanların ihtiyacını karşıladığı ve ticaretinin yapıldığı konusunda önemli ipuçları vermektedir.

Orta Çağ'da, Tuzluca ve Kağızman'daki kayatuzu yataklarından yapılan üretim ve bölgelerarası ticareti konusunda, seyyahların yanı sıra, Ermeni yazılı kaynakları çok önemli bilgi vermektedir. Uluslararası ticaret yolları üzerinde bulunan Koşevenk ve Ani Şehri'nde birbirinden görkemli kiliselerin yapılmasında, kayatuzu ticaretinden elde edilen kazanç büyük bir rol oynamaktaydı. Ermeni tacirler, Kafkasya ve Doğu Anadolu şehirlerine katır ve eşek kervanları ile yapmış oldukları kayatuzu ticaretinde, çok büyük kazanç elde etmiştir.

Tuzluca kayatuzu galeri girişinin içeriden görünümü (M.Lordoğlu)

Tuzluca kayatuzu galerisinin içeriden görünümü (M.Lordoğlu)

Tuzluca ve Kağızman'da üretilen kayatuzu ticaretinden elde edilen büyük kazanç, yöneticiler tarafından Koşevenk ve Ani Şehri'nde kilise, şapel, manastır ve diğer mimarlık anıtlarının yapılmasına ve kilise giderlerinin karşılanmasına da tahsis edilmiştir. Örneğin, Koşevenk'teki Aziz Yahya (Surp Hovhannes) Kilisesi'nin Jamatununda bulunan bir yazıtta, şöyle denilmektedir:

"1038 yılında ben, Gagik Şahenşah, Tuzluca'daki (Kulp) meyve bahçelerimi, Horomos'ta jamatunuyla birlikte inşa ettiğim Surp Hovhannes Kilisesi'ne bağışladım. Ve Petros Efendi'nin patrikliği ve Peder Hovhannes'in piskoposluğu sürdükçe, gümrük resminden muaf senelik yüz yük tuz bahşediyorum. Eğer ki, bizden sonra biri bu hükme ve benim bağışıma muhalif olursa, Tanrı önünde benim günahlarımdan sorumlu olacak ve yaşamında ve ölümde İznik'de (Nikea) toplanan 318 patrik tarafından lanetlenecektir. Ve bu hükme uyanlar, İsa tarafından kutsanacaktır".[8]

Yukarıda, kayatuzu taşıması ve satışında kullanılan yük biriminin, günümüzdeki ağırlığına göre yaklaşık olarak 50 kilo olduğu anlaşılmıştır.

1404 yılında, Emir Timur'a, İspanyol elçisi olarak giden Ruy Gonzales de Clavio, Ağrı Dağı'nın kuzeybatısında yer alan bugünkü Tuzluca ilçesindeki tuz dağı konusunda şunları yazmaktadır:

"…Tuz Dağı'nın eteğindeki bir köyde kaldık. Burada dağın tepesinde kurulmuş bir kale vardı. Dağ-taş tuz kayaları ile kaplıydı. Çevre köylerden gelen insanlar, buradan tuz alıp yemeklerinde kullanıyorlarmış…".[9]

Tuzluca ve Kağızman'da bulunan kayatuzu yataklarının, Osmanlı Devleti döneminde de işletildiği konusunda, birçok kaynağın yanı sıra, Ağrı Dağı Bölgesi'ni dolaşan yabancı seyyahların yazmış olduğu kitaplardan da öğrenmekteyiz.

Tuzluca'da kayatuzu galeri girişlerinin genel görünümü

1645 yılında Kars Bölgesi'ni ziyaret eden ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi, Kağızman Kalesi'nin batısında işletilen büyük ve sağlam kayatuzu yataklarından söz ederek, Kale Dizdarı ve 330 kale neferinin maaşının, tuz üretimi ve ticaretinden karşılandığını yazmaktadır.

"… Kağızman Kale Beyi'nin geliri, kanun üzerine 200.000 akçedir. 9 zeamet ve tımarı 178 alabeyisi ve çeribaşı vardır. Toplam 900 asker olur ve akçe kazanır. Dizdarı ve 300 kale neferi vardır. Belirlenmiş maaşları, işletilen tuzlalarından sağlanır. Kalenin batı tarafında büyük tuzla ve sağlam madeni bulunmaktadır…"[10]

Alman jeolog Karl Eduard von Eichwald, 1825 – 1826 yıllarında İran'ın denetiminde olan Erivan Hanlığı sınırları içinde kalan Tuzluca (Kulp) ile Kağızman'da çıkarılan kayatuzu kaynakları hakkında çok önemli bilgi vermektedir. Gürcistan'dan kervanların Tuzluca'ya (Kulp) gelip tuz aldıklarını ve Kağızman'daki tuz üretimi konusunda şunları yazmaktadır:

"Pers Hükümeti tuz için farklı fiyatlar belirlemiştir. Bunun sebebi de, tuz alıcılarının çoğunun Gürcistan gibi uzak yerlerden gelmesiydi. Serdar, ilkesindeki ticareti büyütmek ve alıcıların tuzu daha ucuz, ama düşük kaliteli olan Türkiye'deki Kağızman Köyü'ne yönelmemeleri için uzaklardan gelenler için fiyatı indirmişti. İnce tuzun fiyatı kaba olanından daha ucuzdu, çünkü bu tuz sadece Beyazit Paşalığı'na satılıyordu ve bunun fiyatının artırılması halinde Kürtler, Cunıki Kürtlerinin bölgesinde Köroğlu Dağı'nın kenarında ve Tuzluca'dan (Kulp'tan) 32 verst uzaklıkta bulunan kendi tuz kaynaklarına yönelecekler-di. Daha 10 yıl önce Kürtler burada tuz elde etmeye ve bunun ticaretini yapmaya çalışmışlardı. Ancak Erivan Serdarı satış emrini veren şahsın ölüm cezasına çarptırılması üzerine bunu engelleyebilmişti".[11]

Ağrı Dağı üzerinde bulunduğuna inandığı Nuh'un Gemisi'ni aramak için 1829 yılında Ağrı Dağı'na tırmanan Alman bilim insanı ve gezgin Dr. Friedrich Parrot, Kulp'ta bulunan tuz yatakları ve işletmesi için şu önemli bilgiyi vermektedir:

"…26 Eylül 1829'da Kulp köyüne vardık, köyün yanı başında tuz madenlerini koruyan ve yapılan üretimin güvenliğini sağlayan bir Rus komutan ve askerleri karşıladı… Kulp, çok küçük bir köydür, insan köyde büyük ve fazla ağaç görmek istiyor… Tuz madenleri çok verimlidir. Tuz alınan tepeler, yaklaşık 10 mil (16 km.) genişliğinde bir alanı kaplamaktadır. Tuz, 80 ile 120 kg. ağırlığında büyük dikdörtgen parçalar halinde kesilmektedir. Tuz madeninde,

günlük yaklaşık 300 kişi çalışmaktadır. Köyün insanları, beş parça tuz için bir Abas (80 bakır copeks'e eşit) ücret almaktadır. Burada, beyaz ve kırmızı renkte olmak üzere iki çeşit tuzu bulabilirsiniz. Tuz madenlerinin işletim hakkı, birkaç yıllığına Erivan'da bulunan bir Ermeni tacire verilmiştir…".[12]

Alman jeolog Hermaan von Abich, 1839 yılında, Tuzluca kayatuzu yatakları konusunda çok kısa bir bilgi vermektedir.[13]

1877 – 78 Osmanlı – Rus savaşından sonra, Kars – Kağızman Bölgesi'nin 40 yıl boyunca Rus yönetiminde kaldığı dönemde, kayatuzu üretimine büyük bir önem verildiğini, şu bilgilerden öğrenmekteyiz:

"Kars Valisi Frankini'ye göre, Osmanlı Devleti döneminde Kağızman tuzlarının satışından hükümet yılda 15.000 ruble kazanıyordu. Rus yönetimi ise, aynı tuzu yaklaşık olarak yarı fiyatına, yani kilogramını 1.56 kopekten sattığı halde, 1878 yılı başından, 1879 Mayıs ayına kadar 31.916 ruble kazanmıştır…".[14]

1886 yılında Rus İmparatorluğu'nun coğrafya kurumu tarafından görevlendirilen Vladislav İvanoviç Masalskiy'in Kağızman'da yapmış olduğu geniş kapsamlı araştırma, ayrıntılı olmasının yanı sıra, oldukça bilimsel bir çalışmadır. V.İ. Masalskiy'in 1894 yılında yayımlanan Kağızman araştırmasında, kayatuzu yatakları ve üretimi konusunda şu önemli bilgi verilmektedir:

"…Tuz, Kağızman'dan 3 verst uzaklıktaki bir yerden çıkarılmaktadır. Buranın tuzu, kaya tuzudur ve el ile çıkarılmaktadır. 1891 yılında 18.319 ruble tutarında 2.979 ton tuz çıkarılmıştır. Kars vilayetinin güney kesiminin tümü, tuzunu buradan almaktadır. Özellikle deniz seviyesinden 300 ayak yükseklikte olan Aras Irmağı'nın sağ tarafında boldur. Tuz madenleri burada çok kalındır, kalınlıkları 32 m'ye ulaşır… Buradan çıkarılan tuzun büyük bir kısmını, çuvallara doldurarak dağıtan yerli halk kullanır. Batum ve Ardahan Bölgesi halkının hemen hepsi, Kağızman tuzu kullanılır…".[15]

1919 yılında bölgede bir inceleme gezisine çıkan Kars Fatihi Kazım Karabekir Paşa, şunları yazmaktadır:

"...Tuzluca'dan (Kulp'tan) Kağızman'a üç buçuk saatte arızasız geldik. Hafif yağmur vardı. Belediye reisinin evine indim. 21 Mayıs'ta Kağızman'da meşgul oldum. Tuz madenlerini gezdim. Bembeyaz tuz madeni kısmı şayan-ı hayret. Çar döneminde, burası yalnız Çar'a aitmiş…".[16]

"...Mayıs'ta Kağızman'dan otomobil ile yedi saatte Iğdır'a geldik, yol Aras Nehri'ni takip ediyordu. Kulp'ta (Tuzluca) bir saat mola verdik. Buradaki dağlar tamamen tuzdan meydana gelmektedir, şayan-ı hayret bir varlık. Düyun-u Umumi'ye yerinde okkasına üç kuruş fiyat koymuş. Kulp'ta birkaç basit bina kalmış...".

1949 yılında Aras Havzası'nın jeolojisini inceleyen ve o yıllarda çalışan Kağızman kayatuzu açık işletmesinin de fotoğrafını çekerek, 1954 yılında geniş kapsamlı bir makaleyi Türkçe – Fransızca olarak yayımlayan Cahit Erentöz, özetle şunları yazmaktadır:

"…Aras Irmağı'nın her iki tarafında, oldukça kalın tuz yatakları, özellikle üst seviyelerde bulunmaktadır. Güney taraftaki tuz yatakları, yeraltı ve yerüstü işletmesi halindedir…".[17]

Araştırmacı ve yazar Ramazan Karagöz, yazmış olduğu "***Kılıç Gibi Dosdoğru***"isimli anı kitabında, 1940'lı yıllarda Kağızman'dan satın aldıkları kayatuzunu, Ardahan yöresine kadar öküz sırtında dört günde nasıl götürerek sattıklarını, kayatuzunun nasıl çıkarıldığını ve her bir parçanın kaç kilo geldiğini ayrıntılı olarak anlatmaktadır:

"…Sıcak bir yaz ayında bir Pazar günüy-

dü. Diğer köylüler ile birlikte iki arabayla Kağızman'a doğru yola koyulmuştuk. Kağızman kaya tuzlasından alacağımız tuzları Ardahan'da satacaktık. Kağızman Tuz ocakları köyümüzden öküz adımıyla gidip gelme gece gündüz mola vermesiyle dört gün sürüyordu.

Tuz işi oldukça zor bir işti. Kaya tuzunun en hafifi yetmiş kilo, en ağırı ise yüz küsür gelirdi. Bunu teraziye koyup tartmak, arabaya yüklemek, satarken de aynı işlemi yapmak gerekiyordu. Daha da tehlikelisi, bu kaya tuzlarını edinmekti. Çünkü kaya tuzları, Tuzlada dinamiklerle sökülürdü. Dinamitle sökülen kayaların temiz tuz olması gerekirdi ki satılabilsin, daha çok para kazanılabilsin. Bu iyi tuz kayalarına sahip olabilmenin yolu da, dinamitler patlar patlamaz, koşarak en iyi kaya tuzunu kapmaktan geçiyordu. Bunun için canından bile olan oluyordu. Dinamitler patlamadan kısa süre önce Tuzla'ya girip, dinamit patlamasında parçalanarak ölen birçok insan olmuştu...". [18]

HALK EDEBİYATINDA KAYATUZU

İnsanların beslenme kültürü ve halk sağlığında çok önemli bir yeri olan tuz, halk edebiyatında şiir, mani, atasözü, öykü ve efsanelere de konu olmuştur[19].

İnsanlar arasında tuz, ekmek kadar değerli olduğu için, üzerine yemin edilmektedir.

İnsanlar arasında tuz ve ekmek hakkı, kadirbilirlik ve vefa borcu olarak kabul edilmektedir.

Halk arasında, tuz ve ekmeğin değerini bilmeyen insandan hayır gelmez düşüncesi yaygındır.

Halk arasında, kendisine yapılan bir iyiliği çabuk unutan insana, ***"Ekmeğinin tuzu yok"*** deyimi kullanılmaktadır.

Iğdır yöresinde, vefasız bir insana sitem edilirken "***Tuzsuz***" deyimi kullanılmaktadır[20].

Halk arasında ekonomik durumu çok iyi olan bir insana, ***"Tuzu kuru"*** deyimi kullanılmaktadır.

İnsanlar arasında bir tadımlık tuzun, ömür boyu hatırı vardır.

Iğdır-Tuzluca yöresinde, doğum yapmış kadını her türlü kötülükten koruması için, yanına tuz ve ekmek konulmaktadır.

Kars-Iğdır-Tuzluca-Kağızman bölgesindeki yaygın olan inanca göre, akşamdan sonra bir başka komşuya tuz ödünç vermenin, uğursuzluk getireceğine inanılmaktadır.

Halk arasında yaygın olan inanca göre, bir insana yapılan büyü, ancak hoca tarafından okutulan tuz sayesinde bozulabilmektedir.

İnsan vücudunda, burkulan ve şişen eklem yeri üzerine konularak bağlanan tuz, şişliğin inmesine yardımcı olmaktadır.

Tuzluca'da bulunan kayatuzu galerileri, tıpkı Çankırı ve Nahçıvan'da bulunan "***Duz Dağı***"nda olduğu gibi, nefes darlığı ve astım gibi hastalığa iyi geldiği için, insanlar tarafından sağlık amaçlı kullanılmaktadır.

Osmanlı-Rus savaşları sırasında, yenilen Osmanlı askerlerinin koruduğu şehir halkı, Rus askerlerinin katliam yapmaması için, yaşlı kadınlar Rus ordu komutanına bir kase içinde ekmek ve tuz sunarak, merhamet dilemektedir.

Tuzluca'da çıkarılan kayatuzu, eskiden at, katır, eşek veya araba olmadığı dönemlerde, insanlar tarafından sırtta taşınarak Erivan'a satış için götürülüyormuş. Oldukça zor ve yorucu olan kayatuzu taşıması, yüksek kazanç sağlamasından dolayı, insanlar tarafından sırtta taşınmaktaymış. Günümüzde Iğdır yöresinde çok yorgun olan ve nefes nefese kalan bir insana, "***Ne oldu, yoksa sırtında Erivan'a kayatuzu mu taşıdın***" diye soruluyormuş[21].

TUZ ÜZERİNE YAZILAN MANİ VE ŞİİRLER

Kars'ta yetişen çok değerli araştırmacı, yazar, müzisyen ve ozan Salih Şahin (Kul Şahin) Kağızman'da üretilen kayatuzu üzerine birçok mani yazmıştır[22]. Salih Şahin'in tuz üzerine yazdığı birbirinden güzel maniler, mutfak kültürü açısından büyük bir önem taşımaktadır.

TUZ MANİLERİ

Ağayla paşa gelir
Yemekler başa gelir
Kararda tuz koymazsan
Emekler boşa gelir

Seven gönül yorulmaz
Kan, deliyse durulmaz
Binbir çeşit yemeğin
Tuzsuz tadı sorulmaz

Kağızman tuzu güzel
Dut verir sazı güzel
Aşıklar terif diğer
Yaylada kızı güzel

Yiğit yarsız olurmu?
Ev duvarsız olur mu?
İki gönül bir olsun
Sofra tuzsuz olur mu?

Aşıklar sazsız olmaz
Kış sofra kazsız olmaz
Lezzettin sırrı orda
Kaz eti tuzsuz olmaz

Yaylanın yazı geldi
Koyunlu kuzu geldi
Bugün yâri görmüşem
Gönlümün tuzu geldi

Al kalemi gelsin
Kağızman'dan tuz gelsin
Gurbet burnumda tüter
Telesmişem tez gelsin

Tuzluca kayatuzu galerisinin içeriden görünümü (M.Lordoğlu)

Tuzluca kayatuzu yatağı (M.Lordoğlu)

Çiçek bağlar kız için
Sofra ağlar tuz için
Ferhat dağları yardı
Bir edalı kız için

Kağızman'ın dillere destan olan meyve bahçeleri gibi, kayatuzu üretimi de, şiirlere konu olmuştur. Kağızmanlı ünlü şair Cemal Hoca, yazmış olduğu şiirinde, Kars – Ağrı ilinin lezzeti olan Kağızman'ı, cennete benzetmekte ve kayatuzu ürettiğini vurgulamaktadır[23]:

Cenubunda karlı sıra dağlar var
Manzaralı bir hoş hallı Kağızman
Zümrüt ağaçları, gülşen bağları var
Cennet gibi allı, pullu Kağızman

Cemal'in gönlünün ziyneti sensin
Doğu illerinin cenneti sensin
Kars – Ağrı ilinin lezzeti sensin
İşler kayatuzun telli Kağızman

Araştırmacı yazar ve ozan Sait Küçük (Sadık Miskini), yazmış olduğu 100 kıtalık ***"Kağızman Yemek Destanı"*** adlı şiirinde, yeraltından çıkarılan kayatuzunu söyle vurgulamaktadır[24]:

Bu yerde ne yersen duyarsın hazı
Damağa tat verir güldürür yüzü
Yeraltından çıkarılır Taş Tuzu
Akar koşa pınar şor Kağızman'da

Ünlü ozan Sait Küçük (Sadık Miskini), yazmış olduğu ***"Kağızman Lezzeti"*** adlı şiirinde, Kars'ın tadı tuzu Kağızman kayatuzunun tadına doyum olmadığını, şu dizeler ile anlatmaktadır:

KAĞIZMAN LEZZETİ

Sevda ile çalar MİSKİNİ sazı
Yüzer derelerde ördeği kazı
Kars'ın tadı tuzu Kağızman tuzu
Şol kaya tuzuna doyum mu olur

Sait Küçük (Sadık Miskini), yazmış olduğu ***"Kağızman Methiyesi"*** adlı şiirinde, sofra tuzunun damaklara tad verdiğini şu dizeler ile anlatmaktadır[25]:

KAĞIZMAN METHİYESİ

Evliyan Kağızman sana ad verir
Kim dilek dilerse bir murat verir
Sofra tuzun damaklara tad verir
Taşı gevher nice beller sendedir

Sait Küçük (Sadık Miskini), yazmış olduğu ***"Kağızman Tuzu"*** adlı şiirinde, tuzun önemini ve geçirmiş olduğu serüveni, anlam dolu cümleler ile şu şekilde anlatmaktadır:

KAĞIZMAN TUZU

Çar diyarda menendi yok bir maden
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu
Aban aşa katmış tatmıştır deden
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu

Avcı etin ocak yakıp pişirmiş
Tuz dağının üzerine düşürmüş
Alıp yerken lezzetine şaşırmış
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu

Bunu böyle dizmiş hikayecisi
Değilim gerçeğin kinayecisi
Peynirin turşunun himayecisi
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu

Yatağı kayadır sanma ki göldür
Çevreye satılır nice bin yıldır
Rayihası vardır acı değildir
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu

Evliya Çelebi eyler besi var
Bizim elde madenlerin hası var
Cenuptan şimale müşterisi var
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu

Bu yerin yerüstü yeraltı imer
Dağların belinde kaya tuz kemer
Sarı damar kara damar ak damar
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu

Herkes ısmarlayıp bu tuzdan ala
Sofrasında ağız lezzeti bula
Saklar yiyeceği koymaz bozula
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu

MİSKİNİ minnettar keşfeden cedde
İnceltir madeni tel eyler hadde
Yemek tatlandıran billursu madde
Tuzların gözdesi Kağızman tuzu

SONUÇ

Tuzluca (Kulp) ve Kağızman yakınlarındaki zengin kayatuzu yatakları, tıpkı Orta Anadolu Bölgesi'nde bulunan Çankırı kayatuzu yatakları gibi, yüzlerce yıldan beri işletilmektedir. Tuzluca'da bulunan kayatuzu yatakları, Çankırı ve Nahçıvan Duz Dağı kayatuzu yatakları gibi, galeriler açılarak işletilmektedir. Kağızman'ın kuzey batısında ki Aras Irmağı'nın kuzeyinde ve özellikle güneyinde bulunan kayatuzu yatakları da, Eski Çağ'dan günümüze kadar açık işletmeler halinde çalıştırılarak tuz üretilmektedir.

Tuzluca ve Kağızman'da üretilen kayatuzu ticaretinden elde edilen kazanç, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerel yöneticilerin en büyük zenginlik kaynağını oluşturmaktadır. Tuz üretimi ve ticaretinden elde edilen büyük kazanç, Kağızman yöresinde bulunan altın, gümüş ve bakır yataklarından yapılan üretim ve ticaretinden çok daha fazla olmuştur. Bu yüzden kaya tuzu haklı olarak ***"beyaz altın"*** olarak isimlendirilmektedir.

Tuzluca ve Kağızman'da üretilen kayatuzu, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan milyonlarca insanın mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıklarının belirlenmesinde çok büyük bir rol oynamıştır. Orta Çağ'dan beri yazılı kaynakların vermiş olduğu değerli bilgilere göre, Tuzluca ve Kağızman'da bulunan kayatuzu yataklarından yapılan tuz üretimi, Doğu Anadolu'nun ihtiyacını karşılamasını yanı sıra, Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan insanların da tuz ihtiyacını karşılamıştır. Günümüzde bile Tuzluca'da üretilen kaya tuzu, Gürcistan'a ihraç edilmektedir.

Eski Çağ'dan günümüze kadar Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin sürekli ve en büyük ticaret kaynağının başında, kayatuzu üretimi gelmektedir. Hatta kayatuzu üretimi ve ticareti, Osmanlı-Rus savaşları sırasında ve 1878-1918 yılları arasında Kuzeydoğu Anadolu'nun 40 yıl boyunca Rusların eline geçmesi döneminde bile, öneminden herhangi bir şey kaybetmeden devam etmiştir.

Tuzluca (Kulp) ve Kağızman yöresinde bulunan kayatuzu yatakları, üretimi ve ticareti konusundaki geniş kapsamlı çalışmalarımız, devam etmektedir[26].

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Belli-Belli 2007, 358.; Alakom 2012, 30 vd.

2 Koday 2004.

3 Kayhan 1977, 22-25, 29, 49-50.; Koday-Karakuzulu-Sevindi, 2004.

4 Bahşeliyev - Marro - Salz - Aliyev 2010, 229 -244.; Habibbeyli-Bahşaliyev 2013, 51-55.; Hacıyev 2014, 23.

5 Kayhan 1977, 2 49-50.

6 Belli 2016,43.

7 Belli-Sevin 1999, 27-30.; Belli 2009, 45-47.; Belli 2012, 22-45.

8 Gündoğdu 2009, 191.

9 Ruy Gonzales de Clavijo, 1993, 88-91

10 Evliya Çelebi Seyahatnamesi II, 389-390.

11 Eduard von Eichwald I, 183 541.

12 Friedrich Parrot, 1846, 226.

13 Herman von Abich, 1859,7, 59-150.; Alakom 2012, 179.

14 Badem 2010, 188.

15 V. İ. Masalskiy 1887, cilt, 23, 27.

16 Kazım Karabekir 1994, 194.; Acar 2009, 30, 36.

17 Erentöz 1954, 1-53.

18 Karagöz 2005, 24.

19 Kalafat 2010, 102-108; Kanca-Suvari 2012, 367-369.; Kırımlı 2010, 56 - 62.

20 Iğdırlı ozan ve yazar Doç. Dr. Zeynelabidin Makas'a, çok teşekkür ederiz.

21 Kaynak kişi, Doç. Dr. Zeynelabidin Makas, Iğdır.

22 Tuz üzerine birbirinden güzel ve önemli maniler yazan değerli dostumuz Salih Şahin'e (Kul Şahin), çok teşekkür ederiz.

23 Küçük 2000-382.

24 Küçük 2012, 289.

25 Büyük bir sorumluluk bilinci içinde ***"Kağızman Tuzu"*** adlı tarihsel şiirini yazan değerli dostumuz

19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların Kağızman'da kayatuzu yataklarında yaptığı açık işletme

Sait Küçük'e (Sadık Miskini), önemli katkısından dolayı çok teşekkür ederiz.

26 Tuzluca (Kulp) ve Kağızman Yöresinde Bulunan ***"Kayatuzu Üretimi, Ticareti ve Tuzun Halk Edebiyatında Yeri"*** adlı genişletilmiş monografi çalışmamız, devam etmektedir.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Abich, H. 1896: ***Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern***, I-II, Wien.

Acar, Z.Z 2009: ***Tarihi Yönleriyle Tuzluca***, Tuzluca Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No:1, Ankara.

Alakom, R. 2012: ***Kağızman, Kars'ın Tadı Tuzu***, Kağızman Belediyesi Yayını, İstanbul.

Badem, C. 2010: ***Çarlık Rusyası Yönetimindeki Kars Vilayeti***, Birzamanlar Yayıncılık, Ankara.

Bahşeliyev, V. - C. Marro - S. Salz - N. Aliyev 2010: ***"Duzdağı Madeninde Arkeoloji Çalışmaları"***, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 3, Ankara, 229 - 244.

Belli, G.S.-O. Belli 2007: "Kafkasya'nın Damak Tadı: Kars Bölgesi'nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri" (ed. O. Belli), ***Kars, II. Kent Kurultayı, Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz***, 24-26 Eylül 2004, Kars, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, No: 21, İstanbul 2007, 355-399.

Belli, O. 2009: "Ağrı Dağı (Ararat) Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış-An Overall Look at Urartu Irrigation Facilities Discovered in the Mount Ararat Region" (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Haziran 2008 Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 365, Ankara 2009, 1-48.

Belli, O. 2011: "Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki Sinek Yaylasında Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Tesisleri-Recently Discovered Urartu Irrigation Facilities on Sinek Yaylası, Mount Ararat Region", (ed. O. Belli), ***II. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu, 13-15 Aralık 2011, Iğdır***, Iğdır Valiliği İl Özel İdaresi Yayını, No: 1, Erzurum 2012, 16-49.

Belli, O. 2016: "The Ani Region in Antiquity - Eski Çağ'da Ani Bölgesi", (ed. O. Belli - A. Yardımcıel - V.E. Belli - C.Çelik), ***I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu - The First International Symposium of Ani-Kars, 14-16 Ağustos 2014 Kafkas Üniversitesi***, Kars, Belli Eğitim Kültür

Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, No: 5, İstanbul 2016, 18-49.

Buyruk, H. 2016: "Clavio ve Parrot'un Seyahatnamelerinde Iğdır Tuzluca ve Çevresi, ***Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 37***, Erzurum, 316-333.

Erentöz, C. 1954: 1954: ***Aras Havzası Jeolojisi, Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni***, No: 1-2, Ankara.

Evliya Çelebi: ***Evliya Çelebi Seyahatnamesi II***, (Türkçeye çeviren: Y. Dağlı-S. Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Gündoğdu, H. 2009: "Bir Ortaçağ Şehri: Ani-Ani: A Medieval City" (ed. M. Ural-F. Kuzucu), ***Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari-Architecture in Northeastern Anatolia***, İstanbul, 72-127.

Habibbeyli, İ.-V. Bahşaliyev, 2013: "Kadim Tuz Madenleri", ***Nahçıvan Tarihi, En Eskiden XVIII. Asrın 40. Yıllarına Kadar I***, Nahçıvan 2013, 51-55.

Hacıyev, İ. 2014: ***Nahçıvan, Şarkın Efsanesi - Nakhchivan, Legend of the East***, Bakü.

Karagöz, R. 2005: ***Kılıç Gibi Dosdoğru***, Alternatif Süreç Yayınları, Ankara.

Karl Eduard von Eichwald 1837: ***Reise auf dem Caspischen Meere und in den Caucasus I***, Berlin.

Kağızman 1974: ***Türk Ansiklopedisi XXI***, İstanbul, 117-118.

Kalafat, Y. 2010: "Van Gölü Havzası Örneklemeleri ile Türk Kültürlü Halklarda Tuz İnancı-Salt Belief in Turkish Cultured Folks With Van Lake Basin Samplings", (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu, 24-26 Haziran 2009 Bitlis***, Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, No: 1, İstanbul 2010, 100-109.

Kanca, E.-Ç.C. Suvari 2012: "Sıradan Bir Meta ve Ritüel Nesnesi: Tuz-An Ordinary Commodity and a Ritual Object: Salt", (ed. O. Belli) ***II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu, 24-26 Kasım 2010 Van***, Van Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul 2012, 365-370.

Kayhan, M. 1977: ***Türkiye Tuz Envanteri***, Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü Yayınları, No:164, Ankara.

Kazım Karabekir 1994, ***Kürt Meselesi***, Emre Yayınları, İstanbul.

Kırımlı, Y. 2010: "Anadolu'da Nazar İnanışı ve Nazara Karşı Tuzla Yapılan Pratikler", ***Yemek ve Kültür*** 20, İstanbul, 56 - 62.

Kobro, G. 1989: ***Das Gebiet von Kars und Ardahan***, München.

Koday, Z. 2004: "Kağızman İlçesinde Meyvecilik" ***Doğu Coğrafya Dergisi*** 9, No:12.

Koday, S.-Z. Karakuzulu-C.Sevindi 2004: "Kağızman Kayatuzu Tuzlası", ***Doğu Coğrafya Dergisi*** 9, No: 69

Küçük, S. 2012: "Kağızman Yemek Destanı-Epic Kağızman Dining", (ed. O. Belli), ***II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu, 24-26 Kasım 2010 Van***, Van Valiliği Yayını, İstanbul 2012, 286-292.

Masalskiy, V. I. 1887: " Kars Vilayeti'nin Sınır Yöresi Denemesi", ***İmparatorluk Rusyası Coğrafya Kurumu Haber Bülteni*** 23, No: 1, Petersburg.

Masalskiy, V. I. 1894: "Kağızman", ***Entsiklopediçeskiy Slovar***, XIII, Petersburg.

Önel, M.-G. Karaağaç-S. Küçük 2000: ***Kağızman'a Ismarladım Nar Gele***, Muğla.

Parrot, F. 1846: ***Journey of Ararat*** (İngilizceye çeviren W. D. Cooley), New York.

Ruy Gonzales de Clavio: ***Anadolu, Orta Asya ve Timur***, (Türkçeye çeviren Ö. R. Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul 1993.

Yılmaz, O. 2007: Kağızman (Kars)- Tuzluca (Iğdır) Tuz Yataklarının Jeolojisi, Mineralojisi ve Petrografisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

MORPHOMETRIC ANALYSIS OF MOUNT ARARAT (AĞRI)

Vedat AVCI*
Murat SUNKAR**
Ahmet TOPRAK***

ABSTRACT

In this study morphometric features of Mount Ararat, a type of stratovolcanoes, which is in the east of Turkey, have been analyzed. Being the highest mountain in Turkey, Mount Ararat was formed after volcanic activities on a fault in NW-SE direction. Although there are different myths about this mountain, whose summit is covered by an ice cap, the most noteworthy is the belief that the ship of Noah sit on it. Due to this legend about the mountain, different studies have been carried out by different professional groups.

Most of these studies are related to the formation of the mountain. Since the mountain covers a very large area and reach in terms of geomorphological shapes, geomorphological studies for the mountain have not been carried out. However, there are glacial and volcanic studies related to its different parts. Taking this into consideration, this study is conducted to explain general morphological features of Mount Ararat.

It is possible to obtain faster and more accurate results because current geographical features can be numerically calculated by morphometric analyses. For this reason, using Digital Elevation Model (DEM) in 10 m resolution and with the help of Geographic Information Systems (GIS), analyses for slope, aspect, elevation step, topographic position index, relative relief and profile have been performed. From DEM, maps of slope, aspect, elevation step and topographic position index have been created.

After that, transverse profiles have been taken in NE-SW direction and longitudinal profiles in NW-SE. The study area has been divided into grids of 1 km2 to determine the distribution of relative rise of the mountain. The difference between the highest and lowest points of these grids has been found by using zonal statistics and then a rise map for the mountain has been created.

According to the analyses performed, it is seen that slope on the steep sides of the main cone is high and that slope values reach 75 near the summit. This is a typical result for volcanic cones. According to the aspect analyses, sides facing the northeast account for 26%, sides facing the north 13%, sides facing the northwest 10%, sides facing the west 10%, and finally sides facing the southeast 10%. These results support the theory that Mount Ararat was formed due to a fault line in NW-SE direction.

* *Dr. Vedat AVCI, Bingöl University, Faculty of Siciences Letters Department of Geography, Bingöl/TURKEY, e-mail: vavci@bingol.edu.tr*

** *Murat SUNKAR, Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Geography, Elazığ/TURKEY, e-mail: sunkarmurat@gmail.com*

*** *Ahmet TOPRAK, Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Geography, Elazığ/TURKEY,*

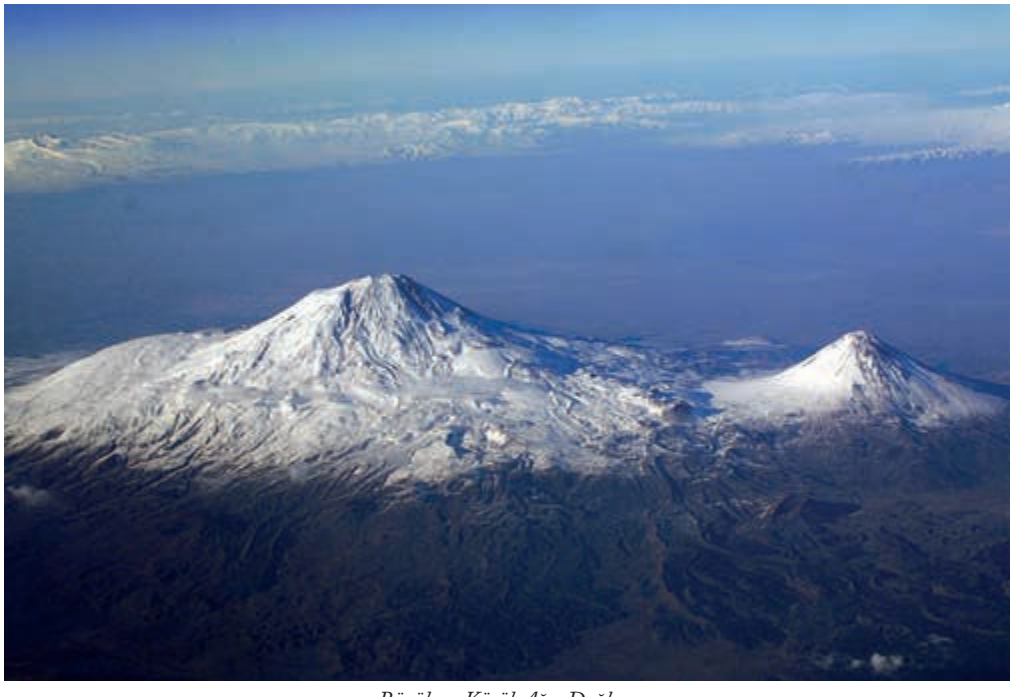

Büyük ve Küçük Ağrı Dağları

According to the grouping by the rise analysis, the decrease in the rate of elevation zones to the top of the mountain supports the volcanic cone. Topographic position index values range from 82 to -77 and are seen to increase to the top. In relative relief analyses, the rise in the elevation ranges from 0 to 1128 m and this value goes up to 1128 m on the sides near the top of the mountain. Volcanic cone shape of Mount Ararat is clearly seen also in the transverse and longitudinal profiles.

Key words: *Mount Ağrı, Morphometric Analysis, Geographic Information Systems, Ship of Noah.*

AĞRI DAĞI'NIN (ARARAT) MORFOMETRİK ANALİZLERİ

Vedat AVCI*
Murat SUNKAR**
Ahmet TOPRAK***

1. GİRİŞ

Bu çalışmada, Ağrı Dağı'nın morfometrik analizlerinin yapılması amaçlanmıştır. Ağrı Dağı Türkiye'nin en yüksek volkanik dağı olup 120 km2'ye yaklaşan bir alan üzerinde yükselmektedir. Ağrı Dağı, lav ve tüflerin ardalanmalı olarak üst üste yığılması sonucu oluşmuş bir tabakalı (strato-volkan) volkandır **(Şekil 1)**. Dağın çok yüksek ve dik yamaçlı koni biçiminde olması çabuk soğuyan ve katılaşan, akışkan olmayan lavlardan meydana gelmiş olmasının sonucudur. Tek bir gövde olarak yükselen volkanik kütle, 3000 m'den sonra iki ayrı bölüm halinde yükselmeye devam eder. Bunlardan kuzeybatıdaki Büyük Ağrı Dağı, güneydoğudaki ise Küçük Ağrı Dağı'dır. Küçük Ağrı Dağı'nın doruğu, Büyük Ağrı Dağı'nın doruk kısmından 10 km uzak olup aynı dönemde oluştukları için yapı bakımından benzerdir (Şahin, 2011; Atalay, 2017; Kaya, 2017). Ağrı Dağı'nda daimi kar sınırı 4000 m'den başlamakta olup dağın bu yükseltiden sonra 1000 m'lik bölümü sürekli kar sınırı içerisinde kalmaktadır. Dağın zirve kısmı ise geniş bir takke buzulu ile kaplıdır (Erinç, 1953).

Coğrafi bilgi teknolojileri kullanılarak jeomorfolojik birimlere ait verilerin, bölgenin yükseklik değerlerinden (SYM-Sayısal Yükseklik Modeli) çıkarılması çalışmaları morfometri olarak tanımlanmaktadır. Morfometri analizleri ile elde edilen veriler o alandaki drenajın evrimi, bu evrim üzerinde yapısal ve litolojinin kontrol derecesi, dağılımı ve karakteri üzerine hızlı ve sağlıklı bilgi edinilmesini sağlayabilmektedir (Keller ve Pinter, 2002).

Ağrı Dağı ve çevresinde Alt Karbonifer'den Kuvaterner'e kadar farklı dönemlerde oluşmuş kayaçlar yüzeylemektedir **(Şekil 2)**. Alt Karbonifer dönemli kırıntı ve karbonatlar ile Permiyen ve Alt Miyosen dönemli kireçtaşları güneydoğuda sınırlı bir yüzeyleme alanına sahiptir. Ağrı Dağı'nda ise Kuvaterner dönemli bazalt, andezit ve proklastik kayaçlar geniş yüzeyleme alanına sahiptir (Şenel ve Ercan, 2002). Dağın zirve kısmında ve zirveyi çevreleyen yamaçlarda bu kayaçlar yüzeylemektedir. Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı'nın zirvesinden kaynaklanan akarsuların taşıdığı alüvyal malzeme kuzeydoğuda kalın depolar oluşturmaktadır.

Ağrı Dağı, ülkemizin en yüksek volkanik dağı dışında aynı zamanda üzerinde 10 km'lik güncel bir buz takkesi (ice cap) bulundurmaktadır (Imhof, 19563). Blumenthal (1956; 1958) göre buz takkesinden sarkan ve uzunlukları 1 ile 2.5 km arasında değişen toplam 11 adet buzul dili dağın güney eteklerinde 4200 m'ye, kuzey eteklerinde ise 3900 m'ye kadar ulaşmıştır.

* *Dr. Vedat AVCI, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Bingöl/TÜRKİYE, e-posta: vavci@bingol.edu.tr*
** *Prof. Dr. Murat SUNKAR, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE, e-posta: sunkarmurat@gmail.com*
*** *Ahmet TOPRAK, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE*

Büyük Ağrı Dağı kuzeydeki Iğdır Ovası'na göre 4300 m, güneyde Doğubayazıt'a göre 3000 m'den daha fazla nisbi yükselti farkına sahiptir. Yükseldikçe yamaç eğimi artan Ağrı Dağı'nda eğim 0-75o arasında değişmektedir. Koninin zirve kısımlarında eğim değerleri çok yüksek iken etek kısımlarında bu değerler düşmektedir. Ağrı Dağı'nda nisbi relief 0-1128 arasında değişmekte olup ortalama değer 176.5 m'dir. Nisbi relief değerleri yarılmaya bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Ağrı Dağı'nın morfometrik özelliklerinin belirlenmesine yönelik olarak eğim, bakı, yükselti basamakları, topografik pozisyon indeksi, nisbi relief ve profil analizleri yapılmıştır. Bu amaçla sayısal topografya haritalarından Sayısal Yükselti Modeli (SYM) oluşturulmuştur. SYM'den eğim, bakı, yükselti basamakları katmanları oluşturulmuş ve bu katmanlar yeniden sınıflandırılmıştır. Yeniden sınıflandırılan bu katmanlar vektör formatına dönüştürülmüş, her sınıfın kapladığı alanı ve oran bulunmuştur. Bu işlemler için ArcGIS 10.1 Programı 3D ve Spatial Analiz Modülleri kullanılmıştır. SYM verisinden SAGA GIS yazılımı kullanılarak topografik pozisyon indeksi haritası oluşturulmuştur. Çalışma alanı 1km2lik gridlere bölünmüş, zonal istatistikle bu gridlerin en yüksek ve düşük yükseltileri arasındaki farktan nisbi yükselti farkı bulunmuştur. Bu fark ile Inverse Distance Weighted (IDW) yöntemi kullanılarak nisbi relief haritası ve KD-GB ile KB-GD doğrultusunda Ağrı Dağı'nın enine ve boyuna profil serileri oluşturulmuştur.

3. BULGULAR

3.1. EĞİM ANALİZİ

Topografyanın karakterini ortaya koyan analizlerden en önemlisi eğim analizidir.

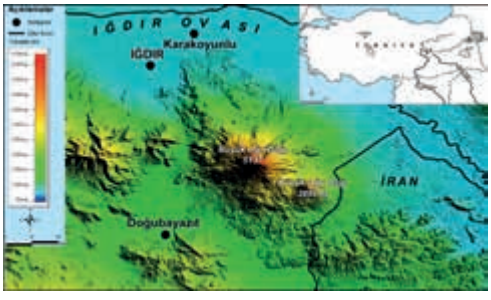

Şekil 1: *Ağrı Dağı'nın (Ağrı) lokasyon haritası.*

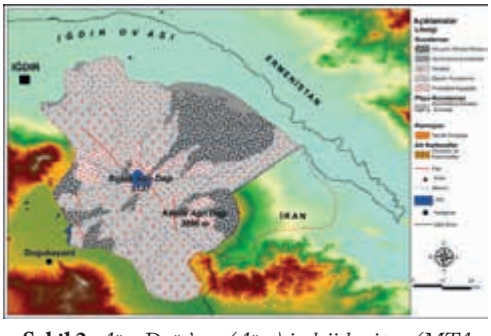

Şekil 2: *Ağrı Dağı'nın (Ağrı) jeoloji haritası (MTA 1/500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası Van Paftası ile Şenel ve Ercan, 2002'den yararlanılarak çizilmiştir).*

Ağrı Dağı'nda eğim değerleri 0-75o arasında değişmektedir. Genel olarak 2000 m'den sonra belirginleşen volkan konisinin yamaçlarında yükseldikçe eğim değerlerinin arttığı görülmektedir. 3500-4000 m yükseltilerinden sonra zirveye doğru yamaçlarda eğim değeri 75o'ye ulaşmaktadır (Şekil 3). Rölyefi değiştiren, onu farklı oranlarda parçalayan, böylece her yöne doğru gelişmiş yamaç ve farklı eğim değerleri kazandıran hakim kuvvet flüvyal süreçlerdir (Ardel, 1968). Fakat Ağrı Dağı zirvelerinde yüksek eğimin oluşmasında buzullaşmanın da etkisi belirgindir. 4000 m'den düşük alanlarda koni yamaçlarında yer alan akarsu vadilerinde de yüksek eğim değerleri görülmektedir. Yükseldikçe eğimin artmasına karşın koninin eteklerine doğru eğim değerleri azalmaktadır. Volkan konisinin etek kısımları ile yüksek alanlar arasında eğim farkının çok fazla olması volkan konilerinin tipik özelliklerini yansıtmaktadır.

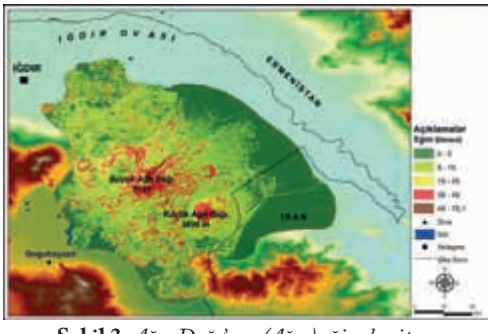

Şekil 3: *Ağrı Dağı'nın (Ağrı) eğim haritası*

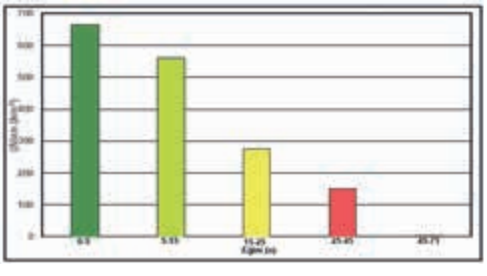

Şekil 4: *Ağrı Dağı'nda (Ağrı) eğimin alansal dağılışı.*

Ağrı Dağı'nın eğim haritasına göre dağın doğu ve batıya bakan yamaçları arasında önemli eğim farklarının olduğu görülmektedir. Batı yamaçlarda eğim değerleri doğuya göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Büyük Ağrı ile Küçük Ağrı'nın eğim değerleri kıyaslandığında Küçük Ağrı'da eğim değişkenliği daha azdır. Küçük Ağrı'da yarılma da az olduğundan genelde yüksek eğim değerleri görülmekte olup fark azalmaktadır. Büyük Ağrı Dağı'nın zirve kısmındaki eğim değerleri, Küçük Ağrı'nın zirve çevresine göre düşüktür. Bu durum Büyük Ağrı'nın zirvesinde yer alan buzulun aşındırması ile ilgilidir.

Yeniden sınıflandırılan eğim haritasına göre; Ağrı Dağı ve çevresinde 0-5o arasında eğime sahip alanların incelene sahasının yarısına yakınını oluşturmaktadır. Düşük eğime sahip alanların geniş yer kaplaması Ağrı Dağı etekleri ve eteklerde yer alan yelpazelerin çalışma alanı sınırına dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca dağın çok geniş ve düz bir tabandan başladığını da göstermektedir. Düşük eğim değerlerinde yüksek eğim değerlerine doğru düzenli bir azalma volkan konisinin tipik özelliğini yansıtmaktadır **(Şekil 4)**.

Oransal dağılıma göre değerlendirildiğinde; 0-5o eğim grubunda yer alan alanların oranı % 40'dır. 5-15o eğime sahip sahalar % 34, 15-25o eğime sahip alanlar % 17, 25-45o eğime sahip alanlar % 9 oranında yer kaplamaktadır **(Şekil 5)**. Eğim gruplanın oransal dağılışında dikkat çeken en önemli konu incelenen alanın % 74'ünde eğim değerlerinin 15o'nin altında olmasıdır. Bu oransal değeler de büyük bir volkan konisini karakterize eden sonuçlardır. Eğim analizlerine göre Ağrı Dağı'nda eğimin alansal ve oransal dağılış sonuçları birbiriyle uyumlu ve volkan konilerine ait özellikleri yansıtmaktadır. Dağın çevresinde 2000 m yükseltilerine kadar geniş ve az eğimli düzlükler, bu yükseltide 3000 m'ye kadar yavaş, 3000 m'den sonra ise zirveye doğru aşırı bir eğim artışı görülmektedir. Ana volkan konisi üzerindeki parazit konileri ve farklı alanlardaki lav çıkışları koni üzerinde yer yer farklı eğim özelliklerinin oluşmasını sağlamıştır. Bu durum dağın kuzeybatı ve güneydoğu yamaçlarında belirgin olarak gözlenmektedir.

3.2. BAKI ANALİZİ

Bakı, bir sahadaki nem, yağış, rüzgar, güneşlenme süresi ve şiddeti gibi doğal ortam özellikleri üzerinde yönlendirici rol oynamaktadır (Wilson ve Gallant, 2000). SYM'den oluşturulan bakı haritasına göre Ağrı Dağı batısında güney yönlü, doğusunda ise kuzey yönlü yamaçlar daha fazla alan kaplamaktadır **(Şekil 6)**. Bu durum dağın kısmen KB-GD doğrultusunda uzanış sergilediğini göstermektedir. Yeniden sınıflandırılan bakı haritası raster formattan vektör formata dönüştürülmüş böylece her bakı grubunun kapladığı alan bulunmuştur. Bakı haritasına göre KD yönlü yamaçlar çalışma alanının 1/4'ünü kaplamaktadır **(Şekil 7)**.

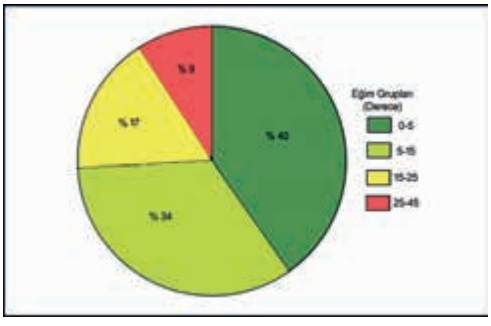

Şekil 5: *Ağrı Dağı'nda (Ağrı) eğimin oransal dağılışı.*

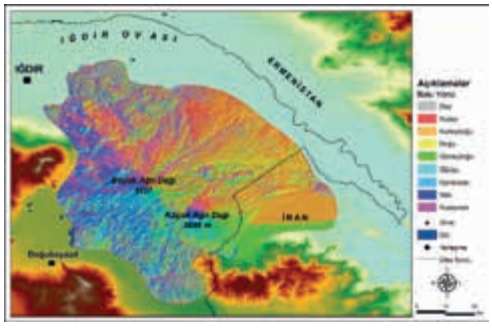

Şekil 6: *Ağrı Dağı'nın (Ağrı) bakı haritası.*

Bakı haritasına göre düz alanların oranı % 7, kuzey yönlü yamaçların oranı % 14, kuzeydoğu yönlü yamaçlar % 26, doğu yönlü yamaçlar % 1, güneydoğu yönlü yamaçlar % 13, güney yönlü yamaçlar % 9, güneybatı yönlü yamaçlar %10, batı yönlü yamaçlar % 10, kuzeybatı yönlü yamaçlar % 10 oran kaplamaktadır. Kuzey yönlü yamaçların toplam oranı % 50 iken, güney yönlü yamaçların oranı ise % 32'dir **(Şekil 8)**. Bu dağılış da dağın KB-GD doğrultulu uzanış sergilediği görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre bakının daha çok kuzey sektörlü yönlerde yoğunlaştığı, tüm yönlere eşit olarak dağılmadığı görülmektedir. Ağrı Dağı'nda kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneydoğu yönlü yamaçların kapladığı alan daha fazladır. Doğu yönlü yamaçların kapladığı alan en azdır. Bu sonuçlara göre bakı dağılışında dağın KB-GD yönlü kırık sistemine bağlı olarak oluşmasının etkisi fazladır.

3.3. YÜKSELTİ BASAMAKLARI ANALİZİ

SYM'ye göre Ağrı Dağı'nda yükselti 803 m ile 5137 m arasında değişmektedir. Dağın doğusunda yükselti batısına göre daha fazladır. Doğuda yükselti ve buna bağlı eğim artışı düzenli iken batıda ani eğim artışı ve buna bağlı olarak yükselti artmaktadır **(Şekil 9)**.

250 m'lik basamaklarla 18 sınıfa ayrılan SYM'ye göre Ağrı Dağı'nda 803-1000 m yükselti basamağının kapladığı alan diğer yükselti basamaklarına göre daha fazladır **(Şekil 10)**. İnceleme alanında bu yükselti kuşağı kuzeyde Iğdır Ovası'nı oluşturmaktadır. Bu yükselti basamağından ikinci sırada yer alan 1500-1750 m yükselti basamağı dağın çevresindeki alçak platolara karşılık gelmektedir. Yükselti basamaklarının oransal dağılımı değerlendirildiğinde; 803-1000 m % 19, 1000-1250 m % 17, 1250-1500 m % 12, 1500-1750 m % 17, 1750-2000 m % 10, 2000-2250 m % 6, 2250-2500 m % 4, 2500-2750 m % 4, 2750-3000 m % 4, 3000-3250 m % 3, 3250-3500 m % 2, 3500-3750 m % 1, 3750-4000 m % 1 oran kaplamaktadır **(Şekil 11)**.

Analiz sonucuna göre Ağrı Dağı'nda yükseltinin 2000 m'nin altında olduğu alanların oranı % 75, 2000 m'nin üstünde yükseltiye sahip olan alanların oranı ise % 25'tir. Dağın etek kısmından zirveye doğru yükselti basamaklarının kapladığı alanın oransal olarak azalması koni şeklini doğrulamaktadır.

3.4. TOPOGRAFİK POZİSYON İNDEKSİ ANALİZİ

Topografik pozisyon indeksi (TPI), her bir yükselti basamağı için bu yükselti basamağına ait hücre değerlerinin kullanılması ile arazi yüzey şekilleri ve eğim değerlerine göre arazi sınıflandırmasının ve standartlaştırılmasının yapmaktadır. Hücrelerin yükselti değerleri ile bu hücrelerin etrafında bulunan belirli komşu hücrelerin ortalama yükselti değerle-

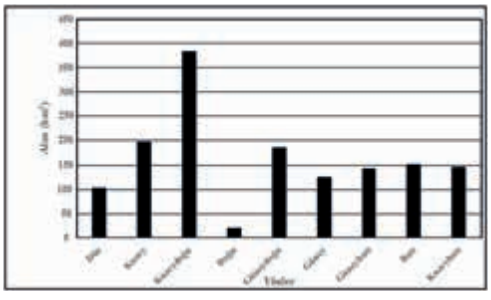

Şekil 7: *Ağrı Dağı'nda (Ağrı) bakı sınıflarının alansal dağılışı*

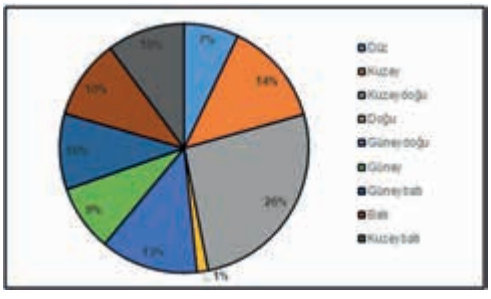

Şekil 8: *Ağrı Dağı'nda bakı sınıflarının oransal dağılışı*

rinin karşılaştırılmasıyla elde edilen pozitif değerler dağlar ve tepeler gibi yüksek yerleri, negatif değerler kanyon ve vadi gibi yükseltisi düşük olan yerleri ve sıfıra yakın değerler de düzlük, sırt gibi yerleri belirtmektedir (Weiss, 2001; Jenness, 2006). Topografik Pozisyon indeksi SYM'den üretilen bir veridir. SAGA GIS yazılımı kullanılarak oluşturulan haritaya göre indeks değerleri -77.8 ile 82.8 arasında değişmektedir **(Şekil 12)**.

TPI değerleri morfolojiye bağlı olarak Ağrı Dağı'nın zirvesinde yüksek iken koniyi çevreleyen yamaçlarda akarsuların açtığı vadilerde ve etek düzlüklerinde düşüktür.

3.5. NİSBİ RELİEF ANALİZLERİ

Nisbi relief analizleri herhangi bir yerde en alçak ve en yüksek nokta arasındaki yükselti farkının bulunmasına dayanmaktadır. Morfolojik gelişim sırasında geriye aşınım dalgası kaynak tarafına doğru ilerler ve bunun neticesinde akarsular vadilerini

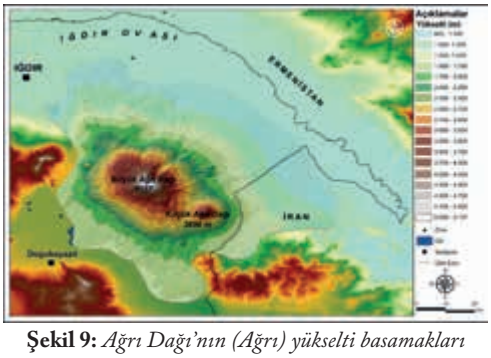

Şekil 9: *Ağrı Dağı'nın (Ağrı) yükselti basamakları haritası.*

gittikçe derinleştirir. Bu suretle vadi tabanları ile bu vadilerin gömüldükleri topoğrafya yüzeyi veya zirveler arasındaki yükselti farkı zamanla artar. Relief amplitüdü olarak ifade edilen bu farkın tespiti, bir sahadaki yarılma derecesini ortaya koymaktadır (Bilgin, 2013). Ağrı Dağı için yapılan nisbi relief analizine göre yükselti farkı km2'de 0-1128 m arasında değişmektedir. Büyük Ağrı Dağı'nın doğusunda Küçük Ağrı Dağı'nın kuzeyinde nisbi relief değerleri daha fazladır **(Şekil**

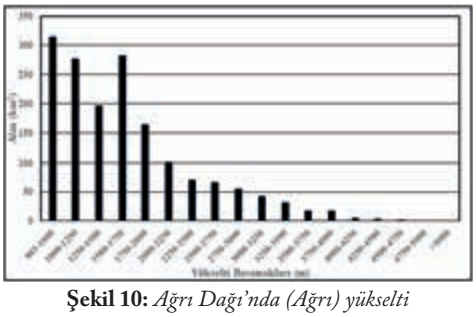

Şekil 10: *Ağrı Dağı'nda (Ağrı) yükselti basamaklarının alansal dağılışı.*

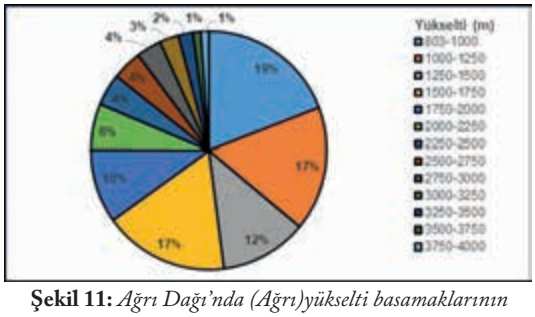

Şekil 11: *Ağrı Dağı'nda (Ağrı)yükselti basamaklarının oransal dağılışı*

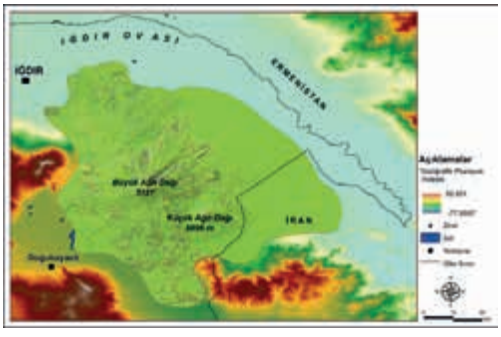

Şekil 12: *Ağrı Dağı'nın (Ağrı) topografik pozisyon indeksi haritası.*

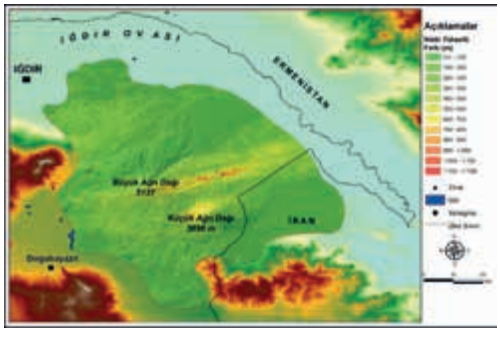

Şekil 13: *Ağrı Dağı'nın (Ağrı) nisbi yükselti farkı haritası.*

13). Bu durum bu yamaçlardan kaynaklanan akarsuların yaptığı aşındırmanın sonucudur. Ağrı Dağı'nda nisbi relief değerlerinin dağılışında volkanik faaliyet sırasında çıkan lavlar ve akarsu aşındırması etkili olmuştur. Koni yamaçlarında nisbi relief değerleri lavların yayıldığı etek kısımlarına göre daha düşüktür.

3.6. PROFİL ANALİZLERİ

Yer şekillerin tanımlanması ve yorumlanmasının en yararlı araçlarından birisi de profillerdir (Erol, 1983). Bir profil hattının inişli çıkışlı olması, o sahadaki reliefin arızalı olduğunu, fazla yarıldığını gösterir. Yer şekillerinin genel uzanışına dik ve bu şekilleri kesen hatlar boyunca alınacak enine profiller topoğrafyadaki kuvvetli eğimler, eğim kırıklıkları, gençleşme ve tektonik hatlar, aşınım yüzeylerinin ve seki sistemlerinin sınıflandırılması gibi birçok konuda önemli ipuçları verirler (Bilgin, 2013). Ağrı Dağı'nı enine ve boyuna kesen profil serilerinde dağın etek kısmı ile zirve kısımları arasında büyük bir yükseklik farkı görülmektedir. Bu fark Büyük Ağrı'da 3000 m'nin üzerinde iken Küçük Ağrı'da yaklaşık 2500 m'dir. Profil serilerinde dağın koni şeklindeki görünümü belirgin olarak görülmektedir **(Şekil 14)**.

4. SONUÇLAR

Ağrı Dağı'nın morfometrik analizleri kapsamda sayısal topografya haritalarından oluşturulan SYM'ye eğim, bakı, yükselti basamakları, nisbi relief ve topografik pozisyon indeksi analizleri uygulanmış, enine ve boyuna profil serileri oluşturulmuştur. Elde edilen bulgulara göre Ağrı Dağı'nda eğim değerleri 0-75o arasında değişirken, ana ve tali koninin yüksek ve dik yamaçlarında eğimin arttığı, zirveye doğru ise eğim değerlerinin 75O'ye çıktığı görülmüştür. Bakı analizine göre kuzeydoğu yönlü yamaçlar % 26, kuzey yönlü yamaçlar % 13, kuzeybatı yönlü yamaçlar % 10, batı yönlü yamaçlar % 10, güneydoğu yönlü yamaçların oranı % 10'dur. KD-KB ve GD yönlü yamaçların fazla olması, Ağrı Dağı'nın KB-GD doğrultulu bir kırık hattına bağlı oluştuğunu destekler niteliktedir. Yükselti basamakları analizi ile yapılan gruplandırmaya göre 2000 m'nin altında yükseltiye sahip olan sahaların oranı % 75, 2000 m'nin üstünde yükseltiye sahip olan alanların oranı % 25'dir. Dağın eteklerinden zirveye doğru yükselti kuşakları arasındaki oranının azalması volkan konisini doğrulamaktadır. Topografik pozisyon indeksi değerleri 82 ile -77 arasında değişmekte olup bu değerler ana ve tali koninin zirvesine doğru artmaktadır. Nisbi relief analizlerinde yükselti farkı km2'de 0-1128 m arasında değişmekte olup dağın zirvesini çevreleyen yamaçlardan kaynaklanan akarsuların açtığı derin vadilerde 1128 m'ye çıkmaktadır. Enine ve boyuna profil analizlerinde de Ağrı Dağı'nın volkanik koni yapısı belirgin olarak görülmüştür.

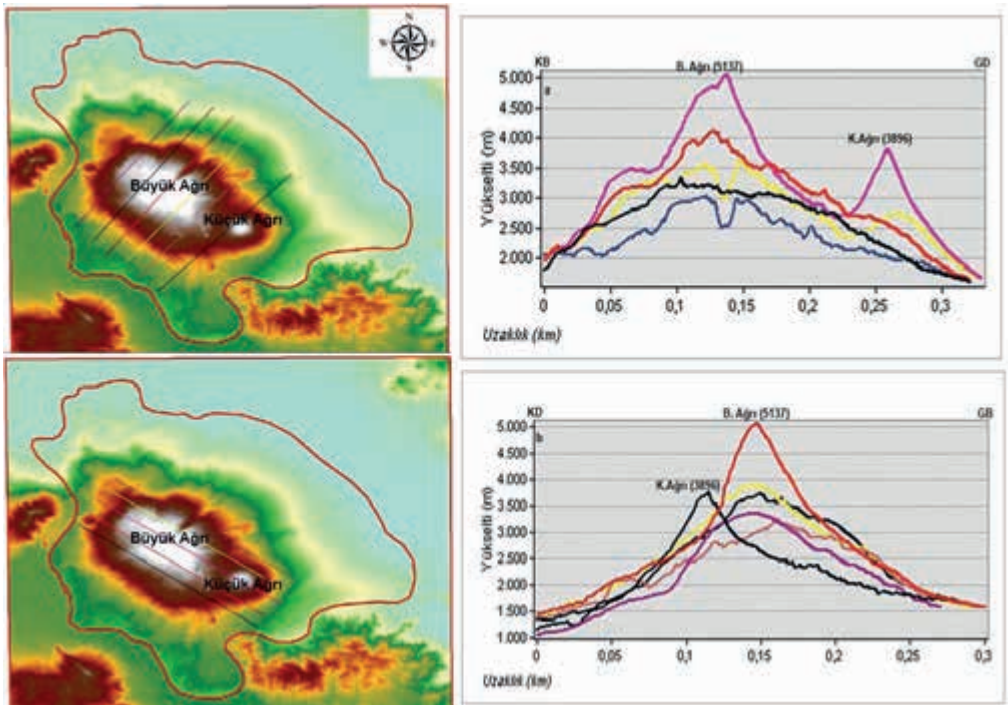

Şekil 14: *Ağrı Dağı'na enine ve boyuna kesen profil serileri*

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Ardel, A. : *Jeomorfolojinin Prensipleri, Fasikül I*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul 1968.

Atalay, İ. : *Türkiye Jeomorfolojisi*, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir 2017.

Bilgin, T. : Genel *Kartoğrafya-II,* İstanbul, Filiz Kitabevi 2013.

Blumenthal, M. M. 1956: "Die Vergletscherung des Ararat (Nordöstliche Türkei)", *Geographica Helvetica*, 11(4), 263-264.

Blumenthal, M. M. 1958: "Vom Ağn Dağ (Ararat) zum Kaçkar Dağ", *Bergfahrten in nordostanatolischen Glenzlanden. Die Alpen*, 34, 125-137.

Erinç, S. : *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No:15, İstanbul 1953.

Erol, O. 1993: "Ayrıntılı Jeomorfoloji Haritaları Çizim Yöntemi", *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni* 10, 19-38.

Imhof, B. 1956: "Der Ararat", *Die Alpan*, 32(1), 1-14.

Jenness, J. 2006: "Topographic Position Index extension for ArcView 3.x, v. 1.2", *Jenness Enterprises. http://www.jennessent.com/arcview/tpi.htm*. Erişim Tarihi: 20.01.2012.

Kaya, F. : *Ağrı Dağı*, *T. C. Ağrı Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları* No: 15, Ağrı 2017.

Keller, E. A. Pinter, N. : *Active Tectonics. Earthquakes, Uplift and Landscape*, New Jersey: Prentice Hall 2002.

Şahin, C. : *Türkiye Fiziki Coğrafyası*, Genişletilmiş 4. Baskı, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2011.

Şenel, M. Ercan, T. : *1/500.000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası Van Paftası*, Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, Ankara 2002.

Weiss, A. 2001: "Topographic Position and Landforms Analysis", *ESRI Kullanıcı Konferansı*, San Diego, CA.

Wilson, J. P. Gallant, J. C. : *Terrain analysis; principles and applications*. USA: John Wiley&Sons Inc. 2000

OVERVIEW OF MINING ACTIVITIES IN THE DISTRICT OF (BAYEZID) AĞRI SANJAK IN THE OTTOMAN PERIOD

Durmuş Volkan KARABOĞA*

ABSTRACT

After the Eastern and Southeastern Anatolia regions fell under the Ottoman domination in the first half of the XVI century, the dominance was also established in Bayezid (Ağrı) Sanjak in a short time. However, it has been the subject of a constant struggle between the Ottomans and Iran due to its geopolitical position. The mining activities taking place in Ağrı and its vicinity which had a strategic importance in the eastern border of the Ottoman State, contributed greatly to the regional economy. The battles with Iran on the border increased the importance of equipment and played a significant role in terms of drawing attention on mining in the region.

When Bayezid Sanjak, which was the last stop on the way from Anatolia to Iran and being in a sensitive area for Ottoman administration was located in the center, it is seen that it was surrounded by important mineral resources in the south, southwest, west, north and northwest. Bitlis Sanjak in the south-west of Bayezid Sanjak had a voice in terms of production of sulfur and Van Sanjak in the south seemed to be as an important iron production center.

The potassium nitrate being an essential mine for the manufacture of gunpowder and playing a serious role in terms of military industry was also extracted in Van Sanjak. The fact that Bayezid Sanjak was as the border garrison brought up the idea of shipment of potassium nitrate produced in Van Sanjak here. The fact that the region was an important center for iron and potassium nitrate mines provided an opportunity for the military industry development here. In other words, the fact that the eastern border of the Ottoman State was in the fire line from time to time depending on the progress of diplomacy with Iran revealed the military and economic aspects of this region.

On the other hand, the rich mining area around Bayezid Sanjak became a region that attracted Iran, which had raised craftsmen that were skilled in ironwork throughout the history and had a voice in making of military weapons such as swords, daggers and armor. The mines among the products that were forbidden to be exported by the Ottoman State due to the military-strategic importance often became the subject of smuggling from the region to Iran.

* *Dr. Durmuş Volkan KARABOĞA, Süleyman Demirel University, Faculty of Sciences and Letters, Department of History, Isparta/TURKEY, e-mail: vlkn.krb.32@hotmail.com*

The iron extracted and produced in Bitlis and Van Sanjaks was also extracted in Muş Sanjak and Kağızman town. The naphtha (oil) whose economic importance would be comprehended only after the second half of the XIX century in the Ottoman Empire was also an important mine extracted around Bayezid Sanjak. The extraction of naphtha which was especially used for the need of lighting by the local people was performed in the certain areas of Hınıs and Van towns.

The sulfur, which was used for dermatological diseases and for agricultural field, especially in drying fruit, was extracted from and around Mount Ağrı (Ararat) in Bayezid Sanjak. Diadin Town of the same sanjak attracted attention with its sulfuric hot springs and it was considered as an important source of healing for the local community. The gold, which had a crucial importance in terms of the Ottoman finance and as an indispensable raw material for jewelers, was being mined from Muş Sanjak in the west of Bayezid Sanjak.

Ottoman classical heating conditions in the Ottoman society was indispensable for an unique source of wood and charcoal. Moreover, we have found out that mining explorations were carried out throughout the country as a result of mining explorations that took place during the Ottoman period. İndeed, the Eastern Anatolian lands are also rich in coal mines, and Nemrut Mountain skirts located in Van-Bitlis in the vicinity of Bayezid Sanjak were quality coal mining areas in Erzurum, Pasinler, Tortum and Kağızman.

As a result, when we looked generally at Ağrı (Bayezid) and its immediate surroundings in the Ottoman period, it could be said that a wide range of minerals were produced from iron to lead, from copper to gold, from naphtha (oil) to coal, from sulfur to gypsum.

Key words: *Bayezid (Agrı) Sanjak, Mine, Production, Economy, Industry.*

OSMANLI DÖNEMİ (BAYEZİD) AĞRI SANCAĞI HAVALİSİNDEKİ MADENCİLİK FAALİYETLERİNE GENEL BAKIŞ

Durmuş Volkan KARABOĞA*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti döneminde, jeo-stratejik bakımdan önemli bir bölgede bulunan Bayezid Sancağı[1], Osmanlı-İran sınırında bir tampon sancak görevi üstlenmekteydi. Doğu'ya gerçekleştirilen seferlerde gerekli lojistiğin ulaştırılmasında da büyük bir ehemmiyete sahip olan sancak, bilhassa Revan ve Tebriz'e yapılan seferlerde bölge için önemli bir ikmal sancağı konumunda idi.[2] Diğer taraftan Doğu Karadeniz kıyılarının önemli bir limanı olan Trabzon'u Erzurum üzerinden Tebriz'e bağlayan ticaret yolunun üzerinde konumlanan Bayezid Sancağı, Anadolu'dan İran'a giden yol üzerindeki son durağı teşkil etmektedir.[3] Nitekim sahip olduğu bu hususiyetler çerçevesinde Osmanlı idaresi nazarında hassas bir yer olan bölge, aynı zamanda etrafında gerçekleştirilen madencilik faaliyetleri ve bölgedeki yeraltı zenginlikleri ile de dikkat çeken idari birim olmuştur. Bayezid Sancağı'nın yakın havalisindeki sancak ve kazalarda üretilen madenler dolayısıyla da Doğu Anadolu'daki maden yataklarının arasında kalmış bir *sancak* olarak adlandırabileceğimiz bu bölge, özelde Bayezid Sancağı ile yakınındaki sancakların ekonomisine, genelde de Osmanlı ekonomisine ciddi anlamda katkı sağlamıştır.

Bayezid Sancağı'nın periferisinde müşahede edilen madencilik faaliyetlerine geçmeden önce Osmanlı Devleti'ndeki madencilik uygulamasına genel olarak değinmek konumuz açısından yerinde olacaktır. Doğada kıt bulunan altın ve gümüş madenleri bakımından Osmanlı ülkesinin pek zengin olmadığı, ilk dönemlerden itibaren bu madenlerin başka ülkelere akışını engellemek amacıyla yasakların konulduğu bilinmektedir. Ancak yine de geniş Osmanlı topraklarında demir, gümüş, bakır, şap üretimine açılmış alanların bulunduğu da müşahede edilmektedir.[4] Madenler, doğada ya doğrudan metalik halde ya da cevher olarak mevcuttur. Metalik halde bulunan madenlere "doğal madenler", içinde kimyasal bileşikler halinde madenlerin bulunduğu kayalara ise "cevher" adı verilmektedir. Örneğin; altın doğal bir madendir. Gümüş, bakır ve demir hem doğal maden hem de cevher olarak mevcuttur. Kurşun, kalay, çinko ve cıva ise ancak cevherden tasfiye yoluyla (ısı kullanılarak) elde edilebilen madenlerdir.[5] Hazır halde bulunanların haricinde, başka yeni madenler bulma işinde devlet'in büyük gayret sarf ettiği ve teşkilat kurduğu bilinmektedir. *Hutman* veya "cevher arayıcı" denilen ve günümüzün maden mühendisi konumundaki bu işlerden anlayan kimseler, maden bulunması ihtimali olan bölgelere gönderilir, buralarda tetkîk yaparlardı. Yine nakdî mükafat verilmek veya muktedirse işletmeyi kendisine ihale etmek ve muayyen bir resimden "muaf tutmak" gibi şekillerle memnun edildikleri için halktan bazı kimseler de şüpheli mahalleri haber verir veya buradan numune getirirlerdi. Bu şekilde yeni

* *Dr. Durmuş Volkan KARABOĞA, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, e-posta: vlkn.krb.32@hotmail.com*

keşfedilen maden bölgelerine özel mübaşirler gönderilir, beş on okka numunelik cevher aldırılarak yakın bir darphaneye ya da İstanbul'a getirilir, orada çeşni tutulur, yani ham ve karışık cevhere nispetle madenin yüzde oranı, maliyeti hesaplanır, işletildiği takdirde mîrîye kâr sağlayacağı anlaşılırsa faaliyete geçirmek için teşebbüse girişilirdi.[6] Osmanlı döneminde maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır madenlerinin saflaştırılarak külçe haline getirildiği tesislere *kalhâne* adı verilmekte idi.[7] Bu türden tesisler, maden ocaklarının yanında bulunabildiği gibi, yakınında bir maden ocağı bulunmayan ya da herhangi bir şekilde maden üretim faaliyetine rastlanmayan yerlerde ve şehirlerde de bulunabilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde hemen her maden ocağının yanında bir darphanenin bulunması, ekonominin değerini belirleyen ölçüt olarak ifade edebileceğimiz para basımında, madenlerin büyük önem taşıdığını göstermektedir. Diğer taraftan madenler, askerî açıdan da Osmanlı Devleti için büyük bir önem arz etmekte idi. Dolayısıyla bakır, kurşun ve güherçile gibi madenlerin askeri araç gereç yapımı maksatlarına yönelik olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Madenlerin taşıdığı büyük önem dolayısıyladır ki, daha kuruluş döneminden itibaren Osmanlı idaresi, yeni maden ocaklarının ele geçirilmesine veya işletilmesine özel bir önem vermiş ve bu anlamda gereken titizliği göstermiştir. Zamanla artan maden işletme faaliyetleri neticesinde ülke genelinde sayıları yüze ulaşan maden ocakları ile birlikte madencilik, Osmanlı Devleti'nde başlı başına bir sektör haline gelmiştir. Bu sektörün unsurları arasında sayıları binlerle ifade edilen maden işçileri ilk sırayı teşkil etmiştir. Bu sektörün diğer unsurları arasında, maden için gerekli olan odun, kömür ve kütüğü kesip yakarak temin eden ve maden cevherlerinin işlendiği yerlere nakledenleri, üretilen madenleri gerekli yerlere taşıyanlarla, onları piyasaya pazarlayanları ve madencilikle ilgili çeşitli zanaatlarla uğraşarak geçimini sağlayan grupları da sayabiliriz. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XIX. yüzyılda Batılı müteşebbislere ülkede madencilik alanında imtiyazların verilmeye başladığı döneme kadar madenler üzerinde devlet mülkiyetinin hâkim olduğu görülmektedir.[8] Maden vergisi bağlamında İslâm hukuku kaidelerini baz alan Osmanlı Devleti, maden vergisi alanında beşte bir (1/5) gibi yüksek bir nispet koymuş, buna mütenazır olarak fertlere, buldukları madenlerde mülkiyet hakkı tanımıştır. Devlete ait madenleri, şartlarına uygun işletenlerin işletme haklarına riayet edilmiştir.[9]

Maden mıntıkaları, geniş yetkilere sahip olan maden eminleri tarafından idare edilmekteydi.[10] Osmanlı uygulamasında maden üretim işlemlerinin gayet organizeli bir metotla yürütüldüğü bilinmektedir. Her maden bölgesi, kimsenin birbirinin sınırına müdahale etmediği çeşitli müteşebbis grupların faaliyet alanlarına ayrılmaktaydı. Bu grupların başında ise nezaretçi olarak ustabaşılar bulunmakta ve üretimi onlar yürütmekteydi. Bir ustabaşı, emrinde ustalar ve madenci ameleleri bulunduğu halde kendisine verilen bölgede üretimde bulunurdu. Maden yataklarında çalışmaların mum ışığı ya da kandil ile yapıldığı göz önünde bulundurulursa o dönemde maden ekonomisinin ne denli zor şartlara dayandığı kolayca anlaşılabilir.[11]

DEMİR, GÜHERÇİLE VE KURŞUN ÜRETİMİ

Demir, doğada hem doğal maden hem de cevher olarak bulunur. Doğal demir, içerisinde bol miktarda (%5-%26 oranında) nikel bulunan meteorik demirdir. Cevher-demir ise, parlak ve metalik görünümleri olan demir oksitlerdir. İşlenebilir demir, en az 1100°-1150°C ısıda ve yakıt olarak odun-kömürünün (karbon) kullanıldığı bir fırında tasfiye edilen ve tasfiyeden sonra tekrar tekrar

ısıtılıp, tekrar tekrar çekiçlenmek suretiyle elde edilen demirdir. Demirin kalitesi, yani sertliği ve işlenebilirliği, içine karışan karbon miktarına bağlıdır. Demirin içindeki karbon miktarı yükseldikçe, demir sertleşir ve dayanıklılığı artar.[12] Sivil kullanımdan çok askeri amaçlara yönelik faaliyet gösteren demir madenlerinde, top ve gülle dökümünden nal ve mıh yapımına kadar pek çok farklı alanlarda üretim yapılmaktaydı.[13] Güherçile ise barut imalatında kullanılmakta idi.[14] Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Bayezid Sancağı'nın hemen güneyinde yer alan Bitlis Sancağı'ndaki Koltik, Tatvan ve Güzeldere nahiyelerinde demir mağaralarının (galeri) bulunduğuna dair veriler mevcuttur. Demir madeni çıkarılan bu galerilerden *"resm-i mağara-i ahen"* adı verilen bir vergi alınmakta olup sancak genelinde toplam 4.050 akça demir vergisi tahsis edilmiştir.[15] Bu veriden hareketle maden üretiminden 1/5 vergi alındığına göre bu dönemde Bitlis Sancağı'ndaki toplam demir üretiminin akça cinsinden değeri 20.250 akça'dır. Dolayısıyla Bitlis Sancağı'nda çıkarılan demirin, askeri anlamda büyük önem arz etmesi dolayısıyla serhadde bulunan Bayezid, Van gibi merkezlerdeki kalelerin savunulması için gönderildiği kuvvetle muhtemeldir. XVI. yüzyılda, Van Sancağı'na tâbi Kârcikan ve Gavar nahiyelerinde demir madeni bulunduğu bilinmektedir. Bu nahiyelerde çıkarılan demirden üretilen güllelerin yıllık üretim hacmi 40.000 adet idi.[16] Hicri 979 tarihli bir mühimme kaydına göre Van güherçile madenlerinde 33 nefer çalıştığı bilinmekle beraber[17] Van Sancağı'ndaki güherçile kalhânelerinden çıkarılan güherçilenin tahsiline mültezim olanların Van ambarına teslim etmek zorunda oldukları miktar, 3 yılda 1.200-2.000 kantar idi.[18] Nitekim bir kantarın 44 okka yani 56.452 kg. olduğu bilindiğine göre[19], üç yılda üretilen güherçile miktarı 113.000 kg. idi. Güherçile madenlerinin işletilmesinde su hayati bir öneme sahip olduğundan su sıkıntısı çekilmemesine azami önem gösterilmiştir. Suyun yetersiz olduğu durumlarda üretimin devamını sağlayabilmek adına kalhânelerin yerlerinin değiştirilerek daha uygun yerlerde üretimin yapıldığını görmekteyiz. Örneğin; Erzurum beylerbeyi ve defterdarına gönderilen bir hükümde, Erzurum'da güherçile işlemenin suyun azlığı nedeniyle müşkül olduğu ve Oltu'da kurulursa yılda dokuz ay işlemesinin mümkün olacağının güherçile ustası Bayram tarafından bildirildiği belirtilerek, kalhânenin Oltu'da kurulması istenmiştir.[20] XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Bitlis Vilâyeti'nin Kibrit, Zac, Engisor ve Kultik yörelerinde demir madeni üretimi devam etmekte idi.[21] Bayezid Sancağı'nın batısında bulunan Muş Kazası'nın Kendmir ve Alagöz dağlarında da demir ve kurşun[22]; Kars Sancağı'nın Kağızman Kazası'na ait Paslı köyünde demir, Sarıkamış ve Çepikler'de ise kurşun madeni çıkarılmaktaydı.[23] İran'ın, öteden beri demir sanayiinde önemli bir yere sahip olması, en iyi kilitleri, kılıç, zırh ve silahları ustalıkla yapmaları[24], İran'ın Bayezid Sancağı çevresinde bulunan demir madenlerine ilgisini arttırmaktaydı.

Yapılarda taşları tutturmakta, camilerin kubbelerini örtmekte, boru ve oluk yapımında kullanılan kurşun[25], aynı zamanda önemli bir harp mühimmatı olduğundan, zaman zaman bu madenin istenilen miktarda tedarik edilmesinde yetersiz kalındığı da olmaktaydı. Zira İran sınırının kontrol altına alınabilmesi için merkezi yönetimin özel bir çaba harcadığını görmekteyiz. Nitekim bu doğrultuda Erzurum beylerbeyine gönderilen 1574 yılına ait bir hükümde, Çatha madeninde hasıl olan kurşunun İran'a kaçışının engellenmesi için özel ihtimam gösterilmesi istenmiştir. 1578 yılında askeri alanda kullanılmak üzere Erzurum'daki Çaniçe madeninden 6.000 kantar (339.000 kg.) kurşun talep edilmiştir.[26] Yine XVI. yüzyılda kurşun madeni, Van Beylerbeyliği sınırları içerisinde Hakkari Sancağı'nda çıkarılmakta idi. 1577-1578 tarihli bir mühimme kaydı-

na göre bölgede çıkarılan kurşundan 7.000 kantar kurşunun İmâdiye hakimi tarafından Musul'a, buradan da kelekler vasıtasıyla Bağdat'a gönderilmesi istenmiştir.[27] Nitekim Bayezid Sancağı'nın da içinde bulunduğu Doğu Anadolu'da gerçekleşen demir, kurşun ve güherçile üretimi, bu bölgede askeri sınaının oluşmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda Erzurum ve Van tophaneleri, stratejik konum dolayısıyla Osmanlı doğu sınırını oluşturan Erzurum-Kars-Bayezid-Van bölgelerinin güven altına alınmasında büyük rol oynamıştır.

BAKIR VE GÜMÜŞ ÜRETİMİ

Bakır, doğada hem doğal maden hem de cevher olarak bulunur. Doğal-bakır parçalarına dere yataklarında veya bakır cevherlerinin aşınmış üst tabakalarında rastlanır. Doğal-bakır parçalarının yüzeyi okside olduğundan, rengi morumsu yeşildir, bu sebeple kolay kolay göze çarpmaz. Ancak bu parçaların ırmak sularıyla yıkanıp aşınan kısımlarından içteki bakırın kırmızı rengi görünür. Bakır, altından ve gümüşten daha sert bir madendir; soğuk halde dövülürse, büsbütün sertleşir ve işlenemez duruma gelir.[28] Bakır, Osmanlı döneminde oldukça stratejik bir öneme sahip bir maden olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu maden, geniş bir sivil kullanım alanının yanında, askerî açıdan da büyük bir kullanım alanına sahiptir. Genellikle tophanede, cebehanelerde ve tersanede kullanılmasından dolayı devlet için stratejik önem arz eden bakırın, devletin izni olmaksızın dışarıya ihraç edilmesi yasaktı. Hatta öyle ki, ihraçtan ziyade ülke içerisinde bakırın sürümü bile devletin izni dahilinde gerçekleşmekteydi.[29] Belgelerde sim, fidda ya da nukre olarak geçen[30] ve doğada hem doğal maden, hem de cevher olarak bulunan gümüş ise, dere yataklarından toplanır ya da kayaların içerisinde damar halinde bulunur.[31] Osmanlı döneminde bazı bakır maden ocaklarında, gümüş üretiminin yapıldığı da bilinmektedir.[32]

Osmanlı dönemi Anadolu topraklarında büyük oranda Küre, Gümüşhane ve Ergani'de çıkarılan bakır[33], Doğu Anadolu'da Bayezid Sancağı çevresinde de üretildiği bilinmektedir. Özellikle XIX. yüzyılda Kars Sancağı'nın Kağızman Kazası, bu anlamda dikkat çeken bölge olmuştur. Bu kazaya ait *Bayam* ile *Beroş* köyleri bakır madeninin çıkarıldığı yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.[34] Yine bu madenin XIX. yüzyılda ise Bayezid Sancağı'nın güney cenahında bulunan Bitlis Kazası'nın *Huyut* nahiyesindeki Ziyvi köyünde üretildiği bilinmektedir.[35] H.1281 yılına ait bir arşiv belgesinde, Doğu Anadolu'da yeni gümüş ve bakır madenlerinin bulunduğu haberi üzerine, bölgeye maden işinden anlayan iki ustanın irsal edilerek, Ergani Maden-i Hümayûn'a belli bir miktar numune göndermeleri ve Ergani'deki maden mühendisinin bu numunelerin çeşnilerine bakması yönünde bir bilgi bulunmaktadır.[36] Bayezid Sancağı'nın içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu'daki hudud sancaklarından İran'a zaman zaman bakır kaçırıldığı da olmuştur. Örneğin; 1568 tarihli bir hükümde, İran'a giderken yakalanan 82 yük ve 8 külçe bakırın yerel kazancılara satılarak, elde edilen gelirin mîrîye devredildiği bilinmektedir.[37]

NEFT (ZİFT-PETROL)

Enerji kaynağı olarak genellikle odun ve odun kömürünün kullanıldığı bu dönemde yürürlükte olan şer'î hükümlere göre devlete ait olan neft madenlerinin yeraltından çıkarılması konusunda 1639 yılına kadar hiç kimseye imtiyaz verilmemiş, maden işletmesi kendiliğinden yüzeye çıkan zift ve neftin havuz ya da kaplarda biriktirilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Tıp, gemicilik ve inşaat alanlarında da kullanılmakla beraber, aydınlatma ve yemek pişirme, petrolün başlıca kullanım alanları olarak göze çarpmaktadır.[38] XIX. yüzyılda Bayezid Sancağı'nı da içerisine alan Erzurum Eyaleti'nde Hınıs Kazası'na bağlı

Katranlı köyü girişindeki *Hamurbit Dağı*'ndan Temmuz ve Ağustos aylarında "nefte" diye adlandırılan kaynaklardan "neft" madeni çıkmakta idi. Günlük hayatta insanlar bunu alıp evlerinde bezir yağı yerine lambalarda kullanıyorlardı. Yine Van Kazası'nda büyük bir kuyudan zift çıkıyordu. Bu zift herkes tarafından alınıp kullanılmasının yanında, civar kazalara da gönderilmekteydi.[39] 1898 yılına ait bir belgede Erzurum Vilayeti (Tercan Kazası) dahilinde bakîr petrol ve neft madeninin bulunduğu ve bu söz konusu arazinin 955 ceribten[40] müteşekkil olduğu ifade edilmektedir.[41] 1913 tarihli başka bir belgede ise Van Eyaleti dahilindeki *Bargiri* nahiyesinin Beşparmak ve Gürzün karyelerinin de içerisinde bulunduğu 363 cerîb alanda petrol (yaklaşık 16 'lik alan) ve nefte rastlandığı müşahede edilmektedir.[42] Osmanlı döneminde neft madenine olan ilgi özellikle XIX. yüzyılda gündeme gelmiş ve bu anlamda Doğu Anadolu'da Bayezid Sancağı'nın güney cenahı ile kuzeyi dikkat çeken bir nokta olmuştur.

KÜKÜRT VE ZIRNİH

Kükürt, güherçile madeni ile beraber barut yapımında kullanılan maden olmakla birlikte, cilt rahatsızlıklarında ve zirâi alanda da kullanılan bir madendir. Zırnih ya da zırnık olarak da bilinen bu maden ise arsenik ve kükürt karışımı bir maddedir.[43] Erciş ve Hakkari'deki madenlerden elde edilen kükürt, XIX. yüzyılda Erzurum Vilâyeti'ne bağlı Bayezid Sancağı'nda, Ağrı Dağı ve etrafındaki bölgelerde çıkarılmakta idi. Yine Bayezid Sancağı'nda bulunan Diyadin Kazası'na bağlı Daver köyü civarında suyu kükürtlü bir kaplıca bulunmaktadır.[44] Bayezid Sancağı'nın yakın havalisinde yer alan Van Sancağı'nın güneyi bilhassa Hakkari Sancağı kükürt ve zırnih madenleri açısından oldukça zengin idi. XIX. yüzyıla ait (H.1266) bir arşiv belgesinde, Hakkari Sancağı'nda çıkan zırnıkın iki çeşit olduğu, kaliteli olanın kantarı 750 guruş, düşük kaliteli olanın ise 200 guruştan işlem gördüğü, bu madenin alıcılarının yani tüccarlarının İran'dan ve Erzurum'dan olduğu belirtilmektedir. Yine aynı sancakta çıkarılan kükürdün ise üç çeşit olduğu ve her 100 kıyyeden 98.5 saf kükürt elde edildiği belirtilmektedir.[45]

ALTIN

Altın, dağ ırmaklarının yataklarında, alüvyon birikintileri arasında, ufak külçeler halinde bulunmaktadır. Pas tutmayan altın, rengi ve parlaklığı dolayısıyla kolayca göze çarpar. Saf bir maden olmayan altının içerisinde daima doğal olarak bir miktar gümüş, bakır ve demir gibi madenler bulunur.[46] Altın, Bayezid Sancağı'nın batısında bulunan Muş Sancağı'nın Varto Kazası'na bağlı Kandemiro ve Bazikan köyleri civarında çıkarılmakta idi.[47]

KÖMÜR VE KAYA TUZU

Isınmada ve fırıncılıkta kullanılan kömür, Van-Bitlis arasında Nemrut Dağı eteklerinde, Hizan Kazası Tatvan köyü dağlarında[48], Erzurum Kazası'nın Ovacık nahiyesinde, Pasinler Kazası'nın Sıvışlı köyü civarında, Tortum Kazası'nın Otha nahiyesinde[49], Kars Sancağı'nın Kağızman Kazası'ndaki Beroş ve Pernavut'ta[50], çıkarılmakta idi. Yemeklerde vazgeçilmez bir madde olarak karşımıza çıkan ve aynı zamanda gıda, dokuma ve deri sanayiinde önemli yeri olan tuz ise, ya sahillerde bulunan tuzlalardan ya da yer altında bulunan ocaklardan çıkarılmaktaydı. Ocaklardan çıkarılan madene kaya tuzu denilirdi.[51] Kaya tuzu ise Kars Sancağı'nın Tuzluca ve Kağızman yörelerinde üretilmekteydi.[52]

ALÇI TAŞI VE KİREÇ TAŞI

Bayezid Sancağı'nın kuzeyinde çıkarılan bu madenler, ticari bir öneme sahip idi. Aş-

kale civarında çıkarılan alçı taşı, civar köy ve kazalarda kullanılmakta idi. Pasinler Kazası'nın Güllü köyü civarında kireç taşı, Torton köyünde alçı taşı çıkartılarak Erzurum ve yakın çevresinde satılmaktaydı.[53]

SONUÇ

Bayezid Sancağı'nın da içerisinde yer aldığı geniş Doğu Anadolu toprakları, çok değerli maden ürünlerinin bulunduğu bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretim sektörünün önemli bir kolunu teşkil eden madencilik, Bayezid Sancağı havalisinde yoğun bir iktisadi faaliyet alanı oluşturmuştur. Özellikle bölgede askeri mühimmat için gerekli demir, kurşun, güherçile madenlerinin üretimi; bu yörede tesis edilen baruthaneler sayesinde bölgenin askeri açıdan savunmasını kolaylaştırmış ve aynı zamanda İran'a yapılacak seferler için de önemli ölçüde rezerv fonksiyonu sağlamıştır. Bayezid (Ağrı) muhitinde çıkartılan madenler yalnız askeri lojistik alanda kullanılmamış, sivil alanda da kullanım alanı sağlayan faaliyet kolunu oluşturmuştur. Bu madenlerden bakır ve gümüş, süs ve ev eşyaları yapımında; altın, ziynet eşyası alanında; kurşun ise yapı işlerinde kullanılmış ve bu suretle madenler, Osmanlı sosyo-ekonomik hayatını önemli ölçüde zenginleştirmiştir. Yine sağlık alanında düşünüldüğünde kolera tedavisinde kullanıldığı bilinen kükürt ile bazı rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan kükürtlü sular (kaplıca), başta Bayezid (Ağrı) yöresi olmak üzere Kuzeydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu bölgesi için ciddi ölçüde şifa kaynağı olmuştur. Diğer taraftan bakıldığında Osmanlı insanının ısınmasında ve günlük hayatta tüketilen ekmeğin yapımında büyük rol üstlenen kömürün üretimi de bölge için büyük önem arz etmiş; Bayezid Sancağı'nın hemen kuzey cenahında bulunan Erzurum Kazası başta olmak üzere, Tortum, Pasinler ve Kağızman kazaları kömür madeni yatakları bakımından öne çıkan bölgeler olmuştur. Yine Bayezid Sancağı'nın kuzeydoğusunda yer alan Tuzluca yöresi ise, gıda ve deri endüstrisinde önemli yeri olan tuzun çıkarıldığı ve üretildiği bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diyadin bölgesinde yapılan madencilik çalışmaları

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Ağrı ve yöresi, tarih boyunca pek çok kavme ev sahipliği yapmıştır. Bunların en önemlilerinden biri Urartular'dır (M.Ö.900-600). Urartu hakimiyetinden sonra Ağrı yöresi Persler ile Bizans arasında mücadele konusu olmuştur. 750 yıllarından itibaren ise Abbasiler'in egemenlik alanı içine girmiş, 1054 yılında da ilk Türk akın-

larına mâruz kalarak Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in oğlu Yakutî Bey tarafından 1064 yılında Türk idaresi altına alınmıştır. Bundan sonra İlhanlı ve Timurlu istilâlarına uğrayan Ağrı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleriyle kısa bir süre Safeviler'in idaresinde kalmış, nihayet 1548 İran seferi sonunda Osmanlı hakimiyetine geçerek Van Eyaleti'ne bağlı Bayezid Sancağı'nı meydana getirmiştir. Daha sonraları bazen Van, bazen de Erzurum Eyaleti'ne bağlanan Bayezid Sancağı topraklarındaki Ağrı'nın merkezi Doğubayazıt olmuştur. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı", *TDVİA*, C.I, İstanbul 1988, s.479.

2 Hakan Kaya, "Bayezid Sancağı Örneğinde Osmanlı İdari Yapısında Yurtluk-Ocaklık Sistemi", *Current Research in Social Sciences,* Cilt:2, Sayı:1, 2016, s.17.

3 Metin Tuncel, "Doğubayazıt", *TDVİA*, C.9, İstanbul 1994, s.492.

4 Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, S.203, Ankara 1988, s.259.

5 Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi, İstanbul 1978, s.8.

6 Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara 1943, s.121-122.

7 Mehmet Ali Ünal, "Kalhâne", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s.369.

8 Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.312-313.

9 Ali Şafak, İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı, İstanbul 1977, s.126-138.

10 Muzaffer Göker, "Türklerde Sanayi", *Belleten*, S.7-8, C.II, Ankara 1994, s.441.

11 Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.98-100.

12 Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi, s.14-15.

13 Ümit Koç, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Elâzığ 2003, s.16.

14 Ümit Koç, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Güherçile Madenlerinin İşletilmesi ve Barut İmalatı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.145/2003, s.85.

15 BOA, *TD 413*, s.22-113.

16 BOA, *MD 35*, s.76.

17 BOA, *MD 16*, s.50.

18 Orhan Kılıç, *Van Sancağı (1548-1648)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Elâzığ 1994, s.360.

19 Mehmet Ali Ünal, "Kantar", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.372.

20 Ümit Koç, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Güherçile Madenlerinin İşletilmesi ve Barut İmalatı", s.84.

21 Ebru Polat, *H.1310 (M.1892) ve H.1317-1318(M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006, s.385.

22 Murathan Keha, *Islahat'tan Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2012, s.183. Kurşun, Osmanlı madenciliğinde genellikle gümüş üretimi yapılan ocaklarda ikinci ürün olarak elde edilen bir madendir. Osmanlı Devleti'nde özellikle askeri alanda top dökümünde ve sivil alanda da başlıca çatı kaplamacılığında kullanılan kurşun madeni ülke genelinde bulunduğu bilinmektedir. Bkz. Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", s.319.

23 Hürü Sağlam, *H.1287-1288-1289-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Sâlnamelerine* Göre Kars Sancağı, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2011, s.55.

24 Abdulhalik Bakır, "İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, S.232, Ankara 1998, s.573.

25 Abdulhalik Bakır, "İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", s.537.

26 Ümit Koç, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi*, s.21.

27 BOA, *MD 30*, s.41.

28 Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi, s.10-11.

29 Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", s.319.

30 Hamit Şafakcı, *Bozkır'da Madencilik (1776-1839)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s.246.

31 Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi, s.10.

32 Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, S.229, Ankara 1996, s.709.

33 Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.796.

34 Hürü Sağlam, *H.1287-1288-1289-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Sâlnamelerine* Göre Kars Sancağı, s.55.

35 Ebru Polat, *H.1310 (M.1892) ve H.1317-1318 (M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.385.

36 BOA, *A.} MKT.MHM. 302-79*, s.1-3.

37 Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", s.798.

38 Volkan Ş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2007, s.1.

39 Murathan Keha, *Islahat'tan Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)*, s.182.

40 1 cerib: Tûl (boy) ve arz (en) olarak 60 arşın. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, s.474. Bir arşın ise 73 cm olarak bilinmektedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Arşın", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.49. Bu verilerden hareketle, 1 cerîb= 4.380 cm=43 m; 955 cerîb ise 4.182.900 cm=42 km'dir. Dolayısıyla 955 cerîb, arazi bazında verildiğinden 42 olarak tespit edilmektedir.

41 BOA, *Y.A.RES. 94-75*, s.2.

42 BOA, *A.}DVN.MKL.54-29*, s.1.

43 Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", s.713.

44 Murathan Keha, *Islahat'tan Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)*, s.183-189. Ayrıca bkz. Cemal Ersü, *Sâlnamelerde Bayezid Sancağı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2011, s.114.

45 BOA, İ.MVL. 167-4951.

46 Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi, s.8.

47 Ebru Polat, *H.1310(M.1892) ve H.1317-1318(M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.385.

48 Ebru Polat, *H.1310(M.1892) ve H.1317-1318(M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.385.

49 Tunç Ağaver, *Vilâyet Salnâmelerine* Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310,1317,1318), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s.73-85.

50 Hürü Sağlam, *H.1287-1288-1289-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Sâlnamelerine* Göre Kars Sancağı, s.55.

51 Abdulhalik Bakır, "İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", s.540.

52 Hürü Sağlam, *H.1287-1288-1289-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Sâlnamelerine* Göre Kars Sancağı, s.55.

53 Murathan Keha, *Islahat'tan Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)*, s.181.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA. TD 413. (Tahrir Defteri)
- BOA. MD 35. (Mühimme Defteri)
- BOA. MD 16. (Mühimme Defteri)
- BOA. MD 30. (Mühimme Defteri)
- BOA. A.}MKT.MHM. 302-79. (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı)
- BOA. İ.MVL.167-4951. (İrade Meclis-i Vala)
- BOA. Y.A.RES. 94-75. (Yıldız Resmi Maruzat)
- BOA. A.}DVN.MKL. 54-29. (Sadaret Mukavelenameler)

Tetkik Eserler

Ağaver, T.: *Vilâyet Salnamelerine Göre Erzurum Vilayeti (H.1310,1317,1318)*, Atatürk Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2010.

Altunbay, M. 2002: "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.791-801.

Bakır, A. 1998: "İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, S.232, Ankara, ss.519-589.

Çağatay, N. 1943: "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara, ss.117-126.

Ediger, V.Ş.: *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2007.

Ergenç, Ö. 1988: "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, S.203, Ankara, ss.501-533.

Erginsoy, Ü.: İslam Maden Sanatının Gelişmesi, İstanbul 1978.

Ersü, C.: *Salnamelerde Bayezid Sancağı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2011.

Göker, M. 1994: "Türklerde Sanayi", *Belleten*, S.7-8, C.II, Ankara, ss.433-444.

Halaçoğlu, Y. 1988: "Ağrı", *TDVİA*, C.I, İstanbul, 1988, ss.479-481.

Kaya, H. 2016: "Bayezid Sancağı Örneğinde Osmanlı İdari Yapısında Yurtluk-Ocaklık Sistemi", *Current Research in Social Sciences*, C.2, S.1, ss.17-26.

Keha, M.: *Islahat'tan Meşrutiyet'e Erzurum (1856-1876)*, Atatürk Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2012.

Kılıç, O.: *Van Sancağı (1548-1648)*, Fırat Üniversitesi SBE (Doktora Tezi), Elâzığ 1994.

Koç, Ü.: *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi*, Fırat Üniversitesi SBE (Doktora Tezi), Elazığ 2003.

_____ 2003: "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Güherçile Madenlerinin İşletilmesi ve Barut İmalatı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.145, ss.79-92.

Polat, E.: *H.1310 (M.1892) ve H.1317-1318 (M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Salnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Erciyes Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes 2006.

Sağlam, H.: *H.1287-1288-1289-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı*, Kafkas Üniversitesi SBE(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2011.

Şafak, A.: İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı, İstanbul 1977.

Şafakcı, H.: *Bozkır'da Madencilik (1776-1839)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Konya 2013.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.

Tızlak, F.: *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

_____1999: "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.312-321.

_____1996: "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, S.229, Ankara, ss.703-718.

Tuncel, M. 1994: "Doğubayazıt", *TDVİA*, C.9, İstanbul, ss.492-494.

Ünal, Mehmet A.: *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

MINERALOGICAL-CHEMICAL AND PHYSICAL PROPERTIES OF PELOIDS USED IN SPAS AROUND OF DİYADİN (AĞRI): AVAILABILITY IN PELOTHERAPY

Muazzez ÇELİK KARAKAYA*
Necati KARAKAYA**

ABSTRACT

The mineralogical, chemical and physical properties of the peloids used by the patients in the vicinity of the Diyadin (Ağrı) have been investigated and recommendations were made. It has been observed that the naturally formed soils around the spas are mixed with thermal waters and peloids are used by the patients to coating their skin and partly to enter the primitive mud pool.

Mineral types and composition, morphological characteristics and chemical composition of muds samples were examined by X-ray diffraction, ICP-EAS and scanning electron microscope, respectively. In addition, some physical properties have been measured in situ from both in the mud and the thermal waters. It has been found that the mud samples of are generally consist of clay minerals which are smectite, illite and kaolinite, and in addition to feldspar, quartz, calcite and gypsum and pyrite minerals.

In situ measurements of thermal waters, temperature is 57.5 ° C, pH is 6.80-6.85 and EC is 2.37-2.40 mS/cm. Muds were measured at an average temperature of 38 °C, pH of 7.3, and EC of 2.15 mS/cm. The water samples are usually Na-Ca-(Mg)-SO4/HCO3 in character. The physical properties e.g., viscosity, consistency limits, surface area, abrasivity capacity, thermal properties, etc. of the samples were also investigated because the mineralogical properties have an effect on the physical properties of the material. Peloids have very high plastic and semi-hard properties. The cation exchange capacity is 33 meq / 100g and the BET surface area is 33-45 m^2/g. The muds have similar viscosity and thixotropic properties and are not flowable. It can be used therapeutically according to viscosity/ thixotropy values.

It has been determined that the mud samples can be used in health problems where heat therapy is applied, according to the cooling kinetics and the specific heat values they can maintain for 22 to 24 minutes. The abrasivity is partially high and may irritate the skin. Taking into account the water absorption and oil absorption capacities, it is determined that they will not cause excessive dryness of the skin, and therefore, when applied to dry skins will not be caused skin rashes or moisture loss.

The all elements and especially toxic element, e.g., As, Cd, Hg, Pb, Sb, etc., contents of the studied thermal muds were higher or lower than the commercial herbalist clay (CHC), pharmaceutical clay (PC), natural clay (NC), average clay (AV), and Canadian natural health products guide (NHPG). Nearly all of the toxic elements were higher than the PC in most of

* *Prof. Muazzez ÇELİK KARAKAYA, Konya Technical University, Konya/TURKEY, e-mail: mcelik@selcuk.edu.tr*
** *Prof. Necati KARAKAYA, Konya Technical University, Konya/TURKEY, e-mail: necati23@outlook.com*

the samples.

The toxicity of some hazardous elements was compared especially the pharmaceutical clay and also evaluated together with other parameters. It has been found that the As contents are 5-21 times higher than the content of the toxic and/or dangerous element contents, e.g., As, Pb, Mo, Se, Cu, Zn, Ni, Vb, and the Pb content has also been partially exceeded the specified limit. According to NHPG, the content of especially As and partly Th is high.

Since arsenic will be risky, especially irritated skins, solutions should be produced to prevent of the element to cause the harm. According to the abovementioned properties, it can be recommended that the peloids can be used in the therapy of some muscular and joint problems due to their suitable grain size, the clay content, the heat capacities and the chemical composition, except As.

The pH of the peloids is close to neutral, so the solubility of the toxic element partially will be low, however care must be taken in particular about As and partly Hg. ^{226}Ra and ^{40}K activity concentrations of the investigated samples are above the global average and some peloids.

Therefore, according to their radioactivity samples may be classified as radioactive muds. However, this has not been confirmed when it is taken into account for the radiological hazard.

Key words: *Ağrı-Diyadin, peloid, therpy, thermal mud.*

DİYADİN (AĞRI) YÖRESİ KAPLICALARINDA KULLANILAN ÇAMURLARIN MİNERALOJİK-KİMYASAL VE FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ: PELOTERAPİDE KULLANILABİLİRLİĞİ

Muazzez ÇELİK KARAKAYA*
Necati KARAKAYA**

GİRİŞ

Alternatif tıp olarak kullanılan ve günümüzde de talebi giderek artan ve önem kazanan kaplıca tedavisi, balneoterapi, peloterapi ismi ile de bilinir. Kaplıca tedavisi veya kürü genelde toprak (peloid), su ve iklim kaynaklı doğal tedavi edici etkenlerin, banyo, içmece veya inhalasyon yoluyla hastaya uygulanmasını şeklinde yapılmaktadır. Diyadin kaplıcalarında da termal sular banyo ve inhalasyon şeklinde yapılmaktadır. Balneoterapinin bir alt dalı olan peloterapi veya peloidoterapi, jeolojik veya biyolojik kaynaklı doğal çamurlar olan peloidlerin termal sular ile uygun koşullarda olgunlaştırılması sonrası hastaya terapi şeklinde belli seanslarla ve sürelerde uygulanmasını ifade eder.

Kaplıca alanı, Ağrı İli'nin güneydoğusunda 60 km uzaklıkta bulunan Diyadin İlçesinin 7 km güneyinde yer alır **(Şekil 1)**. Kaplıca bölgesi birbirinden kopuk olarak bulunan Yılanlı, Davut ve Köprü kaplıcaları yanında çok sayıda sıcak su çıkışları da mevcuttur. Bölgede kaplıcalar çevresinde doğal olarak oluşmuş kısmen alüvyal topraklar, kısmen bitkisel malzemece zengin olan çamurlar yanında termal suların bileşimindeki elementlerin çökellerinden oluşan malzemenin de tek başına veya karışım halinde hastalar tarafından ciltlerine sürme şeklinde, kısmen de ilkel çamur havuzuna girme şeklinde peloid kullanımı yapıldığı gözlenmiştir.

Diyadin kaplıcalarının bulunduğu alan ülkemizin jeotermal potansiyele sahip önemli bölgeleri arasında yer alır. Doğu Anadolu aktif tektonik hareketleri ve Kuvaterner dönemindeki volkanizmanın (Tendürek) ürünlerinin yaygın olarak gözlendiği bölgede birçok alanda ısısı 70-95 °C arasında değişen sıcak su çıkışları vardır. Termal suların rezervuar kayaçlarını Paleozoyik-Mesozoyik yaşlı metamorfik kayaçlar ile Miosen-Pliyosen yaşlı kırıntılı tortul ve karbonat kayaçları oluşturur. Pliyosen-Kuvaterner yaşlı volkanik ve volkanoklastik kayaçlar termal suların örtü kayaçlarıdır (Pasvanoğlu ve Güler 2010). Bazaltik ve andezitik lavlar ile volkanoklastik kayaçlardan oluşan Üst Miyosen birimleri, en yaşlı birimler olup, Pliyosen birimleri tarafından uyumsuz olarak örtülür (Kalkan ve diğ., 2012 referansları).

Yöre haklı tarafından kullanılan özel işletmelere ait çok sayıda tesis vardır, ancak hizmet kalitesi oldukça düşüktür. Çamur kullanım havuzu olarak bulunan iki havuz ve çamur gölcüğü kaza nedeniyle kapatılmıştır **(Şekil 2)**. Sıcak su çıkışları yakınında çoğunlukla bazik tüf ve bitkisel malzemenin etkileşimi ile oluşan çamurların kaplıcalara gelen halkı tarafından kullanıldığı söylenmiştir. Kaplıcalardan cilt hastalıkları yanında, özellikle romatizma, nevrit nöroloji, kadın

* *Prof.Dr. Muazzez ÇELİK KARAKAYA, Konya Teknik Üniversitesi, Konya/TÜRKİYE, e-posta: mcelik@selcuk.edu.tr*
** *Prof.Dr. Necati KARAKAYA, Konya Teknik Üniversitesi, Konya/TÜRKİYE, e-posta: necati23@outlook.com*

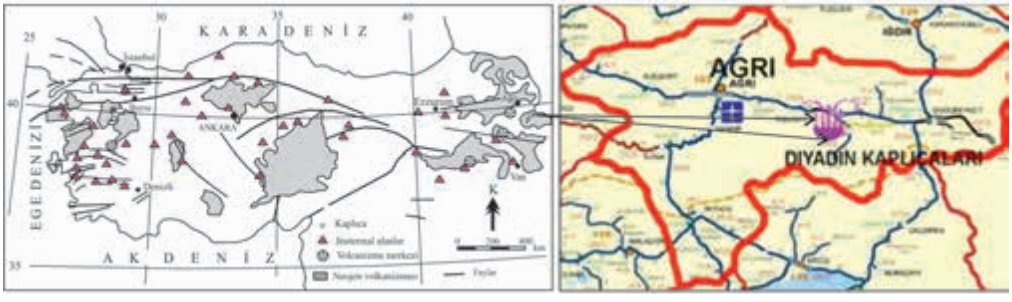

Şekil 1: *Ağrı ili Diyadin kaplıcalarının lokasyonu ve Türkiye'nin aktif fay sistemleri ve jeotermal alanları (Şimşek, 2015'den sadeleştirilmiştir).*

hastalıkları, kemik ve kireçlenme hastalıkları, siyatik ve metabolizma bozukluğu gibi hastalıklarının tedavisinde yararlanılmaktadır.

Diyadin kaplıcalarında halkın kullandığı çamur/peloidin bazı temel özellikleri incelenmiştir. Bunların başında çamurun mineralojisi ve kimyasal bileşiminiz incelenmesi yer almaktadır. Ayrıca çamurların birçok teknolojik özellikleri de incelenerek kullanıma uygunluğunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu özelliklerin arasında su-yağ emme kapasitesi, nem, şişme miktarı, ısı tutma kapasitesi ve soğuma oranı, aşınma parametreleri, yüzey alanı ve katyon değiştirme kapasitesi. Elde edilen sonuçlar ışığında peloidin bölgede kullanılan tedaviler açısından uygunluğunun belirlenmesi araştırılmış ve önerilerde bulunulmuştur.

MATERYAL VE YÖNTEM

Belirtilen amaçlar doğrultusunda Diyadin kaplıcaları çevresinde halkın kullandığı çamurlardan ve terkedilmiş çamur havuzundan alınan çamurlar, termal su kaynaklardan alınmıştır.

Mineralojik bileşimin belirlenmesi amacıyla, numuneler kurutulup öğütülmüş, öğütülen numunelerde tüm kaya ve detay kil analizleri için Hacettepe Üniversitesi Laboratuvarlarında Rigaku D/ Max 2200 PC XRD cihazı ile CuKα (λ=1.542 Å) yaptırılmıştır. Detay kil analizinde ise öğütülen numuneden normal, etilen glikollü, 490°C'de dört saat fırınlanmış örnekler olmak üzere üç adet çekim gerçekleştirilmiştir. İncelenen peloid örneklerinin ana ve iz element analizleri Acme (Kanada) Laboratuvarında yaptırılmıştır. Analizlerde ICP-MS ve EAS (Inductial Couple Plazma–Mass Spectrometry, Emission Spectrometry) ile ana oksit ve iz element, ateşte kayıp, Leco analizi ile de toplam C ve S analizleri yapılmıştır. Numunelerin aşındırma kapasitesinin ölçümünde AI-1000 model Einlehner aşındırma test cihazı kullanılmıştır. Özgün ısı değerleri Diferansiyel Taramalı Kalorimetri (DSC) cihazı ile ve soğuma kinetikleri Gomes (2002) ve Rebelo vd. (2011) tarafından belirtilen yöntemler dikkate alınarak yapılmıştır. Peloid numunelerinin yüzey alanı, gözenek boyutları ve gözenek hacmi ölçümleri azot absorbsiyon tekniği kullanılarak Micromeritics marka Gemini VII 2390 V1.03 model, bilgisayar donanımlı cihaz ile –198°C deki sıvı azot ortamında azot (N2) gazı adsorpsiyonu tekniğine dayalı olarak belirlenmiştir. Peloid-su karşımı halinde hazırlanan, 40°C'daki sıcak su banyosunda bekletilen numunelerin görünür viskoziteleri Brookfield LVDVIII+PRO ultra reometrede ölçülmüştür. İki paralel ölçüm 30 dakika aralıklarla ve farklı kesme oranlarında yapılmıştır. 40°C daki sıcak su banyosunda bekletilen numunelerde 24 saat sonra ölçümler tekrarlanmıştır.

SONUÇLAR VE DEĞERLENDİRME

İncelenen numunelerde bulunan başlıca mineraller kil minerallerinden simektit, yanında illit, kaolinit ve silikat minerallerinden kuvars ve feldispattır, ayrıca karbonat minerallerinden kalsit en fazla bulunan karbonat mineralidir **(Tablo 1, Şekil 3)**. Peloidin (çamur) tedavi/terapi amaçlı kullanımı için bileşiminde simektit grubu kil mineralinin içeriğinin yüksek olması, birçok fiziksel özelliğin değişimini kontrol ettiğinden fazla bulunması istenir. Bunun yanında, özellikle kuvars, feldispat, pirit, asbest, eriyonit ve kısmen karbonat mineralleri ise peloidin bazı özelliklerinin olumsuz yönde etkilemesi yanında sağlık açısından da risk oluşturabileceğinden istenmeyen bileşenlerdir. Söz konusu istenmeyen bileşenlerin malzemede bulunması halinde olgunlaştırma öncesi öğütme, eleme, çöktürme vb. işlemlerle numune ön işlemler yapılabilir.

Tablo 1: *İncelenen numunelerin mineral tür ve içerikleri (%)*

Numune No	Mineral türü ve içerikleri (%)
D-1	Sme(73)+ Fsp(6)+ Qz(6)+ Kln(4)+ Gp(4)+ Py(4)+ Cal(3)
D-2	Sme(58)+ Fsp(14)+ Qz(9)+ Kln(4)+ Gp(4)+ Py(4)+Cal(3)
D-3	Cal(64)+ Sme(36)

Bölgeden üç adet sıcak su örneği alınmıştır, suyun sıcaklığı 57.5 °C pH=6.80, EC=2.37 mS/cm, çamur sıcaklığı 38 °C pH=7.3, EC=2.15 mS/cm, ölçülmüş ve bu suların hafif asidik-nötr karakterde olduğu tespit edilmiştir. Ancak MTA tarafından bölgede yapılan sondaj çalışmaları sırasında çok daha yüksek sıcaklıklarda su çıkışları gözlenmiştir. Birkaç yıldır kontrol edilemeyen bu artezyenin yüksekliği yaklaşık 10 m'dir ve bu kaynakta sıcaklığı 68 °C olarak ölçülmüştür. Hidrojeokimyasal değerlendirme ile üç farklı su tipi tanımlanmıştır: Ca-Na-Mg-HCO3, Ca-Na-HCO3 ve Ca-Mg-SO4 (Karakaya vd., 2017). Çamurun pH ve EC değerlerinin termal suya benzer olması suyun çamurun karakterini etkilediğini göstermektedir.

Isı tutma kapasitesi kullanılan malzemeniz türü, içeriği ve şişme kapasitesi ile de ilişkili parametrelerdendir. Isı tutma kapasiteleri peloid numunesi ile hazırlanan karışımlar için ayrı ayrı belirlenmiş olup 65°C'den 40°C'ye düşme süreleri 31.5-49 dakika arasında bulunmuştur (Şekil 4). Şekilde verilen mavi çizgi, ölçülen sıcaklık verilerinin bir noktasını temsil eder. Siyah sürekli çizgi, belirlenen üstel modeli gösrerir. Bu süre terapi için uygun kabul edilen bir sürenin oldukça üzerinde olan bir süre olup, deneylerin oldukça yalıtımsız koşullarda yapıldığı dikkate alınması gerekir. Özgün ısı değerleri ise 1.10-1.44 J/g.°C arasındadır (Karakaya vd., 2016). Isı tutma kapasiteleri uygun kabul

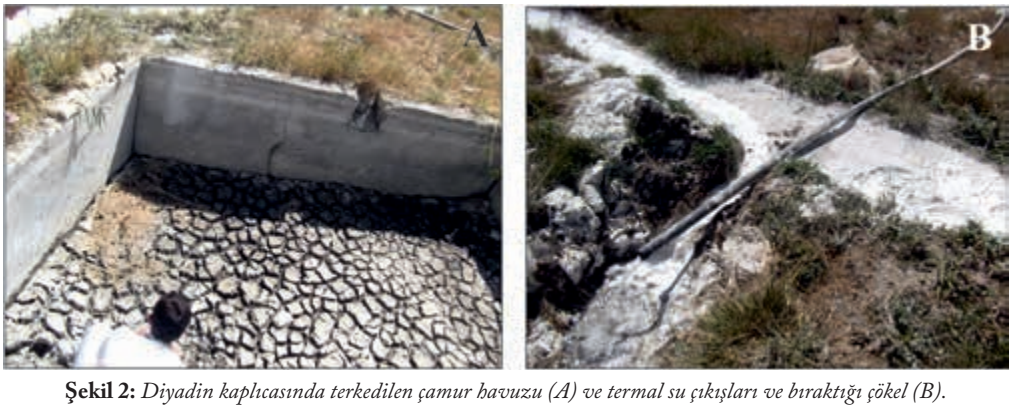

Şekil 2: *Diyadin kaplıcasında terkedilen çamur havuzu (A) ve termal su çıkışları ve bıraktığı çökel (B).*

edilebilecek aralıklarda olmakla birlikte özgün ısı değerleri genelde literatürde verilen değerlerden ve hazırlanan saf kil örneklerinden kısmen düşüktür (Casás vd., 2013; Karakaya vd., 2016). Peloidin ısı tutma ve iletme kapasitesi, peloidin bazı tedavi türlerinde kullanılmasında dikkate alınan en önemli parametrelerden inden biridir. Peloid ayrıca termal suya göre ısıyı daha iyi tutar ve iletimi doku ile doğrudan temas halinde olduğundan daha etkilidir. Bu nedenle vücut yüzeyine bölgesel uygulama veya banyo şeklindeki kullanımlarda sıcaklık etkisi termal sulardan ziyade termal çamurlarda daha iyi hissedilir ve daha etkilidir. Termal tedavide uygulanan başlangıç sıcaklığı vücut sıcaklığının +5 °C üzerinde ayarlanmakta ve 15-20 dakika süreyle uygulama yapılmaktadır. Bu açıdan Diyadin kaplıcalarından alınan çamurların ısı tutma kapasiteleri tedavi süresi için uygundur. Isı tutma ve iletme kapasitelerinin uygun olması nedeniyle ısısal tedavi uygulaması yapılacak rahatsızlıklarda (örneğin romatolojik, jinekolojik veya kas-sinir, eklem rahatsızlıklarında, vb.) kullanımı uygundur, ancak ısı iletimi yavaş olacaktır.

Kıvam özelliklerine göre D-1 nolu numune çok yüksek plastik, D-2 orta plastik özellik göstermiştir. Kıvamlılık indisi de ölçülmüş ve bu değerlendirmeye göre D-1 yarı sert ve D-2 serttir. Peloidin ciltle temasta rahatsızlık vermemesi için yumuşak ve yarı sert olması tercih edilir, bu nedenle yarı sert olan numune kullanılma uygundur. İncelenen numunelerin şişme kapasiteleri orta-yüksek arasında bulunmuştur. Aktivite değerlerine göre D-1 aktif kil, D-2 ise normal kil, diğeri ise aktif olmayan kil olarak değerlendirilmiştir. Aktif olan numune su ile karıştırıldığında şişme oranı yüksek olacağından, kullanıma açısından daha uygundur.

Aşındırma, özellikle peloidin cilde uygulanması ve temizlenmesi esnasında, cildi tahriş edip zarar vermemesi açısından önemlidir. D-1 ve D-2 numaralı örneklerde doğal halde ve 63 µm den küçük tana boyuna getirilen örneklerin ölçülen aşındırma miktarları sırasıyla 11, 28 ve 10 mg, aşındırma indeksleri ise sırasıyla 61, 154 ve 25 g/m²'dir. Aşındırma parametreleri önceki çalışmalarda (Rebelo vd., 2011) elde edilen sonuçlar ile karşılaştırıldığında kısmen yüksektir. Bu veriler numunelerin doğal halde cildi tahriş edebileceğini, dolayısı ile de en basitinden

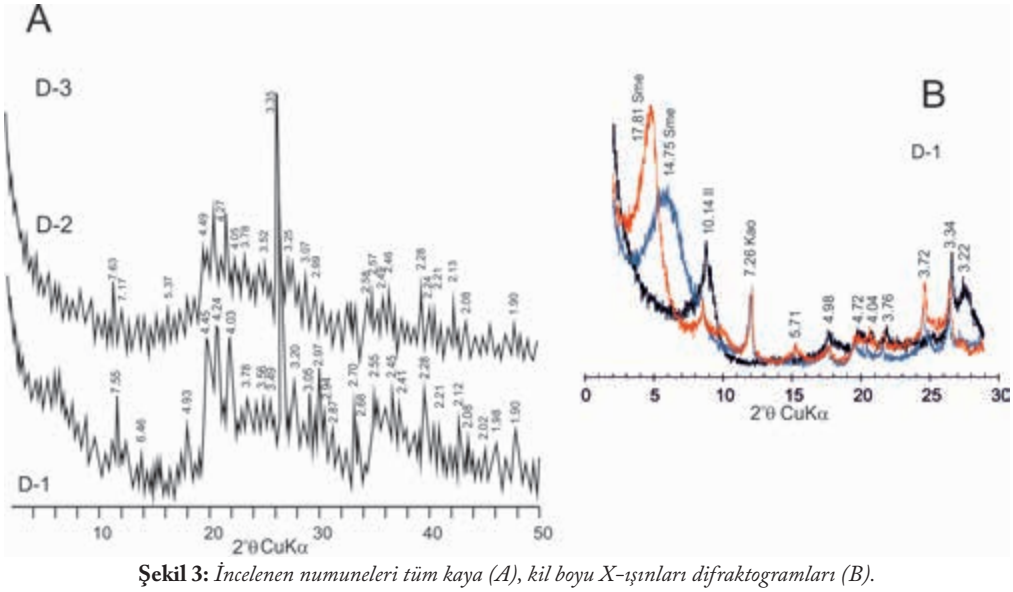

Şekil 3: *İncelenen numuneleri tüm kaya (A), kil boyu X-ışınları difraktogramları (B).*

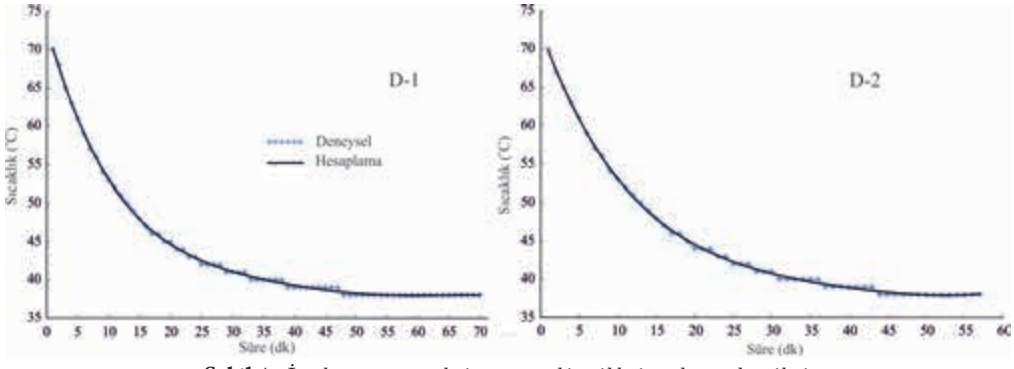

Şekil 4: *İncelenen numunelerin soğuma kinetikleri ve deneysel eğrileri.*

tane boyunun eleme işlemi ile iri tanelerin uzaklaştırılması gerektiğini göstermektedir. Kil içeriği yüksek olan D-1 nolu numunenin katyon değişim kapasitesi (KDK) 32.66 meq/100g bulunmuştur, diğer numunelerin ise 30.54 ve 25.16 meq/100g. Numunelerin KDK ve yüzey alanları literatürde verilen peloid numunelerine benzerdir. İncelenen örneklerinin BET yüzey alanları sırası ile 32.36, 34.64 ve 24.18 m^2/g olarak ölçülmüştür. BET yüzey alanı ve katyon değiştirme kapasitesi çamurun bileşiminde bulunan mineral tür ve içeriği ile doğrudan ilgilidir ve genelde de simektit içeriği belirleyicidir. Ayrıca absorblama kapasitesi ve yüzey alanının diğer kil minerallerine göre daha yüksek olmasından dolayı kozmetik alanda cilt ve rahatsızlık türüne göre bu mineralin içeriği önem taşımaktadır. Simektitin yüzey alanı 280-800 m^2/g ve katyon değiştirme kapasitesi 100-200 meq/100g arasında değişmektedir (Grim, 1968; Karakaya, 2006; Karakaya ve Karakaya, 2009; Karakaya vd., 2010, 2013, 2016a, b, 2017). Elde edilen söz konusu malzeme özelliği ile ilgili sonuçlar önceki çalışmalarda doğal kil mineralleri ile çalışanların sonuçlarına göre düşüktür. Bu değerlerin düşük olması kullanılan malzemenin emme kapasitesini ve cilt ile olan iyon alışverişini de kısıtlayabilecektir. Bu özelliği yönünden ciltte uygulama sırasında iyon değiştirme potansiyelinin kısmen uygun olabilir.

Simektit içeriği nispeten yüksek D-1 numaralı çamur örneğinin başlangıç anında (t=0) ve kesme gerilmesi sıfır civarında viskozitesi 24 Pa.s civarında iken diğer numunede oldukça düşük olup 1.4 Pa.s civarında bulunmuştur **(Şekil 5)**. Ayrıca 24 saat karıştırma yapılmadan bekletilen numunelerin görünür viskozitesi hafif düşmüştür. Bu eğilim en iyi 24 rpm den 20 rpm'e düşen D-1 nolu numunede gözlenmiştir, bu sonuç malzemenin pasta, krem şeklinde kullanıma uygun olduğunu, akma özelliğinin zayıf olacağını gösterir. Ancak D-1 nolu numunenin viskozitesi yüksek, 16/3'ün ise düşüktür. İlki nispeten koyu bir kıvamda iken, diğeri daha fazla akma malzeme-su karışım özelliğinin uygun olmayacağını gösterir.

Numunelerin ana ve iz element analizleri yapılarak, ana element oksit ve özellikle sağlık açısından dikkate alınan bazı element içerikleri değerlendirmeye alınmıştır **(Tablo 2)**. Bu elementlerden Na, Ca, Mg, K, P, C, biyolojik sistemde bulunan ana element olarak bulunurken iken, diğer elementler (Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Zn, Mo, Si, Se, F, I, Br, As ve Sn) iz element olarak bulunur (Lindh, 2005). Bu elementlerin içerikleri birçok insan sağlığının bir fonksiyonu için önemlidir. Silisyum yer kabuğunda en bol bulunan elementlerden olup, insan vücudunda yaşın ilerlemesi ile azalır ve eklem kıkırdaklarının yenilenmesi için gerekli kollojen liflerin sentezinde önemli olduğu belirtilmiştir (Gomes ve Silva, 2007).

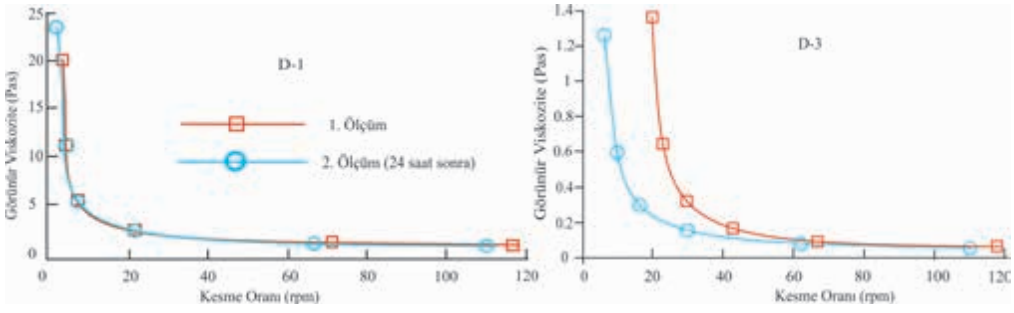

Şekil 5: *İncelenen numunelerin görünür viskoziteleri ile kesme gerilim arasındaki ilişki.*

Ana element oksit içerikleri yönünden D-1 nolu numune diğerlerinden daha uygun kimyasal bileşime sahiptir. İncelenen numunelerin Na2O/CaO oranları 0.1'den küçük bulunmuştur, bu oran şişme özelliğine sahip kil mineralinin içeriğinin düşük olduğunu belirtir. Şişme özelliği yüksek olan killerde Na2O ve CaO içeriklerine göre 1<Na2O/CaO<3 bir ilişki vardır. D-3 nolu numunede CaO ve AK içeriğinin yüksek olması numunelerde çoğunlukla kalsit mineralinin bulunmasından kaynaklanmıştır, bunun yanında, kısmen simektitlerin de Ca-simektit olduğunu (Na2O içerikleri de düşük olduğundan) gösterir. Ayrıca Na2O/CaO oranları Cara vd. (2000) tarafından verilen termal çamur, doğal kil ve ticari peloid değerlerinden düşüktür **(Tablo 2a)**.

Bugüne kadar peloidlerin kimyasal bileşimi ile ilgili olarak terapiye uygun olup olmayacağı ve/veya sağlık riskine neden olabileceği kıstasları ortaya koyacak herhangi bir standart bulunmamaktadır. Bu nedenle de yapılan değerlendirmeler normal kil, ticari kil, farmakolojide kullanılan kil veya bazı sağlık kuruluşlarının koyduğu sınırlar dikkate alınarak yapılmaktadır. Ancak bir malzeme içerisinde sadece toksik ve/veya tehlikeli kabul edilen elementlerin içeriklerinin dikkate alınarak değerlendirme yapılması yeterli değildir. Zira bulunan toksik elementin içeriği yanında bu elementin hareketli, çözünür olup olmaması, bileşik oluşturması, diğer toksik elementlerle birlikte hareket edip etmeyeceği, vb. kriterler de dikkate alınarak yorumlama yapılmalıdır. Avrupa direktiflerine göre As, Se, Cd, Hg, Te, Tl ve Pb gibi elementlerin peloterapi için kullanılan turba ve kil içeren kozmetik ürünlerinde bulunmasına izin verilmemektedir (Avrupa Düzenleme n.85/391/CEE, 86/179/CEE ve 86/199/CEE, EMEA, 2008). Buna ilaveten Kanada ve ABD (Gıda ve İlaç İdaresi, Health canada, 2009) kozmetik ürünlerde ağır metal içeriklerinin Pb >10, As, Cd, Hg >3 ve Sb>5 ppm konsantrasyonu aşması istenmemektedir.

İncelenen numunelerin toksik ve/veya tehlikeli kabul edilen (As, Pb, Mo, Se, Cu, Zn, Ni, v.b) element içerikleri yönünden As içeriğinin 5-21 kat daha yüksek olduğu, Pb içeriğinde de kısmen belirtilen sınırı aştığı tespit edilmiştir **(Tablo 2b)**. NHPG'nin (Kanada Doğal Sağlık Ürünleri Değeri) verdiği değerlere göre de özellikle As içeriği ve kısmen Th içeriği yüksek bulunmuştur. Bilindiği gibi arsenik kanserojen kabul edilen elementlerden olup (IARC, 1989), As içeriği yönünden bölgedeki malzemelerin kullanılması özellikle bazı cilt, tırnak problemlerine neden olabilir. İncelenen çamur ve suların pH değerinin nötr olması kısmen toksik elementlerin çözünürlüğünü düşüreceğinden risk doğurma potansiyeli çok yüksek olmayacaktır. Th elementi ve radyoaktivite yönünden ise değerlendirilmesi gerekir (Karakaya vd., 2015, 2017).

İncelenen numunelerden birinin radyoaktivite konsantrasyonları ölçülmüştür

(Karakaya vd., 2016). ^{226}Ra ve ^{40}K aktivite konsantrasyonu dünya ortalaması ve bazı peloidlerden yüksek bulunmuştur **(Tablo 3)**. Bu nedenle, radyoaktiviteye göre numuneler radyoaktif çamurlar olarak sınıflandırılabilir. Bununla birlikte, radyolojik tehlike yönünden dikkate alındığında bu durum teyit edilmemiştir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma çoğunlukla TÜBİTAK (110Y033) ve kısmen Selçuk Üniversitesi (11401045) desteğinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar desteğinden dolayı kuruluşlara ve numune alımına izin veren tesislere teşekkür eder.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Cara, S., Carcangiu, G., Padalino, G., Palomba, M., Tamanini M. 2000: The bentonites in pelotherapy: chemical, mineralogical, technological and thermal properties of clay pastes from Sardinia (Italy), Applied Clay Science, 16, 117–124.

Casás, L.M., Pozo, M., Gómez, C.P., Pozo, E., Bessières, L.D. and Plantier, F. 2013: Thermal behavior of mixtures of bentonitic clay and saline solutions. Applied Clay Science, 72, 18-25.

Doretti, I., Ferrara, D., Barison, G., Gerbasi, R., Battiston, G. 1992: Natural radionuclides in the muds and water used in thermal therapy in Abano Terme, Italy. Radiation Protection Dosimetry. 45, 175-178.

EMEA, 2008 Guedline on the specification limits for residual metal catalsts for metal reagents. Available: at http://www.ema.europa.eu/docs/en_GB/document_library(Scientific_guediline/2009/09/WC500003586.pdf.

Gold, B., Sukenik, S., Gavra, Z. 1990: Radioactivity and chemical composition of the therapeutic mud and hot spring baths in the Moriah Spa, Dead Sea, Israel. In E. Riklis (Ed.), Front in Radiatin Biology (pp. 625-630) Tel Awiv, Balaban Publishers.

Gomes, C. 2002: Argilas, Aplicações na Indústria. In: Gomes, C. (Ed.), O Liberal, Câmara de Lobos, Madeira, 338p.

Gomes, C., Silva, J. 2007: Minerals and clay minerals in medical geology. Applied Clay Science, 36, 4-21.

Grim, R.E. 1968: Clay Mineralogy. New York, USA: McGraw-Hill.

Health Canada, 2009: Draft guidance on heavy metal impurities and cosmetics,

Tablo 2: *İncelenen numunelerin ana element oksit (%) ve bazı iz element (ppm) içerikleri.*

Ana Elementler	SiO2	Al2O3	Fe2O3	MgO	CaO	Na2O	K2O	TiO2	P2O5	MnO	AK	Top.	Na2O /CaO
D-1	64.45	10.43	2.83	0.65	2.72	1.11	1.74	0.49	0.08	0.02	15.30	99.79	0.41
D-2	46.15	18.05	6.53	1.42	1.59	0.61	1.31	0.53	0.12	0.04	23.30	99.63	0.38
D-3	35.86	8.92	2.03	1.41	23.79	0.36	0.87	0.41	0.08	0.02	26.00	99.71	0.02
T.Ç.	58.93	18.00	4.43	2.41	3.37	0.99	1.65	0.48	0.06	0.13	9.50	100	0.89
T.P.	55.39	19.78	7.28	3.01	0.89	1.95	1.19	0.85	0.10	0.17	7.39	98.0	0.29

Not: *AK: ateşte kayıp, T.Ç.: Termal Çamur, T.P.: Ticari Peloid (Cara vd., 2000), AK: Ateş kaybı.*

Tablo 2b: *İncelenen numunelerin bazı iz element içerikleri (ppm ve peloid olarak kullanılan bazı malzemeler.*

İz Element	Sr	Ba	Co	Cr	Zr	Mo	Cu	Pb	Zn	Ni	As	Cd	Sb	Hg	Tl	Se
D-1	300	576	5.5	62	198.0	0.4	17.4	12.6	33	17.3	51.7	<0.1	0.1	0.03	0.2	<0.5
D-2	965	840	5.2	68	136.1	0.2	11.1	12.7	35	16.6	61.1	<0.1	<0.1	0.02	0.2	<0.5
D-3	764	1372	15.5	137	243.2	0.4	19.0	19.7	55	53.3	210.5	0.4	<0.1	0.09	0.2	<0.5
CHC	***695***	248	13.3	82	145	0.3	16.7	11.9	61	40	2.88	0.18	0.45	<0.01	<0.5	<0.2
PC	***100***	***147***	***5***	***68***	***162***	***0.3***	***4.71***	***8.01***	***9***	***5***	***<0.3***	***0.02***	***0.22***	***<0.01***	***<0.5***	***<0.3***
NC	***42***	***75***	***28***	***96***	***75***	***2.1***	***154***	***27***	***58***	***324***	***140***	***1.3***	***12.3***	***61***	***7.5***	***20.8***
AVC	***300***	***580***	***19***	***89***	***160***	***2.6***	***45***	***20***	***95***	***68***	***13***	***0.3***	***1.5***	***400***	***1.0***	***0.6***
NHPG	***ng***	***1300***	***5.0***	***1100***	***ng***	***1.8***	***130***	***≤50***	***ng***	***60***	***≤8***	***3.0***	***5.0***	***1.0***	***0.8***	***17***

Not: *CHC: Ticari Bitkisel Kil, PC: Farmakolojik Kil, NC: Doğal Kil (Mascolo vd., 1999), AV: Ortalama Kil (Turekian ve Wedephol, 1961), NHPG: Kanada Doğal Bitkisel Sağlık Ürünleri (Sánchez-Espejo vd., 2014).*

Tablo 3: *Radyonüklidlerin aktivite konsantrasyonlarının bazı spa sonuçlarıyla karşılaştırılması.*

Activity Bq/kg	Gold vd. (1990)	Dorette vd. (1992)	Manic vd. (2006)	Silva vd. (2011)	UNSCE-AR (2008)	D-1
^{226}Ra	--	--	259	32-54	37	322.40
^{232}Th	10	33	12.9	40-111	33	34.99
^{40}K	260	443	219	76-1146	400	456.16

IARC (International Agency for Research on Cancer) 1989: Chemicals, Groups of Chemicals, Mixtures and Exposure Circumstances to be Evaluated in Future IARC Monographs, Report of an ad hoc Working Group (IARC intern. tech. Rep. No. 89/004).

Kalkan E., Canbolat M.Y., Yarbaşı N. ve Özgül M. 2012: Evaluation of thermal mud characteristics of Erzurum (Köprüköy) clayey raw materials (NE Turkey). International Journal of Physical Sciences, 7, 5566-5576.

Karakaya, M.Ç. 2006: Kil minerallerinin özellikleri ve tanımlama yöntemleri, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 640s.

Karakaya, M.Ç. ve Karakaya, N. 2009: Kaplıca tedavisinde kullanılan termal çamurların uygunluğunu belirleyen parametreler. 1. Tıbbi Jeoloji Çalıştayı, Ürgüp, 31-43.

Karakaya, M.Ç., Karakaya N., Sarıoğlan S., Koral M. 2010: Some properties of thermal muds of some spas in Turkey, *Applied Clay Science*, 48, 531-537.

Karakaya, M.Ç., Karakaya N., Aydın, M.E., Vural, C.H. ve Nalbantçılar, M.T. 2013: Tedavi, terapi amaçlı kullanılan termal çamur ve suların özelliklerinin incelenmesi. TÜBİTAK 110Y033, 238s.

Karakaya, M.Ç., Doğru, M., Karakaya, N., Vural, H.C. and Kuluöztürk, F. 2015: Radioactivity concentrations and dose assessments of the therapeutic peloids from some Turkish spas. Clay Minerals, 50, 221-232.

Karakaya, M.Ç., Karakaya, N., Vural, H.C. 2016: Thermal properties of some Turkish peloids and clay minerals for their use in pelotherapy. Geomaterials 6, 79-90.

Karakaya, M.Ç., Doğru, M., Karakaya, N., Kuluöztürk, F., Nalbantçılar, M.T. 2017: Natural radioactivity levels and hydrochemical properties of certain therapeutic waters in Turkish Spas. Journal of Water and Health, doi: 10.2166/wh.2017.263

Lindh, U. 2005: Biological function of the elements. In: Selenius O., Alloway B., Centano J. A., Finkelman R. B., Fuge R., Lindh U. and Smedley P., eds., Essentials of Medical Geology, Elsevier Academic Press, Tokyo. 115-160.

Manic, G, Petrovic S., Vesna M., Popovic D., Todorovic D. 2006: Radon concentrations in a spa in Serbia. Environment International. 32, 533-537.

Mascolo, N., Summa, V., Tateo, F. 1999: Characterization of toxic elements in clays for human healing use. Applied Clay Science, 15, 491-500.

Mihelčić. G., Kniewald, G., Ivanišević, G., Čepelak, R., Mihelčić, V., Vdović, N. 2012: Physico-chemical characteristics of the peloid mud from Morinje Bay (eastern Adriatic coast, Croatia): suitability for use in balneotherapy. Environmental Geochemichal Health 34, 191-198.

Pasvanoğlu, S. ve Güler, S. 2010: Hydrogeological and geothermal features of hot and mineralized waters of the Ağri-Diyadin (Turkey). Proceedings World Geothermal Congress, pp. 1-10, Bali, Indonesia.

Rebelo, M., Gonçalves, P., Silva, E. and Rocha, F. 2005: Some Portuguese clay sediments used as raw materials for curative clay pastes: a study of physical and technological properties. *Acta Geodynamica Geomateralia*, 2, 151–155.

Rebelo, M., Viseras C., López-Galindo, A., Rocha, F. Ferreira da Silva, E. 2011: Characterization of Portuguese geological materials to be used in medical hydrology. *Applied Clay Science*, 51, 258-266.

Sánchez-Espejo, R., Aguzzi, C., Cerezo, P., Salcedo, I., López-Galindo, A., Viseras, C. 2014: Folk pharmaceutical formulations in western Mediterranean: Identification and safety of clays used in pelotherapy. Journal of Ethnopharmacology, 155, 918-814.

Silva, P.S.C., Soliveira, M.B.O., Farias, L. Fávaro, D.I.T. Mazzilli, B.P. 2011: Chemical and radiological characterization of clay minerals used in pharmaceutics and cosmetics. Applied Clay Science. 52, 145-149.

Şimşek Ş. 2015: Dünya'da ve Türkiye'de jeotermal gelişmeler (Geothermal developments in the world and Turkey). III. Geothermal Resources Symposium Proceedings, 1-17, Ankara.

Turekian, K.K., Wedephol, K.H. 1961: Distribution of the elements in some major units of the earth's crust. Geological Society American Bulletin 72, 175-192.

UNSCEAR, 2008: "Sources and Effects of Ionizing Radiation, Annex B: Exposures of the public and workers from various sources of radiation". United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation. New York.

AMPHIBIAN AND REPTILIAN BIODIVERSTY OF ARARAT MOUNTAIN AND NEAR ENVIRONMENT

Mehmet Zülfü YILDIZ*
Naşit İĞCİ**
Bahadır AKMAN***
Bayram GÖÇMEN****

ABSTRACT

In this study, it is aimed to determine Amphibian and Reptilian species of Ararat Mountain and near Environment, threats to species and precautions to be taken against these factors. For these purposes, total of 18 days herpetological trips carried out in Ararat Mountain between 2011-2017. As a result of the trips and literature searches, 4 Anuran (*Bufotes variabilis, Pelophylax ridibundus*, *Hyla savignyi, Pelobates syriacus*), 2 Chelonian species (*Mauremys caspica, Testudo graeca*) 10 lizard species (*Paralaudakia caucasia, Phrynocephalus horvathi, Heremites auratus, Eumeces schneiderii, Eremias strauchi, Eremias pleskei, Darevskia valentini, Lacerta strigata, Ophisops elegans, Pseudopus apodus*) and 13 snake species (*Xertoyphlops vermicularis, Dolichophis schmidti, Eirenis collaris, Hemorrhois ravergieri, Natrix natrix, N. tessellata, Platyceps najadum, Zamenis hohenackeri, Z. longissimus, Eryx jaculus, Malpolon insignitus, Macrovipera lebetina, Montivipera raddei*) a total of 4 amphibians and 25 reptilian species belonging to 14 families were determined in Ararat Mountain.

The observed specimens were released to their natural habitats after their photos were taken, not to damage the populations. According to IUCN (International Union for Conservation of Nature) determined species listed as follows: 2 species were Critically Endangered (CR), 1 species was Vulnerable (VU), 2 species were Near Threatened (NT), 1 species was Data Deficient (DD), 16 species were Least Concern (LC), 8 not evaluated.

Just only, two species were protected under CITES Convention, and 9 species were also strictly protected (Appendix II) and the rest of the species were protected with BERN Convention. In addition, the Ministry of Forestry and Water Affairs protect all reptile species but not Amphibians. There is no amphibian or reptilian species Endemic to Ararat Mountain. Nevertheless, Toad Agama (*Phrynocephalus horvathi*) and Transcaucasian Racerunner (*Eremias pleskei*) were distributed only sandy areas around Ararat Mountain in our country. In this respect, Ararat Mountain is a specific area for reptilian species.

* *Associate Prof. Mehmet Zülfü YILDIZ, Adıyaman University, Faculty of Sciences and Letters, Department of Biology, Adıyaman/TURKEY, e-mail: yildizzulfu@yahoo.com*

** *Dr. Naşit İĞCİ, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Sciences and Letters, Department of Biology, Nevşehir/TURKEY, e-mail: igcinasit@yahoo.com.tr*

*** *Dr. Bahadır AKMAN, Ankara / TURKEY, e-mail: bahadirakm@hotmail.com*

**** *Prof. Bayram GÖÇMEN, Ege University, Faculty of Sciences, Department of Biology, İzmir/TURKEY, e-mail: cypriensis@yahoo.com*

There are 35 and 27 herptile species live in Ağrı and Iğdır provinces, respectively. In this respect, Ararat Mountain's frog and reptile biodiversity is quite rich with 29 herptile species. Due to frogs and reptiles are cold-blooded animals, it has been determined that both the diversity and the number of individuals observed are decreasing to high altitude while more species and more abundant in the foothills of the mountain.

The threats and precautions to be taken against factors affects the amphibian and reptilian species of Ararat Mountain were determined in this study. The main factors threatening frogs and reptiles in and around Ararat Mountain are habitat destruction, agriculture, animal husbandry, pollution, collection of specimens from nature to trade and killing directly by people.

Therefore, informative and awareness-raising studies should be carried out initially, prevention of chemical pollution especially in wetlands, not allowing activities that cause habitat fragmentation, and collection of specimens from nature without permissions have to be prevented. There is no detailed work in the literature on frogs and reptiles of Ararat Mountain.

Only some specimens were collected from Ararat Mountain have been used in various studies. Amphibians and Reptiles of Ararat Mountain have taken as a whole by this study for the first time. This study was performed as a part of project 'Ministry of Forestry and Water Affairs General Directorate of Nature Conservation and National Parks, National Biodiversity Inventory and Monitoring Project, Terrestrial and Inland Water Ecosystems Biodiversity Inventory and Monitoring Work of Ağrı province.

Key words: *Ararat Mountain, Biodiversity, Herpetofauna, Amphibian, and Reptilian.*

AĞRI DAĞI VE YAKIN ÇEVRESİNİN KURBAĞA VE SÜRÜNGEN BİYOÇEŞİTLİLİĞİ

Mehmet Zülfü YILDIZ*
Naşit İĞCİ**
Bahadır AKMAN***
Bayram GÖÇMEN****

GİRİŞ

Amfibiler (Kurbağalar) Antarktika ve kutup bölgeleri hariç her kıtada uygun habitatlarda dağılış göstermektedirler (Amphibiaweb, 2017). Dünyada 7534 Amfibi türü bulunmaktadır (Amphibiaweb, 2017). Amfibi türleri 3 Ordoya ayrılmaktadır; bunlar Kuyruksuz Kurbağalar (Anura), Kuyruklu Kurbağalar veya Semenderler (Urodela) ve Bacaksız Kurbağalar (Apoda)'dır (Budak ve Göçmen, 2008). Ülkemizde güncel kayıtlara göre 31 amfibi türü yaşamaktadır. Bu türlerden 15'i kuyruklu kurbağa ve 16'sı kuyruksuz kurbağalara dahil iken Bacaksız kurbağalara ait örnekler bulunmamaktadır.

Doğada besin zincirindeki türler birbirilerine bağımlıdırlar. Bazı türler ise zincirde daha önemli bir etkiye sahiptir. Bu önemli etkiye sahip türler sürdürülebilirlik için mutlaka gereklidir. Amfibi popülasyonları gün geçtikçe azalmaktadır. Omurgalılar arasında en çok tehlike altında olan gruplardan biride Amfibilerdir. IUCN tarafından türlerinin %40 tehlike altında olarak gösterilmiştir (Gilbert, 2012). Yeryüzünde Amfibi türlerinin nerdeyse yarısının popülasyonları azalırken 165'e yakın Amfibi türü tükenmenin eşiğindedir (Edgeofexistence, 2016). Bu azalmanın 6 ana sebebi vardır; ticari olarak aşırı toplanma, işgalci türlerin aşılanması, hastalıkların artması, iklim değişikliği, habitat kaybı ve çevresel kirlilik gibi sebeplerdir (Collins, 2010; Gilbert, 2012). Habitat kaybı Amfibilerin karşı karşıya kaldığı en büyük tehlikedir, nerdeyse 4000 yakın türü etkilemektedir (IUCN, 2017). Amfibilerin karşılaştığı ikinci önemli tehdit ise su kirliğidir. Özellikle ağır metallerin ve tarım ilaçlarının kullanılması ve bu kimyasal atıkların sulak alanlara karışması toplu ölümlere, cinsiyet değişimi ve vücut deformasyonlarına sebebiyet vermektedir (Harmancıoğlu, 2001; Collins, 2010). Amfibilerin ticari olarak kullanımı uluslararası büyük bir yatırım kaynağıdır (Gilbert, 2012). 2010 yılında Avrupa birliği ülkelerine 5000 tondan fazla kurbağa ihraç edilmiştir. Bu rakam aşağı yukarı 100-250 milyar kurbağaya eşittir (Dsi Data, 2011). Ticari amaçlarla kullanılan amfibilerin %95 yakını doğadan toplanmaktadır. Toplanılan amfibiler evcil hayvan veya yiyecek kaynağı olarak kullanılmaktadır (Collins, 2010). Bu illegal amfibi toplayıcılığının doğal nüfusa büyük bir etkisi olduğuna şüphe yoktur (Tyler, 2007). İşgalci türlerin aşılanması birçok amfibi türünü etkileyen bir problemdir (Gib-

* *Doç. Dr. Mehmet Zülfü YILDIZ, Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Adıyaman/TÜRKİYE, e-posta: yildizzulfu@yahoo.com*
** *Dr. Naşit İĞCİ, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Nevşehir/TÜRKİYE, e-posta: igcinasit@yahoo.com.tr*
*** *Dr. Bahadır AKMAN, Ankara / TÜRKİYE, e-posta: bahadirakm@hotmail.com*
**** *Prof. Dr. Bayram GÖÇMEN, Ege Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, e-posta: cypriensis@yahoo.com*

bons, et. al. 2000). Yapılan çalışmalar kerevit ve avcı balıkları aşılandığı habitatlarda doğal amfibi türlerinin aktivitelerini azaldığı, yaralanmaların arttığı ve erginliğe ulaşan birey sayısının azaldığını göstermektedir (Collins, 2010). Parazitler ve hastalıkların bazı amfibi popülasyonlarında ciddi azalmalara sebep olduğu bilinmektedir (Gibbons, et. al. 2000). Amfibilerde görülen *Batrachochytrium dendrobatidis* adlı mantar türü kurbağalarda ölümcül bir deri hastalığı olan *Chytridiomycosis*'e sebep olmaktadır (Göçmen, et. al. 2013). İklimin amfibiler üzerinde oluşturduğu iki tehlike vardır bunlar; sıcaklığın ve ultraviole ışınlarının artmasıdır (Corn, 2005).

Sürüngenler sınıfı (Reptilia) kalakbaşlılar (Rhynchocephalia), kaplumbağalar (Chelonia, Testudinata), timsahlar (Crocodilia), kertenkeleler (Sauria), kör kertenkeleler (Amphisbaenia) ve yılanlar (Ophidia, Serpentes) olmak üzere altı gruptan oluşmaktadır (Başoğlu ve Baran, 1977, 1980). Sürüngenler de Amfibiler gibi Poikloterm canlılardır. Yani sabit vücut sıcaklıkları yoktur ve vücut sıcaklıkları ortamın sıcaklığına göre belirlenir. Aynı zamanda kış uykusundan uyandıklarında fizyolojilerini aktifleştirmek için güneş ısısından yararlandıkları için Helioterm canlılardır (Budak ve Göçmen, 2008). Genellikle ovipar olan sürüngenlerin yumurtalarının etrafında kalkerden oluşmuş sert bir kabuk vardır (Baran ve Atatür, 1998). Yumurtalarını güneş gören yerlerdeki toprak içine, kaya altlarına veya çatlaklarına, kumlu sahillere bırakırlar (Başoğlu ve Baran, 1977, 1980). Tamamen karasal habitatlara yaşamaya adapte olduklarından vücutları pul veya plak gibi keratinden oluşmuş yapılar ile kaplıdır (Başoğlu ve Baran, 1980). Bazıları tamamen denizde yaşamaya adapte olurken (ör: *Caretta caretta*) Tatlısularda (ör: *Natrix natrix*) yaşayan türlerde mevcuttur (Baran, 2005) Büyük çoğunluğu etçil olduğundan çeşitli larva, böcek, solucan, balık ve yumurtalarını, kemiricileri, bazıları ise hemcinsleri ile beslenir. Kannibalizm (Yamyamlık) da sürüngen türlerinde görülmektedir (Göçmen vd. 2008). Daha çok karada açık alanlarda görülen kaplumbağalar bitkilerin, çiçek ve yapraklarıyla beslenirler. Başlıca düşmanları yırtıcı kuşlardan bazıları, leylek, karga gibi bazı kuşlar, sansar, tilki, porsuk, kirpi, köpek gibi memeli hayvanlar ve bazı hemcinsleridir (Budak ve Göçmen, 2008).

Ülkemizde yayılış gösteren 137 sürüngen türü kaplumbağa, kertenkele, kör kertenkele ve yılanlara aittir (Başoğlu ve Baran, 1977; Başoğlu ve Baran, 1980; Budak ve Göçmen, 2008). Ülkemizde sürüngen türlerinin büyük bir bölümü karasal olmakla beraber bazı sucul türler de bulunmaktadır (ör: *Natrix* cinsine ait su yılanları, tatlı su ve deniz kaplumbağaları). Ülkemizde bulunan *Macrovipera*, *Montivipera* ve *Vipera* cinslerine ait engerekler zehirli olup, özellikle bazı türlerin zehirleri insan için tehlikelidir. Yine Türkiye'de sadece Şanlıurfa-Kilis civarında bir kobra türü olan *Walterinnesia morgani* (Çöl Kobrası) da bulunmaktadır (Göçmen et al., 2009). Türkiye'nin biyocoğrafik tarihi nedeniyle, bitki ve diğer hayvan gruplarında görüldüğü gibi kurbağa ve sürüngenlerde de birçok ülkemize endemik türler bulunmaktadır.

Ağrı Dağı'nın kurbağa ve sürüngen biyoçeşitliliği hakkında günümüze kadar bütün bir çalışma yapılmamıştır. Ancak çeşitli çalışmalarda Ağrı Dağı ve yakınlarında toplanan türler verilmiştir (Başoğlu ve Baran, 1977; 1980; Mulder, 1995; Baran, et al. 2004; Tosunoğlu, et al. 2010; Ayaz, et al. 2011). Bu nedenle literatürde Ağrı Dağının Herpetofaunası (kurbağa ve sürüngenleri) hakkında kısıtlı bilgi vardır. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü tarafından desteklenen ve Ağrı ilinin Biyoçeşitliliğinin belirlenmesini amaçlayan proje

kapsamında, Ağrı Dağı ve yakın çevresinde arazi çalışmaları düzenlenerek, Ağrı Dağının herpetofaunası hakkında daha detaylı bilgi edinilmesi ve güncel herpetofauna envanterinin oluşturulması amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Ağrı Dağı'nın kurbağa ve sürüngen envanterinin çıkarılmasında literatür taraması ve arazi çalışmaları sonucunda elde edilen bulgulardan birlikte değerlendirilmiştir. Bu kapsamda 2011 ve 2017 yılları arasında Nisan ve Eylül aylarında çeşitli tarihlerde Ağrı Dağı'nın 21 farklı alanında düzenlenen toplam 18 günlük arazi çalışması sonucu elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Ayrıca yapılan literatür incelemelerinde Ağrı Dağı'ndan rapor edilen türler de kaynakları ile birlikte Tablo'da verilmiştir. Arazi yapılan istasyonların koordinatları GPS cihazı ile kaydedilmiş ve Şekil 1'de gösterilmiştir. Arazi çalışmaları sırasında gözlenen örneklerin ve habitatlarının fotoğrafları çekilmiştir **(Şekil 2-3-4)**. Teşhisi gözlem yoluyla yapılabilecek türlerin tespiti için alanda farklı noktalarda gözlem yapılmış ve görülen türler not edilmiştir. Gereken durumlarda teşhis için örnek toplanmıştır. Tespit edilen türlerin BERN (Avrupa Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarının Korunması Sözleşmesi), CITES (Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme), IUCN (Uluslararası Doğa ve Doğal KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHYın Korunması Birliği) kategorileri kontrol edilerek tabloda verilmiştir. Örneklerin korotipleri Vigna Taglianti et al (1999)'a göre değerlendirilmiştir.

BULGULAR

Bu proje kapsamında yapılan çalışmalar sonucunda Ağrı Dağında 4 kurbağa (Fotoğraf 1), 2 kaplumbağa, 10 kertenkele ve 13 yılan olmak üzere toplam 4 kurbağa ve 25 sürüngen türü tespit edilmiştir **(Tablo 1)**. Kurbağa türlerinden *Pelobates syriacus* (Toprak Kurbağası) Ağrı Dağı'ndan ilk kez kayıt edilmiştir. *Bufotes variabilis* (Gece Kurbağası) ve *Pelophylax ridibundus* (Bataklık Kurbağası) en yaygın kurbağa türleri olarak tespit edilmiştir. Sürüngen türlerinden ise *Paralaudakia caucasia* ve *Ophisops elegans* en yaygın kertenkele türleri, *Natrix tessellata* en yaygın yılan türü olarak belirlenmiştir.

IUCN kriterlerine göre tespit edilen türlerden 2 tür (*Phrynocephalus horvathi* ve *Eremias pleskei*) kritik tehlike altında (CR), 1 tür (*Testudo graeca*) Hassas (VU), 1 tür (*Montivipera raddei*) girmeye yakın (NT), 1 tür (*Bufotes variabilis*) Veri Eksikliği (DD), 16 tür (*Pelophylax ridibundus, Hyla savignyi, Pelobates syriacus, Eremias strauchi, Lacerta strigata, Darevskia valentini, Heremites aurata, Dolichophis schmidti, Eirenis collaris, Hemorrhois ravergieri, Platyceps najadum, Xerotyphlops vermicularis, Zamenis hohaneckeri, Z. longissimus, Natrix tessellata, N. natrix*) Asgari Endişe (LC) kategorilerinde sınıflandırılırken, 8 tür değerlendirilmemiştir. 2 türün (*Testuda graeca ve Eryx jaculus*) CITES sözleşmesi kapsamında ticareti yasaklanmış ve BERN sözleşmesine göre dokuz tür sıkı koruma altında (Ek-II), 20 tür ise koruma altındır (Ek-III). Ayrıca tüm sürüngen türleri Orman ve Su İşleri Bakanlığı tarafından koruma altına alınırken tüm kurbağa türleri ise koruma altında değildir. Ağrı Dağı'nda yaşayan endemik kurbağa ve sürüngen türümüz bulunmamaktadır. Ancak Topbaş Keler (*Phrynocephalus horvathi*) ve Aras Kertenkelesi (*Eremias pleskei*) ülkemizde sadece Ağrı Dağı civarında bulunan kumul alanlarda yayılış göstermektedir. Bu anlamda Ağrı dağı çevresi sürüngen türleri açısından özellikli bir alandır. Kurbağa ve sürüngenler soğukkanlı hayvanlar olduğundan dağın eteklerinde daha bol ve tür sayısı fazla iken yükseklere doğru çıkıldıkça hem çeşitlilik hem de gözlenen birey sayısı azalmaktadır.

FAMİLYA	TÜR	BERN	IUCN	CITES	KOROTİP	LOKALİTE	KAYNAK
Ranidae	*Pelophylax ridibundus*	III	LC		Turano-Europeo-Mediterranean	3, 10, 14, 15	Mulder, 1995; Tosunoğlu, et al, 2010
Bufonidae	*Bufotes variabilis*	III	DD	-	Turano-Europeo-Mediterranean	3, 16, 17, 18, 19	Tosunoğlu, et al, 2010
Hylidae	*Hyla savignyi*	III	LC	-	SW-Asiatic	3	Mulder, 1995; Tosunoğlu, et al, 2010
Pelobatidae	*Pelobates syriacus*	II	LC		Turano-Europeo	7	Turkherptil, 2012
Testudinidae	*Testudo graeca*	II	VU	II	Turano-Mediterranean (Irano-Mediterranean)	3	Başoğlu ve Baran, 1977; Mulder, 1995; Baran et al, 2004; Tosunoğlu, et al, 2010
Geoemydidae	*Mauremys caspica*	II	NE	-	Turano-Mediterranean (Turano-Balkan)	3, 5, 14, 15	Başoğlu ve Baran, 1977; Tosunoğlu, et al, 2010
Agamidae	*Paralaudakia caucasia*	III	LC	-	Turanian (Turano-Caucasian)	1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 16, 17, 18	Mulder, 1995; Tosunoğlu, et al, 2010
Agamidae	*Phrynocephalus horvathi*	III	CR	-	SW-Asiatic	2, 4, 5, 7, 11, 12	Başoğlu ve Baran, 1977; Mulder, 1995; Baran et al, 2004; Tosunoğlu, et al, 2010; Çiçek et al, 2011
Lacertidae	*Eremias pleskei*	III	CR	-	SW-Asiatic	2, 5, 6, 7, 9	Başoğlu ve Baran, 1977; Baran et al, 2004; Tosunoğlu, et al, 2010
Lacertidae	*Eremias strauchi*	III	LC	-	SW-Asiatic	2, 5, 11, 12, 13	Başoğlu ve Baran, 1977; Mulder, 1995; Baran et al, 2004; Tosunoğlu, et al, 2010
Lacertidae	*Lacerta strigata*	III	LC	-	Turano-Causasian	6, 8	Başoğlu ve Baran, 1977
Lacertidae	*Ophisops elegans*	II	NE	-	E-Mediterranean	5, 10, 13, 18, 19, 20, 21	Mulder, 1995
Lacertidae	*Darevskia valentini*	III	LC	-	SW-Asiatic (Irano-Anatolian)		Schmidtler, et al, 1994
Scincidae	*Eumeces schneideri*	III	NE	-	SW-Asiatic	2	Ayaz et al. 2011
Scincidae	*Heremites aurata*	III	LC	-	SW-Asiatic	2	Mulder, 1995; Tosunoğlu, et al, 2010
Anguidae	*Pseudopus apodus*	II	NE	-	Turano-Europeo-Mediterranean		Mulder, 1995
Boidae	*Eryx jaculus*	III	NE	II	Mediterranean (Anatolo-Balkano-N-African)	2	Tosunoğlu, et al, 2010
Colubridae	*Dolichophis schmidti*	III	LC	-	SW-Asiatic (Irano-Anatolian)	5	Mulder, 1995
Colubridae	*Eirenis collaris*	III	LC	-	SW-Asiatic		Mulder, 1995
Colubridae	*Hemorrhois ravergieri*	III	LC	-	Centralasiatic		Mulder, 1995
Colubridae	*Platyceps najadum*	II	LC	-	Turano-Mediterranean (Turano-Balkan)		Mulder, 1995
Colubridae	*Xerotyphlops vermicularis*	III	LC	-	Turano-Mediterranean (Turano-Balkan)	2, 3	Mulder, 1995; Tosunoğlu, et al, 2010
Colubridae	*Malpolon insignitus*	III	NE	-	Mediterranean	1, 2	Mulder, 1995; Tosunoğlu, et al, 2010
Colubridae	*Zamenis hohaneckeri*	III	LC	-	SW-Asiatic		Mulder, 1995
Colubridae	*Zamenis longissimus*	II	LC	-	Turano-European		Lenk et al, 2001; Schweiger, 1994
Natricidae	*Natrix tessellata*	II	LC	-	Centralasiatic-European	3, 5, 11, 15	Mulder, 1995; Tosunoğlu, et al, 2010
Natricidae	*Natrix natrix*	III	LC	-	Centralasiatic-Europeo-Mediterranean	3, 5	Tosunoğlu, et al, 2010
Viperidae	*Montivipera raddei*	III	NT	-	SW-Asiatic		Mulder, 1995
Viperidae	*Macrovipera lebetina*	II	NE	-	Turano-Mediterranean (Turano-Anatolian)	1	Mulder, 1995

Tablo: *Literatür bilgisi ve yapılan arazi çalışmaları ışığında Ağrı Dağı kurbağa ve sürüngen türlerinin güncel listesi ve bazı temel durum ve nitelikleri*

Proje kapsamında Ağrı Dağında yaşayan kurbağa ve sürüngen türlerini tehdit eden etmenler ve bunlar için alınması gereken önlemler de belirlenmiştir. Ağrı Dağı ve civarında kurbağa ve sürüngenleri tehdit eden başlıca faktörler, habitat tahribatı, tarım, hayvancılık, kirlilik, doğadan örneklerin toplanması ve doğrudan insanlar tarafından öldürülmesi sayılabilir. Bu nedenle öncelikle bilinçlendirme ve bilgilendirme çalışmalarının yapılması, özellikle sulak alanlarda kimyasal kirliliğin engellenmesi, habitat parçalanmasına neden olan faaliyetlere izin verilmemesi ve doğadan kaçak hayvan toplanmasının engellenmesi gerekir.

TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Ağrı Dağı'ndan kurbağa ve sürüngen türlerine çeşitli çalışmalarda değinilmiştir (Başoğlu ve Baran, 1977; 1980; Mulder, 1995; Baran, et al. 2004; Tosunoğlu, et al. 2010). Günümüze kadar Ağrı Dağının kurbağa ve sürüngenlerini 19 tür ile en çok Mulder (1995) yaptığı çalışmada rapor etmiştir. Tosunoğlu vd. (2010) 15 tür, Başoğlu ve Baran (1980), 5 tür, Baran vd. (2004) 5 tür rapor edilmiştir (Tablo 1). Ayrıca, Ağrı Dağı'ndan topladıkları, *Darevskia valentini* (Schmidtler, et al. 1994), *Zamenis longissimus* (Lenk, et al. 2001; Schweiger, 1994) ve *Eumeces schneideri* (Ayaz, et al. 2011) örnekleri çeşitli araştırmalarda kullanılmıştır. *Pelobates syriacus* (Toprak Kurbağası) türüne ait fotoğraflar Turkherptil (2012) internet sitesine yazarlar tarafından daha önce yüklenmiş olsa da ilk kez bu çalışma ile rapor edilmiştir. Sonuç olarak Ağrı Dağı'nda 4 kurbağa ve 2 kaplumbağa, 10 kertenkele ve 13 yılan türü olmak üzere toplam 25 sürüngen türünün yaşadığı tespit edilmiştir.

Günümüzde Ağrı ili'nin tamamında 35 (İğci vd., 2015), Iğdır ili'nde 27 (Tosunoğlu et al., 2010), Van ilinde 37 (Yıldız vd., 2015), Bitlis ilinde 36 kurbağa ve sürüngen türü yaşadığı bilinmektedir. Nemrut Dağı (Bitlis)'ında 15 (Bulum vd., 2017) ve Karacadağ (Şanlıurfa-Diyarbakır)'da 15 kurbağa ve sürüngen türü yaşadığı düşünülürse Ağrı Dağı'nın kurbağa ve sürüngen biyoçeşitliliği 29 tür ile oldukça zengindir. Bu nedenle Ağrı Dağı'nın ekoturizmine, gerek yerli ve yabancı bilim adamları ve gerekse de turistler aracılığı ile katkı sağlama potansiyeli yüksektir. Bu nedenle konu hakkında yerel halk ve turist rehberlerinin bilgilendirme ve bilinçlendirmesi gerekir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma "*Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Ulusal Biyoçeşitlilik Envanter ve İzleme Projesi, Ağrı* İli'nin *Karasal ve İç Su Ekosistemleri Biyolojik Çeşitlilik Envanter ve İzleme İşi*' projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Sağladığı maddi destekten dolayı Orman ve Su işleri bakanlığına, arazi çalışmaları sırasında bize verdikleri her türlü destekten dolayı Ağrı Milli Paklar müdürü ve personeline, harita çizimindeki yardımından dolayı Sayın Eren GERMEÇ (Çınar Mühendislik)'e ve çalışmanın yazım aşamasındaki asistanlık hizmetlerinden dolayı Sayın Olcay ÇENGEL (Adıyaman üniversitesi)'e teşekkürü borç biliriz.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Amphibiaweb, 2017: "http://www.amphibiaweb.org/amphibian/amph_index.html", Erişim Tarihi:18.09.2017.

Ayaz, D., K. Çiçek, C.V. Tok ve Dinçaslan, Y.E. 2011: "A new record of *Eumeces schneideri* (Daudin, 1802) in Northeastern Anatolia, Turkey", Biharean Biologist, 5(1): 78-79.

Baran, İ. & Atatür, M.K. : *Türkiye Herpetofaunası (Kurbağa ve Sürüngenler),* Çevre Bakanlığı, ISBN 975-7347-37-X, Ankara 1998.

Baran, İ. : *Türkiye Amfibi ve Sürüngenleri*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları 207, Ankara 2005.

Baran, İ., Kumlutaş, Y., Tok, C.V., Ilgaz, Ç., Kaska, Y., Olgun, K., Türkozan, O., İret, F. 2004: "On two herpetological collections made in east Anatolia (Turkey)", Herpetozoa 16: 99-114.

Başoğlu, M. & Baran, İ. : *Türkiye Sürüngenleri Kısım I. Kaplumbağa ve Kertenkeleler,* Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Kitaplar Serisi No: 76, İzmir 1977.

Başoğlu, M. & Baran, İ. : *Türkiye Sürüngenleri Kısım II. Yılanlar*, Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Kitaplar Serisi No: 81, İzmir, 1980.

Budak, A. & **Göçmen**, B. : *Herpetoloji*, Ege Üniversitesi Yayınları, Fen Fakültesi Yayın No. 194, İzmir, 2008.

Çiçek, K., D. Ayaz, C.V. Tok & Tayhan, Y. 2011: "Data on food composition of *Phrynocephalus horvathi* Méhely, 1894 (Reptilia: Agamidae) in Mount Ararat (Northeastern Anatolia, Turkey)", Ecologia Balkanica, 3(1): 69-73.

Collins, J.P. 2010: "Amphibian decline and extinction: What we know and what we need to learn", Diseases of Aquatic Organisms, 92: 93–99.

Corn, P.S. 2005: "Climate change and amphibians" Animal Biodiversity and Conservation, 28 (1): 59-67.

DSI Data, 2011:. "http://www.dsidata.com/uploads/frog20100.pdf"", International Frogs' Legs Trade. Erişim Tarihi: 18.12.2016.

Edgeofexistence, 2016: "http://www.edgeofexistence.org/amphibians/default.php" Evolutionarily Distinct and Globally Endangered (EDGE) Amphibians, Erişim Tarihi:18.12.2016.

Gibbons, J.W., Scott, D.E., Ryan, T.J., Buhlmann, K.A., Tuberville, T.D., Metts, B.S., Greene, J.L., Mills, T., Leiden, Y., Poppy, S. & Winne, C.T. 2000: "The Global Decline of Reptiles, Déjà Vu Amphibians", BioScience, 50 (8): 653-666.

Gilbert, M., Bickfort, D., Clark, L., Johnson, A., Joyner, P.H., Keatts, L.O., Khammavong, K., Van, L.N., Newton, A., Seow, T.P.W., Roberton, S., Silithammovong, S., Singlatath, S., Yang, A. & Seimon, T.A. 2012: "Amphibian Pathogens in Southeast Asian Frog Trade", EcoHealth, 9: 386–398.

Göçmen, B., Franzen, M., Yildiz, M. Z., Akman, B. & Yalçinkaya, D. 2009: "New locality records of eremial snake species in southeastern Turkey(Ophidia: Colubridae, Elapidae, Typhlopidae, Leptotyphlopidae)", *Salamandra*, 45 (2): 110-114.

Göçmen, B., Veith, M., İğci, N., Akman, B., Godmann, O. & Wagner, N. 2013: "No detection of the amphibian pathogen *Batrachochytrium dendrobatidis* in terrestrial Turkish salamanders (*Lyciasalamandra*) despite its occurrence in syntopic frogs (*Pelophylax bedriagae*)", Salamandra, 49 (1): 51–55.

Göçmen, B., Werner, Y. L. & Elbeyli, B. 2008: "Cannibalism in *Dolichophis jugularis* (Serpentes: Colubridae): More than Random?", *Current Herpetology*, 27 (1): 1-7

Harmancıoğlu, N., Alparslan, N. & Boelee, E. 2001: "Irrigation, Health and the Environment: A Review of Literature from Turkey", International Water Management Institute, Colombo-Sri Lanka.

İğci, N., Yıldız, M. Z., Akman, B. & Göçmen, B. 2015: Ağrı İlinin Herpetofaunası. II. Ulusal Zooloji kongresi, 28-31 Ağustos 2015, Afyon.

IUCN, 2017: "http://www.iucnredlist.org/", International Union for Conservation of Nature, Amphibian Habitat Preferences. Erişim Tarihi: 18.12.2016

Lenk, P. & Joger, U. & Wink, M. 2001: "Phylogenetic relationships among European ratsnakes of the genus Elaphe FITZINGER based on mitochondrial DNA sequence comparisons", Amphibia Reptilia, Leiden; 22 (3): 329-339.

Mulder, J. 1995: "Herpetological Observations in Turkey (1987-1995)", Deinsea, 2: 51- 66.

Schmidtler, JF., Eiselt, J. & Darevsky, IS. 1994: "Untersuchungen an Felseidechsen (Lacerta-saxicola-Gruppe) in der Östlichen Türkei: 3. Zwei neue parthenogenetische Arten. Salamandra. 30 (1): 55-70.

Schweiger, M. 1994: "Erstnachweis von Elaphe longissima (LAURENTI, 1768) für die zentrale Osttürkei", Herpetozoa, Wien; 7 (3/4): 149-151.

Vigna Taglianti, A., Audisio, P.A., Biondi, M., Bologna, M.A., Carpaneto, G.M., De Biase, A., Fattorini, S., Piattella, E., Sindaco, R., Venchi, A. & Zapparoli, M. 1999: "A proposal for a chorotype classification of the Near East fauna, in the framework of the Western Palearctic region", Biogeographia – vol.XX: 31-59.

Turkherptil, 2012: http://www.turkherptil.org/FamilyaListe.asp?SupId=7, Erişim tarihi: 20.09.2017.

Yıldız, M. Z., İğci, N., Akman, B., Bulum, E. & Göçmen, B. 2015: Van ilinin Kurbağa ve Sürüngen Biyoçeşitliliği, Tehditler ve Alınması Gereken Önlemler, XII. Ulusal Ekoloji ve Çevre Kongresi, 14-17 Eylül, Muğla.

Şekil 1: *Ağrı Dağı'nda arazi çalışması yapılan veya literatürden tespit edilen lokaliteler. Merkez (Iğdır), 2. Melekli Köyü, Merkez (Iğdır), 3. Taşburun Köyü, Karakoyunlu (Iğdır), 4. Yukarıçiftlik Köyü, Aralık (Iğdır), 5. Dilucu Ovası, Aralık (Iğdır), 6. Gödekli Köyü, Aralık (Iğdır), 7. Merkez, Aralık (Iğdır), 8. Yenidoğan Köyü, Aralık (Iğdır),* 9. Bardaklı Köyü, Doğubeyazıt (Ağrı) 10. Karabulak Köyü, Doğubeyazıt (Ağrı), 11. Örtülü Köyü, Doğubeyazıt (Ağrı), 12. Topçatan Köyü, Doğubeyazıt (Ağrı), 13. Telçeker Köyü, Doğubeyazıt (Ağrı), 14. Halaç Köyü, Doğubeyazıt (Ağrı), 15. Yaygınyurt Köyü, Doğubeyazıt (Ağrı), 16. Güngören Köyü Güney, Doğubeyazıt (Ağrı), 17. Güngören Köyü Kuzey, Doğubeyazıt (Ağrı), 18. İran Sınırı-3, Doğubeyazıt (Ağrı), 19. İran Sınırı (Ağrı), 22. Doğubeyazıt (Ağrı), 20. İran Sınırı-1, Doğubeyazıt (Ağrı), 21. Sarıçavuş Köyü, Doğubeyazıt (Ağrı)

Şekil 2: *Ağrı Dağ'ında gözlenen kurbağa türleri a) Pelophylax ridibundus (Ova Kurbağası), b) Bufotes variabilis (Değişken Desenli Gece Kurbağası), c) Pelobates syriacus (Toprak Kurbağası), d) Hyla savignyi (Yeşil Kurbağa)*

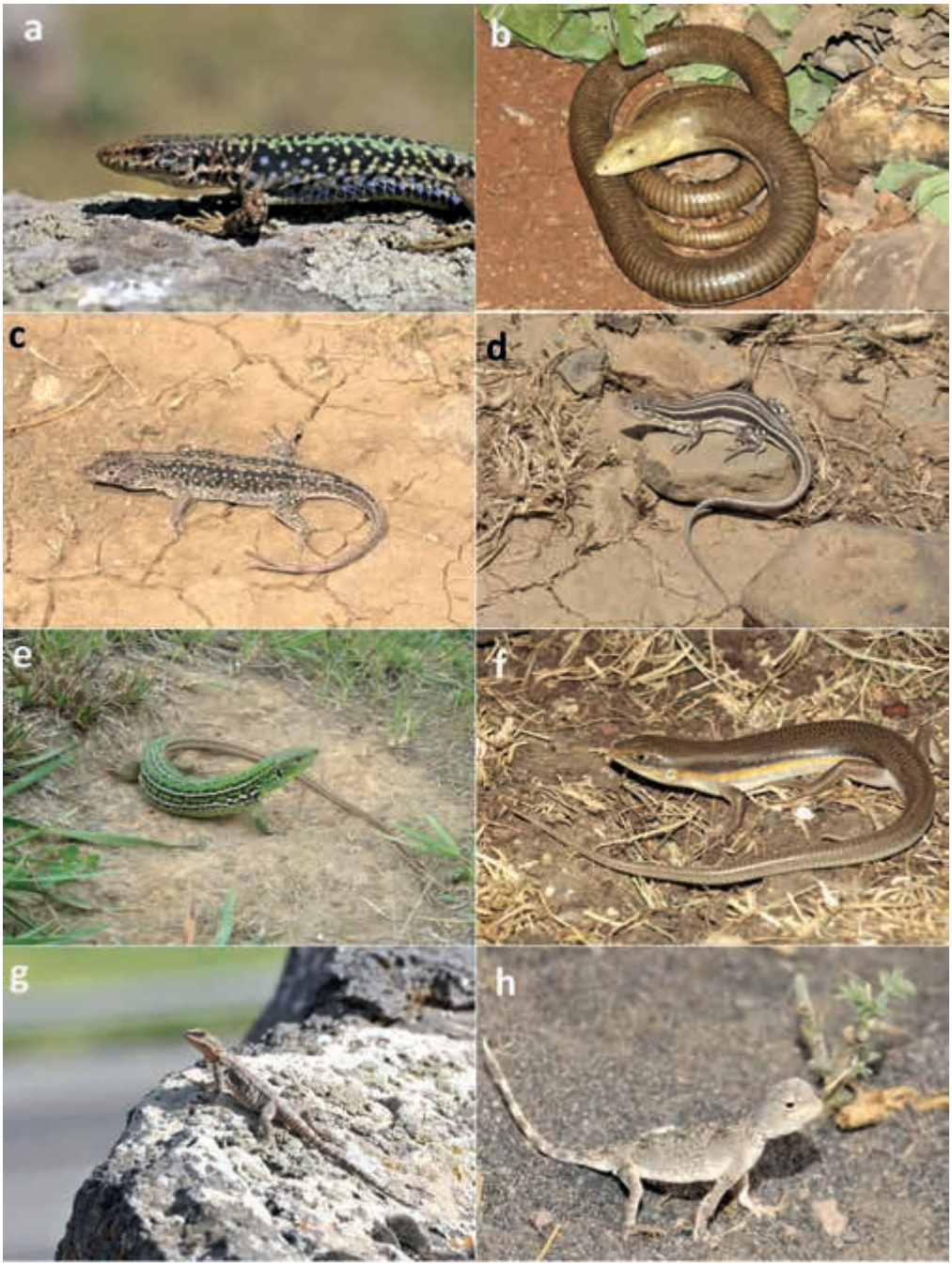

Şekil 3: *Ağrı Dağ'ında gözlenen bazı kertenkele türleri a) Darevskia valentini (Valentin Ketenkelesi),* b) Pseudopodus apodus (Oluklu Kertenkele) c) Eremias strauchi (Step Kertenkelesi), d) Eremias pleskei (Aras Kertenkelesi), e) Lacerta strigata (Çizgili Yeşil Kertenkele), f) Eumeces schneideri (Sarı Kertenkele), g) Paralaudakia caucasia (Kafkas Keleri), h) Phrynocephalus horvathi (Topbaş Keler)

Ağrı Dağı

Şekil 4: *Ağrı Dağ'ında gözlenen bazı yılan türleri: a) Platyceps najadum (Ok Yılanı), b) Malpolon insignitus (Çukurbaşlı Yılan), c) Xerotyphlops vermicularis (Kör Yılan), d) Macrovipera lebetina (Koca Engerek)*

THE ORIGIN AND MEANING OF THE NAME ARARAT

Oktay BELLİ*

In memory of my dear brother Prof. Hacı Kadir Kadirzade...

INTRODUCTION

At a height of 5137 m, Mount Ararat is Anatolia's highest and most majestic mountain. However, as we have frequently stated in our previous work, it is not only its height that makes it magnificent but also its sacredness, the subject of legends and religious books.

For example, Ararat has also become legendary to this day as the subject of the phenomenon of the ***Story of Noah*** in the Koran, the Torah and the Bible, the sacred books of monotheistic religions, as well as in the polytheistic religions of antiquity.

Mount Ararat is a volcanic mountain covering an area of 1200 km^2 with a circumference of about 135 km and a ground diameter of more than 35 km, within the present provincial boundaries of Ağrı and Iğdır. Rising suddenly in the shape of a broad cone from the Doğubayazit Plain which is on average 1500m above sea level, Mount Ararat seems near enough to touch. The view of Ararat from the Iğdır plain, an average of 950 m above sea-level and to the north of the mountain, is much more impressive and magnificent.

Mount Ararat is regarded as a sacred mountain, not only in Anatolia but in Georgia, Russia, Armenia, Nahkchivan, Azerbaijan and Iran, countries neighbouring Turkey. In short, it is impossible to encounter a similar, such magnificent, sacred mountain, the subject of the social life, religious belief and legends of millions of people living in such a wide geographical region.

MOUNT ARARAT IN THE HURRIAN PERIOD IN ANCIENT TIMES

In the light of archaeological material and cuneiform documents, at present our first most important data relating to Mount Ararat belongs to five thousand years ago. No other mountain in history and in other geographical regions except Mount Ararat has come under the domination of dozens of civilisations, kingdoms and states. The fact that Ararat has been under the domination of various civilisations, kingdoms and states, and also the subject of religious books and legends for thousands of years, has caused the fame of this mighty mountain to increase and have an immortal quality.

According to what we have learnt from archaeological documents, Mount Ararat and region was dominated by the "***Hurrians***" who continued their activity in the Caucasus and Eastern Anatolian region from the beginning of the third millennium BCE. The Hurrians pursued a semi-nomadic way of life and secured a "***Cultural Union***" in the Caucasus and Eastern Anatolian region for the first time in history. As is known, the language and grammar of the Hurrians who originated in the Caucasus belongs to

* *Prof. Oktay BELLİ, Director of Belli Education Cultural History and Archaeology Research Center, İstanbul/ TURKEY, e-mail: obelli@hotmail.com, oktaybelli@gmail.com, web: www.oktaybelli.com*

the back formation Asianic language group. In short, the languages of the Hurrians and their descendants, the Urartians, belong to the Eastern Caucasus language family which has no relation to the Indo-European and Sami languages. The language of the Armenians who came and settled in Eastern Anatolia after the fall of the Urartian Kingdom belongs to the Indo-European language family.

The Hurrians, who led a semi-nomadic life from the beginning of the third millennium BCE, used the upland pastures of the Ararat region intensely. Mount Ararat's abundant sources of water, luxuriant grazing and mountain pastures offered a very suitable habitat for the thousands of flocks of sheep and goats reared by the Hurrians. As we shall point out below in detail, the plethora of fortresses and necropoles belonging to the Late Bronze and Early Iron Age detected during the archaeological surface exploration we conducted in the Ararat region, gives us information on the density of the Hurrian population.

Mountains were sacred in the Hurrian religion and it was credible that the mountains were their gods. Like the mountains in the Caucasus and all those in Anatolia, the Hurrians considered Mount Ararat sacred and they gave offerings to it. The Urartians, the descendants of the Hurrians, kept their mystical beliefs about the mountains vividly alive. According to our present knowledge, the origin of the love and respect felt for Mount Ararat, the most imposing elevation in the region of Eastern Anatolia, belongs especially to the Hurrians who lived five thousand years ago in the region. The Hurrians, just like the Urartians, made various votive offerings to the god of this sacred mountain, the father of mountains, and they also sacrificed animals on certain days of the year.

MOUNT ARARAT DURING THE PERIOD OF THE PRINCIPALITIES

The history of the Urartians who continued their rule in the Eastern Anatolian region between the thirteenth and seventh centuries BCE is divided in two; the '***Period of Principalities***' and '***Classical Urartian History***.' According to information given by cuneiform sources, the Principality period covers a span of approximately four hundred years from the beginning of the thirteenth century BCE to the middle of the ninth century BCE. The history of the Classical Urartian Kingdom however, covers a period of approximately two hundred and forty years from the middle of the ninth century BCE to the end of the seventh century BCE.

The Urartian community displayed a semi-nomadic life style during the Principality period and used, in particular, the northern and western foothills of Ararat with its abundant water and pasture. The princes built small castles in the region of Mount Ararat and successfully organised a semi-nomadic way of life based on sheep and goat farming. The north part of Ararat was covered in thick vegetation during this period. Arab geographers wrote detailed accounts of the forest land and types of trees which grew on Ararat. The dwarf oaks, which escaped the axe and have survived to this day, constitute the remains of the old forest land.

The principal mountain pastures in the Ararat region, which have abundant plants and water, are to be found on Aladağ, Tendürek and on the Sinek upland of the mountains south of the Aras. The defence fortresses belonging to the late Bronze and Early Iron Age in the northeast region of Anatolia are also located in these famous uplands. We have dated the Haraba Pazar, Kuzeyhan Fortress and its necropoles which we located during our archaeological surface

exploration to the northwest and west of Mount Ararat to the Late Bronze Age **(Fig. 1-3)**, and the Ani and Ziyaret Tepe fortresses and necropoles to the Early Iron Age **(Fig. 4-5)**.

Like all the regions in Eastern and North-eastern Anatolia, it appears that the Late Bronze and Early Iron Age culture of the Mount Ararat region was also generated by the semi-nomadic communities raising sheep and goats in their economic production.

MOUNT ARARAT DURING THE URARTIAN KINGDOM PERIOD

The Urartian Kingdom which continued its rule mainly in Eastern Anatolia but also in the Caucasus and north-western Iran between the ninth and seventh centuries BCE, made its capital today's monumental Van Fortress (formerly ***Tuşpa***). The developments carried out in Eastern Anatolia by the Urartian Kings residing in the capital, Van Fortress, gave this region its golden age in ancient times. Foremost among these is cuneiform. Thanks to the writing, as well as learning for the first time the names of the communities living in East Anatolia 2850 years ago, and the names of the regions, lakes, mountains, and towns, we also learn about the religious beliefs of the communities, the names of the gods and goddesses and their mysterious cult ceremonies.

More important than all this, we learn our first and most important information about Mount Ararat and the region from cuneiform documents describing the military expeditions the Urartian Kings made to this region. In cuneiform documents Mount Ararat and the immediate surroundings was called ***Erikua*** or ***Erekuahi***. The very majestic Mount Ararat is regarded as sacred and is adopted as the father of the other mountains. In the polytheistic Urartian religion it was

Fig.1: *The castle of Haraba Pazar*

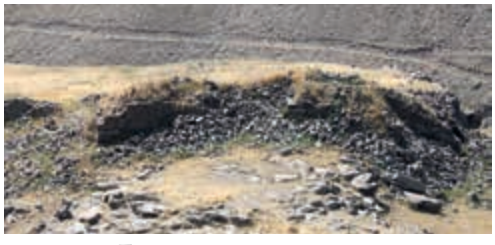

Fig. 2: *The castle of Kuzeyhan*

believed that the roads, mountain passes and mighty mountains had gods. At the grape harvest festival held every year at the end of September or the first week in October, at the ritual sacrifice offered to the gods, *a cow and two sheep* were sacrificed to the mighty Ararat, the father and symbol of all mountains, as well as to the ***Mountain Passes*** which gave passage to animals and all people.

At the end of the seventh century BCE or at the beginning of the sixth century, the Scythians entered the Urartian lands from the Caucasus to the north and from North-western Iran to the east and began to lay waste to and savagely plunder all the fortresses and settlements. Barely escaping this looting and destruction with their lives, with the belongings they could carry and with their sheep and goats, the people began to flee to the high mountains they considered sacred. The mountains they fled to the most were the Great and Little Ararat. The people lived for many years on the mountain pastures around Ararat and continued their traditional semi-nomadic lives for a long time.

THE NAME HARI ARARAT MENTIONED IN THE TORAH

Sacred Mount Ararat considered the most famous mountain in Anatolia and in all Middle Eastern countries has been the subject of historical legends vouchsafed to no other mountain. For instance, in the Bible, the name of this famous mountain is mentioned as ***r-r-t*** and is named ***Hari Ararat***. Hari Ararat means ***Mountainous Ararat***.

As is known, the name ***Uruatri (Urartu)*** is a name given to this people by their deadly enemy in the south, the Assyrian Kingdom. ***The name Urartu is not the name of a people but is a geographical term used to mean mountainous country.*** The name Uruatri used to mean a mountainous geographical region is first mentioned in 1274 BCE in the Assyrian King Shalmaneser I's cuneiform records.

In a military expedition the Assyrian King Shalmaneser I made to Eastern Anatolia in the first year (1274) of his reign (1274 - 1245BCE) he gives this interesting information about the ***Uruatri Land.***

'…***In the year of my ascension to the throne the Land of Uruatri rebelled against me. I prayed to my masters, the god Assur and mighty gods. I gathered my soldiers and marched to their country in the rugged mountains.***

Within three days I brought the whole of the Uruatri Land to their knees at the feet of my master Assur. I selected their young men and I chose them to enter my service. I made them, the conquered areas liable to pay the heavy tributes of the mountains for ever…'

In the cuneiform documents they have left behind, almost all the Urartian kings identify themselves as the ***King of the Biani Land***. In other words, the Urartians called themselves the ***Bianili.*** Later, as a result of the letter ***B*** changing to ***V***, the word ***Bian*** changed to today's word Van. In short, the root of the word Van dates back to the Bianilis, 3000 years ago.

In the sacred book, the Torah, it is not a coincidence that the name ***Hari Ararat*** was given to this area, it is a phrase inherited from the word ***Urartu*** mentioned in the cuneiform documents of the Assyrian Kingdom. In other words, the name ***r-r-t*** mentioned in the Torah is the Hebrew name of the ***Urartu*** who established a very powerful kingdom between the ninth and seventh centuries BCE particularly in Eastern Anatolia and in the Caucasus and north-western Iran. This is why the name ***Hari Ararat or Mountainous Ararat*** has no close or distant connection with Armenian. As is known, the Armenians say ***Masis*** or ***High Mountain*** for Mount Ararat. Regrettably, this misinformation has been used senselessly for many years and has been the cause of misunderstandings.

Fig. 3: *The kurgan of Kuzeyhan*

Fig. 4: *The caestle of Ziyaret Tepe*

After the Urartu Kingdom was destroyed by the Scythians at the beginning of the sixth century BCE, the Eastern Anatolian region was ruled by the Persians. For the present we do not know for certain what the Persians called the famous Mount Ararat. However, just like the Urartians, the Armenians who came and settled in the region also considered this famous mountain sacred and adopted it as the ***Mother of Mountains***.

The Eastern Anatolian region was later ruled in turn by the Seleucids, Romans and Byzantines. In the period of these states Mount Ararat was always mentioned together with Noah's Flood. The most detailed information on the subject of Noah's Flood is to be found in the Torah, one of the sacred books. Besides the sacred books, in antiquity many writers began to give information starting from the fifth century BCE on the subject of Noah's Flood and Ararat.

In 226 BCE, the reign of the Parthian State in Iran and the Eastern and North-eastern Anatolian regions had ended and the Sassanids dominated Iran. The North-eastern Anatolian region under the name, the ***State of Ararat*** also remained under Sassanid administration for about 200 years.

THE OTHER NAMES OF SACRED MOUNT ARARAT

Throughout history Mount Ararat has been referred to with different names by various civilisations and kingdoms. As we have previously stated, Mount Ararat's oldest name is the Hebrew name of the Urartu who established a very powerful kingdom between the ninth and seventh century BCE in the regions of the Caucasus and North-western Iran centred in Eastern Anatolia. The mountainous Urartu Land and geography is mentioned in the holy book, the Torah as

Fig. 5: *The grave of Ziyaret Tepe*

r-r-t and called ***Hari Ararat***, in other words, ***Mountainous Ararat.***

Unfortunately, due to incomplete cuneiform Urartian documents, we do not know at present the name the Urartian Kingdom used for Mount Ararat. We anticipate that the lack of this important information will be overcome with the help of new cuneiform documents to be discovered in the future.

As we have previously stated the Armenians gave Mount Ararat the name ***Masis*** meaning High Mountain. Consequently, the name ***Hari Ararat*** used to mean ***Mountainous Area*** in Assyrian cuneiform documents since the first quarter of the thirteenth century BCE, and later on in the Torah, the holy book, has no close or distant connection with the word ***Masis*** used by the Armenians. However, the prominent Armenian historian Moses of Khorene, who wrote his work in the 5th century CE, calls the fertile Iğdır Plain at the foot of Mount Ararat the ***Ararat Plain*** for the first time in the legend narrating the love of Ara and Semiramis.

The Iranians called Mount Ararat ***Kuh-i Nuh*** meaning Noah's Mountain. The Arabs, however, called Great Ararat ***Cebelu'l***

Haris, and Little Ararat ***Cebelu'l Huveyris***. All western travellers, researchers and geographers call the ***mountain Ararat***.

When the Turks conquered the celebrated city and fortress of Ani on 16 August 1064 and entered the interior of Anatolia, they held this lofty mountain in high esteem and called this noble mountain, ***Agr Dağ*** or ***Eğri Dağı***. As is known, ***Ağr Dağ*** or ***Ağrı Dağı*** means Immense or God in the Sakha language. This noble mountain called ***Ağrı Dağ*** for almost a thousand years is the most majestic mountain, the subject of legends both in Anatolia and in the Turkish World.

CONCLUSION

North-eastern Anatolia's most important cultural assets are the river Aras and Mount Ararat. For centuries the Aras River and Mount Ararat constitute the common characteristic of the songs, stories, legends and poems and verses written by poets living in the area. To such an extent, that in the poems written by local poets, almost every sentence contains Ararat.

It is Mount Ararat that has left its mark on the history, archaeology, geography, literature, geology, theology, ethnography, tourism and culinary culture in the North-eastern Anatolian region. As in antiquity, magnificent Ararat retained its importance during the Middle Ages and in the time of the Ottoman Empire. Ararat is the place most researched in the North-eastern Anatolian region. European scientists of different disciplines have done a great amount of scientific research with regard to Ararat.

Mount Ararat is not just a simple elevation which does not strain the eye, but it is the focal point of an important cultural synthesis hosting different civilisations that have developed in the region for centuries. This cultural mountain continues to perform its task as an important bridge of culture between antiquity and the present day and constitutes the basis of scientific research in the region.

Interestingly enough, scientific research to be carried out on Mount Ararat in future years will still continue to be of great importance. One of these works will be the inclusion of Mount Ararat which has universal cultural values on UNESCO's ***World Heritage*** list.

BIBLIOGRAPHY

Acar, Z. Z. 2006: ***Her Yönüyle Iğdır***, Ankara.

Ağrı İl Yıllığı 1967: ***Ağrı İl Yıllığı***, Ağrı Valiliği, Ankara.

Ağrı İl Yıllığı 1973: ***Ağrı İl Yıllığı***, Ağrı Valiliği, Ankara.

Alpaslan, İ. 1995: ***Her Yönüyle Ağrı,*** Ankara.

Belli, O. 2005: "I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuhun Gemisi Sempozyumu", ***Bilim ve Ütopya*** 136, İstanbul, 89.

Belli, O. 2006 a: "Anadolu ve Dünyanın En Kutsal Dağı: Ağrı Dağı", ***Serhat Kültür***, Temmuz-Ağustos, İstanbul, 2-9.

Belli, O. 2006 b: "Van ve Urartular", ***I. Van Gölü Havzası Sempozyumu***, (ed. O. Belli), Güzel Sanatlar Matbaası, Van Valiliği, İstanbul, 15-29.

Belli, O. 2007 a: "Anadolu'nun En Güzel ve Nazlı Gelini: Ağrı Dağı", (ed. O. Belli) ***Kars, II. Kent Kurultayı, Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz, 24-26 Eylül 2004 Kars***, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, No:21, İstanbul, 117 - 134.

Belli, O. 2007 b: "Tarih Boyunca Ağrı Dağı – Mount Ararat Throught History", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt*** – I. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul, 6-23.

Belli, O. 2007 c: "Erken Demir Çağı'nda Ağrı Dağı Bölgesi – The Region of Mount Ararat in the Early Iron Age", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt – I. International Symposium of***

Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul, 51-73.

Belli, O. 2007 d: "Ağrı Dağı Bölgesi'nde Erken Demir Çağı ve Urartu Dönemi Yerleşmelerinin Yayılımı ve Araziden Faydalanma Yöntemleri – Dispersal Features and Land use Methods of Early Iron Age and Features and Land use Methods of the Early Iron Age and Urartian Period Settlements in Ağrı (Ararat Mount Region", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt – I. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt***, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul, 74-83, (H.Turoğlu ile birlikte).

Belli, O. 2009: "Ararat (Hari Ararat) Adının Kökeni - The Origin of Ararat (Hari Ararat)" (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Haziran 2008 Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2009, 49-59.

Belli, O. 2011 a: "Hz. Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı Üzerinde Bulunduğu Konusunda Halk Ozanlarının Yazmış Olduğu Şiirler," (ed. O.Belli), ***III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010 Ağrı***, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, Nr.6, İstanbul 2011, 47-63.

Belli, O. 2011 b: " Poetry About Noah's Ark on Mount Ararat by Folk Poets," (ed. O.Belli), ***II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010 Ağrı***, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, Nr. 6, İstanbul 2011, 64-74 Dartma. B. 2005: Dini Tarihi ve Arkeolojik Veriler Bağlamında Nuh Tufanı, Rağbet Yayınları, İstanbul.

Dartma, N. 2007: "Tarihin Ortak Değerleri: Nuh'un Gemisi – The Common Volve of History: Hoah's Ark", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt – I. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt***, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul 2007, 208-218.

Doğru, A. M. 1989: "Ağrı Dağı", ***Coğrafya Araştırmaları I*** / 1, Şubat, Ankara, 86-88.

Felicen, C. 1960: ***Dinler Tarihi*** (çeviren, S. Tiryakioğlu), İstanbul.

Güneş, H. 2013: ***İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı***, Ankara.

Heller, B. 1964: "Nuh", ***İslam Ansiklopedisi*** 9, İstanbul, 344 – 346.

İzbırak, R. 1981: "Şırnak", ***Türk Ansiklopedisi*** 30, Ankara, 283.

Konukçu, E. 2004: "Tarihi Coğrafyada Bayezid", ***Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu***, (ed. O. Belli), İstanbul, 127-134.

Le Strange, G. 1930: ***The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur***, Cambridge Georaphical Series, Cambridge.

Moses Khronatsi 1978: ***History of the Armenians*** (Trans. Robert W. Thomson), London.

Özkan, A. R. 2007: "Vahiyde Huh'un Ayak İzleri – Noah's Footsteps in the Tevelations", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt – I. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt***, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul, 229-237.

Sandars, N. K. 1973: ***Gılgamış Destanı***, (çev. S. Kutlu – T. Duralı), İstanbul.

Sarıkçıoğlu, E. 1999: ***Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi***, Isparta.

Schmidtke, F. 1950: "Arche" ***Reallexikon für Antike und Christentum***, I, Stutgart, 597–602.

Streck, M. 1978: "Ağrı Dağı (Ararat)", ***İslam Ansiklopedisi*** I, İstanbul, 152-153.

Streck, M. 1986: "Cudi", ***İslam Ansiklopedisi*** 3, İstanbul, 223-224.

Tanyu, H. 1988: "Ağrı Dağı" ***Diyanet İslam Ansiklopedisi*** I, İstanbul, 481.

Testini, P. 1980: ***Archeologia Christiana***, Bari.

Tuncel, M. 1994: "Doğubayazıt", ***Diyanet İslam Ansiklopedisi 9***, İstanbul, 492-493.

ARARAT ADININ KÖKENİ VE ANLAMI

Oktay BELLİ*

Çok Değerli Kardeşim
Prof. Dr. Hacı Kadir Kadirzade'nin Aziz Anısına...

GİRİŞ

5137 m. yüksekliği ile Ağrı Dağı, Anadolu'nun en yüksek ve görkemli dağıdır. Ancak daha önceki çalışmalarımızda da sık sık belirttiğimiz gibi, Ağrı Dağı'nı görkemli kılan onun yanızca yüksekliği değil, dinsel kitaplara ve söylencelere konu olan kutsallığıdır. Örneğin Ağrı Dağı, Eski Çağ'ın çok tanrılı dinlerinde olduğu gibi, tek tanrılı semavi dinlerin kutsal kitapları olan Kuran, Tevrat ve İncil'e de "***Nuh Efsanesi***" olayı ile konu olarak, günümüze kadar efsaneleşmiştir.

Ağrı Dağı, bugünkü Ağrı ve Iğdır ili sınırları içinde, 35 km.'den fazla taban çapı bulunan yaklaşık olarak 135 km. çevre uzunluğuna sahip, 1200 km²'lik bir alanı kapsayan volkanik bir dağdır. Deniz seviyesinden ortalama 1500 m. yüksekliğindeki Doğubayazıt Ovası'ndan birdenbire yayvan bir koni biçiminde yükselen Ağrı Dağı, sanki dokunacakmış gibi, çok yakındır. Dağın kuzeyinde bulunan ve deniz seviyesinden ortalama 950 m. yüksekliğindeki Iğdır Ovası'ndan Ağrı Dağı'nın görünümü çok daha etkileyici ve görkemlidir.

Ağrı Dağı, yalnızca Anadolu'da değil, Türkiye'nin komşuları olan devletlerden Gürcistan, Rusya, Ermenistan, Nahçıvan, Azerbaycan ve İran'da da kutsal dağ olarak kabul edilmektedir. Yani bu kadar geniş bir coğrafi bölgede yaşayan milyonlarca insanın sosyal yaşamı, dinsel inancı ve söylencelerine konu olan böylesine görkemli ve kutsal bir dağın benzerine, dünyanın diğer coğrafi bölgelerinde rastlamak mümkün değildir.

ESKİ ÇAĞ'DA HURRİLER DÖNEMİNDE AĞRI DAĞI

Arkeolojik malzeme ve çivi yazılı belgelerin ışığı altında, Ağrı Dağı ile ilgili ilk ve en önemli bilgilerimiz, şimdilik günümüzden 5000 yıl öncesine aittir. Ağrı Dağı'nın dışında, tarihte ve diğer coğrafi bölgelerdeki hiçbir dağ, onlarca uygarlık, krallık ve devletin egemenliği altına girmiştir. Ağrı Dağı'nın dinsel kitapların yanı sıra, binlerce yıl boyunca efsanelere konu olması ve onun çeşitli uygarlık, krallık ve devletlerin altına girmesi, bu yüce dağın ününü daha da arttırarak, ölümsüz bir nitelik kazanmasına neden olmuştur.

Arkeolojik belgelerden öğrendiğimize göre Ağrı Dağı ve bölgesi, M.Ö. III. binyılı başlarından itibaren Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde etkinliğini sürdüren *Hurrilerin* egemenliği altına girmiştir. Yarı göçebe bir yaşam biçimi sürdüren Hurriler, tarihte ilk kez Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde "*Kültür Birliği*"ni sağlamıştır. Bilindiği gibi Kafkasya kökenli olan Hurrilerin dili ve grameri, kökten türetilen Assianik dil grubuna aittir. Yani Hurrilerin ve onların torunu olan Urartuların dilleri Hint- Avrupa ve Sami dilleri ile ilişkisi olmayan, Doğu Kafkasya Dil ailesine mensuptur. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelip yerleşen Ermenilerin dilleri ise, Hint Avrupa dil ailesine aittir.

* *Prof. Dr. Oktay BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, İstanbul / TÜRKİYE, e-posta: obelli@hotmail.com, oktaybelli@gmail.com, web: www.oktaybelli.com*

M.Ö. III. Binyılın başlarından beri yarı göçebe bir yaşam sürdüren Huriler, Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki yaylaları yoğun bir şekilde kullanmıştır. Hurilerin besledikleri binlerce küçükbaş hayvan sürüsü için, Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki zengin su kaynakları ile gür otlak ve dağ çayırları, çok elverişli bir yaşam ortamı sunmuştur. Aşağıda da ayrıntılı olarak belirteceğimiz gibi, Ağrı Dağı Bölgesi'nde yapmış olduğumuz arkeolojik yüzey araştırması sırasında saptamış olduğumuz Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait kale ve nekropollerin fazlalığı, Hurilerin nüfus yoğunluğu konusunda da bilgi vermektedir.

Hurri dininde, dağlar kutsaldı ve dağların tanrılarının olduğuna inanılabiliyordu. Hurriler, Kafkasya ve tüm Anadolu dağları gibi, Ağrı Dağı'nı da kutsal saymış ve ona adak adamışlardır. Hurrilerin, dağlar ile ilgili gizemli inançlarını, torunları olan Urartular tüm canlılığı ile devam ettirmiştir. Özellikle, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en görkemli yükseltisi olan Ağrı Dağı'na karşı duyulan sevgi ve saygının kökeni, şimdiki bilgimize göre günümüzden beş bin yıl önce bölgede yaşayan Hurrilere aittir. Hurriler, tıpkı Urartular gibi, dağların piri olan bu kutsal dağın tanrısına çeşitli adaklar adamakta ve yılın belirli günlerinde hayvan kurban etmekteydiler.

BEYLİKLER DÖNEMİNDE AĞRI DAĞI

M.Ö. 13.- 7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde egemenliğini sürdüren Urartuların tarihi ikiye ayrılmaktadır; "Beylikler Dönemi" ve "Klasik Urartu Tarihi". Beylikler dönemi çivi yazılı kaynaklarının vermiş olduğu bilgilere göre M.Ö. 13. yüzyılın başlarından, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına değin geçen yaklaşık 400 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Klasik Urartu Krallığı'nın tarihi ise, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına değin geçen yaklaşık 240 yıllık bir süreyi kapsamaktadır.

Foto. 1: *Haraba Pazar Kalesi*

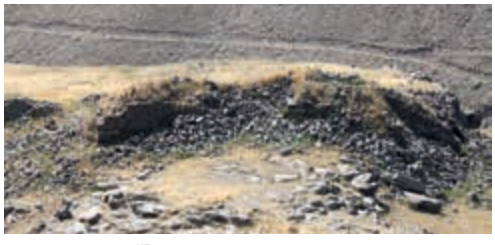

Foto. 2: *Kuzeyhan Kalesi*

Beylikler döneminde yarı göçebe bir yaşam tarzı gösteren Urartu topluluğu, suyu ve otu bol olan Ağrı Dağı'nın özellikle kuzey ve batı eteklerini daha çok kullanmışlardır. Ağrı Dağı bölgesinde küçük kaleler kuran beyler, küçükbaş hayvan besiciliğine dayalı yarı göçebe bir yaşam biçimini başarılı bir şekilde organize etmişlerdir. Bu dönemde Ağrı Dağı'nın kuzey bölümü çok sık bir bitki topluluğu ile kaplıydı. Arap coğrafyacıları, Ağrı Dağı'ndaki orman alanlarını ve burada yetişen ağaç türlerini ayrıntılı bir biçimde kaleme almışlardır. Günümüze kadar varlığını sürdüren balta artığı bodur meşe ağaçları, eski orman alanlarının kalıntılarını oluşturmaktadır.

Ağrı Dağı bölgesinin otu ve suyu bol olan en önemli yaylaları, Aladağ, Tendürek ve Aras Güneyi dağlarındaki Sinek Yaylası'nda bulunmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait savunma kaleleri de, bu ünlü yayalalarda yer almaktadır. Ağrı Dağı bölgesinin batı ve kuzeybatısında yapmış olduğumuz arkeolojik yüzey araştırması sırasında, saptamış olduğumuz Haraba Pazar, Kuzeyhan Kalesi ile

nekropollerini, Son Tunç Çağı'na**(Foto. 1-3)**, Ani ve Ziyaret Tepe kaleleri ile nekropollerini de, Erken Demir Çağı'na tarihledik**(Foto. 4-5)**. Tüm Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgeleri gibi, Ağrı Dağı bölgesinin Son Tunç ve Erken Demir Çağı kültürünü de, ekonomik üretimlerinde küçükbaş hayvan besiciliği yapan yarı göçebe topluluklar tarafından meydana getirildiği anlaşılmaktadır.

URARTU KRALLIĞI DÖNEMİNDE AĞRI DAĞI

M.Ö. 9. -7. yüzyıllar arasında başta Doğu Anadolu olmak üzere, Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı'nın başkentliğini, bugünkü anıtsal Van Kalesi (eski ***Tuşpa)*** yapmaktaydı. Başkent Van Kalesi'nde oturan Urartu Kralarının Doğu Anadolu Bölgesi'ne yaptırmış olduğu imar faaliyetleri, Eski Çağ'da bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında çivi yazısı gelmektedir. Yazı sayesinde ilk kez günümüzden 2850 yıl öncesine ait Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan toplulukların isim, bölge, göl, dağ, şehir adlarını öğrendiğimiz gibi, toplulukların dinsel inanç, tanrı, tanrıça adları ile gizem dolu kült törenlerini de öğrenmekteyiz.

Bunlardan da önemlisi Ağrı Dağı ve bölgesi ile ilgili ilk ve en önemli bilgilerimizi, Urartu Krallarının bu bölgeye yapmış olduğu askeri seferleri anlatan çivi yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Çivi yazılı belgelerde, Ağrı Dağı ve yakın çevresi "***Erikua***", ya da "***Erekuahi***" olarak adlandırılmaktadır. Oldukça görkemli olan Ağrı Dağı kutsal olarak kabul edilmekte ve diğer dağların piri olarak benimsenmekteydi. Çok tanrılı Urartu dininde yollar, dağ geçitleri ve yüce dağların tanrısının olduğuna inanılıyordu. Her yıl Eylül ayının sonu, veya Ekim ayının ilk haftasında düzenlenen bağ bozumu şenliklerinde, tanrılara sunulan kurban törenlerinde, hayvanlara ve tüm insanlara geçit veren "***Dağ Geçitleri***" gibi tüm dağları simgeleyen ve onların piri olan yüce Ağrı Dağı'na da, "*bir sığır ile iki koyun*" kurban edilmekteydi.

M.Ö. 7. yüzyılın sonu, ya da 6. yüzyılın başlarında kuzeyde Kafkasya ve doğuda da Kuzeybatı İran Bölgesi'nden Urartu topraklarına giren İskitler tüm kale ve yerleşim merkezlerini yakıp yıkmaya ve vahşice yağmalamaya başladılar. Bu yağma ve yıkımdan taşınabilir eşyası ve küçükbaş hayvanları ile canını zor kurtaran halk, kutsal olarak saydıkları yüksek dağlara kaçmaya başladılar. Halkın en çok kaçtığı dağların başında Büyük ve Küçük Ağrı Dağı gelmekteydi. Ağrı Dağı çevresindeki yaylalarda uzun yıllar yaşayan halk, geleneksel yarı göçebe yaşamlarını uzun bir süre devam ettirmiştir.

TEVRAT'TA GEÇEN "HARİ ARARAT" ADI

Anadolu ve tüm Orta Doğu Ülkeleri'nin en ünlü dağı olarak kabul edilen kutsal Ağrı Dağı, hiçbir dağa nasip olmayan tarihsel efsanelere konu olmuştur. Örneğin Kitabı

Foto. 3: *Kuzeyhan kurganı*

Foto. 4: *Ziyaret Tepe Kalesi*

Mukaddes'te bu ünlü dağın adı "***r-r-t***" olarak geçmekte ve "***Hari Ararat***" şeklinde adlandırılmaktadır. "***Hari Ararat***", "***Dağlık Ararat***" anlamına gelmektedir.

Bilindiği gibi ***"Uruatri" (Urartu)*** adı, bu topluluğun güneyde can düşmanı olan Assur Krallığı tarafından verilen bir isimdir. Urartu adı bir topluluğun adı değil, ***"dağlık ülke anlamında kullanılan coğrafi bir deyimdir"***. Dağlık coğrafi bölge anlamında kullanılan *Uruatri* adı ilk kez M.Ö. 1274 yılında Assur Kralı I. Salmanassar'ın çivi yazılı kayıtlarında geçmektedir.

Assur Kralı I. Salmanassar'ın (M.Ö. 1274 – 1245) hükümdarlığının 1. yılında (1274), Doğu Anadolu bölgesine yapmış olduğu askeri seferde, "***Uruatri Ülkesi***" hakkında şu ilginç bilgiyi vermektedir:

"***…Tahta geçiş yılımda Uruatri Ülkesi bana karşı ayaklandı. Tanrı Assur ve yüce tanrılara, efendilerime dua ettim. Askerlerimi topladım ve onların yalçın dağlardaki ülkelerine yürüdüm.***

Uruatri Ülkesinin tümüne, 3 gün içinde efendim Assur'un ayakları dibinde boyun eğdirdim. Onların genç adamlarından seçtiklerimi aldım, onları benim hizmetime girmeleri için seçtim. Onları, fethedilen bölgeleri sonsuza kadar dağların ağır tributunu (haracını) ödemekle yükümlü kıldım…".

Urartu krallarının hemen hepsi, bırakmış oldukları çivi yazılı belgelerinde, kendilerini "***Biani Ülkesinin Kralı***" olarak tanımlamışlardır. Yani Urartular kendilerini, "***Bianili***" olarak adlandırmaktaydılar. Daha sonra ***"B"*** ile ***"V"*** harfinin değişmesi sonucunda, ***"Bian"*** kelimesi, bugünkü ***"Van"*** kelimesine dönüşmüştür. Yani Van kelimesinin kökeni, günümüzden 3000 yıl öncesinde Bianlılara dayanmaktadır.

Kutsal kitap Tevrat'ta bu bölgeye ***"Hari Ararat"*** adının verilmesi bir tesadüf eseri değil, Assur Krallığı'nın çivi yazılı belgelerinde geçen ***"Urartu"*** kelimesinden beri süregelen bir deyimdir. Yani Tevrat'ta geçen ***"r-r-t"*** adı, M.Ö. 9.- 7. yüzyıllar arasında başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere, Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde çok güçlü bir krallık kuran Urartu'nun İbranice adıdır. Bu yüzden ***"Hari Ararat"***, yani ***"Dağlık Ararat"*** adının Ermenice ile uzaktan veya yakından hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bilindiği gibi Ermeniler Ağrı Dağı'na ***"Masis"***, yani, ***"Yüksek Dağ"*** demektedirler. Ne yazık ki bu yanlış bilgi, uzun yıllardan beri bilinçsiz bir biçimde kullanılmış ve yanlış anlaşılmalara neden olmuştur.

Foto. 5: *Erken Demir Çağı'na ait Ziyaret Tepe mezarı*

Urartu Krallığı'nın M.Ö. 6. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yıkılmasından sonra, Doğu Anadolu Bölgesi Perslerin egemenliği altına girmiştir. Perslerin ünlü Ağrı Dağı'nı hangi isimle andıklarını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Ancak bölgeye gelip yerleşen Ermeniler de, tıpkı Urartular gibi bu ünlü dağı kutsal saydılar ve ***"Dağların Anası"*** olarak benimsediler.

Daha sonra Doğu Anadolu Bölgesi sırasıyla Selevkosların, Roma ve Bizanslıların egemenliğine geçti. Bu devletler döneminde Ararat olarak adlandırılan Ağrı Dağı, hep Nuh Tufanı ile birlikte anılmaya başlanmıştır.

Kutsal Kitaplardan Nuh Tufanı konusunda en ayrıntılı bilgi de, Tevrat'ta bulunmaktadır. Kutsal kitapların yanı sıra, Eski Çağ'da Nuh Tufanı ve Ararat konusunda birçok yazar, M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren bilgi vermeye başlamıştır.

M.S. 226 yılında, İran, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde Part Devletinin egemenliği sona ermiş, Sasaniler İran'ı egemenliği altına almıştır. Kuzeydoğu Anadolu bölgesi de, "***Ararat Eyaleti***" adı altında yaklaşık 200 yıl boyunca Sasanilerin yönetiminde kalmıştır.

KUTSAL AĞRI DAĞI'NIN DİĞER İSİMLERİ

Tarih boyunca Ağrı Dağı, çeşitli uygarlık ve krallıklar tarafından farklı isimler ile anılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ağrı Dağı'nın en eski adı, M.Ö. 9. - 7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu merkez olmak üzere Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde çok güçlü bir krallık kuran Urartu'nun İbranice adıdır. Dağlık Urartu Ülkesi ve coğrafyası, kutsal kitap Tevrat'ta ***"r- r- t"*** olarak geçmekte ve ***"Hari Ararat"***, yani ***"Dağlık Ararat"*** olarak adlandırılmaktadır.

Ne yazık ki çivi yazılı Urartu belgelerinin eksikliği yüzünden, Urartu Krallığı'nın Ağrı Dağı'nı hangi ad ile andıklarını şimdilik bilemiyoruz. İleride ortaya çıkarılacak olan yeni çizi yazılı belgelerin yardımı ile bu önemli bilgi eksikliğini giderileceğini tahmin etmekteyiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ağrı Dağı'na Ermeniler, "***Yüksek Dağ"*** anlamına gelen "***Masis***" adını vermişlerdir. Bu yüzden M.Ö.13.yüzyılın ilk çeyreğinden beri çivi yazılı Assur belgeleri ve daha sonra kutsal kitap Tevrat'ta ***"Dağlık Bölge"*** anlamında kullanılan ***"Hari Ararat"*** adı ile Ermenilerin kullandığı "***Masis***" kelimesinin uzaktan yakından herhangi bir ilişkisi yoktur. Yalnız M.S.5. yüzyılda eserini yazan Ermenilerin ünlü tarihçisi Khoroneli Movses, Ara ile Semiramis'in aşkını anlatan efsanede, ilk kez Ağrı Dağı'nın eteklerindeki verimli Iğdır Ovası'nı ***"Ararat Ovası"*** olarak adlandırmaktadır.

İranlılar, Ağrı Dağı'nı ***"Nuh'un Dağı"*** anlamına gelen ***"Kuh-i Nuh"*** olarak adlandırmıştır. Araplar ise, Büyük Ağrı Dağı'na ***"Cebelu'l- Haris"***, Küçük Ağrı'na ise ***"Cebelu'l Huveyris"*** demişlerdir. Tüm batılı seyyah, araştırmacı ve coğrafyacılar da, Ağrı Dağı'nı ***"Ararat "*** olarak adlandırmıştır.

Türkler, 16 Ağustos 1064 yılında ünlü Ani şehri ve kalesini fethedip Anadolu içlerine girdiklerinde, bu yüce dağa hayran olmuş ve bu ulu dağı ***"Ağr Dağ"*** ya da ***"Eğri Dağı"*** olarak adlandırmıştır. Bilindiği gibi ***"Ağr Dağ"***, ya da ***"Ağrı Dağı"***, Yakut Dili'nde ***"Kocaman"***, ya da ***"Tanrı"*** anlamına gelmektedir. Yaklaşık 1000 yıldan beri ***"Ağrı Dağı"*** olarak adlandırılan bu yüce dağ, hem Anadolu'nun, hem de Türk Dünyası'nın efsanelere konu olan en görkemli dağıdır.

SONUÇ

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin en önemli taşınmaz kültür varlığı, Aras Irmağı ile Ağrı Dağı'dır. Yüzlerce yıldan beri bölgede yaşayan şairler tarafından yazılan şiir, mani, türkü, masal ve efsanelerin ortak özelliğini de, Aras Irmağı ile Ağrı Dağı oluşturmaktadır. Öyle ki, bölge şairlerinin yazdığı şiirlerde, Ağrı Dağı'nın geçmediği bir cümle hemen hemen yok gibidir.

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin tarih, arkeoloji, coğrafya, edebiyat, jeoloji, teoloji, etnografya, turizm ve mutfak kültürüne damgasını vuran, Ağrı Dağı'dır. Görkemli Ağrı Dağı, Eski Çağ'da olduğu gibi, Orta Çağ

Ağrı Dağı (M. Lordoğlu)

ve Osmanlı Devleti döneminde de önemini korumuştur. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde en çok araştırılan yerlerin başında, Ağrı Dağı gelmektedir. Farklı disiplinlere sahip Avrupalı bilim insanları, Ağrı Dağı ile ilgili olarak çok sayıda bilimsel araştırma yapmıştır.

Ağrı Dağı yalnızca gözü yormayan basit bir yükselti değil, yüzlerce yıldan beri bölgede oluşan farklı medeniyetleri bünyesinde barındıran önemli bir kültür sentezinin odak noktasıdır. Bu kültür dağı, Eski Çağ ile günümüz arasında önemli bir kültür köprüsü görevini sürdürmeye devam etmekte ve bölgede yapılan bilimsel araştırmaların temelini oluşturmaktadır.

İlginçtir ki, gelecek yıllarda da Ağrı Dağı üzerinde yapılacak olan bilimsel araştırmalar, öneminden herhangi bir şey kaybetmeden devam edecektir. Bu çalışmalardan biri de, evrensel kültür değerlerine sahip olan Ağrı Dağı'nın Unesco'nun "***Dünya Kültür Mirası***" listesine alınması olacaktır.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Acar, Z. Z. 2006: ***Her Yönüyle Iğdır***, Ankara.

Ağrı İl Yıllığı 1967: ***Ağrı İl Yıllığı***, Ağrı Valiliği, Ankara.

Ağrı İl Yıllığı 1973: ***Ağrı İl Yıllığı***, Ağrı Valiliği, Ankara.

Alpaslan, İ. 1995: ***Her Yönüyle Ağrı,*** Ankara.

Belli, O. 2005: "I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuhun Gemisi Sempozyumu", ***Bilim ve Ütopya*** 136, İstanbul, 89.

Belli, O. 2006 a: "Anadolu ve Dünyanın En Kutsal Dağı: Ağrı Dağı", ***Serhat Kültür***, Temmuz-Ağustos, İstanbul, 2-9.

Belli, O. 2006 b: "Van ve Urartular", ***I. Van Gölü Havzası Sempozyumu***, (ed. O. Belli), Güzel Sanatlar Matbaası, Van Valiliği, İstanbul, 15-29.

Belli, O. 2007 a: "Anadolu'nun En Güzel ve Nazlı Gelini: Ağrı Dağı", (ed. O. Belli) ***Kars, II. Kent Kurultayı, Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz, 24-26 Eylül 2004 Kars***, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, No:21, İstanbul, 117 - 134.

Belli, O. 2007 b: "Tarih Boyunca Ağrı Dağı – Mount Ararat Throught History", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt*** – I. International Sym-

posium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul, 6-23.

Belli, O. 2007 c: "Erken Demir Çağı'nda Ağrı Dağı Bölgesi – The Region of Mount Ararat in the Early Iron Age", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt – I. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt***, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul, 51-73.

Belli, O. 2007 d: "Ağrı Dağı Bölgesi'nde Erken Demir Çağı ve Urartu Dönemi Yerleşmelerinin Yayılımı ve Araziden Faydalanma Yöntemleri – Dispersal Features and Land use Methods of Early Iron Age and Features and Land use Methods of the Early Iron Age and Urartian Period Settlements in Ağrı (Ararat Mount Region", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt – I. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt***, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul, 74-83, (H.Turoğlu ile birlikte).

Belli, O. 2009: "Ararat (Hari Ararat) Adının Kökeni - The Origin of Ararat (Hari Ararat)" (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Haziran 2008 Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2009, 49-59.

Belli, O. 2011 a: "Hz. Nuh'un Gemisi'nin Ağrı Dağı Üzerinde Bulunduğu Konusunda Halk Ozanlarının Yazmış Olduğu Şiirler," (ed. O.Belli), ***III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010 Ağrı***, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, Nr.6, İstanbul 2011, 47-63.

Belli, O. 2011 b: " Poetry About Noah's Ark on Mount Ararat by Folk Poets," (ed. O.Belli), ***II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010 Ağrı***, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, Nr. 6, İstanbul 2011, 64-74 Dartma. B. 2005: Dini Tarihi ve Arkeolojik Veriler Bağlamında Nuh Tufanı, Rağbet Yayınları, İstanbul.

Dartma, N. 2007: "Tarihin Ortak Değerleri: Nuh'un Gemisi – The Common Volve of History: Hoah's Ark", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt – I. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt***, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul 2007, 208-218.

Doğru, A. M. 1989: "Ağrı Dağı", ***Coğrafya Araştırmaları I*** / 1, Şubat, Ankara, 86-88.

Felicen, C. 1960: ***Dinler Tarihi*** (çeviren, S. Tiryakioğlu), İstanbul.

Güneş, H. 2013: ***İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı***, Ankara.

Heller, B. 1964: "Nuh", ***İslam Ansiklopedisi*** 9, İstanbul, 344 – 346.

İzbırak, R. 1981: "Şırnak", ***Türk Ansiklopedisi*** 30, Ankara, 283.

Konukçu, E. 2004: "Tarihi Coğrafyada Bayezid", ***Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu***, (ed. O. Belli), İstanbul, 127-134.

Le Strange, G. 1930: ***The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur***, Cambridge Georaphical Series, Cambridge.

Moses Khronatsi 1978: ***History of the Armenians*** (Trans. Robert W. Thomson), London.

Özkan, A. R. 2007: "Vahiyde Huh'un Ayak İzleri – Noah's Footsteps in the Tevelations", ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt – I. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark, 07-11 Septemper 2005 Doğubayazıt***, (ed. O. Belli), Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Nr. 2, Matbaa Çözümleri, İstanbul, 229-237.

Sandars, N. K. 1973: ***Gılgamış Destanı***, (çev. S. Kutlu – T. Duralı), İstanbul.

Sarıkçıoğlu, E. 1999: ***Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi***, Isparta.

Schmidtke, F. 1950: "Arche" ***Reallexikon für Antike und Christentum***, I, Stutgart, 597–602.

Streck, M. 1978: "Ağrı Dağı (Ararat)", ***İslam Ansiklopedisi*** I, İstanbul, 152-153.

Streck, M. 1986: "Cudi", ***İslam Ansiklopedisi*** 3, İstanbul, 223-224.

Tanyu, H. 1988: "Ağrı Dağı" ***Diyanet İslam Ansiklopedisi*** I, İstanbul, 481.

Testini, P. 1980: ***Archeologia Christiana***, Bari.

Tuncel, M. 1994: "Doğubayazıt", ***Diyanet İslam Ansiklopedisi 9***, İstanbul, 492-493.

SIGNIFICANCE OF HISTORICAL AND CULTURAL VALUES IN DEVELOPMENT OF DOGHUBAYEZID CITY TOURISM

Cengiz ÇELİK*

INTRODUCTION

The City of Doghubayezid, situated in southwest bottom of Aghri Mountain and over Turkey-Iran trade route has substantial natural and cultural values. The natural, cultural and historical values the City of Doghubayezid possesses constitute the most important factor in the development of the city and region[1].

The historical and cultural values the City of Doghubayezid possesses signify the city to be in an important geographical position since the Prehistoric period. The historical and cultural values in the City of Doghubayezid that left their marks on the Anatolian civilization carry on up today retaining the whole importance.

The City of Doghubayezid, situated over the Turkey-Iran historical ***"Silk Way"***[2] has a geography the different cultures crossed and mixed since hundreds of years. In the terms of the welfare level of Doghubayezid City situated in the point of intersection of trade caravans of the Caucasus in the north, of Nakhchivan, Azerbaijan and Iran in the east, reflect on the immovable cultural assets[3].

The immovable cultural assets found in the City of Doghubayezid reflect the influence of Anatolia and Caucasian, also Nakhchivan, Azerbaijan and Iranian art. We are going to submit the historical and cultural values found in the City of Doghubayezid in substance in the paper.

PERIOD OF THE URARTIAN KINGDOM IN DOGHUBAYEZID

During 9–7th centuries B.C. the capital of the Urartian Kingdom, that east Anatolia was the center of it, dominated in the territories of south Caucasus and northwest Iran territories was Van Castle (former Tushpa). Lying to the half of the geographical area of present day Turkey's surface area the Urartian Kingdom had reached neither the Black sea costs in the north nor the Mediterranean in the southwest coasts. Therefore the economy of the mainland state Urartu had not developed[4].

The name of Urartu was given by the Assyrian Kingdom, the mortal enemy dominated in the south. The name of Urartu is not an ethnic community, but an idiom used in the meaning of highlands. In the Urartian cuneiform script they named themselves as Bianian. The current word of ***"Van"*** was formed in process of time as a result of transforming ***"B"*** into ***"V"***[5].

The first systematical highways in east Anatolia Region had been constructed by the Urartian Kingdom. As rock tunnels constructed by engraving the rock faces, that the roads pass, in straight form also the primary port ruins in the lakeside of the Van Lake had been survived from the period of the Urartian Kingdom[6]. Nowadays, as the port ruins in the Van Lake the rock tunnels are watched with great admiration as well.

* *Cengiz ÇELİK, (M.A.), Architect, Researcher-Writter, Doğubayazıt-Ağrı/TURKEY, e-mail: celikce.mimarlik@gmail.com*

In Urartian period of the greatest miner kingdom of Anatolia and the world in the Prehistoric period in east Anatolia found rich gold, silver, lead, copper and iron that had been mined intensively. Women jewelries and various objects of gold, silver, lead and bronze worked successfully in the workshops of the Castles constructed in different cities by Urartian kings. Various tools, objects and weapons made of iron by beating technique indicate the Urartian mining to reach a very high level[7].

DOGHUBAYEZID URARTIAN CASTLE AND ROCK SEPULCHER IN RELIEF

Doghubayezid and its near abroad had entered into domination of the Urartian Kingdom since the first quarter of the 9th century B.C. Before the military expedition of urartian kings to South Caucasus the economic and military control centers had been formed in the territories situated in south of the Araxes River. The most important military centers formed are Yoghunhasan Castle[8] and Doghubayezid Castle[9].

Consisting of rising limestone just in the northeast of present day Isak Pasha Palace and constructed over a rocky hill called Belle tower had been constricted to protect and retain control over the historical roads lying to The Araxes Valley, the most important military valley of the region. Besides the protecting wall bases of the Castle there is not anything that survived from the extremely blasted Urartian castle up to date. Using the castle during the Middle Ages and Ottomans State also has a great impact in extremely blasting of the castle. As any cuneiform script document is found neither in the castle nor around Doghubayezid up today we do not know the name of the castle and the region in the period of the Urartian Kingdom[10].

Over the southwest front of the rocks, the Urartian Kingdom situated, reliefs had been worked in both sides of the sepulcher entrance considered to belong to the ruler of the Castle flattening the rocky. İn the left side of the sepulcher a human figure considered to be the ruler, seems to be walking towards the right side. On the upper part of the sepulcher a small cattle had been worked as well.

Foto. 1: *Doğubayazıt Urartian Castle*

In the right hand of the sepulcher the human figure in position of walking to the right on foot is raising its arm towards forward twisting elbow, and holding a big ferula in its left hand. The human figure had been described rather distinctly. This interesting relief conveys the influence of İranian art as well[11].

Except Aylar near Mush- Bostankaya in the front of numerous sepulchers situated in the range of the Urartian Kingdom such a beautiful relief has not been come across up to date[12]. This is why Doghubayezid Castle rock sepulcher relief carries a great importance for urartian art[13].

Doghubayezid Castle rock sepulcher relief had been researching by itinerants and archeologists since the first quarter of the 19th century. Doghubayezid Castle and rock sepulcher relief have been widely proclaimed the science world in 1834 by the well-known itinerant Ch. Texier[14] and afterwards by W.Bleck[15] and by Lehman-Haupt[16] researched in the region on the Urartian culture in 1899.

Doghubayezid Castle and rock sepulcher relief situated over Turkey-Iran trade route had been researched by the Russian scientists during the occupation of the region by Russia[17]. D.Huff, who carried out archeological excavations in Iran have charted plan and plotted Doghubayezid Castle sepulcher and rock reliefs and published in detail by 1960s[18].

The south of Doghubayezid rock sepulcher relief that is the unique sample of architecture and art of rock sepulcher found in the range of the Urartian Kingdom has been opened to tourism by environment planning in Bayezid Mosque during the recent years.

Via being introduced pretty interesting rock sepulcher relief to be visited by several researchers and people will make huge contribution for the City of Doghubayezid.

Foto. 2: *Doğubayazıt Urartian Rock Sepulcher Relief*

URARTIAN IRRIGATION FACILITIES IN DOGHUBAYEZID AND ITS NEAR AROUND

The modern agriculture based on irrigation in East Anatolia Region had begun in the period of the Urartian Kimgdom. Nowadays, with the undergone minor repairs a major part of a number of barrages, ponds and irrigation canals constructed by the urartian kings work successfully. Even to irrigate a small land and to be engaged in successful agriculture in East Anatolia it can be come out that a number of barrages, ponds and irrigation canals have been constructed[19].

The irrigation facilities belonging to the Urartian Kingdom in Doghubayezid and its near around, old ***"Teperiz Pond", "Monk Pond"*** that found only within the territory of Doghubayezid City, ***"Ferhat Irrigation Canal"*** taken from Fish Lake, constitute some of the urartian irrigation facilities[20].

Ferhat Irrigation Canal taken from the west edge of the famous Fish Lake supply the agriculture fields for miles distance lying from the east part to Aktarla (Gurgure)-Bezirhane-Saribiyik-Eskisu-Yolusyu Mezrasi

(Pirehala Hamlet)-Karasheykh-Gulluje-Kuyujuk-Kervansaray with water[21].

The high and monumental retaining walls of Ferhat Irrigation Ditch are watched with great admiration in our day, too. The extraordinary engineering result Ferhat Irrigation Ditch has not been seen like of it. Ferhat Irrigation Ditch worked since 2700 years had been a subject to legends. The irrigation canal consubstantiated with the legend of the famous irrigation canal that Ferhat canalized reaming out to join his great love Shirin proverbial with her beauty[22].

One of the other Urartian irrigation canals that subjected to legends in Doghubayezid Region is Zor Osman Pasha Ditch. The length of Zor Osman Pasha Ditch taking its source from ***"Girdehor Upland"*** in the east bottom of Aladagh in 3255 m. height that is rich in water resources and supporting the east part of Doghubayezid Plain and the cultivated areas in other productive soils with water is more than 75 km. For now Zor Osman Pasha Ditch constitutes the longest irrigation canal in the range of the Urartian Kimgdom[23].

Foto. 3: *Balık Lake*

Foto. 4: *Ferhat Irrigation Canal*

Zor Osman Pasha Ditch supporting Doghubayezid Plain with water lies to northwest Iran lands passing near Gurbulak Border Gate in east part. It is the first time an urartian irrigation canal supports cultivated areas with water in Iran lands passing through the borders of Turkey[24].

Regrettably more than the half of Zor Osman Pasha Ditch is not workable in resent 120 – 130 years. As the disrupted parts of the irrigation canal have not been repaired it does not transport water. Before the modern Doghubayezid City established in plain the water, that Zor Osman Pasha Ditch transported, supported water need of agriculture in a wide area. Just like Teperiz Pond, Monk Pond and Ferhat Irrigation Canal Zor Osman Pasha Ditch had also been constructed in 7th century B.C.[25]

Working Zor Osman Pasha Ditch by repairing the disrupted parts will help either to support cultivated areas around Doghubayezid or Zor Osman Pasha Ditch of 2700 years will be the symbol of Doghubayezid City.

ISAK PASHA PALACE

Isak Pasha Palace in the form of eagle had been constructed over a rocky hill in the city of old Bayezid. The east of the hill the palace constructed over is rocky, and the other three parts open to steep and vertical valleys. The parts opening to valleys are surrounded by strong and high walls. The construction of the palace began during 1634-1680. According to the script over the palace the constriction works lasted about 100 years and had been completed in 1784 in II Isak Pasha period[26]. This is why the construction of this magnificent palace lasted during three generations[27].

Isak Pasha Palace had been constructed

Foto. 5: *Zor Osman Pasha Ditch*

over a hill of about 7600 sq./m in the west slope of Akyayla Mountains. The east of the palace is surrounded by high Karaburun hills and Doghubayezid Castle. The high hills avoid strict and cold winds blowing from the east.

In accordance with the natural composition of the land the palace had been positioned in the shape of three main sections over the area lying from east to west. The area over the palace was built is considered to be constructed first of all for the purpose of defense and predominance in the city spread to the southwest. Not spacing out window bays and also removing bedrock from the front of entrance in the weakest part, south front of the palace and out of the entrance door is considered to serve the purpose of strengthening defense[28].

The entrance to the first yard of the palace is from the monumental crown gate stalactite apsides, effusing out and up in the sense of mass, designed by the elements and decorations of rich architecture differing from each other. An eclectical character had been formed by joining the decorations of the crown gate reflecting the features of Saljukian architecture the motifs of Barko-Rokoko character that was the fashion like of the time with the architecture influence of Ampir style. Over the crown gate a room in front on to the yard[29].

On the right hand of the first yard there exist a classical Ottomanstyle front fountain had been made adjoining to the crown gate, on the left hand warden rooms, in the north guardrooms and prisons, and in the south coach house or tray sections. Being remebered among the local community as ***"milk fountain"*** and the fountain told whilom to run water from one tap and milk from another one includes the group of ***"front fountains"*** in Ottomans fountain architecture[30].

The rectangle guardrooms of which the cover coats were demolished had been separated to the defense section of the palace. There exist six rectangle planned and vaulted cell rooms under the guardrooms, in the northwest part of the yard and in the edge part of the wall passing through a small door in the prison part going down by stairs, after a long corridor. İtinerant P.A.Jaubert who came to the territory as Napoleon's agent in 1805 and was put into prison remarked in his book that the prisoners were let down this section by rope through the space on the ceiling[31].

The monumental crown gate approving a passage to the second yard had been built in gothic architecture. The lower part of two layered crown gate has a space of hollow arch encircled by quadrangular frame. And the upper part had been arranged with a wide arch in the form of mansion facing to the first yard. The cypress motif had been worked to both sides of the crown gate. A control tunnel is entered through a room joined to the crown gate in the north that the hot and cold water supply network passes. There are earth pipes in the corridor lying to the harem section[32].

In the right side of the second yard there exists a mosque and sepulcher adjoining to the mosque with the construction groups of the part reserved for men. And in the left

side there are some parts of the basements and walls of structures constituting the other parts of the part reserved for men of the palace.

In the part of reserved for men constituting the most important structure group of the second yard a crown gate of stalactite apsides set inside the wall sliding a little to the right of the front is entered. Both sides of the gate reminding the Seljukian crown gates are encircled by round based wipings and corner piers. The tree boards had been worked out over both sides of the arch in Rokoko style. After the entrance door goes from a long corridor passable by stone ladder to the hall in the right, rooms of reserved for men in the front and mosque in the left. Forming the most important structure of the palace the part reserved for men consist of rectangle planned mabeyn (a room between two rooms in old Turkish Muslim mansions) hall and rooms[33].

The mabeyn hall in which the important persons and foreign guests received, and formal occasions concluded is rectangle planned. This hall also opens to the mansion room with a wide arch next to the crown gate of the second yard. A symbolic composition have been created human, lion and eagle forms to the wooden consoles face to the magnificent view in north front and bearing the bay of the room of demolished upper surface in our day. The human of the figure is considered to be the symbol of the founder of the palace Isak Pasha, the lion to be the symbol of strength, and the eagle of greatness[34].

A narthex is situated in the north direction of one of the important parts of the palace, the square planned mosque and a minaret of high base and two color stonemasonry in the northwest edge. The Classical Ottoman period has an architecture structure suchlike mono-cupola mosques,

Foto. 6: *Ishak Pasha Palace*

and very clear stonemasonry. The sepulcher that considered belonging to Isak Pasha II reflects an extraordinary art craft. Over the entrance door there is an inscription of 1800 years written in abjad sums belonging to Isak Pasha II[35].

A designed crown gate opens to the harem section in the west edge of the second yard. Being higher than the second door the crown gate is two layered. Two lion reliefs set over the at the very bottom of the plant design belt vis a vis draw attention. There are inscriptions in four same position of harem crown gate. From a wholeness of wish memory holiday hall, bathroom, kitchen and harem rooms this section had been arranged of two floors. A simple door in the middle of the west front opens to the special garden behind the harem with the demolished roof[36].

Two rich designed doors open to the quadrangle planned wish memory holiday hall in the midst of harem in which important meetings hold on holidays and special days. The hall had been separated into three parts by three arches mounted over two columns in east and west parts. Round arched, designed blank niches with boundary walls narrowing to inside and

encircled by rank piers gained dynamism with the windows opening to the corridor of harem. In the upper parts of the windows the inscriptions of verses, hadiths, and poems magnifying Isak Pasha II written in the Rokoko frames reflect a rich stone craftsmanship. There are six inscriptions in this section[37].

The rectangle planned kitchen has an overcoat of nine sections supported by the bi-arch taken from the oppose walls. A ventilation headwall had been placed into the square space between the middle part and arches. The ventilation headwall rising over the cube shaped high place of the kitchen remembers the Seljukian cupolas from shape and plan standpoint[38].

The special bath of Isak Pasha Palace had been planned according to the traditional Turkish bath architecture. The entrance to the changing room and wash rooms of the bath situated in the right side of the passage lying from kitchen section towards harem corridor have separate entrances. The plan consists of furnace situated behind the ectangle planned change room, square planned washing room and washing part tout de suite[39].

The toilet in harem section is the only toilet sample survived to our time from the palace. There is a window of the rectangle planned toilet room covered by tunnel vault opening to the south front and oil lamp places in the interior fronts. The hole in the midst of the toilet stone joins to sewage system[40].

There are harem rooms planned in the shape of "L" situated in the center of the harem section, outside of the corridor in north and west sides of harem yard. Except the corner rooms the analogue planned rooms there are two windows facing to the City of Bayezid and its plain and a fireplace between the windows. The rooms of upper floor of two storey harem are also considered to have like planning[41].

A simple door in the center of west front goes to a special garden situated in the west of the palace, over a terrace behind the harem division. There is a remnant of a little pool the water transported by tiles into it in the middle of the garden encircling three sides of harem[42].

DOGHUBAYEZID CASTLE

The castle situated over the steep rocks named Belleburch in the northesat of Isak Pasha Palace had been constructed at the end of the 9th century in the period of the Urartian Kingdom for the first time. As we mentioned before there exist a sepulcher belonging to the period of the Urartian Kingdom and reliefs around it in the southwest bottom of the castle. In the later periods as well, building fortification walls and military constructions in the period of Jalayirds and Ottoman State the castle took the final shape[43].

Doghubayezid and its around fell under domination of Seljuks[44] with the Great Saljukian sultan Alpaslan's takeover of Ani City and Castle in August 16, 1064. At the beginning of the Middle Ages the genoese merchants trading from the ports in Black Sea shores to Middle Asia used the well-known trade route passing through Doghubyezid[45]. Therefore the local community name Doghubayezid Castle ***"Genoese Castle"***[46]. Commenting on J.Brant's travel book the famous economy historian W.Heyd wrote that geneoses built castles for trade caravans to stay in Bayburt, Erzurum, Hasankale and Doghubayezid[47].

In the period of Jalayirds (1358-1382) Doghubayezid Castle named ***"Daryunk"***. After the State of Jalayird was divied between two brothers Doghubayezid region

Foto. 7: *Doğubayazıt Mosque*

was given to Sultan Bayezid[48]. Sultan Bayezid strengthened Doghubayezid Castle in 1734 to bear against Karakoyunlu Bayram Hodja's attacks. After death of Sultan Bayezid who was immence popular among people the name of the city and castle were changed in his memory and the name of Bayezid began to be used. The name of former castle dedicated to Sultan Bayezid changed as ***"Bayezid Castle"***[49].

BAYEZİD MOSQUE

As it is known present day Bayezid City joined the lands of Ottoman State after Chaldiran war in 1514, in the period of Selim I (Yavuz Sultan Selim). Just in southwest bottom of the palace Selim Mosque of central dome and mono-minaret had also been built at that time[50].

After leveling the dip slope the mosque situated over, a straight contiguity had occurred by putting up defense walls and this historical mosque had been constructed over it. The mosque built of straight refined cut stones is in 15-20 m. x 15-20 m. in size square planned and of mono-dome. It has one minaret of five compartment narthex. Brown bricks, red, yellow and white color stones had been used complexly in this mosque[51].

Simplicity attracts attention in construction of the entrance door of the historical mosque, main walls, mihrap, narthex, mihrabiyes, wall proportions, and dome passage systems, belts over walls, windows and minaret[52]. The mosque has been opened to visit and pray nowadays restored holding origination.

AHMED-İ HANİ SEPULCHER

One of the well-known thinkers of the 17th century Ahmed-i Hani and his present day unsophisticated sepulcher is situated 800 m. east distance from Isak Pasha Palace. Ahmed-i Hani who spoke Arabian, Persian, Kurdish and Turkish worked as mudarris in Doghubayezid medrese and as a clerk in Isak Pasha Palace. Though the scientific language was Persian Ahmed-i Hani wrote his works in Kurdish. One of the important works of him ***"Mem u Zin"*** subjected to film. The famous philosopher Ahmed-i Hani is so loved by local community that he is remembered by name ***"Hani Baba (Hani the Father)"***. As Ahmed-i Hani sepulcher is visited by hundreds of people every year just as Isak Pasha Palace and Bayezid Mosque, it is an important center attracting tourists[53].

FOOTNOTES

1 Since many years we have been researching the historical and cultural values Dogubayezid city has for its development of touristic point of view. Honorable Prof.Dr. Oktay Belli gave a great support and help in arranging the research in the region and carrying out the work successfully in the area. It would impossible to write this paper if Prof.Dr. Oktay Belli, who has been carrying on the archeological surface research works very successfully in East Anatolia and especially in Doghubayezid region since many years, did not give

a help. For significant support and help he gave, I thank to the respectable Prof.Dr. Oktay Belli.

2 Koday 1999, 467-488.; Arınç-Kaya 2004, 435.; Belli.

3 Arınç-Kaya 2004, 435-438.

4 Belli 1982, 140-144.; Belli 2003, 45-48.

5 Belli 2006, 19-22.

6 Belli 2007, 20-28.

7 Belli 1991, 14-41.; Belli 1992, 79-96.; Belli 2000a, 371-378.; Belli 2001, 338-345.

8 Belli-Ceylan 2002, 124-136.

9 Belek 1889, 236-275.; Lehman Laupt 1921, 750-759.; Huff 1968, 58-66.

10 Belli 2004, 76.

11 Huff 1968, 58-66, res. 1.; Belli 2004, 76.

12 Belli 2004, 76-77.

13 Belli 2004, 77, res.1.

14 Texier 1842, 152, res.34.

15 Belck 1889, 241-262.

16 Lehman-Haupt 1921, II/2, 753-758.

17 Ivanovsky 1897-98, res. 46.; Zakharov 1931, 164 vd, res. 38-40.

18 Huff 1968, 58-66.

19 Belli 1997, 7-9.; Belli 2000a, 394.; Belli 2000a, 358.; Belli 2009, 17-20.

20 Belli 1997, 26-32.; Belli 2004, 116-126.

21 Belli 1997, 29-31.

22 Belli 1997, 26-32.

23 Belli 2009, 24-37.

24 Belli 2009, 26-27.

25 Belli 2009, 27.

26 Gündoğdu 1986, 11-12.; Arınç-Kaya 2004, 442.

27 Arınç-Kaya 2004, 442.

28 Bingöl 1998, 65-66.; Arınç-Kaya 2004, 442-443.

29 Bingöl 1998, 68-72.; Gündoğdu 1991, 8.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 4.

30 Bingöl 1998, 64.; Arınç-Kaya 2004, 442-443.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 5.

31 Arınç-Kaya 2004, 443.; Gündoğdu 1991, 10.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 7.

32 Gündoğdu 1991, 14.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 8-9.

33 Bingöl 1998, 161.; Gündoğdu 1991, 58.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 11.

34 Gündoğdu 1991, 18.; V.E. Belli 2009, 256-259.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 12.

35 Bingöl 1998, 182.; Gündoğdu 1991, 28.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 15.

36 Bingöl 1998, 186.; Gündoğdu 1991, 31.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 16.

37 Bingöl 1998, 190.; Gündoğdu 1991, 34.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 17.

38 Bingöl 1998, 198-200.; Gündoğdu 1991, 36-38.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 20.

39 Bingöl 1998, 201-204.; Gündoğdu 1991, 39-40.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 21.

40 Bingöl 1998, 206-208.; Gündoğdu 1991, 41-42.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 22.

41 Bingöl 1998, 209-212.; Gündoğdu 1991, 43-44.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 22.

42 Bingöl 1998, 214-216.; Gündoğdu 1991, 45-48.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 22.

43 Bingöl 1998, 25.; Arınç-Kaya 2004, 444.

44 Belli 2014, 42-44.

45 Uzunçarşılı 1972, 231

46 Arınç-Kaya 2004, 444.

47 Heyd 1971, 121.

48 Yınanç 1977, 64-65.

49 Kırzıoğlu 1976, 435.; Arınç-Kaya 2004, 445.

50 Darkot 1951, 368.

51 Alpaslan 1995, 275.; Arınç-Kaya 2004, 445.

52 Arınç-Kaya 2004, 445.

53 I very thank to photographer master, nature and tourism fan honorable Muhlis Lortoghlu who took the photos of the historical castle, sepulcher and Isak Pasha palace successfully in Doghubayezid.

BIBLIOGRAPHY

Alpaslan, İ. 1995: ***Her yönüyle Ağrı***, Ankara.

Arınç, K.- Kaya 2004 : " Doğubayazıt İlçesi'nin Turizm Potansiyeli – The Tourism Potential of Doğubayazıt",(ed. O. Belli), ***Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu, 13- 14 Eylül 2003, Doğubayazıt***, Bayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No: 1, İstanbul 2004, 433- 450.

Belck, W. 1899 : "Aus den Berichten über die armenische Expedition : Dıe Fels-Scuptur von Bajezed", ***Zeitschrift für Ethonologie***, 31, Berlin, 236-275.

Belli, O. 1982 : "Urartular", ***Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi***" I, İstanbul, 140-208.

Belli, O. 1997: ***Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları- Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia***, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Belli, O. 2004: "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış- Urartian Irrıgation Facilities Discovered in Doğubayazıt Region: A General View", (ed.

O. Belli), ***Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu 13 -14 Eylül 2003, Doğubayazıt,*** Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No: 1, İstanbul 2004, 103 -126.

Belli, O. 2009a: "Ağrı Dağı (Ararat) Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış- An Overall Look at the Urartu Irrigation Facilities Discovered in the Mount Ararat Region" , (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Mayıs 2008, Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 365, Ankara 2009, 1- 48.

Belli, O 2009b: "Ararat (Hari Ararat) Adının Kökeni- The Origin of Ararat (Hari Ararat)", (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28- 29 Mayıs 2008, Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 365, Ankara 2009, 50- 59.

Belli, O. 1991: "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period : Silver, Copper and Iron", ***Urartu, A Metalworking Center in der First Millenium B. C. E***., Jerusalem, 16-41.

Belli, O. 1992 : "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Önemli Bronz Atölyeleri- Wichtige Bronzewerksteetten im Ostanatolien des Altertums und des Mittelalters", ***Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Yazıları***, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 79-96.

Belli, O. 2000a : "Eski Çağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı : Urartular", (ed. O. Belli), ***Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi, (1932-1999)***, Ankara, 371-378.

Belli, O. 2000b : "Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı : Urartular", (Ed. O. Belli), ***Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi, (1932-1999)***, Ankara, 394-402.

Belli, O. 2001a : "The Greatest Metalworking Kingdom of the Ancient World : Urartu", (ed. O. Belli), İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), İstanbul, 358-364.

Belli, O-A. Ceylan 2002 : "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi : Yoğunhasan-A Bronze Age and Urartian Fortress in the Northeas Anatolia : Yoğunhasan", ***TÜBA-AR***, Ankara, 121-144.

Belli, O. 2003 : "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi-Historical Development of the Kingdom of Urartu", (ed. F. Özdem), ***Urartu : Savaş ve Estetik-Urartu : War and Aesthetics***, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 45-73.

Belli, O. 2007 : " Urartu Krallığı'nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis Deliktaş (Semiramis) Kaya Tüneli", (ed. O. Belli), ***II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006 Bitlis***, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No : 17, İstanbul 2007, 20-28.

Belli, O. 2009 : "Ağrı Dağı (Ararat) Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış – An Overall Look at the Urartian Irrigation Facilities Discovered in the Mount Ararat Region", (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Haziran 2008, Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2009, 1- 48.

Belli, O 2012 : "Eski Çağ'da Erzurum Bölgesi", ***Bir Şehir Var Yaylada : Erzurum***, (ed. E. Yazıcı-H. Bozoğlu), Erzurum Valiliği İl Özel İdaresi Yayını, No: 2, İstanbul, 17-40.

Belli, O. 2014 : ***Ani, Selçuklu 1064 Yılında Anadolu'yu Kars'tan Fetihlerinin 950. Yılı Anısına***, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, No : 4, İstanbul.

Bingöl, Y. 1998 : İshak ***Paşa Sarayı***, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Darkot, B. 1951: "Doğubayazıt" İslam Ansiklopedisi II, İstanbul.

Heyd, W. 1971 : Geschichte des Levantehandels im Mittelhandels im Mittellalter, (Neue Auflage) 2, Hildesheim.

Huff, D. 1968 : "Das Felsgrab von Eski Doğubayazıt, ***Istanbuler Mitteilungen***, 18, Berlin, 58-86.

Ivanosky, A. A. 1897/98 : ***Materialy po Arkheologii Kavkaza*** 6, Moskva.

Kırzıoğlu, F. 1976 ***: Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi***, 13, Ankara.

König, F. W. 1955-1957 : ***Handbuch der chaldischen Inschriften***, Archiv für Orient-forschung, Beiheft 8, Graz.

Lehmann-Haupt, C. F. 1921 : ***Armenien Einst und Jetzt*** II/2, Berlin.

Oğuzkan, İ. 2004: "Doğubayazıt'ın Turizm Yönünden Değerlendirilmesi- Doğubayazıt as a Tourist Destination", (ed. O. Belli), ***Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu, 13- 14 Eylül 2003 Doğubayazıt***, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No: 1, İstanbul, 457- 468.

Texier, Ch. 1842 : ***Description de I'Armenie, la Perse et la Mesopotamia***, Paris.

Uzunçarşılı, İ. H. 1972 : ***Osmanlı Tarihi*** I, Ankara.

Yınanç M. H. 1977: "Celayir Maddesi", İslam Ansiklopedisi 3, Ankara, 64-65.

DOĞUBAYAZIT ŞEHRİ'NİN TURİZM YÖNÜNDEN KALKINMASINDA TARİHİ VE KÜLTÜREL DEĞERLERİN ÖNEMİ

Cengiz ÇELİK*

GİRİŞ

Ağrı Dağı'nın güneybatı eteğinde ve Türkiye-İran ticaret yolu üzerinde bulunan Doğubayazıt şehri, oldukça zengin doğal ve kültürel değerlere sahiptir. Doğubayazıt şehrinin sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi değerler, şehrin ve bölgenin turizm yönünden kalkınmasında en önemli etkeni meydana getirmektedir[1].

Doğubayazıt şehrinin sahip olduğu tarihi ve kültürel değerler, Eski Çağ'dan beri bu şehrin ne kadar önemli bir coğrafi konumda olduğunu göstermektedir. Anadolu uygarlığına damgasını vuran Doğubayazıt şehrindeki tarihi ve kültürel değerler, öneminden herhangi bir şey kaybetmeden günümüze kadar varlığını sürdürmektedir.

Türkiye-İran tarihi ***"İpek Yolu"*** üzerinde bulunan Doğubayazıt şehri[2], yüzlerce yıldan beri farklı kültürlerin kesişip kaynaştığı bir coğrafyaya sahiptir. Kuzeyde Kafkasya, doğuda da Nahçıvan, Azerbaycan ve İran ticaret kervanlarının bir kavşak noktasında bulunan Doğubayazıt şehrinin ekonomik yönden ulaştığı refah düzeyi, taşınmaz kültür varlıklarına da yansımıştır[3].

Doğubayazıt şehrinde bulunan taşınmaz kültür varlıkları, hem Anadolu ve Kafkasya, hem de Nahçıvan, Azerbaycan ve İran sanatının etkisini yansıtmaktadır. Biz bu makalemizde, Doğubayazıt şehrinde bulunan tarihi ve kültürel değerleri özet olarak sunacağız.

DOĞUBAYAZIT'TA URARTU KRALLIĞI DÖNEMİ

M. Ö.9 -7. yüzyıllar arasında merkezi Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere, Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığının başkentliğini, Van Kalesi (eski ***Tuşpa***) yapmaktaydı. Bugünkü Türkiye yüzölçümünün yarısı kadar bir coğrafi bölgeye yayılan Urartu Krallığı, ne kuzeyde Karadeniz kıyılarına, ne de güneybatıda Akdeniz kıyılarına ulaşamamıştır. Bir kara devleti olan Urartu Krallığı'nın ekonomisi, bu yüzden fazla gelişememiştir[4].

Urartu adı, güneyde hakimiyetini sürdüren can düşmanı Assur Krallığı tarafından verilmişti. Urartu adı etnik bir topluluğu değil, dağlık bölge anlamında kullanılan coğrafi bir deyimdir. Urartu çivi yazılı belgelerinde, kendilerini Bian'lı olarak isimlendirmiştir. ***"B"*** harfinin zamanla ***"V"*** dönüşmesi sonucunda, bugünkü ***"Van"*** kelimesi meydana gelmiştir[5].

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ilk düzenli karayolları, Urartu Krallığı tarafından yaptırılmıştır. Yolların geçtiği sarp kayalıkların düzgün bir şekilde oyulması ile yapılan kaya tünelleri gibi, Van Gölü kıyılarındaki ilk liman kalıntıları da, Urartu Krallığından kalmıştır[6]. Van Gölü'ndeki liman kalıntıları gibi, kaya tünelleri de günümüzde büyük bir hayranlıkla izlenmektedir.

Eski Çağ'da Anadolu ve Dünyanın en büyük madenci krallığı olan Urartular döne-

* *Cengiz ÇELİK, (M.A.), Yüksek Mimar, Araştırmacı-Yazar, Doğubayazıt-Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: celikce.mimarlik@gmail.com*

minde, Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin olarak bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri yoğun olarak işletilmiştir. Urartu Kralları tarafından çeşitli şehirlerde kurulan kalelerin atölyelerinde işlenen altın, gümüş, kurşun ve bronzdan kadın takıları ve çeşitli eşya başarılı olarak yapılmıştır. Demirden dövme tekniği ile yapılan çeşitli alet, eşya ve silahlar, Urartu madenciliğinin çok yüksek bir seviyeye ulaştığını göstermektedir[7].

DOĞUBAYAZIT URARTU KALESİ VE KABARTMALI KAYA MEZAR ODASI

Doğubayazıt ve yakın çevresi, M. Ö. 9. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Urartu Krallığı'nın egemenliği altına girmiştir. Urartu krallarının Güney Kafkasya'ya yapacağı askeri seferlerden önce, Aras Irmağı'nın güneyinde yer alan bölgelerde, ekonomik ve askeri yönetim merkezleri kurulmuştur. Kurulan ekonomik ve askeri yönetim merkezlerinin en önemlileri, Yoğunhasan Kalesi[8] ile Doğubayazıt Kalesi'dir[9].

Bugünkü İshak Paşa Sarayı'nın hemen kuzeydoğusunda yükselen kalkerden oluşan ve Belle burç olarak isimlendirilen kayalık tepe üzerine kurulan kale, bölgenin en önemli askeri Aras Vadisi'ne giden tarihi yolları korumak ve denetim altında tutmak için kurulmuştur. Kalenin savunma duvarı temellerinin dışında, aşırı bir şekilde tahrip olan

Foto. 1: *Doğubayazıt Kalesi*

Urartu kalesinden günümüze fazla bir şey kalmamıştır. Kalenin aşırı bir şekilde tahrip edilmesinde, Orta Çağ ve Osmanlı Devleti döneminde kullanılmasının da çok büyük etkisi vardır. Şimdiye kadar gerek kalede, gerekse Doğubayazıt çevresinde herhangi bir çivi yazılı belge ortaya çıkarılamadığı için, kalenin ve bölgenin Urartu Krallığı dönemindeki ismini bilemiyoruz[10].

Urartu Kalesi'nin bulunduğu kayalığın güneybatı cephesi üzerinde, kayalığın düzeltilmesiyle kalenin yöneticisine ait olduğu anlaşılan mezar odası girişin her iki yanında kabartmalar işlenmiştir. Mezar odası girişinin sol tarafında, yönetici olduğu anlaşılan bir insan figürü, sağ tarafa doğru yürümektedir. Mezar odasının üst kısmına da, küçükbaş hayvan figürü işlenmiştir.

Mezar odasının sağ tarafında, ayakta sağ tarafa yürür durumda tasvir edilen insan figürü, sağ kolunu dirsekten bükerek ileriye doğru kaldırmış, sol elinde de büyük bir asa tutmaktadır. İnsan figürü oldukça belirgin olarak tasvir edilmiştir. Bu ilginç kabartma, Kuzeybatı İran sanatının etkilerini de taşımaktadır[11].

Şimdiye kadar Urartu Krallığı'nın yayılım alanında bulunan çok sayıdaki mezar odasının cephesinde, Muş-Bostankaya yakınındaki Alyar dışında bu kadar güzel kabartmaya rastlanılmamıştır[12]. Bu yüzden Doğubayazıt Kalesi kaya mezarı kabartması, Urartu sanatı için çok büyük bir önem taşımaktadır[13].

Doğubayazıt Kalesi kaya mezarı kabartması, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden beri seyyahlar ve arkeologlar tarafından araştırılmaktadır. 1834 yılında ünlü seyyah Ch. Texier[14] ve daha sonra da 1899 yılında Urartu medeniyeti konusunda bölgede çalışma yapan W. Belck[15] ve Lehmann-Haupt[16] tarafından araştırılan Doğubayazıt Kalesi ve kaya mezarı kabartması, geniş kapsamlı olarak bilim dünyasına duyurmuştur.

Türkiye-İran ticaret yolu üzerinde bulunan Doğubayazıt Kalesi ve kaya mezarı kabartması, bölgenin Rusyanın eline geçmesi sırasında, Rus bilim adamları tarafından araştırılmıştır[17]. İran'da arkeolojik kazılar yapan D. Huff, 1960'lı yıllarda Doğubayazıt kaya mezarının ve kaya kabartmalarının planlarını çıkarıp, çizimi yapmış ve ayrıntılı bir şekilde yayınlamıştır[18].

Urartu Krallığı'nın yayılım alanında bulunan kaya mezarı mimarisi ve sanatında tek örnek olan Doğubayazıt kaya mezarı kabartmasının güneyi, son yıllarda Bayazıt Camii'nde yapılan çevre düzenlemesi ile turizme açılmıştır. Oldukça ilginç olan kaya mezarı kabartmasının tanıtılması ile birçok araştırıcı ve insan tarafından ziyaret edilecek olan kaya mezarı kabartması, Doğubayazıt şehrine çok büyük bir katkı sağlayabilir.

Foto. 2: *Doğubayazıt Urartu Kaya Mezarı Kabartması*

DOĞUBAYAZIT VE YAKIN ÇEVRESİNDE BULUNAN URARTU SULAMA TESİSLERİ

Doğu Anadolu Bölgesi'nde sulamaya dayalı modern tarım, ilk kez Urartu Krallığı döneminde başlamıştır. Urartu krallarının yaptırmış olduğu çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalının büyük bir kısmı, geçirmiş olduğu küçük onarımlar ile günümüzde de başarılı bir şekilde çalışmaktadır. Hatta Doğu Anadolu Bölgesi'nde küçük bir araziyi sulamak ve başarılı tarım yapmak için, çok sayıda baraj, gölet ve sulama kanalının yapılmış olduğu kolayca anlaşılır[19].

Doğubayazıt ve yakın çevresinde bulunan Urartu Krallığına ait sulama tesisleri, Eski yalnızca Doğubayazıt şehri arazisi içinde bulunan ***"Teperiz Göleti"***, ***"Keşiş Göleti"***, Balık Gölü'nden alınan ***"Ferhat Sulama Kanalı"*** ile ***"Zor Osman Paşa Arkı"***, Urartu sulama tesislerinden birkaçını oluşturmaktadır[20].

Ünlü Balık Gölü'nün batı ucundan alınan Ferhat Sulama Kanalı", doğu yönünden Aktarla (Gürgüre)-Bezirhane-Sarıbıyık-Eski-su-Yolüstü Mezrası (Pirehala Mezrası)-Karaşeyh-Güllüce-Kuyucuk-Kervansaray'a kadar uzanan kilometrelerce uzaklıktaki tarım arazilerinin su ihtiyacını karşılamaktadır[21].

Ferhat Sulama Arkı'nın yüksek ve anıtsal destek duvarları, günümüzde de büyük bir hayranlıkla izlenmektedir. Olağanüstü bir mühendislik ürünü olan Ferhat Sulama Arkı'nın, bölgede benzerine rastlanılmamaktadır. 2700 yıldan beri çalışan Ferhat Sulama Arkı, efsanelere konu olmuştur. Bölge halkı tarafından sulama kanalı, Ferhat'ın güzelliği dillere destan olan büyük aşkı Şirin'e kavuşabilmek uğruna dağları delerek açtığı ünlü su kanalı efsanesi ile özdeşleştirilmektedir[22].

Doğubayazıt Bölgesi'nde efsanelere konu olan bir başka Urartu sulama kanalı, Zor Osman Paşa Arkı'dır. Su kaynakları yönünden zengin olan 3255 m. yüksekliğindeki Aladağ'ın doğu eteğindeki "***Girdehor Yaylası***"ndan alınan ve doğu yönünden Doğubayazıt

Foto. 3: *Ferhat Sulama Kanalı*

Ovası ve diğer verimli topraklarda yapılan tarım alanlarına su taşıyan Zor Osman Paşa Arkı'nın uzunluğu, 75 km'den fazladır. Zor Osman Paşa Arkı, şimdilik Urartu Krallığı'nın yayılım alanındaki en uzun sulama kanalını meydana getirmektedir[23].

Doğubayazıt Ovası'na su taşıyan Zor Osman Paşa Arkı, doğu yönünde Gürbulak Sınır Kapısı yakınlarından geçerek, Kuzeybatı İran topraklarına kadar devam etmektedir. İlk defa bir Urartu sulama kanalı, Türkiye sınırlarını geçerek İran topraklarında yapılan tarım alanlarının su ihtiyacını karşılamaktadır[24].

Ne yazık ki Zor Osman Paşa Arkı'nın yarısından fazlası, son 120-130 yıldan beri çalışmamaktadır. Sulama kanalının bozulan kısımları tamir edilmediği için, su taşımamaktadır. Bugünkü modern Doğubayazıt şehri ovada kurulmadan önce, Zor Osman Paşa Arkı'nın taşıdığı su, geniş arazide yapılan, tarımın su ihtiyacını karşılamaktaydı. Tıpkı Teperiz Göleti, Keşiş Göleti ve Ferhat Sulama Kanalı gibi, Zor Osman Paşa Arkı da M. Ö. 7. yüzyılda inşa edilmişti[25]. Zor Osman Paşa Arkı'nın yıkılan kısımlarının tamir edilip çalışmasıyla birlikte, hem Doğubayazıt çevresinde yapılan tarım alanlarının su ihtiyacı karşılanacak, hem de 2700 yıllık Zor Osman Arkı Doğubayazıt şehrinin simgesi olacaktır.

İSHAK PAŞA SARAYI

Bir kartal yuvası görünümünde olan İshak Paşa Sarayı, eski Bayezid şehrinde kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Sarayın kurulduğu tepenin doğusu kayalık, diğer üç tarafı ise sarp ve dik vadilere açılmaktadır. Vadilere açılan kesimler, sağlam ve çok yüksek duvarlar ile çevrelenmiştir.

Sarayın inşaatına 1634- 1680 yılları arası başlanılmıştır. İnşaat faaliyetleri 100 yıl kadar süren saray, üzerindeki kitabesine göre 1784 tarihinde II. İshak Paşa döneminde tamamlanmıştır[26]. Bu yüzden bu muhteşem sarayın inşaat süresi, üç nesil boyunca devam etmiştir[27].

İshak Paşa Sarayı, Akyayla Dağlarının batı yamacında, yaklaşık olarak 7.600 metre karelik bir tepe üzerine kurulmuştur. Sarayın doğusunu, yüksek Karaburun tepeleri ile Doğubayazıt Kalesi çevrelemektedir. Yüksek tepeler, doğudan esen sert ve soğuk rüzgarları engellemektedir.

Saray, arazinin doğal yapısına uygun olarak, doğudan batı yönüne doğru uzanan bir alan üzerinde üç ana bölüm halinde konumlandırılmıştır. Sarayın kurulduğu alanın, öncelikle savunma ve güneybatısında yayılan şehre hakim olma amacıyla kurulduğu sanılmaktadır. Sarayın en zayıf bölümünü oluşturan doğu cephesinde ve giriş kapısı dışında pencere boşluğunun bırakılmaması ve girişin önünde bulunan kayalık kesimin kaldırılmaması da savunmayı güçlendirmek amacına yönelik olduğu anlaşılmaktadır[28].

Sarayın birinci avlusuna giriş, mukarnas kavsaralı, dışa ve yukarıya kitlesel anlamda taşıntı yapan, birbirinden farklı zengin mimari öğe ve süslemelerle donatılmış anıtsal bir taç kapıdan girilmektedir. Selçuklu mimarisinin özelliklerini yansıtan taç kapının süslemelerinde dönemin moda beğenisi olan Barok-Rokoko karakterli motifler ve Ampir üslubun mimari etkileri Selçuklu üslubu ile birleştirilerek eklektik bir karakter oluşturmuştur. Taç kapının üstünde avluya bakan bir de oda bulunmaktadır[29].

Birinci avlunun sağ tarafında taç kapıya bitişik olarak yapılmış bir klasik Osmanlı cephe çeşmesi, sol tarafta bekçi odaları, kuzeyde muhafız koğuşları ile zindanlar, güneyde de arabalık veya tabla bölümleri yer almaktadır. Bölge halkı arasında "***süt çeşmesi***" olarak anılan ve daha önceleri bir musluğundan su, diğer musluğundan da süt aktığı söylenen çeşme, Osmanlı çeşme mimarisinde "***cephe çeşmeleri***" grubuna girmektedir[30].

Günümüzde üst örtüsü yıkılmış olan dikdörtgen planlı muhafız koğuşları, sarayın güvenlik bölümüne ayrılmıştır. Muhafız koğuşlarının altında, avlunun kuzeybatı köşesinde ve duvarın uç kısmında bulunan küçük bir kapıdan 21 basamaklı merdivenle inilen zindan bölümünde, uzun bir koridordan sonra dikdörtgen planlı ve tonozla örtülü altı hücre odası bulunmaktadır. 1805 yılında Napolyon'un ajanı olarak bölgeye gelen ve tutuklanarak saray zindanına atılan seyyah P. A. Jaubert, yazmış olduğu kitabında mahkumların bu bölüme tavanda bulunan bir açıklıktan halatla indirildiğini belirtmektedir[31].

İkinci avluya geçit veren anıtsal taç kapı gotik mimaride inşa edilmiştir. İki katlı taç kapının alt bölümü dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, basık kemerli bir açıklığa sahiptir. Üst kısmı ise geniş bir kemer ile birinci avluya bakan bir köşk biçiminde düzenlenmiştir. Taç kapının her iki yanına servi ağacı motifi yapılmıştır. Kuzeyde taç kapıya bitişik olan bir odanın içinden saraya ait sıcak ve soğuk su şebekesinin geçtiği kontrol tüneline girilmektedir. Harem bölümüne kadar uzanan bu koridorun içinde, toprak künkler bulunmaktadır[32].

İkinci avlunun sağ tarafında sarayın selamlık bölümünün yapı grupları ile cami ve camiye bitişik türbe yer almaktadır. Sol tarafta ise sarayın selamlık dairelerinin diğer kısımlarını meydana getiren yapıların bodrumları ve duvarlarının bir kısmı bulunmaktadır.

İkinci avlunun en önemli yapı grubunu oluşturan selamlık bölümüne, cephenin biraz sağına kaydırılarak ve duvar içine yerleştirilmiş mukarnas kavsaralı bir taç kapıdan girilmektedir. Şelçuklu taç kapılarını hatırlatan kapının her iki yanında yuvarlak kaideli silmeler ve köşe sütunceleri çevrelemektedir. Kemerin iki yanı Rokoko tarzında stilize ağaç ponoları plastik bir biçimde işlenmiştir. Giriş kapısından sonra bir taş merdiven ile geçilen uzun bir koridordan sağ tarafta selamlık salonuna, karşıdan selamlık odalarına, sol tarafta ise camiye geçilmektedir. Sarayın en önemli yapısını meydana getiren selamlık bölümü, dikdörtgen planlı bir divan (mabeyn) salonu ve odalardan müteşekkildir[33].

Önemli şahısların ve yabancı konukların kabul edildiği, resmi işlerin karara bağlandığı divan (mabeyn) salonu, dikdörtgen planlıdır. Bu salon, ikinci avlu taç kapısının yanındaki köşk odasına da geniş bir kemerle açılmaktadır. Kuzey cephedeki olağanüstü manzaraya bakan ve günümüzde üzeri yıkılmış odanın cumbasını taşıyan ahşap konsollara, insan, aslan ve kartal formu verilerek sembolik

Foto. 4: *Ahmed-i Hani Türbesi ve İshak Paşa Sarayı*

bir kompozisyon meydana getirilmiştir. Bu figürlerden insanın, sarayın banisi olan İshak Paşa'yı, aslanın güçlülüğü, kartalın ise yüceliğin sembolü olduğu anlaşılmaktadır[34].

Sarayın en önemli bölümlerinden biri olan kare planlı caminin kuzey yönünde son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde de, yüksek kaideli ve iki renkli taş işçiliğine sahip minaresi bulunmaktadır. Klasik Osmanlı dönemi tek kubbeli camilerinin benzeri olan mimari yapı, son derece temiz bir taş işçiliğine sahiptir. II. İshak Paşa'ya ait olduğu anlaşılan türbe de, olağanüstü bir sanat işçiliğini yansıtmaktadır. Giriş kapısı üzerinde, ebcet hesabı ile yazılmış II. İshak Paşa'ya ait 1800 tarihli kitabe bulunmaktadır[35].

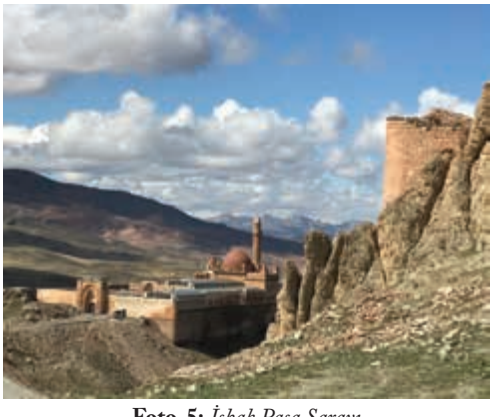

Foto. 5: *İshak Paşa Sarayı*

Foto. 6: *İshak Paşa Türbesi*

İkinci avlunun batı ucunda yer alan harem bölümüne, bezemeli bir taç kapıdan girilmektedir. İkinci kapıdan daha yüksek olan taç kapı, iki katlıdır. Bitkisel süsleme kuşağının en alt kısmında karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki aslan kabartması dikkat çekmektedir. Harem taç kapısının dört ayrı yerinde, kitabe bulunmaktadır. Muayede salonu, hamam, mutfak ve harem odaları ile bir bütün oluşturan bu bölüm iki katlı olarak düzenlenmiştir. Üst kısmı tamamen yıkılan haremin arkadaki has bahçesine, batı cephenin ortasında bulunan sade bir kapı ile geçilmektedir[36].

Haremin orta yerinde bulunan ve bayramlarda, özel günlerde önemli toplantıların yapıldığı dikdörtgen planlı muayede salonuna, zengin dekorlu iki kapı ile geçilmektedir. Salon, doğu ve batı yönlerde ikişer sütuna bindirilmiş üçer kemerle üç kısma bölünmüştür. Çevre duvarlarında içeriye doğru daralan, paye sütuncelerle çevrili yuvarlak kemerli, süslü sağır nişler, harem koridoruna açılan pencereler ile hareketlilik kazandırılmıştır. Pencerelerin üst kısımlarında Rokoko çerçeveler içine yazılmış, ayetler, hadisler ve İshak Paşa'yı öven şiirlerden oluşan kitabeler, zengin bir taş işçiliğini yansıtmaktadır. Bu bölümde 6 adet kitabe bulunmaktadır[37].

Dikdörtgen planlı mutfak, karşılıklı duvarlardan atılan ikişer kemerle desteklenen dokuz bölmeli bir üst örtüye sahiptir. Orta kısımda ve kemerler arasında kalan kare boşluğa havalandırma menfezi yerleştirilmiştir. Mutfak kısmının küp şeklindeki yüksek mekanı üzerinde yükselen havalandırma

menfezi, şekil ve plan yönünden Selçuklu kümbetlerini hatırlatmaktadır[38].

İshak Paşa Sarayının özel hamamı, geleneksel Türk hamam mimarisine uygun olarak planlanmıştır. Mutfak bölümünden harem koridoruna doğru uzanan geçidin sağ tarafında bulunan hamamın soyunmalık ve yıkanma yerlerine ayrı ayrı girilmektedir. Plan olarak ard arda sıralanan sekizgen planlı soyunmalık, kare planlı yıkanma yeri ve yıkanma kısmının arkasında bulunan külhan bölümünden meydana gelmektedir[39].

Harem bölümündeki tuvalet, saraydan günümüze ulaşan tek tuvalet örneğidir. Beşik tonozla örtülü, dikdörtgen planlı tuvalet odasının güney cepheye açılan bir penceresi ve iç cephelerde kandil yerleri bulunmaktadır. Dikdörtgen tuvalet taşının ortasındaki delik, kanalizasyon sistemine bağlıdır[40].

Harem bölümünün merkezinde bulunan, harem avlusunun kuzey ve batı yanındaki koridorun dış yanlarında, "L" şeklinde bir plan üzerinde sıralanmış harem odaları bulunmaktadır. Aynı benzer plandaki odalardan köşe odaları hariç, Bayazıt şehri ve ovasına bakan ikişer penceresi ve pencereler arasında da şöminesi bulunmaktadır. İki katlı olan haremin üst kat odalarının da benzer plana sahip oldukları anlaşılmaktadır[41].

Sarayın batısında, harem dairesinin arkasında bir teras üzerinde yer alan has bahçeye, batı cephenin ortasında bulunan sade bir kapı ile geçilmektedir. Haremin üç yanını çevreleyen bahçenin ortasında, suyunun künklerle taşındığı küçük bir havuz kalıntısı bulunmaktadır[42].

DOĞUBAYAZIT KALESİ

İshak Paşa Sarayı'nın kuzeydoğusunda Belleburç olarak isimlendirilen sarp kayalıklar üzerinde yer alan kale, ilk kez M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında Urartu Krallığı döneminde inşa edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz

Foto. 7: *Bayazıt Camii ve Doğubayazıt Kalesi*

gibi, kalenin güneybatı eteğinde, Urartu Krallığı dönemine ait kaya mezar odası ve çevresinde kabartmalar bulunmaktadır. Daha sonraki dönemlerde de kale, Celayirliler ve Osmanlı Devleti döneminde sur duvarları ve askeri yapılar yapılarak, son şeklini almıştır[43].

Doğubayazıt ve çevresi, Büyük Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın 16 Ağustos 1064 tarihinde Ani Şehri ve Kalesi'nin ele geçirmesiyle, Selçukluların hakimiyetine geçmiştir[44]. Orta Çağ'ın başlangıcında, Karadeniz kıyısında bulunan limanlarından İran ve Orta Asya'ya ticaret yapan Ceneviz tacirler, Doğubayazıt'tan geçen ünlü ticaret yolunu kullanmışlardır[45]. Bu yüzden bölge halkı Doğubayazıt Kalesi'ni "***Ceneviz Kalesi***" olarak isimlendirmektedir[46]. J. Brant'ın seyahatnamesini değerlendiren ünlü ekonomi tarihçisi W. Heyd, Bayburt, Erzurum, Hasankale ve Doğubayazıt'ta ticaret kervanlarının konaklaması için Cenevizliler kaleler yaptırdığını yazmaktadır[47].

Celeyirliler (1358-1382) döneminde Doğubayazıt Kalesi "***Daryunk***" adı ile anılmıştır. Celayir Devletinin iki kardeş arasında bölünmesinden sonra, Doğubayazıt yöresi Sultan Bayezid'e verilmiştir[48]. Sultan Bayezid, Karakoyunlu Bayram Hoca'nın saldırılarına karşı koyabilmek için 1374 yılında Bayezıt Kalesi'ni güçlendirmiştir. Halk tarafından çok sevilen Sultan Bayezid'in ölümünden sonra, şehrin ve kalenin adı onun anısına değiştiril-

miş ve Bayezid adı kullanılmaya başlanmıştır. Eski kalenin adı da, Sultan Bayezid'e ithafen "***Bayezid Kalesi***" olarak değişmiştir[49].

BAYAZIT CAMİİ

Bilindiği gibi, bugünkü Bayazıt şehri, 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'ndan sonra I. Selim (Yavuz Sultan Selim) döneminde Osmanlı Devleti topraklarına katılmıştır. Kalenin hemen güneybatı eteğinde merkezi kubbeli ve tek minareli Selim Camii de, o dönemde yapılmıştır[50].

Caminin yer aldığı eğimli yamaç düzeltildikten sonra, destek duvarları örülmek suretiyle düz bir temas meydana getirilmiş ve üzerine de bu tarihi camii inşa edilmiştir. Düzgün işlenmiş kesme taşlardan yapılan cami, 15-20 m. x 15-20 m. büyüklüğünde kare planlı ve tek kubbelidir. Beş gözlü son cemaat yeri ile bir minaresi vardır. Bu camide, kahverengi tuğla kırmızısı, sarı ve beyaz renkte taşlar karışık bir biçimde kullanılmıştır[51].

Tarihi caminin giriş kapısı, beden duvarları, mihrabı, son cemaat yeri, mihrabiyeleri, duvar payeleri, kubbeye geçiş sistemleri, duvarlardaki kemerler, pencereler ve minarenin yapımında bir sadelik göze çarpmaktadır[52]. Yakın zamanda aslına sadık kalınarak restore edilen cami, ziyarete ve ibadete açılmıştır.

AHMED-İ HANİ TÜRBESİ

17. yüzyılın ünlü düşünürlerinden Ahmed-i Hani ve onun bugünkü mütevazi türbesi, İshak Paşa Sarayı'nın 800 m. kadar doğusunda yer almaktadır. Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçe bilen Ahmed-i Hani, Doğubayazıt medresesinde müderrislik ve İshak Paşa Sarayı'nda katiplik yapmıştır. O dönemde bilim dili Farsça olmasına karşın, Ahmed-i Hani eserlerini Kürtçe yazmıştır. En önemli eserlerinden biri olan "***Mem ü Zin***", filme konu olmuştur.

Ünlü filozof Ahmed-i Hani, bölge halkı

Foto. 8: *Ahmed-i Hani Türbesi*

tarafından o kadar çok sayılıp sevilmektedir ki, halk arasında "***Hani Baba***" adıyla anılmaktadır.

Ahmed-i Hani Türbesi, tıpkı İshak Paşa Sarayı ve Bayazıt Camii gibi her yıl yüzlerce insan tarafından ziyaret edildiği için, çok önemli bir turistik çekim merkezidir[53].

DİPNOTLAR

1 Yıllardan beri Doğubayazıt şehrinin turizm yönünden kalkınması için, sahip olduğu tarihi ve kültürel değerleri araştırmaktayız. Arazide araştırmanın düzenlenmesinde ve çalışmamın başarılı bir şekilde yürütülmesinde, Sayın Prof. Dr. Oktay Belli'nin büyük yardım ve desteği olmuştur. Doğu Anadolu ve özellikle Doğubayazıt bölgesinde uzun yıllardan beri arkeolojik yüzey araştırması çalışmalarını büyük bir başarıyla sürdüren Prof. Dr. Oktay Belli'nin yardımı olmasaydı, bu makalenin hazırlanması mümkün olmayacaktı. Yapmış olduğu önemli katkı ve yardımlarından dolayı çok saygıdeğer hocam Prof. Dr. Oktay Belli'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

2 Koday 1999, 467-488.; Arınç-Kaya 2004, 435.; Belli.

3 Arınç-Kaya 2004, 435-438.

4 Belli 1982, 140-144.; Belli 2003, 45-48.

5 Belli 2006, 19-22.

6 Belli 2007, 20-28.

7 Belli 1991, 14-41.; Belli 1992, 79-96.; Belli 2000a, 371-378.; Belli 2001, 338-345.

8 Belli-Ceylan 2002, 124-136.

9 Belek 1889, 236-275.; Lehman Laupt 1921, 750-759.; Huff 1968, 58-66.
10 Belli 2004, 76.
11 Huff 1968, 58-66, res. 1.; Belli 2004, 76.
12 Belli 2004, 76-77.
13 Belli 2004, 77, res.1.
14 Texier 1842, 152, res.34.
15 Belck 1889, 241-262.
16 Lehman-Haupt 1921, II/2, 753-758.
17 Ivanovsky 1897-98, res. 46.; Zakharov 1931, 164 vd, res. 38-40.
18 Huff 1968, 58-66.
19 Belli 1997, 7-9.; Belli 2000a, 394.; Belli 2000a, 358.; Belli 2009, 17-20.
20 Belli 1997, 26-32.; Belli 2004, 116-126.
21 Belli 1997, 29-31.
22 Belli 1997, 26-32.
23 Belli 2009, 24-37.
24 Belli 2009, 26-27.
25 Belli 2009, 27.
26 Gündoğdu 1986, 11-12.; Arınç-Kaya 2004, 442.
27 Arınç-Kaya 2004, 442.
28 Bingöl 1998, 65-66.; Arınç-Kaya 2004, 442-443.
29 Bingöl 1998, 68-72.; Gündoğdu 1991, 8.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 4.
30 Bingöl 1998, 64.; Arınç-Kaya 2004, 442-443.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 5.
31 Arınç-Kaya 2004, 443.; Gündoğdu 1991, 10.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 7.
32 Gündoğdu 1991, 14.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 8-9.
33 Bingöl 1998, 161.; Gündoğdu 1991, 58.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 11.
34 Gündoğdu 1991, 18.; V.E. Belli 2009, 256-259.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 12.
35 Bingöl 1998, 182.; Gündoğdu 1991, 28.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 15.
36 Bingöl 1998, 186.; Gündoğdu 1991, 31.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 16.
37 Bingöl 1998, 190.; Gündoğdu 1991, 34.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 17.
38 Bingöl 1998, 198-200.; Gündoğdu 1991, 36-38.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 20.
39 Bingöl 1998, 201-204.; Gündoğdu 1991, 39-40.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 21.
40 Bingöl 1998, 206-208.; Gündoğdu 1991, 41-42.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 22.
41 Bingöl 1998, 209-212.; Gündoğdu 1991, 43-44.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 22.
42 Bingöl 1998, 214-216.; Gündoğdu 1991, 45-48.; Ağrı Turizm Müdürlüğü 2017, 22.
43 Bingöl 1998, 25.; Arınç-Kaya 2004, 444.
44 Belli 2014, 42-44.
45 Uzunçarşılı 1972, 231
46 Arınç-Kaya 2004, 444.
47 Heyd 1971, 121.
48 Yınanç 1977, 64-65.
49 Kırzıoğlu 1976, 435.; Arınç-Kaya 2004, 445.
50 Darkot 1951, 368.
51 Alpaslan 1995, 275.; Arınç-Kaya 2004, 445.
52 Arınç-Kaya 2004, 445.
53 Doğubayazıt'ta tarihi kale, türbe ve İshak Paşa Sarayı'nın fotoğraflarını başarılı bir şekilde çeken değerli fotoğraf sanatçısı, doğa ve turizm tutkunu Sayın Muhlis Lordoğlu'na çok teşekkür ederim. Eğer Muhlis Lordoğlu'nun birbirinden güzel fotoğrafları olmasaydı, bu makalenin çok başarılı bir şekilde hazırlanması mümkün olmayacaktı.

KAYNAKÇA

Alpaslan, İ. 1995: ***Her yönüyle Ağrı***, Ankara.

Arınç, K.- Kaya 2004 : " Doğubayazıt İlçesi'nin Turizm Potansiyeli – The Tourism Potential of Doğubayazıt",(ed. O. Belli), ***Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu, 13- 14 Eylül 2003, Doğubayazıt***, Bayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No: 1, İstanbul 2004, 433- 450.

Belck, W. 1899 : "Aus den Berichten über die armenische Expedition : Dıe Fels-Scuptur von Bajezed", ***Zeitschrift für Ethonologie***, 31, Berlin, 236-275.

Belli, O. 1982 : "Urartular", ***Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi***" I, İstanbul, 140-208.

Belli, O. 1997: ***Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları- Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia***, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Belli, O. 2004: "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış- Urartian Irrıgation Facilities Discovered in Doğubayazıt Region: A General View", (ed. O. Belli), ***Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu 13 -14 Eylül 2003, Doğubayazıt,*** Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No: 1, İstanbul 2004, 103 -126.

Belli, O. 2009a: "Ağrı Dağı (Ararat) Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış- An Overall Look at the Urartu Irrigation Facilities Discovered in the Mount Ararat Region" , (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültürün-***

de Ağrı Dağı Sempozyumu, 28- 29 Mayıs 2008, Iğdır, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 365, Ankara 2009, 1- 48.

Belli, O 2009b: "Ararat (Hari Ararat) Adının Kökeni- The Origin of Ararat (Hari Ararat)", (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28- 29 Mayıs 2008, Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 365, Ankara 2009, 50- 59.

Belli, O. 1991: "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period : Silver, Copper and Iron", ***Urartu, A Metalworking Center in der First Millenium B. C. E.***, Jerusalem, 16-41.

Belli, O. 1992 : "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Doğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Önemli Bronz Atölyeleri- Wichtige Bronzewerksteetten im Ostanatolien des Altertums und des Mittelalters", ***Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Yazıları***, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 79-96.

Belli, O. 2000a : "Eski Çağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı : Urartular", (ed. O. Belli), ***Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi, (1932-1999)***, Ankara, 371-378.

Belli, O. 2000b : "Dünyanın En Büyük Hidrolik Uygarlığı : Urartular", (Ed. O. Belli), ***Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi, (1932-1999)***, Ankara, 394-402.

Belli, O. 2001a : "The Greatest Metalworking Kingdom of the Ancient World : Urartu", (ed. O. Belli), İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), İstanbul, 358-364.

Belli, O-A. Ceylan 2002 : "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi : Yoğunhasan-A Bronze Age and Urartian Fortress in the Northeas Anatolia : Yoğunhasan", ***TÜBA-AR***, Ankara, 121-144.

Belli, O. 2003 : "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi-Historical Development of the Kingdom of Urartu", (ed. F. Özdem), ***Urartu : Savaş ve Estetik-Urartu : War and Aesthetics***, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 45-73.

Belli, O. 2007 : " Urartu Krallığı'nın Güney Ticaret Yolu ve Bitlis Deliktaş (Semiramis) Kaya Tüneli", (ed. O. Belli), ***II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006 Bitlis***, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, No : 17, İstanbul 2007, 20-28.

Belli, O. 2009 : "Ağrı Dağı (Ararat) Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış – An Overall Look at the Urartian Irrigation Facilities Discovered in the Mount Ararat Region", (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Haziran 2008, Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2009, 1- 48.

Belli, O 2012 : "Eski Çağ'da Erzurum Bölgesi", ***Bir Şehir Var Yaylada : Erzurum***, (ed. E. Yazıcı-H. Bozoğlu), Erzurum Valiliği İl Özel İdaresi Yayını, No: 2, İstanbul, 17-40.

Belli, O. 2014 : ***Ani, Selçuklu 1064 Yılında Anadolu'yu Kars'tan Fetihlerinin 950. Yılı Anısına***, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, No : 4, İstanbul.

Bingöl, Y. 1998 : İshak ***Paşa Sarayı***, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Darkot, B. 1951: "Doğubayazıt" İslam Ansiklopedisi II, İstanbul.

Heyd, W. 1971 : Geschichte des Levantehandels im Mittelhandels im Mittellalter, (Neue Auflage) 2, Hildesheim.

Huff, D. 1968 : "Das Felsgrab von Eski Doğubayazıt, ***Istanbuler Mitteilungen***, 18, Berlin, 58-86.

Ivanosky, A. A. 1897/98 : ***Materialy po Arkheologii Kavkaza*** 6, Moskva.

Kırzıoğlu, F. 1976 ***: Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi***, 13, Ankara.

König, F. W. 1955-1957 : ***Handbuch der chaldischen Inschriften***, Archiv für Orient-forschung, Beiheft 8, Graz.

Lehmann-Haupt, C. F. 1921 : ***Armenien Einst und Jetzt*** II/2, Berlin.

Oğuzkan, İ. 2004: "Doğubayazıt'ın Turizm Yönünden Değerlendirilmesi- Doğubayazıt as a Tourist Destination", (ed. O. Belli), ***Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu, 13- 14 Eylül 2003 Doğubayazıt***, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No: 1, İstanbul, 457- 468.

Texier, Ch. 1842 : ***Description de I'Armenie, la Perse et la Mesopotamia***, Paris.

Uzunçarşılı, İ. H. 1972 : ***Osmanlı Tarihi*** I, Ankara.

Yınanç M. H. 1977: "Celayir Maddesi", İslam Ansiklopedisi 3, Ankara, 64-65.

ABDİGÖR (BLIND ABDI) MEATBALLS: ANATOLIA'S OLDEST DIET FOOD

Güzin Sühran BELLİ*
Oktay BELLİ**

INTRODUCTION

The Mount Ararat region has glorious uplands which have plenty of water and pasture. A large section of the people living in rural areas successfully continues the transhumance tradition. From antiquity to this day, the most important economic source of income of the local people is the farming of cattle, and especially sheep and goats.

Although an invaluable source of protein in people's diet, because it is expensive, meat is not a food which people frequently use in every dish. Meat is generally used fresh in dishes in the Ararat-Doğubayazıt traditional cuisine.

The consumption of too much meat in food is harmful to human health. In the traditional cuisine of Doğubayazıt, the preparation of meat dishes and the cooking method in order to diminish the harm of meat on health are very interesting. The traditional method applied to diet constitutes the oldest example at present in Anatolian culinary culture.

TO MAKE ABDİGÖR KÖFTE

The sinew and fat of the piece of meat taken from the sirloin and loin part of a heifer or bull calf are completely removed. The meat is beaten on a stone for about one hour with a wooden mallet and the sinew is carefully removed. When the beating process is over, very finely chopped (grated) onion, the yolk of an egg and sufficient salt is added to the meat and thoroughly kneaded. After this, each köfte is shaped into a ball the size of an apple weighing about 250-300g. After being placed in a crock or cooking pot of boiling water they are cooked in a tandır (pit oven) or on a stove. When cooked, the köfte rise to the surface and are taken out with a perforated ladle and put onto a plate.

The most important feature of the Abdigör köfte is that it swells in boiling water without disintegrating, and the inner part becomes hard and spongelike. For this the meat must be beaten on a meat stone with a wooden mallet.

After the köfte have been removed from the crock or pot a tasty pilaf is cooked in the meat broth with finely chopped penny royal (mint) picked from the mountain pastures, thyme, aşuri (a pleasant smelling plant resembling dill), cleaned and washed rice, butter and sufficient salt. The pilaf is put on plates with the köfte on top and served with flat or griddled bread.

Abdigör köfte constitutes the most original dish particularly in Doğubayazıt city's traditional culinary culture. This tasty dish which is laborious to make and which requires skill is made more in seasons other than summer. Furthermore, Abdigör köfte's most important characteristic is that, for the

* *Güzin Sühran BELLİ, Deputy Director of Belli Education Cultural History and Archaeology Research Center, Researcher – Writer Specialist on Eastern Anatolian Traditional Cuisine, İstanbul / TURKEY e-mail: guzinsuhranbelli@gmail.com*
** *Prof. Oktay BELLİ, Director of Belli Education Cultural History and Archaeology Research Center, İstanbul/ TURKEY, e-mail: obelli@hotmail.com, obelli@gmail.com, web: www.oktaybelli.com*

Abdigör Köfte (Meatballs)

present, it constitutes the oldest diet food in Anatolian traditional cuisine.

THE ORIGIN OF THE ABDİGÖR KÖFTE DISH

We do not know for sure when this tasty diet food started to be made. However, as is understood from its name, this original dish is identified with Blind Abdi, the father of İshak Pasha who had the famous palace in Doğubayazıt built in the second half of the 17th century.

According to the legend which has been told from generation to generation, Blind Abdi, İshak Pasha's father became ill and, because almost all the food he ate upset him, his stomach rejected whatever he ate. The traditional cuisine consisted mostly of main meals made with meat because the economic production of the local people was based on cattle and sheep and goat farming. In the culinary culture of the Mount Ararat region, dishes cooked without meat were not satisfying nor were they considered a main meal by the people. For example, main dishes made with meat such as *goşteberg* (a mountain plant), *selekeli* (griddled meat) *zeğme*, *sahan kebab*, *tava kebab* (kebabs in a shallow pan), braised meat, boiled lamb, pit roasted lamb, and *dağ kebab* were satisfying and tasty dishes.

When the meals, each more tasty than the other, made with meat by master chefs upset Blind Abdi Pasha's stomach and health, the cooks embarked on a quest for something new. The cooks decided to make again with greater care this diet food which had been known for centuries in the Mount Ararat region and handed down from generation to generation, and fed only to patients who had upset stomachs. This tasty dish of köfte, made with fresh, lean meat taken from the leg of a heifer and stirk, beaten in the traditional method with a wooden mallet on a meat stone, with the sinews carefully removed in order that it should not upset Abdi Pasha's stomach and his health, began to be cooked more frequently.

Blind Abdi Pasha liked this tasty dish so much and ate it with such relish that this diet food which had been made for centuries for patients with upset stomachs has been called Abdigör köfte to this day

and has started to be a brand among the local people.

Even today, this tasty dish very popularly made in the Doğubayazıt city traditional cuisine, constitutes the most original and main dish offered to visitors. Interestingly enough, Abdigör köfte, little known and made even in settlement centres very close to the city of Doğubayazıt, has been identified with the traditional culinary culture of Doğubayazıt for centuries.

The *taş* (stone) köfte dish made by beating lean beef with a wooden mallet on a meat stone is popularly made in the traditional cuisine of North East Anatolia, Nahkchivan, Azerbaijan and Iran. However, the cooking of this dish referred to with names such as *taş köfte*, (stone köfte) *tokmaklı köfte* (mallet köfte) or *köftebozbaş* in which dried plums (tamas) or a hard-boiled egg are placed inside the köfte the size of a tangerine, is the characteristic which distinguishes it from Abdigör köfte.

Furthermore, in the traditional culinary cultures of neighbouring North East Anatolia, Nahkchivan, Azerbaijan and Iran, the *taş* köfte dish made from lean beef beaten with a wooden mallet on stone is cooked with *lepe* (chick peas), potatoes, adding saffron or tomato paste which form another important characteristic distinguishing it from Abdigör köfte.

CONCLUSION

Today's Doğubayazıt region near the Turkish Iranian border has been home to many civilisations from antiquity to the present day. The city of Doğubayazıt has embodied different cultures and served as an important sanjak centre in the time of the Ottoman Empire.

Doğubayazıt on the famous ***Silk Road*** coming from the heart of Central Asia in the East has also closely interacted with Nahkchivan, Azerbaijan, and Southwest Iran as well as with Anatolia. Due to its geographical location, Doğubayazıt has continued its function as a cultural bridge between the east and Anatolia.

For centuries, the city of Doğubayazıt has embodied the traditional culinary culture and food of the Mount Ararat region. A major part of the traditional dishes of the Mount Ararat region is found in the Doğubayazıt cuisine. Hence, the appearance of Abdigör köfte, the oldest diet food of Anatolian traditional cuisine, in Doğubayazıt is not incidental, it is merely an extension of a deep-rooted tradition.

Abdigör Köfte (Meatballs)

Abdigör köfte, which has been cooked in Doğubayazıt's traditional cuisine from the second half of the 17th century to this day, keeps its characteristic of being the oldest diet food known at present in Anatolia. For centuries the people of Doğubayazıt have continued to carry Blind Abdi Pasha, whose historical identity they hold in great esteem, into the future with the neighbourhoods, fountains and original diet food bearing his name.

Abdigör Köfte (Meatballs)

BIBLIOGRAPHY

Ağrı İl Yıllığı 1967 : ***Ağrı İl Yıllığı***, Ağrı Valiliği, Ankara.

Ağrı İl Yıllığı 1973 : ***Ağrı İl Yıllığı***, Ağrı Valiliği, Ankara.

Alpaslan, 1995 : ***Her Yönüyle Ağrı***, Ankara.

Ayhan, N. 2005 : ***Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi***, (güncelleştiren : E. M. Bulut), Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Van.

Belli, G.S.- O. Belli 2007 : "Doğubayazıt Bölgesi'nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri-The Traditional Cusine Culture and Food in Doğubayazıt Region" (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt***, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No: 1, İstanbul, 611-624.

Belli, G.S.- O. Belli 2009 : "Ağrı Dağı Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri-The Traditional Culinary Culture and Food in the Mount Ararat Region" (Yayına hazırlayan : O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Haziran 2008 Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 365, Ankara, 369-416.

Belli, G.S.- O. Belli 2011a : "Anadolu'nun Bilinen En Eski Diyet Yemeği : Abdigör Köftesi", (ed. O. Belli), ***III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Ağrı***, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 6, **İstanbul, 697-701.**

Belli, G.S.- O. Belli 2011b : "Abdigör Köftesi" (Meatballs), Anatolia's Oldest Known Diet Meal", (ed. O. Belli), ***III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Ağrı***, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 6, İstanbul, 702-706.

Belli, G.S.- O. Belli 2018 : "Abdigör (Kör Abdi) Köftesi (Anadolu'nun Bilinen En Eski Diyet Yemeği)", ***Ağrı Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri***, Ağrı Valiliği Yayını, No: 1, İstanbul, 147-151.

Bulut, E. M.- N. Ayhan 2007 : ***Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi***, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Antakya-Hatay.

Dağdeviren, M. 2007 : Abdigör (Kör Abdi) Köftesi, ***Yemek ve Kültür***, Sayı 11, İstanbul, 38-39.

Doğubayazıt Belediyesi 2002 : ***Doğubayazıt Doğa Hazineleri-Natural Treasures of Doğubayazıt***, İstanbul.

ANADOLU'NUN EN ESKİ DİYET YEMEĞİ: ABDİGÖR (KÖR ABDİ) KÖFTESİ

Güzin Sühran BELLİ*
Oktay BELLİ**

GİRİŞ

Ağrı Dağı bölgesi, suyu ve otu bol olan ünlü yaylalara sahiptir. Kırsal kesimde yaşayan insanların çok büyük bir kısmı, yaylacılık geleneğini başarılı bir şekilde sürdürmektedir. Eski Çağ'dan günümüze kadar bölge halkının en önemli ekonomik geçim kaynağının başında, büyükbaş ve özellikle küçükbaş hayvan besiciliği gelmektedir.

Et, insanların beslenmesinde çok değerli bir protein kaynağı olmasına karşın, pahalı olması yüzünden, insanların her yemekte sık kullandığı bir besin değildir. Et, Ağrı-Doğubayazıt geleneksel mutfak kültüründe, genellikle yemeklerde taze olarak kullanılmaktadır.

Yemeklerde fazla tüketilen et, insan sağlığına zarar vermektedir. Doğubayazıt geleneksel mutfak kültüründe etin insan sağlığına verdiği zararı hafifletmek için, et ile yapılan yemeğin hazırlanışı ve pişirilmesinde uygulanan yöntem, oldukça ilginçtir. Diyet konusunda uygulanan geleneksel yöntem, Anadolu mutfak kültüründe şimdilik en eski örneği oluşturmaktadır.

ABDİGÖR KÖFTESİ'NİN YAPILIŞI

Düve veya genç sığır etinin bonfile ve kontrfile kısmından alınan parçanın sinir veya yağları iyice temizlenir. Et, taş üzerinde ağaç tokmakla yaklaşık bir saat kadar dövülür ve içinden özenli bir şekilde sinirleri temizlenir. Dövme işlemi bitince, etin içine çok ince kıyılmış (rendelenmiş) soğan, bir yumurta sarısı ve yeteri kadar tuz konularak, iyice yoğrulur. Daha sonra her bir köfte, 250 – 300 gr. ağırlığında bir elma büyüklüğünde top haline getirilir. Köfteler, içinde kaynar su bulunan güveç veya tencere içine konulduktan sonra, tandır veya ocak üzerinde pişirilir. Pişen köfteler su üstüne çıkar ve tabağa el kevgiri ile alınır.

Abdigör köftesinin en önemli özelliği, kaynayan su içinde dağılmadan şişmesi ve iç kısmının sert ve süngerimsi bir şekle dönüşmesidir. Bunun için et, mutlaka et taşında ağaç tokmak ile dövülmelidir.

Köfteler, güveç veya tencere içinden çıkarıldıktan sonra, et suyunun içine yaylalardan toplanan ince kıyılmış yarpuz (nane), kekik, aşuri (dereotuna benzeyen hoş kokulu bir bitki), ayıklanmış ve yıkanmış pirinç, tereyağı ve yeterince tuz konularak, lezzetli pilav pişirilir. Tabaklara konan pilavın üzerine köfteler konularak, tandır veya sac ekmeği ile birlikte servis edilir.

Abdigör köftesi, özellikle Doğubayazıt şehri geleneksel mutfak kültürünün en özgün yemeğini oluşturmaktadır. Yapılışı zahmetli ve maharet isteyen bu lezzetli yemek, yaz mevsimi dışında daha çok yapılmaktadır. Ayrıca, Abdigör köftesinin en önemli özelliği, şimdilik Anadolu geleneksel mutfak

* *Güzin Sühran BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarihi ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdür Yardımcısı / Araştırmacı - Yazar, Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü Uzmanı, İstanbul / TÜRKİYE, e-posta: guzinsuhranbelli@gmail.com*
** *Prof. Dr. Oktay BELLİ, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, İstanbul / TÜRKİYE, e-posta: obelli@hotmail.com, oktaybelli@gmail.com, web: www.oktaybelli.com*

kültürünün en eski diyet yemeğini meydana getirmesidir.

ABDİGÖR KÖFTESİ YEMEĞİNİN KÖKENİ

Bu lezzetli diyet yemeğinin ne zamandan beri yapıldığını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Ancak, isminden de anlaşılacağı gibi bu özgün yemek, 17. yüzyılın ikinci yarısında Doğubayazıt'ta ünlü sarayı yaptıran İshak Paşa'nın babası Kör Abdi ile özdeşleştirilmektedir.

Günümüze kadar kuşaktan kuşağa anlatılan söylenceye göre, İshak Paşa'nın babası Kör Abdi hastalanmış, yediği yemeklerin hemen hepsi kendisini rahatsız ettiğinden, ne yerse midesi kabul etmiyormuş. Bölge halkının ekonomik üretimi büyükbaş ve küçükbaş hayvan besiciliğine dayandığından, geleneksel mutfak kültüründe de et ile yapılan ana yemekler, çoğunluğu oluşturmaktadır. Ağrı Dağı bölgesi geleneksel mutfak kültüründe, etsiz yapılan yemekler hem doyurucu olmamakta, hem de halk arasında ana yemekten sayılmamaktadır. Örneğin "goşteberg", "selekeli (sac kavurma)", "zeğme", "sahan kebabı", tava kebabı", "et kavurma", "kuzu haşlama", "güveçte kuzu tandır", "dağ kebabı" gibi et ile yapılan ana yemekler, doyurucu ve lezzetli yemekleri oluşturmaktadır.

Abdigör köftesinin pişirilmesi

Abdigör köftesinin malzemesi

Konusunda uzmanlaşmış aşçılar, et ile yaptıkları birbirinden lezzetli yemeklerin Kör Abdi Paşa'nın midesine ve sağlığına dokunması üzerine, yeni arayışlar içine girmişler. Aşçılar, Ağrı Dağı bölgesinde yüzlerce yıldan beri bilinen, kuşaktan kuşağa anlatılan ve yalnızca midesinden rahatsız olan hastalara yedirilen bu diyet yemeğini daha özenli bir şekilde yeniden yapmaya karar verirler. Düve, toklu ve genç sığırın taze ve yağsız olan bacak kısmından alınan etin, geleneksel yöntem ile et taşı üzerinde ağaç tokmakla dövülerek içinden sinirlerinin özenli bir şekilde ayıklanması ve yapılan köftenin Abdi Paşa'nın midesine ve sağlığına dokunmaması üzerine, bu lezzetli yemek daha sık pişirilmeye başlanmıştır.

Kör Abdi Paşa, bu lezzetli yemeği o kadar çok beğenmiş ve kadar çok isteyerek yemiştir ki, yüzlerce yıldan beri midesinden rahatsız olan hastalara yapılan bu diyet yemeği, günümüze kadar Abdigör köftesi adıyla anılarak, halk arasında tescil edilmeye başlanmıştır.

Günümüzde bile, Doğubayazıt şehri geleneksel mutfak kültüründe çok sevilerek

yapılan bu lezzetli yemek, konuklara sunulan en özgün ve ana yemeği oluşturmaktadır. İlginçtir ki, Doğubayazıt şehrinin çok yakınında bulunan diğer yerleşim merkezlerinde bile fazla bilinmeyen ve yapılmayan Abdigör köftesi, yüzlerce yıldan beri Doğubayazıt'ın geleneksel mutfak kültürü ile özdeşmiş durumdadır.

Yağsız sığır etinin ağaç tokmak ile et taşı üzerinde dövülmesi ile yapılan taş köfte yemeği, Kuzeydoğu Anadolu, Nahçıvan, Azerbaycan ve İran geleneksel mutfak kültüründe de sevilerek yapılmaktadır. Ancak taş köfte, **tokmaklı köfte** veya **köftebozbaş** gibi isimlerle anılan yemeğe, mandalina büyüklüğüne getirilen köftenin içine kurutulmuş erik (tamas) veya pişmiş katı yumurtanın konularak pişirilmesi, Abdigör köftesinden ayrılan özelliğini oluşturmaktadır.

Ayrıca, komşu coğrafyada yer alan Kuzeydoğu Anadolu, Nahçıvan, Azerbaycan ve İran geleneksel mutfak kültüründe, taş üzerinde ağaç tokmak ile dövülen yağsız sığır etinden yapılan taş köfte yemeğine, lepe (nohut), patates, safran veya salça katılarak birlikte pişirilmesi, Abdigör köftesinden ayıran bir başka önemli özelliğini meydana getirmektedir.

SONUÇ

Günümüzde, Türkiye-İran sınırı yakınında bulunan Doğubayazıt bölgesi Eski Çağ'dan günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Farklı kültürleri bünyesinde toplayan Doğubayazıt şehri, Osmanlı Devleti döneminde de önemli bir sancak merkezi olarak görev yapmıştır.

Doğuda, Orta Asya içlerinden gelen ünlü "**İpek Yolu**" üzerinde bulunan Doğubayazıt şehri, Anadolu'nun yanı sıra, Nahçıvan, Azerbaycan ve Kuzeybatı İran bölgesi ile de çok yakın bir etkileşim içinde olmuştur. Coğrafi konumu dolayısıyla Doğubayazıt şehri, doğu ile Anadolu arasında bir kültür köprüsü görevini sürdürmüştür.

Doğubayazıt şehri yüzlerce yıl boyunca, Ağrı Dağı bölgesi geleneksel mutfak kültürü ve yemeklerini bünyesinde toplamıştır. Ağrı Dağı bölgesi geleneksel yemeklerinin çok büyük bir kısmı, Doğubayazıt mutfağında bulunmaktadır. Bu yüzden Anadolu geleneksel mutfak kültürünün en eski diyet yemeği olan Abdigör köftesinin Doğubayazıt'ta ortaya çıkması, bir tesadüf eseri değil, yalnızca köklü bir geleneğin uzantısıdır.

17. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar Doğubayazıt şehri geleneksel mutfağında pişirilen Abdigör köftesi, Anadolu'nun şimdilik bilinen en eski diyet yemeği olma özelliğini korumaktadır. Yüzlerce yıldan beri Doğubayazıt halkı, tarihi kimliğine hayran olduğu Kör Abdi Paşa'yı, ismini vermiş olduğu mahalleyi, çeşmeyi ve özgün diyet yemeği ile geleceğe taşımaya devam etmektedir.

Abdigör Köftesi

KAYNAKÇA

Ağrı İl Yıllığı 1967 : ***Ağrı İl Yıllığı***, Ağrı Valiliği, Ankara.

Ağrı İl Yıllığı 1973 : ***Ağrı İl Yıllığı***, Ağrı Valiliği, Ankara.

Alpaslan, 1995 : ***Her Yönüyle Ağrı***, Ankara.

Ayhan, N. 2005 : ***Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi***, (güncelleştiren : E. M. Bulut), Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Van.

Belli, G.S.- O. Belli 2007 : "Doğubayazıt Bölgesi'nin Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri-The Traditional Cusine Culture and Food in Doğubayazıt Region" (ed. O. Belli), ***I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 07-11 Eylül 2005 Doğubayazıt***, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, No: 1, İstanbul, 611-624.

Belli, G.S.- O. Belli 2009 : "Ağrı Dağı Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri-The Traditional Culinary Culture and Food in the Mount Ararat Region" (Yayına hazırlayan : O. Belli), ***I. Uluslararası Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu, 28-29 Haziran 2008 Iğdır***, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 365, Ankara, 369-416.

Belli, G.S.- O. Belli 2011a : "Anadolu'nun Bilinen En Eski Diyet Yemeği : Abdigör Köftesi", (ed. O. Belli), ***III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Ağrı***, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 6, **İstanbul, 697-701.**

Belli, G.S.- O. Belli 2011b : "Abdigör Köftesi" (Meatballs), Anatolia's Oldest Known Diet Meal", (ed. O. Belli), ***III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, 12-14 Ekim 2010, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Ağrı***, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 6, İstanbul, 702-706.

Belli, G.S.- O. Belli 2018 : "Abdigör (Kör Abdi) Köftesi (Anadolu'nun Bilinen En Eski Diyet Yemeği)", ***Ağrı Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri***, Ağrı Valiliği Yayını, No: 1, İstanbul, 147-151.

Bulut, E. M.- N. Ayhan 2007 : ***Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi***, Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Antakya-Hatay.

Dağdeviren, M. 2007 : Abdigör (Kör Abdi) Köftesi, ***Yemek ve Kültür***, Sayı 11, İstanbul, 38-39.

Doğubayazıt Belediyesi 2002 : ***Doğubayazıt Doğa Hazineleri-Natural Treasures of Doğubayazıt***, İstanbul.

THE IMAGE OF THE FLOOD OF NOAH'S DAY IN THE ILLUSTRATED OCTATEUCH MANUSCRIPT FROM THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD

Necla KAPLAN*

ABSTRACT

As a creation myth, the Flood of Noah's Day has received a great deal of attention by different societies and beliefs for centuries, and become a common heritage of humanity through cultural interactions. As the continuation of the Roman Empire, the Byzantine Empire, Christian in nature, preserved its existence for many years in the eastern part of the Mediterranean and occupied an important place in world history.

The Byzantine-Period works of art that have survived until today show that the narrative of the Flood of Noah's Day was also elaborately treated by Byzantine artists and scholars. Having witnessed the history of the Empire that lasted over one thousand years, Byzantine art is divided into three distinct periods: Early Byzantine, Middle Byzantine and Late Byzantine for a better understanding of stylistic variations. This study addresses the images of the Flood of Noah in the Illustrated Octateuch** Manuscript registered as No: G.I.8 in Topkapi Palace Museum Library which reflects the concept of art produced in the Middle Byzantine period.

Topkapı Palace G.I.8 is known to have been produced in Constantinople (Istanbul) in the 12th century. It consists of the first eight books of the Old Testament written in miniscule in Greek and 301 illustrations that visualize the text. It is an important work of art as it is the only manuscript with many illustrations that has survived up to the present time. One of the aims of this study is to introduce the illustrations in Topkapı Palace G.I.8 as comparative examples for further studies to be conducted in the disciplines of theology, painting and art history.

Topkapı Palace G.I.8 contains 13 illustrations, visualizing the manuscript's text about Noah's Flood: "God Commands Noah to Build an Ark," "Noah Building the Ark-Noah on the Ark with His Household and the Animals," "the Flood and the Perched Ark," "Noah Sending out a Dove," "Noah Sending out a Pigeon," "Noah Lifts the Cover off the Ark," "Noah and His Sons Dismantling the Ark and Sacrifice after the Flood," "Covenant after the Flood," "Noah and His Sons Making Wine," "Ham and Shem Speak of Noah's Drunkenness to Japheth," "The Blessings of Noah Upon Shem and Japheth," "the Death of Noah" and the "Descendants of Noah." The study assesses the relationship between the text and illustrations, and iconographically analyzes them.

Including Topkapi Palace G.I.8, the Six illustrated Byzantine Octateuch Manuscripts known to be produced in Istanbul between 1050 and 1300, and regarded as a group (family) have survived up to the present day. These manuscripts are Vatican-Vat. gr. 747 and Vat. gr.

* *Dr. Necla KAPLAN, Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Mardin/TURKEY, e-mail: neclakaplan21@hotmail.com.*

746, İzmir A.1 (previously discovered in Izmir but missing now), Greece- *Vatopedi 602* and Florence-Laur., *Plut. 5.38*. These manuscripts include the themes in the Old Testament and are decorated with the same illustrations.

The manuscripts also include the illustrations of the Flood of Noah in the Old Testament. However, the illustrations of the Flood of Noah in the *Vatopedi 602* and *Laur. Plut. 5.38* Octateuch Manuscripts are not available today. Therefore, the illustrations in the *Vat. Gr. 746* and *Vat. Gr. 747* Octateuch Manuscripts depicting thematic scenes that are similar to those in Topkapı Palace G.I.8 were added at the end of the study as "Table of Illustrations" for comparison.

Contrary to the generally accepted view that "*artists are part of the cultural environment of the society to which they belong,*" the artists of the 12th century reproduced traditionalized and stereotyped compositions. As a matter of fact, the illustrations in question represent a stereotypical illustration style produced with the use of a particular model as a source in the 11th and 13th centuries. The painting program cycle of the Flood of Noah forming the decoration of the manuscript allows readers to sequentially follow the historical events.

In conclusion, the illustrations in Topkapı Palace G.I.8 that visualize the text contain iconographic elements that provide a better understanding of the historical event. Noah and his family, the ark, the flood waters, the mountain, the dove, the pigeon, and the other elements in the story are the images that appear in the illustrations. It can be stated that the illustrations have a plainly arranged composition and reflect the characteristics of the period with a stylistic and symbolic understanding.

** *The illustrations of the Flood of Noah's Day were prepared by Necla KAPLAN under the supervision of Prof. Dr. Yelda Olcay Uçkan and received from the doctoral dissertation presented to the Social Sciences Institute of Anadolu University.*

Key words: *Middle Byzantine Period, Illustrated Manuscript, Topkapi Palace G.I.8, Octateuch, The Flood of Noah, Iconography.*

ORTA BİZANS DÖNEMİ RESİMLİ OKTATEUKH EL YAZMASINDA NUH TUFANI İMGESİ

Necla KAPLAN*

GİRİŞ

Çok Tanrılı inançlarda ölümsüzlüğün arayışı öyküsü olarak bilinen Nuh Tufanı, tek Tanrılı dinlerin kitaplarında (Tevrat, İncil ve Kur'an) yeni bir doğuş, bir yaratılış öyküsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimsemiş ve böylece pagan Roma'dan ayrı bir dönüşüm ve gelişim yaşamış Bizans sanatında da Nuh Tufanı imgesi yer bulmuş bir konudur. Nuh Tufanı hikâyesinde geçen; gemi, gemiye alınan insanlar ve hayvanlar, tufandan sonra Nuh'un üzüm yetiştirmesi, şarap yapması ve sarhoş olması sahneleri Hıristiyan sanatında sıklıkla kullanılan temalardır[1].

Tufandan sonra Nuh'un gemisinin konduğu dağ ve Nuh ile beraberindekilerinin yaşamaya başladığı yer ile ilgili iki farklı görüş mevcuttur. Birinci görüş, Nuh'un gemisinin Cudi Dağı'na konduğunu savunmakta ve kaynak olarak da Kuran'ı referans göstermektedir[2]. İkinci görüş ise, Nuh'un gemisinin Ararat'a (Ağrı Dağı'na) konduğunu savunmakta ve Eski Ahit'i (Tevrat'ı) referans kabul etmektedir[3].

Eski Ahit'teki anlatımı kabul eden ve bunu sanatında dini öğretileri temsilen kullanan Hıristiyan sanatında; kilise duvar süslemelerinde[4], cam kaselerde[5], lahitlerde ve Eski Ahit konulu el yazmalarında[6] Nuh Tufanı olayı betimlenmiştir. Nuh Tufanı hikâyesinde geçen; gemi, gemiye alınan insanlar ve hayvanlar, tufandan sonra Nuh'un üzüm yetiştirmesi, şarap yapması ve sarhoş olması sahnelerinin farklı tekniklerde (fresk ya da mozaik) kilise duvarlarında ve vitray, fildişi ile gümüş gibi malzemelerin üzerine işlendiği bilinmektedir[7]. Bunların yanı sıra Eski Ahit konulu resimli el yazmalarında da Nuh Tufanı resimleriyle karşılaşılmaktadır.

Bu çalışmada, Nuh'un gemisinin konduğu dağın Cudi mi yoksa Ararat mı? olduğu tartışmasına dahil olmadan, el yazmasında geçen Nuh Tufanı imgesi ile ilgili resimler işlenmiştir. 12. yüzyıl Bizans toplumunda ve sanatında Nuh Tufanı imgesi nasıl tasavvur edilmiştir? Sorusuna cevap verebilecek nitelikte, somut bir örnek olarak görülen ve günümüze gelebilmiş dönem eseri *Topkapı Sarayı G.İ.8* Oktateukh[8] el yazmasında yer alan Nuh Tufanı siklusu resim programları çalışmanın çıkış noktasıdır. Bizans'ta Nuh Tufanı ile ilgili daha önce Asnu-Bilban Yalçın tarafından "Erken Hristiyanlık ve Bizans'ta Nuh ve Gemisi: Sembol ve İkonografi" başlıklı bir çalışma yapılmıştır[9]. Yalçın'ın çalışmasında Oktateukh el yazmasında Nuh Tufanı konulu resimlerin olduğundan kısaca söz edilmektedir. *Topkapı Sarayı G.İ.8* Oktateukh el yazmasındaki Nuh Tufanı konulu resimler Orta Bizans Dönemi sanat anlayışını yansıtan özellikleriyle ele alınmıştır.

Topkapı Sarayı G.İ.8 Oktateukh el yazmasının da dahil olduğu, 1050-1300 yılları arasında İstanbul'da üretildikleri bilinen ve bir grup (familya) olarak değerlendirilen, Bizans'a ait altı resimli Oktateukh el yazması günümüze gelebilmiştir. Bunlar; *Vat. Gr. 747*[10], *Vat. Gr. 746*[11], *İzmir A.1*[12], *Topkapı Sarayı G.İ.8, Vatopedi 602*[13] ve *Laur. Plut.*

* *Dr. Necla KAPLAN, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Mardin/TÜRKİYE, e-posta: neclakaplan21@hotmail.com.*

5.38[14] el yazmalarıdır. Bu el yazmaların resimlenmesinde aynı ikonografik programların kullanıldığı[15] bilinmektedir. Belli kalıpların tekrarlanmasıyla oluşturulmuş resimlerle bezenmiş Oktateukh el yazmaları, Eski Ahit konulu olup Nuh Tufanı ile ilgili görselleri de içermektedir. Ancak aynı konulu *Vatopedi 602* ve *Laur. Plut. 5.38* Oktateukh el yazmalarında Nuh Tufanı ile ilgili resimler yoktur. Yaratılış ve Mısır'dan Çıkış kısımları eksik olduğu için *Vatopedi 602* el yazmasında da Nuh Tufanı konulu resimler hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Sadece altı resim içeren *Laur. Plut. 5.38* Oktateukh el yazmasında ise bu konuyla ilgili resimler bulunmamaktadır. Bu nedenle, *Topkapı Sarayı G.İ.8* nüshasındaki resimlerle benzerlik gösteren aynı konulu sahneler içeren *Vat. Gr. 746* ile *Vat. Gr. 747* Oktateukh el yazmalarından resimler karşılaştırma için "Resim tablosu" şeklinde çalışmanın sonuna eklenmiştir.

TOPKAPI SARAYI G.İ.8 OKTATEUKH EL YAZMASINDA NUH TUFANI RESİMLERİ

Sayfaları eksiksiz bir şekilde günümüze gelebilmiş resimli Oktateukh el yazması, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde *Septuaginta G.İ.8* olarak kayıtlı bulunmaktadır. Literatürde, *Topkapı Sarayı (Seraglio) G.İ.8* ismiyle anılmaktadır. El yazmasının, İstanbul'da İsaakios[16] tarafından 1125-1150 yılları arasında yaptırıldığı bilinmektedir[17]. Ancak, bazı resimlerde görülen figür, renk, üslup ve kontur kalınlığı gibi farklılıklar nedeniyle 14. yüzyılda onarımlar (ya da ekleme) geçirdiği öne sürülmektedir[18].

12. yüzyılda Konstantinopolis'te çalışmış, ismi geçen, Kokkinobaphos'un el yazmasının sanatçısı olduğu bilinmektedir[19]. Fakat el yazmasının resimleri arasında görülen belirgin farklılıklar nedeniyle *Topkapı Sarayı G.İ.8* el yazmasında birden fazla sanatçının, belki de muhtelif zamanlarda, çalışmış olabileceği düşünülmektedir[20].

Resim 1: *RAB, Nuh'a Bir Gemi Yapmasını Emrediyor, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol.56v.*

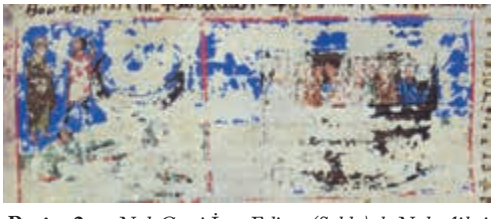

Resim 2: *a. Nuh Gemi İnşa Ediyor (Solda), b. Nuh, Ailesi ve Hayvanlar Gemide, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol.57v.*

Yaprakları 42.5x31 cm ölçülerinde, parşömen üzerine Yunanca küçük harflerle katena düzeninde yazılmış Eski Ahit konulu *Topkapı Sarayı (Seraglio) G.İ.8* el yazmasında, toplamda 569 yaprak ve 301 resim bulunmaktadır[21]. Bu resimlerden 13 tanesi Nuh Tufanı hikâyesini canlandırmaktadır.

1. NUH'A BİR GEMİ YAPMASININ EMREDİLMESİ

"*Ve kendi devirlerinde kâmildi. Nuh RAB yolundaydı. Ve Nuh üç oğul babası oldu: Sam, Ham ve Yafet. Ve RAB'bin önünde yeryüzü bozulmuştu ve yeryüzü zorbalıkla dolmuştu. Ve RAB yeryüzünü bozulmuş gördü. Çünkü yeryüzünde bütün beşer yolunu bozmuştu. Ve RAB Nuh'a dedi: Önüme bütün beşerin sonu geldi; çünkü onların sebebi ile yeryüzü zorbalıkla doldu. Ve işte, ben onları yeryüzü ile beraber yok edeceğim.*" (Anonim, Yaratılış 6: 9-13)

Kaynağını Tevrat'tan alan resimde[22], *Tanrı Nuh'a Bir Gemi Yapmasını Emrediyor* olayı canlandırılmıştır **(Resim 1)**. Yatayda dikdörtgen şekilde oluşturulmuş resim sahnesinde; solda başında halesiyle Nuh, sağda üç oğlu;

Sam, Ham ve Yafet görülmektedir. Figürler yeşil bir zemin üzerinde durmaktadır. Hiçbir doğa unsuru ve manzara kullanılmamıştır. Arka plan boyasızdır. Figürlerin arasında kalan boşluklara kırmızı mürekkeple "ἄνωθεν ὦ δίκαιε, την θέσιν δέχηι τὴν τῆς κιβωτοῦ τρισὶ σὺν τοῖς υἱέσιν / Üç oğluyla gemi yapma emri alıyorlar." notu okunabilmektedir.

Gelenekselleşen bir şemanın tekrarı olan resim, ikonografik açıdan metni temsil eder niteliktedir. Tanrının eli, Nuh ve oğullarından kompozisyon oluşturulmuştur. Figürler, frontal bir pozisyonda verilmiştir. Nuh, sol üst köşede bulunan ve kendisine yönelmiş Tanrı'nın eline başını dönmüş onu dinlerken görülmektedir. Sol elini, oğullarını gösterir biçimde kaldırmıştır. Nuh'un üç oğlu da aralarında konuşur şekilde betimlenmiştir. En soldaki oğlu, sağ elini Nuh'a doğru kaldırmış diğer iki kardeşine konuşmakta ve onlar da onu dinlemekte görünmektedir. Koyu renk tene sahip figürler; aydınlatılmış ve volüm kazandırılmış kıyafetleriyle ince işçilikli tasvir edilmişlerdir. Tanrının eli, Yaşlı Nuh ve Nuh'un üç oğlu, resmin konusunun anlaşılmasını sağlayan ikonografik unsurlardır.

2. NUH'UN GEMİ İNŞA ETMESİ-NUH, AİLESİ VE HAYVANLAR GEMİDE

"*Kendine gofer* ağacından bir gemi yap. Gemide odalar yapacaksın. Ve onu içerden ve dışardan ziftle ziftleyeceksin. Ve onu şöyle yapacaksın: geminin uzunluğu üç yüz arşın, genişliği elli arşın ve yüksekliği otuz arşın olacaktır. Gemiye ışıklık yapacaksın. Ve onu yukarı doğru bir arşına tamamlayacaksın. Ve geminin kapısını yan tarafına koyacaksın. Birinci, ikinci ve üçüncü katlı yapacaksın. Ve ben, işte ben, göklerin altında kendisinde hayat nefesi olan bütün beşeri yok etmek için yeryüzüne sular tufanı getiriyorum. Yeryüzünde olanların hepsi ölecektir. Fakat seninle ahdimi sabit kılacağım. Ve sen ve seninle beraber oğulların ve senin karın ve oğullarının karıları gemiye gireceksiniz. Ve seninle beraber sağ kalmak için her canlıdan, bütün beden sahibi olanlardan, her çeşitten ikişer olarak gemiye alacaksın" (Yaratılış 6: 14-19).

Rab, Nuh'a insanların sonunu getireceğini ve yeryüzüyle beraber onları yok edeceğini ve ona ne yapacağını söyler. Resimde[23], "Nuh'un Gemi İnşa Etmesi" (Solda) ile "Nuh, Ailesi ve Hayvanlar Gemide" şeklinde iki sahne

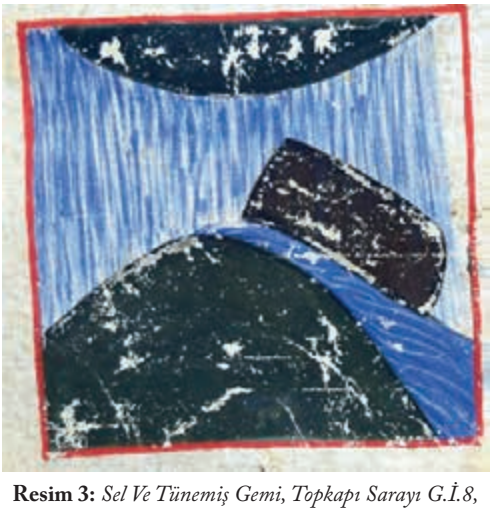

Resim 3: *Sel Ve Tünemiş Gemi, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 58v.*

Resim 4: *Nuh, Kumruyu Gönderiyor, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 58v.*

yan yana tasarlanmış ve kırmızı çerçeveyle sınırlandırılmıştır[24] **(Resim 2)**. Büyük oranda silinme meydana geldiği için resim tam olarak anlaşılamamaktadır.

Resmin bulunduğu sayfadaki metinde de silinmeler meydana gelmiştir. Silinmeyen kısımlardan ve bu resimle ilgili yayınlardan hareketle eserin konusu anlaşılmaktadır.

3. SEL VE TÜNEMİŞ GEMİ

Geminin yapımı tamamlandıktan sonra Tufan gerçekleşir. Metinde;

"*Ve yer üzerinde kırk gün tufan oldu, ve sular çoğalıp gemiyi kaldırdılar, ve yerden kalktı. Ve sular yükseldiler, ve yer üzerinde ziyadesiyle çoğaldılar, ve gemi suların yüzü üstünde yürüdü. Ve yer üzerinde sular pek çok yükseldiler, ve bütün gökler altında olan bütün yüksek dağlar örtüldüler*. (Yaratılış 7: 17-19) " şeklinde ifade geçmektedir.

Metnin görseli resimde[25] tek bir sahnede, sembolik bir anlatımla yer, gök ve kutu biçiminde kütlevi betimlenmiş zift kaplı gemi ile mavi sular tasvir ediliştir **(Resim 3)**. Kırmızı çerçeve ile sınırlandırılmış sahnede gökten yağan sular yukarıdan aşağıya doğru çizgilerle gösterilmiştir. Şematik çizilmiş dağ, dağın zirvesine kadar yükselmiş sular ve suların üzerinde yüzen gemi konunun ikonografik anlamını verir niteliktedir.

4. NUH'UN, KUMRUYU GÖNDERMESİ

Tevrat'taki anlatıma göre; kırk gün ve kırk gece boyunca gökten açılan pencerelerden yağan yağmur durdu ve yüz elli gün bittikten sonra sular çekilmeye başladı. Gemi yedinci ayın on yedinci gününde Ararat Dağlarına oturdu[26].

"*Nuh, yapmış olduğu geminin penceresini açtı; Ve kuzgunu gönderdi. Ve o, yerde sular kuruyuncaya kadar, öteye beriye gitti. Ve sular toprağın yüzü üzerinden eksildi mi diye görmek için, yanında güvercini gönderdi. Fakat güvercin ayağının tabanına bir istirahat yeri bulmadı. Ve gemiye onun yanına döndü…*"(Yaratılış 8: 6-9).

Resim 5: *Nuh, Güvercini Gönderiyor, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 59v.*

Resim 6: *Nuh Geminin Örtüsünü Açıyor, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol.59v.*

Bu olay anı betimi olan resimde[27], sahnenin ön planında siyah konturlu koyu kahverenginde bir gemi, mavi boyanmış su kütlesi üzerinde durmaktadır. Merkezde yer alan gemiden profilden görünen Nuh elinde kuzgunu tutarken canlandırılmıştır **(Resim 4)**. Geminin üç katlılığını gösteren konturlarla bölümlendiği görülmektedir. Arka fonu renksiz resimde boş alanda kırmızı mürekkeple "ὁ Νῶε προκύπτων ἀπὸ τῆς κιβωτοῦ / Nuh gemiden bakıyor" ve sarı mürekkeple (?) "εἰ παῦσ(εν) ὕδωρ ἄπιθι βλέψον, κόραξ / Suyun durduğunu bakmak için, Kuş." notu yazılıdır.

5. NUH'UN, GÜVERCİNİ GÖNDERMESİ

Nuh'un gönderdiği kuzgun sular tam olarak çekilmediği için ayağını konacak bir yer bulamaz. Daha sonra Nuh güvercini de gönderir[28]. Metindeki anlatıma göre;

"*Fakat güvercin ayağının tabanına bir istirahat yeri bulamadı, ve gemiye onun yanına geri döndü; çünkü sular bütün yer üzerinde idiler; ve elini uzatıp onu tuttu, ve onu kendi yanına gemiye aldı.*" …"(Yaratılış 8: 9)

Bu anın betimi olan resimde[29], gemiden bel hizasına kadar görünen Nuh, elini öne doğru uzatmış vaziyettedir **(Resim 5)**. Boyaları dökülmüş olduğu için hasarlı olan ve bu nedenle ayrıntılı incelemeye uygun olmayan resim, olayın ikonografisinin anlaşılmasını sağlar niteliktedir. Gemiden görünen, profilden verilmiş, başı haleli Nuh elinde tuttuğu şeyi uzatır vaziyette betimlenmiştir. Resim tahrip olduğu için detaylı incelemeye uygun değildir.

Resim 7: *Nuh ve Oğullarının Gemiyi Sökmesi ve Tufandan Sonra Kurban, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 60v.*

Resim 8: *Tufandan sonra Antlaşma, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 62r.*

6. NUH'UN GEMİNİN ÖRTÜSÜNÜ AÇMASI

Ağzında yeni koparılmış zeytin yaprağıyla güvercin Nuh'un yanına gelir. Nuh suların çekilmiş olduğunu anlar. Yedi gün daha bekledikten sonra güvercini tekrar gönderir. Fakat bu sefer güvercin geri gelmez. Altı yüz birinci yılın birinci ayında, ayın birinde yeryüzünde sular kurur. Böylece gemidekiler artık dışarı çıkabilmektedir[30]. "*Ve Nuh geminin örtüsünü kaldırdı ve baktı. Ve işte, toprağın yüzü kurumuştu.*" (Yaratılış 8: 13).

Bu olayı canlandıran resimde[31]; sahnenin merkezinde bir gemi, geminin içinden kapağı açmaya çalışan Nuh, Nuh'un eşi, üç oğlu ve eşleri olmak üzere sekiz figür gösterilmiştir **(Resim 6)**. Boya silinmeleri nedeniyle resim oldukça kötü durumdadır. Yine de, sahnenin merkezinde bulunan gemi ve içinde beliren, Nuh ve diğer yedi figür seçilebilmektedir. Resim, konunun anlaşılmasını sağlar nitelikte ancak sembolik kurgulanmıştır.

7. NUH İLE OĞULLARININ GEMİYİ SÖKMESİ VE TUFANDAN SONRA KURBAN SUNMA

Nuh ve beraberindekiler gemiden çıkarlar. Metinde;

"*Ve Nuh Rabbe bir mezbah-sunak yaptı, ve her temiz hayvandan, ve her temiz kuştan aldı, ve mezbah üzerinde yakılan takdimeler arz etti. Ve Rab hoş kokuyu kokladı, ve Rab yüreğinde dedi: Adamın yüzünden artık toprağı tekrar lanetlemiyeceğim.*" (Yaratılış 8: 20-21).

Metindeki anlatımın betimi olan resimde[32], "Nuh Ve Oğullarının Gemiyi Sökmesi ile Tufandan sonra kurban" konuları tasvir edilmektedir **(Resim 7)**. Resimde büyük tahribat olduğundan detaylandırılmadan değerlendirilmiştir. Yine de genel olarak resimde tasvir edilen olay anları seçilebilmektedir. Resmin bulunduğu sayfada Tanrı'nın Nuh ve ailesine, tüm hayvanları ve bitkileri yemeleri

için onlara verdiği yazmaktadır. Sahnesinin ön planında, tufandan sonra kurban sunma olayı tasvir edilmiştir. Tanrı'nın eli ve işaret ettiği içi kırmızı alevli bir sunak ile onun etrafında; solda başı haleli Nuh ve üç kadın figürü, sağda üç erkek figürü yer almaktadır. Figürlerden bazıları yanan aleve bakarken, bazıları bakışlarını üstte bulunan Tanrı'nın eline yöneltmiştir. Böylece Tanrının eli ile alev ve figürler arasında bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

Sahnenin sol tarafında, ahşap parçalarını tutan iki erkek figür ile Nuh figürü seçilebilmektedir. Metinde (Fol. 60v'deki) bu sahneyi betimleyen bir anlatım olmamasına rağmen resimde "Nuh Ve Oğullarının Gemiyi Sökmesi" konusu resmedilmiştir. Sanatçının bu el yazmasının resimlendirilmesinde bir örnek modeli kullandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, resmin sağ tarafında, boyası silindiği için ne olduğu tam anlaşılamayan bir betim daha fark edilmektedir.

8. TUFANDAN SONRA ANTLAŞMA

Metinde;

"*Ve bulutta yay olacak. Ve RAB'la yer üzerindeki bütün beden sahibi yaşayan her mahlûk arasında olan ebedî ahdi hatırlamak için onu göreceğim. Ve Allah Nuh'a dedi: Benimle yer üzerindeki her beden sahibi arasında sabit kıldığım ahdin alâmeti budur. Ve gemiden çıkan Nuh'un oğulları, Sam, Ham ve Yafet idiler. Ve Ham Kenân'ın atasıdır. Bu üçü Nuh'un oğulları idiler*." (Yaratılış 9: 16-19) şeklinde anlatılmaktadır.

Resmin merkezinde, metinde geçtiği gibi bir yay (kemer) gökkuşağı biçiminde yer almaktadır[33] **(Resim 8)**. Yayın içinde solda Nuh ve sağda onun karşısında ailesinden yedi kişinin tasviri ve onların üstünde, koyu mavi renginde gök betimi yapılmıştır. Başında halesi bulunan yaşlı Nuh, iki elini açmış yukarıya (göğe) doğru bakmakta ve bir adım ileriye yönelmiş şekilde tasvir edilmiştir. Karşısında duran figürler de yukarıya doğru ellerini açmış ve bakışlarını yukarıya yöneltmişlerdir. Dinleme pozisyonundaki figürlerin bulunduğu zemin yeşil boyanmıştır. Ancak, büyük oranda boya dökülmeleri meydana gelmiştir. Yayın dışında kalan zemin mavi renkle boyanmıştır. Üstte, koyu mavi konturla belirlenen gök; mavi zeminli yıldızlı, solda portreli madalyon şeklinde kırmızı güneş ve sağda gri renk ay motifleriyle belirtilmiştir.

Resim 9: *Nuh ve Oğullarının şarap yapması, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 62v.*

Resim 10: *Kardeşleri Sam ile Yafet'e Babalarının Sarhoşluğunu bildirmesi, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 62v.*

9. NUH VE OĞULLARININ ŞARAP YAPMASI

Nuh'un oğulları çoğalarak yeryüzüne dağıldılar. Nuh çiftçilik yapmaya başladı. Metinde; "*Ve bütün yeryüzüne yayılanlar bunlardan oldu. Ve Nuh çiftçi olmaya başladı. Ve bir bağ dikti*."(Yaratılış 9: 19-20) denilmektedir.

Resimde, Nuh Ve Oğulları[34] tasvir edilmiştir[35] **(Resim 9)**. Resmin fonu mavi rengindedir. Sahnenin solunda; *khiton*[36] üzerine *himation*[37] giyimli başında hale bulunan yaşlı Nuh, oturur ve oğullarıyla konuşur vaziyette betimlenmiştir. Nuh'un karşısında üç oğlu gösterilmiştir. Oğullarından ikisi, iki aşamalı bir havuzun (üzüm teknesinin) en iç kısmında ayakta, diğeri dış kısmında ama ellerini havuza sokmuş görünmektedir. Jest ve vücut duruşlarından diyalog halinde ve çalışır vaziyette oldukları anlaşılan figürler, muhtemelen şarap yapmaktadırlar. Nitekim metinde de çiftçilik yaptıkları yazmakta ve figürlerin arkasında üzüm asması görülmektedir.

10. HAM'IN, KARDEŞLERİ SAM İLE YAFET'E BABALARININ SARHOŞLUĞUNU BİLDİRMESİ

Nuh yaptığı şaraplardan içerek sarhoş olur. Nuh'un oğlu Ham, Kardeşleri Sam Ve Yafet'e Babalarının Sarhoşluğunu bildirir. Sam ve Yafet Nuh'un üzerini örterler. Bu konu metinde şöyle anlatılır:

"*Ve onun şarabından içip sarhoş oldu. Ve çadırının içinde çıplak kaldı. Ve Kenân'ın atası olan Ham, babasının çıplaklığını gördü. Ve dışarıdaki iki kardeşine söyledi. Ve Sam ile Yafet bir esvap alıp onu kendi iki omuzları üzerine koydular. Ve geri geri gidip babalarının çıplaklığını örttüler. Ve yüzleri geri olup babalarının çıplaklığını görmediler. Ve Nuh ayıldı. Ve küçük oğlunun kendisine ne yaptığını, anladı*." (Yaratılış 9: 21-24).

Resimde sağ tarafta, yatakta uzanır vaziyette Nuh tasvir edilmiştir[38] **(Resim 10)**. Resimdeki boya silinmeleri nedeniyle Nuh figürü net görünmemektedir. Sol tarafta, Nuh'un oğlu Ham olduğu düşünülen figür, sırtı kardeşlerine dönük ellerini kaldırmış bir şeyler anlatır şekilde gösterilmiştir. Sam ve Yafet oldukları düşünülen figürler, Nuh'a bakmayacak şekilde başlarını çevirmiş ellerindeki örtüyle Nuh'u örtmeye çalışmaktadırlar.

Resimde görülen aşırı boya silinmesine rağmen, metinde geçen olayı anlamamıza olanak sağlayan figürleri, ikonografik anlamlarıyla resimde tanımak mümkündür.

11. NUH'UN, SAM İLE YAFET'İ KUTSAMASI

"*Ve dedi: Kenân'ın atası lânetlensin. Kardeşlerine kullar kulu olsun. Ve dedi: Sam'ın RAB'bi Allah mübarek olsun ve Kenân ona kul olsun. RAB Yafet'e kudret versin ve Sam'ın çadırlarında otursun. Ve Kenân ona kul olsun*." (Yaratılış 9: 25-27)

Resimde, Nuh, Sam Ve Yafet'i Kutsuyor konusu işlenmektedir[39] **(Resim 11)**. Mavi arka fonlu resim manzarasızdır ve sadece dört figürden ibarettir. Sahnenin sağında oturur vaziyette Nuh, takdis işareti yaparken betimlenmiştir. Nuh'un karşısında, takdis ettiği, Sam ve Yafet olduğu düşünülen figürler ayakta ve ellerini Nuh'a uzatır vaziyettedirler.

Resim 11: *Nuh'un, Sam ile Yafet'i Kutsaması, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 64r.*

Sahnenin solunda, sağ elini yanağına koymuş üzgün ve kaygılı görünen Ham, sırtını diğer figürlere dönmüş gitmektedir. Metinde geçen konunun anlaşılmasını ve olayın dramını yansıtır şekilde figürler tasvir edilmiştir. Figürler; *khiton* üzerinde *himation* giyimlidir.

12. NUH'UN ÖLÜMÜ

Nuh'un Ölüm anı betimlenmiştir[40] **(Resim 12)**. Metinde; "*Ve Nuh tufandan sonra üç yüz elli yıl yaşadı. Ve Nuh'un bütün günleri dokuz yüz elli yıl idi ve öldü.*" (Anonim, Yaratılış 9: 28-29) denilmektedir.

Resimde, ön planda Nuh yatakta uzanır vaziyette tasvir edilmiştir. İki elini çapraz şekilde göğsünde tutmaktadır. Yüzünde acı bir ifade izlenebilmektedir. Yatağın sağında, sağ elleriyle Nuh'a dokunan Sam ve Yafet (oldukları düşünülür) hüzünlü resmedilmiştir. Sahnenin sol tarafında, yatağın ayak uçunda muhtemelen Nuh'un eşi ve çocuklarının eşleri olan bir grup kadın tasvir edilmiştir. Kadın figürler mavi *stikharion*[41] üzerine mor *maphorion*[42], erkek figürler ise sadece *stikharion* giyimlidir. Metinde figürlerle ilgili bilgi bulunmamasına rağmen, resimde tasvir edilen figürler, bu kompozisyon şemasının bir modelden alındığını düşündürmektedir.

Resim 12: *Nuh'un Ölümü, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 64r.*

Resim 13: *Nuh'un Nesli, Topkapı Sarayı G.İ.8, Fol. 64r.*

13. NUH'UN NESLİ

Resmin önemli bir kısmı silinmiştir **(Resim 13)**. Dikey dikdörtgen formunda olduğu düşünülen resim alanı kırmızı çerçeveyle sınırlandırılmıştır. Resmin arka fonu mavi boyanmıştır. Oldukça kötü durumda olan resmin önemli bir kısmı yoktur. Kalan kısımda gruplar halinde tasvir edilmiş insanlar seçilebilmektedir[43]. Bu resmin konusu olan metinde;

"*Nuh'un oğulları; Sam ve Ham ve Yafetin* zürriyetleri bunlardır: Tufandan sonra onlara oğullar doğdu. *Yafetin* oğulları: *Gomer ve Mecüc ve Maday ve Yavan ve Tubal ve Meşek ve Tiras. Ve Gomer'in* oğulları: *Aşkenaz ve Rifat ve Togarma. Ve Yavan'ın* oğulları: *Elişa ve Tarşiş Kittim ve Dodanim. Memleketlerinde her biri diline göre, milletlerinde kabilelerine göre, milletlerin adaları bunlardan bölündüler. Ve Ham'ın* oğulları: Kuş ve *Mitsraim ve Put ve Kenân. Ve Kuş'un oğulları: Seba ve Havila ve Sabta ve Raama ve Sabteka. Ve Raaman'ın* oğulları: Şeba *ve Dedan*." (Anonim, Yaratılış 10:1-7) Nuh'un soyundan bahsedilmektedir.

Sahnesinin önemli bir kısmı silinmesine rağmen, gruplara ayrılmış insanlar seçilebilmektedir. Resmin silinmeyen kısmında

üç grup insan, metinde ifade edildiği gibi, Nuh'un oğullarının zürriyetinin; diline, milletine ve kabilelerine göre bölünmelerini temsil etmektedir, denilebilir. Ancak resim oldukça kötü durumda olduğu için detaylı değerlendirilememektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bizans'ın 11.-13. yüzyıllarını kapsayan dönemde üretildiği bilinen, Eski Ahit konulu, altı resimli Oktateukh el yazmasından bir tanesi olan *Topkapı Sarayı G.İ.8* el yazmasından seçilmiş Nuh Tufanı konulu on üç resim incelenmiştir. Bu resimler ile aynı konulu sahneler içeren *Vat.gr. 746* ile *Vat.gr.* 747 numaralı oktateukh el yazmalarında da benzer ikonografik program kullanılmıştır (Bkz. Resim Tablosu). *Vat. Gr. 747* 11. yüzyıl, *Vat. Gr. 746* 12 yüzyıl tarihlidir. 13. yüzyıl el yazması Vatopedi 602 ile Laur. Plut. 5.38 yazmalarında Nuh Tufanı konulu resimler olmasa da diğer konulu resim programları da aynı grup özellikleri taşımaktadır. Yaklaşık üç yüzyıl süren bir dönem fenomeni resim programının bu el yazmalarında kullanılması, Kilise tarafından belirlenen ikonografik sahnelerin tercih edildiğini göstermektedir.

Resimler metnin içeriğine uygun olarak ilgili olayı sahnelemektedir. Bu sahneler metinde anlatılan olayları sembolik betimler niteliktedir. Ancak bazı resimlerde, metinde ifade edilmeyen figürlerin yer alması, el yazmasında metinden farklı bir kaynaktan da beslenmiş bir kompozisyon şemanın kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu kompozisyon şemasının bir modelden alındığı, yani hikâyeyi canlandıran resimlerin ön örnek diyebileceğimiz kalıplaşmış kompozisyona bakılarak betimlendiği (ki literatürde bu görüş yaygındır) fikri akla yatkındır. Bu dönem sanatının skolastik Orta Çağ anlayışında yani kilisenin belirlediği kurallar çerçevesinde üretildiği bilinmektedir. Bu nedenle sanatçının yaratıcılığından ziyade, bir dönem özelliği olan kalıplaşmış, gelenekselleşmiş kompozisyon şemaları kullanılmış görünmektedir. Tufan olayını canlandıran resimlerdeki kompozisyonu oluşturan figürlerin tarzları, kıyafet ve tiplemeleri, Hıristiyan inancının resme yaklaşımının formel bir yansıması olarak görülebilir.

Her ne kadar, Nuh'un gemisinin konduğu Dağın Ararat mı yoksa Cudi mi? olduğu tartışmasına girmek bu çalışmada amaçlanmasa da metinde Ararat Dağı ifadesinin geçtiği görülmektedir[44]. Resimlerde dağ imgesi büyük ve tek bir dağı betimleyen bir yükselti şeklinde verilmiştir. Hikâyede geçen dağ ve diğer ikonografik unsurlar, olayı açıklama çabasıyla şematik bir formda sahneye yerleştirilmiştir. Resim programı hikâyenin anlaşılmasını sağlayan fakat detaylandırılmamış sembolik bir resimleme anlayışına sahiptir.

Sonuç olarak, 12. yüzyıl Bizans sanatının önemli örneklerinden biri olan el yazmasındaki resimler, dönemini yansıtan özelliği nedeniyle üniktir. Eserdeki Nuh Tufanı ile ilgili sahneler, dönemin sanat anlayışını ve bu anlayışa göre tasavvur edilmiş Nuh Tufanı imgesini yansıtmaktadır. Bu açıdan, *Topkapı Sarayı G.İ.8* Oktateukh el yazmasındaki resimler önem arz etmektedir. Böylece teoloji, resim ve sanat tarihi disiplinlerinde yapılacak çalışmalar için başvurulacak karşılaştırma örnekleri olarak değerlendirilebilecekleri düşünülmektedir.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Nuh Tufanı ile ilgili resimler, Sayın Prof. Dr. Yelda OLCAY UÇKAN danışmanlığında Necla KAPLAN tarafından hazırlanmış ve Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulmuş doktora tezinden alınmıştır.

2 Cizre şehrinin kuruluşunu da Nuh Tufanı sonrasına dayandıran görüş, Kuran'daki Hud Suresi 44. Ayeti işaret etmektedir. Buna göre; sular durulduktan sonra Nuh'un gemisi Cudi Dağı'na konmuştur. Detaylı bilgi ve görüşü destekleyici öne sürülen diğer deliller için bkz. Abdullah Yaşın, *Tarih, Kültür ve Cizre,* Kent Işıkları Yayıncılık,

İstanbul, 2011, s. 15-22; Ergün Laflı, "Eskiçağ'da Cizre Arkeolojisi ve Tarihi", *Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri),* Editör: M. Nesim Doru, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 16; Mesut Tüzün, *Cizre Tarihi: Nuh Tufanı ve Cudi Dağı,* Nubahar, İstanbul, 2014, s. 113-116, 141.

3 Nuh'un gemisinin Ararat Dağları (Ağrı Dağı) üzerine oturduğunu savunan görüş Tevrat'ta geçen "*Ve gemi yedinci ayda ayın on yedinci gününde, Ararat Dağları üzerinde oturdu (*Tekvin, Bap 8: 4*)*" ifadesini referans almaktadır. Hıristiyanlar, Eski Ahit olarak kabul ettikleri Tevrat'taki bilgiyi benimsemektedirler, bkz. Ömer Faruk Harman, "Kitab-ı Mukaddes ve Diğer Dinlere göre Hz. Nuh ve Tufan", *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu,* İstanbul, 1999, s. 19.

4 İtalya-Venedik'te bulunan, 12. – 14. yüzyılları arasına tarihlendirilen St. Marco Katedralinin narteksinde yer alan, mozaik tekniğinde yapılmış Nuh Tufanı konulu sahneler günümüze gelebilmiş Bizans resim sanatı örnekleridir, bkz. Asnu-Bilban Yalçın, "Erken Hıristiyanlık ve Bizans'ta Nuh ve Gemisi: Sembol ve İkonografi", ", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Doğubeyazıd kaymakamlığı Kültür yayınları, N. 2, İstanbul, 2007, s.180-181, Resim 8 ve 9.

5 Köln'de Römissch- Genmanischen Museum'da bulunan ve 326 yılına tarihlendirilen altın varaklı cam kasede, madalyon içine alınmış Nuh Tufanı konulu resimler olduğu bilinmektedir, bkz. Asnu-Bilban Yalçın, a.g.y., s. 177-178.

6 6. yüzyıla tarihlendirilen ve Eski Ahit metni içeren Viyana Genesis el yazmasında Nuh Tufanı konulu dört resim bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Pınar Serdar Dinçer, *Erken Bizans Dönemi Resimli Dini El Yazmaları: Viyana Genesis* (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD, Eskişehir, 2016, s. 57-75, Resim 3, 4, 5 ve 6.

7 Oktay Belli, "Tarih Boyunca Ağrı Dağı", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Doğubeyazıd Kaymakamlığı Kültür Yayınları, N. 2, İstanbul, 2007, s. 14.

8 Oktateukh (sekiz kitap); Yunancada "okta" (sekiz) ve "teukh" (kitap-parşömen tomarı) kelimelerinden oluşan teknik bir terimdir. 538 dolaylarında ölen Gazze piskopozu tarafından yazılan tefsirin önsözünde "oktateukh" terimi ilk kez kaydedilmiştir. Oktateukhların atası sayılan "Pentateukh" (beş kitap) terimi, 2. yüzyılda kullanılmış ve Tevrat'ın ilk beş kitabı (bölümü) olan: Genesis (Yaratılış), Mısır'dan Çıkış, Levililer, Sayım ve Yasanın Tekrarı'nı (Tesniye'yi) içermektedir. Oktateukh(sekiz kitap); Musa'nın beş kitabıyla (Pentateukh) başlar ve Yeşu, Hakimler ile Ruth'un kısa kitabının Pentateukha eklenmesiyle tamamlanır. Daha detaylı bilgi için bkz. John Lowden, *The Octateuchs: A Study in Byzantine Manuscript* İllustration, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1992, s. 1; John Lowden, "Illustrated Octateuch Manuscripts: A Byzantine Phenomenon", *The Old Testament in Byzantium*, (Ed. Paul Magdalino and Robert Nelson), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Trustees for Harvard University, Washington, D.C., 2010 s. 107-108.

9 Yalçın, a.g.m., s.170-184.

10 Roma- Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde *Vat. Gr. 747* olarak kayıtlı bulunan eser, 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmekte olup bilinen en erken tarihli resimli Oktateukh nüshalarından bir tanesidir. El yazması ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Kurt Weitzmann and Massimo Bernabo, *The Illustration in the Manuscripts of the Septuagint: Octateuch,* Vol. 2, Department of Art and Archaeology, Princeton University Press, Princeton, 1999, s. 331-334; Kaplan, a.g.t., s. 16-18.

11 Roma- Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde *Vat. Gr. 746* olarak kayıtlı bulunan ikinci resimli Oktateukh el Yazmasıdır. Eser, 12. yüzyıla yıllarına tarihlendirilmektedir. El yazması ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 339-341; Kaplan, a.g.t., s. 18-19.

12 Günümüzde kayıp olan, ancak daha önce İzmir (Smyrna) Protestan okulunun kütüphanesinde İzmir (*Smyrna) A.1*'de kayıtlı bulunan el yazması 1125-1150 yıllarına tarihlenmektedir. 1922 yılında yaşanan Türk-Yunan savaşında el yazmasının da bulunduğu manastır kütüphanesinde çıkan yangından sonra el yazması kayıp olmuştur. Eser ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 337-339; Kaplan, a.g.t., s. 19-21.

13 Yunanistan- Athos Dağı, Vatopedi Manastırı'nda *Vatopedi 602*'de kayıtlı olan el yazmasının 13. yüzyılda İstanbul'da (Konstantinopole) yapıldığı belirtilmektedir. Bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 341-343; Kaplan, a.g.t., s. 21-22.

14 İtalya-Floransa'daki Medici Kütüphanesi'nde *Laur. Plut. 5.38* olarak kayıtlı bulunan el yazması, bilinen altıncı Oktateukh el yazmadır. Detaylı bilgi için bkz, Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 330-331. 11. yüzyıl yazı karekteri ile yazılmış *Plut 5.38* eser, 14. yüzyıl ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. Bkz. De Gregorio-Prato, Scrittura arcaizzante, pp. 91-95'ten aktaran Massimo Bernabo, (Ed.), "L'ıllustrazione del Vecchio Testamento e la Rovina dei Manoscritti", *Voci dell'Oriente: Miniature e testi classici da Bisanzio alla Biblioteca Medicea Laurenziana,* Edizioni Polistampa, Firenze, 2011, s. 173-174.; Kaplan, a.g.t., s. 22-23.

15 Kaplan, a.g.t., s. 16.

16 16 Ocak 1093 doğumlu Sebastokrator İsaakios; Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) ile Irene Doukaina Komnene'nin üçüncü oğludur, bkz. Anderson, , a.g.m., s. 84-86; Kaplan, a.g.t., s. 26.

17 Daha detaylı bilgi için bkz. J. C. Anderson,. "The Seraglio Octateuch and the Kokkinobaphos" *Dumbarton Oaks Papers*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University Stable Vol. 36, 1982, s. 83-114; Kaplan, a.g.t., s. 25.

18 Bkz. Kaplan, a.g.t., s. 24, 595, 597-598.

19 Anderson, sanatçıyı "Kokkinobaphos Master" olarak adlandırmaktadır. Bkz. Anderson,1982, a.g.m., s. 90; Lowden, 1992, a.g.k., s. 28; Weitzmann and Bernabo, 1999, a.g.k., s. 337; Kaplan, a.g.t., s. 27.

20 Kaplan, a.g.t., s. 27.

21 Bkz. Kaplan, a.g.t., s. 24.

22 Bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 51, Resim 128; ayrıca, Kaplan, a.g.t., s. 86-89, Katalog 34.

23 Bu resim ile ilgili detaylar için bkz. Bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 51, Resim 132a-132b; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 89-90, Katalog 35.

24 Bkz. Kaplan, a.g.t., s. 89-90, Katalog 35.

25 Resim detayı için, bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 52, Resim 136a; Kaplan, a.g.t., s. 90-92, Katalog 36.

26 Anonim, Kitabı Mukaddes, 1972, s.7

27 Resim detayı için, bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 53, Resim 136b; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 92-93, Katalog 37.

28 Anonim, Kitabı Mukaddes, 1972, s.7

29 Resim detayı için bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 53, Resim 140a; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 94-95, Katalog 38.

30 Anonim, Kitabı Mukaddes, 1972, s.7

31 Resim detayı için bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 54, Resim 140b; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 95-96, Katalog 39.

32 Resim detayı için bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 54-55, Resim 144a, b ve c; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 96-98, Katalog 40.

33 Resim detayı için bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 56, Resim 148; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 98-100, Katalog 41.

34 Weitzmann and Bernabo; bu resmin "Nuh sarhoş (Noah gets drunk)" konusunu işlediğini yazmaktadırlar Weitzmann and Bernabo, 1999, a.g.k., s. 56, Resim 152a. Ancak, metinde de çiftçilik yaptıkları yazmaktadır.

35 Resim detayı için bkz. Kaplan, a.g.t., s. 100-101, Katalog 42.

36 Khiton: Uzun kollu bol ve basit tunik. Antik Yunan giysisidir. Bizans resim sanatında; İsa, havariler, azizler ve Eski Ahit figürleri bu giysiyle görülür.

37 Himation: Dikdörtgen şal biçimli, tunik üzerinde sağ omuzu açık bırakacak şekilde örten giysi. Daha detaylı bilgi için bkz. Kılıç, 2004, a.g.t., s. 41-45.

38 Resim detayı için bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 57, Resim 152b; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 101-103, Katalog 43.

39 Resim detayı için bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 57, Resim 156; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 103-104, Katalog 44.

40 Resim detayı için bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 58, Resim 157a; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 104-105, Katalog 45.

41 Stikharion: Roma İmparatorluğu ve Erken Bizans Döneminde herkes tarafından giyilen giysi.

42 Maphorion: Baş ve omuzlarla birlikte vücudu örten örtü-şal biçimindeki giysi. Resim sanatında erken dönemlerden itibaren kutsal kadınların ve Meryem'in giysisi olarak kullanıldığı görülür. Daha detaylı bilgi için bkz. Kılıç, 2004, a.g.t., s. 77.

43 Resim detayı için bkz. Weitzmann and Bernabo, a.g.k, s. 58, Resim 161a; ayrıca Kaplan, a.g.t., s. 105-107, Katalog 46.

44 Bkz. Bu çalışmada dipnot 25.

45 Görseller için bkz. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (Erişim Tarihi: 29.11.2017)

46 Görseller için bkz. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (Erişim Tarihi: 29.11.2017)

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Anonim, 1972: *Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul.

Anderson, J. C., 1982: "The Seraglio Octateuch and the Kokkinobaphos" *Dumbarton Oaks Papers*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard UniversityStable Vol. 36, , s. 83-114.

Belli, O. 2007: "Tarih Boyunca Ağrı Dağı", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Doğubeyazıd Kaymakamlığı Kültür Yayınları, N. 2, İstanbul, s. 4-21.

Bernabo, M. (Ed.) 2011: "L'illustrazione del Vecchio Testamento e la Rovina dei Manoscritti", *Voci dell'Oriente: Miniature e testi classici da Bisanzio alla Biblioteca Medicea Laurenziana,* Edizioni Polistampa, Firenze, s. 173-176.

Harman, Ö.F.1999: "Kitab-ı Mukaddes ve Diğer Dinlere göre Hz. Nuh ve Tufan", *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, İstanbul, s. 13-20.

Kaplan, N. 2017: *Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)* Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD (Doktora Tezi), Eskişehir.

Kılıç, Ş. 2004: *Orta ve Bizans Dönemi Giysileri (9-14. Yüzyıllar)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Laflı, E. 2012: "Eskiçağ'da Cizre Arkeolojisi ve Tarihi", *Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri), (*Ed. M. N. Doru), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 16.

Lowden, J. 1992: *The Octateuchs: A Study in Byzantine Manuscript* İllustration, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.

Lowden, J. 2010): "Illustrated Octateuch Manuscripts: A Byzantine Phenomenon", *The Old Testament in Byzantium,* (Ed. Paul Magdalino and Robert Nelson), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Trustees for Harvard University, Washington, D.C. s. 107-152.

Serdar Dinçer, P. 2016: Erken Bizans Dönemi Resimli Dini El Yazmaları: Viyana Genesis (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD, Eskişehir.

Tüzün, M. 2014: *Cizre Tarihi: Nuh Tufanı ve Cudi Dağı,* Nubahar Yayınları, İstanbul.

Weitzmann, K. and Bernabo, M. 1999: *The Illustration in the manuscripts of the Septuagint: Oktateuch,* Vol. 2, Department of Art and Archaeology, Princeton University in Associaton with Princeton University Press, Princeton.

Yalçın, A.B. 2007: "Erken Hıristiyanlık ve Bizans'ta Nuh ve Gemisi: Sembol ve İkonografi", *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Doğubeyazıd Kaymakamlığı Kültür Yayınları, N. 2, İstanbul, s.180-181.

Yaşın, A. 2011: Tarih, Kültür ve Cizre, Kent Işıkları Yayıncılık, İstanbul.

İnternet

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (Erişim Tarihi: 29.11.2017)

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (Erişim Tarihi: 29.11.2017)

Vat. Gr. 747[45] *numaralı Oktateukh, 11. yüzyıl*

RAB, Nuh'a Bir Gemi Yapmasını Emrediyor, fol. 28v.

Vat. Gr. 746[46] *numaralı Oktateukh, 12 yüzyıl*

RAB, Nuh'a Bir Gemi Yapmasını Emrediyor, fol. 52r.

a. Nuh Gemi İnşa Ediyor (Solda), b. Nuh, Ailesi Ve Hayvanlar Gemide, fol. 29r.

a. Nuh Gemi İnşa Ediyor (Solda), b. Nuh, Ailesi Ve Hayvanlar Gemide, fol. 53v.

Sel Ve Tünemiş Gemi ve Nuh, Kumruyu Gönderiyor, fol. 29v.

Sel Ve Tünemiş Gemi ve Nuh, Kumruyu Gönderiyor, fol. 54r.

Nuh, Güvercini Gönderiyor ve Nuh Geminin Örtüsünü Açıyor, fol. 30r.

Nuh, Güvercini Gönderiyor ve Nuh Geminin Örtüsünü Açıyor, fol. 55v.

Nuh Ve Oğullarının Gemiyi Sökmesi ve Tufandan Sonra Kurban, fol. 30v.

Nuh Ve Oğullarının Gemiyi Sökmesi ve Tufandan Sonra Kurban fol. 57r.

Tufandan sonra Antlaşma, fol. 31r.

Tufandan sonra Antlaşma fol. 57v.

Nuh ve Oğullarının şarap yapması ve Ham'ın, Kardeşleri Sam ile Yafet'e Babalarının Sarhoşluğunu bildirmesi, fol. 31v.

Nuh ve Oğullarının şarap yapması ve Ham'ın, Kardeşleri Sam ile Yafet'e Babalarının Sarhoşluğunu bildirmesi, fol. 58r.

Nuh'un, Sam ile Yafet'i Kutsaması ve Nuh'un Ölümü, fol. 32r.

Nuh'un, Sam ile Yafet'i Kutsaması ve Nuh'un Ölümü, fol. 32r.

Nuh'un Nesli, fol. 32v.

Nuh'un Nesli, fol. 60r.

AN EVALUATION ON BAYEZİD GOVERNER, MAHMUT PASHA'S, RELATIONS WITH THE HEADQUARTERS

İbrahim ÖZGÜL*
Ersin KIRCA**

ABSTRACT

Mahmut Pasha was appointed as a governer to the Bayezid Sanjak in the rank of Rumeli Governor in 1799 after the death of his father Ishak Pasha. Mahmut Pasha, who was on this mission for about seven years, died in 1806 due to plague epidemic.

Bayezid Sanjak was governed under country estate status. Bayezid sanjak governors would join the army under the command of the governor of Erzurum or Çıldır with their troops composed of tribal powers at the times when they were needed, and also they would pay a certain amount of money to the state under the name of unclaimed-heritage fee in their first appointments.

In return, they were able to move more independently in their domestic affairs than other sanjaks. In this notice, the relationship of Mahmut Bey with the headquarters within the scope of the country estate status will be examined by grouping them according to the titles in line with the written orders sent by the headquarters.

The first issue addressed to Mahmut Pasha was the payment of his father's,Ishak Pasha, 500 kises debt (250.000 kurus) to the state, who was Bayezid Sanjak and died in 1799, from the muhallefat of Ishak Pasha. Mahmut Pasha paid 90,000 kurus of this debt within the year after being sanjak governer, but had difficulty in paying the remaining 160,000 kurus and then this was collected from him as installments.

Another issue demanded by the headquarters from Mahmut Pasha was the sending of 8 thousand sheep and goats to Istanbul from the Bayezid Sanjak for the needs of the army. In 1800, Mahmut Pasha sent these wanted lambs with his man, Yusuf, but 2170 of these animals were perished on the way. Şerif Paşa, who sold the refugees, having taken shelter in him as captives, when he was the Governor of Çıldır was appointed to the Governorship of Adana. but then rebelled and came to Çıldır.

In this context, issues such as the prohibition of Şerif Pasha's entrance to Çıldır, not being under one's shelter, and sending armies on him were discussed in the provisions sent to Mahmut Pasha and other governors in the region.

According to the treaty dated as September 1746 between the Ottoman Empire and Iran during the Nadir Shah period, after the date on which the peace agreement was concluded, those coming from Iran to Anatolia and from Anatolia to Iran won't be protected and will

* *Dr. İbrahim ÖZGÜL, Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: ibrahimozgul61@mynet.com*
** *Dr. Ersin KIRCA, Prime Ministry Ottoman Archives, Archivist, İstanbul/TURKEY, e-mail: ersnkrca@gmail.com*

be delivered to each other's governors. Mahmut Pasha patronized Caferkulu Han of the Hoy Han, who rebelled against the Shah and, and those who fled from Iran, contrary to the terms of the agreement with Iran.

For this reason, numerous orders were sent to the Mahmut Pasha from the headquarters, which prompted him to refrain from such acts that would disrupt peace between the two states. Mahmut Pasha forcibly confiscated many of the animals and possessions of Governor Halil Bey in Toprakkale District and notables of the Haydaran tribe. The tribe members who had been persecuted by Mahmut Pasha brought the issue to Divan-ı Hümayun (supreme court in Ottoman Empire) and filed complaint about Mahmut Pasha.

In the article sent from the headquarters, Mahmut Pasha was required to appear in the court with his defendants in front of the Governor of Erzurum and their loss should have been compensated, but Mahmut Pasha did not obey this order with the confidence of his semi-autonomous status. Such issues are dealt in the notice based on the documents.

Key words: *Mahmut Pasha, Ottoman Empire, Bayezid, Iran, Tribe.*

BAYEZİD MUTASARRIFI MAHMUT PAŞA'NIN MERKEZLE İLİŞKİLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

İbrahim ÖZGÜL*
Ersin KIRCA**

GİRİŞ

Mahmut Paşa 25 Muharrem 1214 (29 Haziran 1799) yılında babası İshak Paşa'nın vefatından sonra Rumeli Beylerbeyliği pâyesiyle Bayezid Sancağı Mutasarrıfı tayin olundu.[1] Yaklaşık yedi yıl bu görevde bulunan Mahmut Paşa 1806 yılında vefat etti. Bayezid Sancağı Mahmut Paşa'ya yurtluk ocaklık[2] suretiyle tevcih olundu. Osmanlı Devleti Adana, Çıldır, Trabzon, Şam, Rakka, Tunus, Bosna, Şehrizor ve daha çok İran sınırına yakın bölgelerde Ekrad Sancağı (Yurtluk-Ocaklık) ve hükümet diye adlandırılan bir tür babadan oğula geçen sancak beylikleri oluşturmuşlardır.[3] Yurtluk-ocaklık ve hükümet statüsünde tayin olunan beyler yüzyıllardır varlığını sürdüren hanedanlara mensuplardı. Bu nedenle bölge halkı üzerinde önemli ölçüde nüfuz sahibi olmuşlardı. Özellikle göçebe aşiretleri hükümleri altına alıp bunların askeri gücünden faydalanıyorlardı.[4] Bu beyler sefer zamanlarında bulundukları beylerbeyinin emri altında sefere giderlerdi.[5] Yavuz Sultan Selim zamanında İdris-i Bitlisî'nin öncülüğünde kurulan bu sistemle yerel hanedanların ve özellikle Kürt beylerinin nüfuzundan faydalanmak amaçlanmıştır. Yurtluk-Ocaklık sancaklar azl ve nasb kabul etmezler, beyler öldüklerinde veya hizmette kusurları görüldüğünde sancaklar evlat ve akrabalarına verilir, aile dışından kimseye tevcih yapılmazdı.[6] Mahmut Paşa'da bu sisteme uygun olarak babası İshak Paşa'nın yerine Bayezid Sancağı mutasarrıflığına tayin olunmuştur.

İSHAK PAŞA VE MAHMUT PAŞA'NIN MUHALLEFATI

İshak Paşa'nın vefatından sonra Bayezid Sancağı oğlu Mahmut Paşa'ya İshak Paşa'nın muhallefatı bedeli olarak 500 kise akçe yani 250 bin kuruş ödeme taahhüdü karşılığında tevcih olundu. İshak Paşa'nın muhallefatının en kısa sürede hazineye gönderilmesi kendilerinden talep olundu.[7] Safer 1215 (Temmuz 1800) tarihinde Mahmut Paşa hazineye ödemeyi taahhüt ettiği 250 bin kuruşun 50 bin kuruşunu ordu hazinesine göndermiş[8], 40 bin kuruşunu da zimmet kaydı olarak teslim etmiştir. Geriye 160 bin kuruş borcu kalmıştır.[9]

Mahmut Paşa 1801 yılında merkeze yazdığı yazıda babası İshak Paşa'nın muhallefât bedeli ve caize malından devlete ödemesi gereken borcunu ödemek için mühlet talep etmiştir. Mahmut Paşa Azerbaycan ve İran'da meydana gelen karışıklıkların gittikçe artmasını bahane göstermiştir. Fakat Mahmut Paşa'nın bu bahanesi merkezde "ahde vefasızlık" yani verdiği sözde durmama olarak algılanmış özellikle de sefer zamanı böyle bir bahane üretilmiş olması hoş karşılanmamıştır. Buna karşılık Mahmut Paşa'nın borcunu ödememekte ısrar etmesi halinde kendi üzerinde kayıtlı olan mukataaların taliplilerine iltizam olunması ve elde edilen gelirlerin Mahmut Paşa'nın borcundan düşülmesi kararlaştırılmış ve bu karar 3 Zilkade 1215 (18 Mart 1801) tarihli bir fermanla Mahmut Paşa'ya bildirilmiştir.[10]

* *Dr. İbrahim ÖZGÜL, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: ibrahimozgul61@mynet.com*
** *Dr. Ersin KIRCA, Başbakanlık Osmanlı Arşiv Uzmanı, İstanbul/TÜRKİYE, e-posta: ersnkrca@gmail.com*

Mahmut Paşa, ödemeyi taahhüd ettiği tarihten üç yıl daha geçmesine rağmen muhallefat bedelini tamamen ödememiş[11] bunun üzerine Mahmut Paşa'nın borcu olan 160 bin kuruşun önce cebren Mahmut Paşa'nın emvalinden tahsil edilmesi için Erzurum valisine emir gönderilmiş[12] ise de daha sonra Mahmut Paşa ile anlaşılarak bu meblağın iki taksit olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır. Birinci taksit olan 80 bin kuruş 1217 senesi Şevval ayında (Ocak 1803); geri kalan kısmı ise 1218 senesi Muharrem'inde (Nisan 1803) ödenecektir. 80 bin kuruşluk ikinci taksidin 12875 kuruşu aşağıda bahsi geçecek olan koyun bedelidir. Mahmut Paşa birinci taksit olarak 75 bin kuruş ödemiştir. İkinci taksiti ödemesinde kolaylık olmak üzere Mahmut Paşa'nın alacaklı olduğu kişilerin borçlarını tahsil edilmesi için Erzurum Valisi'ne emir yazılmıştır.[13] Mahmut Paşa'nın geriye kalan 80 bin kuruşluk ikinci taksiti ödeyip ödemediği hakkında elimizde bir bilgi yoktur.

ORDU İÇİN KOYUN VE KEÇİ TEDARİKİ

Osmanlı ordusunun et ihtiyacının bir kısmı Doğu Anadolu bölgesindeki vilayetlerden koyun ve keçi tedarik edilmek suretiyle karşılanmaktaydı. Bu konuda 1215 senesinde Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa'dan da Bayezid livasında rayiç bedelle satın almak suretiyle ordu için İstanbul'a koyun göndermesi talep olunmuştur. Mahmut Paşa adamı Yusuf vasıtasıyla İstanbul'a 8 bin baş koyun ve keçi göndermiş fakat bu hayvanlardan 2170 tanesi yolda telef olmuştur.[14] Geriye kalan 5830 baş hayvan 1217 senesi Ramazan ayının son günlerinde İstanblul'a ulaştırılmış ve Kasabbaşı'ya teslim edilmiştir. Bu koyun ve keçilerin tanesi 12.5 kuruş olmak üzere toplam bedeli 72805 kuruştur. Ağnam bedeli için hazineden Mahmut Paşa'ya 60 bin kuruş gönderilmiştir.[15] Mahmut Paşa, koyun bedelinden arta kalan 12805 kuruşluk kısmın İshak Paşa'nın muhallefatı bedelinden dolayı hazineye olan 160 bin kuruşluk borcundan düşülmesini talep etmiş[16] ve bu talebi kabul edilmiştir.[17]

CAFER KULU HAN MESELESİ

Bu dönemde İran'da meydana gelen karışıklıklar Mahmut Paşa'yı doğrudan etkilemiştir. Nadir Şah döneminde Osmanlı Devleti ile İran arasında yapılan Eylül 1746 tarihli antlaşmaya göre sulh anlaşması akdedildiği tarihten sonra İranlılardan Anadolu'ya ve Anadolu'dan İran'a gelenler himaye edilmeyerek birbirlerinin vekillerine teslim edilecektir.[18] Mahmut Paşa bu anlaşma maddesine aykırı olarak İran'dan kendisine sığınan kişileri bir müddet himaye etmiş, iki ülke arasındaki dostluğa zarar veren bu tutumundan vazgeçmesi için Mahmut Paşa'ya 1800 ve 1804 tarihlerinde merkezden emirler gönderilmiştir.

Evasıt-ı Muharrem 1215 (3-13 Haziran 1800) tarihinde gönderilen fermanda Mahmut Paşa'nın İran'dan firar ederek Osmanlı Devleti'ne iltica eden mültecileri himaye ettiği haber alınmış ve iki ülke arasında bir soruna meydan vermemek ve İran ile yapılan anlaşmaya aykırı davranmamak için Mahmut Paşa'nın kendisine sığınan İranlıları teslim etmesi emir olunmuştur. Ayrıca İran hanlarından Caferkulu Han'ın biraderi Hüseyin Han'ın İmamkulu Han'ın oğluna nişanlı olan kızını Mahmut Paşa kendi nikâhına almak için bin nefer süvari askeri hazırlayarak o tarafa göndermiştir. Mahmut Paşa'nın bu iki hareketi Osmanlı Devleti'nin İran ile olan ilişkilerine zarar vereceğinden Mahmut Paşa'dan bu tür davranışlardan kaçınması istenmiştir.[19]

Mahmut Paşa'nın anlaşmaya aykırı olarak himaye ettiği İranlılardan biri de Hoy Hanı Caferkulu Han'dır. Cafer Kulu Han İran'da Şahlığını ilan eden Feth Ali Han'a karşı bağımsızlık mücadelesine girişmiş; fakat bu mücadelede Feth Ali Han karşısında tutama-

yıp, Hoy'dan ayrılmış ve Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa'ya sığınmıştır. Mahmut Paşa buradaki Sepki, Celali ve Maniki gibi aşiretlerden topladığı 8 bin kişiden oluşan birliklerle Cafer Kulu Han'a takviye kuvvet oluşturmuştur. Cafer Kulu Han ile üzerine gelen Abbas Kulu Mirza'nın kuvvetleri arasında Vilman'da yapılan muharebede Cafer Kulu Han yenilgiye uğramış ve iki-üç bin askerini kaybetmiştir. Önce Kırbas kalesine firar eden Cafer Kulu Han ardından Bayezid tarafına yönelmiştir. Onu takip eden Abbas Kulu Han Hoy'u ele geçirmiştir. Mahmut Paşa'nın Cafer Kulu Han'ı himaye etmesi antlaşmaya aykırı ve iki devlet arasında daha büyük bir hadiseye sebep olacak tarzda bir harekettir. [20] Mahmut Paşa'ya ve Erzurum Valisi Alaaddin Paşa'ya Evasıt-ı Ra. 1219 (20-30 Haziran) tarihinde gönderilen fermanda Caferkulu Han'ın İran'a iade edilmesi ve bundan sonra o şekilde İran'dan firar edenlerin himaye edilmeyip İran'a iade edilmesi istenmiştir. [21]

Belgelerden anlaşıldığı üzere Bayezid'den ayrılan Cafer Kulu Han Makü kalesine sığınmıştır. Abbas Mirza Makü kalesini kuşattığı esnada Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa'nın arabuluculuğu neticesinde ikisinin arası düzelmiştir. Abbas Mirza ile Cafer Kulu Han arasındaki mücadelenin sona ermesinden yaklaşık iki yıl sonra Cafer Kulu Han Osmanlı Devleti'nden iltica ve himaye talep etmiştir. Bu talebine karşı padişahtan gelecek cevabı beklemesi tavsiye olunmuştur.[22]

ŞERİF PAŞA MESELESİ

Devletin güçlü olduğu dönemlerde bölgedeki beyler merkezî yönetimin emirlerine itaat etmişlerdir. Merkezî otoritenin gücünü kaybetmeye başlamasıyla özellikle 19. Yüzyılın başlarından itibaren başına buyruk hareket etmeye başlamışlardır.[23] Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın oğlu Şerif Paşa bu duruma uygun bir örnek teşkil etmektedir. Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın ölümü üzerine babasının muhallefatını devlete teslim etmez düşüncesiyle Çıldır Valisi olarak tayin olunmayan Şerif Paşa aşiretlerin desteği ile bu görevi elde etmeyi başarmıştır. Şerif Paşa İran tarafından zuhur eden Ağa Muhammed Han'ın hicrî 1210 (1795-1796) yılında Azerbaycan ve Tiflis'e hücumunda Osmanlı Devleti'ne ve Çıldır eyaleti dâhiline sığınan Tiflis ahalisini esir alıp bir kısmını esir olarak satmıştı. Bunun üzerine Evasıt-ı M. 1211 (17-26 Temmuz 1796) tarihinde Şerif Paşa Çıldır Valiliğinden azledilerek Adana Valiliğine atanmış ve Çıldır Eyaleti de Erzurum Valisi Yusuf Paşa'ya ilhak olunmuştur.[24]

Şerif Paşa Adana Valisi tayin olunduktan sonra ordu-yı hümayun ile birlikte sefere katılmış ve 1800 yılında sefer dönüşünde askerleri ile birlikte doğruca Adana'ya gitmeyip kendi vilayeti olan Ahısha'ya gitmek istemiştir. Osmanlı hükümeti Şerif Paşa'nın burada bir ihtilale sebep olmasından endişelenmiş ve Şerif Paşa vezirlikten ve Adana valiliğinden azledilerek Tokat da ikamet etmesi kararlaştırılmıştır. Şerif Paşa'nın kesinlikle Çıldır eyaletine gitmesine engel olunması için Şerif Paşa'ya, Erzurum ve Çılıdır valileri ile Kars Muhafızı Vezir Numan Paşa, Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmut Paşa ve Van beylerbeyisine Cemaziyelevvel 1215 (Eylül-Ekim 1800) tarihinde ayrı ayrı emirler gönderilmiştir.[25]

Bütün bu emirlere rağmen Şerif Paşa Çıldır tarafına doğru hareket etmiş ve Çıldır eyaletinin kendisine tevcih olunduğuna dair etrafa yalan haberler yaymış, sahte mühür kazıtmış ve sahte mahzarlar hazırlatmıştır. Bunun üzerine bölgedeki beylerbeyi ve mutasarrıflara aynı zamanda Mahmut Paşa'ya da- Evail-i Şaban 1215 (18-27 Aralık 1800) tarihinde tekrar emirler gönderilmiş ve Şerif Paşa'nın yaydığı yalan haberlere itibar edilmeyerek kendisinin Çıldır eyaletine yaklaştırılmayarak Tokat da ikamet ettirilmesi istenmiştir.[26] Fakat merkezden gönderilen bu

İshak Paşa Sarayı ve Doğubayazıt şehri

emirler bölge idarecileri tarafından istenilen şekilde tatbik olunamamıştır. Nitekim aynı konuda Evahir-i Şaban 1215 (7-17 Ocak 1801) tarihinde Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa'ya Şerif Paşa'nın o havaliden def'i, cezasının tertip edilmesi ve Çıldır Valisi Sabit Paşa'nın görevini sürdürmesine yardımcı olunması için tekrar bir hüküm gönderilmiştir.[27] Mahmut Paşa bu dönemde Şerif Paşa'ya yardım etmek istemiş, fakat divandan sert bir şekilde uyarılmıştır. Mahmut Paşa'ya yazılan emirde Şerif Paşa'ya gizli veya açıktan her hangi bir yardımda bulunmaması, olayın bastırılmasında rehavet ve müsamaha göstermemesi tembih olunmuştur. Şerif Paşa'nın üzerine Erzurum ve Trabzon Beylerbeyi ile Muş ve Bayezid Mutasarrıfları gönderilmiştir. Şerif Paşa üzerine gelen kuvvetler karşısında dayanamayarak Oltu'ya sığınmıştır.[28]

Evahir-i Receb 1217 tarihinde Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa'ya gönderilen emirde Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın yanında bulunan bir miktar süvari askeri ile geceleyin Çıldır Kalesi'nden firar ettiği bildirilmekte, gideceği yol ve güzergahların tutularak Şerif Paşa'nın asker gönderilerek aranması bulunduğu mahalde tutuklanması, Şerif Paşa'ya açık ve gizle hiçbir şekilde yardım ve himayede bulunulmaması istenmiştir.[29] Şerif Paşa Acara mütesellimi ile giriştiği muharebeyi kaybetmiş ve yanında bulunan yirmi otuz nefer süvari ile Bayezid taraflarına firar etmek zorunda kalmıştır. Evahir-i Şaban 1217 (7-17 Ocak 1801) tarihinde Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa'ya gönderilen emirde Bayezid'de olduğu bildirilen Şerif Paşa'nın hiçbir şekilde kaçmasına meydan verilmemesi ve himaye edilmeyerek yakalanması ve yakalandıktan sonra idam edilmesi ve kesik başının İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.[30] Bu olaydan iki sene sonra Eylül 1803'te etraftan topladığı düzensiz aşiret birlikleri ile Çıldır'a saldırması üzerine hakkında idam kararı çıkmış, bu konuda Erzurum valisine ve diğer idarecilere emirler gönderilmiştir. Ancak sonradan İdam cezası kaldırılmıştır.[31]

Bu durum 18. Yüzyıl'ın sonlarında ve 19. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde Osmanlı Merkezî otoritesinin zayıflamış buna karşılık Doğu Anadolu ve Rumeli'deki aşiret ağaları, ayanlar ve valilerin feodal bir şekilde güçlendiğini göstermektedir. Osmanlı merkezî hükümeti eyaletlerde güçlenmiş olan valileri suç işlemiş olsalar bile isyan etmesinden ve bölgede bir karışıklık çıkarmasından çekindikleri için azletmekten çekinmiş, bu kişileri ya görevlerinde bırakmış ya da Şerif Paşa örneğinde olduğu gibi başka bir valiliğe tayin etmiştir.

HAYDARANLI AŞİRETİ VE HALİL BEY MESELESİ

Mahmut Paşa Haydaranlı Aşiretinin ileri gelen bazı kişileri huzuruna davet edip daha sonra bunları tutuklamış ve canlarının bağışlanması karşılığında bunlardan cebren külliyetli miktarda hayvan ve eşya almıştır. Haydaranlı aşireti ileri gelenleri daha sonra bir mahzar yazarak Divan-ı Hümayun'a şikâyetçi olmuşlardır. Ayrıca Mahmut Paşa'nın gaspettiği koyun, deve, at gibi hayvanlarla eşya ait defter tutulmuştur.[32]

Yapılan şikayet üzerinde Haydaranlı Aşireti beyleri ile bizzat Mahmut Paşa'nın veya vekilinin Erzurum'da mahkeme olmaları kararlaştırılmıştır.[33] Bayezid Sancağına bağlı Toprakkalesi Kazası Mutasarrıfı Halil Bey'in padişahın emrine aykırı hiçbir davranışı olmadığı ve kaza ahalisinin kendisinden hoşnut ve razı olduğu halde Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmut Paşa çok sayıda asker ile Halil Bey'in üzerine yürüyüp söz ve eman vererek Halil Bey'i huzuruna getirip eşya ve mallarını zabt ve gasp etmek için bin kese akçeden ziyade para ve eşyasına zorla el koydu.[34] Bu iki olay Mahmut Paşa aleyhinde merkezde olumsuz bir izlenim meydana getirmiş hatta padişah bile kendisine gücenmiş iken, Tayyar Paşa'nın iltimasıyla Mahmut Paşa affedilmiştir.[35]

Erzurum'a bağlı Şelve Sancakbeyliği yurtluk ocaklık şeklinde babadan oğula tevcih olunmaktaydı. Şelve Sancakbeyi İbrahim'in vefatından sonra Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa bu sancakbeyliğine kendi kardeşi İbrahim'i tayin ettirmiş, ayrıca bu sancakbeyliğinin kendisine tevcih olunmasını bekleyen Mir Ahmed Bey'in hanesini basarak hayvanat ve cariyelerini gasp etmiş ve hanesini yağma ettirmiştir. Bu konuda Mir Ahmed Bey'in vuku bulan şikayeti üzerine davalarının Erzurum'da Erzurum valisinin görüşü de alınmak suretiyle görülmesi[36] ve Mahmut Paşa tarafından gasp edilen eşyaların geri iadesi veya bedelinin tazmin ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Mahmut Paşa "her kimin davası var ise tarafıma gelip fasl-ı davaya mübaderet eylesin" diyerek Erzurum'daki mahkemeye vekil-i şer'îsini göndermemiş, dolayısı muhakemeleri gerçekleşmemiştir.[37]

Daha önce Şerif Paşa meselesinde de görüldüğü üzere merkezi otoritenin zayıflaması, devletin Rusya ile savaş halinde bulunması ve hazinenin artan nakit ihtiyacı gibi sebeplerle Osmanlı hükümeti bölgedeki idarecilerin bu tür kanuna aykırı hareketlerine göz yummak zorunda kalmıştır.

Muş Mutasarrıfı Murad Paşa Divan-ı Hümayun'a bir arzuhal göndererek Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa'nın pek çok zulüm ve taaddide bulunduğunu, Hınıs ve Tekman sancağını benim malikânem diyerek fukara ve züefaya eziyet ve hasaret eylediğini, bu iki sancağın mal-ı mirisine iki yüz elli kuruş zamla Mahmut Paşa'dan el çektirilerek 300 kise muaccele evladiyet ve meşrutiyet üzere kendi uhdesine verilmesi talep etmiştir.[38]

Mahmut Paşa 1805 yılında bölgede çıkan veba salgınından dolayı saraydaki pek çok kişi ile birlikte vefat etmiş ve sarayın iç avlusundaki mezarlığa defnedilmiştir.[39] Mahmut Paşa'nın vefatından sonra yerine kardeşi İbrahim Paşa Bayezid Mutasarrıfı tayin olunmuştur.

SONUÇ

Mahmud Paşa'nın mutasarrıfı olduğu Bayezid'in Osmanlı-İran sınırında olması nedeniyle sık sık sınır olaylarında aktif rol almıştır. Merkezden gelen emirler doğrultusunda görevler ifa ettiği gibi, kendi başına buyruk davranarak İran'dan sığınanları himaye etmek ve onlara merkezin emirleri hilafına yardım ederek iki devlet arasındaki antlaşmalara da aykırı davrandığı olmuştur. Ayrıca bölgedeki aşiretler arasındaki mücadelede de aktif rol alarak birçoğunun mallarına el koyduğu gibi merkeze olan borcunun ödemesini düzenli bir şekilde yerine getirmemiştir. Bu nedenle devamlı emirnamelerle uyarılırken ayrıca mahkemelere de durum intikal ettirilmiştir. Buna rahman bulunduğu bölgenin stratejik önemi de göz önünde bulundurularak müsamahalı davranılmıştır.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Mehmet İnbaşı, "*XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri*", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi ilt 7 /1, Erzurum 2006, s.89.

2 C.ML 469-19071

3 Fatih Gencer, Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sistemi'nin Değişmesi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2011, Sayı: 49 Cilt: 30, s. 76

4 Fatih Gencer, a.g.m, s. 78

5 Orhan Kılıç, Orhan Kılıç, a.g.m s.122

6 Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", OTAM, Sayı 10, Ankara 1999, s.125

7 AE.SSLM. III., 183-10964

8 Bu meblağ Ordu-yı hümayuna ulaştırılmak üzere Erzurum Gümrükçüsü Osman'a gönderilmiştir. C.ML 469-19071

9 Bayezid Sancağı ve İdarecileri, (c.ml 41/1892)

10 C.ML 41-1892

11 C.AS 531-22199

12 C.ML 706-28810

13 Mahmut Paşa'nın alacaklı olduğu kişiler Erzurumlu Feyyaz-zâde Halil Paşa'nın oğlu, Sabık Kars Muhafızı Numan Paşa ve Malazgird Beyi İbrahim Bey'dir. C.ML 478-19479

14 Telef olan koyunların yerine Mahmut Paşa'dan bu koyunların bedeli talep olunmuş, bu bedel hesaplanırken de 1 koyun 12,5 kuruş olarak hesaplanmış ve telef olan 2170 koyundan yarısı affedilerek Mahmut Paşa'dan 1085 koyunun bedeli olan 13562.5 kuruş Mahmut Paşa'nın devlete olan borcuna dahil edilmiştir. C.ML 46-2118

15 C.AS 531-22199

16 C.AS 538-22546

17 C.AS 531-22199

18 *I.Mahmut Nadir Şah Mektuplaşmalar, 3 Numaralı Name-i Hümayun Defteri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2004, s. 182

19 AE.SSLM.III.333-19308

20 Yakup Karataş, *Bayezid Sanca*ğı ve *İdarecileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 42-43

21 AE.SSLM.III. 102-6198

22 Yakup Karataş, *a.g.e,* s. 44

23 Fatih Gencer, a.g.m., s. 79

24 Bu tayin yapılırken Şerif Paşa'nın bu görevi kabul etmeyip isyan etmesinden endişe duyulmuş ise de korkulan olmamıştır. A.DVNS.MKM.MHM.d 3, h. 39

25 A.DVNS.MKM.MHM.d 3, h. 587-590

26 A.DVNS.MKM.MHM.d 3, h. 598-600

27 A.DVNS.MKM.MHM.d 4, h. 5

28 Yakup Karataş, *a.g.e.*, s. 45

29 A.DVNS.MKM.MHM.d 4, h. 211

30 A.DVNS.MKM.MHM.d 4, h. 225

31 Yakup Karataş, *a.g.e.*, s. 45

32 Bu deftere göre 478175 baş koyun, 205 deve, 1315 katır, 5525 sığır, 454 at, 550 adet tüfek, 860 adet kılıç, raht takımı, seccade, halı çul vs. gibi eşyalar Mahmut Paşa tarafından zorla alınmıştır. C.DH 24-1196-1

33 C.DH 24-1196-2

34 C.DH 25-1243

35 C.DH 25-1243

36 C.DH 283-14107

37 C.ZB 15-747

38 C.ML 457-18547

39 Yakup Karataş, a.g.m., s. 48

A PHOTOGRAPH ART IN KARS AND AĞRI: ÇERKES KARADAĞ

Hüseyin ÇİFTÇİ*

ABSTRACT

Life: Circassian Montenegro uses the following phrase when describing itself. Montenegro is a citizen and as a citizen, in 1953 Kagizman town of Kars, former name Havasor, says a peasant mother came to the world from the village with its new name Dibekkaya.

When Circassian Montenegro is still a year old, his father is migrating from Kagizman to Agri to live on better conditions to teach his children and prepare a good future for them. Father Montenegro has a presence in the middle of those times. After a while Circassian Montenegro's brother accidentally caused a genetic death. The father has to give it to the genitic side of the deceased whatever is in his possession as blood money. He is becoming impoverished. Later livelihoods begin. When all this is happening, Circassian Montenegro is losing a brother from zoology and troublesome days are beginning.

In many difficulties, the family is trying to cling to each other and hold back their life. In an earthy house Circassian Montenegro completes primary, secondary and high school education. Although Circassian Montenegro is registered in the Kağızman population, he insistently and enthusiastically says, "I am Agri." Because "I grew up in the culture of Agri and I know the people of Ağrı well," he expresses himself. He currently lives in Istanbul. He gives lectures on photography art at Yedi Tepe and Işık Universities.

Art: In 1967 he wrote a story with a friend and met with art life. He writes poetry, stories and essays locally. A few rewards he receives on a local basis are even more motivating. His work is on this minval. High school life is a bit of a feat, but with success.

After Lisa is finished, he wants to go to Istanbul and there to discover the magic of the art scene, discover the mystery and meet the artists within the possibilities. In the high school years, writers of Varlik and Akbaba magazines have made a big impact on themselves. But he gives up on going to Istanbul and goes to Ankara. After staying in Ankara for eight months, he decides on Istanbul, the arts mainland. When it comes to Istanbul, it finds a job in a construction and it continues its researches. It continues with the support of somebody and a course attended by Fine Art senior students. There he meets Şahin Kaygun, the late photographer and graphic artist. It takes less than a month to teach this kurstan. Then he goes to the academy exam, he wins, but unlucky does not leave this place either, he gets sick and returns to his hometown again.

After healing, he returns to Ankara. Again, this time on a construction night watches. The Gazi Educational Institute's night section opens in spring to Ankara. She goes to the exams and gets the painting department. But as a result of the boycott of the period following the political events of Montenegro, schools leave. Then they start working on a

* *Hüseyin ÇİFTÇİ, Retired Teacher, Poet Writer, Kağızman/Kars/TURKEY,*

newspaper. He's always a photographer. Then he starts to work at the Ministry of Culture Publications Department. Then the cinema divides. It also leaves at the beginning of the nineteenth century. She decides to open her own workshop to do all the art. He concentrates on photography. In the meantime, Gazi Education begins to read the painting section. The first lesson is photography. He is tired and argued about the course because he works nights. The course sleeps several times while listening. Instructor teaching the teacher. This is a school that teaches fine arts, not sleep, only teachers do not grow here, painters, sculptors, filmmakers, photographers, theater grows. He warns you that if you fall asleep, you will not be a photographer. Oddly enough, Circassian Montenegro is still the only photographer of his time.

Key words: *Kağızman, Kars, Ağrı, Photograph Art, Çerkes Karadağ.*

KARS VE AĞRI TOPRAĞINDA BİR FOTOĞRAF SANATÇISI: ÇERKES KARADAĞ

Hüseyin ÇİFTÇİ*

Hayatı: Çerkes Karadağ kendisini tanımlarken şu deyimi kullanmaktadır. Karadağ bir vatandaştır ve bir vatandaş olarak 1953 yılında Kars'ın Kağızman ilçesinde eski adı Havasor, yeni adı Dibekkaya olan köyde köylü bir ana babadan dünyaya geldiğini söylüyor.

Çerkes Karadağ henüz bir yaşındayken babası, çocuklarını okutabilmek, onlara iyi bir gelecek hazırlamak biraz daha iyi şartlarda yaşamak için Kağızman'dan Ağrı'ya göç ediyor. Baba Karadağ o zamanlar ortanın üzerinde bir varlığa sahip. Bir zaman sonra Çerkes Karadağ'ın abisi istemeden kazayla bir gencin ölümüne sebep olur. Baba kan parası olarak elinde avucunda ne varsa hepsini ölen gencin tarafına vermek zorunda kalıyor. Haliyle yoksullaşıyor. Akabinde geçim sıkıntıları başlıyor. Bütün bunlar yaşanırken Çerkes Karadağ bir kardeşini de zaturriyeden kaybediyor ve sıkıntılı günler başlıyor.

Birçok zorluklar içerisinde aile birbirine kenetlenerek yeniden hayata tutunmaya çalışıyor. Toprak damlı bir evde Çerkes Karadağ ilk, orta ve lise öğrenimini tamamlıyor. Çerkes Karadağ Kağızman nüfusuna kayıtlı olmasına rağmen ısrarla ve heyecanla "Ben Ağrı'lıyım" diyor. Çünkü "Ağrı kültürü içinde büyüdüm ve Ağrı halkını iyi tanıyorum" diye kendisini ifade ediyor. Şu anda İstanbul'da yaşıyor. Yedi Tepe ve Işık Üniversitelerinde fotoğraf sanatı üzerine dersler veriyor.

Sanatı: 1967 yılında bir arkadaşıyla öykü yazarak sanat hayatıyla tanışıyor. Yerel bazda şiir, öykü ve denemeler yazıyor. Yerel bazda yine aldığı birkaç ödül kendisini daha da motive ediyor. Çalışmalarını bu minval üzerine kuruyor. Lise hayatı biraz imkânsızlıklar içerisinde ama başarı ile geçiyor.

Liseyi bitirdikten sonra İstanbul'a gitmek ve orada sanat ortamının büyüsünü, gizemini keşfetmek ve imkânlar dâhilinde sanatçılarla tanışmak istiyor. Lise yıllarında Varlık ve Akbaba dergilerinin yazarçizerleri kendi üzerinde büyük etki bırakmıştır. Ancak İstanbul'a gitmekten vazgeçiyor Ankara'ya gidiyor. Sekiz ay Ankara'da kaldıktan sonra sanatın ana yurdu olan İstanbul'da karar kılıyor. İstanbul'a gelince bir inşaatta iş bulur hem çalışır hem de bir yandan araştırmalarını devam ettirir. Birisinin desteği ile Güzel Sanat son sınıf öğrencelerinin katıldığı bir kursa devam eder. Orada rahmetli Fotoğraf ve Grafik Sanatçısı Şahin Kaygun ile tanışır. Bir ay kadar bu kurstan ders alır. Sonra akademi sınavlarına girer, kazanır fakat şansızlık bu ya burada da peşini bırakmaz, hastalanır tekrar memleketine döner.

İyileştikten sonra Ankara'ya döner. Yine bir inşaatta bu sefer gece bekçiliği yapar. Ankara'ya geldiği bahar Gazi Eğitim Enstitüsü'nün gece bölümü açılır. Sınavlara girer ve resim bölümünü kazanır. Fakat dönemin siyasi olayları ardından gelen boykotlar neticesinde Karadağ, okulu bırakır. Ardından bir gazetede çalışmaya başlar. Aklı hep fotoğrafçılıktadır. Daha sonra Kültür Bakanlığı Yayımlar Bölümü'nde işe başlar. Derken sinema bölüne geçer. Doksanlı yılların başında oradan da ayrılır. Tamamı ile sanat yapmak amacıyla kendi atölyesini açmaya karar verir. Fotoğraf sanatı üzerine yoğunlaşır. Bu arada Gazi Eğitim'de resim bölümünü okumaya

* *Hüseyin ÇİFTÇİ, Emekli Öğretmen, Şair-Yazar, Kağızman/Kars/TÜRKİYE*

başlar. İlk dersi fotoğraf dersidir. Geceleri çalıştığı için derse de yorgun argın gitmektedir. Dersi dinlerken birkaç kez uyur. Ders veren hoca uyarır. Burası güzel sanatlar dersi veren bir okul, uyumakla olmaz, buradan sadece öğretmen yetişmez, ressam, heykeltıraş, sinemacı, fotoğrafçı, tiyatrocu yetişir. Böyle uyursan senden fotoğrafçı olmaz, diye ikaz eder. Ne gariptir ki o dönem öğrencilerinden tek fotoğrafçı olan kişi yine Çerkes Karadağ'dır.

Uzun süre resim ile fotoğraf çalışmalarını birlikte yürütür. İkisinin birlikte yürümeyeceğini anlayınca resmi bırakır, Oğuz Aktan ile bir kış mevsimi doğu turuna çıkar. Uzun bir tren yolculuğundan sonra Ağrı'ya gelir. İlk defa kimlikli bazı görüntüler ile tanışır. Fotoğraf gibi gerçeğin doğrudan doğruya aktarıldığı bir sanat dururken gerçekmiş gibi resim yapmayı içine sindiremez. Der ki fotoğrafın konuştuğu yerde resim susup bakmayı tercih eder. Gerçekleri yorumlamada resimin fotoğraf kadar güçlü bir silah olmadığını düşünür. Bunun içinde resim sanatını bırakır fotoğraf sanatına yönelir. Fotoğrafı toplumsal bir dinamik haline getirememiş fotoğrafa çok elitist bakmışlar yetmişli yıllarda. Ancak genç kuşakla birlikte fotoğraf sanatı toplumsal boyutta ele alınır ve ufkumuzu kendimiz için değil toplum için yaşıyoruz noktasına getirildiğini varsayar.

1987 yılında gelindiğinde fotoğraf Çerkes Karadağ'ın her yanına girmiş olduğu için "Fotoğraf benim işim, uğraşım olması gerektiğini kavradım" der. Uzun ve sancılı bir dönemden sonra memuriyet hayatını ve bütün iş uğraşlarını bir kenara bırakarak kendi atölyesini kurar ve çalışmalarını orada sürdürür. Fotoğraf paylaşmanın yolunun slayt gösterileri, sergiler ve ve diye gelen şeylerin olmadığına inanır. Fotoğrafın littaratüre girmesi gerektiğini bunun yolununda kalıcı kitaplar haline gelmesiyle mümkün olacağını düşünür.

ESERLERİ: ilk defa Türkiye'de yayınlanan "Nüans" ilk nü albümüdür. Bazı çevrelerce pek hoş karşılanmasa da o bir ilktir. Der ki çıplak bir bedenle çalışmayan bir ressam ancak çöp adam yapabilir.

"Tanıdığım Yüzler" adlı albümünde bir porte albümü olarak bu da bir ilktir. "Baleylim" adlı eseri yine sanatsal bir yorum çalışmasıdır. Kendi tarzında o da bir ilktir. Bir başka ülkenin kentini bir fotoğrafçı gözüyle yorumlayan "Büyülü Prag" da bir ilktir.

Türklerin ilklerini sayarsak eğer Çerkes Karadağ fotoğraf dalında birçok ilkleri gerçekleştirmiş bir fotoğraf sanatçısıdır. Kendi deyimiyle fotoğraf: Şey'in ta kendisi olarak algılanır. Fotoğraf güçlü bir silahtır. Yeri geldiğinde insanları güçlü bir mesajla rahatsız edebilir. Fotoğraf gerçeğin aktarılmasıdır, der. Sanatçı sadece gerçeğin yansıtılmasına yardımcı olur. Her ne kadar gerçeğin algılanması kişiye göre değişse de gerçek tek ve birdir. Fotoğraf tehlikeli bir silahtır der Çerkes Karadağ. Fotoğraf her zaman yüksek sesle konuşulabilecek sessiz bir sanat dalıdır diyor.

Fotoğraf stüdyo içi veya stüdyo dışı bir ortamdır. Evrende ortamın figüranıdır. Fotoğrafçı hayatta olup bitenlere müdahaleyle hayat denilen oyunun kurallarını değiştiren kişidir, der.

Aldığı Ödüller: Büyük Prag albümünden dolayı Çek Cumhuriyeti Çerkes Karadağ'ı Devlet Şeref Madalyası ile ödüllendirmiş, Çek Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Çerkes Karadağ'ı kabul etmiştir. Türkiye'de sayılmayacak kadar çeşitli kurumlardan aldığı ödüller vardır.

Yayınlanmayı Bekleyen Kitapları: Yüzeylerde Yüzdür, Monoton Öyküler, Likya Ülkesi, Yayla Fotoğrafları

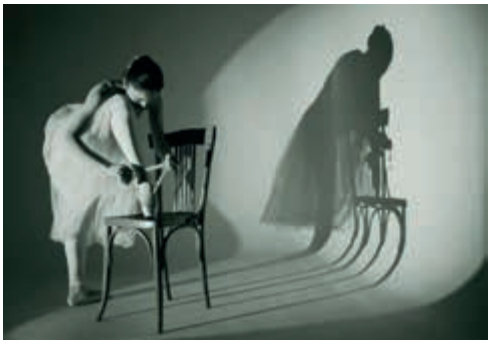

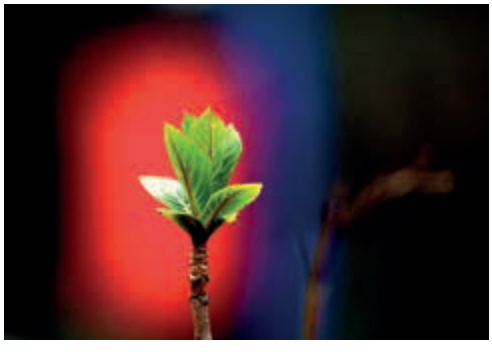

RURAL-URBAN POPULATION STRUCTURE OF THE PROVINCE OF AĞRI (1927-2016)

Faruk KAYA*

ABSTRACT

Population is the number of people who live in a bordered region in a certain period of time. Population structure of a community plays an important role in the formation of policies to be applied in that community. Changes occurring in the population structure reveal the main characteristics of structural developments in society; whereas changes occurring in the cultural, social and economic areas affect the structure of population.

Population structure of Turkey has been though significant changes since the foundation of the Republic until today. Turkey has a young and dynamic population structure. Even though the population growth rate has been decreasing by years, it is still higher compared to developed countries.

Major factor that determines the population in a country is the difference between birth rates and death rates. This difference gives us the natural population growth. Size, mobility and intensity of population are also affected by reasons like the country's attainment or loss of land after a war, epidemics and infectious diseases, external migration movements, natural disasters, climatic changes, abundance or scarcity of natural resources, abundance or scarcity of food and nutrition sources.

In order to see the social developments in a community clearly, it is necessary to analyze its population in detail. Economic, cultural and social changes significantly affect the population structure. Acceleration or deceleration of economic and social development, as well as the model and goals of this development cause changes in many characteristics of population.

The population of the province of Ağrı, which was 104. 435 in 1927 when the first census was taken during the Republic period, has reached totally 542.255 according to the 2016 ADNKS results (305.406 in the city and district centers, 236.849 in villages). Settlements are generally evaluated in two main groups as rural and urban. As is known, according to the administrative fragment; local government unities within certain boundaries are called city and settlements outside of these unities village.

Population size is among the most important criteria in categorizing the settlements as rural and urban. According to the results of the 1950 census; the population of the central district of Ağrı was 10.028 and thus, the city center of Ağrı became a city in terms of population criteria (population criteria of 10 000) for the first time in 1950.

Ağrı has become one of the provinces intensely experiencing the phenomenon of gradual immigration especially since 1990. There have been immigrations from rural areas where there are higher rates of crude birth and natural population growth to cities both inside and outside the province. As a matter of fact, the urban population growth rate in the province has reached 50%.

* *Prof. Faruk KAYA, Deputy Rectorate of Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: fkkaya@agri.edu.tr*

This condition has resulted in a number of problems like irregular urbanization, poverty, unemployment and housing shortage in cities (like Ağrı, Doğubayazıt, Patnos and Diyadin) that are socioculturally and economically underdeveloped and also lack planning. Thus, the population movement starting in rural areas has also affected educational and healthcare services, as well as infrastructure services and economic areas in the cities in a short time and these areas have faced problems in rural areas. This condition has formed the basis of immigrations from the cities in the province to other cities.

This study aims to examine the reasons of the development and distribution of rural-urban population of Ağrı by analyzing the rural-urban population of the province in terms of census periods. Accordingly, the tables to be formed as a result of evaluating the results of the census conducted by the Turkish Statistical Institute will not only enable us to analyze the general structure of the population, but also pave the way for making estimations for advancing periods and making plans regarding the socioeconomic structure of the province.

Key words: *Ağrı, Rural-Urban Population, Population Exchange, Immigration.*

AĞRI İLİNİN KIR-KENT NÜFUS YAPISI (1927-2016)

Faruk KAYA*

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat–Van Bölümü sınırları içerisinde yer alan **(Harita 1)** ve yüzölçümü 11. 099 km² kadar olan Ağrı ilinin nüfusu 1927-2011 yılları arasında genel olarak artış gösterirken, 2012 yılından itibaren azalmaya başlamıştır. Nitekim ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında 104. 435 olan ilin nüfusu 2011 yılı sayım sonuçlarına göre 555.479 kişiye ulaşmış ancak bu sayım devresinden sonra nüfus gerilemeye başlamıştır. Nitekim en son 2016 yılı ADNKS sonuçlarına göre 542.255 kişiye gerilemiş olup bu nüfus büyüklüğü ile 81 il arasında 39. sırada yer almıştır.

Şekil 1: *Ağrı İlinin Lokasyon Haritası*

Ağrı ili özellikle 1990 yılından sonra kademeli göç olgusunun yoğun olarak yaşandığı illerden biri olmuştur. İl genelinde ekonomik faaliyetleri önemli ölçüde kısıtlayan iklim ve topografya koşulları yanında sosyal ve kültürel geri kalmışlık hızla artan nüfusun göç etmesinde etkili olmaktadır. Nitekim il genelindeki göçler, sınırlı alanda ve şartlarda tarıma dayalı üretimin yürütüldüğü kırsal kesimlerde daha yoğun olarak gerçekleşmektedir. İldeki göçler büyük oranda Türkiye'deki büyük kentlere olmakla birlikte kırsal kesimlerden il içindeki kent yerleşmelerine ve yurt dışına da olabilmektedir. Türkiye'de iç göçlerin temel nedeni; bölgeler arası ve bölge içi gelişmişlik farkının varlığı ve bu varlığın uzun yıllardır devam etmesidir. Ülkemizde kırsaldan kentlere doğru yoğunlaşmış olan iç göç, kentlerin plansız büyümesine, beraberinde birçok sosyal ve ekonomik problemin meydana gelmesine ve kentlere yığılma şeklinde gelişmiştir.

Çevresindeki pek çok kırsal yerleşmeyle bir bütün olan Ağrı ilinin kırsal - kentsel nüfus oranlarında, tarihi süreç içerisinde önemli değişikliklerin olduğu söylenebilir. Bu değişiklik Cumhuriyet Dönemi başından 1980'li yıllara kadar çok yavaş seyretmiştir. Ancak, Türkiye genelinde olduğu gibi, Ağrı ilindeki nüfusta bu yıllardan sonra giderek artan oranlarda, kır nüfusunun aleyhine, kent nüfusunun lehine bir gelişme ivmesi kazanmıştır.

KIR-KENT AYIRIMINDA KULLANILAN NÜFUS KRİTERLERİ

Yerleşmeler genel olarak kırsal ve kentsel olmak üzere iki ana grupta değerlendirilmektedir (Göney,1977:1). Bilindiği üzere idari bölümlenmeye göre, belirli sınırlar içerisindeki yerel yönetim birliklerine şehir, bunun dışında kalan yerleşmelere ise köy denmektedir (Keleş,1961:16). Nüfus büyüklükleri yerleşmelerin kır ve kent olarak ayrılmasında dikkate alınan en önemli kriterlerden birisidir. Böyle olmakla birlikte TUİK herhangi bir nüfus limitini esas almaksızın, il ve ilçe merkezi statüsünü kazanmış yerleşmelerin tümünü kent olarak kabul etmiştir.

* *Prof.Dr. Faruk KAYA, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektör Yardımcısı, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: fkkaya@agri.edu.tr*

Ancak halen yürürlükte olan 442 sayılı Köy Kanunu'nda bu esasa uyulmamaktadır. Söz konusu kanuna göre, kır-kent ayırımında, nüfus kriteri esas alınmış, nüfusu 2000'e kadar olan yerleşmeler köy, 2000-20 000 arasında nüfusa sahip yerler kasaba ve 20 000'den fazla nüfuslu yerleşmeler ise şehir olarak tanımlanmıştır. Ancak coğrafyacılar için bu sayısal değerler, yetersiz ve keyfi olarak kabul edilmiş olacak ki bu değerin 3000, 5000 ve 10 000'e indirilmesi gerektiği şeklinde görüşlerin ileri sürülmesine yol açmıştır.

Nüfus miktarı, bir yerleşmenin kent kabul edilmesinde güvenilen ve tek ölçüt değildir. Bu durumda nüfusun miktarı kadar, bu nüfus artışını gerçekleştiren ve yerleşmeye kent karakterini veren başka kriterler aranması gerekir. YÜCEL' e göre kenti köyden ayıran vasıf, nüfus sayısında değil de, yerleşmenin farklı fonksiyonlarında ve bunların nüfuslarındaki farklı hayat tarzlarında aranmalıdır (Yücel, 1961; 23-26).

Bir yerleşmenin kent olabilmesi için, o yerleşmede sosyal eylemeler, sosyal ilişkiler ve sosyal kurumlar açısından bir kent topluluğunun olması gerektiğini belirten WEBER, daha çok kentsel yaşam tarzı ve işbölümü üzerinde durmuştur (Weber, 2000; 75). Kenti genellikle yaşam tarzı ve çalışma dokusu açısından son derece farklılaşmış yoğun nüfuslu yerleşmeler olarak tarif eden HARTSHORNE ise, kentlerde yüksek derecede uzmanlaştırılmış arazi kullanımı, kentteki kaynakların ve hizmetlerin kullanımını düzenleyen çok geniş ölçekli sosyal, ekonomik ve politik kurumların, kentleri oldukça kompleks mekanizmalar haline getirdiğini belirtmektedir (Harsthorne,1992; 3).

Görüldüğü gibi, kır-kent ayırımında oldukça fazla tanım ve kriter bulunmaktadır. Ancak, ortak bir tanımdan söz etmek imkânsızdır. Kaldı ki, öngörülen bu kriterlerin tümünü aynı yerleşmede bulmak da imkânsızdır. Dolayısıyla, kesin hatlarla bir ayırım yapmanın da imkânı yoktur. Ancak bu kapsamda, ileri sürülen kriterlerin birçoğunu bünyesinde bulunduran; ekonomik, sosyal ve kültürel fonksiyonlar bakımından kır yerleşmelerinden farklı olan ve nüfusu en az 20.000 olan belediye örgütlü yerleşmeleri kent olarak tanımlamak kanaatimizce de daha doğru olacaktır.

Bu çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu'nun kullandığı kriterler esas alınarak, kır-kent nüfus ayrımı yapılmasının daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır. Dolayısıyla il ve ilçe merkezleri kent yerleşmesi, nüfusları ise kentli nüfus, belde, köy ve köyden küçük diğer yerleşmeler kır yerleşmesi, nüfusları ise kırsal nüfus olarak kabul edilmiş, Ağrı ilinin nüfusundaki değişmeler ve gelişmeler bu çerçevede analiz edilmiştir.

KIR-KENT NÜFUS ORANLARININ YILLARA GÖRE SEYRİ

Cumhuriyet döneminin ilk genel nüfus sayımı olan 1927 sayımı ile çok sağlıklı ve detaylı sonuçlar elde edilmemekle birlikte, ülkenin nüfusu hakkında bilgi edinilmesi bakımından önemli bir sayım olmuştur. Bu sayımın sonuçları hem Türkiye geneli için hem de Ağrı ili için bir gösterge olarak kabul edilebilir. Söz konusu sayım, nüfusun sosyal ve ekonomik özellikleri ile ilgili kısıtlı bazı bilgiler içermekle birlikte, ilçe ve köyler bazında ayrıntılı rakamlara sahip değildir. Sadece Ağrı ilinin (Bayazıt) nüfusu ile toplam kent ve kır nüfusu bulunmaktadır. Bu nedenle 1927 sayım sonuçları ile ilgili sayısal verilere ayrıntılı bir şekilde yer verilmemiştir. İlk kez yapılan bu sayımın sonuçlarına göre Ağrı (Bayazıt) ilinin toplam nüfusu 104.856 olup; bunun 57.177'si erkek, 47.409'u ise kadın nüfustan oluşmaktadır. Araştırma sahasının, en büyük nüfuslu yerleşmesi olan Ağrı il merkezi, 1927 genel nüfus sayımına göre 4.218 kişilik bir nüfusa sahip bulunmaktaydı.

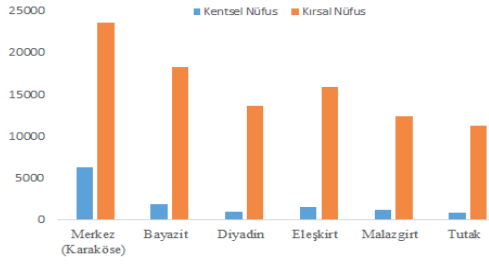

Şekil 2: *Ağrı İlinin 1935 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu*

Kır-kent nüfus ayırımının ayrıntılı olarak yapıldığı ilk genel nüfus sayımı ise 1935 sayımıdır. Bu sayım sonuçlarına göre, Ağrı ilinde yaşayan 107.206 kişilik nüfusun 12.504'ü (%11.66'sı) kentlerde (il ve ilçe merkezlerinde) 94.702'si (% 88.33'ü) de kırsal kesimde ikamet etmekteydi **(Tablo 1)**. Söz konusu devre, Türkiye genelinde olduğu gibi, Ağrı ilinde de henüz kentleşmenin yeterli düzeyde olmadığı bir dönemdir. Kentleşmenin henüz başlamadığı, buna bağlı olarak hizmetler ve ticaretin de çok sınırlı olduğu bu dönemde, halkın büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşıyor ve geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlıyordu.

Ağrı ilinin 1940-1950 yılları arasında yapılan genel nüfus sayımlarında kırsal nüfus artışı oranı % 1 ila % 3 civarında değişirken kentsel nüfus artış oranı % 1'i aşmamıştır. Nitekim Ağrı ilinin 1935 – 1940 nüfus sayım dönemlerindeki kırsal nüfusu % 1,8 oranında bir artışla 114.001'kişiye ulaşırken, kentli nüfusu yıllık % 0,57'lik bir artışla 17.631 kişiye ulaşmıştı. Ülke nüfusu 1940 – 1945 genel nüfus sayımı devresinde statik denilebilecek bir gelişme izlerken (%1), Ağrı ili kırsal nüfusu (%1,8) ülke nüfusu üzerinde bir artış göstermiş, ancak kentli nüfus artışı (%0,018) aynı hızda gerçekleşmemiştir. Bir önceki döneme göre bu sayım devresinde nüfus artış oranının düşük olmasında, kuşkusuz II. Dünya savaşı yıllarında yetişkin erkek nüfusun silahaltında tutulması, doğumların nispeten düşük olduğu I. Dünya Savaşı yıllarında doğanların, bu dönemde doğurganlık yaşlarında olmaları ve muhtemelen ölüm oranlarının artması gibi faktörler etkili olmuştur (Kaya,2013:535-559).

Türkiye'de kırsal alanlardan kentlere göçün en yoğun olarak yaşandığı dönem, 1950–1985 yılları arasıdır (Akşit, 1998;27). Türkiye'de 1950'ler de hızlanan sanayileşme ve kalkınma hareketleri ile birlikte gelişen toplumsal ve ekonomik dönüşüm, kaçınılmaz olarak beraberinde hızlanan iç göç olgusunu da getirmiştir. Türkiye'de toplumsal oluşum içinde tarımın makineleşmesi ve modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği rejiminin değişmesi, topraksızlaşma ya da toprakların belirli ellerde toplanması, ulaşım koşulların-

Tablo 1: *Ağrı İlinin 1935 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

İDARİ BİRİMLER	Kentsel Nüfus			Kırsal Nüfus		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Merkez (Karaköse)	6271	3802	2469	23561	11812	11749
Bayazit	1860	977	883	18165	9765	8400
Diyadin	893	495	398	13532	6853	6679
Eleşkirt	1504	903	601	15858	8104	7754
Malazgirt	1197	689	508	12339	6402	5937
Tutak	779	423	356	11247	5742	5505
Toplam	12504	7289	5215	94702	48678	46024
	Toplam Nüfusa Oranı		**% 11.66**	**Toplam Nüfusa Oranı**		**% 88.33**

Kaynak: *TÜİK 1935 sayım sonuçlarından yararlanarak hesaplanmıştır.*

daki gelişmeler gibi etkenlerle, kırsal alanlarda yaşayan nüfus kentlere doğru hareketlenmiş, bunun sonucunda da 1950 ve 1960'lı yıllarda iç göç belirgin olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

Ağrı ilinde meydana gelen asıl büyük göç hareketlerini iç göçler oluşturmaktadır. Özellikle 1950-1980 yılları arasında yaşanan ekonomik ve siyasi olaylar, nüfusun hızla artması, buna karşılık iş imkânlarının yeterince geliştirilememesi ve daha iyi yaşam koşullarını sağlayacak alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilememesi Türkiye'nin özellikle doğusundan batısına doğru göçlere neden olmuştur (Avcı, 2003: 220). 1950 genel nüfus sayımı döneminde, nüfustaki yıllık artış hızının Ağrı ili kentsel nüfusunda % 0,396 kırsal nüfusun da ise % 3.1 oranında gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim Ağrı merkez ilçenin nüfusu, aynı dönemde 10.028 kişiye ulaşmış ve dolayısıyla Ağrı il merkezi, ilk kez nüfus kriteri (10 000 nüfus kriteri) bakımından 1950'de kent niteliği kazanmıştır.

Ağrı ilinin kır-kent nüfus değişim sürecinde kentleşmeyi teşvik eden sanayi, ticaret ve hizmetler sektörlerinde önemli gelişmeler olmadığı gibi, kırsal kesimden nüfusu itici faktörler olan; makineleşme, ulaşım, iletişim vb. faktörlerde de uzun süre gelişme olmamıştır. Bu yüzden, ilin kır-kent nüfus oranlarındaki değişim çok yavaş seyretmiştir. Nitekim yirmi yıllık bir süreçte, kent nüfusu lehine sadece % 7'lik bir değişim olmuştur. 1955 sayımı ile kırsal nüfus oranı %81,60'a gerilerken, kentsel nüfus oranı %18,40'a yükselmiştir **(Tablo 2)**.

Şüphesiz bu dönemde meydana gelen nüfus artışı sadece kentleşmenin gelişmesiyle olmamıştır. Bu yirmi yıllık süre içerisinde, daha önce bucak ve nahiye statüsünde olan bazı yerleşmeler (Patnos ve Taşlıçay) ilçe merkezi haline getirilmiştir. Diğer bir ifadeyle, önceki dönemlerde kır nüfusuna dâhil olan iki ilçenin nüfusu kent nüfusuna dâhil edildiğinden, kent nüfusunun oranını artırmıştır. Yine bu devrede Malazgirt ilçesi' de Ağrı ilinden ayrılmıştır. Bu ilçenin ayrılması hem kır nüfusunun hem de kent nüfusunun azalmasına neden olduğundan, nüfus oranlarının değişiminde az da olsa etkili olmuştur (Kaya,2013:535-559).

Kentlerin iç göçe damgasını vurduğu dönem 1960-1980'ler arası dönemdir. Bu dönemde kırsal alanlardan akan işgücünü istihdam edecek sanayi aynı hızla gelişmemiş, diğer yandan kentsel alanlar gelen nüfusu barındıracak konut oluşumunu sağlayamamıştır. Bunun bir sonucu olarak, gecekondularda yaşayan ve ikincil ekonomik sektörlerde geçimini sağlamaya çalışan bir göçmen kitlesi, kent nüfusunun ağırlıklı bir parçası haline gelmiştir. Kentleşme ve kentlileşme farklılığı bu dönemde başlamıştır.

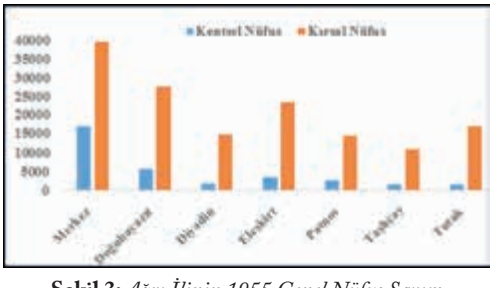

Şekil 3: *Ağrı İlinin 1955 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

Türkiye'de kırdan kente göçün artış gösterdiği ve bunun bir sonucu olarak da kentleşmenin hız kazandığı devrenin başlangıç yılları 1980'li yıllardır. Bilindiği üzere 1980'li ve 1990'lı yıllarda ülkede toplumsal oluşum, ekonomik serbest piyasa ekonomisi, özelleştirme gibi örgütlenmeler başlamıştır. Bu dönemde Türkiye'de iç göç, siyasi nedenlerinde katkısıyla giderek daha da yoğunlaştı. Zorunlu ve gönüllü göç ayırımı da bu yoğunluğun bir parçası haline geldi (Kaya,2013:535-559).

Ekonomik şartlardaki iyileşmelere bağlı olarak ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler sonu-

cu kent hayatının cazip hale gelmesi, kırdan kente göçün hızlanmasına neden olmuştur. Ağrı'da sanayi faaliyetleri pek gelişme gösterememesine rağmen kamu ve özel sektör hizmetlerinin çoğalması, nüfusun kentlere doğru akın etmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda, 1980 yılı nüfus sayımına göre ilin kentsel nüfus oranı %29,46'ya yükselmiş, kırsal nüfus oranı ise %70.54'e gerilemiştir **(Tablo 3)**.

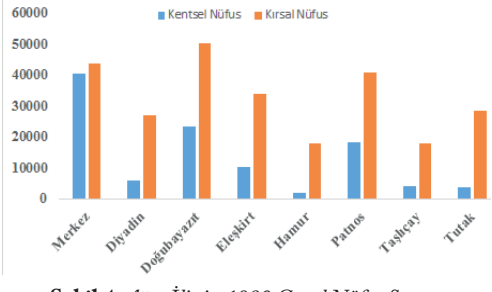

Şekil 4: *Ağrı İlinin 1980 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

Kamu kurum ve kuruluşlarının çeşitlenmesi ile bu kurumlara çok sayıda personelin alınması önemli sayıda nüfusun kentlere gelmesini teşvik etmiştir. Kamu kurum ve kuruluşları ile diğer hizmet sektörlerinin artışı, ticareti de olumlu etkilemiş, dolayısıyla il merkezinde ticari işyerleri de artmıştır. Bu durum ilçe merkezlerinin de gelişmesine neden olmuş, bazı ilçeler (Doğubayazıt, Patnos ve Eleşkirt, gibi) kentleşme yönünde az da olsa mesafe kaydetmişlerdir. Ancak Ağrı'daki il ve ilçe merkezleri özellikle kırsaldan göç almakla birlikte ülkenin büyük kentlerine göç veren bir konumda bulunmaya da devam etmişledir.

Ülkemizin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşullara bağlı olarak 1960-1980 yılları arasında, yavaş seyreden kentleşme hareketleri, 1980'den sonra yeniden ivme kazanmıştır. Nitekim 1980'de 108.414 olan Ağrı ili kentsel nüfusu, % 4.71 gibi yüksek bir artış kaydetmiş ve 1985'de 141.852 kişiye ulaşmıştır. 1980 sonrası dönem, bir takım alt dönemler halinde ele alındığında, kentsel nüfusun özellikle 1980-1985 döneminde çok daha büyük bir hızla arttığı dikkati çekmektedir. Ayı zamanda söz konusu dönem Ağrı ili için, cumhuriyet tarihinin en yüksek kentsel nüfus artışının gerçekleştiği dönem olmuştur.

Ağrı'nın da içinde yer aldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu kentlerinde 1985 ve sonrasında gözlenen bu yüksek artışın, en önemli nedeni özellikle 1984 yılından sonra (söz konusu bölgelerde) ortaya çıkan ve

Tablo 2: *Ağrı İlinin 1955 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

İDARİ BİRİMLER	Kentsel Nüfus			Kırsal Nüfus		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Merkez	17079	11744	5335	39819	20148	19671
Doğubayazıt	5589	3713	1871	27665	14400	13265
Diyadin	1777	917	860	14715	7441	7274
Eleşkirt	3499	1993	1506	23426	11848	11578
Patnos	2512	1307	1125	14339	7191	7148
Taşlıçay	1444	751	693	10925	5569	5356
Tutak	1473	829	644	17086	8602	8484
Toplam	33373	21339	12034	147975	75199	72776
	Toplam Nüfusa Oranı		**% 18.40**	**Toplam Nüfusa Oranı**		**% 81.60**

Kaynak: *TÜİK 1955 sayım sonuçlarından yararlanarak hesaplanmıştır.*

zaman zaman şiddetini artıran terör olaylarının doğrudan veya dolaylı etkileridir. Bölgede gerçekleşen terör olayları, başta kırsal yerleşmelerdeki güvenliğin sağlanmasını güçleştirmiş ve bunun doğal bir sonucu olarak temel ekonomik faaliyetlerin sürdürülmemesi, kırsal yaşamı derinden etkilemiş ve daha da zorlaştırmıştır. Can güvenliğinin olmaması ve ekonomik faaliyetlerin yapılamaması, özellikle kır nüfusunu bulundukları yerden koparıp, yer yer büyük kitleler halinde, bölgede daha güvenilir olan kentlere göç etmeye zorlamıştır.

Bölgedeki kırsal yaşamda derin izler bırakan bu olaylarla birlikte ortaya çıkan göçler, ağırlıklı olarak Ağrı gibi il merkezlerine yönelirken; bazı ilçeler de bu olumsuz gelişmenin dışında kalamamışlardır. Örneğin bu dönemde Doğubayazıt, Patnos ve Diyadin nüfusu hızla artan ilçe merkezleri olarak dikkat çekmektedirler.

Ağrı ilindeki kentleşme hareketinin, Türkiye geneline göre çok yavaş seyrettiği 2000 yılında yapılan genel nüfus sayım sonuçlarından da anlaşılmaktadır. Söz konusu sayım döneminde Türkiye geneli kentli nüfus oranı yaklaşık % 65 (%64,90) olarak tespit edilirken, Ağrı ilinde bu oran hala % 48 (% 47.71) civarında seyretmiştir. Başka bir anlatımla 2000 yılı genel nüfus sayım sonuçlarına göre Türkiye nüfusunun yaklaşık üçte ikisi kentlerde yaşarken, Ağrı ilinde nüfusun yarıdan çoğu kırsal kesimlerde yaşamaktaydı **(Tablo 4)**.

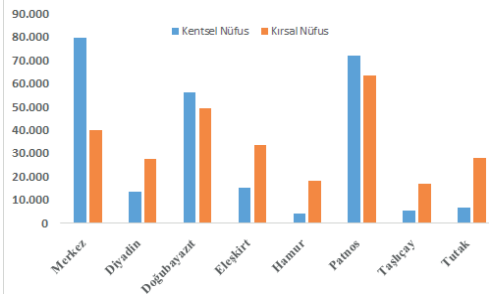

Şekil 5: *Ağrı İlinin 2000 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

Tablodan da anlaşıldığı üzere Ağrı ilinde de 2000'li yıllarda kentleşme olayı daha belirgin hale gelmiştir. Çünkü daha önceki tüm sayım dönemlerine göre (1927-1990) kentli nüfus oranının en çok arttığı dönem 2000 yılı olmuştur. Nitekim 1990 sayım devresinde %36.32 olan Ağrı ili kentli nüfus oranı bu sayım döneminde %11.39 gibi yüksek bir artış göstererek % 47.71'e ulaşmıştır. Kentli nüfus oranının bu denli hızlı yükselmesinde doğal

Tablo 3: *Ağrı İlinin 1980 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

İDARİ BİRİMLER	Kentsel Nüfus			Kırsal Nüfus		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Merkez	40. 532	23455	17077	43.594	21675	21919
Diyadin	6. 011	3182	2829	27.147	13748	13399
Doğubayazıt	23. 513	14243	9270	50.281	25069	25212
Eleşkirt	10. 083	5943	4140	34.041	17087	16954
Hamur	2. 055	1125	930	17.766	8952	8814
Patnos	18. 184	10954	7230	40.818	20341	20477
Taşlıçay	4. 226	2315	1911	17.705	8856	8849
Tutak	3. 810	2138	1672	28.243	14230	14013
Toplam	108 414	63355	45059	259.595	129.958	129.637
	Toplam Nüfusa Oranı		**%29,46**	**Toplam Nüfusa Oranı**		**%70,54**

Kaynak: *TÜİK 1980 sayım sonuçlarından yararlanılarak hesaplanmıştır.*

artışın yanı sıra bölgede yaşanan terör nedeniyle kırsal kesimden il ve ilçe merkezlerine yönelen göçlerin de önemli etkisi olmuştur.

Tablolar (4 ile 5) mukayeseli olarak incelendiğinde, 2000 yılında 528.744 olan nüfusun 2016 yılında 542.255'e yükseldiği görülmektedir. Ağrı ili nüfusu on altı yıllık bir süre içerisinde 13.511 kişi artmıştır. Diğer bir ifadeyle, bu sürede yaklaşık % 2.5'lik bir artış gerçekleşmiştir. Bu sayım dönemine (2016 ADNKS) kadar ilin kırsal nüfusunda azalma (1990 yılından itibaren) olurken, kentsel nüfusunda sürekli bir artış gözlenmiştir. Ancak bu kez kırsal nüfusla birlikte ilin toplam nüfusunda da 2012 yılından itibaren başlayan düşüş, 2016 yılında da devam etmiştir. Nitekim bir önceki (2015 yılı) ADNKS sonuçlarına göre toplam nüfus 4.955 kişilik bir azalmayla 547.210'dan, 542.255'e gerilemiştir **(Tablo 5)**.

Tablo ve şekilden de anlaşılacağı üzere, 1990 yılından bu yana kırsalda sürekli nüfus kaybına uğrayan Ağrı ilinin ilk kez 2012 ADNKS sayım sonuçlarına göre toplam nüfus miktarında da meydana gelen azalma 2016 yılında da devam etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde sadece kentsel nüfusta bir önceki yıla göre artış devam etmektedir. Bununla birlikte Ağrı ili kentsel nüfusunda meydana gelen artış 1990-2000 yılları arasındaki hızlı yükselişin çok altında gerçekleşmiştir. Nitekim 1990-2000 yılları arasında % 11.47'lik artışa karşılık 2000-2012 yılları arasındaki artış oranı % 5.24, 2012-2016 yılları arasındaki artış oranı ise %4,98 olarak gerçekleşmiştir.

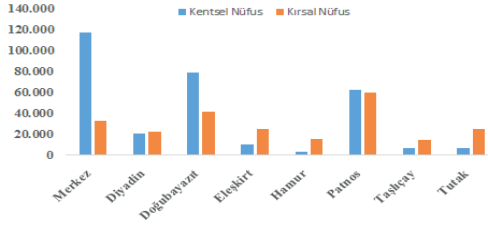

Şekil 6: *Ağrı İlinin 2016 ADNKS Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

Ağrı ilindeki (2016 yılında), mevcut nüfus kırsal ve kentsel nüfus oranları bakımından ele alındığında, kentsel nüfusun kırsal nüfusa göre daha fazla (%56.32) olduğu görülür **(Tablo 5)**. Ayrıca bu sayım (2016) döneminde, 2000 yılı sayımı sonuçlarına göre 10.000'nin üzerinde nüfusa sahip olan Ağrı, Doğubayazıt ve Diyadin kentlerinde

Tablo 4: *Ağrı İlinin 2000 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

İDARİ BİRİMLER	Kentsel Nüfus			Kırsal Nüfus		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Merkez	79.764	42.746	37.018	39.979	19.427	20.552
Diyadin	13.320	6.820	6.500	27.448	12.866	14.582
Doğubayazıt	56.261	30.246	26.015	49.493	25.109	24.384
Eleşkirt	15.339	9.425	5.914	33.553	16.672	16.681
Hamur	3.865	2.074	1.791	18.187	8.811	9.376
Patnos	71.829	40.50	31.779	63.271	31.520	31.751
Taşlıçay	5.180	2.771	2.409	16.659	8.068	8.591
Tutak	6.751	3.917	2.834	27.845	13.373	14.472
Toplam	252.309	138.049	114.260	276.435	135.846	140.589
	Toplam Nüfusa Oranı		**% 47.72**	**Toplam Nüfusa Oranı**		**% 52.28**

Kaynak: *TÜİK 2000 sayım sonuçlarından yararlanılarak hesaplanmıştır.*

nüfus artarken, Patnos ve Eleşkirt kent nüfuslarında azalma meydana gelmiştir.

Ağrı ili nüfusundaki kır-kent nüfus değişimi, Türkiye nüfusundaki kır-kent nüfus değişimi ile karşılaştırıldığında değişim sürecinde benzerliklerin bulunduğu dikkati çekmektedir **(Tablo 6)**. Ancak, Türkiye genelindeki nüfus değişim oranlarının, Ağrı'nın nüfus değişim oranlarından farklı geliştiği söylenebilir. Nitekim 1927 yılı genel nüfus sayım sonuçlarına göre Türkiye geneli kentsel nüfus oranı %24.22 iken, Ağrı ilinde bu oran %10.70 olarak gerçekleşmiştir. Yine yapılan en son sayım (2016 ADNKS) sonuçlarına göre, Türkiye genelinde kentsel nüfus oranı %92.30 olarak gerçekleşirken, Ağrı ilinde bu oran % 56.32'de kalmıştır **(Tablo 6 -Şekil 7)**.

Ağrı ile Türkiye geneli şehir nüfusu arasındaki farkın 2013 yılından sonra bu kadar yüksek olmasının temel nedeni, 2012 yılına kadar 16 olan büyükşehir statülü belediye sayısının bu yıldan itibaren yürürlüğe giren 6360 sayılı yasa ile 30'a yükseltilmiş olmasıdır. Bu yeni yasa ile büyükşehir belediyelerinin hizmet sınırları tüm il sınırı olarak kabul edilmiş, ildeki beldeler kapatılmış ve köy yerleşmelerinin tüzel kişilikleri iptal edilerek mahalle statüsüne alınmıştır. Yeni yapılandırma sonucunda 30 büyükşehirde kırsal yerleşmeler bağlı oldukları ilçe merkezleriyle birleşerek büyükşehir idari alanını teşkil etmişlerdir. Başka bir anlatımla 2013 yılından itibaren 30 büyükşehirde tüm il nüfusu şehir nüfusu olarak kabul edilmekte ve dolayısıyla ilde sadece şehir nüfusu hesaplanmaktadır.

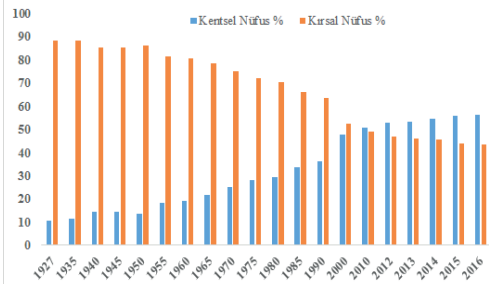

Şekil 7: *Ağrı İli Kır-Kent Nüfus Oranlarının Yıllara Göre Değişimi (1927–2012)*

Böyle olmakla birlikte bütün sayım devrelerinde tekrar eden bu duruma göre; Ağrı ilinin kentli nüfusu ve dolayısıyla kentleşme oranı, Türkiye ortalamalarının çok altında ve buna karşın kırsal nüfus oranı ise ülke ortalamalarının üzerinde gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile Ağrı ilindeki kentleşme oranın, Türkiye'nin kentleşme oranının yaklaşık %

Tablo 5: *Ağrı İlinin 2016 ADNKS Sonuçlarına Göre Kır-Kent Nüfusu.*

İDARİ BİRİMLER	Kentsel Nüfus			Kırsal Nüfus		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Merkez	117.213	60.635	56.578	32.781	16.968	15.813
Diyadin	20.515	10.598	9.917	22.639	11.727	10.912
Doğubayazıt	78.616	41.436	37.180	41.792	21.682	20.110
Eleşkirt	10.161	5.295	4.866	24.937	12.970	11.967
Hamur	3.210	1.700	1.510	15.514	8.015	7.499
Patnos	62.660	32.416	30.244	60.012	31.160	28.852
Taşlıçay	6.202	3.175	3.027	14.704	7.538	7.166
Tutak	6.829	3.474	3.355	24.470	12.600	11.870
Toplam	305.406	158.729	146.677	236.849	122.660	114.189
	Toplam Nüfusa Oranı		**%56.32**	**Toplam Nüfusa Oranı**		**% 43.68**

Kaynak: *TÜİK 2016 (ADNKS) sayım sonuçlarından yararlanılarak hesaplanmıştır.*

20-25 gerisinde kaldığı söylenebilir. Bu durumu ortaya çıkaran pek çok neden olmakla birlikte, bunlar arasında en önemli olanların, kentleşmeyi hızlandıran; sanayileşme, hizmetler, ticari faaliyetler ve diğer kentsel fonksiyonların Ağrı ilindeki yetersizliği olarak ifade edilebilir.

KIR-KENT NÜFUS DEĞİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Kentleşme, sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütleşme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim süreci olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda günümüz toplumları sanayileşme süreciyle birlikte az kentlileşmiş ya da çok kentlileşmiş olarak nitelendirilir. Kentleşme ve sanayileşme arasında doğrudan bir ilişki vardır. Gelişmiş olan ülkelerde bu durum paralellik arz ederken, Türkiye'nin de içinde yer aldığı gelişmekte olan ülkelerde, sanayileşme, kentleşmeyi yavaş bir hızla takip etmektedir.

Tablo 6: *Ağrı İli ve Türkiye Geneli Kır-Kent Nüfusunun Yıllara Göre Dağılımı.*

Yıllar	Ağrı İli				Türkiye Geneli			
	Kent Nüfusu		Kır Nüfusu		Kent Nüfusu		Kır Nüfusu	
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
1927	11.220	10,70	93.636	89.30	3.305.879	24.22	10.342.391	75.78
1935	12.504	11,66	94.702	88.33	3.802.642	23.53	12.355.376	76.47
1940	17.631	14.51	103.846	85.49	4.346.249	24.39	13.474.701	75.61
1945	19.503	14.60	114.001	85.40	4.687.102	24.94	14.103.072	75.06
1950	21.209	13.64	134.246	86.36	5.244.337	25.04	15.702.851	74.96
1955	33.373	18.40	147.975	81.60	6.927.343	28.79	17.137.420	71.21
1960	41.320	19.20	173.798	80.80	8.859.731	31.92	18.895.089	68.08
1965	53.420	21.63	193.541	78.37	10.805.817	34.42	20.585.604	65.58
1970	72.573	24.99	217.738	75.01	13.691.101	38.45	21.914.075	61.55
1975	92.386	27.97	237.815	72.03	16.869.068	41.81	23.478.651	58.19
1980	108.414	29.45	259.595	70.55	19.645.007	43.91	25.091.651	56.09
1985	141.852	33.68	279.279	66.32	26.865.757	53.03	23.798.701	46.97
1990	158.758	36.32	278.335	63.68	33.326.351	59.01	23.146.684	40.99
2000	252.309	47.71	276.435	52.29	44.006.274	64.90	23.797.653	35.10
2010	275.785	50.90	266.237	49.10	56.222.356	76.26	17.500.632	23.74
2012	292.525	52.95	259.879	47.05	58.448.431	77.28	17.178.953	22.72
2013	294.705	53.46	256.472	46.54	70.034.413	91,34	6.633.451	8.66
2014	299.628	54.53	249.807	45.47	71.695.904	92,27	6.409.722	7.73
2015	306.352	55.98	240.858	44.02	72.523.134	92.10	6.217.919	7.90
2016	305.406	56.32	236.849	43.68	73.671.748	92.30	6.143.123	7.70

Kaynak: *TÜİK nüfus sayım bültenlerinden yararlanılarak hesaplanmıştır.*

Ağrı ilindeki kentleşme de, sanayileşmeden ziyade sosyoekonomik yönden refaha kavuşmayı amaçlayan nüfus hareketlerine dayanarak gelişme göstermiştir. Gerçi orta ölçekli bir iki sanayi kuruluşu (Şeker Fabrikası, Et balık kurumu gibi) ve küçük çaplı sanayi tesisleri varsa da, büyük miktarda istihdam oluşturacak sanayi kuruluşları mevcut değildir. Bu nedenle, kentteki nüfusun en önemli istihdam alanlarını hizmet sektörü oluşturmaktadır.

Ağrı ilindeki katma değerin sektörel dağılımı incelendiğinde, Ağrı ile Türkiye arasında büyük farklılıklar görülmektedir. Türkiye genelinde yüzde 10 civarında olan tarım sektörünün Bölgedeki (Ağrı, Ardahan, Iğdır Kars, TRA2 Bölgesi) payı yaklaşık yüzde 35'tır. Sanayi sektöründe ise durum tam tersidir. 2004 yılında Türkiye genelindeki katma değerin yüzde 30'una yakınını üreten sanayi sektörü, bölgede ancak bu oranın yüzde 11,9'una tekabül etmektedir. Bölgedeki gelir seviyesinin düşüklüğünün başlıca nedeni bölgedeki istihdamın yüzde 64'ünü barındıran tarım sektörünün, katma değerin ancak yüzde 28'ini üretebilmesidir.

Ağrı'daki kentsel nüfusun önemli bir kısmını hizmet sektöründe çalışanlar oluşturmaktadır. Bu açıdan ele alındığında, il genelinde kır-kent nüfusundaki değişimlerin ortaya çıkışındaki önemli nedenlerden birinin iş ve istihdam alanlarında kentlerin lehine ortaya çıkan gelişmeler olduğu ifade edilebilir.

SONUÇ

Ağrı ilinin cumhuriyet dönemindeki (1927-2016) kır-kent nüfus değişiminde önemli değişimler ve gelişmeler olduğunu ifade etmek mümkündür. Her geçen dönem, kır nüfusunun aleyhine ve kent nüfusunun lehine gelişmeler meydana gelmiştir. İlk sayım yılı olarak kabul ettiğimiz 1927 sayımı ile %10'lar (%10.70) düzeyinde olan kent nüfusu, 2016 sayımı ile % 50'lerin (% 56.32) üzerine çıkmıştır. Yaklaşık 85 yıllık sürede, kentli nüfusun oranı yaklaşık beş kat artarken, kır nüfusunun oranı da yine iki kata yakın azalmıştır. Her iki kesimin nüfusu, 1990 yılı sayımına kadar sayısal olarak artış göstermiştir. Bu sayım döneminden sonra, kır nüfusu artan oranlarda azalmaya başlamıştır. Kentsel nüfus ise, 2016 yılı sayımına kadar artış göstermeye devam etmiştir. Bu artış ve azalışta hiç şüphesiz göçlerin büyük rolü vardır.

Hızlı nüfus artışı sonucu ortaya çıkan ekonomik ve doğal sorunların yanında kan davaları ve terörden kaynaklanan güvenlik sorunu gibi sosyal olaylar ile sosyokültürel imkânların yetersizliği, ildeki nüfus hareketlerine yön vermiştir. Böylece kaba doğum oranı ve doğal nüfus artışının yüksek olduğu kırsal kesimlerden il dâhilindeki ve dışındaki kentlere göçler meydana gelmiştir. Kırsalda başlayan nüfus hareketinin etkileri kısa sürede kentlerdeki eğitim ve sağlık hizmetleri başta olmak üzere altyapı hizmetlerine ve ekonomik alanlara da yansımış ve bu alanlar kısa sürede kırsal alanlardaki problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum ildeki kentlerden de il dışına göçlerin başlamasının temel nedeni olmuştur.

Ağrı ilindeki kentleşme kalkınma temeline oturmuş sağlıklı bir kentleşme olmamıştır. Kırdan kentlere yönelik göç sonucu hızlı ve plansız büyüyen kentlerin gittikçe büyüyen problemleri bugün çok ciddi boyutlara ulaşmış, kentlerimizin geleceğini de tehdit eder duruma gelmiştir. Özellikle yerel yöneticiler sorunlara yönelik politikalar geliştirirken Ağrı ilindeki kentleşme hareketini "kalkınma" kavramı hedef ve politikalarıyla beraber düşünmek, insan yaşamını kolaylaştıran imar planları geliştirmek zorundadırlar. Ancak, bu durum uygulamalarda oldukça eksik kalmıştır. Bu nedenle günümüz Ağrı ili kentleri "kentleşmemiş" ve "kentlileşememiş" bir toplumun sıkıntılarını yaşamaktadır. İnsanlık

tarihi kadar eski olan kentleşme ve ortaya çıkardığı problemlerin çözümü, bilinçli bir toplum ve kararlı bir yönetimin birleşmesiyle ortaya çıkacağı unutulmamalıdır. Bu birlikteliği sağlamak problemleri çözecek kurum veya kuruluşlar için öncelikli hedef olmalıdır.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

AKŞİT, B.(1998), İç Göçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış, Türkiye'de İç Göç, Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı, İstanbul.

ARINÇ, K.,(2001) Tatvan Şehri Kuruluşu Gelişmesi ve Fonksiyonları, Atatürk Üniv. Yay. No:925, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 99, Erzurum.

AVCI, S. (2003) ,Gelişimi ve Sorunları Açısından Türkiye'de Şehirleşme. Sırrı Erinç Sempozyumu 2003 Coğrafya Genişletilmiş Bildiri ÖZETleri: 218-225. İstanbul.

DARKOT,B.,(1967) Şehir Ayırımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriteri. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Cilt: 8 Sayı:16,İstanbul.

DİE (1935-1975) Genel Nüfus Sayımı, İdari Bölünüş. Ankara:

DİE(1980-2000) Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. Ankara.

DİE (2004) İl Göstergeleri 1980-2003=Provincial İndicators. Ankara:

DOĞANAY, H. (1997) Türkiye Beşeri Coğrafyası. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

DPT (2004) İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2004). Ankara.

ES, M., ATEŞ, H., (2004), "Kent Yönetimi, Kentlileşme ve Göç: Sorunlar ve Çözüm Önerileri" Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi Sayı:48, İÜİF Yayını, İstanbul, 205-248

GÖNEY,S.,(1977) Şehir Coğrafyası. Yerleşme Coğrafyası Cilt 1.İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fak. Yayın No:2274,Coğrafya Enstitüsü Yayın No:91, İstanbul.

GÜRBÜZ, M., KARABULUT, M. ve SANDAL, E. (2003) ,Türkiye'den Yurtdışına Yasa Dışı Göçler: Pazarcık (Kahramanmaraş) Örneği.Marmara Coğrafya Dergisi,S.8

HARTSHORNE,T.A,(1992) Interpreting The City. An Urban Geography John Willey &Sons Inc. Canada.

KARABORAN,H.H.,(1989) Şehir Coğrafyası ve Şehirsel Fonksiyonlar, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı:1, Elazığ.

KAYA,F., (2008) Yüksekova Şehri; Kuruluşu ,Gelişmesi ve Fonksiyonları. Aktif Yayınevi, İstanbul.

KAYA,F.,2013, Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır-Kent Nüfus Hareketleri, The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science Volume 6 Issue 4, p. 535-559,

KELEŞ,R., (1961) Şehir ve Bölge Planlaması Açısından Şehirleşme Hareketleri, Ajans – Türk Matbaası, Ankara.

MARSHALL, G., (1999). Sosyoloji Sözlüğü, Bilim Sanat Yayınları, Ankara.

SERKA, 2013, TRA2'de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma

ÖZÇAĞLAR, A., (1997) Türkiye'de Belediye Örgütlü Yerleşmeler, Ankara.

ÖZGÜR,E.M.,(1996) Yeni İlçe Merkezlerinin Fonksiyonel Bakımdan Gösterdiği Özellikler. Ankara Üniv. Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 12, Ankara.

TÜİK (Türkiye İstatistik Enstitüsü) (2007-2016 ADNKS sonuçları). http://www.tuik.gov.tr

TÜMERTEKİN, E. (1968) Türkiye'de İç Göçler-Internal Migrations in Turkey

TÜMERTEKİN,E., ÖZGÜÇ, N., (1998) Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan, Çantay Kitabevi, İstanbul.

WEBER,M.,(2000) Şehir; Bakış Yayınları, No:14,İstanbul.

YALÇIN, C., (2004) Göç Sosyolojisi, Anı Yayıncılık, Ankara.

YÜCEL,T.,(1961),Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirler. T.C. Dergisi, Yıl XVI, Sayı, 20, Ankara.

AĞRI/ARARAT MOUNTAIN, ARMENIANS AND NOAH'S ARK IN THE WORKS OF WESTERN TRAVELERS (XVI.-X VIII CENTURIES)

Emrah İSTEK*
Gülşen İSTEK**

ABSTRACT

Mount Ararat is a touchstone for the Noah's Flood, which is regarded as the second beginning of mankind. It has a historical significance for the geography it is located in. The belief that Noah's Ark is in the mountains is a religious and socially accepted thesis for centuries. In addition, Mount Ararat **(Ağrı)**, which hosts different denominations and sectarian nations, is a holy place for Turks, Kurds, Persians and Armenians.

Noah Flood and Ark, found in three different sacred religious books, have a special place for the Christian community. Much research has focused on the Agri Mountain and Noah's Ark story in the eyes of Islamic Religion, the Ottoman period and today's region people. It has been understood that this issue has not been adequately investigated from the perspective Christian culture and Armenians. Such a study is possible by investigating the Works of the travellers who visited the region in different time periods and personally witnessed the events and rumors.

The aim of this study is to reveal the knowledge of Western travelers about the Christian Armenian community living around Mount Ararat and around the Noah Flood, which added a value to Mount Ararat, and the generally accepted rumors about the time of the Christian community and the ark of Noah. In this article, French travelers such as Tournefort, Tavernier and Chardin, as well as the works of travelers from different nations such as Gerlach, Schillinger and Olier were utilized. The travel notes to be examined in the study belong to in particular XVI and XVIII. century.

Key words: *Mount Ararat, Ottoman, Ararat, Armenian, Christian, Iran.*

* *Dr. Emrah İSTEK, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Sciences and Letters, Department of History, Ağrı/TURKEY, e-mail: eistek@agri.edu.tr.*

** *Dr. Gülşen İSTEK, Ağrı/TURKEY, e-mail: vuslat80@hotmail.com.*

BATILI SEYAHATNAMELERDE AĞRI DAĞI, ERMENİLER VE NUH'UN GEMİSİ (XVI.-XVIII. YÜZYILLAR)

Emrah İSTEK*
Gülşen İSTEK**

GİRİŞ

Batı'dan Doğu'ya giden gezginlerin Anadolu üzerinden yaptıkları seyahat Edirne'den itibaren başlamaktadır. Güneydoğu ve kuzeydoğu yönünde ilerleyen bu yolculuğun kuzeydoğu rotası Amasya, Tokat Erzurum'dan geçerek ya Van'a veya Kars'a yönelir. Günümüz Erzurum Ağrı- Doğubayazıt güzergâhı eski dönemler için pek tercih edilmeyen tali bir yol konumundadır. Ancak Van'dan gelen bir yol daha kullanılmaktadır ki bu yol, Revan ve Tebriz taraflarına gidiş-geliş için tercih edilmektedir. Örneğin D'aramon[1], Ağrı Dağı bölgesine bu güzergâhı takip ederek uğramıştır. Ayrıca Karadeniz yolunu takip edenler ise Tiflis üzerinden Erivan'a inerek Ağrı Dağı'nın kuzeydoğusundan gelmek suretiyle bu coğrafyayı görme imkânı bulmuşlardır ki, bu yol da ekseriyetle tercih edilen güzergâhlar arasında sayılmaktadır.

Görüldüğü üzere batılı seyyahlar bir şekilde Ağrı Dağı'nı görmek için farklı yolları tercih ederek ortak nokta olan Ağrı Dağı'na ulaşmaya çalışmışlardır. Şüphesiz sadece haşmetli bir dağı görmek arzusu onları buraya getirmemiş, aksine Ağrı Dağı'nın Hristiyanlık inancındaki yeri rotayı belirlemede yol gösterici olmuştur. Üç semavi dinin temellerinde bulunan Nuh Tufanı, Hristiyanlar ve Ermeniler için de insanlığın bir mihenk taşı olarak kabul edilen semavi bir olaydır. Tufanın bitiminde gerek Eski Ahit'e gerekse sonradan kaleme alınan dini menşeli ansiklopedilerde veya da Hristiyanlık inanışına göre yazılan ve peygamberler tarihini anlatan eserlerde Ağrı Dağı (Ararat/r-r-t) Nuh'un gemisinin oturduğu bir dağ olarak kabul edilmiştir. Farklı mezheplere mensup olsalar da batılı seyyahların bu meşhur hadisenin yaşandığı bölgeyi ziyaret etmelerinin bir ibadet, bir övünç veya bir macera olarak addettiklerini kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Bölgeye gelen seyyahların Ağrı Dağı'ndan başka Ermenileri de görmek arzusunda oldukları görülmektedir. Zira kendileri de Hıristiyan olan bu gezginler, Hıristiyanlığın önemli bir kolu olan Gregoryen Ermeni Kilisesi'ni (Mezhebi) ve yayıldığı coğrafyayı görmeyi gönülden istediklerini eserlerinde zikretmişlerdir. Bu sebepledir ki, önce Ermeni mezhebinin kurulduğu coğrafya ve kiliseleri ziyaret etmişler ve oradan Ağrı Dağı'na yönelmişlerdir.

Uzun yüzyıllar boyunca Ağrı Dağı ve çevresinde yaşayan Ermeniler, seyyahlara kılavuzluk etmeleri ve kendi inanışlarını efsaneleştirerek seyahatnamelere aktarılmasını sağlamaları nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Ermeniler, mensup oldukları Gregoryan Mezhebinin kuruluş yeri olarak Ağrı Dağı'nın yakınlarında bulunan Eçmiyadzin ve Erivan'ı merkez kabul etmiş ve böylelikle kökenlerini doğrudan Nuh Peygambere dayandırarak meşru bir zemin aramaya

* *Dr. Emrah İSTEK, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: eistek@agri.edu.tr.*
** *Dr. Gülşen İSTEK, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: vuslat80@hotmail.com.*

çalışmışlardır. Bu sebeplerden ötürü yolu Ağrı Dağı'ndan geçen her seyyahın eserinde az veya çok Ermenilerin aktardığı rivayetlere rastlanılmaktadır.

Elbette ki seyahatnamelerde sadece Ermenilerin aktardığı rivayetler bulunmuyor. Seyyahlar hatıratlarında Ermenileri olumlu olumsuz eleştirilere tabi tutmuşlar ve onları özellikle mezhep konusunda ağır ithamlarla yargılayan pek çok ifade kullanmışlardır. Ancak buna rağmen ortak payda kabul edilen Nuh Tufanı ve Ağrı Dağı'nı Ermenilerden dinlemek ve onların rivayetleri yönünde yargılara varmak kaçınılmaz bir durum olmuştur. Seyyahlar Ermenilerden dinledikleri rivayetlerin haricinde, manastırların ve mabetlerin görkeminden[2] ve manastırlarda kendilerine sunulan ikramlardan övgüyle bahsetmişlerdir.

Ermenileri hem yargılayan hem de onların anlatımlarına yer veren seyyahlardan biri Tournefort'tur.[3] Bölgeyi en kapsamlı gezen seyyahlardan biri olan ve 1700 yılında bir bitki bilimci olarak seyahatine çıkan Tournefort, Ege denizi üzerinden İstanbul'a varmış, oradan gemiyle Karadeniz üzerinden Erzurum ve Tiflis rotasını takip ederek Erivan'a ulaşmış ve Ağrı Dağı'nın belli bir yükseltisine kadar çıkmıştır.[4] Erzurum'dan Tiflis'e geçerken gezdiği yerlerden çok etkilenen seyyah, bu bölgeyi "Dünyadaki Cennet" olarak ittihaz etmiştir. Ermeni rahiplerini Rum rahiplere göre daha sıkıcı ve ciddi bulan seyyah, bu bölgedeki birçok Ermeni kilise ve manastırını ziyaret ettikten sonra en nihayet Gregoryen Mezhebinin kuruluş yeri olarak kabul edilen ve Ağrı Dağı'na oldukça yakın olan Eçmiyadzin'e gelmiştir.[5] Ecmiyadzin'in üç kilise anlamında gelen "Trois Eglises"ten geldiğini belirten Tournefort, burada bir kilise daha olduğu iddiasıyla adının dört kilise olarak değiştirilmesi gerektiğini de yazar.

Hem Ermenileri sapkın görüp hem de onların rehberliğinde Ağrı Dağı'na tırmanma teşebbüsünde bulunan Tournefort'un Gregoryen Ermenileri hakkında sarf ettiği şu cümleler onun bakış açısını ortaya koyması bakımından dikkate değerdir: "*Sayıları Roma'ya bağlı Ermenilerden çok daha fazla olan din sapkınlarının gerçek dine dönüşlerinin sağlanmasını Tanrı'dan beklemek gerekir. Bu zavallı sapkın kişiler, paralarıyla ve saygınlıklarıyla birleşmeye kucak açacak bir patriği görevinden düşüreceklerdir. Latinlere karşı duydukları kin onları uzlaşmaz kılmaktadır; son olarak ister kıskançlık, ister çıkar uğruna olsun, sapkın Gregoryen ya da Ortodoks papazları ülkelerine kesin biçimde hükmetmek istiyorlar ve halkın ayaklanmasından çekilen patrikler de buna boyun eğiyorlar*".[6]

AĞRI DAĞI (ARARAT/MASSİS) VE NUH'UN GEMİSİ

Ermeniler bu dağa Masis/Massis ismini vermişlerdir.[7] Ancak günümüzde Ağrı ile beraber Ararat ismi de oldukça sık kullanılmaktadır. Zira "Ararat" ifadesi eski Ahit'te geçmekte ve batı kaynaklarında da bu nedenden ötürü daha çok tercih edilmektedir. Ancak Chardin Ermeniler tarafından tercih edilen "Massis" kelimesinin kökenini Eski Ahit'e dayandırmış ve "Macis/Masis" isminin Aram'ın çocuğuna verdiği isim olan "Mas/Mesech" olduğunu özellikle belirtmiştir.[8] Aram ise Eski Ahit'e göre Nuh'un oğlu olan Sem'in çocuğudur.[9] Bu tanımlamaya katılan diğer seyyahlar ise; 17. yüzyılın ortasında Ağrı civarında geçen Adam Olearius[10] ile 18. yüzyılın başlarında Ağrı'ya gelen Jacobus Villotte'tur[11]. Villotte seyahatnamesinde Ağrı Dağı'na Ermenilerin ve İranlıların "Macis" ismini verdiğini belirtmiştir.[12] Olearius'e göre Ermeniler Ağrı Dağına "Messina", İranlılar Agri, Araplar ise Sübeilahn (Süphan) ismini

vermiştir.[13] Ancak Ağrı Dağını Süphan Dağı ile karıştırmak ve hatta eserinde belirli bir millete atfederek bir iddia da bulunmak ciddi bir hatadır. Ayrıca bazı seyyahların aksine söz konusu seyyahın eserinde geminin oturduğu alan için Ağrı Dağı'ndan ziyade bir sıradağ resmi çizmiş olması ve açıklamalarında da bu bölgenin dağ silsilelerinden oluştuğunu zikretmesi, Nuh'un gemisinin tek bir dağın zirvesine inmediğini kanıtlamak için olmalıdır.

Seyahatnamelerin geneline bakıldığında ise Ağrı Dağı, aynı zamanda "Nuh'un Dağı" olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmayı yapan seyyahlardan biri D'aramon'dur.[14] Geminin Ağrı Dağı'nın hangi tarafında bulunduğu hususu ise seyyahlara göre farklılık göstermektedir. D'aramon Nuh'un Gemi'sinin dağın kuzey kısmına oturduğunu iddia eder. Ancak Tavernier'e göre gemi dağın güneydoğusunda bulunmaktadır.[15] D'aramon, dağın yakınlarında fokurdayan bir gölün mevcut olduğunu da özellikle belirtmiştir.[16] Bu fokurdayan gölün onun anlatımlarından günümüz Diyadin kaplıcaları olduğu düşünülmektedir. Seyyah eserinde Ağrı şehrinden de bahsetmektedir. Etrafı göllerle çevrili ve terk edilmiş bir şehrin varlığından ve yakınında akan nehrin iki mil uzaklıktaki Van Gölü'ne döküldüğünü yazar. Ancak bu ifadeler, burasının Ağrı şehri değil Van Gölü civarında bir yerleşim yeri olduğu izlenimini vermektedir.

19. yüzyıla gelinceye kadar Ağrı Dağının zirvesine tırmanan seyyah veya dağcı bulunmamaktadır.[17] 19. yüzyıldan önce ise Tournefort dağa tırmanış yapan tek seyyah olmuş; ancak buz kütlelerinin olduğu yükseltilere kadar çıkabilmiş ve zirveye ulaşamamıştır. Tournefort'un dağa tırmanma isteğinden oldukça rahatsız olan Ermeniler onu bu tırmanıştan vazgeçirmeye çalışmışlardır. Zira onun eserinde de aktarıldığı üzere Ermeniler, tufandan itibaren Ağrı Dağı'nın üst yarısının buzla kaplı olduğunu düşünmektedirler. Bu nedenle dağa çıkmanın mümkün olmadığına inanan Ermeniler, bu durumu ilahi bir mesaj olarak algılamaktadır. Tournefort ise eserinde geminin dağda olduğuna inanmadığını ve Ermeni Hıristiyanların bu konuyu abarttıklarını şu cümle ile ifade etmektedir: "*bu saf insanlar Nuh'un gemisinin burada olduğuna din kitabının bir ayetiymiş gibi inanıyorlardı*."[18] Aslında tam da onun dediği gibi Hıristiyanların da kabul ettiği Kitâb-ı Mukaddes'in Yaratılış babında geminin Ararat'ta (Ağrı Dağı) olduğu açıkça yazılmıştır.[19]

Bütün menfi görüşlere rağmen Ağrı Dağına çıkma hususunda oldukça ısrarcı olan Tournefort'a Ermeniler, daha önce dağa çıkan ve Nuh'un gemisini gören birisinin döndükten sonra delirdiğini ve en sonunda da öldüğünü içeren bir hikâye anlatmışlar ve Tournefort da söz konusu hikâyeyi onların dilinden şu sözlerle aktarmıştır: "*Tanrı elli yıl ibadet ettikten ve oruç tuttuktan sonra tarikatımızdan bir ermiş dışında, gemiyi kimseye gösterme inayetinde bulunmadı; ne var ki, ermiş o kadar üşüttü ki geri döndükten sonra öldü*."[20] Görüldüğü üzere birçok kutsal gibi Nuh'un Gemisi de Ermeniler arasında olağanüstü rivayetlerle korunmaya belki de somut deliller yerine soyut anlatımlarla tılsımının kaybolmaması için efsaneleştirilerek canlı ve ulaşılamaz gösterilmeye çalışılmıştır. Tournefort'a aktarılan hikaye ayrıntılı olarak onun seyahatnamesinde de yer almaktadır. Bu hikayeye göre; Hagop adında biri Nuh'un gemisini görmek için her gün zirveyi hedef alarak dağa tırmanıyor, ancak sabah uyandığında kendini tekrardan dağın eteklerinde buluyormuş. Birkaç gün devam eden bu hadiseden sonra pek üzülen adama bir melek görünmüş ve kendisine gemiden bir parça vermiş, Tanrı'nın insanların gemiyi parçalamak için oraya üşüşmesini istemediğini bildirmiştir.[21] Bu rivayetlerin o dönem Ermenileri arasında oldukça yaygın olduğu Ağrı Dağı taraflarına gelmediği halde aynı

rivayetleri hikâyeci bir anlatımla eserinde yer veren Gerlach'tan anlaşılmaktadır.[22] Tournefort, bu hikâyelerin yabancıları oyalamak için uydurulduğunu düşünmüş ve diğer seyyahlardan farklı olarak Ağrı Dağı'na çıkma ve gemiyi görme arzusunu gizlememiştir.

Ermeni Patriğinden Ağrı Dağı yolu üzerinde bulunan manastırlara yazılmış tavsiye ve izin mektubuyla beraber yola çıkan Tournefort, nihayet Ağrı Dağı'na tırmanmaya başlamıştır. Yolda bazı manastırlara rastlayan seyyah dağın eteklerinde herhangi bir manastırın olmadığını manastırların ovalarda bulunduğunu belirtir. Bunun sebebi dağdaki toprak kaymaların, kar ve buzların buna engel olmasıdır.

Tournefort eserinde Ağrı Dağında yaşayan hayvanları çeşitlerine göre ayırmıştır; dağın yamaçlarında keklik sürülerinin ve bunlara benzer uyuz hayvanların, bir üst bölgede kaplan ve kuzgunların bulunduğunu, daha yukarıda ise (ki dağın yarısından sonrası) kar ve buzla kaplı olduğundan herhangi bir hayvanın yaşamadığını kaydetmiştir. Dağda kaplanlarla karşılaştığını iddia eden seyyah onların yanlarından geçmesini beklediklerini ve kaplanların aç olmadıklarından kendilerine ilişmediğini belirtmiştir.[23] Ona göre bu kaplanların yavruları evcilleştirilerek İran'ın büyük kentlerinde dolaştırılmaktadır. Schillinger, dağın eteklerindeki yetişen bitkilerin değerli ilaçların yapımında kullanıldığına değinerek, Ermenilerin ve Farisilerin Nuh'un gemisinin kalıntılarının dağda olduğu konusunda kuşku duymadıklarını, ancak çok uzun süre buzun içinde beklediğinden gemi kalıntılarının sertleştiğine/taşlaştığına (in Stein verhartet) inandıklarını yazmıştır.[24] Dağın haşmeti ve dağdaki buzulların oluşturduğu devasa uçurumlar Schillinger'i hayli korkutmuştur. Dağın çevresinde oturan sakinlerin dağdan taş parçalarını aldıklarını gören seyyah, bu taşların Nuh'un gemisinden parçalar olduklarına inandıklarını da eklemektedir.[25] Bu yaklaşımın mantığı; dağın zirvesindeki buzulların toprak kaymalarına sebep olması ve taşlaşmış kalıntıların aşağı sürüklenmesidir.

Adam Olearius ise bir Ermeni kilisesinde kendilerinde bir bez içine sarılmış halde duran haç gösterdiklerini ve bu parçanın Nuh'un Gemisinden kopan bir parça olduğunu anlattıklarını yazmıştır.[26]

Tavernier Ağrı Dağının Ermenilerin gözündeki kutsallığını verdiği örneklerle açıklamıştır. Ona göre; halk dağı gördüğünde toprağı öper, haç çıkartır ve göğe bakarak dua ederlerdi. Ayrıca Ermeni kralları dağa avlanmak için gelirlerdi.[27] Tavernier'in bu genellemesine karşın Tournefort dağı görünce yapılan merasimin çobanlar tarafından icra edildiğini belirtmiştir. Dağın eteklerinde hayvanlarını otlatan çobanlar dağa kavuştuklarında yerleri öperek haç çıkartmaktadır.[28]

AĞRI ÇEVRESİNDEKİ YERLEŞİM BÖLGELERİ İLE TUFAN ARASINDA KURULAN İLİŞKİ

Hıristiyan inancına göre; Tanrı, zorbalaşan ve yeryüzünü kötülüklerle dolduran Nuh Peygamberin ümmetini bir tufanla cezalandırmak istemiştir. Tanrı, Nuh'a kendini, ona inanan ailesini ve her türden birer çift hayvanı içine alacak bir gemi yapmasını emreder.[29] Gemi yapımı bittikten sonra gerçekleşen tufandan sadece gemidekiler kurtulmuş ve Tanrı yeryüzü ile barış yaparak geminin Ararat (Ağrı) Dağlarına oturmasını uygun bulmuştur. Nuh Peygamber tufanın bitip bitmediğini öğrenmek için önce bir kuzgun sonra da bir güvercin göndermiş, Kuzgun görevini yerine getirmezken güvercin bir süre sonra bir zeytin dalıyla geri dönmüştür.

Tournefort, Kitabı Mukaddes'te geçen bu ifadeler doğrultusunda Ağrı Dağı çevresinde zeytin ağacının olup olmadığını sorgulama ihtiyacı duymuştur. Onun gözlemlerine göre;

Ağrı Dağı ve çevresi her yerinde derelerin aktığı oldukça verimli ve sulak bir yerdir. Her çeşit tahılın yetiştirildiği bu bölgede uçsuz bucaksız tütün ekili alanlar bulunmaktadır. Ayrıca pirinç, pamuk, keten, karpuz vb. birçok üründe burada yetiştirilirken zeytin ağacına rastlanmaması onun açısından şaşırtıcıdır. Zira güvercinin zeytin dalı getirdiği ve geminin de Ağrı Dağı'na oturduğu hem Ermenilerin hem de diğer Hıristiyan dünyasının kabul ettiği bir durumdur. Ayrıca zeytin ağacı da ölümsüz bir ağaç olduğundan kaybolması mümkün değildir.[30]

Fransız seyyah Chardin[31] ise eserinde; Ağrı Dağına hayli uzak olan şehirlerin dahi Nuh Tufanı ile aralarında bir bağ kurma çabasından bahsetmiştir. Günümüz Azerbaycan sınırları içinde bulunan ve Ağrı Dağı'na yüzlerce kilometre uzaklıktaki Semaş (Şamahı) şehri bunlardan birisidir. Bu bölgenin sakinlerine göre; Nuh Peygamber gemiden indikten sonra bu yörede kalmış ve oğulları burada üç kale yaptırarak yaşamaya başlamıştır. Bundan dolayı buraya üç kale anlamına gelen Semaş/Şemahı denmiştir.[32]

Nahçivan için de benzer efsaneler göze çarpar. Yine Fransız bir seyyah olan Tavernier'e[33] göre Ermeniler, Nahçivan'ın dünyanın en eski kenti olduğunu, isminin Ermenice ***nak*** "gemi", ve ***sivan*** "konmuş" veya "oturmuş" anlamlarına gelen kelimelerin birleşiminden "Nahçivan" isminin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Yine Ermeni iddialarına göre; Nuh Peygamber gemiden çıktıktan sonra buraya gelip yerleşmiş, hatta vefat ettiğinde buraya defnedilmiştir. Nahçivan'da bulunan yıkık haldeki bir caminin aslında Nuh'un türbesi olduğuna inanmışlardır.[34] Aynı iddialar, Schillinger'in[35] eserinde de tekrarlanmıştır. Ayrıca Erivan civarındaki bağlar için "Nuh Peygamber tarafından dikildi" iddialarının, Nahçivan etrafındaki bağlar için de tekrarlandığı görülmektedir.[36]

Erivan/Revan'ın da aynı hikâyeye konu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Schillinger Erivan'ın bu topraklarda kurulan ilk şehir olduğunu peşinen kabul etmiştir.[37] Bundan dolayı Ermeniler, bu bölgeyi Kitab-ı Mukaddes'teki dünyevi cennet kavramıyla özdeşleştirmiş ve yine aynı yerde zikredilen dört ırmağı da (Pişon, Gihon, Dicle, Fırat) kendi bölgelerindeki Kur ve Aras nehri ile eşleştirmişlerdir.

Seyahatnamelerde Kur nehri haricinde adı geçen diğer bir nehir de Aras'tır. Birçok seyyahın güzergah olarak bu nehrin çizgisini takip etmesi, nehir hakkında çok fazla söz söylenmesine sebep olmuştur. Çalışmanın konusu bakımından dikkat çekici olanı, birçok olgu gibi Aras'ın da Nuh Peygamberle ilişkilendirilmesi durumudur. Chardin, Aras nehrini Nuh'un gemisinin durduğu dağ olan Ararat'tan aldığını belirterek her ikisi arasındaki isim benzerliğine de (Ararat-Aras) dikkat çekmeye çalışmıştır.[38] Ancak Aras nehri Ağrı dağından değil, Bingöl dağlarından doğarak, Iğdır ovası üzerinden Hazar denizine kavuşmaktadır. Tufan ve dağ ile bağ kurulan son akarsu ise Arapsu'dur. Tavernier'e göre Ermeniler Revan/Erivan ile Nahçivan arasındaki Arpasu'nun kaynağındaki kayanın, Nuh'un oğlu Sam tarafından kazıldığını rivayet etmişlerdir.[39]

Ermenilerin Nuh Peygamber ile bağlantı kurdukları bir diğer konu Erivan bölgesinde yetiştirdikleri bağlardır. Onların iddiası kendi yetiştirdikleri bağların cinsleri ile Nuh'un yetiştirdiği bağların aynı olduğudur. Tournefort bu benzetmeyi de alaylı bir şekilde kabul etmemektedir. Ancak söz konusu bağlarla ilgili rivayet de yine Kitâb-ı Mukaddes'te anlatılmıştır. Bu bölümde Nuh Peygamber gemiden indikten sonra Tanrı'nın emriyle üzüm bağı dikerek çiftçilik yapmıştır.[40] Eski Ahit'teki bu ifadeler Gregoryan Ermeniler için bir referans olmalıdır. Seyyahın alaycı yaklaşımları Hıristiyanlar için de kutsal kabul edilen Eski Ahit (Tevrat) hakkında kendi

cehaletini ortaya koymanın yanında, farklı bir mezhepten olan Ermenileri de küçümseme çabası içinde olduğunu da göstermektedir. Üzüm bahsine Chardin de şahit olmuş ve hatta Ermeniler Chardin'e şehrin uzağında bulunan belli bir bölgeyi bahsedilen bağ olarak göstermişlerdir.[41]

Ermeniler, Nuh Tufanı ve kendi kökenleri arasında öyle bir bağ kurmuş ki, doğrudan Ermenilerin ilk atasının gemiden inenler olduğu, kurdukları topluluğun Erivan kavmini oluşturduğu ve kendilerinin de bu "ilk insanların" torunları oldukları inanışı hâkim olmuştur. Bunları iddia eden Ermenilerin cahil ve kibirli olduklarını ifade eden Chardin, Ermenilerin kökenleriyle ilgili bazı bilgiler vermenin yanı sıra kadim kalıntılara rastlanmamasını da bir delil olarak sunmuş ve bu iddiaları alaycı bir dille reddetmiştir.[42] Tournefort ve Chardin'in şüpheci ve alaycı yaklaşımlarından farklı olarak, Villotte –Cizvit bir Misyoner olmasından dolayı- bahsi geçen bütün iddiaları Tournefort ve Chardin'den de alıntılar yapmakla beraber alaycı bir tutum sergilemeden aktarmıştır.[43]

Chardin ayrıca Ermenilerin Nuh Peygamberin Eski Ahit'te bahsettiği kurban törenini Eçmiyadzin'de bulunan kadim kilisenin sunağında gerçekleştirdiğine ve onların bu uygulamayı Nuh Peygamberden itibaren devam ettirdikleri iddialarına şahit olur. Seyyah diğer efsaneler gibi bunu da masalsı bulduğunu belirtmekten geri durmaz.[44] Chardin söz konusu kurban hadisesinin bir de dağın eteğinde bulunan ve "Havariler Manastırı" diye bilinen Arokilvanc/Arakelots-vant kilisesinde gerçekleştirildiğini ve bunun da yerel halk tarafından iddia edildiğini yazmaktadır. Seyyah bu iddiaların dışında birçok farklı rivayeti[45] dinlediğini de kaydetmiştir.[46] Chardin'den on yıl önce burada bulunan Tavernier, bu kiliseleri ve sunakları Nuh Peygamberle ilişkilendiren bir rivayetten bahsetmez.[47] Zikredilen kilisenin[48] Ağrı dağının eteklerinde olduğunu belirtmekle yetinmiştir.

Diğer seyyahlardan farklı olarak Schillinger, Nuh'un oğullarının yeryüzüne dağılma düzenine değinerek, bu düzenin hangi kıtalarda olduğunu açıklamaktadır. Nuh'un en büyük oğlu Sem; güneşin doğduğu topraklar olan Asya'yı, ikinci oğlu Cham/Ham; güneşin tepede olduğu topraklar olan Arap Yarımada'sı ve Afrika'yı, küçük oğlu Japhet/Yafet ise güneşin battığı topraklar olan Küçük Asya ve Avrupa'yı seçmiş ve bunun bir sonucu olarak da Ağrı Dağı bir hudut taşı gibi kıtaların sınırlarını belirlemiştir.[49]

SONUÇ

Batılı seyyahlar, Osmanlı topraklarından İran topraklarına geçerken Ağrı Dağı'nı görmeyi özellikle arzulamışlardır. Bu güzergâhın seçilmesinin nedenlerinden biri dağın haşmeti iken asıl nedenlerden biri de Nuh Tufanı ile kurulan ilişkidir. Dağın önemli bir kısmının buzullarla kaplı olması dağa çıkışı imkânsız kıldığından 16. ve 18. yüzyıllar arasında bölgeye gelen seyyahlar dağa çıkmayı göze alamamışlardır. Sadece Torunefort'un dağın önemli bir yükseltisine kadar çıktığı görülmektedir.

Ağrı Dağı'nın haşmeti ve tufan hadisesinin burada cereyan ettiğine olan inanç, özellikle Ağrı çevresinde yaşayan halkları; yaşadıkları şehirler, su içtikleri nehirler, üzümünü yedikleri bağlar ve içinde tapındıkları mabetler ile dağ ve tufan arasında bir bağ kurmaya itmiştir. Nuh'un Gemisinin dağda olduğu düşüncesi Hristiyanlar için kesin bir inanış kabul edildiğinden, gelen seyyahlar da yörede yaşayan Hristiyan halka gemiyle ilgili sorular yöneltmişlerdir. Ancak gözleriyle görmeleri mümkün olmadığından yörede yaşayan Hristiyan Ermeni din adamlarının gemi hakkında anlattıklarıyla yetinmek durumunda kalmışlardır.

Ermeniler Batılı seyyahları yaşadıkları coğrafyada kadim olduklarına inandırmaya çalışmışlardır. Bu durumu desteklemek için Kitâb-ı Mukaddes'te önemli bir yer tutan Nuh ve tufan hadisesini referans göstermişlerdir. Ancak bağlantı kurmaya çalıştıkları konuların altını dolduracak delillere ulaşılamayınca, efsanevi rivayetlerle söz konusu bağı kuvvetlendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Bütün bu çabalarına rağmen Batılı seyyahların onların anlattıklarını tutarsız görerek söz konusu rivayetlerle dalga geçmeleri ve bunlara inanmadıklarını açıkça yazmaları dikkat çekicidir. Batılı seyyahlar Ermenilerin bu rivayetlerine şahsi olarak inanmasalar bile, eserlerinde bu rivayetleri aktarmaktan da geri durmamışlardır.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Monsieur D'aramon (): 1547- 1554 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan D'aramon Fransız bir seyyah olmasının yanı sıra iki ülke arasındaki ilişkileri artırmak amacıyla 1547 yılında Fransa kralı tarafından Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilmiş bir elçidir. (Bkz. Serpil Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Batı Dilleri ve Edebiyatları (Fransız Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara 2010,s.43).

2 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, s. 170.

3 Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708): Doktor ve botanikçi olan Tournefort, Fransa kralı XVI. Louis ve Bakan Kont Pontchartrain tarafından yeni bitkilerin keşfi için bir ressam ve bir doktor ile birlikte 1700 yılında Osmanlı İmparatorluğuna gönderilmiştir. Tournefort, Osmanlı'da 2 yıl kalarak başta Ege adaları olmak üzere Anadolu'nun belli başlı şehirlerini ve ayrıca yüzlerce kasaba ve köyü dolaşmıştır. Yeni bitkilerin haricinde gezdiği yerlerin ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel durumlarını da kaleme alan Tournefort, bu bilgileri mektuplar halinde düzenli bir şekilde Bakan Pontchartrain'e göndermiş ve bunlar da daha sonra "Relation d'un voyage du Levant Fait par ordre du Roy" (Kralın Emriyle Yapılan Doğu Seyahati) adı altında iki ciltten oluşan bir seyahatname olarak düzenlenmiştir. (Bkz. Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*, s.53)

4 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, Ed. Stefan Jerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 49.

5 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, s. 169.

6 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, s. 171.

7 Jacobus Villotte, Voyages D'Un Missionaire De la Compagnie de Jesus, En Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie, & en Barbarie, Vincent Verlag, Paris 1730, s. 80.

8 Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, s. 271.

9 *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaratılış, 10:23.

10 Adam Olearius (1599?-1671): Alman seyyah Olearius'un doğu seyahati, Holstein-Gottorp dükü III. Frederik'in İran'a gönderdiği elçilik heyetinde büyükelçi vasfıyla görevlendirilmesi ile başlamış ve heyet Rusya üzerinden İran'a gitmiştir. Yolculuk esnasında Farsça da öğrenen Olearius, 1636- 1638 yılları arasında İran'da kalmış ve İran'a kadar ki yolculuğunu ve İran'daki gözlemlerini iki cilt halinde yayımlanan bir seyahatnamede toplamıştır. Birinci cilt başta Rusya'da gördükleri olmak üzere İran'a kadar olan maceralarını ve gözlemlerini, İkinci cilt İranlıların sosyal, dini ve kültürel yaşamlarını aktarmaktadır. (Bkz. Seyhan Uçar, "Alman Seyyah Adam Olearius'un Gezi Notlarında Rus İmgesi", *21. Yüzyıl Penceresinden Kültür ve Kimlik-Uluslararası Multidisipliner Sempozyum*, 26-28 Mayıs 2014, Bakü).

11 Jacobus Villotte: Cizvit bir rahip.

12 Jacobus Villotte, *Voyages D'Un Missionaire De la Compagnie de Jesus, En Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie, & en Barbarie*, Vincent Verlag, Paris 1730, s. 80.

13 Adam Olearius, *Vermehrte Newe Beschreibung Der Muscowitischen vnd Persischen Reyse, So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschafft an den Russischen Zaar vnd König in Persien geschehen...*, Holwein Verlag, Schleßwig 1656, s. 398.

14 Jean Chesneau, *D'Aramon Seyahatnamesi*, Çev. Işıl Erverdi, İstanbul 2012, s. 57-58.

15 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitapevi Yayınları İstanbul, 2010, s.74.

16 Jean Chesneau, *D'Aramon Seyahatnamesi*, Çev. Işıl Erverdi, İstanbul 2012, s. 57-58.

17 Ağrı dağına ilk tırmanan kişi Georg Friedrich Parrot'tur. Alman bir bilim adamı olan Parrot 1829 yılında Ağrı Dağına tırmanmış ve bu tırmanışını da 1834 yılında basılan "Reise zum Ararat…" isimli kitabında anlatmıştır.

18 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, s. 174.

19 *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaratılış, 8:4.

20 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, s. 178.

21 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, s. 179.

22 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-76*, [Çev. Türkis Noyan], c. 2, İstanbul 2010, s. 568.

23 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, s. 181.

24 Franz Caspar Schillinger, *Persianische und Ost-Indianische Reis : Welche Frantz Caspar Schillinger von Ettlingen der Marggrafschafft Baaden ... durch das Türckische Gebiet im Jahr 1699 angefangen und 1702 vollendet …,* Lochner Verlag, Nürnberg 1707, s. 133.

25 Schillinger, *Persianische und Ost-Indianische …,* s. 134.

26 Olearius, *Vermehrte Newe Beschreibung…,* s. 398-399.

27 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s.67.

28 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s. 182.

29 *Kitâb-ı Mukaddes*, Yaratılış, 7.

30 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, C. II, s. 172.

31 Jean Chardin (1643-1713): Fransız bir seyyah olan Chardin, Osmanlı toprakları üzerinde İran'a gitmiş ve mücevher ticareti ile ilgilenmiştir. İran'da saray ile yakın ilişkiler kurmuş ve seyahatlerini Hindistan'a kadar uzatmıştır. Yolculuğunun son kısmını İngiltere'de tamamlamış ve İngiliz kralına sunduğu otantik, değerli ve nadir hediyeler nedeniyle de "Chevalier" (şövalyelik) adı verilen asalet unvanına layık görülmüştür. 1671 yılındaki İkinci Doğu Seyahatinde İstanbul üzerinden Girit, Kafkasya ve Gürcistan'a ve oradan da İran'a ulaştığından, hatıratlarında Ağrı Dağı ve Nuh Tufanı'na da değinmiştir. Voyages de Monsieur le Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient (Monsieur Chardin'in İran ve Doğunun Çeşitli Yerlerine Yaptığı Seyahatler) adını taşıyan seyahatnamesi ancak 1711 yılında tamamlanabilmiştir. (Bkz. İzzet Melih Devrim, "Şarka Dair Eserler Yazan 3 Seyyah", *Hür Türkiye*, Ekim 1954, s.5; Vakıf Aslanov, "Jean Chardin ve Seyahatnamesi", *Doğu Araştırmaları,* çevirenler: Muhammet Kemaloğlu, Aran Erdebilli, Sayı 15, 2016/1, s.75).

32 Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi. İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 207.

33 Jean Baptiste Tavernier (1605-1689): 1676 yılında basılan ve "Le Six Voyages de J B Tavernier en Turquie en Perse et aix Indes" adıyla bilinen meşhur seyahatnamenin müellifi olan Fransız seyyah Tavernier'in, asıl mesleği Chardin gibi mücevher tüccarlığıdır ve bu nedenle İran ve Hindistan merkezli Doğu gezileri onun için oldukça önemlidir. 1632 yılındaki ilk Doğu seyahatinde Ankara- Tokat- Erzurum güzergâhı üzerinden Erivan'a oradan da İran'a, altıncı gezisinde ise İzmir, Toroslar ve Erivan üzerinden İsfahan'a giden Tavernier, bu seyahatleri sırasında gördüğü Osmanlı şehirlerinin kültürel, sosyal, dini ve ekonomik yaşantılarından da bahsetmiştir. Ayrıca 1675 yılında Paris'te basılan ve "La Nouvelle Relation du Serail" başlığını taşıyan eserinde 1631 yılındaki 11 aylık mecburi İstanbul konaklamasını ve Topkapı Sarayı'nı anlatmıştır. (Bkz.Eralp Erdoğan, "Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevi Devleti'ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2017, s.18).

34 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 79.

35 Franz Caspar Schillinger (1679?-1724): 1699 yılında Cizvit mezhebi mensubu Wilhelm Mayr ve Wilhelm Weber ile Augsburg'tan yola çıkan Schillinger, Venedik üzerinden Floransa, Livorno, Malta, Kıbrıs, İskenderiye, Halep, Malatya'ya oradan da Erzurum'a ulaşarak İran'a geçmiş, 1702 yılında da Almanya'ya geri dönmüştür. Seyahatnamesinde izlediği yol güzergâhını da harita üzerinde gösteren Schillinger, ayrıca Ermenilerin, İranlıların ve Hintlilerin sosyal, dini ve kültürel yaşamlarını da aktarmış ve hatta söz konusu milletlerin geleneksel kıyafetleri hususunda da tablolar vermiştir. (Bkz. Franz Caspar Schillinger, *Persianische und Ost-Indianische Reis…,* Nürnberg 1707)

36 Schillinger, *Persianische und Ost-Indianische Reis…,* s. 139-141.

37 Schillinger, *Persianische und Ost-Indianische Reis…*, s. 135.

38 Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, s. 319.

39 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 79.

40 Kitâb-ı Mukaddes: Yaratılış, 9:20.

41 Chardin, *Chardin Seyahatnamesi,* s. 260.

42 Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, s. 261.

43 Villotte, *Voyages D'Un Missionaire De la Compagnie de Jesus, En Turquie, en Perse*, …, s. 80-83.

44 Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, s. 264.

45 Diğer rivayetlere göre bu kilisede Aziz Andreas ve Aziz Matta'nın da kafatasları bulunmaktadır. Bütün bu çabaların altında yatan, Gregoryan Ermeni Kilisesi'nin diğer mezheplere kıyaslama çabasıdır. Ortodoksluk ve Katoliklik'ten sonra ortaya çıkan mezkur mezhebin, diğerleriyle bir üstünlük ve varoluş mücadelesi verdiği günümüzde de aşikar bir durumdur.

46 Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, s. 273.

47 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s.67.

48 Ancak bugün bu isimle iki farklı mevki bulunmaktadır. Bunlardan birisi dağa çok daha uzak ve kuzeybatı Ermenistan sınırlarında kurulmuş kilise; diğeri ise Havariler Manastırı diye bilinen Muş'un Kepenek köyünde bulunan kilisedir.

49 Schillinger, *Persianische und Ost-Indianische …,* s. 134-135.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

OLEARIUS Adam, *Vermehrte Newe Beschreibung Der Muscowitischen vnd Persischen Reyse, So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschafft an den Russischen Zaar vnd König in Persien geschehen : Worinnen die gelegenheit derer Orter und Länder, durch welche die Reyse gangen, als Liffland, Rußland, Tartarien, Meden vnd Persien, sampt dero Einwohner Natur, Leben, Sitten, Hauß- Welt- vnd Geistlichen Stand mit fleiß auffgezeichnet …,* Holwein Verlag, Schleßwig 1656.

ERALP Erdoğan, "Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevi Devleti'ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017,ss.11-25.

SCHILLINGER Franz Caspar, *Persianische und Ost-Indianische Reis : Welche Frantz Caspar Schillinger von Ettlingen der Marggrafschafft Baaden … durch das Türckische Gebiet im Jahr 1699 angefangen und 1702 vollendet …,* Lochner Verlag, Nürnberg 1707.

DEVRİM İzzet Melih, "Şarka Dair Eserler Yazan 3 Seyyah", *Hür Türkiye*, Ekim 1954, ss. 5.

CHARDIN Jean, *Chardin Seyahatnamesi. İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

CHESNEAU Jean, *D'Aramon Seyahatnamesi*, Çev. Işıl Erverdi, İstanbul 2012.

TAVERNIER Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitapevi Yayınları İstanbul, 2010.

De Tournefort Joseph, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefan Jerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

GÜRER Serpil, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Batı Dilleri ve Edebiyatları (Fransız Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara 2010.

GERLACH Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-76*, [Çev. Türkis Noyan], c. 2, İstanbul 2010

ASLANOV Vakıf, Muhammet Kemaloğlu, Aran Erdebilli, "Jean Chardin ve Seyahatnamesi", *Doğu Araştırmaları*, Sayı 15, 2016/1, ss.75-150.

VILLOTTE Jacobus, *Voyages D'Un Missionaire De la Compagnie de Jesus, En Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie, & en Barbarie*, Vincent Verlag, Paris 1730.

UÇAR Seyhan, "Alman Seyyah Adam Olearius'un Gezi Notlarında Rus İmgesi", *21. Yüzyıl Penceresinden Kültür ve Kimlik-Uluslararası Multidisipliner Sempozyum*, 26-28 Mayıs 2014, Bakü.

THE GRACE OF GOD : CONVERGENCE SUBLIMITY FROM NOAH'S (AS) ARK TO AGRI MOUNTAIN

Ebulfez EZİMLİ*

ABSTRACT

Agrı Mountain - The place where Space and Time reunited. Agri mountain has a secret which keeps all earth's seasons live in substance. The mankind will meet him in due course: life will go on. The elevation of Agri mountain above the sea level is 5137 meters. Agri mountain is the highest peak among Subhan , Tendurek , Hama, Karadag , Aladag , Mirgemir, Gemci , Mergezer , Tahir , Mizrak series mountains.

Agri mountain was the local place of Turkish people since Noah and Sumerian period at all time and civilizations , now this goes on like that .

All along Agri mountain belongs to Noah(as) and it came to life owing to him. The ark was stated in Mount Judi of Mount Agrı . The meaning of word "Judi" is the same class with the meaning of word "Agrı" . Judi states an abundant place . The world refreshed and the mankind achieved salvation by dint of Mount Agrı.

As mentioned in the symposium , Mount Agrı created a common point of the cultural heritage and the greatest power , wealth source of Anatolia and turkish world in Eastern Anatolia , Caucasia , Nakhchivan , and Iran's some civilizations.

Noah's period and Human's arrogance . What came to the man , came from his arrogance: he swore , recolcitrated , he was faithless and was opposed to God , he denied both his dignity and belief . So much so that he was arrogant and wasn't aware of both day and night.

Allah sent the Prophet Noah to give goodness , invite people to faith , but they mocked at Noah , laughed at all troubles and bent to nuisance.

The grace of God who created all beings , was so wide that he gave deferment to disbelievers , they might bend to the right way.

Everyone who denies the divinity , denies himself : every disbeliever will perish himself .

God doesn't illuminate disbelievers . To deny the divinity is to deny yourself , it is the demonsrator of self-infidelity . To be disbeliever never mean you are against of God , this is self-rejection. Does a being exist to deny Allah? It is impossible . Noah's imprecation was the invitation of illumination.

Storm and Ark . The water was given to Noah as a present . God extracted water from flood and created storm : this was Noah's Ark Water . There were depths and waves in the Noah's Ark Water . There was faith in the depth and Noah was the essence of faith . This was life and mankind's affection in Noah . God gave the assembling of the sky and land to Noah as a gift .

* *Associate Prof. Ebülfez EZİMLİ, Nakhchivan State University, Nakhchivan Teachers Institute, Nakhchivan/ AZERBAIJAN, e-mail: ezimliebulfez@yahoo.com.tr*

The greatness oh Allah's grace makes deferment for disbelievers.

The opposers of the Prophet Noah abandoned themselves to their passion . The supporters of this passion were the deniers of Noah's Ark , but the opposers of this emotion were the members of Noah's Ark . The Noah's Ark belonged to the survivors , the skies and all the lands . The skies and lands refuged to the Noah's Ark , this ark didn't refuge to the world , because the world consisted of water .

Actually the earth is a ship as well . This ship has everything as the sky , the nights, the days , millions of living beings and people .

God extracted water from flood and created storm : this was Noah's Ark Water . There were depths and waves in the Noah's Ark Water . There was faith in the depth and Noah was the essence of faith . This was life and mankind's affection in Noah .

The flood was illumination as well. The flood was illumination as well.The ark and the flood were related , the flood were waiting the ark , the ark was also , the waves handed over the ark to the flood , and the ark did it also .

From The Noah's Ark to Mount Agrı. The ark was illumination . An enlightenment place: Mount Agrı. The people who found rescuing migrated from the Noah's Ark to Mount Agrı

Noah's flood was the salvation of believers , hell's eddy of disbelievers .. All infields and their places were destroyed by the power of the flood and water . Allah said " The earth ! Absorb water . The sky ! Hold water " . Water was pulled , the mission was completed . The Noah's Ark was located in Mount Judi and the cruel , tyrant people community was removed from God's respect.

To settle Judi of Mount Ararat was the wisdom of people . The wisdom was presented to people by God . In this way the life refreshed . Noah's wisdom wasn 't drowing to a close . God gave the assembling of the skies and all the lands to noah . So whole of worlds were drown in the light .

The result : The last period of Noah's era . The thousand years after Noah's period . We live in Noah's period . The more we behave ourselves obsinately and boastfully, the more we are very small compared to our greed . The disbelievers are who against of God . Who are able to avoid God to deny them ? The disbelievers disappeared in their faults and will evanesce .

The mankind lives in the last deferment period .

Key words : *The Noah's flood , The Noah's Ark people , Mount Agrı , Judi.*

ALLAHIN LÜTFÜ: NUH'UN (as) GEMİSİNDEN AĞRI DAĞI MEKANINA KAVUŞMA YÜCELİĞİ

Ebulfez EZİMLİ*

GİRİŞ

Selamun ela Nuh'in fi-l alemin—
Alemler içinde Nuh'a Selam olsun
('Saffat' suresi, aye:79)

Nedir bu Alemler denilen? Alemler Allah-Tealanın yaratdığı on sekkiz min alem demektir. O alemlerden biri de Yer Alemidir. Yer Alemi Alemler içinde seçilen Alemdir. Nuh as. da o seçilen alemin seçkin bendesi ve Allah'ın elçisidir.

Nuhla bağlı üç zaman var:

1. Nuh'a kadar mühlet zamanları:
2. Nuh zamanının mühlet zamanları:
3. Nuh'un vefatından sonraki zamanların zamanları- bu zamanlar da Nuh Erasının zamanlarıdır.

Allah-Teala Öz elçisini o Alemler alemine-Yeryüzüne göndermiştir--Yer Aleminin şerefi için: Allah dergahında eşrefli olan insanın-beşerin necatı için. Yer Alemi – bilavasite Nuh (as) alemi oldu. Nuh as. Nuh özü de bir Alem oldu. Bütün Alemler aleminde Allah'ın rahmeti oldu Nuh'as-a: beşer kendine kaytarıldı. Gök alemi te Nuh aleyhisselama hizmette oldu.

Yalnız Hakk'a bağlı olanlar Necat taptı. Bütün dağlar gibi, Ağrı Dağı da Hak mekanı olup: Allah-Teala insana en uca yücelikler vermiştir- nankör oldu insan. Hakka bağlı olan İnsan da bir Ağrı Dağıdır: Dağ Dağa laik olar: Takvalı İnsan onu yaratan Allah'a ve Allah'ın Peygamberlerine Laik olar.

Ağrı Dağı Nuh aleyhi selamın Tufanını bekliyordu. Nihayet ki, "kaynadı tendir"(-Hud,40), sular coştu, Yeryüzünü cahillerden, asilerden kurtarmağa kalktı; Yeryüzü suları ile ve Sularda gerg olmamak için hazırlanan gemi-Nuh'un/as/ Gemisi ile Takvalıların yüceliği aşkına kavuştu: yücelik Ağrı dağı ile onda mesken tutan insanlara Allah'ın rahmet ve merhametinden gelen bir kavuşma alemi oldu... Bununla Ağrı Dağı Dünyanın: beşer aleminin merkezi oldu: dünya Ağrı ve ona mahsus olan mekanlarda karar taptı.

"Türklerin tarih boyunca dağları sadece sığınılacak bir mekan olarak değil, kutsal bir mekan" (Prof. Dr. Horata) aliliğindedir. Ağrı bir ucalık-yücelıktır: adının özünde bir alilik-yücelik var: harfi manada değil, ilkin ve manada Tanrı anlamını veren bir başlanğıçtır

Ağrı Dağı ile Türklerin tarihinin kesişmesinin eskilere dayandığını belirten Prof. Dr. Horata, "Tanrı Dağı'nın eteklerinden gelen Türk boyları Anadolu'da karşılarına çıkan bu dağa Yakut Türkçesi'nde "Tanrı" anlamına gelen "Ağr" adını vermiştir" dedi.

Ağrı Dağ-- Mekan ve Zamanın Kavuştuğu Ucalıktır. Ağrı Dağı'nda mekan mekana kavuştu: zaman—zamana: zamanın yeni yaranışı oldu Ağrı Dağı: öten zamanlardan haber kaldı: gelecek zamanın haberi verildi. Ağrı özü Yerküresinin nefesini özüne kaytardı. Yerküresinin gezebini-kazabını yatırdı Ağrı Dağı. Hayat Ağrı ve çevresiyle yeniden başladı: beşer evladı imansızlıktan, telaştan kurtuldu.

Geminin oturuşu ile Mekan da kendine geldi: zaman da. Her iki varlıq insana verildi. Mekan da insana verildi: zaman da. Zaman mühlet olarak: insana—Nuh aleyhi selama ve Gemi ehline verildi. İnsan zamandan da

* *Doç. Dr. Ebulfez EZİMLİ, Nahçıvan Devlet Üniversitesi ve Nahçıvan Müellimler Enstitüsü Öğretim Üyesi, Nahçıvan/AZERBAYCAN, e-posta: ezimliebulfez@yahoo.com.tr*

büyük oldu: mekandan da. Niye büyük oldu? Çünkü Allah o büyüklüyü ve üstünlüğü verdi. Ve bu bu üstün olma ile dünyanın yeni zamanı başlandı: Dünyanın her yer zamanı başladı, hem- Gök zamanı.

Ağrı Dağı özünde Yeryüzünün bütün fasıllarını yaşatan bir sırra maliktir. Zaman gelecek, beşer evladı ona kavuşacak: hayat devam edecek. Ağrı Dağı deniz seviyesinden 5137 metr yüksektir. Ağrı Dağı yükseklik remzidir: böyle demek olarsa, Gök boydadır Ağrı Dağı. Yerle uygunluğundan bahis etsek, Ağrı yerler sular koynunda olduğu zaman Yer boyda idi. Ağrı ucalıktır: biz ona bakıyoruz bu yğcelikten, o da bize. Biz ondan görürük dünyanın vüqarını: bizim milletin yigitliyinin simvoludur; bu halde deyek ki, sembol sembola karışıb: ve bu halde-Ağrı Türkün Türk de Ağrı Dağı'nın sembolüdür.

Ağrı dağı -- ***Dağlar Dağıdır***: onun hatırına yaratılmıştır bütün dağlar. Zaman gelecekdi- Gemi Ehli ona sığınacaktır: o zaman diğer dağlar da ad-san alacaklar. Ve Allah-Tealanın lütfündendir ki, Ağrı Dağı-- Süphan Dağı, Tendürek Dağı, Hama dağı, Aşağı Dağ, Karadağ, Aladağ, Mirgemir Dağı, Gemçi dağları, Mergezer dağları, Tahir dağları, Solhan dağları, Mızrak dağları gibi silsilevi ucalıklara da nişan tutup. Bizim taraflarda—Nahçıvan mekanklarında Güneş Ağrı Dağı silselesinde batır. Güneş'in doğuşunun ilk müjdesini de Ağrı Dağı verir: Güneşin ilk zerreleri Ağrı dağında görünür. Ağrı Dağı Nuh eyyamından, Sümerlerden beri, bütün zamanlarda ve uygarlıklarda Türkün mekanı olub ve olmakta da devam ediyor.

… Ve Ağrı Dağı Dünyanın merkezidir.

Yeni başlangıçla, Ağrı Dağı Nuh aleyhi selamın dağıdır. Ağrı, nasıl değerler, Nuh (a) ile bereket taptı: Gemi Ağrı'nın Cudi'sinde kanat serdi. Cudi sözünün mana yükünde Ağrı yükü var: Cudi bollu-bereketli mekan demektir. Bu: adi bir mekan deyildir: şimdiki Anadolu, Ecem-Azerbaycan- Suriye, İrak mekanları idi Cudi Mekanları—Ağrı Mekanları. Bütün dünya Ağrı'nın ve onun Cudi'sinin Mekan ve Zaman necatından necat taptık, yaşadık. Dünya Ağrı Dağ ile yenilendi-tazelendi. Beşer necata çattı Ağrı'da: Gemi Ehli Gemi mekanından göçtü, Ağrı Dağı mekanlarında Mekan ve Zaman taptı.

Ve bir tespitte denildiği gibi, "Tarih boyunca Ağrı Dağı, Doğu Anadolu, Kafkasya, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran bölgelerinde kurulan uygarlıkların gelişerek yüksek bir seviyeye ulaşmasında esin kaynağı olmuştur. Anadolu ve Türk Dünyasının en büyük güç ve zenginlik kaynağı olan Ağrı Dağı, somut olmayan kültürel mirasın da ortak noktasını oluşturmaktadır". http://www.haber7.com/kultur/haber/328741-turk-kulturunde-agri-dagi-sempozyumu/

Ağrı Dağı insandan kadimdir. Nuh aleyhi selamın Tufanından sonra Ağrı Dağı ve çevresi Yeni Dünyanın merkezi oldu. Onda yeryüzünün bütün fasılları karar tapıp: yaz-yay-payız-kış onda iç-içedir, canlıdır, her zaman görünür. Ağrı Dağı tabiatı ile insanın tabiatı arasında bir ruhi bağlılık var. İnsan da Ağrı Dağı gibi yaşayan ve var olma missiyasını, cevabdehliğini üstlenen canlıdır. Başka sözle, insanda da yaz-yay-payız-kış var… gece var: gündüz var…ay var, yıldız var… bunlar tasavvuf ilmini oluşturan bir formunalardır. Tasavvufta var olmanın formülüdür ki, Seyyid Ali İmadeddin Nesimi deyib**:**

Mən mülki-cahan, cahan mənəm mən!
Mən həqqə məkan, məkan mənəm mən!

… Mən cümlə cahanü kainatam, Mən dəhrü zaman, zaman mənəm mən!

İnsanın eşqde makam tutmasının formülü böyledir:

İnsan-Men-Mekan-Cahan-Kainat-Dehr Zaman.

Bu anlamda: her ne ayda, yılda var idiyse, o olma, yeni oluşum oldu, Ağrı'ya geldı: ağırlandı…Bu oluşum ne idi? Bu oluşum Aşk idi: Aşk insandadır, İnsan –Aşkta. Bu, başlanğıca, evvel ve ahire bağlıdır. Başlanğıc İlahiden gelmedir ki, onun adı-- İlahi Aşktır.

İlahi Aşk Bütün Yerleri ve Gökleri, On Sekiz Bin Alemi kapsamıştır.

Aşk Tutumunun Kürsüsü Bütün Alemleri Öz içerisine almıştır: bu, Allah'ın Dergahında Makam tutup. İnsan da o alemlerden biridir ve onun adı --Beşer Alemi. İlahi Aşk başlanğıc ve devam etmedir; devam etmenin hükmü altında olar insan; eger o hükme uymazsa, onda aşk karar tapmaz, onun yerini kin ve nefret, bencillik ev zalimlik tutar: zalimleri de Allah kendi zülümleri içerisinde boğar. Nuh Tufanı ve Nuh sular da bu yüzden yeryüzünü küfrden temizlemeye emir edildi.

Beşer alemi kendi-kendine olacak bir alem değil: Allah'ın Kudretine bağlıdır ve Beşer bir an da bele nezaretsiz değil. Ona göre Allah-Teala beşer evladına onların içerisinden olan bir peygamber gönderir. Gönderir ki, haberdar etsin insanı Allah'ın hükümleriyle, insan rahmet ve merhamet olaraq verilenleri anlatsın onlara. Nuh aleyi selam insana ne kadar söz dediyse, insan kulakardına vurdu. Nuh ayyamını kavimleri dinlemk istemedi, sağırlığa koydu kendini, konuştu, ancak hakaret ve küfürle konuştu…

Tevrat ve Kur'an'da Hz. Nuh as. ve tufan olayından birçok yönüyle bahsedilmiştir. Beşer tarihinde ve düşünceler aleminde Hz. Nuh ve Tufan olayı Halk tefekkür ilminin ifadesi gibi nesilden-nesle geçmiş ve destan konularından olmuştur. Nakil etme, söylem, destanlaşma, nağıllaşma/masallaşma Gemi Ehli'nin Ağrıya-Cudi'ye gelişinden sonra başlamış insanın yaddaşında hekk edilmiş, yazılmıştır.

Belelikle, Nuhun Gemisi ve Ağrı Dağı yaşamın devamı olarak, hayat hikayesine dönmüştür. Ve bütün bunların hepsinin menşei Ağrı Dağı ve çevresinde yaşamı devam ettiren Gemi sakinlerinin dilinden söylenmiş, Gemi Ehli nesillerinin hafızasında ve dilinde yaşamıştır. Böylece, Ağrı sakinleri tufanla ilgili gerçekleri yaşamış-görmüş, dile getirmekle bunların destan modelini yaratmıştır. Gemi Ehlinin ve onların evlatlarının tespitleri olarak, bütün yansımalar insanın idrak ve düşüncesinin inam ve imanında etkiler yaratmıştır. Söylemler-- ehvalat-destanlar, efsaneler de bu esastan günümüze kadar gelip çıkmıştır.

Hayat hakikatları olmakla, Nuh'un Gemisi, Nuh Tufanı, Ağrı dağı ile bağlı bütün söylenişler insanın gözle gördüğü gerçeklerin ifadesi idi. Ve bütün hayat ve yaşam, medeniyet ve kültür tespitleri Ağrı Dağı mekanlarında formalaşmıştır. Nesil arttıkça, mekanlara yayılm da arttı, beşer evladı kendi hayat ve yaşamına dair gerçekleri nağıl-masal, destan, hikaye şeklinde ifade etti ve bunun sayesinde bin-bin yılların edebi-tarihinde "Nuh Tufanı" adı ile, Ural-Altaylardan, Sümerlerden bele, bugünümüze kadar gelip çıktı.

Altayların "Tufan Efsanesı" de Ağrı Mekanlarında yaranıp ve dünyaya yayılıp. Altay Türkleri'nin efsanelerinde Nuh'la başlanan bir yaşamdan bahis edilir ve bugün de haman başlangıç yaşanmaktadır. Altay Türkleri'nde, tufan efsanesi gerçek manalandırma poetikasına maliktir: en esası odur ki, Nuh as. ile bağlı olarak, dünyanın-beşer hayatının devam etmesi teorisi insanın aklının gerçekliyi derketme modelini ifade ediyor. "Tufan" Efsane-destanı adi söyleyiş tarzında deyil, yaşanmış bir hadisenin-dünya-insan ve Tanrı münasebetlerinin yansımalarıdır.

Nuh'un Zamanı ve İnsanın Küfrü. Ne geldiyse Yerin başına-insanın cahilane ve tekebbürlü düşüncesinden, iblisane amelinden geldi: Ne idi o tekebbür ve iblisane emel?

- en esası: bütün başlanğıc ve devamlı olanlar oun küfr içine kapılmasına, mevkeiine, cahilane düşüncesine, niyet ve emeline, dünyadaki bencilliğine bağlı idi. Bu manada:

- emelce küfre düştü insan, inkara düştü insan, inatta dayandı insan, imansızlıkta ısrarlı oldu insan, Allah'a isyana kalktı insan, kendini de inkar etti insan, imanı da;

- o kadar bencillik ve tekebbür libasına

büründü ki- geceni de görmez oldu insan, gündüzü de: basiretçe kör oldu, niyetçe de;

- böylece, Allah'a düşmen oldu insan, asi oldu insan, İblis hisletine büründü insan:

- kafir oldu, asi oldu, isyankar oldu; her ne oldusa, kendi olmadı, nefs isteklerine bürünmüş şeytan oldu.

Şeklen insan cildinde olanlar Allah-Teala'nın gönderilerine dil uzattılar, Allah-Teala'ya,, Nuh aleyhi selama düşman oldular. Allah da onlara düşmen oldu: "her kim Allaha, onun meleklerine ve peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşmandırsa, şüphesiz, Allah da kafirlere düşmandır' ('Bakara', aye-98)

Allah-Teala insanlara necat vermek için peygamberi Nuh aleyhi selamı gönderdi: sabırla imana çağırdı onları Allah; ancak onlar inatla Nuh'a /as. alay ettiler: gelecek belaya-cezaya güldüler, onu yalanladılar, belaya doğru yürüdüler: "Nuh kavmi tekzip etmiş ve bendemizi (Nuh'u) yalancı sayıp: "Bu, divanedir"-demişler. Ona yasak edilmiştir" ("Kamer suresi, aye 9).

Bütün varlıkları yaradan Allah'ın lütfu gör ne kadar geniştir ki, O-nu inkara kalkanlara da mühlet verdi: belki, ağıla dolalar, idrak edeler, imana geleler, zülüm boyunduruğundan kurtulalar. İnkar içinde fesatlar türetmekte ısrar ettiler. Her inkarcı kendini inkar etmiş haldadır: lakin hem de o inkarcı kendini helak edecek bir haldadır.

Allah inkarcılara necat vermez. İnkar-kendini inkardır: kendinin imansızlığının takdimdir: inkar, estağfurullah, Allah'ı inkar etmek demek değil; kendi kendini inkardır. Allah'ı inkar edecek bir varlık var mı? Asla, ola bilmez. Nuh'un bedduası-necata çağırış oldu. Gemi hilas etmek için Tufandan evveldir. Eslinde Tufan da Gemiden evveldir.

Tufan da bekliyordu—küfrü yok etmek, imanı kurtarmak için bekliyordu. Tufan Allah-Teala'nın hükmünü ve Gemini bekledi: Nuh da bekliyordu: vaadin çatacağı zamanı bekliyordu. Allah, Nuh'a o günün geleceğini haber vermiştir. Gemi de Tufanı bekledi. Bekledi ve gelip çıktı o gün: sözsüz ki, "her sayılan biter, her beklenen gelip yeter"(Ali ibn Abitalib as.)[3]. Deryalar Tufana teslim edildi. Gemi de necat Deryası oldu. Nuh as. binden elli eksik zamanda imana çağırdı imansızları, ancak ona karşı kin püskürdüler. Tufan Nuh eyyamı insanları için Necat ve Helak Vesilesidir. Kamer Suresinde deyilir: tufan muminler için bir seadet: kafirler-tuğyan edenler için bir felakettir. Nuh eyyamı-- inkarcılar için onları kendi küfürlerinde batıran eyyam oldu.

Nuh zamanının inkarcıları kendi nefslerinin tastıkında idiler. Nefsi tastık edenler Nuh'un tufanının ehlidir. Önceden Nuh zamanının ehline haberdar edilmiştir: "Öz kavmine gönderdik Nuh'u elçi olarak. "Ne kadar ki, ağrılı bir azap gelib çıkmamış, qövmine haberdarlık eyle"-söyledik ona" ('Nuh' suresi, 71). Lakin olmadı. "Nuh dedi: "Rebbim! Hakk yoluna çağırdım gece-gündüz gövmümü. Çağırdıqca imandan qaçardılar. Suçlarından geçesen deye, her defe hakk yoluna çağıranda onları, barmklarını kulaklarına tıkadılar, paltarlarını başlarına çektiler, inadlarından dönmediler, arttı tekebbürleri"('Nuh' suresi, aye: 5-7).

Nefsi inkar edenler Nuh'un Gemisinin ehlidir. Nuh'un gemisi hilas olanların: necat bulanların imdad menzili oldu: haman zaman *o manzilde Yerler ve Gökler de yerleşmiştir*:

Yerler de Gökler de Nuh'un Gemisine sığınmışlar. Gemi alemlere sığmadı_ alem Sulardan ibaret idi. Sular Nuh'a bir bahşiş olarak eta edilmiştir. En kadim menbeler insanın gördüğü ve söylediği bilgilerdir. Hz.Nuh'un zamanından söylenen ve yayılan söylemler insan ağlının heyreti üzerinde köklendi. Nuha vurğu: gavmine vurğu var, Nuha savaşlar var. Nuhun mücadilesi beşer evladının cahiliğine karşı idi. Cahillikten oğlu da kafir oldu.

"Biz Gökün kapılarını sel gibi akan bir yağışla açtık. Yeri yarıp bulaklar kaynattık, nihayet, sular ezelden müeyen edilmiş bir iş için bir-birine kavuştu"(Kamer suresi,aye 11-12). Böylece, Allah-Teala inkarcılardan kısas almak için Tufandan suları çıkarır, sulardan fırtınayı doğurur. Tufanda tufan var: sularda necat ver. Sular- gök suları, yer suları idi. Bunlar Nuha imdad olarak gönderildi, Nuh suları idi. Nuh suları ve Nuh Tufanı—bir-birinden doğdu. Nuh sularından Tufanlar kalktı: Tufanlar suları çıkarttı. Nuh sularında deryalar var. Deryalarda derinlikler var, derinliklerde iman var. İmanda necat var, necatta Nuh var, Nuh'ta hayat var: beşerin sevgisi var: Nuh'ta hikmetler devam ediyor: Yerlerin-Göklerin necatını Nuh'a armağan etti Allah.

Nuh'a hatır olarak, bütün alemleri öz nuruna kovuşturdu Allah. İnkarcılara göre Allah Kendi yarattıklarına- Alemlere son vermez. Her inkarcı kendini inkar etmiş haldadır: lakin hem de kendini helak edecek bir haldadır. Allah inkarcılara necat vermez. İnkar- kendini inkardır: kendinin imansızlığının takdimdir: inkar, estağfurullah, Allah'ı inkar etmek demek değil. Allah'ı inkar edecek bir varlık var mı? Asla ola bilmez. Bütün varlıkları yaradan Allah'ın Lütfü gör ne kadar geniştir ki: O'nu inkara kalkanlara da mühlet verir. Ancak yola gelmediler onlar: İnkarcılar--Allah'ın taktir ettiklerini inkara kalkanlardır-Allah'ın onları inkar etmelerinin karşısını kim olabiler? Allah'ın nazil ettiyine uyğun hüküm vermeyenler zalimdir-değilip.

TUFAN VE GEMİ..

Tufan Nuh aleyhi selama verildi ve Allah'ın emri ile onunla kalkan suları yeryüzünü sardı. Hz. Nuh'un Gemisi ve Tufanı – necat gemisi ve necat tufanıdır. İmansızlar heç bir nişan ve alamet anlamırlar. Budur, Nuh "gemini düzeldir, ümmetinin eyan-eşrefi ise yanından ötüp geçtikçe onu maskaraya koyuyordular. Nuh onlara nişan verir, ancak gözleri tutulduğuna göre anlaya bilmirdiler. Nuh onlara diyordu:"Eger siz bizi maskaraya koyursunuzsa, biz de sizi siz bizi maskaraya koyduğunuz gibi, maskaraya koyacağız"(-Hud', Aye, 38).

Necat, hilas Tufan ve fırtına ve onlarla gelen, sular- necat oldu Gemi ehline.

Sular Nuh'a bir bahşiş olarak eta edilmiştir. Allah-Teala, rahmet olarak, Nuha ve Gemi ehline necat kapılarını açtı. "Kamer suresinde denildiği gibi: "Açtık Gökün kapılarını, Gökten leysan yağdı yere. Bulaklar kaynattık yerin yarıklarından. Allah'ın emrini yerine yetirmek için gökle yerin suları birleşip axın oldu. Ahşaptan, Mıhtan kayırılmış bir gemiye bindirdik Nuh'u"(aye-11-13).

Tufan da bir necattır. Gemi Tufandan evveldir, Tufan da Gemiden. Tufan Gemini bekledi, Gemi de - Tufanı; deryalar Tufana taslım edildi, Tufan da- deryalara; Gemi Tufana ve dryaya kavuştu, Tufan da, deryalar da Gemi'ye. Allah, Tufandan suları çıkarır, sulardan fırtınayı doğurur; Tufanda tufan var: sularda necat ver: bu, Nuh sularıdır. Nuh sularında deryalar var. Deryalarda derinlikler var, derinliklerde iman var. İmanda necat var, necatta Nuh var, Nuh'da hayat var: beşerin sevgisi var, dünyanın ihtiramı var. Mekan Nuh'la ve bütün gemide olanlarla şereflendi.

Nuh'ta (a) hikmetler devam edyor: Yerlerin-Göklerin necatını Nuh'a(a) armağan etti Allah. Nuh(a) hatırına bütün alemler öz nuruna kavuştu. Her inkarcı kendini inkar etmiş haldadır: lakin hem de o inkarcı kendini helak edecek bir haldadır. Bütün varlıkları yaradan Allah'ın lütfü gör ne kadar geniştir ki: O'nu inkara kalkanlara da mühlet verir.

Hz. Nuh (a.) zamanının inkarcıları kendi nefislerinin tastıkında idiler. Nefsi tastık edenler Nuh'un(a) tufanının ehlidir. Nefsi inkar edenler Nuh'un Gemisi'nin ehlidir.

Gemi Dünya modeli olarak, büyük idi. Bütün beşer dünyasının hilas-kurtuluş Mekanı olan Gemiye yerleşti Yeryüzü. Nuh'un gemisi hilas olanların-- necat bulanların

da menzili oldu: haman zaman o manzilde Yerler ve Gökler de yerleşmiştir: Yerler de, Gökler de Nuh'un Gemisi'ne sığınmışlar.

Nuh-Tufan-Su-Gemi varlıkları birlikte Hakk divanının hükümlerini yerine yetirir. Bu anlamda, inkar edilmiş kimseye –Nuh'a /as. mükâfat olarak verilen Gemi insanın necatı oldu.

Gemi alemlere sığmadı— ancak alemler gemiye sığdı. Alemler Sulardan ibaret idi. Sular gelecek, imansızların necat yolları kapanacak. Sular gelecek, Nuh'a /as. Ve onun gemisinde olanlara imanlarını müjdeleyecek: Allah, necatı Nuh'un /as. Tufanı-Suları ve Gemisi ile verecek Nuh'a ve onun taraftarlarına zaman ve mekan verecek. İlk mekan— Gemi oldu, Gemi mekanı ile İnsanlar ve Gemide olan bütün canlılar AĞRI-CUDİ Mekanlarında mekan aldılar.

Gemi necat Deryası oldu."15-Danılmış (inkar edilmiş) peygambara yardım olarak gözümüz önünde yüzürdü gemi. 16-Biz bunu eledik ki, ipret ola sonrakı nesillere"(Kamer suresi) Necata kovuşma mekanı: Ağrıdağ. Gemi mekanından Ağrıdağ mekanına. Yer de bir Gemidir. Bu geminin her şeyi vardır: Gökü vardı, gecesi, gündüzü, akşamı-seheri, milyon-milyon canlısı, insanı vardı.

"Nuh dedi: "Gemiye binin. Onun getmesi de, dayanması da Allah'ın adı iledir. Hakikaten, Rabbim bağışlayandır, rahm edendir" ('Hud',Aye: 41). Ve "Gemi onları dağlar gibi dalğaların içi ile apardı"('Hud',Aye:42)

Altay Tufan Efsanesine göre, Sel bütün yeryüzünü ağuşuna alan zaman Tengiz (Deniz) yerin üzerinde hakim idi. Alt manada bunun en ilkin bağlılığı var: her şey Tanrı hükmü altında idi. Böyle bir varoluşta –Tengiz hükümranlığı zamanında Nama adında bir erkek yaşardı. Nama'nın üç oğlu vardı: birinin ismi Sozun Uul, ikincinin ismi Sar Uul ve üçüncüsü Balık adlanırdı. Tanrı Ülgen Nama'ya bir kerep -tahta sandık hazırlaması haberini verdi.

Nama, sandığın yapılmasını oğlanlarına havale ettii. Onlar kerepi bir *dağ üzerinde* hazırladılar. Kerep hazır olandan sonra Nama, oğlanlarına söyledi ki, geminin köşelerinden yere bağlasınlar: bu bağlantı da sekiz halatla edilsin ve her halat da seksen kulaçtan olsun. Sözsüz ki, bu suyun seksen kulaç yükseleceğinin işareti idi. Nama, ailesi ve çeşitli hayvanlar, kuşlar da kerepe dahil oldular.

Yeryüzünü sisler, katı karanlıklar bürüdü: dünya vahimli bir hala tüştü. Gökten gelen ve Yerden fışkırıp kalkan her yeri öz ağırlığı altına aldı-- bu yedi gün sürdü, su seksen kulaç yükseldi. Yedi günden sonra yere bağlanan halatlar koptu, kerep bağlandığı yerlerden suyüzüne kallktı ve yüzmeye başladı. Dahi bir yedi gün geçti, Nama büyük oğluna kerepin pencereden bakıp ne gördüğünü söylemesini tapşırdı. Büyük oğul Sozun Uul bütün yönleri gözden geçir ve şöyle dedi: «Her şey suların altına batmış. Yalnızca dağların dorukları görünüyor.»

Nama da baktı ve "Gökyüzü ile sular dışında bir nesne görünmüyor" dedi. Kerep sekiz dağın birbirine yaklaştığı yerde, Çomoday ve Tuluttu dağlarında karaya oturdu.

Nama yakınlarda hayat nişanı olup-olmadığını belirtmek için önce kuzgunu gönderdi, lakin Kuzgun geri dönmedi. Sonraki gün kargayı burakıp gönderdi—o da geri dönmedi. üçüncü gün saksağanı gönderdi, saksağan da qayıtmadı. Dördüncü gün güvercini gönderdi. Güvercin ince dalla geldi. Gedip de dönmeyen kuşlardan da haber getirdi: her üç kuş geyik, köpek ve at leşi yemekle kapanıp kalmışlardı. Nama onlar konusunda böyle dedi: "Onlar şimdi ne yapıyorsa, dünyanın sonuna değin onu yapmağa devam etsinler".

Sonrakı ehvalatlarda böyle oluyor ki, artık Nama yaşlanıp. Karısı canlıları öldürmesi söylüyor, Nama bundan öfkelenir, karısını öldürür.

Nama, oğlu Sozun Uul'u da yanına alıp cennete (göğe) çıkar ve bütün gemi kahramanları orada beş yıldızlı bir yıldız kümesi-

ne--Yayık Han'a dönüşür. Yayık Han kimdir? "Yayık Han, Altay Türkleri'ne göre, insanları koruyan ve yaşam veren bir ruhtur. Ayrıca insanlarla Ülgen (Tanrı) arasında elçilik yapar. /http://biriz.biz/efsaneler/altaytufan.htm/

Tetkikatçı Hüseyin Güneş"İslam Tarihi kaynaklarına göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı" adlı kitabında Teberi'nin "Tarih" eserindeki malumatlardan da bahis ederek yazır ki, "gemi üst katında kuşlar, ortasında insanlar, altında ise yırtıcılar vardı. Geminin yüksekliği otuz arşındı. Gemi Recep ayından on gece geçtiğinde Cuma günü, Aynülverd'den kalkmış ve Aşura günü Cudi'de durmuştur; Allahın su altında kalmaya karşı yükselttiği Kebe'den geçmiş ve bir hafta etrafında dolaşmıştı. Daha sonra Yemen'e gelmiş, ardından da dönmüştü".

Gemi Mekanından Ağrıdağ Mekanına. Nuh tufanı muminlerin hilası, tuğyan edenlerin cehennem burulğanı oldu. Tufan ve sular ile kafirler ve küfür yerleri mahv edildi. Günahkarlar cezalarını aldılar. Sular her şeyi aydınlattı, daddırdı onlara.

Allah'ın rahmeti Gemi ehlini kurtardı: Allah'dan Nida geldi: "Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu" denildi. Su çekildi, iş bitirildi. Gemi de Cûdî'ye oturdu ve "Zalimler topluluğu, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!" denildi.

Allah'dan nida geldi: "Ey Nuh! Sağ-salamat en gemiden. Hayır-bereket vererik sene ve seninle olanlardan türeyen ümmetlere. Ancak o ümmetlerden eleleri de olacak, bir müddet yaşatarık, sonra ağrılı bir azaba uğradarık onları"('Hud',aye.48).

Ağrıda-Cudi'de Makam tutma—İnsanın hikmeti oldu: hikmeti Allah-Teala bahış eledi insana. Ağrı'da mekan tutduktan sonra hayat necat tapır. Nuh'da (a) hikmetler devam edyor: Yerlerin-Göklerin necatını Nuh'a(a) ermeğan etti Allah. Nuh(a) hatırına bütün alemler öz nuruna kovuştu.

Bu kavuşum-alışım,Yeryüzünün ve insanın yeni yaşama başlaması idi. Nuh ve onun taraftarlarını da bu yüzden ağırladı Ağrı Ağrı. Ağrı Dağı üstegel Nuh'un /as/ Tufanını da ağırladı. Üstegel- Nuh'un Gemisi ile gelen insanları ve oradaki hayvanları, kuşları, bir sözle bütün canlıları da ağırladı. Ve sözsüz ki, Allah-Teala'nın Lütfü'nden idi bu ağırlanmak…

Ağrı Dağı ve Nuh as. Tufanından-- Gemi necatından sonra, Yeryüzü necatı geldi; bununla insana yeni irade geldi, yeni güç geldi, yeni düşünce geldi, yeni heves-istek geldi… ve böylece, İnsanın irade ve tefekkür ilminin icatları da Ağrı yaddaşı ile yazıldı…

Hz. Nuh ve Tufan olayı dünyanın insanla, insanın da dünya ile bağlı olan yeni ve yeni olduğu kadar da en önemli mazmun ve yaşam döneminin temelini koydu: Beşerin özünü anlamak ve anlatmak bakımından yeni zaman dönümlerini başlattı; nasıl desek, dünya ve insan yeni zaman yaşamlarına kavuştu.

Nuh ve Gemi ehli Kadim dünyanın Yeni zamanına kadem koydu.

Kur'an'da Hz. Nuh'un gemisinin Cudi dağına oturduğu bildirilmiştir. Tevrat'ta ki ifadeler ışığında da tufanın Mezopotamya bölgesinde olduğu yorumları yapılmıştır. Tufan her hansı bir mekana ve ya araziye ait değildi:

Tufan bütün Yeryüzünü bürümüştür; Tufan suları getirmiştir: suların tufanı idi: hem de Nuh'un Tufanı gibi gökleri ve yerleri kapsamıştır. Demek ki, Allah-Teala bütün suları da, tufanı da Nuh'un ihtiyarına vermiştir: sular bütün Yeryüzünü ağuşuna almıştır. Her yer suların altında kaldı. Yaratılış destanında da tasvir edildiği gibi: her yer su idi. Sular iki emri yerine yetirdi: birincisi, küfür ehlini kendinde kerg eledi, ikincisi Allah'ın emri ile iman ehlini korudu. Sudan sular doğdu, suyun çekilişi ile yeryüzü kendine geldi+ hayatı oluşturdu+ hayattan yeni hayat doğurdu…. beşer yaşamının yeni yeni zamanları başlandı.

Ve böylece, Tufan, sular Nuh'a as. ve ona sığınanlara imdat oldu: bir kavmi mahv eledi, bir kavmi yaşattı. Necat yaşamdadır: bu, iman ehline bir rahmet olarak verilen bahşiş idi. Cudi Dağı'ndan bahs ederken Hanife Koncu, *Klasik Türk Şiirinde Hz. Nuh ve Tufanı adlı yazısında gösterir ki,* Abdulkerim Kuşeyri "Kuşeyri Risalesi" adlı eserinden böyle bir fikri öne çekiyor ki, "Allah-Teala Nuh kavmini tufanda boğunca bütün dağlar semaya doğru baş kaldırmışlar, sadece Cudi Dağı baş eğmiş ve tevazu göstermişti. Onun için Allah Teala bu dağı Nuh gemisinin karakgahı kılmıştı"

Umum Türk Halk ilminde- mitolojide tufan ile ilgili yaranan destan-hikaye örnekleri Ağrı merkezlerinde yaranmış ve kadim dünyanın tarihi simasını bezemiştir.

Nuh erasının sonrakı mühleti. Beşerin -- iman ehlini bin-bin yıllardır yaşadığı zaman Nuh ve onun kavmi ile tazelendi, önceki yaşamı devam ettirdi.

Nuh'un vefatından sonraki zamanların halı beşere has olan zaman biçiminde devam etti ve devam edir. bu zamanlar da Nuh Erasının zamanlarıdır. Bu zamanlarda da çok kavimler oldu ki, kendi küfür ve imansızlıklarına kapıldılar ve kapılmaları ile de Allah onların kendilerinin kazandıkları cezalar ile cezalandı. Meselen, Ras kavmi, Samut kavmi, Ad kavmi, Firavun, Lut'un kardeşleri, El-Eyke cemaatı, Tubbe kavmi- "her biri danmıştı peygamberlerini" ('Kaf' suresi,13). Allah da dananları, ve inkarcıları kendi inkarları içerisine salıp kahr eledi

Biz Nuh Erasında yaşayırık: biz çok-çok kiçikiz – kendimizi na kadar dikbaş aparsak da- bu bize büyüklük demek değil: kendini kendi nefsinde büyük bilenler küçüklerin küçüğüdür: 'summe radadnahu fi efsele sefilin'- sonra onu sefillerin sefili (aşağıların aşağısı) ettik'(Tin suresi,aye-5). Sefillik rezillik ve alçaklıktır. Biz kendimizi ne kadar dikbaş-bencil aparsak ta miskin ve zeliliz: dik başlık bizim tekebbürlü oluşumuzdan ireli geliyor, tekebbürlü olma –üstün, güçlü olma demek değil: fayda vermez.

Kendini kendi nefsinde büyük bilenler küçüklerin küçüğüdür:

Beşer sonuncu mühlet zamanında yaşıyor. Şimdiki zamanda İnsan necat aktarışındadır; sabitliğini itirib-kayb edib insan. Ferec Duasında ifade edildiği gibi: bir feryat, hasret yangısı içerisindedir insan:

"Allah'ım! Zulüm çoğalmıştır ve gizliler açılmıştır. Kapalı perde kalkmıştır ve ümitler yok olmuştur; yeryüzü daralmış, gökyüzü senin rahmetinden mahrum kalmıştır.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Kur'an-i Kerim ve Meali.

Kur'an-Kerim (Neriman Kasımoğlu'nun çevrisinde).

Bulut, E.Mühsin, Nuh'un Gemisi'nin izinde uzun bir yolculuk. Ağrı,2017.

Keleş, Hüseyin, İslam tarihi kaynaklarına göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı, İlahiyat-Ankara, 2014.

Kaya, Faruk. Ağrı Dağı. Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları:15; Ağrı, 2017.

Kuseyri, Abdulkerim, **Kuşeyri Risalesi**, Haz. Suleyman Uludağ, İstanbul,1991.

Koncu, Hanife. *Klasik Türk Şiirinde Hz. Nuh ve Tufanı.* **Bulut, E.Mühsin, Nuh'un Gemisi'nin izinde uzun bir yolculuk. Ağrı,2017**

Nesimi, İmadeddin. Seçilmiş eserleri. "Lider",-Bakı-2004

Türk Kültüründe Ağrı Dağı Sempozyumu. / http://www.haber7.com/kultur/haber/328741

Efsaneler: Altay- Tufan. http://biriz.biz/efsaneler/altaytufan.htm

MEANING OF ARARAT CONCEPT OR SPECIFIC LOCATION OF ARARAT MOUNTAIN

Hüseyin GÜNEŞ*

ABSTRACT

Ararat word used as a country in the Torah (II. Krallar, 19/37; Yeşaya, 37/38), a Kingdom (Yeremya, 51/27) and the name of a mountain range located in this country (Tekvin, 8/4). Accordingly, in the Torah nation known as Ararat in history name of both tribe as known Urartu and state, for to Van City being center, that it founded in years of 1000 B.C. The word "Urartu", which is the original "Uruatri" in Assyrian language, has the shape of "Ararat" in the Hebrew manuscripts of the Torah. The word Uruatri means mountainous region and high country. This name first appears in the records of Salamasar I, the king of Assyria from 1274 BC and it refers to the mountainous region in the south-eastern part of Lake Van, not a certain state and ethnic group. Therefore, it is more accurate to understand the expression "mountains of Ararat" in the Torah as mountains in the south of Van Lake or one of them instead of today's Mount Agri (Sami, 1889: I/72; Streck, 1978:152; Tanyu, 1988:481; Best, 1999:41; Belli, 2007:4-21; Heidari, 2009:58-61; Palabıyık, 2007:165-166).

In the works of the authors such as Nicolas de Damascus (A.D. I century), Palestinian Eusebios (A.D. 265-340), Saint Jerome (A.D. 331-420) and Isidore de Seville (A.D. 570-636) they have been informed that Noah's ship has been placed in the Ararat Mountains in the "Armenie" region. On the other hand, Faustus de Biyzance (a.d. 318-395), Bishop of Saint Jacques in Nisibis who penned Armenian's history, in order to see the Ark describes his trip to mount "Sararat" which is said to be present on Cudi. Saint Jacques prayed to God to find the ship in Saratarat Mountain where he went with a group of people who knew the region; but did not encounter the ship despite all his searches, brought to Nisibis a piece of wood he found on the grounds that it belonged to the ship of Noah, and opened this piece of wood which he protected to the public.

In addition, the fact that the Armenians have extended the borders of the state from time to time to the southern regions, including the Cudi Mountain, suggests the possibility that Cudi (Sararat) is meant "Ararat" mountain, which is mentioned in the sources mentioned above. Indeed, the Byzantine Emperor Heraclius (610-641) visited the village Tsamanên (Semânîn) which believed to have been founded by Noah after the deluge and located on the slopes of Cudi. (Sandalgien, 1917:I/130-138; Aksoy,1987:176-180; Musaoğlu, 2005:215-219.)

In Gregorian XII. Century, the information given in travelogues belonged to Jews named of Benjamin of Tudela and Rabbi Petachia of Ratisbon who traveled the world of Islam illuminates us about the meaning implied in the concept of "Ararat" among the Jews. When

* *Associate Prof. Hüseyin GÜNEŞ, Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Islamic History, Şırnak/ TURKEY, e-mail: huseyingunes@sirnak.edu.tr*

Benjaminfrom Tudela (2009: 66-77) speaks of Cizre, he tells that it is in the skirts of Ararat and is surrounded by the waters of the Tigris river, conveys the following information on the subject: Four miles from the city, there is a place where the ark of Noah sits. A synagogue built by Ezra near the place where the ark sit, still there. The Cizrean Jews, who number 4,000, go there to worship on the 9th day of the hunting season. Rabbi Petachia of Ratisbon (2009: 138-139, 144, 160-162) in addition to using the concept of Ararat as a country name, it likewise describes Ararat as the mountains near Nisibis and offers information about the surrounding Jewish population and places of worship.

While talking about Babylon, the traveler who brought it back to Ararat expresses that the Ararat mountains are five days away from Babylon and conveys the following details: "The mountains of Ararat are very high. There is a high mountain behind four mountains which face each other in pairs in a row. Noah's ship passed through these mountains and never came out again. The mountains are full of bushes and other plants. The manna occurs on these plants when the dew falls. People can get manna together with the thorns and plants they fall on because it is so hard. Manna as white as snow becomes sweeter than honey or any other sweet when boiled with plants. They gave a few manna, which resembled small wheat grains, to rabbi for taste. They melt in his mouth. It was so sweet he could not bear it a while later that after diffuse in all his limbs."

In the sources of Islamic history, the expression "Cudi" is used to mean the place where the ship of Noah descends. "Gebelu'l-Hâris" used for refer to big Mount Agri, and "Jebelu'l-Huvayris" used for refer small Mount Agri. These names given for memory of two Muslim conqueror who join the conquest of the region and first persons to step into the foretold region named Hâris b. Amr el-Ganavî and Huvayris b. Ukbe el-Ganavî (Yâkût, 1977:II/205).

The Muslim geographers who have studied the geography of the Eastern Anatolian region and traveled through the region have included stories and rumors circulating in the ears which both in connection with the region's mountains and the Agri Mountains. But they have not found any connection with Noah's flood and these mountains (Güneş, 2014:135). This leads us to the fact that at that time both the Islamic geography and the Erminiya region did not yet have a established idea that relates the Ararat mountains to the Noah flood and therefore the Ararat concept. It is not possible to say that Muslim authors have deliberately carried such a belief. Because the Islamic sources who conveyed various opinions and rumors about the subject would not hesitate to relate it if there was a different thought in this matter.

The appearance of Agri Mountains in connection with the concept of Ararat was took place in the late Ottoman period. It is understood from this instead of scientific search that it has some political objectives aimed at breaking apart the Ottoman lands.

Key words: *Ararat Concept, Ararat Mountain, Cudi, Ottoman Lands.*

ARARAT KAVRAMININ MEDLULÜ VEYA ARARAT DAĞI'NIN SPESİFİK KONUMU

Hüseyin GÜNEŞ*

GİRİŞ

Ağrı Dağı, Yakut dilinde "Ağr", Selçuklu Türklerinde "Eğri dağ", bazen de "Ağır dağ"; İranlılarda ise "Kûh-i Nûh" isimleri verilmiştir. Araplar, Büyük Ağrı Dağı'ndan "Cebelü'l-Hâris", Küçük Ağrı Dağı'ndan "Cebelü'l-Huveyris" adıyla söz etmişlerdir. Ermeniler ise bu dağa "Massis" veya "Masik" derken, sadece Batı coğrafyacıları "Ararat" demektedirler. Ağrı Dağı'na Ararat denmesi, Nûh'un gemisinin tufandan sonra oturduğu dağın Tevrat'ta "Ararat dağları" diye adlandırılmasından ve Ararat'ın Ağrı Dağı ile aynı sayılmasından kaynaklanmaktadır. Ararat kelimesi, Tevrat'ta bir ülkenin (II. Krallar, 19/37; Yeşaya, 37/38), bir krallığın (Yeremya, 51/27) ve bu ülkede bulunan bir dağ silsilesinin (Tekvin, 8/4) adı olarak geçmektedir. Buna göre Tevrat'ta geçen Ararat, tarihte hem Urartu olarak bilinen kavmin, hem de bu kavmin M.Ö. 1000 yıllarında Van şehri merkez olmak üzere kurduğu devletin adıdır. Asur dilinde aslı "Uruatri" olan "Urartu" kelimesi, Tevrat'ın İbranice nüshalarında yanlış seslendirme neticesinde "Ararat" şeklini almış olmalıdır. Zira Uruatri kelimesi hem "dağlık bölge ve yüksek memleket" anlamlarına gelmekte; hem de bu isme ilk defa M.Ö. 1274 yılına ait Asur Kralı I. Salmanasar'ın kayıtlarında rastlanmakta ve bundan belli bir devlet ve etnik gruptan ziyade Van Gölü'nün güneydoğusundaki dağlık bölge kastedilmektedir. Dolayısıyla Tevrat'ta geçen "Ararat dağları" ifadesini, bugünkü Ağrı Dağı yerine Van Gölü'nün güneyindeki dağlar olarak anlamak daha doğru olur (Sami, 1889: I/72; Streck, 1978:152; Tanyu, 1988:481; Best, 1999:41; Belli, 2007:4-21; Heidari, 2009:58-61; Palabıyık, 2007:165-166).

Bu çalışmada Ararat kavramıyla kast edilen dağın neresi olduğu yazılı tarih kaynakları çerçevesinde tespit edilmeye çalışılacaktır. Daha spesifik bir ifadeyle Ararat, günümüzde Ağrı Dağı olarak isimlendirilen dağ mıdır, yoksa Şırnak il sınırları dahilinde bulunan Cudi Dağı mıdır? Sorularına yanıt aranacaktır.

BİZANS KAYNAKLARINDA ARARAT

Nicolas de Damascus (M.S. I. yy.), Filistinli Eusebios (M.S. 265-340), Saint Jerome (M.S. 331-420) ve İsidore de Seville (M.S. 570-636) gibi müelliflerin, eserlerinde Nûh'un gemisinin "Armenie" bölgesindeki Ararat dağlarına inmiş olduğu bilgisine yer verdikleri söylenmektedir. Diğer yandan Faustus de Biyzance (M.S. 318-395)'nin kaleme aldığı Ermeni tarihinde Nusaybin Piskoposu Saint Jacques'in Nûh'un gemisini görmek maksadıyla günümüzdeki Cudi Dağı olduğu söylenen "Sararat" dağına yaptığı gezi anlatılmaktadır. Saint Jacques, yöreyi bilen bir grupla gittiği Sararat Dağı'na varınca gemiyi bulmak için tanrıya dua etmiş; ancak tüm aramalarına rağmen gemiyle karşılaşmayınca, bulduğu bir tahta parçasını Nûh'un gemisine ait olduğu gerekçesiyle Nusaybin'e getirmiş ve koruma altına aldığı bu tahta

* *Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Bölümü, Şırnak / TÜRKİYE, e-posta: huseyingunes@sirnak.edu.tr*

parçasını halkın ziyaretine açmıştır. Ayrıca Ermenilerin devlet sınırlarını zaman zaman Cudi Dağı'nın da içinde bulunduğu güney bölgelerine kadar genişletmiş olmaları söz konusu kaynaklarda adı geçen "Ararat" dağından Cudi'nin (Sararat) kastedilmiş olması ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim Bizans İmparatoru Heraclius (610-641)'un tufandan sonra Nûh tarafından kurulduğuna inanılan ve Cudi Dağı eteklerinde bulunan Tsamanên (Semânîn) Köyü'nü ziyaret ettiği kaydedilmektedir. (Sandalgien, 1917:I/130-138; Aksoy,1987:176-180; Musaoğlu, 2005:215-219.)

YAHUDİ KAYNAKLARINDA ARARAT

Araştırmacılara göre Tevrat'ın ilk metinleri arasında yer alan Süryanice yazmalarda Nûh'un gemisinin Kardâ (Kardu/Kordukh) Dağı'na indiği ifade edilmekteydi. Bazı nüshalarda ise söz konusu dağ, "Gordyene dağları" şeklinde geçmekteydi. Genel görüşe göre Kardâ Dağı, Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen Cudi Dağı'dır. Ancak Yahudi tefsirciler, adı geçen dağlarda yaptıkları araştırmalarda Nûh'un gemisinden bir iz bulamayınca bölgedeki dağlardan herhangi biri olabileceği kanısından hareketle "Ararat dağları" deyimini kullanmaya başlamışlardır (Aksoy, 1987:174-175; Reynolds, 2004: 683-684; Özkan, 2007; 230). Nitekim İslam tarihçilerinin Nuh tufanı ekseninde Tevrat'tan yaptıkları alıntılarda da geminin indiği dağ için farklı isimler zikredilmiştir. Mesela İbn Kuteybe'nin (1981:22) Tevrat'tan yaptığı alıntıda söz konusu dağ, "Kardâ" ismiyle; Yâkût el-Hamevî'nin (1977:II/177) eserinde yaptığı kısa bir Tevrat tercümesinde "Cudi" adıyla anılmaktadır. Bazı Arapça Tevrat çevirilerinde ise bu dağ, "Serendîb dağları" şeklinde geçmektedir (*et-Tevrâtü's-Sâmiriyye,* 1978:44; Sekkâ, 1978:14-15).

Miladî XII. Asırda İslam dünyasını gezen Tudela'lı Benjamin (1165-1173 yılları arasında) ve Ratisbon'lu Rabbi Petachia (1170-1187 yılları arasında) adlı Yahudilere ait seyahatnameler konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu seyyahlar gezdikleri yerlerde yaşayan Yahudilerin nüfusu, bunların meslek ve kazanç yolları, mabetleri, ziyaretgâhları, eğitim-öğretim kurumları ve cemaat liderleri gibi Yahudilerin ortaçağda dini, ticari, sosyal ve kültürel hayatının değişik yönleriyle ilgili çok değerli bilgiler vermektedirler. Dolayısıyla onların Ararat hakkında arz ettikleri bilgiler Yahudilerin bu kavrama yükledikleri anlamın ortaya konması açısından önemlidir.

Tudela'lı Benjamin (2009:66-77), Cizre şehrinden bahsederken onun Ararat'ın eteklerinde bulunduğunu ve etrafının Dicle nehrinin sularıyla çevrili olduğunu anlatmakta ve konuyla ilgili şu bilgileri nakletmektedir: Şehirden dört mil uzakta Nuh'un gemisinin oturduğu yer vardır. Geminin oturduğu yerin yakınlarında Ezra tarafından inşa edilen bir sinagog hala mevcuttur. Sayıları 4.000'i bulan Cizreli Yahudiler Av ayının 9. günü ibadet etmek için oraya giderler.

Ratisbon'lu Rabbi Petachia (2009:138-139, 144, 160-162) ise Ararat kavramını bir memleket adı olarak kullanmanın yanı sıra benzer şekilde Ararat'ı Nusaybin yakınlarındaki dağlar olarak nitelemekte ve çevredeki Yahudi nüfusu ile ibadethaneleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Babil'den söz ederken tekrar konuyu Ararat'a getiren seyyah, Ararat dağlarının Babil'den beş günlük bir mesafede olduğunu ifade etmekte ve şu ayrıntıları nakletmektedir: "Ararat dağları çok yüksektir. İkişer sıra halinde birbirinin karşısına düşen dört dağın gerisinde yüksek bir dağ vardır. Nuh'un gemisi bu dağların arasından geçmiş ve bir daha da çıkamamıştır. Dağlar çalı ve diğer bitkilerle dolu. Çiy düştüğünde bu bitkilerin üzerinde menn oluşur… İnsanlar, çok sert olduğu için menn'i ancak üzerine düştü-

ğü diken ve bitkilerle birlikte toplayabilirler. Kar kadar beyaz olan menn, bitkilerle birlikte kaynatıldığında bal veya diğer herhangi bir tatlıdan daha tatlı hale gelir… Küçük buğday tanelerini andıran menn'den rabbiye tatması için birkaç tane verdiler. Onlar ağzında eridi. O kadar tatlıydı ki bütün uzuvlarına nüfuz eden tada bir müddet sonra tahammül edemez oldu."

Seyyahın yaptığı bu tasvir, Cudi Dağı'nı işaret ettiği gibi sözünü ettiği menn (kudret helvası) de meşe yaprakları üzerinde oluşan şekeri andıran bir madde olup günümüzde hala Şırnak halkı tarafından dağlardan toplatılmakta ve özellikle fazla değer verdikleri misafirlere yaptıkları ikramın başında gelmektedir.

İSLAM TARİHİ KAYNAKLARINDA ARARAT

İslam tarihi kaynaklarında "Ararat" kavramı geçmez, bunun yerine Nuh'un gemisinin indiği yer anlamında "Cûdî" ifadesi kullanılır. Tufandan sonra geminin indiği yerin Cudi Dağı olduğu konusunda İslam tarihi kaynaklarında ittifak vardır. Aynı şekilde Cudi Dağı'nın günümüz Şırnak sınırları dâhilinde bulunduğunda ihtilaf yoktur. Ararat kavramıyla Tevrat'ta yer bulan dağın, son asırlarda sıklıkla dile getirildiği üzere, günümüz Ağrı Dağı olduğu iddiası ise İslam tarihi kaynaklarınca teyit edilmemektedir.

İslam tarihi kaynaklarında Büyük Ağrı Dağı'ndan "Cebelü'l-Hâris", Küçük Ağrı Dağı'ndan da "Cebelü'l-Huveyris" adıyla, geleneksel yedi iklimden beşinci iklim dâhilinde, Erminiye bölgesi ve Debîl (Dvin) şehri kapsamında söz edilmektedir (Güneş, 2014:131). Rivayete göre bu isimler, bölgenin fethine katılan ve söz konusu dağlara ilk ayak basan Hâris b. Amr el-Ğanevî ve Hüveyris b. Ukbe el-Ğanevî adındaki iki Müslüman fâtihin hatırasına verilmiştir (Yâkût, 1977:II/205).

Ağrı Dağı'ndan Cebelü'l-Hâris adıyla bahseden ilk Müslüman coğrafyacı Kudâme b. Cafer (1889: 232), Abbâsî vilayetlerinin ödedikleri vergi miktarı ve şehirler arası mesafeleri kaydettiği eserinde Ağrı Dağı'nı dünyanın beşinci iklimi ve bu iklimin Erminiye bölgesi dâhilinde göstermektedir. Tepesinde karın eksik olmadığı ve üstüne çıkmanın imkânsız olduğu bu dağın aşağısında Küçük Ağrı Dağı'nın bulunduğunu ifade eden İstahrî (1927: 191-192), içme sularının bu dağlardan çıktığını ve halkın buralardaki ormanlardan yakacak odun ve av hayvanı ihtiyaçlarını karşıladıklarını anlatmaktadır. Makdisî (1909: 373-374), Kur'ân-ı Kerîm'de (Furkân, 25/38) sözü edilen Ashâbü'r-Ress'in, Ağrı dağlarının altında metfun olduğunu zikretmektedir. Ormanlık, yeşil ve verimli topraklarına hayran kaldığı yörenin güzelliğini cennete benzetmektedir.

Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının zirvesinde Ermeni krallarının ziynetleriyle birlikte metfun oldukları mezarlarının bulunduğunu kaydeden Yâkût el-Hamevî (1977: II, 205), söz konusu dağlara insanların tırmanıp kral mezarlarına ulaşmasını engelleyen bir tılsımın varlığından söz edildiğini belirtmektedir. Ayrıca dağların altında metfun olduğuna inanılan Ashâbü'r-Ress hakkında anlatılan bir hikâyeye yer vermektedir. Rivayete göre Hz. Musa ile aynı ismi taşıyan bir peygamber, bölge halkına gönderilmiş; ancak halk, kendilerini Allah (a.c.)'a davet eden bu peygamberi yalanlamıştır. Bunun üzerine söz konusu peygamber, onlara beddua etmiş; Cenabı Allah da daha önceleri Hicaz bölgesindeki Tâif şehrinde bulunan Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarını yerlerinden kaldırıp bu halkın başına geçirmiştir. Onun içindir ki er-Ress (Aras) halkının bu iki dağ altında kaldığı söylenmektedir.

Netice itibariyle; Doğu Anadolu bölgenin

coğrafyasını inceleyen İslâm coğrafyacıları ile bizzat bölgeyi gezerek izlenimlerini aktaran Müslüman gezginler, hem bölge geneli hem de Ağrı dağlarıyla bağlantılı olarak kulaktan kulağa dolaşan hikâye ve söylentilere yer vermişlerdir. Ancak bu dağların Nûh tufanıyla herhangi bir irtibatını kurmamışlardır (Güneş, 2014:135). Bu durum, o dönemlerde hem İslâm coğrafyasında hem de Erminiye bölgesinde Ağrı dağlarını Nûh tufanıyla ve dolayısıyla Ararat kavramıyla ilişkilendiren bir düşüncenin henüz var olmadığı sonucuna bizi götürmektedir. Müslüman müelliflerin böyle bir inancı kasıtlı olarak gündeme taşımadıklarını söylemek mümkün değildir. Zira konuyla ilgili çeşitli görüş ve rivayetleri aktaran kaynaklar, şayet bu konuda farklı bir düşünce olsaydı onu nakletmekten geri durmazlardı.

ARARAT KAVRAMININ AĞRI DAĞINA GİYDİRİLMESİ FAALİYETİ

Marco Polo'nun "Armenia" bölgesine yaptığı ziyaretten sonra Nûh tufanı ekseninde Ağrı dağına dikkat çekildiği anlaşılmaktadır. Marco Polo (1937: 27), 1300 yıllarına doğru ziyaret ettiği bölgenin güney tarafında duran oldukça yüksek bir dağın üzerinde Nûh'un gemisinin durduğu yönünde söylentilerin bulunduğunu eserinde kaydetmiştir. Doğrusu tek cümlelik bir ifadesiyle Polo'nun tasvir ettiği dağın Ağrı mı, yoksa Cudi mi olduğu açık değildir. Her ne kadar Batılılar, onun bu ifadesinden Ağrı dağını anlamışlarsa da söz konusu cümleden hemen sonra Musul'a geçtiğini kaydetmesi, Ararat kavramıyla kastettiği yerin Cudi olma ihtimalini akla getirmektedir.

1670 yılında Ağrı dağını ziyaret eden gezgin Jean Struys'in anlattıklarıyla birlikte burası Batılıların ilgi odağı haline gelmiştir. Burada bir keşişle tanıştığını kaydeden Struys, keşişin kendisine Nûh'un gemisini gördüğünü ve gemiye bindiğini söylediğini, ayrıca keşişin söz konusu gemiden kopardığını iddia ettiği bir tahta parçasından yaptığı haçı kendisine hediye ettiğini anlatmıştır (Aksoy, 1987: 190-191; AAlten, 2009: 192-198). Osmanlı Padişahı II. Mahmut'un izniyle 1829 yılında Frideriche Parrot'un Ağrı dağına çıkması ve orada Nûh'un gemisinin bulunması muhtemel 200 adımlık bir düzlükten bahsetmesinden sonra günümüze dek Ağrı dağına keşif amaçlı sayısız çıkış yapılmıştır (Tanyu, 2005: 20, vd.; Falay, 2009: 329-337; Güneş, 2014: 136).

Ağrı dağına yönelik bu yoğun ilginin, Nûh'un gemisinin burada bulunup bulunmamasından ziyade bazı devletlerin etnik, dinî ve siyasî hedeflerinin bir parçası olması muhtemeldir. Osmanlıyı parçalamaya dönük olarak Batılı sömürgeci devletlerin özellikle Ermenileri harekete geçirmek için yoğun çaba gösterdikleri malumdur. Bu çerçevede emperyalist devletler, söz konusu seyahatlerle bölgede bilimsel keşif kılıfı altında istihbarat topladıkları gibi, Ermenileri etrafında toplayacakları bir sembol yaratma arayışına girmişlerdir. Ağrı Dağı, bu işlevi görecek niteliktedir. Zira onun tarihteki şöhreti dillere destandır. "Tevrat'ta sözü edilen Ararat'ın Ağrı Dağı olduğu" teziyle de bu şöhret pekiştirilmiş ve böylece eşsiz bir sembol ortaya konmuştur. Dolayısıyla Ararat kavramının Ağrı Dağı'na giydirilmesi ameliyesinin, Ermenilerin Osmanlıya karşı etrafında kenetleneceği bir sembolün oluşturulması ve nihayetinde bir Ermeni devletinin kurulması gayesine matuf olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Tevrat'ta geçen Ararat, tarihte hem Urartu olarak bilinen kavmin, hem de bu kavmin M.Ö. 1000 yıllarında Van şehri merkez

Ağrı (Ararat) Dağı

olmak üzere kurduğu devletin adıdır. Asur dilinde aslı "Uruatri" olan "Urartu" kelimesi, Tevrat'ın İbranice nüshalarında "Ararat" şeklini almıştır. Uruatri kelimesi "dağlık bölge ve yüksek memleket" anlamlarına gelmekte ve bundan belli bir devlet ve etnik gruptan ziyade Van Gölü'nün güneydoğusundaki dağlık bölge kastedilmektedir. Dolayısıyla "Ararat dağları" ifadesini, bugünkü Ağrı Dağı yerine Van Gölü'nün güneyindeki dağlar veya bunlardan biri olarak anlamak daha uydundur. Nitekim Bizans kaynaklarında Nuh'un gemisinin indiği dağ "Ararat" kavramıyla nitelendirilirken bununla kastedilen yerin günümüz Ağrı Dağı olmadığı görülmektedir. Faustus de Biyzance (M.S. 318-395)'nin kaleme aldığı Ermeni tarihinde anlatılan, Nisibis Piskoposu Saint Jacques'in Nûh'un gemisini görmek maksadıyla "Sararat" kavramıyla ifade ettiği günümüzdeki Cudi Dağı'na yaptığı gezi bunun çarpıcı bir örneğidir. Yahudilerin de "Ararat" kavramıyla anlatmak istedikleri yerin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Miladî XII. Asırda İslam dünyasını gezen Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Rabbi Petachia adlı Yahudilere ait seyahatnamelerde konuyla ilgili verilen bilgiler, Yahudiler arasında "Ararat" kavramına yüklenilen anlam hakkında bizi aydınlatmaktadır. Burada Ararat, genel olarak bir bölgeyi işaret ederken spesifik olarak ise günümüz Cudi Dağı'nın özel adı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. İslam tarihi kaynaklarında ise Nuh'un gemisinin indiği yer anlamında "Cudi" ifadesi kullanılır. Büyük Ağrı Dağı'ndan "Cebelü'l-Hâris", Küçük Ağrı Dağı'ndan "Cebelü'l-Huveyris" adıyla söz edilir. Müslüman gezginler, hem bölge geneli hem de Ağrı dağlarıyla bağlantılı olarak kulaktan kulağa dolaşan hikâye ve söylentilere yer verdikleri halde bu dağların Nûh tufanıyla herhangi bir irtibatını kurmamışlardır. Ağrı dağlarının Ararat kavramıyla

bağlantılı olarak öne çıkması ise Osmanlı döneminin sonlarında gerçekleşmiştir. Bunun ilmi bir arayıştan ziyade Osmanlı topraklarını parçalamaya dönük bazı siyasi hedefler taşıdığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Aalten, G. 2009: "J.J. Struys'un Ağrı Dağındaki Nûh'un Gemisi Hakkindaki Görüşleri/A 17. Sentury Dutch Travellers encounter With Noah's Ark on Mt. Ararat", (ed. O. Belli), *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nûh'un Gemisi Sempozyumu,* İstanbul, 192-198.

Aksoy, B. *:Çağdaş Bilimlerin Işığında Nûh'un Gemisi ve Tufan*, İnsanlık Yolu Yayınları, Ankara 1987.

Belâzürî, A. *:Fütûhu'l-Büldân,* (thk. A. et-Tabbâ' ve Ö. et-Tabbâ), Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1987.

Belli, O. 2007: "Tarih Boyunca Ağrı Dağı", (ed. O. Belli), *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nûh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul, s. 4-21.

Best, R. *:Noah's Ark and the Ziusudra Epic,* Enlil Press, Florida 1999.

Ebü'l-Fidâ, İ. *:Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud ve M. Guckin), A L'imprimerie Royale, Paris 1860.

Falay, N. 2009: "Batılıların Ağrı Dağı Bölgesine İlişkin Seyahatnameleri", (ed. O. Belli), *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nûh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul, s. 329-337.

Güneş, H. *:İslam Tarihi KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHYına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2014.

Heidari, R. 2009: "Historical and Cultural Visage of Ararat in İran", (ed. O. Belli), *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nûh'un Gemisi Sempozyumu,* İstanbul, 58-61.

İbn Kuteybe, A. :*el-Meârif,* (thk. S. Ukkâşe), Kahire 1981.

İstahrî, İ. *:Mesâlikü'l-Memâlik,* (ed. M. J. De Goeje), Matbaatü Brill, Leiden 1927.

Kudâme b. Cafer *:Kitâbü'l-Harâc ve Sanâatü'l-Kitâbe,* (ed. M. J. De Goeje), Matbaatü Brill, Leiden 1889.

Makdisî, M. :*Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim,* Matbaatü Brill, Leiden 1909.

Musaoğlu, A. :*Nûh'un Gemisi Cudi'de,* Okul Yayınları, İstanbul 2005.

Özkan, A. 2007: "Vahiyde Nûh'un Ayak İzleri", (ed. O. Belli) *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nûh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul, 230-237.

Polo, M. *:The Travels of Marco Polo,* (çev. John Frampton), Adam and Carles Black, London 1937.

Reynolds, G. 2004: "A Reflection on Two Qur'ânic Words (Iblîs and Jûdî), with Attention to the Theories of A. Minganas", *Journal of the American Oriental Society*, , vol. 124, no. 4, pp. 675-689.

Sami, Ş. *:Kâmûsu'l- A'lâm,* İstanbul1889.

Sandalgien, J. :*Histoire Documentaire de l'Armeie des Ages du Paganisme,* İmprimerie du Senat, Rome 1917.

Sekkâ, A. :*Mine'l-Fürûk beyne't-Tevrâti's-Sâmiriyye ve'l-İbrâniyye fi'l-Elfâz ve'l-Meânî*, Dâru'l-Ensâr, Kahire 1978.

Streck, M. 1978: "Ağrı Dağı", *İA*, MEB, İstanbul, 1/152-153.

Tanyu, H. :*Nûh'un Gemisi ve Ermeniler*, Elips Kitap, Ankara 2005.

Tanyu, H. 1988: "Ağrı Dağı", *DİA*, İstanbul, 1/481-482.

et-Tevrâtü's-Sâmiriyye, (çev. Ebül-Hasen İ. es-Sûrî, nşr. A. es-Sekkâ,) Dâru'l-Ensâr, Kahire 1978.

Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia: *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri.* (çev. Nuh Arslantaş), İFAV Yayınları, İstanbul 2009.

Yâkût, Y. :*Mu'cemü'l-Büldân,* Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

ARARAT MOUNTAIN AND NUH FLOOD IN THE MOUNTAIN CULT IN TURKISH CULTURE

Mehmet Emin BARS*
Yılmaz IRMAK**

ABSTRACT

Some assets on earth blessed by people. People have sacred to the mountains because the mountains glory, foolishness and mysterious air. Mountains, found in the center of religious life every period of history. Human thought always found in the center of religious life, and was among the sanctuaries. Human thought always focused in the mountains. Man seeking secrets in the glory and mystery of the mountains and they saw there interpret with different meanings.

Mountains have been major attractions every time, it has sought religious meaning and undersatanding in their glory. Mountains are the aesthetics of eternity, Mountains are wonders.

Heights of mountains was considered a road leading to deity of god. Mountain has been an important figure in many cultures as far as Turkish culture. Mountains have an important and different place among the Turks. In our verbal and written narration , the mountain has an important place besides its material value with its spiritual value. Some mountains on earth became famous with the legends, poems, songs sung their peaks. Some mountains have the sound of the free wind, in some of them love story is told.

The high mountains as the Ararat Mountain, Nemrut Mountain, Hasan Mountain, Erciyes Mountain are known in legends, love stories, tales, enecdote, novels, poems. Mankind, offered sacrifices to please some supernatural powers god, some nature forces, saints, believed to have supernatural powers in them, mountains, rocks, lakes, rivers, water resources and great trees due to various reasons at almost every stage of your social life.

As in Central Asia, after the Turks came to Anatolia, some of the mountains and hills continued to accept sacred and have identified them with imaginary saint. One of the mountains that the Turks who came to Anatolia accepted as sacred is the Ararat Mountain. Ararat Mountain has been sanctified by a prophet who is a mighty force.

Societies live together with their past and future. The values shaped in this long process, bring the cause of their existence. Some of these values are material, while others are spiritual. One of the hallmarks of modern times is weakening of the unity and coexistence of space and time with man. Space is not only a physical-geographical plane and dimension. Space is a common language, living space and a carrier of civilization.

* *Dr. Mehmet Emin BARS, Bingöl University Faculty of Sciences and Letters, Bingöl/TURKEY, e-mail: m_e_bars_21@hotmail.com*

** *Dr. Yılmaz IRMAK, Bingöl University Faculty of Sciences and Letters, Bingöl/TURKEY, e-mail: yirmak@bingol.edu.tr.*

Phenomenons provide the existence of present-day people in their memory and maintaining its continuity. One of these phenomena is the Nuh Flood. The narratives described varied little by area. The issue of the Nuh Flood, which has a universal character and brings the past to the present day, to examine the works dealt with will be a contemporary aesthetic approach to interpret the formal and content integrity of the subject. In the narrative of the people it is mentioned that there is a close connection between the Nuh Flood and the pigeon.

The most important event that puts the pigeon in the memory of the world's nations is the Nuh Flood. Nuh Flood is a natural flood incident that took place about 5000 years ago in Lower Mesopotamia In Sumer.

The most important factor that distinguishes this phenomenon from the others is legendary in the whole world by religion and belief system. Hz. Nuh is mentioned along with the ship and the flood in Turkish folk beliefs and in popular/classical literature products. The tears of lovers are likened to the sea of the flood. Nuh is a lover who struggles not to sink in this flood. Belief and sense of history and the influence of "folklorism" in the 20th century, some sections of popular beliefs believe that Nuh Flood is on Ararat Mountain.

The public believes that the stories of loved ones and events come to fruition in their own regions. By adopting any entity or belief is an integral part of the narrative culture. This is a function of indigenization in a popular tradition on the basis of folklorism. It is thought that Nuh Flood is by Cudi and Ağrı Mountains.

These events stem from the sanctity of the people, the desire to earn respect, and the desire to have a sanctuary. How much a story is told is one of the reasons that increases myth. For this reason, many variants and places brought to the square among the people concerning the Nuh Flood shows multi-stated event in folklore studies.

Key words: *Ararat Mountain, Nuh Flood, Ship, Folk Naratives, Mountain Cult.*

TÜRK KÜLTÜRÜNDE DAĞ KÜLTÜ ÇERÇEVESİNDE AĞRI DAĞI VE NUH TUFANI

Mehmet Emin BARS*
Yılmaz IRMAK**

GİRİŞ

Modern zamanın belirgin özelliklerinden biri insan ile mekân ve zamanın birlik ve beraberliğinin zayıflamasıdır. Bu durum doğal olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Zamansız mekânlar ve mekânsız insanların varlığı, insanın, eşyanın –dolayısıyla- kendi hakikatine uzak olmasının sebebidir. Varlığın zirve noktası olan insan zamana bağlıdır, onunla bir anlam ifade eder. İnsanın gerçekliğini ve amacını doğru olarak anlamak için kendisiyle olduğu kadar zaman ve mekânla kurabildiği iletişim de önemlidir. Bu iletişim ve karşılıklı etkileşimin keyfiyeti ve kalitesi, yaratılışında var olan potansiyelin dışa vurumu olan kendini gerçekleştirmesine vesile olmaktadır. Mekân yalnız fizikî-coğrafî bir düzlem ve boyut olmasının üzerinde, ortak bir dil ve idrakin oluştuğu yaşam alanı ve medeniyet taşıyıcısıdır. Zihinsel ve duygusal olarak insanın inşasında yaşadığı zamanın ve çevrenin etkisi büyüktür. Coğrafya yahut mekân bilinci, düşünme ve eşyanın hakikatine doğru yalnız fiziksel değil zihinsel ve duygusal bir seyrin ortamını da sağlar (Baz, 2015: 286).

"Fenomenler, günümüz insanlarının belleklerinde varoluşlarını sağladı ve sürekliliğini korumasında önemli bir etken oldu. İşte bu fenomenlerden biri olan Nuh Tufanı, yazınsal ve resimsel anlatımlarla Mezopotamya'dan Nil nehrine kadar birçok ülkenin mitolojisinde yer almıştır. Anlatılan hikâyeler yaşandığı bölgeye göre küçük farklılıklar göstermiştir. Nuh Tufanı konusunu ele alan, ayrı kültür ve inançlarla irdelenmiş resimsel betimlemeler bulunmaktadır. Ancak bilinmektedir ki, bir sanat eserinin anlatımının, eser üzerinden kanıtlanarak yapılabilecek çözümlemesi, eseri sanatın boyutları açısından ele almakla olasıdır. Evrensel bir niteliğe sahip olan ve geçmişi günümüze değin getiren Nuh Tufanı konusunu ele alan eserleri böyle bir yaklaşımla irdelemek, konunun biçimsel ve içerik bütünlüğünü yorumlama da güncel estetiksel bir yaklaşım olacaktır" (Deliduman-Sezer, 2016: 105).

DAĞ KÜLTÜ

Kült *"mezhep, tapınma, rağbet, merak, ibadet şeklini takip eden insan grubu, belirli dinin yerleşmiş formlarından ayrılan kişi"* gibi anlamlara gelmektedir. Kült, dinlerin ayırt edici unsurlarını oluşturur. Tanrıya, azizlere, atalara, putlara veya birtakım kutsal kalıntılara yapılan merasimler kült kavramı içinde değerlendirilebilir. *"Yeryüzünde bazı şeyler, insanlar tarafından kült kelimesinin içerdiği anlamda kutsanmıştır. Dağlar da, yüceliği ıssızlığı ve esrarlı havası ile insanların kutsiyet verdiği* şeylerden biri olmuştur. Her ne kadar taşıdıkları önem derecesine göre farklı olmakla birlikte, *dini geleneklerin sembolik coğrafyasında önemli yer edinmişlerdir. Bu, bazen kozmik dağ olarak kabul edilmelerinden, bazen vahyin geldiği ve gözlem yerleri olmasından, bazen de Kutsal'ın ikametgâhı, hatta kutsiyetin*

* *Dr. Mehmet Emin BARS, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bingöl/TÜRKİYE, e-posta: m_e_bars_21@hotmail.com*
** *Dr. Yılmaz IRMAK, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bingöl/TÜRKİYE, e-posta: yirmak@bingol.edu.tr.*

coğrafik öğreticisi olarak farklılık kazandırılmasından ortaya çıkmıştır" (Baş, 2013: 166). Dağlar, tarihinin her döneminde dinî hayatın merkezinde bulunmuş, kutsallar arasında yer almıştır. İnsanoğlu dağların yüceliğinde ve gizemliliğinde sırlar aramış ve orada gördüklerini farklı anlamlarla yorumlamıştır. Dağlar her dönemde önemli cazibe merkezleri olmuşlar, yüceliklerinde dinî anlamlar ve anlayışlar aranılmıştır. Dağlar, sonsuzluğun estetikleridir, harikalar diyarıdır. Yükseklikleri Tanrı düşüncesine götüren bir yol olarak kabul edilmiştir. İnsanlar ilahî mesajdan ayrıldıklarında, animist bir anlayışla tabiat varlıklarını ve ruhları tanrılaştırmışlardır.

Türk ulusunun yurt tuttuğu her yerde dağ kültüne rastlanır. Orta ve merkezî Asya dağlarının çoğu Türkçe veya Moğolca mukaddes, mübarek, büyük hakan anlamlarına gelen adlar taşımışlardır. Göktürkler Ötüken gibi birçok dağı takdis ederek hepsine *"ıduk yer su"* demişlerdir. Türklerin bir kısmı yakınlarında bulunan dağlardan birini tanrı, koruyucu ruh ya da büyük ata saymışlardır (İnan, 1998: 253). Dağlar, hem ilkel toplumların inanç sistemlerinde hem de tek tanrılı dinlerde önemli bir yere sahiptir. Tek tanrılı dinlerde denizler ve yıldızlarla birlikte dağlar üzerlerine ant içilirdi. Bu özelliğiyle dağlar, kutsalların merkezinde yer almaktadır. Dağ kültü inancı, hemen hemen bütün topluluklarla uygarlıklarda yaygın ve etkin olmuştur. Orta Doğu ve Anadolu'da bulunan topluluk ve uygarlıkların dağlarla ilgili inanışlarının yansımalarını, bu bölgede ortaya çıkan tek tanrılı dinlerde de görmek mümkündür. Bunun yanı sıra tek tanrılı dinler, bu bölgedeki dağlarla ilgili inanışların korunması ve gelişmesinde etkili olmuşlardır (Sönmez, 2008: 48).

Eski Türklerin mitolojik inanç sisteminde önemli bir yer tutan dağ, mitolojik *"yer ana"* kompleksine girmekle birlikte zamanla iye kategorisi bağlamında değer kazanmıştır. Doğada her nesnenin bir iyesinin bulunması ve hepsinin farklı özelliklere sahip olması dağ kültünde de görülür. Dağlar sadece kendi iyelerine sahip değillerdir, aynı zamanda farklı ruhların da barındığı yerlerdir. Tanrılarını kendilerinden ve yeryüzünden uzak düşünmeyen insanlar, onların mekânı olarak da dağları görmüşlerdir. İnsanlığın dağları kutsal kabul etmesi onlara dinî motiflerin yüklenmesindendir. Merkez, her zaman kutsal bir görev üstlendiği için, dağlar ve orada bulunan her şey kutsanmıştır. Dağlar, tanrıların yeryüzüne indikleri ve insanlarla birleştikleri yerlerdir. Dağlarda ruhlar, periler ve devler bulunması; kuvvet, kudret, mana ihtiva etmesi; bir velinin orada yaşamış ve oraya gömülmüş olması; tanrının yaratıcı gücünün alameti sayılması; tapınak, manastır ve mabetlerin buralara yapılması; şimşek ve yağmur bulutlarının bilhassa buralarda belirlemesi sebebiyle yağmur duaları ve ayinlerin buralarda yapılması gibi sebeplerle de insanların dikkatini çeken mekânlar olmuştur (Baş, 2013: 169). Allah, zaman ve mekândan münezzeh olduğundan İslam, dağları tanrı mekânı ve tanrının insanlarla buluştuğu yerler olarak düşünmemiştir. Allah insana şah damarından daha yakın olduğundan (Kaf/16), dağ başlarında ve tepelerde aranmamıştır. İslam dinini benimseyen Türkler, eski inançlarının bir kısmını bu yeni benimsedikleri dine taşımışlar, bu husustaki geleneklerini de koruyarak asırlar boyunca sürdürmüşlerdir. Dağ ile ilgili inanışların bir bölümü varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.

Ruhlar, eski dönemlerde tanrının hizmetkârı olmuşlardır. Fakat asilikleri yüzünden tanrı onları kovmuştur. Bu olaydan sonra yarlara, tarlalara düşmüşler. İnanışa göre bugün de dağlarda, göllerde, ırmaklarda, kuyularda, evlerin saçak altlarında ve eşiklerinde, ormanlarda yaşamaktadırlar. Kuzey Türklüğüne doğru çıkıldıkça bütün nesnelerin canlılığı netleşmeye başlamaktadır. Ruhlar ve büyük kamlar/şamanlar, ilhamlarını Altay'dan

almaktadır. *"Bugün Anadolu'da, dağların tepelerinde mezar kalıntısının bulunduğu sık ağaçlı yerler de koru diye adlandırılmaktadır. Oraya girmek, zarar vermek, oradan herhangi bir şey almak iyi sayılmamaktadır. Koruda yatan zatın rüyada gelip rahatsız edeceğine, evine, ailesine ya da kendisine zarar vereceğine inanılmaktadır. Oradan herhangi bir şey almak doğru değildir; alındıysa da (dal odun, taş, çiçek, vs.) hemen geri bırakılması* öğü*tlenmektedir"* (Ergun, 2010: 118-119).

Sözlü ve yazılı anlatılarımızda karşımıza çıkan dağ, kendi maddî değerinin yanı sıra taşıdığı manevî değeriyle önemli bir yere sahiptir. Yeryüzündeki bazı dağlar yükseklikleri, çetinlikleri, hakkında anlatılan efsanelerle, şiirlerle, doruklarına yakılmış şarkılarla ünlenmiştir. Yeni kurulacak bir şehrin ilk yapısında dağdan alınan taşlar kullanılırsa o şehrin sonsuza kadar yaşayacağına inanılır. Dağlara saygısızlık yapıldığında öfkesinden, bir kenti lavlarıyla örtüp yok ettiği anlatılır. Türk efsane ve masallarında önemli yer tutan dağlar, zirveleri gökleri deler gibi yükselir; başları bulutlar içinde kaybolur; sanki tanrı ile konuşur ve ilgi kurar gibi görünmüşlerdir. Göğün direği olan dağ, yeri bastırır. Tanrıya giden en yakın yol dağdır. Bu sebeple, Orta Asya'daki dağların çoğu, *"Tanrı Dağları"* gibi tanrı ile ilgili adlar almışlardır (Arda, 2014: 27).

Şamanlığın ve Zerdüştlüğün dağ ruhlarına inanılmasındaki etkisi Anadolu'da yaşayan halkların bir kısmında hâlâ görülmektedir. Tüm Anadolu'da bu nedenle yüksek dağ tepeleri tekin değildir. Kutsallıklarından dolayı korkularak izlenen dağlarda, velilerinin mezarları, makamları, dağın adıyla ilgili kutsal söylenceler bulunmaktadır. Ağrı Dağı da, eski Asya dağ kutsallıklarının bugüne sarkan izlerini içinde barındırır. Ancak bu eski Şaman ve Zerdüşt inançları bugün İslamî giysilere bürünmüşlerdir (Birdoğan, 1998: 60).

TÜRK KÜLTÜRÜNDE AĞRI DAĞI

Ağrı Dağı, Türkiye'nin en yüksek dağıdır. Yüzyıllar boyunca erişilmez diye tanımlanan, hakkında efsaneler anlatılan, halk edebiyatı ürünleri ve dinî kaynaklarda yerini alan Ağrı Dağı, pek çok araştırmacının dikkatlerini çekmiş ve doruğuna ulaşılması hayaliyle birçok tırmanışlar yapılmıştır. *"Gerek Batı ve gerekse İslâm dünyasında Ağrı Dağı, çok iyi tanınan ve özel ilgi duyulan dağlardan biri, belki de en önemlisidir.* Çünkü *İranlılar bu dağa, Kuh-i Nuh (Nuh dağı) ve Araplar ise, Cebel-***ül** *Haris (Haris dağı*) derler. Batı dillerine girmiş *olan Ararat teriminin; Kitabı Mukaddes, yani Tevrad (Hz. Musa'ya inen kutsal kitap) ve* **İ***ncil (Hz. İsa'ya inen kutsal kitap) kitaplarında geçen, İ.Ö. IX. ve VII.* yüzyıllarda Aras ile *Dicle arasındaki topraklarda yaşayan Urartu Krallığı zaman*ında kullanıldığı ileri sürülür" (Doğanay, 2013: 174-175).

Tevrat ve İncil'e göre Ağrı Dağı, kutsaldır. Kitab-ı Mukaddes ve Zerdüşt inanışı efsanelerine göre, Nuh tufanı öncesi Hz. Nuh ve beraberindekilerin bindiği Nuh Gemisi, sular çekildikten sonra Büyük Ağrı'nın bugün buzullarla örtülü doruk noktasındaki çukura inmiştir. İslam dini inanışına göre Hz. Âdem ve Hz. Havva cennetten çıkarıldıktan sonra geldikleri, yaşadıkları ve Âdemoğullarının çoğaldığı yer olan İrem Bahçeleri, Büyük Ağrı'nın kuzeydoğusunda, Aras ırmağı vadisinde bir yerdedir. Bugünkü İranlılar, Zerdüşt efsanelerinin de etkisinde kalarak, Ağrı Dağı'nın insan ırkının çoğalıp dünyaya yayıldığı yer olduğunu düşünürler. Ağrı Dağı, başlıca üç nedenden dolayı kutsal ve önemli kabul edilmiştir:

"1. Tevrad ve İncil'de, yani Kitab-ı Mukaddes'te adının zikredilmesi dolayısıyla, Hıristiyan dünyası toplumlarının bu dağa özel bir önem vermeleri.

2. Tevrad'da geçen Ararat (dağlık bölge, yüksek ülke, yüksek dağ) teriminin, İ.Ö. IX. ve

*VII. yüzyıllarda, Aras ırmağı ile Dicle ırmağı arasındaki bölgede yaşamış Urardhu veya Urartu devletinin bu adının, İbranice (Tevrad da İbranicedir) karş*ılığı olduğu ileri sürülür. Ermeniler, Urartu Krallığını tarihi devletleri saydıkları için, adı sonradan Ağrı Dağı olan bu dağı, bütün Urartu topraklarını temsil eden bir sembol kabul etmekle, bugünkü Türkiye'nin toprak bütünlüğü açısından, potansiyel bir tehdit me*rkezi teşkil ederler. Bu nedenle de, Ağrı sembol olmak üzere, Doğu Anadolu'yu ülkelerine katma yolunda çaba harcarlar ve bölgeyle yakından ilgilenirler.*

3. İslâm Dünyasında; Hz. Âdem *ve Havva'nın yaşadığı İrem Bahçeleri'nin, bu dağın yakınında bir yerde bulunduğuna inanılması; gerek İslâm dini ve gerekse Hıristiyanlık dini efsanelerinde, Hz. Nuh Gemisi'nin Ağrı Dağı zirvesinde karaya oturduğu görüşünün bulunması, bu dağın, geniş toplumlar tarafından tanınması ve kutsal sayılmasına yol açmıştır"* (Doğanay, 2013: 176-177).

İnsanoğlu, sosyal hayatının hemen her aşamasında çeşitli sebeplerden dolayı tanrıyı, ilâhî kuvvet yüklenen bazı tabiat güçlerini, din adamlarını, tanrıdan şefaat dilemede aracı olacak yatırları, evliyaları veya birtakım doğaüstü güçleri memnun etmek için kurbanlar sunmuştur. İçlerinde doğaüstü güçlerin bulunduğuna inanılan dağ, kaya, göl, ırmak, su kaynakları ve ulu ağaçlar ile bazı hayvanlara ibadet etmek, onlardan yardım istemek amacıyla da kurban verilmiştir. *"Bunlardan tepelerde ya da dağlarda bulunan veliler, İslâmiyet öncesi Türk topluluklarında yaygın bir şekilde yer alan dağ kültüyle ilgilidir. Dağ ve yüksek tepelerde bulunduğuna inanılan bazı doğaüstü güçler ve ruhlar, İslâmî dönemde kimliği belli olmayan veliler şeklinde düşünülmüş, bu şekilde dağ kültleri yaşama imkânı bulmuştur. Türkler, Anadolu'ya geldikten sonra da, Orta Asya'da olduğu gibi, kimi dağ ve tepeleri kutsal kabul etmeye devam etmiş, bunları hayalî velilerle özdeşleştirmiştir"* (Çıblak, 2005: 162). Anadolu'ya gelen Türklerin kutsal kabul ettikleri dağlardan biri olan Ağrı Dağı, bir veli veya onda olduğuna inanılan doğaüstü güç ve ruhlardan daha kuvvetli bir güç olan bir peygamberle kutsal kabul edilmiştir. Ağrı Dağı, Nuh peygamber ile Müslümanlar arasında bir kutsallık kazanmıştır.

Üniversitelerle ilgili logo ve amblem tasarımında çoğu zaman üniversitenin bulunduğu kentin tarihî ve kültürel imgelerinden faydalanılmaktadır. Üniversite ile kent arasında kurulan bağı ortaya koyan logolar, toplumun kendisini yansıtır. Logolar kenti simgelemesinin yanı sıra endüstri yönüne de dikkat çekmektedir. Her toplumun kendine has bir simgesel iletişim dili vardır. Bu dil sadece o topluma aittir ve o simgenin kültürel koduna sahip kişilerin anlayıp yorumlayabileceği şekildedir. *"Erciyes Üniversitesi, Adıyaman Üniversitesi ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nin logolarında dağ simgesi yer almaktadır. Bu logolardan bazıları kentsel imge olmanın yanında mitik anlam da taşımaktadırlar. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi atalar kültü, Nuh'un gemisi ve kentsel imge olan Ağrı dağını içermektedir. Üniversite logolarındaki simgeler, çözümlendiği zaman mitik imgeleri ve hikâyeleri bünyelerinde barındırdıkları anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Nemrut Dağı, çevresinde anlatılan mitik hikâyeye gönderme yaparken, Ağrı Dağı da eskatolojik mitin küllerinden dirilen Nuh Tufanı kozmogonik mitinin simgesel dönüşümünü içinde barındıran bir logo tasarımı olduğu anlaşılacaktır"* (Çakır, 2013: 64).

Ağrı Dağı, halk ürünlerinde simgeselliğini koruyacak biçimde yer alır. Nizami Bozkurt, "Turnalar" adlı şiirinin bir dörtlüğünde Ağrı Dağı'ndan şöyle söz eder:

"Türkmen İllerinde dolaşın durun
Kırgız'dan, Özbek'ten, Azer'e varın
Nahcivan'dan Anadolu'ya girin
Ağrı Dağlarından aşın turnalar" (Akyol, 2013: 228).

Ahmet Muhip Dıranas ise "Ağrı Dağı" şiirinde adeta onun diliyle konuşur:

"...gökyüzüne doğru yürüyen yeryüzü
barıştıran sınır geceyle gündüzü
Ey sonuca doğru ilk uçtan gelen dağ!
Göğü perde perde delip yükselen dağ!" (Arda: 2014: 36).

DİNÎ VE HALK İNANÇLARINDA NUH TUFANI

"Tanrının, özellikle o amaç için korunan bir avuç canlıyı tekrar yerleştirmek üzere, canlılar dünyasını yok etmek için müdahale etmekte kullandığı Nuh Tufanı miti, genel ve evrimci olmayan bir değişim teorisinin prototipidir. Dünya hem doğal hem de sosyal haliyle tanrının iradesi ile özel olarak yaratılmıştır ve dünyanın düzenlenişi o ilahi iradenin bir tezahürüdür. Arada sırada dünyanın durumu bir değişime uğrar ancak böyle bir değişim anormaldir ve normalde değişmeyen bir evrende ilahi müdahalenin bir sonucudur" (Levvontin-Levins, 2009: 80-81). Nuh Tufanı, tufancılık teorisinde bir dizi selle genellenmiştir ki, bu da selleri ve periyodik volkanik aktiviteden kaynaklı lav baskınlarını da içerisine alan doğal afetler kuramı olarak adlandırılan genel teorinin bir parçasıdır.

Henry Morris, medeniyetin iki kökenden türemiş olabileceğini iddia eder. Medeniyetin kökeninin ilki Ortadoğu'da bir yerde, Ağrı Dağı bölgesinin yakınlarında (tarih geleneği burayı büyük tufandan sonra, tufan öncesi nüfusun ortaya çıktığı yer olarak ifade eder), ikincisi de Babil (gelenek burayı dillerin karışmasının gerçekleştiği yer olarak ifade eder) bölgesindedir (Scott, 2009: 234). Buna göre Ağrı Dağı dünya medeniyetlerinin kaynaklarından ilki olma ihtimalini gündeme getirir.

Yeryüzünde yer alan her tip/tür nitel olarak farklıdır ve gerçekten üretilmiştir. İncil'deki mite göre dünya üzerindeki yaşam, yaratılışın yedi gününde, tanrı her bir türün atası olan çiftleri tek tek yarattığında başlamıştır. Bunlar dünyadaki bütün türlerin üreyen çiftleri Nuh'un gemisine bindiği ve böylece sel suları çekildiğinde dünyayı tekrar doldurmak üzere yedeklendiği Nuh Tufanı'na kadar çoğalmıştır (Rose, 2009: 154).

Dört büyük dinde de Allah'ın üç elçisiyle onurlandırdığı üç büyük dağdan söz edilir. Cudi Dağı Hz. Nuh, Sina Dağı Hz. Musa, Hira Dağı Hz. Muhammed ile anılır. Kuran-ı Kerim'e göre Hz. Nuh'un gemisi Tufan sonrasında Cudi Dağı'nın üstünde kalmıştır: "*Bir de denildi: 'Ey yer yut suyunu ve ey gök açıl!' Su çekildi, iş bitirildi ve gemi Cûdi (dağı) üzerinde durdu. O zalim kavme 'Defolun!' denildi"* (Hud/44). Sina Dağı'nda Hz. Musa, tanrı ile konuşmuş; on emiri orada almıştır. Hira Dağı'nda ise Hz. Muhammed mağarada düşünceye dalarak günler geçirmiş, Allah'tan ilk vahiyi burada almıştır. Ayetlerde açıkça ifade edildiği üzere tufan, tarihî bir gerçektir. Gerek coğrafî veriler ve gerekse arkeolojik bulgular, tufanın gerçekleştiğine birer delildir. Bu sebeple tufan bir mit değil, gerçekleşmiş bir hadisedir. Tufan bitiminde geminin yerleştiği dağın Tevrat'ta Ararat (Ağrı Dağı) olduğu ifade edilmekte, Kuran'da ise Cudi Dağı şeklinde geçmektedir.

Hz. Nuh, tufan kıssası ve Nuh'un gemisine dair İslam tarihi ve tabakat kaynaklarında Vehb b. Münebbih'e (114/732) nispet edilen ve İbn Kuteybe ve İbn Asakir gibi müellifler tarafından kaydedilen birtakım rivayetler bulunmaktadır. Nuh'un gemisinin ölçüsü, gemiye alınanlar ve geminin tufan sonrası yerleştiği dağ gibi konular tartışmalıdır. *"Tufanla ilgili problemli konulardan biri de geminin oturduğu dağ meselesidir. Tevrat'ta her ne kadar Ararat ismi zikredilmişse de bu kesin değildir. Kur'an'da ise geminin Cudi'ye oturduğu açıkça zikredildiğinden Tevrat'taki bilgi tashih edilerek geminin oturduğu dağın Cudi isminde bir dağ olduğu daha fazla ağırlık kazanmışsa da bu konuda da tartışmalar vardır. Mesela söz konusu*

dağın Kur'an'ın *inzal edildi*ği *dönemde ashab ve dönemin insanları tarafından bilinen bir dağ olarak gerçekten Cezire bölgesinde bir dağ diye bahsedilen* Şırnak civarındaki *Cudi mi olduğu, yoksa bir dağ silsilesinin veya aynı addaki başka bir dağ olup olmadığı, Cudi isminin muayyen bir dağın değil mutlak olarak herhangi bir dağ mı demek olduğu şeklinde farklı görüşler bulunmaktadır. Hadis kaynaklarında, Medine'de yaşayan Yahudilerin tufan sonrasında geminin yerleştiği dağ olarak Cudi'yi bildikleri zikredilmektedir. Hz. Peygamber bir kısım yahudilerin yanlarına gitmiş, onların oruçlu olduklarını* öğrenince *bu ne orucu diye sormuştur. Onlar da 'Bu gün Allah Tealanın Hz. Musa'yı ve* İsrail Oğullarını *suda boğulmaktan koruduğu ve Firavun'un boğulduğu, Hz. Nuh'un gemisinin Cudi dağına oturduğu, bunun üzerine Hz. Nuh ve Musa'nın Allah'a* şükür *ifadesi olarak oruç tuttukları gündür' diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber 'Ben Hz. Musa'ya daha yakın*ım*;* öncelikle benim oruç *tutmam gerekir' buyurmuş ve ashabına da oruç tutmalarını emretmiştir. Bütün bunlardan Nuh'un gemisinin* Şırnak yakınlarında *yer alan Cudi dağına oturduğu görüşü daha ağır basmaktadır"* (Kutluay, 2015: 313). *"Geminin ölçüleri, gemidekilerin sayısı, Hz. Nuh'un tufan öncesinde ve tufandan sonra ne kadar yaşadığı gibi konulardaki rivayetler arasında açık çelişkiler ve aynı raviye nisbet edildiği halde birbirini tutmayan görüşler vardır. Rivayetlerin* çoğu *hem isnad hem de mana bakımından problemlidir. Bütün bunlarla beraber, söz konusu rivayetler, dönemin yaygın tufan algısını anlamak açısından* önemlidir. *Hemen bütün din ve kültürlerde mevcut olan tufan rivayetlerinin kaynağının bir olmasına rağmen farklı kültürlerde bulunan tufana dair rivayetler, Kur'ran'da ve Kitab-ı Mukaddes'te anlatılanlarla örtüşmemektedir"* (Kutluay, 2015: 315). Bu sebeple kaynaklarımızda yer alan rivayetler basiretli ve dikkatli bir şekilde incelenip yorumlanmalıdır.

Kuran-ı Kerim'de Hz. Nuh ile ilgili birçok âyet[1] bulunmaktadır. Bu ayetlerde onun Allah'ın emirlerini tebliğ etmesi, kavminin ona iman etmeyişi, bunun sonucunda gerçekleşen Tufan ile kavminin yok oluşu anlatılmaktadır. Tufan sonunda Nuh peygamber ile ona iman edenler kurtulmuştur. Nuh peygamber, İdris peygamberden sonra gelmiştir. İdris peygamber semaya yükseltildikten (Meryem/57) sonra insanlar tekrar putlara tapmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Allah tarafından, insanlara doğru yolu göstermek için Hz. Nuh gönderilmiştir. Hz. Nuh, kavmini can yakıcı azaptan kurtarmak için her türlü uyarıyı yapmış ve kavmini uzun yıllar imana davet etmiştir. Oğulları Sam, Ham, Yafes ile hanımları ve diğer pek az kimseler ona iman etmiştir. Diğerleri onu dinlememiş hatta Yam (Kenan) isimli oğlu ve Vaile adlı hanımı bile ona inanmamışlardır. Hz. Nuh uzun yıllar boyunca süren tebliğinde artık kavminin imana gelmeyeceğini anlamış ve onlara beddua etmiştir. Duası kabul olan Nuh peygambere "*Artık halkından daha önce imân etmiş olanlar dışında hiç kimse imân etmeyecek, öyleyse o kâfirlerin yaptıklarından dolayı kederlenme de bizim gözetimimiz altında ve vahyimiz doğrultusunda gemi yap ve o zâlimler lehinde Ben'den ricada bulunma. Çünkü onlar suda boğulacaklardır*" (Hûd/36-37) şeklinde hüküm bildirilmiştir. Hz. Nuh, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde geminin yapımını tamamlar. Diğer yandan büyük bir tufanın gerçekleşeceğini gösteren alâmetler görülmeye başlar. Allah, önceden Hz. Nuh'a geminin tamamlandığı anın tufanın başlama vakti olduğunu bildirmiştir. Gemiye iman etmiş kimseler, onların aileleri, ayrıca bütün hayvanlardan birer çift almasını emretmiştir. Göklerden boşanan yağmurlar, yerlerden fışkıran sular bütün yeryüzünü tutmuş ve dağları kaplamış. Güneşin ve ayın ışığı kararmış, dünya karanlık içinde kalmıştır. Gece ve gündüz bir olmuş, yeryüzünün her tarafı sularla kaplanmış. Tufan ile birlikte inkârcılar helâk olmuş, geriye Hz. Nuh ve onun evlatları, yakınları kalmış. İnsan nesli Nuh peygamberin neslin-

den çoğalıp yeryüzünde dağılmaya başlamıştır. Bundan dolayı Hz. Nuh'a, Hz. Âdem'den sonra *"Ebu'l-beşer", "insanlığın babası ve atası"* unvanı verilmiştir.

Nuh Tufanı, Tevrat'ta da Kuran-ı Kerim'e benzer biçimde yer almıştır. *"İnciller'de Tevrat'ta anlatılanlara atıfta bulunulmuş ve tufana 'ibret maksadıyla' kısaca temas edilmiştir. Matta İncili'nde tufan öncesinde insanların gaflet içinde oldukları, Luka İncili'nde tufanın isyan ve gaflet içinde olanların hepsini yok ettiği, I. Petrus'ta ise sudan kurtulmanın vaftizin bir simgesi olduğu, II. Petrus'da 30 Tanrı'nın Nuh'u ve onun dışındaki yedi kişiyi tufandan kurtardığı, İbranilerde'de Nuh'un ev halkının kurtuluşu için gemi inşa ettiği belirtilmiştir. Kur'an'da ise Nuh kıssası ve tufan, Nuh 71/1-28, A'raf 7/59-64, Hud 11/25-44, Mü'minûn 23/23-30, Kamer 54/9- 15, Ankebut 29/13-14'de fazla detaya girilmeden anlatılmaktadır. Kur'an'ın bu hadiseden -farklı sûrelerde farklı bağlamlarda tekrar edilmekle birlikte- özet halinde yarım sayfa ile bahsetmesi ve asıl hadiseye ve neticeye dikkat çekmek istemesi, onun ayrıntılarla fazla ilgilenmediğini gösterir"* (Kutluay, 2015: 297).

Doğan'a göre Nuh Tufanı, Aşağı Mezopotamya'da Sümer ülkesinde bugünden yaklaşık 5000 yıl önce meydana gelmiş doğal bir su baskını olayıdır. Bu olayı diğerlerinden ayıran en önemli etken, din ve inanç sistemi içinde yer alması ve bütün dünyada efsaneleştirilmiş olmasıdır. Bu duruma Yahudi ve Hıristiyanların yaygın bir şekilde yer vermeleri etkin olmuştur. Müslümanların bu duruma katkısı daha azdır. İlk defa Sümerce yazılmış Nuh Tufanı'nın yazılı olduğu tablet, Akad, Babil, Hitit, Hurri ve İngiliz dillerine çevrilmiştir. Nuh Efsanesi 5000 yıllık zaman içerisinde 6 defa yazıya dökülmüştür. 1- Ziusudra Destanı (Sümer), 2- Atrahasis Destanı (Akad), 3- Gılgamış Destanı (Sümer), 4- Tevrat/Zebur ve İncil metinleri (Musevi ve Hıristiyan)1, 5- Berossus'un Tarih Kitabı (Babil), 6- Moses of Koren'in Ermeni Tarihi Kitabı (Ermeni) (Doğan, 2013: 85-86).

Peygamberlerden krallara, Yunan tanrılarından firavunlara kadar zeytinle ilgili birçok hikâye ve efsane anlatılır. Bu efsaneler zeytinin uzun ömürlü olması, değeri, asaleti, insanlara faydası ve kutsallığı üzerinedir. Nuh Tufanı ile zeytin arasındaki ilişki günümüzde sıkça kullandığımız *"zeytin dalı uzatmak"* deyimini açıklayacak niteliğe sahiptir. Tufan sona erdiği zaman Hz. Nuh, suların çekilip çekilmediğini anlamak için geminin penceresinden bir güvercin salar. Güvercin suların çekildiğine işaret eden herhangi bir şey getirmeden geriye döner. Nuh Peygamber, yedi gün sonra güvercini tekrar salar. Güvercin bu sefer, ağzında yeni koparılmış küçük bir zeytin dalıyla gelir. O zaman, Hz. Nuh, suların yeryüzünden çekildiğini ve tufanın sona erdiğini anlar. Ağzında yeni koparılmış zeytin yaprağı tutan güvercin ve getirdiği zeytin dalı ise barışın ve ümidin simgesi olmuştur. Bu simge günümüzde bütün canlılığını koruyarak yaşamaya devam etmektedir. Zeytin ve zeytin ağacı; asırlardır *"barış, bereket ve gücü"*, dinsel inanışlarda ise, *"günahlardan arınmanın"* sembolüdür. Nuh Tufanı'nın sonunda bir güvercinin Nuh peygambere zeytin dalı getirmesi, her şeyin yeniden rahat ve huzura dönüştüğü anlamına gelmektedir. Zeytin ağacı, İslam dininde peygambere ve evrensel insana adanan bir ağaç değerini taşımıştır. Zeytin ağacının bereketin simgesi olarak kabul edilmesi, onun gövdesinden çekirdeğine kadar her parçasından yararlanılabilir olmasındandır (Gültekin, 2008: 13; Efe vd., 2013: 18).

Türk halk inançlarında, halk/klasik edebiyat ürünlerinde Hz. Nuh, gemi ve tufan ile birlikte anılır. Âşıkların gözyaşları, tufan denizine benzetilir. Hz. Nuh ise bu tufan içinde batmamak için çabalayan âşıktır. Nuh'un yedi yüz yıl veya bin yıl kadar ömür sürdüğü rivayet edilir. Muhibbî Dîvânı'nda Hz. Nuh, yaptığı gemi, devrinde gerçekleşen tufan ve ömrünün uzunluğu sebebiyle söz konusu edilmektedir. Bir beyitte şair, yedi deryanın

sularının gözyaşları yanında ancak bir damla gibi kaldığına değinir. Sevgili hasretiyle dökülen gözyaşları o kadar fazladır ki Nuh Tufanı'nın adı dahi onun yanında anılmaz:

"Gözlerüm yaşına dirsem tan' mıdur tûfân-ı Nûh
Katredür yanında cem' itsem yidi deryâyı ben" (Zöhre, 2015: 182-183).

Çıldırlı Âşık Şenlik tarafından tasnif edilen "Latif Şah" hikâyesinde Nuh Tufanı'ndan şöyle bahsedilir:

"Dost bağına girdim Lele
İşretli divanı gördüm.
Bir ezim mücizet ile
Sanki Nuh Tufanı gördüm" (Gültekin, 2010: 199-200).

Nuh kıssası ve tufanla ilgili ilahî kitaplarda açık bir şekilde *"Cudi"* ibaresinin geçmesi, farklı inançlara ve değişik etnik gruplara ait insanların bu dağa ve çevresine ilgi duymasını sağlamıştır. Cudi Dağı'nın kuzeyinde ve Şırnak iline yakın bir noktada yer alan ve halen Heştiyan (Heştan)-Seksenler ismiyle anılan köy, Hz. Nuh'un gemisinden inen seksen kişinin kurduğu köy olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda halkbilimi açısından olayın değerlendirilmesinde Oğuz'un "Çok *Mekânlı ve/veya Çok Mezarlı Anlatı Kahramanları: Yunus Emre"* (2011) adlı çalışmasından yola çıkılarak şunları söylemek mümkündür:

Halk, çoğunlukla sevdiği kişilere ait anlatıların ve olayların kendi bölgelerinde meydana geldiğini kabul eder. Herhangi bir varlığı veya inancı benimseme, kendisine mal etme anlatı kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Bu popüler bir hadisenin folklorizm esasında yerlileştirme işlevidir. Nuh Tufanı'nın Cudi veya Ağrı Dağları tarafından sahiplenilmesi bu olayların halk nezdindeki kutsiyetinden, saygınlık kazanma, bir kutsala sahip olma isteğinden kaynaklanmaktadır. Bir anlatının ne kadar çok anlatıldığı, benimsemeyi arttıran nedenlerden biridir. Bu nedenle Nuh Tufanı ile ilgili halk arasında meydana getirilen birçok varyant/mekân folklor çalışmalarında çok anlatılanı işaret eder. Nuh Tufanı'nın geçtiği mekân Kuran'da Cudi Dağı olarak geçmesine rağmen halk muhayyilesinde Ağrı Dağı ile aynı ağırlıkta önemini korumaktadır. Nuh Tufanı ile Ağrı Dağı'nı birlikte anan birçok halk kültürü ürünü bu inancın bir göstergesidir.

Nuh Tufanı sözlü kültür içindeki varyantlı mekânlara (Ağrı/Cudi Dağı) mal edilmiş, bin bir renge bürünmüş menkıbeleriyle günümüze ulaşmıştır. Burada tarihî gerçeklik önemini yitirmiştir. Sözlü gelenekteki halk inanışları, tarihî gerçek her ne olursa olsun, onu ikinci plana iter. Önemli ve değerli olan Nuh Tufanı'nın gerçekte nerede olduğundan ziyade, halkın bu konudaki inançlarıdır. Sözlü kültür ortamında anlatılan ve bu anlatıma paralel olarak her yüzyılda hakkında yeni anlatılar üretilen Tufan arasındaki ilişki, artık edebiyat tarihçisinin değil folkloristin konusudur. Bu durumda olayları yeni belgelere havale etmek yerine, sözlü kültür ortamları ve bu ortamlardaki eserlerin üretim biçimleri üzerinde düşünmek gerekir. Sözlü ortamda üretilen metinlerin halk tarafından kabul edilen tarihselliğinin benimsenmesi birçok kültür kuramcısının ele aldığı bir konudur. Bu kuramlarda sözel bellek, saklama, aktarma ve yeniden üretme süreçleri bakımından sorgulanmaktadır. Ağrı Dağı ve Nuh Tufanı gibi tarihî ve folklorik olayların yerel/ulusal duygular veya turizm gibi kaygılarla özellikle 20. yüzyılda büyük değişimlere uğradığı görülmektedir. Örneğin Eskişehir'deki Sarıköy'ün adının Yunus Emre olarak değiştirilmesi, tarihî mezardan veya türbeden bambaşka bir külliyenin doğuşu, sahiplenme ve turizm açısından başarılı görülen bu uygulama, başka Yunus Emre mekân ve mezarların da karşımıza çıkmasını ve kontrol edilemez bir değişim yaşanmasını sağlayacaktır. Folklorun okunacak bir kütüphanesi ve uzmanlık süreçleri içinde edinilebilecek kendine özgü

Ağrı Dağı

kuramları, yöntemleri, soruları ve sorunları vardır. Tüm bu sorunların kendi içinde bir dönüşümü bulunmaktadır. Milman Parry (1902-1935) ve asistanı Albert Lord'un (1912-1991) geliştirdiği *Sözlü Formül Kuramı,* her anlatının her anlatışta değişime uğradığını, sözel şairlerin asla ezberlemediği ve anlatılarını her defasında söz kalıplarını kullanarak eş-metinler ve benzer metinler biçiminde yeniden ürettiğini kanıtlamıştır. Ağrı Dağı ve Nuh Tufanı hadiselerinde de benzer durum yaşanmaktadır. Halk anlatılarının her anlatışta yeni durumlara bağlı olarak değiştiği bir gerçektir. Halkın Ağrı Dağı ve Nuh Tufanı ile ilgili olarak yüzyıllar içinde oluşturduğu ve kuşaktan kuşağa aktarırken değiştirip dönüştürdüğü sözel belleğinin folkloristin geliştirdiği kuram ve yöntemlerle incelenmesi bir gerekliliktir.

SONUÇ

Dağ, Türk mitolojisinin en önemli motiflerinden biridir. Birçok halk anlatısında kutsal dağlar, açık/kapalı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Tarih boyunca yüksekler, yücelmenin simgesi olmuştur. Dağlar bazen manevî özgürlük arayan dervişlerin bazen de maddî özgürlük arayan eşkıyaların mekânı olmuştur. Dağlar, ilahî kaynaklı olmayan dinlerde olduğu gibi, ilahî kaynaklı dinlerde de önemli dinî bir motif olmuştur. Bazı dinlerde tanrının makamı, oturduğu yerler olarak görülmüş; bazı dinlerde de sadece kutsiyet izafe edilen yerler olmuşlardır. Eski Türkler de dağları kutsal kabul etmiş, dağın bir parçası olduğu yer-su kültü zamanla Türklerde vatan kelimesi ile özdeşleşmiştir. Bu anlamda dağları vatanın bir parçası olarak düşünmüşler, her şeyden üstün ve önemli görmüşlerdir. Türkler, dağlarla ilgili inançlarını İslam sonrasında da sürdürmüşler, ölen bazı büyüklerini yüksek tepelere gömmüşler, buraları gömülen ve orada yaşadığı bilinen kimselerin ismiyle anarak kültürel özelliğini zamanımıza kadar taşımışlardır. Yatır ve ziyaretlerden bir kısmının yüksek tepelerde, dağlarda ya da su kenarlarında bulunması da yine İslam öncesi Türk inançları içerisinde yer alan dağ ve yer-su kültü ile ilgilidir.

Tufan olgusu geçmişten günümüze kadar birçok kültürde ele alınmıştır. Tarihî ve folklorik olaylar çeşitli kaygılarla özellikle 20. yüzyılda büyük değişimlere uğramıştır. Nuh Tufanı'nın yeri dinî kaynaklarda Cudi Dağı olarak geçmesine rağmen halk muhayyilesinde Ağrı Dağı ile aynı ağırlıkta önemini korumaktadır. Nuh Tufanı ile Ağrı Dağı'nı birlikte anan birçok halk kültürü ürünü bu

inancın bir göstergesidir. Sözlü gelenekteki halk inanışları, tarihî gerçekler ne olursa olsun, onu ikinci plana itmiştir. Bu noktada Nuh Tufanı'nın gerçekte nerede olduğundan ziyade, halkın bu konudaki inancı ön plana çıkmaktadır.

DİPNOT / FOOTNOTE

1 Nûh/1-4; Hûd/25-26; Hûd/40.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

AKYOL, C. (2013). Nizami Bozkurt'un Turnalar Deyişinde Alevi Bektaşi Kutsal Ziyaret Yerleri ve Turna Figürü. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,* 8, 225-243.

ARDA, Z. (2014). Türk Mitolojisinde Dağlar ve Çağdaş Türk Resmine Yansımaları. *Akdeniz Sanat Dergisi,* 7/13, 26-47.

ARMUTAK, A. (2008). Yahudi ve Hristiyan Dini Kutsal Kitaplarında Hayvan Hakları. İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi, 34 (1), 39-55.

BAŞ, M. (2013). Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13 (1), 165-179.

BAZ, İ. (2015) İnsanın Zaman ve Mekânla İlişkisi Bağlamında Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu. Şırnak Üniversitesi *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1, 286-290.

BİRDOĞAN, N. (1998). Anadolu Aleviliğinde Çevre Sevgisi, *G. Ü. Hacı Bektaş Veli Dergisi*, 6, 59-76.

ÇAKIR, E. (2013). Akademik Dünyanın Kentsel İmgelerinden Mitolojik Simgelerine Üniversite Logoları. *Millî Folklor,* 97, 53-69.

ÇIBLAK, N. (2005). Mersin'de İnanç Merkezlerine Bağlı Kurban Törenleri. TÜBAR, XVII, 155-176.

DELİDUMAN, C; A. Sezer. (2016). Resim Sanatında Nuh Tufanı. *idil,* 5 (19), 105-120.

DOĞAN, A. (2013). Türk Halk Kültüründe ve Erzurum Kadın Barlarında Güvercin Motifi. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 30, 83-93.

DOĞANAY, H. (2013). Ağrı Dağı ve Turistik Önemi. *Doğu Coğrafya Dergisi,* 8/9, 169-179.

EFE, R. vd. (2013). *Tarihte, Kültürde Zeytin ve Zeytinyağı. Dünya'da, Türkiye'de, Edremit Körfezi Çevresinde Zeytin ve Zeytinyağı*. Balıkesir: Edremit Belediyesi, 15-36.

ELMALILI HAMDİ YAZIR. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*. (Sadeleştiren: Mustafa Kasadar). İstanbul: Ravza Yayınları.

ERGUN, P. (2010). Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü. *Millî Folklor,* 87, 113-121.

GÜLTEKİN, M. (2010). Sözlü Kompozisyon Teorisi Bağlamında Latif Şah Hikâyesindeki Şiirler Üzerine Bir İnceleme**.** *TÜBAR,* XXVII, 191-202.

GÜLTEKİN, R. E. (2008). Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic,* 3/5, 9-31.

İNAN, A. (1998). Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü. *Makaleler ve İncelemeler II.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KUTLUAY, İ. (2013). Hz. Nuh ve Tufanla İlgili Rivayetlerin Hadis Tekniği Açısından Değeri ve Bu Rivayetlere İsrailiyat'ın Tesiri. *Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu,* Şırnak Üniversitesi, 295-318.

LEVVONTİN, R. C.; R. Levins. (2009). Teori ve İdeolojik Olarak Evrim. (*çev. Günseli Bayram*). *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi.* İstanbul: Ezgi Matbaası. 80-123.

OĞUZ, M. Ö. (2011). Çok Mekânlı ve/veya Çok Mezarlı Anlatı Kahramanları: Yunus Emre. *Millî Folklor*, 91, 5-11.

ROSE, S. (2009). Evrensel Darwinizm. (*çev. Günseli Bayram*). *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi.* İstanbul: Ezgi Matbaası. 152-174.

SCOTT, E. C. (2009). Evrimi Yok Etmek, Yaratılış Bilimini İcat Etmek. (*çev. Özden Şahin*). *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi.* İstanbul: Ezgi Matbaası. 223-246.

SÖNMEZ, S. (2008). *Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tıva ve Şor Destanlarında Dağ*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

ZÖHRE, A. (2015). Muhibbî Divânında Peygamberler. *Asia Minor Studies (International Journal of Social. Sciences),* 3/5, 171-188.

PROPHET NOAH IN KADI BURHANEDDİN B. MESUD OF ANI'S WORK ENÎSÜ'L-KULÛB

Ali İPEK*
Ercan CENGİZ**

ABSTRACT

Kadı Burhaneddîn b. Mes'ud was an Islamic scholar who was born and raised in Ani. The poetical and grandiose work ***"Enîsü'l-Kulûb"***, which was written by Kadı Burhaneddîn in his youth is a work about general Islamic History. We have not much information about his life story, and this information was only obtained from the na't part of the work "Enîsü'l-Kulûb".

In Enîsü'l-Kulûb it is stated that Kadi Burhaneddîn b. Mes'ud was born in Ani in 1143. Kadı Burhaneddin learned the languages and the writings of the nations living in Ani, especially Georgian and Armenian languages from his childhood. Kadi Burhaneddin finished his 56000 couplet of masterpiece ***"Enîsü'l-Kulûb"*** in forty years. This work is most particularly important, because it deals with some important historical events in his time such as the occupation of Ani by Georgians with the assistance of Armenian priests.

After the invasion of Ani by Georgians, Kadı Burhaneddin b. Mes'ud migrated to Anatolia during the domination of Anatolian Seljuk Sultanate. He returned to Ani and started to study Islamic sciences upon seeing Solomon the Prophet in his dream. Kadı Burhaneddin studied some Islamic studies such as hermeneutics, hadith and Islamic law and worked as a preacher to earn his livelihood during six years in Ani.

In 1166/1167 Kadı Burhaneddin went to Tabriz, which was one of the most important cultural centres of that time, and he started to write Enîsü'l-Kulûb at the age of twenty four with the encouragement of a scientist and preacher, Mahmud, who he met in that city.

He stayed in Ahlat for a while, and then went to the capital city of Anatolian Seljuk Sultanate, Konya, in his declining years and he died in Konya after presenting Enîsü'l Kulûb to İzzeddin Keykavus I, the Sultan of Anatolian Seljuks, in 1212.

Kadı Burhaneddin Anevî starts his work, Enîsü'l-Kulûb with the story of the first prophet Adam, and he gives previously-unknown information about other prophets with their stories. The story about Noah (pbuh) is a sample for such previously-unknown information. The story starts with the events that there were very few believers and the whole people all over the world deny the existence and the uniqueness of Allah in the story of the Noah.

که از بت برستي يكي تر بتبر ست زمين سر بسر كسب بتبر ست

Although it was recorded in some sources that Noah was relieved at the age of fifty, Kadı

* *Prof. Ali İPEK, Iğdır University, Faculty of Sciences and Letters, Department of History, Iğdır/ TURKEY e-mail: ali_ipek025@mynet.com*

** *Dr. Ercan CENGİZ, Kafkas University, Faculty of Teologie, Department of Islam History and Arts, Kars/ TURKEY, e-mail: ercancengiz1976@gmail.com*

Burhaneddin reports that he was four hundred years old when he was relieved.

بیامد برو وحي برو د کار جو شود چا ر صد ساله از روزکار

It was reported by Anevî that when Noah, who was considered as the second father of human beings, was one thousand years old, there were only forty men and women totally, who believed his prophecy.

که مي کرد دعوت بلیل نهار زعمر ش کذ ر کر د سالي هز ار

Because of the disbelief of human beings and their obstinacy in impiousness, it was stated by Kadı Burhaneddin Anevî as follows that divine consolation was relieved to Noah, who experienced many difficulties:

که هر با مد اد ی تو بت صبوح جنان بو د فر ما ن یز د ا ن بنو ح

After this information was given, it was stated in the work that Noah was given a divine order to anathemize the people who did not believe in Divine orders and construct an ark. The expression that Angel Gabriel (pbuh) was an engineer and guide in the construction of the ark, was one of the finest enunciations in Anevî's "Enîsü'l Kulûb".

همي شد مهند س همي شد دلیل مر اورا بهر کاردر جبر یل

The statement that Noah gives the names of Abu Bekir, Omar and Ali's names, to the rooms of the ark, because these are the names of the distinguished friends of the last prophet Mohammed (pbuh) are one of the most interesting records of Anevî in this work.

یکي نام بو بکر و د یکر عمر بر ان هر یکي کشت بنامي بد ید

بر ان جا زمین تخت نا م علي سو م عثمان نیکو سیر

These kinds of samples which can be quoted many times from Kadı Burhaneddin's work either cannot be found or stated differently in other resources. This shows that Anevi had deep knowledge about this subject and he used different source when he wrote his work Enîsü'l Kulûb.

Key words: *Kadı Burhaneddin, Ani, Enîsü'l-Kulûb, Prophet Noah.*

ANİ'Lİ KADI BURHANEDDİN B. MES'UD'UN ENÎSÜ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE NUH PEYGAMBER

Ali İPEK*
Ercan CENGİZ**

GİRİŞ

İnsanların tevhid inancından uzaklaştıkları zamanlarda kendilerine rehberlik etmeleri için peygamberler gönderilmiştir. Tevhid'i anlatmak, her şeyin doğru olanını göstermek peygamberlerin başlıca görevleriydi. Peygamberler gönderildikleri toplumlarda görevlerini yerine getirmeğe çalıştıkları sırada çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Peygamberlerin maruz kaldıkları sıkıntılardan kurtuluşları ve kavimlerinin farklı şekillerde cezalandırılmaları, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere diğer semavî kitaplarda da anlatılmıştır. Bunlar daha sonra peygamber kıssaları şeklinde kaleme alınmıştır.

İslâmî dönem tarih yazıcılığında ortaya konulan eserlerin birçoğu aynı zamanda bir dünya tarihi görünümündedir. Kadı Burhaneddin Anevî de aynı yolu takip ederek, daha çok Peygamber kıssaları muhtevalı Enîsu'l-Kulûb adlı manzum eserini kaleme almıştır. Eseri Enîsü'l-Kulûb'a ilk peygamber Hz. Âdem'in kıssasıyla başlayan Kadı Burhaneddîn Anevî'nin eserinin bir bölümünü de Hz. Nuh'un kıssası oluşturmaktadır.

ENÎSÜ'L-KULÛB'DA HZ. NUH VE NUH TOPLUMUNUN DİNÎ YAPISI

Kadı Burhaneddin Enîsü'l-Kulûb'da Nuh Peygamberin kıssasına Hz. Nuh'un Hz. İdris'in göğe yükseltilmesinden sonra içinde yaşamış olduğu kavime tevhit inancını anlatmak için peygamber olarak gönderildiği zaman, insanların dalâlet içinde, hak inançtan sapmış olarak bulunduğunu açıklayarak başlamaktadır. Bu durum Enîsü'l-Kulûb'da insanlık imandan çıkmış, azgınlık artmış ve Allah'tan korkan kalmadığı, yeryüzünün tamamen putperestlerle dolduğu anlatılmaktadır.[1]

Kadı Burhaneddin'in bu kayıtlarına mukabil, Hz. Nuh'un bulunduğu toplumun dinî yapısıyla alakalı bazı kaynaklarda sadece "isyan içinde bulundukları" ifadesi görülmektedir.[2] Bunun yanında Mes'udî, Hz. Nuh'un babası Lamek döneminde başlayan putperestliğin oğlu döneminde daha yaygın bir hale geldiğini belirtmektedir.[3] Taberî ise Nuh kavminin din yapısı hususunda farklı anlayışların bulunduğuna yer vermektedir.[4] İbnü'l-Esîr, bu farklı görüşleri fuhşun, Hak Mabud'a olan inançsızlığın yayıldığı, insanların Sâbîlik (yıldızperestlik) dinini benimsedikleri şeklinde açıklamaktadır.[5] Hz. Nuh zamanında yeryüzünde zulmün arttığı, fitne ve fesadın her tarafı sardığı,[6] o dönem toplumunun içinde bulunduğu durumun bir başka ifadesidir. Kadı Burhaneddin, Nuh toplumuyla ilgili olarak rivayetleri Tevrat'taki bilgilerden değil, doğrudan Kur'an'ı Kerim'i esas aldığını Kur'an'da Nuh kavminin putları olarak belirtilen Vedd, Süvâ,Yegûs, Ye'ûk ve Nesr'in adlarını zikretmesinden anlaşılmaktadır.[7]

İLK VAHİY VE TEVHİD'E ÇAĞRI

Enîsü'l-Kulûb'da, Hz. Nuh'a ilk vahyin gönderilişi, insanları tevhit inancına

* *Prof. Dr. Ali İPEK, Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Iğdır/TÜRKİYE, e-posta: ali_ipek025@mynet.com*
** *Dr. Ercan CENGİZ, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Kars/TÜRKİYE, e-posta: ercancengiz1976@gmail.com*

çağrılışıyla kıssa devam etmektedir. Enîsü'l-Kulûb'da Hz. Nuh'a, 400 yaşına geldiğinde kendisine Cebrâil vasıtasıyla ilk vahyin gönderildiği belirtilmektedir.[8] Buna karşılık bazı rivayetlerde ise Hz. Nuh'a vahiy geldiği sırada 480 yaşında,[9] bir başka kaynakta ise ömrünün 50. senesinde vahyin geldiği belirtilmektedir.[10]

Enîsü'l-Kulûb'da Hz. Nuh'un bilgin birinin oğlu olduğu, çok ağlaması sebebiyle isminin Nuh denildiği açıklanmaktadır. Hz. Nuh'un bu ağlamaları şükrederek yaptığı da Enîsü'l-Kulûb'da belirtilmektedir. Bu ağlamalarından birinde Cibril'in Hz. Nuh'a vahiy getirdiği de Enîsü'l-Kulûb'da anlatılmaktadır. İnsanlığın ikinci babası sayılan Hz. Nuh'a, bin yaşına geldiği zaman, gece gündüz halkı imana ve hak yola davet etmesine rağmen kendisine toplamda 80 kişinin inandığı da, Enîsü'l-Kulûb'da kaydedilmektedir. Tevhit inancına icabet etmeyenler arasında Hz. Nuh'un eşi ve oğlu Kenan'da bulunmaktaydı. Hz. Nuh'un karısının iman etmediği gibi inançsızlara yardımda bulunduğu da Enîsü'l-Kulûb'da verilen bilgiler arasındadır. İnsanları doğru yola davetine rağmen inananların sayısının az olması nedeniyle Hz. Nuh, Allah'ın rahmetine sığınmış hatta insanların davetine icabet etmemesi üzerine kavmine beddua etmiştir.[11] Bu beddua Kur'an-ı Kerim'in Nuh Sure'sinde *"Ey Rabbim! Kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakma! Çünkü sen onları bırakırsan, kullarını saptırırlar; sadece ahlaksız ve kafir kimseler yetiştirirler."*[12] şeklinde yer almaktadır.

HZ. NUH'UN GEMİYİ İNŞA ETMESİ VE TUFAN

Allah, bunun üzerine Nuh Aleyhisselam'a kavminin helak olacağını bildirerek gemi yapmasını emretti[13]: *"Gözlerimizin önünde ve vahyimiz (emrimiz) uyarınca gemiyi yap ve zulmedenler hakkında bana (bir şey) söyleme! Onlar mutlaka boğulacaklardır!"*[14] Hz. Nuh Allah'tan iman edenleri helak etmemesini istemiş, Cenab-ı Allah'ta "Sen endişelenme iman edenleri yanına alacaksın, iman edenler seninle hayatta kalacaktır." Buyurarak Hz. Nuh'u teskin etmiştir. Hz. Nuh gemiyi yapmak için sabah gidip akşam evine dönmekteydi. Gemiyi yapmak için Cibril ona rehberlik etmekteydi. Geminin inşası 40 yıl sürmüş ve gemi tamamlandıktan sonra Hz. Nuh kavmine, yakında size çok büyük azap gelecek, ben sizin uyarıcınızım diyerek kavmini bir kez daha uyarmıştır. Bu uyarıya rağmen alay etme ve husumetler daha da artmıştır. Kavminden inanmayanlar gemiye bakarak, su olmayan bir yerde bu gemi nasıl yüzecek diyerek Hz. Nuh'u yaşlı ve deli olarak nitelemekteydiler. Hz. Nuh ile alay edenler arasında Şit, İdris ve eski peygamberleri görenler de vardı. Halkın bu şekildeki alaylarından bunalan Hz. Nuh'a Cibril yakında rahata kavuşacağını belirterek sabretmesini istemekteydi. Geminin uzun demir çivilerle sabitlenmiş ve dünya o tarihe kadar böyle bir gemi görmemişti ifadesi,[15] Cibril rehberliğini net bir şekilde ortaya koyduğu gibi Hz. Nuh'un yaptığı gemiyi inşa etmek için insanların o esnada sahip olduğu bilginin de böyle bir gemiyi inşa etmek için yeterli olmadığının bir ispatıdır.

Enîsü'l-Kulûb'da verilen ilginç kayıtlardan biri de Hz. Nuh'un inşa ettiği geminin bölümleri yahut odalarına Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin adlarını verdiğini, çünkü bunların son Peygamber olarak gönderilecek olan Hz. Muhammed'in (a.s.) güzide sâhabîleri ve arkadaşları olduğunun ifade edilmesidir.[16] Kur'an-ı Kerim'deki *"Onların soylarını dolu gemide taşımamız onlar için delildir"*[17] ayetinden yola çıkan Kadı Burhaneddin'in güzel bir çıkarım yaptığı anlaşılmaktadır.

Gemi tamamlandıktan sonra her tarafa inanlardan elçiler göndererek insanlar gemiye binmeye davet edilmiştir. Davete kâfirler

uymamış, içlerinden biri "Bu ihtiyar bize ne diyor? Yaptığı gemiye niye binelim ki? Boş bir gemide ne yapacağız" diyerek gemiye binmeyi reddetmişlerdir. Cibril Hz. Nuh'a etrafındaki hayvanlardan bir çift toplamasını söylediği gibi hangi hayvanların gemiye alınıp alınmayacağı konusunda da Hz. Nuh'a rehberlik etmiştir.

Hz. Nuh gemiye gerekli olanlar taşınırken inanları yönlendirmekte bu sırada Şeytan'da bir köşeden çalışmaları izlemektedir. Şeytan'ın orada olmasına aldırış etmeyen Hz. Nuh'tan Şeytan kendisini gemiye almasını istemekte fakat Hz. Nuh cevap vermemektedir. Kadı Burhaneddin Anevî bundan sonra Hz. Nuh'un oğulları hakkında bilgi vererek kıssayı sürdürmektedir. Hz. Nuh'un oğulları Kenan, Sam, Yafes ve Ham'ı yanına çağırdığını, Sam, Yafes ve Ham'ın babalarının davetine icap ederken, Kenan'ın babasının davetini kabul etmeyerek gemiye yaklaşmadı belirtilmektedir. Hz. Nuh oğluna, gemiye binmesine mani olan şeyin ne olduğunu sorduğunda Kenan babasına, vaat ettiği tufanın olacağına inanmadığını, şayet tufan gerçekleşirse de dağlara sığınacağı cevabını vermektedir. Duruma oldukça üzülen Hz. Nuh oğlunu tekrar gemiye davet ederek, sığınacağı dağların kendisini kurtarmayacağını ve tufan geldiğinde kimsenin güvende olmayacağını söylemesine rağmen Kenan yine gemiye binmeyi reddetmiştir.

Hz. Nuh Allah'a "O benim oğlumdur. Gönlüme yakındır, ehlimi de yanıma alayım" diyerek yalvarmışsa da,[18] Cenab-ı Allah Nuh Aleyhisselâmın oğlu için af dilemesine karşılık: "*Ey Nuh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir. O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme.*"[19] buyurdu.

Hz. Nuh bunun üzerine "Rabbim, muhakkak ki ben, onun hakkında benim bir ilmim (bilgim) olmayan şeyi Senden istemekten Sana sığınırım. Ve Senin, beni mağfiret etmen ve Senin, bana rahmet etmen olmazsa ben, hüsrana uğrayanlardan olurum." Dedi. Hz. Nuh'un oğlu için Allah'tan af dilemesi ilk etapta iman açısından sorunmuş gibi algılanabilir. Fakat sonuçta Hz. Nuh'ta bir insandır ve kendisinde de beşeri bir özellik olarak evlat sevgisi bulunmaktadır. Diğer taraftan Cenâb-ı Allah'ın uyarısından sonra verdiği cevaptan da anlaşılacağı üzere Hz. Nuh'ta Allah'ın uyarısı karşısında tam bir teslimiyet söz konusudur.

İman edenler gemiye bindikten sonra, Hz. Nuh telaşlı bir bekleyişe girer. Kadı Burhaneddin tufan başladığında Cibril'in geminin hareket etmesine yardım ettiğini, Şeytan'ın da bu sırada gemiye bindiğini ve Hz. Nuh'un Şeytan'ın gemiye binmesinden hoşlanmadığını kaydetmektedir. Bundan sonra Hz. Nuh Şeytan'a, "Ey lanetli sen burada ne yapıyorsun?" diye sorduğunda Şeytan kurnazlıkla "Ey Allah'ın Resulü ben de seninle olayım ki hayatta kalayım. Ben melun olsam da iyilikle geldim, ziyanım olmaz." Cevabını verir ve Hz. Nuh'tan gemide kalmak için icazet alır. Kadı Burhaneddin bundan sonra Allah'ın emriyle tufanın oluşmaya, tandırın kaynamaya başladığını ve gökyüzünün açılarak neyi varsa yeryüzüne döktüğünü ifade eder. Enîsü'l-Kulûb'da yer alan güzel benzetmelerden biride yedi kere gök açıldı ve yağmur yağdı, tıpkı Kâbe'nin tavafı gibi ifadesidir.[20] Müellif gökyüzünün yağmuru yeryüzüne boşaltmasını tamamlamasını Kâbe'nin etrafının yedi kere şavt edilerek tavafın tamamlanmasına benzetmiştir.

Yeryüzü tufanla birlikte suyla dolarak en yüksek dağı bile sular altında kaldığı bilgisinin akabinde geminin Cudi Dağı'nın tepelerine yöneldiği bilgisine yer verilmektedir. Suların yükselmesiyle birlikte Hz. Nuh'un iman etmeyerek gemiye binmeyi reddeden oğlu Kenan'da bir dalga tarafından yutulmuştur. Müellif daha sonra kıssayı şarabın oluşumuyla ilgili bilgi vererek devam ettirmektedir. Hz.

Nuh şerbet içmek için üzüm sıkarak su katar ve Hz. Nuh'un bulunmadığı bir sırada Şeytan, önce aslanın, sonra ayının ve son olarak da tilkinin kanını Hz. Nuh'un hazırladığı şerbete katar ve şerbet böylece şaraba dönüşür.[21] Müellifin aktardığı bu olayın gerçekle alakası olmamakla bu açıklamanın amacı şarap gibi İslam dini tarafından yasaklanmış ve haram kabul edilen bir içeceğin sorumluluğunu Şeytan'a yüklemekten ibarettir.

Enîsü'l-Kulûb'da müellifin aktardığı diğer ilginç bir bilgi gemide bulunan seksen kişinin isimlerinin hepsinin belli olduğu ifadesi olmasına karşın Hz. Nuh ve oğullarının isimlerinden başka birinin ismi zikredilmemektedir. Gemide bulunanlar ayrıca Allah'a ibadet edebilmek için bir de mescit yapmışlar ve birbirini kovalayan günleri ibadetle geçirmektedir. Aradan aylar geçtikten sonra Allah'ın emriyle tufan sona erer ve gemi Cudi Dağı'na oturur.[22] "Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu" denildi. Su çekildi, iş bitirildi. Gemi de Cûdî'ye oturdu ve "Zalimler topluluğu Allah'ın rahmetinden uzak olsun!" denildi.[23] Kadı Burhaneddin gemiden önce Hz. Nuh'un ve ardından üç oğlunun indiğini, yeryüzündeki insanların bu üç oğuldan türediğini, temiz kalpli ve iblis tipli insanların Hz. Nuh'un bu üç oğlundan türediğini belirterek Hz. Nuh kıssasını sonlandırır.[24]

SONUÇ

Kadı Burhaneddin Anevi 1143 yılında, günümüzde Kars ili sınırlarında yer alan Ani'de dünyaya gelir. Enîsü'l-Kulûb adlı eserini 1167 yılında yazmaya başlar ve 40 yıldan fazla bir zamanda tamamlayarak 1212 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'a (608-617/1211-1220) sunar. Bundan kısa bir süre sonra da Konya'da vefat eder.

56.000 beyitten oluşan eser nazım halinde kaleme alınmış olup beyitler kendi aralarında kafiyelidir. Eserde, müellif tarafından Nuh Peygamberin kıssasına üç sayfa ayrılmış ve kıssanın girişinde Nuh kavminin içinde bulunduğu şirk ortamı hakkında bilgi verilmiştir. Hz. Nuh'a 400 yaşında peygamberlik görevi verildiğini belirten Anevi, bütün çabalarına rağmen toplamda Nuh Peygambere 80 kişinin iman ettiğini, karısının ve oğlu Kenan'ın da iman etmeyenler arasında bulunduğunu belirtmektedir. Kendisine iman edenlerin sayısının az olması ve inanmayanların Hz. Nuh ile alay etmeleri sonucu Hz. Nuh, kavmine bedduada bulunmuş, bunun üzerine Allahu Teâla, Hz. Nuh'a kavminin helak olacağını bildirerek gemi yapmasını emretmiştir.

Kadı Burhaneddin Hz. Nuh'un gemiyi inşasında Cibril'in O'na rehberlik ettiğini ve geminin yapımının 40 yıl sürdüğünü kaydetmektedir. Hz. Nuh gemi tamamlandıktan sonra kavmini tekrar uyarmışsa da bu ancak kavminin alay etmesini arttırmıştır. Alayın artmasında Hz. Nuh'un gemiyi inşa ettiği yerde geminin yüzebileceği bir suyun bulunmaması da etkili olmuştur. Geminin inşası sırasında Cibril'in rehberlik ettiği de göz önünde bulundurulursa Hz. Nuh'un kavminin, inşa edilen geminin tarzına ve büyüklüğüne yabancı oldukları akla gelmektedir.

Müellif, Hz. Nuh'un inşa ettiği geminin odalarına Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin adlarını verdiğini belirterek klasik İslam tarihi kaynaklarında bulunmayan bir bilgi aktarmaktadır. Kanaatimizce Anevi burada Yasin Suresi 41. ayette bahsedilen *"Onların soylarını dolu gemide taşımamız onlar için delildir"* ifadesinden yola çıkarak güzel bir benzetme yapmıştır.

Enîsü'l-Kulûb'da klasik İslam tarihi kaynaklarında olmayan veya farklılık gösteren bilgilere rastlanmaktadır. Şöyle ki; klasik İslam tarihi kaynaklarında tufan sırasında suların yükselmesiyle geminin yüzmeğe başladığı aktarılırken Kadı Burhaneddin Enîsü'l-Kulûb'da geminin tufan başladığında Cibril'in yardımıyla yüzmeğe başladığı-

nı kaydetmektedir. Yine Enîsü'l-Kulûb'da Şeytan'ın gemiye binmesinin Hz. Nuh'un izni ile olduğu belirtilirken, diğer kaynaklarda bu durum Hz. Nuh'un izni ile değil, gemiye alınan eşeğin kuyruğundan tutarak girmesi şeklindedir. Gemiye alınacak canlıların tespitinde Cibril'in Hz. Nuh'a kılavuzluk etmesi yine Enîsü'l-Kulûb'a has bir bilgidir.

Enîsü'l-Kulûb'da bazı ilginç bilgilere de rastlanmaktadır. Örneğin Hz. Nuh'un gemiye bir ekmekçiyi aldığı, ayrıca Hz. Nuh'un şerbet yapmak için sıktığı üzüm suyuna Şeytan tarafından sırasıyla aslanın, ayının ve tilkinin kanları katılarak üzüm suyunun şaraba dönüştürüldüğü bilgisi yer almaktadır. Kadı Burhaneddin, tufan sırasında gökyüzünün yağmurunu yeryüzüne boşaltmasını "gökyüzünün yedi kere açılması" ifadesini kullanarak anlatmış ve bu ifade ile Kâbe'nin tavafında yapılan yedi şavt arasında bağlantı kurarak güzel bir teşbihte bulunmuştur.

Tam bir zaman ifadesi belirtmeden geminin aylar sonra Cudi Dağı'na oturduğunu belirten Anevi, insanlığın Hz. Nuh'un kendine iman eden üç oğlunun soyundan devam ettiğini belirtmektedir. Müellif, İslam kaynaklarında bahsedilen Hz. Âdem'in cesedinin gemiye alınması, tufanın kırk gün ve kırk gece devam etmesi ve karaya çıkanların her birinin kendine ev yaptığı konusuna ise değinmemiştir. Son olarak, Enîsü'l-Kulûb'da klasik İslam tarihi kaynaklarında rastlanılan bilgilerin dışında kıssaya insanların ilgisini çekmek için diğer kaynaklarda yer almayan ilginç bilgilerin hikâye havası katılarak aktarıldığını söylemek mümkündür.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Kadı Burhaneddin Anevî, *Kitâbu Enîsü'l-Kulûb* Fî *Kısasi'l-Enbiya ve Haberihim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya No: 2984, s. 14.

2 Bkz. Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vazıh el-Kâtib, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M. J. De Goeje, Brill 1892, I, 13; es-Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Kasasu'l-Enbiyâ el-Müsemmâ Arâisü'l-Mecâlis,* Beyrut 1985, s. 54.

3 Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Ahbâru'z-Zaman ve Min Abâdihi'l-Hadsân ve Acâibu'l-Buldân,* Beyrut 1996, I,78-81.

4 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* Beyrut, I, 163-169.

5 İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1982, I, 67.

6 Mes'udî, Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, Beyrut 1965, I, 50.

7 Nûh, 71/23.

8 Enîsü'l-Kulûb, s. 14.

9 Bkz. Taberî, I, 169.

10 Sa'lebî, Arâis, s. 54.

11 Enîsü'l-Kulûb, s. 14, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, I, s. 67, Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* 167, Ömer Faruk Harman, "NÛH", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c. 33, İstanbul, 1988, s.226.

12 Nuh,71/26-27.

13 Enîsü'l-Kulûb, s. 14.

14 Hud, 11/37.

15 Enîsü'l-Kulûb, s. 14

16 Enîsü'l-Kulûb, s. 14.

17 Yasin, 36/41.

18 Enîsü'l-Kulûb, s. 15.

19 Hud, 11/46.

20 Enîsü'l-Kulûb s. 16.

21 Enîsü'l-Kulûb, s.16.

22 Enîsü'l-Kulûb, s. 16.

23 Hud, 44.

24 Enîsü'l-Kulûb, s. 16.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd (ö.1968), el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerim, İstanbul, 1990.

Anevî, Kadı Burhaneddin *Kitâbu Enîsü'l-Kulûb* Fî *Kısasi'l-Enbiya ve Haberihim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya No: 2984.

Harman, Ömer Faruk, "NÛH", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c. 33, İstanbul, 1988, 224-227.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh,* C.I, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1982.

Mes'udî, Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, C.I, Beyrut 1965.

Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Ahbâru'z-Zaman ve Min Abâdihi'l-Hadsân ve Acâibu'l-Buldân,* Beyrut 1996.

es-Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Kasasu'l-Enbiyâ el-Müsemmâ Arâisü'l-Mecâlis,* Beyrut 1985.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* C.I, Beyrut, 1407/1987.

Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Vazıh el-Kâtib, *Kitâbu'l-Buldân*, C.I nşr. M. J. De Goeje, Brill 1892.

ACCORDING TO THE SYRIAC HISTORIES PROPHET NOAH AND FLOOD

Ahmet Yasin TOMAKİN*

ABSTRACT

The Syriac People, one of the oldest nations in Mesopotamia, have begun to Christianize from the first century, and the most part of them have entered to this religion in a little while. Along with Christianity, the Syriac People have begun to work on the Bible and religious sciences. In this sense, it is also possible to mention historical works among the other Syriac works. The earliest Syriac historical source ever reached is the work written by Eusebius of Caesarea (d. 339) on church history.

However, this author is not Syriac. The earliest Syriac historical writing that has reached the present day belongs to the 6th century. From this period the Syriacs continued to write both church history and general history. Very few of authors of these historical writings are known and many of them reached us anonymously. The most well-known of the Syriac historians are Patriarch Mikhail (d. 1199) and Bar Hebraeus (d. 1286). Syriac historiography reached the summit with these two names in the 12th and 13th centuries.

They distinguish from others by their interest in both church history and general history. In this study first of all, historical writings that started with the creation have been identified. It is possible to list them as Anonymous Melkite Chronicle, Anonymous Chronicle to 724, Anonymous Chronicle to 775, Zuqnin Chronicle, The Chronicle of Michael the Syrian, and Bar Hebraeus` *Kthābhā dh-Makhtbhonuth Zabhne* and *Tārīhu Muhtasar al-Duval*.

These works include information about Prophet Noah, the time and the events of the Flood, and the place where the ark landed. It is seen that the information provided in the sources is more in line with the Bible. However, there are some differences in dating because of different Torah texts. The writers based on the Seventies (The Septuagint) translation reached 1642 on the birth of Noah and 2242 on the date of the Flood.

On the other hand, the writers based on the Syriac Peshitta reached 1056 on the birth of Noah and 1656 on the date of the Flood. It is noteworthy that the Syriac writers have used mostly the Seventies translation. When we look at the Flood, not all the authors give detailed information about the subject. The information given is in general compatible with the Bible.

Within the scope of this study, the information in these sources was identified and explanations differing from the Bible were examined. It is seen that the Zuqnin Chronicle has been distinguished from other sources in both content and style. Because the author of this work has placed Christian motives such as bell and cross in the story and has adopted a narration that visualize the Flood.

* *Dr. Ahmet Yasin TOMAKİN, Şırnak University, Faculty of Divinity, Department of Islamic History, Şırnak/ TURKEY, e-mail: a.y.tomakin@gmail.com*

There are also two different narratives on where the ark landed. Some of them narrates that the ark landed on the *Apamea* Mountains in the *Pisidia*, the region of today's Antalya and its surroundings in Roman times. The authors seem to have received this information from Roman historians. Other sources referring to the topic, give the knowledge that the ark landed on the *Kardu* Mountains.

This place is known as *Gāzartā dh-Kardu* [ܓܙܪܬܐ ܕܟܪܕܘ: Kardu Island] in Syriac sources and as *Cazīratu Ibn Umar* [جزيرة ابن عمر: Ibn Umar Island] in Islamic Sources. Syriac sources have acquired this knowledge from Peshitta. Because the place where the ark landed is referred to as *Turay Kardu* [ܛܘܪܝ ܟܪܕܘ: Kardu Mountains] in it. It is striking that the Syriac sources have not mentioned Mount Ararat, although it is explicitly mentioned in the Bible. Bar Hebraeus also points out that the Kardu Mountains are known as *Cudi* in his own time. His mention of Cudi, which had never been mentioned before, must have been written under the influence of Islamic culture. This is also a sign that the work is written for the Muslim reader.

Key words: *Syriac, Noah, Flood, Zuqnin Chronicle, Michael the Syrian, Bar Hebraeus.*

SÜRYANİ TARİH KAYNAKLARINA GÖRE NUH PEYGAMBER VE TUFAN

Ahmet Yasin TOMAKİN*

GİRİŞ

Miladi ilk yüzyıllardan itibaren Hıristiyanlaşmalarıyla doğru orantılı bir biçimde Süryaniler Kutsal Kitap'a ilgi duymuşlar ve Yunancayı öğrenmenin yanı sıra kutsal metinleri Süryaniceye çevirmeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak kutsal metinlerde yer alan bilgiler Süryanilerin ilerleyen dönemde ortaya koydukları eserlere girmiştir. Günümüze ulaşan kaynaklar çerçevesinde değerlendirildiğinde; Süryaniler arasında yaratılıştan başlayan dünya tarihi yazımı, ilk defa VII. yüzyılda görülür. Bununla birlikte eserlerin sayısı çok fazla değildir. Süryaniler daha çok kilise tarihi ve yerel tarih kaleme almışlardır. Diğer taraftan dünya tarihi yazımına Batı Süryanilerinin daha ilgili oldukları görülmektedir. Ayrıca onlar çevrelerinde yaşayan devlet ve milletlerin tarihini de önemsemişlerdir. Doğu Süryanileri içinde kaleme alınmış olan tarih eserleri daha yerel karakterlidir ve olaylar kilise çevresinde dönmektedir. John Penkaye buna bir istisna olarak gösterilebilir. VII. yüzyılda yaşamış olan yazar bir dünya tarihi kaleme almıştır. Ancak eserin baş tarafından günümüze ulaşan parçalar çok azdır. Batı Süryanileri tarafından kaleme alınmış olan dünya tarihleri arasında da günümüze eksik ulaştığı için istifade edilemeyenler bulunmaktadır. Bununla birlikte mevcut yedi farklı kaynakta Nuh ve Tufan olayıyla ilgili bilgi bulmak mümkündür. Çalışmamızın kaynaklarını oluşturan bu eserleri şu şekilde sıralayabiliriz: Anonim Melkit Kroniği,[1] Anonim Kronik 724,[2] Anonim Kronik 775,[3] Zuknin Kroniği,[4] Süryani Mihail Kroniği,[5] Bar Hebraeus'un Süryanice ve Arapça tarihleri.[6]

Süryani yazarların eserlerini kaleme alırken farklı Kutsal Kitap nüshalarını kullandıkları görülmektedir. Bu anlamda en çok Yunaca Yetmişler çevirisine (Septuagint) ve Süryanice Eski Ahit Peşitta'ya (Kthobho da-Dhiyathiqi Athiko), zaman zaman da Samirice ve İbranice Tevrat'a atıflar yapılmaktadır. Bu metinler arasında daha çok tarihlendirmelerden kaynaklanan farklılıklara rastlanmaktadır.

NUH VE TUFAN'IN ZAMANI

Tevrat'ta aktarılan bilgiye göre Nuh, Adem'den itibaren dünyaya gelen onuncu nesildir. *Adem* [ܐܕܡ: Odom] ile *Nuh* [ܢܘܚ: Nuh] arasında sırasıyla; *Şit* [ܫܝܬ: Shith], *Enoş* [ܐܢܘܫ: Onuş], *Kenan* [ܩܝܢܢ: Kaynon], *Mahalalel* [ܡܚܠܠܐܝܠ: Mahloloyel], *Yared* [ܝܪܕ: Yorod], *Hanok* [ܚܢܘܟ: Hanukh], *Metuşelah* [ܡܬܘܫܠܚ: Matuşlah] ve *Lamek* [ܠܡܟ: Lomokh] bulunur.[7] Tevrat bu ilk insanların (patriarchs/abhohotho) kaç yıl yaşadıkları ve kaçıncı yaşlarında çocuk sahibi olduklarının bilgisini vermektedir. Buna göre Nuh; 500 yaşında iken Sam, Ham ve Yafes isimli üç oğlu dünyaya gelmiş, 600 yaşında iken Tufan gerçekleşmiş, Tufan'dan sonra 350 yıl yaşamıştır. Bu durumda toplam ömrü de 950 yıl olarak tespit edilmiştir. Yukarıda adı geçen farklı dillerdeki Kutsal Kitaplar, Nuh ile ilgili bu bilgi üzerinde ittifak etmektedirler. Ancak sıra Adem'den itibaren geçen yılları hesaplamaya geldiğinde bazı karakterler hakkında

* *Dr. Ahmet Yasin TOMAKİN, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi, Şırnak/TÜRKİYE, e-posta: a.y.tomakin@gmail.com*

verilen farklı rakamlar sebebiyle, Nuh'un yaşadığı dönem ve Tufan'ın gerçekleştiği zamanla ilgili farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

İbranice Tevrat'ta verilen sayılara göre hesaplandığında Nuh; 1056 yılında doğmuş, 1556 yılında üç oğlu dünyaya gelmiş, 1656 yılında Tufan gerçekleşmiş ve Nuh 2006 yılında ölmüştür. Peşitta olarak bilinen Süryanice Kutsal Kitap'ta geçen bilgiler İbranice Tevrat ile birebir örtüşmektedir, zira çeviri bu kitaptan yapılmıştır. Daha eski bir dönemde yapılmış olan ve Yetmişler çevirisi (Septuagint) olarak bilinen Yunanca Kutsal Kitap'ta verilen yılların miktarı daha farklıdır. Bu kitaptaki veriler hesaplandığında Nuh'un 1642 yılında doğduğu, 2142 yılında üç oğlunun dünyaya geldiği, 2242 yılında Tufan'ın gerçekleştiği ve Nuh'un 2592 yılında öldüğü bilgisi ortaya çıkmaktadır. Samirilere ait Kutsal Kitap'ta geçen sayılar da önceki ikisinde farklıdır. Bu kitaba göre Nuh; 707 yılında doğmuş, 1207 yılında üç oğlu olmuş, 1307 yılında Tufan gerçekleşmiş ve 1607 yılında Nuh ölmüştür. Görüldüğü üzere farklı Kutsal Kitaplardaki veriler hesaplandığında, Nuh'un yaşadığı dönem ve Tufan'ın gerçekleştiği yıl ile ilgili farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan sayılardaki bu farklılıklara rağmen dikkat edildiğinde, Nuh'un hayatıyla ilgili sürelerin her üç kitapta da aynı olduğu dikkati çekmektedir. Yani Nuh 500 yaşına geldiğinde üç oğlu olmuş, 600 yaşına geldiğinde Tufan gerçekleşmiş ve Tufan'dan sonra 350 yıl daha yaşamıştır.

Süryani tarihçiler Kutsal Kitap'ta geçen bu verilerden hareketle ilk insanların kronolojisini hesaplamaya çalışmışlardır. Melkit Kroniği yazarı, Yetmişler tercümesi ve Peşitta'da yer alan bilgileri dikkate alarak Nuh'un yaşadığı dönem ve Tufan'ın gerçekleşme zamanını hesaplamaya çalışmıştır. Yazarın Peşitta'ya göre Tufan'ın zamanını 1656 yılı olarak doğru bir şekilde hesapladığı görülmektedir. Diğer taraftan Yetmişler çevirisindeki hesaplamasında küçük bir yanılgıya düşmüştür. Bilgiye nasıl ulaştığını açıklamamakla birlikte yazar, Nuh'un ikinci binyıldan 344 yıl önce doğduğunu ifade etmektedir. Buna göre hesaplandığında Nuh'un doğum yılı 1656 olarak ortaya çıkmakta, Tufan'ın zamanıyla ilgili de 2256 sonucuna ulaşılmaktadır. Zira Tufan, Nuh 600 yaşındayken gerçekleşmiştir. Halbuki Yetmişlere göre doğru sonucun 2242 yılı olması gerekmekteydi. 14 yıllık bu yanlışlık yazarın hesabından kaynaklanmış olmalıdır.[8]

Anonim Kronik 724 yazarı da Kutsal Kitap'ta verilen bilgileri nakletmiş ve daha farklı hesaplamalar yaparak farklı şahısların birbirleriyle ve Tufan ile zamansal yakınlıklarını vermeye çalışmıştır. Kendisi açıkça ifade etmemekle birlikte verdiği sayılardan onun Peşitta'yı esas aldığı anlaşılmaktadır. Zira burada geçen sayılar birebir örtüşmektedir. Diğer yandan yazarın, kendi yapmış olduğu hesaplamalarda başarılı olduğunu söylemek imkansızdır. Bu hesaplamalar çoğunlukla kendisinin de nakletmiş olduğu Kutsal Kitap bilgisine uymamaktadır. Mesela Nuh'un Adem'den 86 yıl sonra doğduğunu ifade etmektedir.[9] Halbuki Kutsal Kitap'tan çıkarılan bilgiye göre Adem 930'da ölmüş, Nuh 1056'da doğmuştur. Buna göre Nuh, Adem'in ölümünden 126 yıl sonra doğmuş olmalıdır. Yazarın hesaplamalarında bu tür hatalara sıkça rastlanmaktadır. Dahası yer yer kendi içinde çelişkiye de düşmüştür. Bir yerde Adem'in, Lamek'in 31. yaşına kadar yaşadığı zikredilirken, biraz ileride yine Lamek'in Adem'i 68 yıl gördüğü ifade edilmektedir.[10] Bu iki hesaplama birbiriyle açık bir şekilde çelişmektedir. Bunlar gibi, birkaçı hariç hemen hepsi yanlış olan hesaplamalar dışında yazar; sıfırdan başlayıp devam eden bir kronoloji içerisinde Nuh'un ne zaman doğduğu, Tufan'ın ne zaman gerçekleştiği gibi konularda hesaplama yapmamıştır.[11]

Anonim Kronik 775, Yetmişler çevirisindeki bilgileri esas almakta ve sadece her şahsın kaç yaşında çocuğu olduğu bilgisini vermektedir. Ancak yazar Nuh'un ikinci binyıldan 398 yıl önce doğduğu şeklindeki bilgiyi verirken Yetmişler çevirisinden ayrılmaktadır. Bu şekilde Nuh'un doğumu 40 yıl öncesine götürülmüş olmaktadır (1602). Yetmişler çevirisine göre Nuh, ikinci binyıldan 358 yıl önce yani 1642 yılında doğmuştur. Tufan'ın gerçekleştiği yıl olarak 2242 yılını Yetmişler çevirisiyle uygunluk içinde veren yazar; önceki durumun doğal bir uzantısı olarak, Nuh'un Tufan esnasındaki yaşını 640 olarak vermektedir.[12] Halbuki bütün Kutsal Kitaplar, Tufan esnasında Nuh'un 600 yaşında olduğu konusunda ittifak halindedir. Benzer bir tarihlendirme Zuknin Kroniğinde de görülecektir.

Zuknin Kroniği de ilk insanların yaşam sürelerini Yetmişler çevirisine göre vermektedir. Eserde öncekilerden farklı olarak ilk defa gelişmeler, kronolojik bir tarihlendirme içinde sunulmuştur. Yedinci batın olan Hanok'a kadar verilen tarihler Yetmişler çevirisine uygun gitmekle beraber, Hanok, Metuşelah, Lamek ve Nuh'un dönemleri 40'ar yıl geri çekilmiştir. Buna göre Nuh, 1602 yılında doğmuştur. Tufan'ın zamanı ise yine 2242 olarak verilmektedir.[13] Buna göre Nuh'un, Tufan gerçekleştiğinde, tıpkı Anonim Kronik 775'te olduğu gibi 640 yaşında olması gerekirdi. Ancak yazar ileride, Nuh'un Tufan esnasında 600 yaşında bulunduğunu bizzat ifade etmektedir.[14] Ayrıca yine Nuh'un 2592 yılında 950 yaşındayken öldüğünü[15] de açıkça ifade eder. Bu durumda onun Nuh'un doğumu ile ilgili verdiği tarih doğru kabul edilirse Nuh, 990 yıl yaşamış olmaktadır. Burada yazarın, tarihlendirme konusunda açık bir çelişkiye düştüğünü ifade etmek gerekir.

Yetmişler çevirisini esas alan bu iki kaynak, zamanla ilgili ortaya koydukları bu farklılığın nereden kaynaklandığını belirtmemektedirler. Bu durumun bir hesaplama hatasından kaynaklanmış olmadığı da açıktır. Zira Zuknin Kroniği yazarı Nuh'un ikinci binyıldan 398 yıl önce doğduğu bilgisini verdiği aynı yerde; Yetmişler çevirisine göre Nuh'un ikinci binyıldan 358 yıl önce, yani 1642 yılında doğmuş olduğu bilgisini de açıkça aktarmaktadır.[16] Diğer taraftan Yetmişler çevirisindeki bilgiler hesaplandığında Nuh'un dedesi Metuşelah'ın, Tufan'dan 14 yıl sonra, 1256 yılında ölmüş olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumu fark eden yazarlar, genel olarak Tufan'dan hemen önce ölmüş olduğu kabul edilen veya en azından gemiye binenler arasında zikredilmeyen Metuşelah ile ilgili bu karışıklıktan çıkış yolu olarak 40 yıllık bir kaydırma yapmış olabilirler. Zira yazar hem Yetmişler çevirisine hem de diğer metinlere aykırı şekilde Metuşelah'ın Tufan'dan 26 yıl önce (yani Yetmişler'den elde edilen tarihe göre 40 yıl daha erken) öldüğü bilgisini paylaşmaktadır.[17]

Süryani Mihail konuyu incelerken eserinde Kutsal Kitaplar arasındaki farklılıklara sıkça değinmekte, ayrıca çeşitli tarih yazarlarının görüşlerine de yer vermektedir. Zuknin Kroniği yazarı gibi kronolojik bir takvim oluşturmamışsa da Nuh'un doğumu ve Tufan'ın gerçekleştiği yılı vermektedir. Daha çok Yetmişler çevirisini esas alan Mihail, Nuh'un 1666'da doğduğunu Tufan'ın ise 2242 senesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Aynı yerde Nuh'un ikinci binyıldan 358 yıl önce doğduğunu zikrederken, onun doğum yılı olarak 1666 yılını vermesi ise oldukça şaşırtıcı bir durumdur.[18]

Bar Hebraeus da eserlerinde Yetmişler çevirisini esas almakta ve ilk insanların yaşam sürelerini Kutsal Kitap'ta olduğu şekliyle vermektedir. Süryanice kaleme almış olduğu eserinde, Tufan'ın 2242 yılında gerçekleştiğini ifade eder.[19] Arapça eserinde de aynı tarihi veren yazar, burada ayrıca İbranice Tevrat'a göre bu sayının 1656, Samirile-

re göre ise 1307 olduğunu belirtmekte ve Samiri Tevratı'ndaki bilginin tamamen yanlış olduğunu söylemektedir. Zira bu durum Nuh'un Adem'in çağında yaşamış olmasını gerektirecektir. Bar Hebraeus, peygamberlerden gelmiş buna dair bir bilgi bulunmadığını ifade ederek Samiri Tevratı'ndaki bilgiye itiraz etmektedir.[20]

Yapılan bu incelemede ayrıntılarıyla görüldüğü üzere Süryani tarih yazarları Nuh ve Tufan'ın zamanıyla ilgili Kutsal Kitap verilerini kullanmışlardır. Yazarların daha çok Yunanca Yetmişler çevirisini esas almış oldukları dikkati çekmektedir. Bununla beraber İbranice ve Süryanice Tevrat'ı kullananlar da olmuştur. Diğer taraftan bazı yazarlar Samirice Tevrat'a zaman zaman atıfta bulunmuşlardır. Yazarlar arasında tarihlendirmeyle ilgili farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar temelde, Kutsal Kitap nüshalarındaki farklılıklardan kaynaklanmıştır. Bununla beraber yazarların hesaplamalarından kaynaklanan farklılıkların olduğunu da ifade etmek gerekir.

TUFAN OLAYI

Tevrat'ta Tufan olayının bazı ayrıntıları aktarılmaktadır. Burada Tanrı'nın, işlediği kötülüklerden dolayı insanı yarattığına pişman olduğu, buna karşılık Nuh'un kötülüklerden uzak duran iyi bir insan olduğu ifade edilir. Tanrı Nuh'a Tufan ile ilgili planını açıklamış ve ona ölçülerini vererek ve hangi ağaçtan yapılması gerektiğini de belirterek bir gemi yapmasını emretmiştir. Ayrıca gemiyi üç katlı yapmasını, karısı, oğulları ve gelinleriyle birlikte gemiye binmesini, yeryüzünde yaşayan her canlıdan (kirli sayılanlardan birer çift, temiz sayılanlardan yedişer çift olmak üzere) gemiye almasını ve yeteri kadar yiyecek depolamasını söyler ve kırk gün kırk gece yağmur yağacağı ve yeryüzünde yaşayan hiçbir şeyin kalmayacağı bilgisini ekler. Anlatıma göre Tufan gerçekleştiğinde Nuh 600 yaşındadır. O yılın ikinci ayının 17. günü yağmur başlar, enginlerin bütün kaynakları fışkırır, göklerin kapakları açılır, kırk gün kırk gece yağmur yağar. Sular yükselir ve gemiyi kaldırır. Suyun yüksekliği dağları 15 arşın aşar. Yeryüzündeki bütün canlılar ölür. Su 150 gün boyunca yeryüzünü kaplar. Sonra Tanrı gemidekileri anımsar, bir rüzgar estirir ve sular alçalmaya başlar. 150 gün geçtikten sonra sular azalır ve gemi yedinci ayın 17. günü Ararat dağlarına oturur. Onuncu ayın birinde dağların doruğu görünür. Kırk gün sonra Nuh geminin penceresini açar ve Kuzgunu dışarı gönderir. Kuzgun sular kuruyuncaya kadar dönmez ve uçmaya devam eder. Bu sefer Nuh güvercini gönderir. Her yer su ile kaplı olduğundan güvercin geri döner. Yedi gün sonra güvercini yine dışarı salar. Güvercin akşam vakti gagasında bir zeytin yaprağı ile geri döner. Nuh suların çekilmiş olduğunu anlar. Yedi gün daha bekledikten sonra güvercini tekrar gönderir. Bu kez güvercin dönmez. Nuh 601 yaşına girer ve birinci ayın birinde sular çekilir. İkinci ayın 27'sinde de yer tamamen kurur. Nuh yanındakilerle birlikte gemiden çıkar ve Rabbine bir sunak yapıp temiz hayvanlardan kurban sunar. Tanrı yayılan güzel kokulardan hoşnut kalır ve bir daha tüm insanlığı yok etmeyeceğini söyler.[21]

Anonim Melkit Kroniği, Anonim Kronik 724 ve Anonim Kronik 775'te; yukarıda sunulan bazı tarih ve yıl hesaplamalarından başka, Tufan olayının ayrıntıları hakkında malumat bulunmamaktadır. Buna karşılık Anonim Zuknin Kroniği, Süryani Mihail Kroniği ve Bar Hebraeus'un *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*'inde Tufan hakkında daha farklı bilgiler yer almaktadır. Bu kaynakların konuyla ilgili anlatımı genel olarak Tevrat ile uyum halindedir. Tevrat'ta aktarılan bilgilerin bazen özet bazen de geniş şekilde işlendiği görülür. Burada zaman zaman Tevrat'ta geçmeyen bazı anlatımlara da rastlamak mümkündür. Bu anlamda en dikkat çekici olan eser Zuknin Kroniği'dir. Bu eserde yer yer

Hıristiyanlıkla ilgili bazı motiflere de rastlanmaktadır. Bu başlık altında Tevrat'tan alınmış olan anlatımlar değil, farklı olarak Süryani yazarlar tarafından Nuh ve Tufan kıssasına eklenen anlatımlar üzerinde durulacaktır.

Zuknin Kroniği Tufan ile ilgili ayrıntılı ve canlı anlatımıyla Süryani tarih kaynakları arasında farklılaşır. Hikayenin genel yapısı Tevrat ile uyumlu olsa da bazı ilginç ayrıntılar dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki, gemi yapımına başlamadan önce Allah'ın[22] Nuh'a ağaçtan bir çan yapmasını emretmesidir. Çanın uzunluğu üç, genişliği bir buçuk arşın olacaktır. Yine Allah, aynı ağaçtan bir tokmak yapmasını ve günde üç kere onu çalmasını emreder. Birincisi sabah vakti çalışma saatini, ikincisi günün ortasında yemek vaktini, üçüncüsü de akşam vakti dinlenme zamanını haber verecektir. Sonra çanı duyan insanlar "Bu yaptığın nedir?" diye sorduklarında; onlara "Allah Tufan yapacak!" diye cevap vermesini emretmiştir.[23]

Tevrat'tan farklı olan diğer bir anlatım Nuh ve beraberindekilerin atalarının mübarek yurtlarından ayrılmaları ve duygusal bakımdan yaşadıkları zorlu anlar hakkındadır. Tufan'ın zamanı yaklaşınca Nuh, Adem tarafından kıymetli bazı eşyaların yerleştirildiği ve ölen ataların mumyalanıp bırakıldığı Hazineler Mağarası'na girer ve burada yatan altı kutsal bedeni öper. Bunlar Enoş, Kenan, Mahalalel, Yared, Metuşelah ve Lamek'tir. Onların bedenlerini mağarada bırakan Nuh; Adem'in bedenini yüklenir. Oğulları da Adem'in hatırası olan kıymetli eşyaları alırlar. Sâm *altın*ı, Hâm *mür*ü, Yâfes *buhur*u taşır. Büyük bir acı içinde ağlayarak mağaradan çıkarlar. Atalarının yaşamış olduğu güzel yurttan ayrılırken kedere bürünürler. Hepsi gözlerini semaya kaldırır. Acı içinde ağlar, yakarır ve şöyle dua ederler:

Elveda Kutsal Cennet, babamız Adem'in ilk yurdu! … Ah! Bugün senin yakınlığından mahrum kalacağız. … Elveda, Hazineler Mağarası ve kutsal bedenler! Elveda, atalarımızın yurdu ve mülkü! Elveda, babalarımız ve atalarımız! Bize dua edin, Allah'ın uyuyan dostları ve arkadaşları! Sizin neslinizden gelip geride kalanlara dua edin! Dualarınızda bizim için yakarın, Efendimiz'in aracıları! Elveda Hanok, Efendimiz'in adil hizmekârı, bizim için Efendin'e dua et! Elveda kutsal dağ, meleklerin meskeni ve limanı! Ey babalarımız, şimdi bizim yerimize siz yakarın! Çünkü bugün seslerimiz kısıldı. Biz acı içinde ağlıyoruz. … Yazık bize ki, bir daha sizin bu yurdunuzu görmeyeceğiz.

Kutsal dağdan aşağıya inerken oradaki taşları öper, ağaçları kucaklarlar. Ağlayarak vadiye inerler. Nuh gemiye girer ve Âdem'in bedenini geminin ortasına, kutsal eşyaları da onun üzerine koyar.[24]

Kronikte yer alan başka bir anlatım Tufan başladığı esnada gelişen olayları ve insanların durumunu tasvir etmektedir:

İyor (Mayıs) ayının 10'unda, Çarşamba günü Nuh gemiye girdi. Cuma günü hayvanları ve kuşları içeriye aldı. Ayın 17'sinde semanın kapıları açıldı. Yerin derinlikleri taştı. Yeryüzünün her tarafını su kapladı. Rüzgarların mahzenleri, fırtınaların kapıları açıldı. Okyanus gürledi ve taştı. İnsanlar gemiye koştular ve Nuh'tan kapıyı açmasını istediler. Cennet Dağı'na tırmanıyorlar fakat başaramıyorlardı. Efendinin meleği geminin üzerinde duruyordu. Tufan üzerlerine gelince hızlı ve korkutucu dalgalarda boğulmaya başladılar. Çok zor bir durumdaydılar. Kutsal David'in haklarında söyledikleri gerçekleşti: … Gemi suyun gücü ile yerden yükseldi. Bütün insanlar, hayvanlar, kuşlar ve yeryüzünde dolaşan her şey suda boğuldu.[25]

Eserde dikkat çeken diğer bir anlatım da geminin su üzerindeki hareketi hakkındadır. Yazar sularla kaplı olan yeryüzünde geminin, rüzgarın gücüyle doğudan batıya ve kuzeyden güneye doğru devamlı dolaştığını; bu suretle

de suyun üzerinde bütün yeryüzünü kapsayacak bir haç çizdiğini ifade eder.[26]

Süryani Mihail'in Tufan ile ilgili anlatımı Zuknin Kroniği'ne göre çok daha özettir ve Kutsal Kitap anlatımının dışına pek fazla çıkmamıştır. Öncelikle insanların durumundan bahseden Mihail, bunu Tufan'ın sebebi olarak gösterir. Nuh 60 yaşında iken insanlar yeryüzünde çoğalır ve Allah'ın yolundan uzaklaşırlar. Allah onları sert savaşlara terk eder. Binlercesi ölür ve savaşların gerçekleştiği topraklar onların kanlarıyla boyanır. Öyle ki kemiklerin çokluğundan tepecikler oluşurdu. [27] Yazar Tufan'ı, yaşanan bu olaylara bağlamaktadır.

Bar Hebraeus ise Adem'e ait olan *sandukad*an bahseder ve onun da gemide olduğuna dair bazı bilgilerin bulunduğuna dikkat çeker. Ayrıca farklı olarak; Tufan'dan sonra Allah'ın küçükbaş hayvan etini, şarabı ve daha önce haram olan bazı şeyleri helal kıldığını belirtir. Bunun dışındaki bilgiler Tevrat ile örtüşmektedir.[28]

Süryani yazarların Tufan anlatımında Kutsal Kitap'ın dışına pek çıkmadıkları ifade edilebilir. Zuknin Kroniği bu konuda en dikkat çekici olan kaynaktır. Kutsal Kitap'ta yer almayan farklı bilgileri aktarmasının yanı sıra, okuyucuyu olayın içine çeken canlı bir anlatıma sahiptir. Hikayede geçen çan ve haç ile ilgili anlatımlar ise ayrıca dikkat çekicidir. Burada, Hristiyanlığın sembolleri olan bazı unsurların yazar tarafından ustalıklı bir şekilde hikâyeye adapte edilmiş olduğu görülmektedir.

GEMİNİN İNİŞ YERİ

Tevrat geminin *Ararat* dağlarına oturduğunu belirtir. Tabi ki, Ararat Dağı'nın hangi dağ olduğu ve nerede bulunduğu konusu, bu araştırmanın amacı değildir. Kullandığımız Süryani tarih kaynaklarından üç tanesinde; Zuknin Kroniği, Süryani Mihail Kroniği ve Bar Hebraeus'un eserlerinde, geminin indiği yer ile ilgili bazı bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler incelendiğinde iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Birincisi görüş ilk defa Süryani Mihail tarafından aktarılmıştır. Mihail geminin, *Pisidia*[29] Metropolitliği'nin sınırları içinde bulunan *Apamea*'da karaya oturduğunu ifade eder ve bu bilgiyi Eusebius'tan aldığını söyler. Ayrıca yazar burada bazı tahta parçalarının varlığından söz edildiğini, ancak bunların Nuh'un gemisine mi yoksa başka bir gemiye mi ait olduğu konusunun tartışmalı olduğunu belirtir. Mihail'in bildirdiğine göre birinci asrın Yahudi yazarı Josephus da aynı bilgiyi vermektedir.[30] Bu anlatımda yazarların Roma kültür çevresinde yetişmiş kişiler olmalarının etkisi olduğu düşünülebilir. Buna karşılık eseri 13. yüzyılda Ermeniceye çeviren İshak isimli papaz Patrik Mihâil'in aktardığı bu bilgiden duyduğu hayreti dile getirmekten kendini alamamış ve Kutsal Kitap'ın da belirttiği üzere geminin Ararat dağına oturduğunu ve buranın da Büyük Ermeniye bölgesinde bulunan *Masis Dağı* olduğunu ifade etmektedir.[31] Buna karşılık aynı yüzyılda yaşamış olan Bar Hebraeus da Süryanice kaleme almış olduğu eserinde Mihail'in aktardığı bilgiyi tekrarlamış ve geminin *Pisidia*'nın merkezi olan *Apamea*'ya indiğini söylemiştir.[32] Batı Süryanilerine mensup yazarların uzun yıllar Yunan kültürüyle etkileşim halinde oldukları ve Yunanca eserler üzerinde çalıştıkları düşünüldüğünde, böyle bir alıntının yapılmış olması şaşırtıcı olmayacaktır.

İkinci görüşü aktaranlardan biri olan Zuknin Kroniği yazarı, geminin *Kardu dağlarına* indiğini belirtmektedir. İlginç şekilde Süryanice metinde geminin Apamea'ya indiği bilgisini paylaşan Bar Hebraeus, Arapça yazmış olduğu tarihinde; "Gemi Cudi diye bilinen Kardu Dağı'na indi" demektedir. Bir yer adı olarak *Kardu*, Bar Hebraeus'un eserinin başka yerlerinde de geçmektedir ve bu isimle tam olarak Ceziretü ibn Ömer

kastedilmektedir.[33] *Mu'cemü'l-Büldân*'da bir madde olarak yer alan *Karda* da aynı bölgeyi göstermektedir. Zira maddede *Bet Zabday* ve *Karda*, *Cudi*'nin yakınındaki iki yerleşim yeri olarak zikredilmektedir.[34] Bet Zabday'ın bugünkü İdil olduğu ise açıktır. Bu bilginin ise Süryanice Peşitta'ya dayandığı rahatlıkla ifade edilebilir. Zira Peşitta'da Nuh'un gemisinin indiği yer bilgisi, *Kardu Dağları* şeklinde tercüme edilmiştir.[35] Zuknin Kroniği ve Bar Hebraeus'un tarihindeki bilginin buraya dayandığı açıktır. Bar Hebraeus'un daha önceki kaynaklarda hiç adı geçmeyen *Cudi*'yi zikretmesi ise Müslüman yazarlardan etkilenmiş olması ve eserini Müslüman okuyucu için kaleme almış olmasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Süryani yazarlar, Kutsal Kitap'ta açıkça zikredilmesine rağmen Ararat Dağı'ndan hiç söz etmemişlerdir. Bu durum söz konusu dağın hangi dağ olduğu ve nerede bulunduğu ile ilgili bir belirsizliğin o dönemde de var olduğunu hissettirmektedir.

SONUÇ

Süryani yazarlar Nuh'un yaşadığı dönem ve Tufan'ın gerçekleşmiş olduğu yıl ile ilgili olarak Kutsal Kitap verilerine bağlı kalmışlardır. Ancak bazı yazarlar Yetmişler çevirisini esas alırken bazıları İbranice veya Süryanice Tevrat'ı esas almışlardır. Bu tercihe bağlı olarak Tufan'ın gerçekleştiği tarih, yaratılıştan sonra 2242 veya 1656 olarak verilmiştir. Nuh'un doğumu da yine bu doğrultuda, 1056 veya 1642 olarak verilmiştir. Tufan'ın gerçekleştiği zamanla ilgili bir karışıklık bulunmamasına rağmen, Nuh'un doğumuyla ilgili farklı tarihler verenler de olmuştur. Bu farklılıkların nereden kaynaklandığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazılarının, bir hesap hatası olmaktan ziyade bilinçli bir tercih olarak görüldüğünü de ifade etmek gerekir.

Tufan olayının ayrıntıları hakkında Süryani yazarların, Tevrat'ın anlatımına genel çerçevede sadık kaldıkları söylenebilir. Bununla birlikte daha ayrıntılı anlatımlara ve hatta Hıristiyanlıkla ilgili motiflere de rastlamak mümkündür. Zuknin Kroniği bu anlamda ilgi çekici veriler sunmakta, canlı bir anlatımla Tufan sahnesini okuyucunun gözünde canlandırmaktadır.

Geminin indiği yer konusunda da yazarlar arasında bir görüş birliği bulunmamaktadır. Tevrat'ta açıkça belirtilmiş olmasına rağmen, yazarların hiçbiri Ararat Dağı'nı zikretmemiştir. Bunun yerine Akdeniz kenarında bir bölge olan Pisidia dağları ile bugünkü Cizre yakınında bulunan dağlar ön plana çıkarılmıştır.

DİPNOTLAR/FOOTNOTES

1 Yaratılıştan başlayıp Heraklius (imparatorluğu: 610-641) dönemine kadar gelir. Bkz. A. de Halleux, "La Chronique Melkite Abrégée Du MS. Sinaï Syr. 10", *Le Muséon* 91 (1978).

2 Yaratılıştan miladi 724 yılına kadar gelir. Bkz. Anonim, "Mektabh Zabhne dh-metul Sebwotho Mshahlphoto 'damo l-ashnat 724 la-Mshiho", *Chronica Minora II* içinde, ed. E. W. Brooks, Paris, Leipzig: Poussielgue, Otto Harrassowitz, 1904, 77-155.

3 Yaratılıştan miladi 775 yılına kadar gelir. Bkz. Anonim, "Shudo'o dh-Aykano İthayhun Dore w-Sharbotho wa-Shnayo dh-men Odom 'damo l-Yawmono", *Chronica Minora III* içinde, ed. E. W. Brooks v.dğr., Paris, Leipzig: Poussielgue, Otto Harrassowitz, 1905, 337-349.

4 Yaratılıştan miladi 775 yılına kadar gelir. Bkz. Anonim, *Chronicon Pseudo Dionysianum Vulgo Dictum*, 2 cilt, ed. J. B. Chabot, L. Durbecq, Louvain 1927.

5 Yaratılıştan miladi 1194 yılına kadar gelir. Bkz. Süryani Mihail, *Chronique de Michel le Syrien (Texte Sryaque)*, c. IV, ed. J. B. Chabot, Paris 1910.

6 Yaratılıştan miladi XIII. yüzyıla kadar gelir. Bkz. Bar Hebraeus, *Chronicon Syriacum*, ed. P. Bedjan, Paris 1890; a.mlf., *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, thk. Anton Sâlihânî el-Yesûî, Dâru'ş-Şark, Beyrut 1992.

7 Bkz. Yaratılış, 5/3-30.

8 Bkz. de Halleux, "La Chronique Melkite", 14.

9 Bkz. Anonim, "Mektabh Zabhne 'damo l-ashnat 724 la-Mshiho", 80.

10 Bkz. Anonim, "Mektabh Zabhne 'damo l-ashnat 724", 78, 80.

11 Yazarın Tufan'a kadar yapmış olduğu hesaplamalar için bkz. Anonim, "Mektabh Zabhne 'damo l-ashnat 724", 78-81.

12 İlgili yerler için bkz. Anonim, "Shudo'o dh-Aykano İthayhun Dore w-Sharbotho wa-Shnayo dh-men Odom 'damo l-Yawmono", 337-338.

13 İlgili yerler için bkz. Anonim, *Chronicon*, I, 5-7.

14 Anonim, *Chronicon*, I, 11.

15 Anonim, *Chronicon*, I, 13.

16 Anonim, *Chronicon*, I, 7.

17 Anonim, *Chronicon*, I, 7.

18 Süryani Mihail, *Chronique*, IV, 4, 5.

19 Bar Hebraeus, *Chronicon Syriacum*, 7.

20 Bar Hebraeus, *Târîh*, 9.

21 Tufan kıssası için bkz. Yaratılış, 6-9.

22 Süryani kaynaklarda Tanrı'yı ifade etmek için *Aloho* [ܐܠܗܐ] ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifade Arapçadaki Allah lafzı ile hem kök hem kullanım olarak aynıdır. Bu bakımdan Süryani kaynaklarının anlatımları aktarılırken *Tanrı* yerine *Allah* lafzının kullanılması tercih edilmiştir.

23 Anonim, *Chronicon*, 8.

24 Anonim, *Chronicon*, 8-9.

25 Anonim, *Chronicon*, 9-10.

26 Anonim, *Chronicon*, 10.

27 Süryani Mihail, *Chronique*, IV, 6.

28 Bar Hebraeus'un Tufan ile ilgili anlatımı için bkz. *Târîh*, 8-10.

29 Pisidia bugünkü Antalya ve çevresini içine alan bölgeye, Roma döneminde verilmiş olan isimdir. Pisidia hakkında bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Pisidya (erişim tarihi: 29.11.2017)

30 Süryani Mihail, *Chronique*, IV, 8.

31 Bkz. Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, Ermeniceden İngilizceye çev. Robert Bedrosian, Long Branch, N.J., 2013, 20.

32 Bar Hebraeus, *Chronicon Syriacum*, 7.

33 Bar Hebraeus eserinde sıklıkla *Gozarto dh-Kardu* [ܓܙܪܬܐ ܕܟܪܕܘ: Kardu Adası] ifadesini kullanmaktadır. Ayrıca şehrin Dicle kenarında olduğunun belirtilmesi ve yakınında bulunan Penek gibi yerleşim yerlerinden söz edilmesi buranın İslam tarihinde *Ceziretü İbn Ömer* [جزيرة ابن عمر: İbn Ömer Adası] olarak bilinen bugünkü Cizre olduğu konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Bar Hebraeus'ta *Kardu* isminin geçtiği yerler için bkz. *Chronicon Syriacum*, 121, 153, 308 vd.

34 Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, "قردا [karda]" md., 4: 322.

35 Peşitta'daki ifade *ettnihat qobutho … 'al Turay Kardu* [ܐܬܢܝܚܬ ܩܘܒܘܬܐ ... ܥܠ ܛܘܪܝ ܟܪܕܘ: gemi … Kardu Dağları'na indi] şeklindedir. Bkz. Peshitta, da-Brishith [Yaratılış], 8/4.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Anonim. "Shudo'o dh-Aykano İthayhun Dore w-Sharbotho wa-Shnayo dh-men Odom 'damo l-Yawmono", *Chronica Minora III* içinde, ed. E. W. Brooks, I. Guidi ve J. B. Chabot, 337-349. Paris, Leipzig: Poussielgue, Otto Harrassowitz, 1905.

Anonim. *Chronicon Pseudo Dionysianum Vulgo Dictum*, 2 cilt, ed. J. B. Chabot, L. Durbecq, Louvain 1927.

Anonim. "Mektabh Zabhne dh-metul Sebwotho Mshahlphoto 'damo l-ashnat 724 la-Mshiho". *Chronica Minora II* içinde, ed. E. W. Brooks, 77-155. Paris, Leipzig: Poussielgue, Otto Harrassowitz, 1904.

Bar Hebraeus. *Chronicon Syriacum*, ed. P. Bedjan, Paris 1890.

Bar Hebraeus. *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, thk. Anton Sâlihânî el-Yesûî, Dâru'ş-Şark, Beyrut 1992.

de Halleux A. 1978: "La Chronique Melkite Abrégée Du MS. Sinaï Syr. 10", *Le Muséon* 91, 5-44.

Süryani Mihail. *Chronique de Michel le Syrien (Texte Sryaque)*, 4 cilt, ed. J. B. Chabot, Paris 1899-1910.

Süryani Mihail. *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, Ermeniceden İngilizceye çev. Robert Bedrosian, Long Branch, N.J., 2013.

Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.

NOAH AND NOAH'S ARK IN MATHNEVI

Yasemin YAYLALI*

ABSTRACT

The Mongol empire, playing an important role in the history of the world, has entered into war with many states to expand its borders under the leadership of its founder Timuçin and Iran has received its share from the oncoming Mongol attacks. Bahâeddin Veled, the father of Mevlâna, one of the elders of Balkh, had to migrate from here with his family because of the personal reasons and the upcoming Mongol attack and invasion. During this migration, he visited Nişâbûr and Baghdad, and after he fulfilled the Pilgrim duties in Hijaz, he went to Anatolia and settled in Konya after a while in Karaman with his family.

This immigration made from Balkh to Konya is the most important achievement of both Turkish and Iranian and even world literature, the works of Mavlana written here, and certainly the most important of them is the six-volume work called Mathnawi which reflects his views on life and mysticism, . This unique work has affected many poets and writers in Iran and, if necessary, in Turkish literature; commentary on the work, nazires made; it preserved its importance and value not only in the period it was written but even today.

The tale of Noah which is commonly used in both Persian literature and Turkish literature and the Biblical flood has a significant place in Mevlana's great work Mathnevi. Noah became prophet after Prophet Idris. He invited his people for ages with a great patience and his people did not believe in him.

Noah prayed Allah to perish his people. Allah inspired him to build an Ark and to staff it with two couples from all creatures and his believers. When heavy rains started and water flushed from a witch's streams, all creatures were drowned apart from those who boarded with Noah. It is possible to categorize the treatment of this story in Mathnevi as Noah, his family, his people, Noah's ark and the Biblical flood.

It has been discussed in Mathnevi about Noah's lif that he lived for almost nine hundred years, he invited his people to the right way, his patience and prayers, his denier wife Vahile and his denier son Ken'an. In addition, Noah's Ark, his people and the Biblical flood have been mentioned in details. Incidents such as Noah's Ark, its construction, that t is a shelter for the believers are used to tell that Noah's son Ken'an would not get on the ark and got drowned and as well as for some similes. In this study, Noah and Noah's Ark will be analyzed in terms of its treatment in Mathnevi.

Key words: *Noah, the Flood, Ark, Mathnevi, literature.*

* *Dr. Yasemin YAYLALI, Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature, Erzurum/TURKEY, e-mail: yasemin_yaylali@hotmail.com.*

MESNEVİ'DE HZ. NUH VE NUH'UN GEMİSİ

Yasemin YAYLALI*

GİRİŞ

Büyük mutasavvıf Mevlâna 6 Rebiülevvel 604 tarihinde Belh'te doğmuştur (Mevlâna: 1388 hş: 14). Mevlâna beş yaşındayken büyük sufîlerden olan babası Bahâeddin Veled gerek şahsî nedenler gerekse yaklaşmakta olan Moğol tehdidi nedeniyle ailesiyle kaynaklarda geçtiği üzere 609 ya da 610 yılında Belh'ten ayrılmıştır (Safâ, 1366 hş: I, 451). Mevlanâ ve ailesinin Belh'ten ayrılış tarihi kaynaklarda böyle geçmekle birlikte Sultan Veled'in ifadelerinden 616 yılı daha makul görülmektedir. Kafile Nişâbûr ve Bağdat'a uğrayarak Hac görevini yerine getirdikten sonra Şam üzerinden Anadolu'ya geçmiş ve burada Konya'ya yerleşmiştir (Karaismailoğlu, 2005: 17).

Bahâeddin Veled 628 yılında Konya'da vefat etmiştir (Eflâkî, 1987: I, 103). İlk tahsilini babasından alan Mevlâna, babasının ölümünden sonra babasının halifesi Seyyid Burhâneddin'in manevi terbiyesi altına girmiştir (Hidayetoğlu, 2005: 21-23). Mevlanâ yüksek ilimlerde daha çok derinleşmek için Seyyid Burhâneddin'in izniyle Halep ve Şam'a gitmiştir (Eflâkî, 1987: I, 127). Mevlâna'nın hayatı 642 yılında Şems-i Tebrizî ile tanışmasından sonra bütünüyle değişmiştir (Mevlâna: 1388 hş: 324). Mevlâna sadece onunla hemhal olmuş, medreseyi terk etmiş; tasavvuf hırkasını giymiş, aşk cezbe ve vecd içinde semâa başlamıştır (Şafak, 2005: 18). Mevlâna'nın Şems ile olan yakınlığını kıskananlar yüzünden Şems 643 yılında Konya'yı terk etmiş; ancak Mevlâna'nın bu duruma çok üzülmesi sebebiyle Şems 644 yılında tekrar Konya'ya geri dönmüştür. Şems 645 yılında tamamen ortadan kaybolmuştur (Karaismailoğlu, 2005: 20).

Mevlâna, Şems'in ölümünden sonra sırasıyla Salâhaddin-i Zerkûb'u ve onun 657 senesinde ölümünün ardından da Çelebi Hüsâmeddin'i kendine halife ve sırdaş edinmiştir (Hidayetoğlu, 2005: 33-35). Tasavvuf alanında önemli ve eşsiz eserler yazan Mevlâna 672 yılında vefat etmiştir (Eflâkî, 1987: II, 49). Altı ciltten ve yaklaşık yirmi altı bin beyitten oluşan *Mesnevi* adlı en önemli eserini Çelebi Hüsâmeddin'in teşvik ve ısrarıyla kendisi söyleyip Çelebi Hüsâmeddin yazarak ve daha sonra okuyup gerekli düzeltmeleri yapmak suretiyle meydana getirmiştir (Şafak, 2005: 18). Mevlâna'nın *Mesnevi* dışında tasavvuf alanında *Dîvân-ı Kebîr*, *Fîfi mâ fîh*, *Mecâlis-i Seb'a* ve *Mektûbât* adlı eserleri de vardır (Öngören, 446-447. Mevlâna *Mesnevi*'de telmih ve iktibas yoluyla defalarca aynı veya farklı birçok hikâye ve kıssaya atıfta bulunmuştur (Karaismailoğlu, 2005: 107). Mevlâna'nın *Mesnevi*'de değindiği kıssalardan birisi de Hz. Nuh kıssası olmuştur. Mevlâna, *Mesnevi*'de Hz. Nuh kıssasına bazen telmih ve iktibas yoluyla, bazen de teşbih yoluyla değinmiştir. Mesnevi'de Hz. Nuh kıssasının işlenişini şöyle gruplandırabiliriz:

1. HZ. NUH'A DAİR ÖZELLİKLER:

1.1. Ömrü: Hz. Nuh, Kur'ân'da geçtiği üzere dokuz yüz elli yıl yaşamıştır. Bu yüzden İslam ve İran kültüründe uzun yaşamı sembolize eden *ömr-i Nuh* terimi kullanılmıştır (Yıldırım, 2008: 554). Hz. Nuh'un dokuz yüz elli yıl ömür sürdüğü Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir:

* *Dr. Yasemin YAYLALI, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, e-posta: yasemin_yaylali@hotmail.com.*

Andolsun, biz, Nûh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik. O da dokuz yüz elli yıl onların arasında kaldı. Neticede onlar zulümlerini sürdürürlerken tufan kendilerini yakalayıverdi. (Ankebût, 29/14).

Mesnevi'de Hz. Nuh'un dokuz yüz elli yıl süren ömrüne iki yerde dokuz yüz şeklinde değinilmiştir:

Nuh, dokuz yüz yıl davet edip durdu da kavminin inkârı her an arttı (Mevlânâ, 2007: VI, 17)

Nuh dokuz yüz yıl boyunca doğru yoldaydı; her gün yeni bir öğüt verirdi (Mevlânâ, 2007: VI, 221).

1.2. Sabrı: Hz. Nuh kavminin tüm kötü davranış ve sözlerine sabretmiş (Köksal, 2005: 92) ve Fars şiirinde kavminin yaptığı zulümler karşısında ve gemi yapımı esnasında gösterdiği üstün sabrı ile bilinmiştir (*Şemîsâ*, 1386 hş: 663). *Mesnevi*'de Hz. Nuh'un kavminin cefası karşısındaki sabrına dikkat çekilmiştir:

Nuh kavminin küfrünün cefası ve Nuh'un sabrı, Nuh'un ruh aynasına cila oldu (Mevlânâ, 2007: VI, 175).

1.3. Kavmini Sürekli Doğru Yola Daveti: Hz. Nuh, kavmini sapkınlıktan vazgeçirip, doğru yola döndürmek için gece gündüz bıkmadan ömrü boyunca yani dokuz yüz elli yıl boyunca sürekli davet etmiş; ancak onlar inatla onun bu davet ve tebliğini yok saymıştır (*Şemîsâ*, 1386 hş: 662).

Mesnevi'de Hz. Nuh'un kavmini dokuz yüz yıl boyunca bıkmadan usanmadan davet etmesi; fakat kavminin ona inanmayarak inkâr yolunu seçmesi *şöyle* anlatılmaktadır:

Nuh, dokuz yüz yıl davet edip durdu da kavminin inkârı her an arttı

Ama o söyleme dizginini hiç gevşetti mi? Hiç suskunluk mağarasına çekildi mi? (Mevlânâ, 2007: VI, 17)

1.4. Duası: Kur'ân'da da geçtiği üzere Hz. Nuh sabırla kavmini doğru yola çağırmış; ancak çabasının boşa çıkması (Harman, 2007: XXXIII, 226) üstüne üstlük onların inatları ve saldırganca tutumlarını devam ettirmeleri üzerine Allah'tan onlardan kimseyi sağ bırakmaması için dua etmiştir (Dımaşkî, 1997: 99). Kur'ân'da Hz. Nuh'un duası şöyle geçmektedir:

O da Rabbine, "Ey Rabbim! Ben yenilgiye uğradım, yardım et" diye dua etti. (Kamer, 54/10).

Nûh, şöyle dedi: "Ey Rabbim! Kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakma!" (Nûh, 71/26).

Mesnevi'de Hz. Nuh'un duasına telmih yapılarak bu konuya şöyle değinilmiştir:

Yoksa Nuh, bir bedduayla doğuyu ve batıyı sular altında bırakabilir miydi hiç? (Mevlânâ, 2007: III, 29)

1.5. Hz. Nuh'un oğlunun boğulmasına üzülmesi ve Allah'a onu kurtarması için dua etmesi: Hz. Nuh'a inanmayarak gemiye binmeyip dağlara sığınan Kenan her yerin sular altında kalmasıyla boğulur. Oğlunun boğulduğunu gören Hz. Nuh, Allah'a onu kurtarması için dua ve yakarışta bulunur ve Allah tarafından Hz. Nuh'a onun inananlardan olmadığı; bu yüzden de selde boğulduğu buyrulur (*Şemîsâ*, 1386 hş: 667). *Mesnevi*'de bu olaya şöyle yer verilmiştir:

Ey sabırlı padişah, dedi Nuh, eşeğim öldü, yükünü sel götürdü (büyük zarara uğradım).

Bana, ailen tufandan kurtulacak, diye defalarca vaatte bulunmuştun…(Mevlânâ, 2007: III, 125)

Yukarıdaki beyitlerde Hûd suresi 45. ayete işaret edilmiştir:

Nûh, Rabbine seslenip şöyle dedi: "Rabbim! Şüphesiz oğlum da ailemdendir. Senin vaadin

elbette gerçektir. Sen de hükmedenlerin en iyi hükmedenisin." (Hûd, 11/45)

Devamındaki beyitlerde de Hûd suresi 46. ayete işaret edilmektedir:

Allah, "Ey Nûh! O, asla senin ailenden değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir. (Hûd, 11/46):

(*Allah) dedi, o senin ailenden değildi. Görmedin mi, sen beyazsın, o kara? (*Mevlânâ, 2007: III, 125)

(Nuh) dedi, senin zatın dışındakilerden uzağım, sen de yok olan yabancı olmaz.

Senle nasıl olduğumu biliyorsun. (Sana bağlılığım) bahçenin yağmura (bağlılığının) yirmi katıdır (Mevlânâ, 2007: III, 125).

Ey Nuh, dedi (Allah), istersen hepsini diriltip toprağın altından çıkarayım.

Bir Kenan için gönlünü kırmam, fakat (böylece) seni durumdan haberdar ediyorum (Mevlânâ, 2007: III, 127)

Hayır, hayır dedi (Nuh), gerekiyorsa razıyım beni de boğ. (Mevlânâ, 2007: III, 127)

1.6. Nuh Kıssası: *Mesnevi*'de Hz. Nuh'un kıssasına ve bunun herkesçe bilinmesine değinilmiştir:

Biri, Hakk'ın elçisi ve ruhun ışığı Nuh'u biliyor musun, dese…

(Cevap olarak) dersen, nasıl bilmem? O kamer, güneşten de meşhurdur aydan da…

Küçük çocuklar mekteplerde, imamlar da mihraplarda hep…

Kur'an'dan onun adını açıkça okuyup geçmişteki kıssasını anlatırlar. (Mevlânâ, 2007: III, 310-311)

1.7. Nuh'un Allah tarafından seçildiği ve onun yolunun izlenmesi gerektiği: *Mesnevi*'de Hz. Nuh'un davetini kabul etmek yani onun yolunun izlenmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır:

Buyruk geldi, Nuh'un yolunu izle; ayrıntıyla işlerin sonuna bakmayı bırak diye (Mevlânâ, 2007: IV, 304).

2. HZ. NUH'UN AİLESİ:

2.1. Vâhile: Vâhile, Hz. Nuh'un eşidir ve ona inanmayanlardandır (*Şemîsâ*, 1386 hş: 663). Tufan başladığında gemiye binmeyerek boğulmuştur (Sarıkçıoğlu, 2011, 53). Kur'ân'da Hz. Nuh'un eşinin münkirlerden olduğu *şöyle* anlatılmaktadır:

Allah, inkâr edenlere, Nûh'un karısı ile Lût'un karısını örnek gösterdi. Bu ikisi, kullarımızdan iki salih kişinin nikâhları altında bulunuyorlardı. Derken onlara hainlik ettiler de kocaları, Allah'ın azabından hiçbir şeyi onlardan savamadı. Onlara, "Haydi, ateşe girenlerle beraber siz de girin!" denildi. (Tahrîm, 66/10).

Mesnevi'de Vâhile'nin Hz. Nuh'a inanmayanlardan olduğu hatta onun işini sabote etmeye çalıştığına bir yerde ismine yer vererek değinilmekte:

Nuh tavada kızartma yapar, Vâhile ise tavaya taş atardı (Mevlânâ, 2007: VI, 361).

Bir yerde ise Şeyh Hasan-ı Harakani'nin müridi tarafından şeyhi hakkında uygunsuz konuşan şeyhin hanımını Hz. Nuh'un eşine ve Şeyh Hasan-ı Harakani'yi de Nuh'a benzetilerek yer verilmektedir:

Senin gibi ayıplı kişi, o makbul ruha eş olmuş; Nuh'un nikâhı altındaki kâfir kadın gibi hani.

Senin şu evle bağın olmasaydı, hemen şimdi seni parça parça ederdim.

O Nuh'u senden kurtarırdım da böylece kısas edilmekle şereflenirdim (Mevlânâ, 2007: VI,) 180).

2.2. Kenan: Hz. Nuh'un kendisine inanmayarak gemiye binmeyen ve tufanda boğulan oğludur (Yâhakkî, 1386 hş: 828).

Mesnevi'de Hz. Nuh'un oğlu Kenan, babasının öğüdüne kulak asmayıp müşriklerden oluşu, gemiye binmeyerek dağa sığınışı ve tufanda boğularak ölmesi; asi ve nasihatlere kulak asmayan kişiler anlatılırken Kenan'ın örnek olarak getirilmesi ve ona benzetilmesi şeklinde geçmektedir. Birkaç örnek:

Kenan'ın yoldan çıkanlardan oluşu:

Ebu Cehl'in oğlu açıkça mümin oldu. Şu Nuh peygamberin oğluysa yoldan çıkanlardan oldu (Mevlânâ, 2007: I, 311).

Hz. Nuh'un oğlu Kenan'a öğüt vererek gemiye binmesi ve yoldan çıkanlardan olmaması için öğüt vermesi; ancak oğlunun dağları kendine sığınak seçmesi ve bu olayın geçtiği Hûd suresinin 42 ve 43. ayetlerine işaret:

Gemi, dağlar gibi dalgalar arasında onları götürüyordu. Nûh, ayrı bir yere çekilmiş olan oğluna, "Yavrucuğum, bizimle beraber sen de bin, inkârcılarla birlikte olma" diye seslendi" (Hûd, 11/42).

(Nuh demişti) hey zavallı, gel, babanın gemisine otur da tufanda boğulma (Mevlânâ, 2007: III, 123).

O, "Ben, kendimi sudan koruyacak bir dağa sığınacağım" dedi…. (Hûd, 11/43).

(Kenan) dedi, hayır, şu yüksek dağa çıkarım. O dağ beni her tehlikeden korur (Mevlânâ, 2007: III, 124)

Yine Kenan'ın Hz. Nuh'a ve onun Allah'ın emriyle yaptığı gemiye yönelmemesi:

O keşke yüzme öğrenmeseydi de Nuh'a ve gemiye heveslenseydi (Mevlânâ, 2007: IV, 133).

Kenan'ın babasına kulak asmayıp tırmanacak dağ ararken dalgaların dağı kaplaması ve onu içine alması:

Ama Kenan'ın gözünde kıl bitti de Nuh ile gemiyi bırakıp dağı aramaya koyuldu.

İşte o zaman yarım yamalak bir dalga, dağı da Kenan'ı da aşağılıkların dibine atmıştır. (Mevlânâ, 2007: VI, 179)

Hz. Nuh'un son ana kadar ona öğüt vermekten bıkmaması ama Kenan'ın babasını dinlemeyişi ve boğulması:

Ne babası Kenan'a öğüt vermekten bıktı, ne de (onun öğüdü) zavallının kulağına girdi.

Böyle konuşurken sert bir dalga Kenan'ın başını aşıp onu paramparça etti (Mevlânâ, 2007: III, 125).

Nefsine uyup gururlananlara dikkat çekilirken babasını dinlemek yerine yüksek bir dağa çıkarak kurtulacağını zanneden Kenan'ın örnek getirilmesi:

Akıllı nefsinin gururlandırdığı Kenan gibi gemiden yüz çevirme.

(Demişti) ki ben yüksek bir dağa çıkarım. Nuh'un minnetini niye çekeyim? (Mevlânâ, 2007: IV, 133)

Öğüde kulak asmayanların babasının öğütlerini dikkate almayan ve dağa sığınan Kenan'a benzetilmesi; ayrıca daha önce telmih yapılan Hz. Nuh'un oğluna tufan günü Nuh'un gemisinden başka bir sığınak olmadığını anlattığı Hûd suresi 43. ayetinden iktibas edilmesi:

Kenan gibi her dağa yönelme. Kulak ver Kur'an'ın, "Bugün bir koruyan yok" sözüne (Mevlânâ, 2007: IV, 286)

O, "Ben, kendimi sudan koruyacak bir dağa sığınacağım" dedi. Nûh, "Bugün Allah'ın rahmet ettikleri hariç, O'nun azabından korunacak hiç kimse yoktur" dedi. Derken aralarına dalga giriverdi de oğlu boğulanlardan oldu. (Hûd, 11/43)

Yine öğüde kulaklarını tıkayanların Kenan'a benzetilmesi:

Sen Kenan'san iki yüz misli öğüt versem yine bana inanmazsın.

Kenan'ın kulağına nasıl girsin bu söz? O kulakta çünkü Allah'ın mührü var (Mevlânâ, 2007: IV, 286).

Fakat Kenan olmadığını umarak sana güzel bir söz söyleyeyim (Mevlânâ, 2007: IV, 286).

3. HZ. NUH'UN KAVMİ

Hz. Nuh'un kavmi Vedd, Süva', Yağus, Yauk ve Nesr adlı putlara tapan putperest bir kavimdi (Köksal, 2005: 87). Allah tarafından putperest kavmini tevhit inancına davet için gönderilen Hz. Nuh, onları uyarmış ve sabırla tebliğini sürdürmüştür. Ancak yoldan çıkmış, çok zalim ve azgın olan kavmi Nuh'u yalanlamış; ona mecnun demiş ve taşlamakla tehdit etmiştir (Harman, 2007: XXXIII, 226). *Mesnevi*'de Nuh kavminin Hz. Nuh'a kötü davranmasına, şeytana uymasına ve onun sözlerine kulaklarını tıkamalarına ve bunun neticesinde de helak olmalarına değinilmiştir:

3.1. Kavmin Hz. Nuh'a inanmaması ve kötü davranması:

Kavmi ona sirke döküyordu, ama (Allah'ın) lütuf denizi de Nuh'a fazlasıyla şeker dökmekteydi (Mevlânâ, 2007: VI, 18)

3.2. Kavmin şeytanın hilesine uyması:

Nuh kavmi figan eder hilenden. Yürekleri dağlanmış, bağırları dilim dilim (Mevlânâ, 2007: II, 215).

3.3. Kavmin Hz. Nuh'un sözlerine kulak tıkaması: Mesnevi'de Hz. Nuh'un sabırla davetine her seferinde kayıtsız kalan kavmin bu tutumunun anlatıldığı Ku'rân-ı Kerîm, Nûh suresi 7. ayetine işaret edilmiştir:

Kuşkusuz sen onları bağışlayasın diye kendilerini her davet edişimde parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiselerine büründüler, inanmamakta direndiler ve büyük bir kibir gösterdiler. (Nûh 71/7)

Ümmeti Nuh'a: "Sevap nerede" dediler. "Elbiselere büründüler" (ayetinin) öte yanında, dedi (Mevlânâ, 2007: I, 153)

3.4. Kavmin helak oluşu: *Mesnevi*'de Nuh kavmi gibi Hud ve Lut kavimlerinin de uyarı ve daveti görmezden geldikleri için helak olduğuna ve bunlardan ibret almak gerektiğine vurgu yapılmıştır:

Böylece Nuh ve Hud kavimlerinin helakiyle canımız rahmet yüzü gördü (Mevlânâ, 2007: II, 246)

Düşüş ancak dam kıyısındayken olur. Nuh ve Lut toplumlarından ibret al. (Mevlânâ, 2007: IV, 191)

4. GEMİYLE İLGİLİ KULLANIMLAR:

4.1. Gemi Yapımı: Hz. Nuh, Allah'ın emriyle Nuh'un gemisini yaparken ona inanmayanlar karada gemi yapıyor diye onunla alay etmişlerdir (Yıldırım, 2008; 554). Mesnevi'de bu olayın anlatıldığı Ku'rân-ı Kerîm, Hûd suresi 37, 38. ve 39. ayetlere işaret edilmiştir:

Gözetimimiz altında ve vahyimize göre gemiyi yap. Zulmedenler hakkında bana bir şey söyleme. Çünkü onlar suda boğulacaklardır. (Hûd, 11/37)

Nuh ise diyordu, bu Allah'ın emriyle (yapılmaktadır) ve alaylarla eksilecek değildir (Mevlânâ, 2007: III, 242).

(Nûh) gemiyi yapıyordu. Kavminden ileri gelenler her ne zaman yanına uğrasalar, onunla alay ediyorlardı. Dedi ki: "Bizimle alay ediyorsanız, sizin bizimle alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz. Artık, geldiği kimseyi rezil eden azabın kime geleceğini, kimin üzerine sürekli bir azabın ineceğini ileride anlayacaksınız." (Hûd, 11/38, 39).

Nuh çölde gemi yaparken, yüz misalci, alay etmek için harekete geçti.

(Diyorlardı ki) su kuyusunun (bile) olmadığı çölde gemi yapıyor! Ne aptal bir cahil!

Biri diyordu, ey gemi şahlan! Biri de diyordu, kanadını da yap! (Mevlânâ, 2007: III, 242)

4.2. Nuh'un Gemisiyle ilgili Kullanımlar:

Geminin kurtuluş, huzura erme ve sığınak simgesi olması:

Dağlar bile bu (vehim ve hayal) tufanıyla rüsva olduktan sonra Nuh'un gemisinden başka nerede kurtuluş var? (Mevlânâ, 2007: V, 254)

Ruh denizinde yüzme bir hiçtir. Burada Nuh gemisinden başka çare yok. (Mevlânâ, 2007:IV, 286)

Allah'ın lütfuyla gemidekilerin korunması:

Sabah vakti Nuh'un gemisinde sizi korumakla gösterdiğim lütfu anımsa (Mevlânâ, 2007: III, 48).

Geminin bedene benzetilmesi:

Bu beden ruha çadırdır. Ya da Nuh'un gemisi gibidir (Mevlânâ, 2007: II, 49).

Geminin Burak'a benzetilmesi:

Bedeni, her ruha mazhar eden, gemiyi Nuh'a Burak kılan,

Dilerse geminin tabiatını senin için bir tufana çevirir, ey ışık arayan! (Mevlânâ, 2007: VI, 188)

Peygamberin hadisinde kendini ve ashabını Nuh'un gemisine benzetmesi:

Peygamberin "Benim ümmetim Nuh'un gemisine benzer. Kim ona tutunursa kurtulur, kim de ondan uzak kalırsa boğulur" hadisinin tefsiri:

Bu yüzden Peygamber, ben buyurdu, zamanın tufanı için gemi gibiyim.

Biz ve ashabımız, tıpkı Nuh'un gemisi gibiyiz. Kim tutunursa kurtulur (Mevlânâ, 2007: IV, 63).

Yine Peygamberin hadisine işaret edilmesi:

Peygamberler sultanı, bu küll denizinde gemi benim, diye buyurdu.

Ya da basiretimi miras alıp benim yerime gerçek halife olanlardır (gemi).

Nuh gemisiyiz biz bu denizde. Delikanlı, bu gemiden yüz çevirme (Mevlânâ, 2007: IV, 286).

5. Nuh Tufanı: Allah tarafından gökten sular boşalmış ve yerden bir koca karı tandırından sular kaynayarak her yeri kaplamış (Dihhudâ, 1337 hş: XLVIII, 848); gemidekiler dışında kimse kurtulamamıştır (Pala, 2002: 374). Mesnevi'de Nuh tufanına, tufana vurgu yaparak; tufandan sadece Hz. Nuh'a inanarak gemiye binenlerin emniyette olacağına değinerek ve tufanla ilgili benzetmelerde bulunmak suretiyle yer verilmiştir:

Duymayan var mı Nuh tufanını ya da Firavun ordusuyla Ruh (Cebrail)'un savaşını? (Mevlânâ, 2007: III, 244)

Nuh tufanından yeryüzünde Hz. Nuh ve ona inanıp gemiye binenler dışında hiç kimse kurtulamamıştır:

Dağlar bile bu (vehim ve hayal) tufanıyla rüsva olduktan sonra Nuh'un gemisinden başka nerede kurtuluş var? (Mevlânâ, 2007: V, 254)

Tufanla ilgili benzetmeler:

Tufan dalgası kılıca benzetilmiştir:

Nuh O'ndan kılıç dilerken tufanın dalgası O'nun iradesiyle kılıç özelliği kazandı ? (Mevlânâ, II, 41)

Aşure günü yani Muharrem ayının onuncu günü Hz. Hüseyin Kerbelâ'da Yezid ve ordusu tarafından şehit edilmiştir. Bu günü Şiiler yas günü kabul ettikleri için her yerde onu anıp, ağlayıp, gözyaşı döker ve hayırda bulunurlar. Halk arasındaki yine aynı gün

Hz. Nuh'un tufan bittiği için gemiden indiği ve tufandan kurtuldukları için bulduğu her şeyi karıştırarak selamet çorbası yani aşure pişirdiğine inanılmaktadır. Kerbela olayına Şiilerin ağlayıp ve inleyerek tuttukları yasın anlatıldığı beyitte aynı gün meydana gelen Hz. Nuh'a ve Nuh tufanına değinilmiştir (Gölpınarlı, 1985: VI, 144-145):

O tertemiz ruhun yası, müminin katında yüzlerce Nuh tufanından daha ünlüdür. (Mevlânâ, 2007: VI, 79)

Her veli Hz. Nuh'a, ehil olmayan halkla içli dışlı olmak da tufana benzetilmiştir:

Her veliyi Nuh bil, kaptan bil; bu halkla düşüp kalkmayı da tufan say. (VI, 189)

SONUÇ

Büyük mutasavvıf, âlim ve şair Mevlanâ Mesnevi adlı altı ciltlik eşsiz eserinde Hz. Nuh kıssasına geniş bir şekilde yer verilmiştir. Kimi zaman Hz. Nuh ve kıssası ve kıssaya dair şeylere telmihte bulunulmuş ya da Kurân-ı Kerim'den ayetlere iktibaslar yapılmıştır. Ya da Hz. Peygamberin "Benim ümmetim Nuh'un gemisine benzer. Kim ona tutunursa kurtulur, kim de ondan uzak kal*ırsa boğulur" hadisinin tefsiri edilmiştir.* Bazen de Hz. Nuh kıssasıyla bağlantılı Nuh'un gemisi ve Nuh tufanı çeşitli şeylere teşbih edilmiştir. *Örneğin tufan dalgası kılıca, gemi bedene benzetilmiştir.* Bazen de *öğüde* kulak vermeyenler anlatılırken Hz. Nuh'un oğlu; eşi hakkında kötü sözler söyleyen kadınlardan bahsedilirken de Hz. Nuh'un eşi Vâhile örnek olarak verilmiştir. Mesnevi'de Hz. Nuh kıssasının işlenişini şöyle gruplandırmak mümkündür; 1. Hz. Nuh'a Dair özellikler: Ömrü, sabrı, kavmini sürekli doğru yola davet edişi, duası, Hz. Nuh'un oğlunun boğulduğunu görünce *üzülmesi ve* Allah'a onu kurtarması için dua etmesi, Nuh kıssası ve Nuh'un Allah tarafından seçildiği ve onun yolunun izlenmesi gerektiği. 2. Hz. Nuh'un ailesi: Eşi Vâhile, oğlu Kenan. 3. Kavmi, 4. Nuh'un Gemisiyle İlgili Kullanımlar ve 5. Nuh Tufanı.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Dımaşkî, K. K.: *Kısâsu'l-Enbiyâ* (thk. Abdulhayy el-Fermâvî), Mısır 1997.

Dihhudâ, A.: *Lugatnâme I-L*, Tahran 1337 hş.

Eflâkî, A.: *Arifler*in *Menkıbeleri I-II (çev. Tahsin Yazıcı*), İstanbul 1987.

Gölpınarlı, A.: *Mesnevî Tercemesi Ve Şerhi VI*, *İstanbul 1985.*

Harman, Ö. F.: "Nûh", *DİA* (2007), *İstanbul, XXXIII, 224-227.*

Hidayetoğlu, A. S.: *Hazreti Mevlâna Hayatı ve Şahsiyeti*, Konya 2005.

Karaismailoğlu, A.: *Mevlânâ ve Kültürümüz*, Konya 2005.

Köksal, M. Asım.: *Peygamberler Tarihi I-II*, İstanbul 2005.

Mevlânâ: Fîhi Mâ Fîh (tsh. Bedîüzzamân Fürûzânfer), Tahran 1388 hş.

Mevlânâ: *Mesnevi I* (çev. Derya Örs), İstanbul 2007, Ekim yayınevi.

Mevlânâ: *Mesnevi II* (çev. Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2007.

Mevlânâ: *Mesnevi IIII* (çev. Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2007.

Mevlânâ: *Mesnevi IV* (çev. Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2007.

Mevlânâ: *Mesnevi V* (çev. Derya Örs), İstanbul 2007.

Mevlânâ: *Mesnevi VI* (çev. Derya Örs), İstanbul 2007.

Öngören, R.: "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *DİA* (2004), XXIX, 441-448.

Pala, İ.: *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2002.

Sarıkçıoğlu, E.: *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2011.

Safâ, Z.: *Târîh-i Edebiyyât der* Îrân *I-V*, Tahran 1366 hş.

Şafak, Y.: *Hazret-i Mevlâna'nın Eserleri*, Konya 2005.

Şemîsâ, S.: *Ferheng-i Telmîhât*, Tahran 1386 hş.

Şemîsâ, S.: Ferheng-i *İşârât* I-II, Tahran 1386 hş.

Yâhakkî, M. C.: *Ferheng-i Esâtîr ve Dâstânvârehâ der Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1386 hş.

Yıldırım, N.: *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul 2008.

REJECTION OF EXCLUSIVENESS IN THE CONTEXT OF NOAH PARABLE

Bayram AYHAN*

ABSTRACT

According to the narrations of Torah, The God who sees the persecution of the people on the world regret that he created humans, animals and birds. God who thinking to destroy the all living things give a second chance to the humans when he saw Noah's faith and effort. But when the humans in sexual perversion continue by persecution, demolition and damage, The God decision to rescue Noah and his family and destroy to the all of living things.

All livig things except Noah, his wife, his sons' and their wifes' drown in the rain continue forty days forty nights and the earth is being purified from them. Those mentioned doesn't take part in Noah parable in the Qor'an. On the contrary, it is mentioned that there are other believer persons except for Noah's family get abroad the ship.

Main subject of our notification, whether or not certified the Torah based knowledge exclusiveness of Noah's family and destroying and destroying all living things except them. In this context the Qor'an mentioned a son of Noah didn't get abroad and used expression of "unwell act." According some exegetes who based on Torah's exclusiveness this son could not get abroad because he did not his son. If he had been his son he could have escaped from flood. The justification of this opinion is statements in Qor'an verses.

In these verses Noah prayed to God and sad: "O my Lord! surely my son is of my family!" when water reared up and his son reject getting abroad the ship. But Allah sad for this pray: "O Noah! He is not of thy family: for his conduct is unrighteous." According to this opinion's followers "unwell act" is implied that "the son wasn't Noah's son." Although Noah use "my son" expression, the son is adulterous child. Noah says "my son" for not knowing he is not her son. According to the other opinion based on exclusiveness the son is her wife's son from other husband, for this he says "my son." For this he could not get rid of from flood.

According to those who refuse exclusiveness "unwell act" is unbelief and immorality. The son is Noah's son but for not believing her father and because of unwell act/unbelief he could not escape. He prayed for his son because he does not know he is not a believer.

Even though there is a lineage between a prophets's and his son he could not his son because of believeline. The God has reminded this knowledge and what for he could not escape. The other argument of this opinion's follower a verse about Noah's wife. He could not escape even though he was in marriage of Noah and whereat she was from his family. If exclusiveness had been reason for escape her wife would have been from survivor.

* *Dr. Bayram AYHAN, Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Divinity, Niğde/TURKEY, e-mail: byrmayhan@gmail.com – bayramayhan@ohu.edu.tr.*

Consequently, there are two main opinion in the context of Noah parable. According to the first opinion Noah and his family has escaped for being select. His drowned son could not escape because he was adulterous child or foster child (her wife's son). If he had been her son he could have escaped. According to the other opinion there is no exclusiveness and both her wife and her son could not escape because of unbelief.

If Noah's family had been selected and taken in the ship, he could not have ordered to take in the other believers the ship. When we analyzed the commentary literatüre we saw that the proof of who rejecet exclusiveness have substantial, however the others' philological comments has supplied forceful situation. The purpose of our notification is to analyze cited opinions and proofs and uncover possibility of exclusiveness widely in terms of Qor'an.

Key words: *Prophet Noah, Parable, Torah, Exclusiveness, Qor'an, Exegesis.*

HZ. NUH KISSASI BAĞLAMINDA SEÇKİNLİĞİN REDDİ

Bayram AYHAN*

GİRİŞ

Kitab-ı Mukaddes'in anlatılarına göre insanların yer yüzündeki zulmünü gören Rab, yeryüzünde bulunan insan, hayvan ve kuşları yarattığına pişman olmuştur.[1] Yer yüzündeki canlıları tümüyle yok etmeyi düşünen Rab, Lemek'in oğlu Nuh'un imanını görünce insanlara ikinci bir mühlet tanır. Fakat cinsel sapkınlığa batmış insanlar zulüm ve zarara devam edince Tanrı Nuh'un ailesini kurtarmaya, geriye kalanları yok etmeye karar verir.[2] Nuh, eşi, üç oğlu ve onların eşleri kurtulmuş,[3] geminin dışında kalan tüm canlılar tufanda boğularak yok edilmişlerdir.[4] Tefsir kitaplarında var olan bazı rivayetler, tufandan kurtulanları Kitab-ı Mukaddes'te zikredildiği üzere sekiz kişi ile tahdit ederken, bazıları bu sayıyı Hz. Nuh'un ailesinin dışındakileri de ekleyerek çoğaltmışlardır.[5] Kitab-ı Mukaddes, Hz. Nuh'un Rab tarafından seçildiğini ve bu nedenle eşi, sulbünden olan çocukları ve onların eşlerinin kurtulduğunu zikreder. Kur'an-ı Kerim ise Hz. Nuh'un bir oğlunun tufanda boğulduğunu aktarır. Kitab-ı Mukaddes bu çocuktan hiç bahsetmez. Kur'an, Hz. Nuh'un ailesinden olmayıp da iman eden başka insanların da gemiye alınmasına vurgu yaptığı halde[6] Kitab-ı Mukaddes bu bilgiye yer vermez.

Kur'ân-ı Kerim seçkin insanlar[7] olan peygamberlerin kıssalarını bize aktarmıştır. Kur'ân'a göre peygamberler bu seçkinliğe salahları vesilesiyle ulaşmış, salt onların nesillerinden olması hasebiyle hiç kimseye ayrıcalık tanınmamıştır.[8] Kur'ân-ı Kerîm Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim gibi peygamberlerin zürriyetinden seçilen[9] ve kendilerine nimet bahşedilen peygamberleri[10] tavsif ederken muhsinlerden ve salihlerden olmalarına[11] ve şirk koşmamalarına özel bir vurgu yapar. Kur'ân, şirke bulaşmış olsalardı bu payeye erişemeyeceklerini net bir dille beyan eder.[12] Ulu'l-azm[13] peygamberler içerisinde bulunan Hz. İbrahim teslimiyeti sayesinde[14] Allah tarafından seçkin kılınmıştır.[15] Hz. İbrahim'den bahsedilen bir ayette Allah kendisine; "*seni insanlara imam yapacağım*" buyurduğunda Hz. İbrahim zürriyetine de bu nimetin bahşedilmesini ister. Fakat Allah; "*zalimler ahdime nail olamazlar*" demiştir.[16] Bu ayet, Hz. İbrahim'in zürriyetinden de olsa kafir ve müşrik olan kimsenin peygamber veya önder olmasının mümkün olmadığını beyan etmektedir.[17]

Hz. Nuh'un kıssasına farklı surelerde[18] ve özellikle Hz. Nuh'un ismini taşıyan surede yer verilir.[19] Tebliğimizin esasını Hz. Nuh'un oğlu bağlamında Hud suresinin 40 ve 46. ayetleri arasındaki bölüm; Hz. Nuh'un eşi bağlamında ise Tahrim Sûresi'nin 10-11. ayetleri teşkil etmektedir.

1. HZ. NUH'UN OĞLU

Bu başlık altında yapacağımız ameliye oğlunun Hz. Nûh'un sulbünden olup olmadığını tespit etmek değildir. Hûd suresinde Hz. Nuh'un kıssasının zikredildiği ayetlerde yer alan ifadelere binaen baba-oğul ilişkisine müteallik fikirleri görmektir. Ayetlerdeki ibarelerde Hz. Nuh; "*hiç şüphesiz oğlum benim ehlimdendir*" demiş iken Allah; "*o senin*

* *Dr. Bayram AYHAN, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Niğde/TÜRKİYE, e-posta: byrmayhan@gmail.com - bayramayhan@ohu.edu.tr.*

ehlinden değildir"[20] şeklinde icabet etmiştir. Bu ibarelerin mefhumu sahabe ve tabiîn müfessirler arasında mütenakız dirayetlere vesile olmuştur. Aynı şekilde Hz. Nuh'un oğlu meselesinde ihtilafa sebebiyet veren birkaç ibare bulunmaktadır. Biz, söz konusu ibareleri muhtevi ayetlerin hem lafzını ve hem de anlamını zikrettikten sonra ihtilafları ele alacağız. Bu ayetleri şöylece zikredebiliriz:

"*Gemi, dağlar gibi dalgalar arasında onları götürüyordu. Nuh, gemiden uzakta bulunan* ***oğluna****: Yavrucuğum! (Sen de) bizimle beraber bin, kâfirlerle beraber olma! diye seslendi.*"[21]

"Nuh Rabbine dua edip dedi ki: "Ey Rabbim! Şüphesiz oğlum da ailemdendir. Senin vâdin ise elbette haktır. Sen hakimler hakimisin."[22]

"Allah buyurdu ki: Ey Nuh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı iyi olmayan bir iştir. O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme! Ben sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim."[23]

Yukarıda zikredilen ayetlerde altı çizili ibareler, Hz. Nuh'un oğlunun meselenin özünü teşkil etmektedir. Söz konusu ibareler, ibarelerdeki zamirler ve zamirlere dair farklı kıraatler Hz. Nuh'un oğlunun durumuna dair iki muhalif kanaatin vukuuna sebebiyet vermiştir. İlk görüşe göre oğlu Hz. Nuh'un sulbündendir, iman etmediği için kurtulanlardan olmamıştır. İkinci görüşe göre sulbünden olmadığı için kurtulanlardan olamamıştır. Bu görüşün müntesipleri de kendi arasında iki farklı kanaate sahiptir. İlk kanaate göre çocuk evlatlığıdır. Diğer görüşe göre ise oğlu veled-i zinadır. Bundan sonraki başlıklar altında yukarıda zikredilen kanaatlerin tafsilatlı tahlili yapılacaktır.

1.1. ÇOCUK HZ. NUH'UN ÖZ OĞLUDUR

Sahabeden Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/687), tâbiundan Katâde b. Diâme (ö. 107/725), Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723) ve Dahhâk (ö. 105/723) gibi müfessirler boğulan çocuğun Hz. Nûh'un öz oğlu olduğunu savunmuştur.[24]

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/768) "و نادى نوح إبنه " "*Nuh oğluna seslendi*" ibaresine istinaden çocuğun onun sulbünden olduğunu ifade eder.[25] Taberî'nin (ö. 310/923) tercihi de bu minvaldedir. Müfessire göre Kur'ân: "*Nuh oğluna nida etti*" buyurmaktadır, dolayısıyla söz konusu ifadenin hilafına bir çıkarım yapmak doğru olmayacaktır. "إنه ليس من أهلك" "*O ehlinden değildir*" ibaresinin kastı dininden olmamasıdır. İbarenin aslı; "o senin dininin ehlinden (müntesiplerinden) değildi" "محتملا أنه ليس من أهل دينك" şeklinde olup; "din" kelimesi hazfedilmiş ve "o senin ehlinden değildir" "إنه ليس من أهلك" denmiştir.[26]

Ebu Hayyân'a (ö. 745/1353) göre; "إن ابني من أهلي" "*o benim ehlimdendir*" ibaresi oğlunun Hz. Nuh'un sulbünden olduğunu açıkça beyan etmektedir.[27] Râzî'ye (ö. 606/1210) göre; "و نادى نوح إبنه" "*Nuh oğluna seslendi*" ve "يا بني" "*ey oğulcuğum*" ibarelerinin hakiki anlamı çocuğu Hz. Nuh'a nispet etmeyi gerektirmektedir. Kelamda asıl olan hakiki anlamdır.[28] Hakiki anlam mümkün iken mecaza gitmek doğru olmamasına rağmen, bu konuyu ele alan bazı müfessirler peygamberin oğlunun kafir olamayacağı düşüncesine binaen "oğlu" mecaz olarak değerlendirmeye çalışmışlardır. Ulemanın bu tavrını ele tahlil eden Razi peygamberin çocuğunun kafir olamayacağını savunan zevatın, peygamber eşinin zina yapmış olabileceğini düşünmelerini yadırgar. Müfessire göre, peygamberin oğlunun kafir olamayacağı kanaatine binaen girişilen çaba çok anlamlı değildir. Zira Hz. Peygamber'in (a.s) babasının kafir olduğunu bilmekteyiz.[29] Hz. İbrahim'in babasının kafir olduğunu da ayetler bildirmektedir.[30] Peygamberin babasının kafir olması mümkünse, oğlunun da kafir olması da mümkündür.[31]

Hz. Nuh'un oğlunun öz evladı olduğunu

düşünenlerin diğer bir mesnedi yine Kur'ân ayetleridir. Bu görüşün müntesiplerine göre çocuğun Hz. Nuh'un onun sulbünden değil, ehlinden olmadığına vurgu vardır. Nitekim, "إن ابني من أهلي" "*şüphesiz oğlum ehlimdendir*" diyen Hz. Nuh'a; "إنه ليس من أهلك" "*o senin ehlinden değildir*" şeklinde icabet edilmiştir. Oğlu kendisinden değil, ehlinden[32] nefy edilmiştir. Ayet; "*O senin oğlun değildir*" dememiş; "*senin ehlinden değildir*" demiştir.[33] Bu bağlamda Said b. Cübeyr (ö. 94/713), çocuğun Hz. Nuh'un sulbünden olup olmadığını soran birisine: "Allah çocuğun onun oğlu olduğunu söylüyor. Yalan söylemekten münezzeh olan Allah ayette: "*Nuh oğluna nida etti*" diyorsa aksini soruşturmak yersizdir," şeklinde cevap verir.[34]

Hz. Nuh'un oğlunun iman etmemesi sebebiyle boğulduğu kanaatinde olanların bir diğer mesnedi kıraat imamlarından olan el-Kisâî'nin (ö. 189/805) tercihi ve bu kıraati destekleyen rivayettir.[35] Söz konusu rivayette cumhur tarafından "انهُ عملٌ غيرُ صالح"[36] şeklinde okunan ayet "إنه عملَ غيرَ صالح" şeklinde okunmuştur. Bu durumda ayetin lafzı çocuğa değil, amele irca edilecek bir şekilde harekelenmiş olmaktadır. Söz konusu ikinci harekelemeye göre lafzın anlamı şu şekildedir: "*Şüphesiz ki çocuk salih olmayan bir amel işlemiştir*."[37]

Bu görüşün diğer bir delili Hz. Nuh'un ailesinin dışında da kurtulanların varlığı ve bu kişilerin Hz. Nuh'un ehlinden olmakla tavsifidir. Mesela Kur'ân-ı Kerim, Hud suresinde Hz. Nuh'a; "*ehlini ve iman edenleri gemiye al*"[38] dediği halde başka bir ayette; "*Nuh'u ve ehlini kurtardık*"[39] denmiştir. Kurtulanlar sadece ailesi değil, ona iman edenler de olduğu halde tümünü onun ehli olarak nitelemesi, ehli sulbüne tahsis etmediği anlamına gelir. Müfessirlerin ekseriyeti bu kanaati benimsemiştir. Hz. Nuh'un oğlu iman etmediği için ehlinden sayılmamıştır.[40] Zira iman ve salih amel, kan bağından daha önceliklidir. Nitekim ailesinden ve ailesinin dışından olup da ona iman eden kimseler ehlinin kapsamında zikredilmiştir.[41]

Yukarıda zikredilenlere binaen -şahsi kanaatimiz de bu yöndedir- Hz. Nuh'un boğulan çocuğunun öz olduğunu söylememiz mümkündür. Boğulmuş olmasının sebebi iman etmemesidir. Şayet iman etmiş olsaydı o da diğer iman edenler gibi kurtuluşa erecekti. Nitekim ehlinden olmadığı halde iman eden ve kurtulan başka kimseler mevcuttur. Dolayısıyla kurtuluşun gerekçesi nesep değil, iman ve salih ameldir.

1.2. ÇOCUK HZ. NUH'UN ÖZ OĞLU DEĞİLDİR

Hz. Nuh'un boğulan çocuğuna dair fikir beyan eden diğer zümreye göre çocuk O'nun öz oğlu değildir. Bu görüşün müntesipleri yine kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. İlk görüşe göre çocuk Hz. Nuh'un eşinin daha önceki evliliğinden evlatlığıdır. Diğer görüşe göre çocuk veled-i zinadır.

1.3. ÇOCUK EVLATLIKTIR

Muhammed b. Ali el-Bakır (ö. 114/733) ve Hasan el-Basrî (ö. 110/728)'den gelen bir rivayete göre Hz. Ali (ö. 40/660), "و نادى نوح إبنه" "Nuh oğluna seslendi" cümlesinde yer alan ve erkeğe raci olan zamiri kadına isnat ederek okumuştur.[42] Zemahşeri (ö. 538/1144), Ebu Hayyan (ö. 745/1353), ve Suyuti'nin (ö. 911/1505) aktarımına göre ayetteki "إبنه"/ "ibnehu" tamlamasını Hz. Ali "ibnehâ" "إبنها"; Muhammed b. Ali ve Urve b. Zübeyr ise muttasıl zamirin sonundaki hemzeyi hazfederek "إبنه" "ibnehe" şeklinde okumuşlardır.[43] Bu kıraaatte çocuk Hz. Nuh'a değil, karısına nispet edilmiş olur. Kurtubî (ö. 671/1272) Hz. Ali ve Urve b. Zübeyr'in "إبنه" "ibnehe" şeklindeki kıraatlerinin şazz olduğunu beyan eder ve müennesi kasteden zamirin sonundaki elifin hazfinin uygun olmadığını dile getirir.[44]

İbn Atiyye "ibnehu" şeklindeki kıraate istinaden, çocuğun Hz. Nuh'un bir yakınının oğlu olabileceğine dair bir görüş aktarır.[45] Binaenaleyh Hz. Nuh, peygamberliğin ve şefkatin bir sonucu olarak başkasının çocuğuna oğlum diye hitap etmiş olabilir.[46] Müfessir Kummî'nin (ö. 290/903) şiî kaynaklarına isnaden aktardığına göre çocuk karısının oğludur. Tay lehçesinde de üvey evlatlara da "oğlum" denmektedir.[47]

Bazı müfessirlere göre Hz. Ali'nin çocuğu Hz. Nuh'a değil de annesine nispet etmesini (ibnehe/إبنها şeklinde okumasını) zürriyet bağlamında değil, eylem bağlamında anlamak gerekir. Oğlu, annesi gibi iman etmemeyi tercih ettiği için, zamir kadına irca edilmiş ve "annesi gibi kafir oğlu" denmiş olabilir.[48]

1.4. ÇOCUK VELED-İ ZİNADIR

Zeccâc (ö. 311/924), Hasan-ı Basri (ö. 110/729) ve İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) bu görüşte olduğu söylemiştir.[49] Katâde, Hasan-ı Basrî'nin bu kanaatinin Kur'ân'a muhalif olduğunu ve hangi gerekçe ile bunun aksini savunduğunu sorar. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in açıkça beyan ettiği üzere Hz. Nûh çocuğa; "*oğlum benim ehlimdendi*" demiştir. Hasan bu soruya şöyle cevap verir: "*O ehlimdendi*" diyor, "*bendendi*" demiyor.[50]

İbn Ebi Hatim (ö. 327/938) Hasan-ı Basrî'ye müstenit birkaç rivayet aktarır. Süddî'nin (ö. 128/747) de mutabık olduğu ilk rivayete göre çocuk Hz. Nuh'un yatağında doğmuştu fakat onun oğlu değildi.[51] Hasan'dan aktardığı diğer rivayete göre Nuh'un oğlu veledi zina idi. Hz. Nuh onu kendisine nispet etmiş fakat Allah boğulduğu gün bunu nefy etmiştir.[52]

Zemahşerî "نادى نوح إبنهنا" "Nuh kadının oğluna nida etti" ibaresindeki zamirin anneye irca edilmesinin iki durum sebebiyle olduğunu ifade eder. İlki, çocuğun evlatlık olması, ikincisi ise veledi zina olmasıdır. İkinci ihtimali kabul etmeyen müfessir bu durumun peygamberlerin masum kılındığı büyük bir günah olduğunu vurgular.[53] Müfessir Âlûsi (ö. 1270/1854) Hz. Nuh'un oğlunun veled-i zina olduğuna dair rivayetin Hasan'a isnat edilen uydurma bir rivayet olduğunu beyan eder ve bu minvaldeki bilgiyi reddeder.[54]

İbn Kuteybe (ö. 276/889)'ye göre çocuğun Hz. Nuh'un ehlinden sayılmaması ona muhalefetinden dolayıdır. Nitekim kişi kendisine muhalif olan evladına "ben senden, sen de benden değilsin" der. Dolayısıyla, oğlunun nesep itibariyle ondan olmadığı, bilhassa veled-i zina olabileceği yorumu kabul edilemezdir.[55]

2. HZ. NUH'UN EŞİ

Kur'ân-ı Kerîm, Tahrim Sûresi'nin 10-11. ayetlerinde Hz. Nûh ve Hz. Lût'un eşleri ve Firavun'un karısını örnek olarak zikretmiştir. Söz konusu ayetlerde Hz. Nûh ve Hz. Lût'un eşlerinin peygamberlerin nikahında olmalarına rağmen kurtuluşa eremedikleri; aksine bir kafir ve Allah düşmanı olan Firavun'un nikahında bulunan karısının ise kurtulanlardan olduğu ifade edilmiştir.[56] Bu ayetleri yorumlayan müfessirler iki hususu tartışmışlardır. Birincisi, söz konusu ayetlerde yer alan peygamberlerin eşlerinin hıyanetidir.[57] Hz. Nuh'un oğlunun durumunu ele aldığımız bölümde zikrettiğimiz üzere bir kısım rivayete göre bu ayetteki hıyanet zinadır ve söz konusu iğrenç eylemden dünyaya gelen oğul, Hz. Nuh'un öz oğlu olmadığı için kurtulamamıştır. Fakat kahir ekseriyet bu kanaati kesinlikle reddetmiş ve peygamberlerin böylesi bir durumdan tenzih edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.[58] Bu isimlerden birisi olan İbn Kesîr (ö. 774/1373) meseleye Hz. Peygamber'in zina iftirasına uğrayan eşi Hz. Aişe (ö. 58/678) bağlamında farklı bir yaklaşım sergiler. Söz konusu iftirayı diline dolayan müslümanların sert bir dille eleştirildiğini söyleyen müfessir, peygamber eşlerinin söz konusu çirkin eylemden mutlak şekilde beri olacağını ekler.[59]

İbn Abbas (ö. 68/688) hiçbir peygamber eşinin kesinlikle zina gibi bir ahlaksızlık yapmadığını söyler.[60] Hz. Nûh'un karısı Hz. Nûh'un deli olduğunu söylüyor, Hz. Lut'un eşi ise eve gelen misafirleri insanlara haber ediyordu.[61] Mukâtil (ö. 150/767), Ferrâ (ö. 207/814), Beğavî (ö. 516/1120) ve Bikâi (ö. 885/1480) Hûd Sûresi 40. ayetinde; "*kendileri hakkında hüküm verilenler hariç aileni gemiye al*"[62] ayetinde istisna edilen kişilerin Hz. Nuh'un eşi ve oğlu olduğunu ifade etmişlerdir. Bu iki ismin istisna edilme gerekçesi inkar ve gayrı salih ameldir; kadının zinakar, çocuğun da veledi zina olması değildir.[63]

Müfessirlerin çoğunluğu Tahrim Sûresi'nin 10. ayetini seçkinlik ekseninde yorumlamışlardır. Ferrâ (ö. 207/814), Abdurrezzak (ö. 222/819) ve el-Îcî (ö. 905/1899) söz konusu ayeti sadece zikri geçen iki peygamber eşi bağlamında değil, Hz. Peygamber'in iki eşi (Hz. Aişe ve Hz. Hafsa) bağlamında yorumlamıştır. Nitekim surenin ilk ayeti, rivayetlerin de desteklediği üzere Hz. Pegamber'in iki eşini muhatap almaktadır. Hz. Nûh veya Hz. Lût'un peygamber olmaları eşlerine bir fayda sağlamadığı gibi, eşlerinin nifakı da kocalarına bir zarar vermemiştir. Hz. Peygamber'in (a.s) eşlerine verilen mesaj da bu minvaldedir. Yani, iman etmezseniz Allah Rasûlü'nün nübüvveti size fayda sağlamaz; sizin günahlarınız da ona zarar vermez.[64] Taberî, Beğavî ve Suyûtî gibi isimler de ayeti seçkinlik bağlamında yorumlamış ve kişinin eşinin kim olduğunun değil, amelinin mahiyetinin önemli olduğunu dile getirmişlerdir.[65] Modern dönem müfessirlerinden olan Mevdûdî (ö. 1979) de takribi bir tefsir yapmış ve her hangi bir zata yakınlığın kurtuluşun vesilesi olamayacağını eklemiştir.[66] Muhammed İzzet Derveze ise ayeti şahsi sorumluluk ekseninde tefsir eder. İnsanların inancına, niyetine ve ameline bakılır. Kimin eşi veya çocuğu olduğu önemli değildir.[67]

SONUÇ

Hz. Nuh kıssası hem Tevrat ve hem de Kur'ân-ı Kerim'de yer almaktadır. Tevrat ve Kur'ân'ın anlatılarında bazı nüansların yanı sıra tamamen farklı olan olgular da yer almaktadır. Tevrat'a göre insanlığın zulmü ve haksızlını gören Tanrı tüm canlıları yok etmeye karar verir. Fakat Nuh'un itaatini görünce insanlara bir hak tanır. Ne var ki insanlar aynı şekilde davranmaya devam edince Tanrı Nuh'un ailesi ve gemiye alınan hayvanlar dışındaki tüm canlıları tufan ile yok eder.

Kur'ân'ın anlatılarına göre sadece Hz. Nuh'un ailesi değil, iman edenler de gemiye binmişlerdir. Kur'ân'ın Tevrat'tan farklı olarak zikrettiği en önemli husus, onun gemiye binemeyen oğludur. Bazı isimler, çocuğun gemiye binememiş olmasını kan bağı ekseninde anlamlandırmaya çalışmışlardır. Seçkinci bir anlayışı telmih ettiren bu yoruma göre Hz. Nuh'un kanından olmadığı için çocuk kurtulamamıştır. Diğer kanaat seçkinci anlayışı kabul etmemiş ve çocuğun iman etmediği için kurtulamadığını savunmuştur. Bu kanaatin gerekçesi, Nuh'un sulbünden olmamasına rağmen kurtuluşa eren başka insanların var olmasıdır. Hz. Nuh kıssası ekseninde seçkinlik kanaatini reddeden görüşün dikkate değer diğer bir örneği Hz. Nuh'un eşinden bahseden ayetlerdir. Söz konusu ayetlerde kocaları peygamber olmasına rağmen, Hz. Nuh ve Hz. Lût'un eşleri ateşe girenlerden; Firavun'un karısı ise cennetliklerden sayılmıştır.

Biz, Kur'ân'ın bazı peygamberleri ve onların çocuklarının elçi olarak seçildiğini ve dolayısıyla seçkin kılındıklarını ayetlerin zahir beyanatı sayesinde öğrenmekteyiz. Ne var ki bu peygamberlere ve onların çocuklarına verilen nimetin gerekçesi liyakatleridir. Mamafih, ayetlerin açıkça beyan ettiği üzere Hz. İbrahim'in zürriyyetinden de olsa Allah'ın ahdine zalimlerin ulaşması mümkün değildir. Aynı şekilde, şirk koşmuş olsalardı bu insanların –ki bunun mahiyeti ve imkanı

tebliğimizin sınırını aşmaktadır- peygamberlik payesine ulaşamayacağı vurgulanmıştır.

Çoğu müfessirin ifade ettiği üzere kimin eşi, çocuğu, babası veya akrabası olduğumuzun bir değeri yoktur. Bizi değerli kılan, kim olduğumuz, amelimiz ve samimiyetimizdir. Sonuç olarak Kur'ân Hz. Nûh kıssası bağlamında net bir mesaj vermiştir: Hiç kimsenin Allah nezdinde kan bağı ile edindiği bir seçkinliği söz konusu değildir. Biz de çoğu müfessirin Tahrim suresindeki beyanatı ekseninde kan bağına dayalı seçkinliğin Kur'ân tarafından tasdik edilmediğini düşünmekteyiz.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Tekvin, 6/7.

2 Tekvin, 6/8-13.

3 Tekvin, 6/17-18; Tekvin, 7/13.

4 Tekvin, 7/4. Hz. Nuh'un hayatı, peygamberliği, tufan ve tufandan kurtuluşu Tevrat ve Midraş'ta birbirinden kısmi farklılıklarla anlatılmıştır. Ayrıntı için bkz: İskender Oymak, "Kitab-ı Mukaddes'e Göre Nuh Tufanı", *Uluslararası Hz. Nûh ve Cudi Dağı Sempozyumu*, Şırnak 2013, s. 145-155.

5 İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu'l-Buhûs, Kâhire, 2001, c. XII, s. 410-412; Fahreddin er-Râzî, Mefâtîhu'l-Ğayb, Dâru'l-Fikr li't-Tabâa ve'n-Neşr, Lübnan 1981, c. XVII, s. 236; Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs, Beyrut 2004, c. VIII, s. VIII, 51-52.

6 Hud, 11/40.

7 Bakara, 2/130; Âli İmrân, 3/33; Fâtır, 35/32. Allah tarafından seçilmiş olmak ile kan bağı ile seçkin olmanın farklı olduğu kanaatimizi ve kan bağına dayalı seçkinliğin merdud oduğunu ilerde tafsil edeceğiz.

8 Bakara, 2/124.

9 Meryem, 19/58.

10 Bakara, 2/136, 140; En'âm, 6/83-89; Meryem, 19/41-58.

11 En'âm, 6/84-85; Enbiya, 21/72; Saffat, 37/80, 121, 130.

12 En'âm, 6/88; Zümer, 39/65.

13 Ülü'l-azm peygamberlerin kim olduğuna dair farklı rivayetler bulunmakla birlikte Ahzab 33/7 ve Şûra 42/13 ayetlerde ismi mahsusen zikredilen Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın "ülü'l-azm" peygamberler olduğu beyan edilmiştir. Abdurrezzak b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed, Riyad Mektebetu'r-Rüşd, 1989, c. II, s. 219; İbn Mes'ud el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Dâru Tayyibe, Riyad 1989, c. VII, s. 272; Muhammed b. Yûsuf Ebu Hayyan, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, thk. Ahmed Abdulmevcud, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, c. VIII, s. 68; Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Muhammed es-Sellâme, Dâru Tayyibe, Riyad 1997, c. VII, s. 305; Muhammed Aruçi, "Ülü'l-Azm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. XXXXII, 294-295.

14 Bakara 2/131.

15 Bakara, 2/130, Âli İmran, 3/33; Nisâ, 4/125; Yusuf, 12/6; Enbiya, 21/51;

16 Bakara, 2/124; Benzeri ayetler için bkz; Saffât, 3/112-113; Hadid, 57/26.

17 Ebu Mansur el-Mâturîdî, *Tevilâtu Ehli's-Sünne: Tefsîru'l-Mâturîdî*, thk. Mecdî Basillûm, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2005, c. I, s. 558; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 146; Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, IV, 179; Fethi Ahmet Polat, "Seçkin Bir Soy İddiasının Kur'ân Açısından Değeri (Hz. İbrahim Örneği)", *SÜİFD*, Bahar 2005, sy. 19, s. 94-102.

18 A'raf, 7/59-64; Yunus, 10/71-73; Mü'minun, 23/23-39; Şuarâ, 26/105-121; Ankebut, 29/14; Saffat, 37/75-82; Kamer, 54/9-16.

19 Nuh, 71/1-28.

20 Hûd Sûresi, 11/45.

21 Hud Sûresi, 11/42.

22 Hud Sûresi, 11/45.

23 Hud Sûresi, 11/46.

24 Taberî, *Câmiul Beyân*, XII, 426-427; Zeccâc, *Maâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, thk. Abdulcelil Şulbî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1988, c. III, s. 56; Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, thk. Muhammed Muavvız, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, c. II, s. 129; Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn: Tefsîru'l-Mâverdî*, Thk. Abdulmaksûd bin Abdurrahîm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y, c. II, s. 472.

25 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. II, s. 283.

26 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 433.

27 Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 229.

28 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 433.

29 Müfessirin mesnet edindiği rivayetler için bkz; Ebu'l-Hüseyn Müslim, Müslim: *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru'l-Hadis, Beyrut 1991, "İman", 347; "Cenâiz", 105-108; Ahmed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmam Ahmed bin Hanbel*, Thk. Şuayb el-Arnaûd, Kahire, Müessesetu Kurtuba, t.y, c. II, s. 441.

30 En'âm, 6/74; Tevbe, 9/114; Meryem, 19/42-48; Mümtehine Sûresi, 60/4.

31 Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVII, 240. Ayrıca bkz; Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, VII, 364.

32 Ehl, kişinin ehli ve hane ehli anlamlarında farklı muhtevalara sahiptir. Kişinin ehline ailesiyle birlikte sülalesi de girer. İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâder, Beyrut t.y, c. XI, s. 28; Ayrıca bkz; Vecdi Akyüz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Siyasi Kavramlar*, Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 160; Ramazan Şahan, "Hz. Nuh Kıssası Bağlamında Ailevi İlişkiler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, y. 2014/2, sy. 33, s. 216-220.

33 Abdulvahhâb Neccâr, *Kasasu'l-Enbiyâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 46. Benzeri bir kullanımı Hz. Lut'un eşinden bahsedilen ayetlerde de görmek mümkündür. Bkz; Hûd Sûresi, 11/81; Ankebut Sûresi, 29/33.

34 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 430.

35 Ebu Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*, thk. Ahmed Yusuf Necâtî, Dâru'l-Mısriyye, Mısır t.y, c. II, s. 18; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. IV, s. 326-327.

36 Bu ayetin Hz. Nûh'un duasına raci olduğunu düşünen müfessirler vardır. Bu kanaate göre Hz. Nûh'un kafir olan ve gemiye binmek istemeyen oğlunun kurtuluşu için istekte bulunması kınanmakta ve bu eylemin doğru olmadığı beyan edilmektedir. Bkz; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. XII, s. 434; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, c. IV, s. 180; el-Îcî, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdulhamid Hendevî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, c. II, s. 178; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII/177; Peygamberler ve ismet sıfatına dair bilgi için bkz; Hasan Türkmen: "Ahbârî-Usûlî Ayrışmasında Sehvü'n-Nebi Meselesi", *İslâmî Araştırmalar,* c. 25, sy. 2014/1, s. 1-14.

37 Bu konuda zikredilen rivayet ve kıraatin tafsilatlı tahkiki için bkz; Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmeu'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetu'l-A'lamî, Beyrut 1995, c. V, s. 218; Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 231; Suyutî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 79. Taberî, rivayetin senedinde yer alan Şehr b. Havşeb'e istinaden bu kıraati makbul görmediğini beyan etmiştir. Bkz; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 435.

38 Hud, 11/40.

39 Enbiya, 21/76.

40 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XII/429; Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf An Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*, thk. Adil Abdulmevcud, Mektebetu'l Abikan, Riyad 1998, c. III, s. 204; Nâsıruddîn el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl,* Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. III, s. 136; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XVIII/357.

41 Buradaki "ehl" hem ailesinden ve hem de ailesinin dışından olup ona tabi olanlardır.. Bkz; Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, VII, 364; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXII, 193.

42 Ayetteki zamir cumhur tarafından "إبنهُ"/"ibnehu" şeklinde okunmuştur. Bu kıraatte zamir erkeğe yani Hz. Nuh'a racidir. Bu durumda anlam: "Nuh kendi oğluna seslendi" olur. Fakat zamir "إبنها" şeklinde kıraat edilirse, zamir kadına racidir ve anlam: "Nuh kadının oğluna seslendi" olur.

43 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 201; Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 226; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 68. Semerkandi kim olduğunu belirtmeden "karae ba'duhum ibneha" bazıları "ibneha" "إبنها" şeklinde okumuştur der. Bkz; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 127.

44 Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Semir el-Buhârî, Dâru Alemi'l-Kutub, Riyad t.y, c. IX, s. 38. Lafzı ve bağlamı itibariyle müzekkere matuf olan zamirin müennese raci olması gerektiği kanaati birçok filolog tarafından tartışılmıştır. Sîbeveyh (ö. 180/796) müennese matuf zamirden sonraki hemzenin hazfini uygun görmezken Ebu Hâtim es-Sicistânî (ö. 266/869) bunu makbul görür. Fakat bu konuda fikir beyan eden İ'râbu'l-Kur'ân müellifi Muhammed b. İsmail en-Nehhâs (ö. 338/951) ve müfessir Kurtubî (ö. 671/1275) ikinci görüşü caiz görmemişlerdir. Bkz; Amr b. Osman es-Sîbeveyh, *el-Kitâb: Kitâbu Sîbeveyh*, thk. Muhammed Hârun, Mektebetu'l-Hânecî, Kahire 1988, c. IV, s. 189-190; İsmail en-Nehhâs, *İrâbu'l-Kur'ân*, thk. Şeyh Hâlid el-Ulyâ, Dâru'l-Maârif, Beyrut 2008, s. 418; Ebu Hayyân,

el-Bahru'l-Muhît, V, 227.

45 Kim olduğunu belirlemeden "قال قوم" şeklinde bir ibare kullanır. Abdulhak İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdusselam Abduşşâfî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, c. III, s. 173.

46 İbn Ebi Hatim Mücahid'den mervi bir rivayete binaen "bütün peygamberler ümmetlerinin manevi babasıdır." Bkz; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, thk. Muhammed Esad Tayyib, Mektebetu Nezzâr, Riyad 1997, c. VI, s. 2035. Bizce bu rivayet makul ve makbul değildir. Çünkü Hz. Nuh sadece "oğlum" demekle yetinmemiş; çocuğun ailesinden olduğunu ve Allah'ın ailesini kurtaracağına dair vaadine vurgu yaparak niyazda bulunmuştur.

47 Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, Müessesetu Dâri'l-Kitâb, Kum h. 1404, c. I, s. 328.

48 Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 227, Şihâbuddîn el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ani Fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, t.y, c. XII, s. 58.

49 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 55.

50 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 201.

51 İbn Ebi Hatim, *Tefsîru İbn Ebi Hâtim*, VI, 2035.

52 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 434; İbn Ebi Hatim, *Tefsîru İbn Ebi Hâtim*, VI, 2040.

53 Zemahşeri, *el-Keşşaf*, III, 201.

54 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XII, 58; Şahan, "Hz. Nuh Kıssası Bağlamında Ailevi İlişkiler", s. 226.

55 Muhammed İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1978, s. 204.

56 Tahrim, 66/10-11.

57 Bu tartışmanın gerekçesi Tahrim Sûresi 10. Ayetteki bir ibaredir. Söz konusu ibare lafzen ve mana itibariyle şöyledir: "ضرب الله مثلا للذين كفروا امرأة نوح و امرأة لوط كانتا تحت عبدين من عبادنا صالحين فخانتهما فلم يغنيا عنهما من الله شيئا...." "*Allah kafirlere örnek olarak da Nuh ve Lut'un eşlerini misal vermektedir. Bu iki kadın iki salih kulumuzun nikahında iken onlara hıyanet ettiler. Kocaları Allah'tan gelen hiçbir şeyi onlardan savamadı. O kadınlara: Haydi! Ateşe girenlerle beraber siz de ateşe girin! denildi.*"

58 Taberi, Câmiu'l-Beyân, XII, 429; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 201; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XII, 58.

59 İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 326.

60 İbare şöyledir: "ما بغت إمرأة نبي قط". Bkz; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 429.

61 Taberî, Câmiu'l-Beyân, XII, 430; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 201; Tabersî, *Mecmeu'l-Beyân*,V, 220. Müfessirlerin aktardığı bilgiye göre Hz. Lût'un eşi geceleyin misafir geldiğinde ateş yakarak, gündüz ise duman yapmak suretiyle insanlara haber etmekteydi. İbn Atiyye, *el-Muharreru*'l-Vecîz, III, 177; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VIII, 171; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 182; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, XIV, 596.

62 Hûd Sûresi 11/40.

63 Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 282; İbrâhim b. Ömer el-Bikâi, *Nazmu'd-Dürer fi Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver*, Dâru'l-Kutubi'l-İslami, Kahire, t.y, c. IX, s. 286; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, IV, 176; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl*, I, 396; Ferrâ Hz. Nûh'un iki eşi olduğunu ifade eder. Kurtulanlardan istisna edilen karısının dışındaki eşi ile birlikte ailesinden sekiz kişinin kurtuluşa ermiştir. Bkz; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 14. Benzeri yorumu İbn Âşûr yapar ve kurtulan eşi ile bu ayetlerde tavsif edilen eşin farklı olduğunu izhar eder. İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1984, c. XII, s. 72.

64 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, III, 169; Abdurrazzak, *Tefsir*, II, 303; el-Îcî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 337. Çağdaş müfessirlerden olan el-Ferâhî (ö. 1280) bu ayetin, Hz. Peygamber'in sırrını saklamayan iki eşine zımnen mesaj verdiği kanaatindedir. Abdulhamid el-Ferâhî, Nizamu'l-Kur'ân ve Te'vîlul-Furkânbi'l-Furkân, Dâiretu'l-Hamîdiyye, Mısır 2008, s. 205-209.

65 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 114); Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VIII, 172; Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, XX, 210; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, XIV, 596.

66 Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, c. VI, s. 390.

67 M. İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru'l-Ğarbî'l-İslamî, Beyrut 2000, c. VIII, s. 540-541.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Abdulhamid, F. : *Nizamu'l-Kur'ân ve Te'vîlul-Furkânbi'l-Furkân*, Dâiretu'l-Hamîdiyye, Mısır 2008.

Abdurrezzak b. Hemmâm. : *Tefsîru'l-Kur'ân*, Thk. Mustafa Müslim Muhammed, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 1989.

Ahmed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmam Ahmed bin Hanbel*, Thk. Şuayb el-Arnaûd, Müessesetu Kurtuba, Kahire, t.y.

Akyüz, V. : Kur'ân-ı Kerîm'de Siyasi Kavramlar, İstanbul, 1998, Kitabevi, s. 160;

Âlûsî, Ş. : *Rûhu'l-Me'ani Fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Aruçi, M. 2012: "Ülü'l-Azm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. XXXXII, s. 294-295.

Beydâvî, M. : *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Derveze, M. : *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru'l-Ğarbî'l-İslamî, Beyrut 2000, VIII, 540-541.

Ebu Hayyan. : *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, thk. Ahmed Abdulmevcud, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

Ebu Mansur, M. :*Tevilâtu Ehli's-Sünne: Tefsîru'l-Mâturîdî*, thk. Mecdî Basillûm, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2005.

Ebu Ziyâd, F. : *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*, thk. Ahmed Yusuf Necâtî, Dâru'l-Mısriyye, Mısır t.y.

Ebu'l-A'lâ, M. : *Tefhimu'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

Fahreddîn R. : *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr li't-Tabâa ve'n-Neşr, Lübnan 1981.

Ferrâ, Z. : *Maâni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*, thk. Ahmed Yusuf Necâtî, Dâru'l-Mısriyye, Mısır ty.

İbn Âşûr. : *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1984.

İbn Atiyye, A. : *el-Muharreru'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdusselam Abduşşâfî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

İbn Cerîr T. : *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu'l-Buhûs, Kâhire, 2001.

İbn Ebi Hatim. : *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, thk. Muhammed Esad Tayyib, Mektebetu Nezzâr, Riyad 1997.

İbn Kesîr. : *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Muhammed es-Sellâme, Dâru Tayyibe, Riyad 1997.

İbn Kuteybe, M. : *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1978.

İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâder, Beyrut t.y.

İbn Mes'ud B. : *Tefsîru'l-Beğavî: Meâlimu't-Tenzîl*, Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Dâru Tayyibe, Riyad 1989.

İbrahim b. Ömer, B. : *Nazmu'd-Dürer fi Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver*, Dâru'l-Kutubi'l-İslami, Kahire, t.y.

Îcî, A.: *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdulhamid Hendevî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

Kummî, A. : *Tefsîru'l-Kummî*, Müessesetu Dâri'l-Kitâb, Kum h. 1404.

Kurtubî, M.: *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Semir el-Buhârî, Dâru Alemi'l-Kutub, Riyad t.y.

Mâverdî, M. : *en-Nüket ve'l-'Uyûn: Tefsîru'l-Mâverdî*, Thk. Abdulmaksûd bin Abdurrahîm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y.

Mukâtil. : *Tefsîru Mukâtil bin Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Müslim: *Sahîhu Müslim*, Thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru'l-Hadis, Beyrut 1991.

Neccâr, A. :Kasasu'l-Enbiyâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Nehhâs, İ. : *İrâbu'l-Kur'ân*, thk. Şeyh Hâlid el-Ulyâ, Dâru'l-Maârif, Beyrut 2008.

Oymak, İ. 2013: "Kitab-ı Mukaddes'e Göre Nuh Tufanı", *Uluslararası Hz. Nûh ve Cudi Dağı Sempozyumu*, Şırnak, s. 143-161.

Polat Fethi A. 2005: "Seçkin Bir Soy İddiasının Kur'ân Açısından Değeri (Hz. İbrahim Örneği)", *SÜİFD*, Bahar 2005, s. 19, ss. 93-154.

Semerkandî, E. : *Bahru'l-Ulûm*, thk. Muhammed Muavvız, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

Sîbeveyh, O. : *el-Kitâb: Kitâbu Sîbeveyh*, thk. Muhammed Hârun, Mektebetu'l-Hânecî, Kahire 1988.

Suyûtî, C. : *ed-Dürrü'l-Mensûr*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs, Beyrut 2004.

Şahan, R. 2014: "Hz. Nuh Kıssası Bağlamında Ailevi İlişkiler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, y. 2014/2, sy. 33, s. 215-248.

Tabersî, F. : *Mecmeu'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetu'l-A'lamî, Beyrut 1995.

Türkmen, H. 2014: "Ahbârî-Usûlî Ayrışmasında Sehvü'n-Nebi Meselesi", *İslâmî Araştırmalar,* c. 25/1, s. 1-14.

Zeccâc, İ. : *Maâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, thk. Abdulcelil Şulbî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1988.

Zemahşerî, M.: *el-Keşşâf An Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*, thk. Adil Abdulmevcud, Mektebetu'l Abikan, Riyad 1998.

NUH CONSTITUTION IN THE HOLY BOOKS

Selahattin ÇELİK*

ABSTRACT

Divine sources refer to the tribes of those who have been destroyed by the divine slaps that have been brought to them because they have stumbled into the mystery and rebellion and separated from the right path. Noah Kavmi is one of the shortcomings of the holy books. The folktales mentioned in these sources can not be viewed as legends, superstitions or fairy tale. Scientific researches came to the conclusion that the features of Noah Kavmi, Noah's Ark and Flood and the properties of the other destroyed tribes were close to the description in question, by investigating the traces of the tribes who betrayed in these sources.

The main aim of the shorts mentioned in these sources is to convey to the example personalities of the messengers who explain the belief in the unity of the people and to take them away from the chickens, their difficulties and their determined and patient attitudes towards these difficulties, Thus, from the events that have occurred, they will go out of their way to deter people from their hunger and misguidance and show them the way. The aim of these aims is the way in which people adopt good, right, good, fair and useful values and protect them from all kinds of bad, wrong, ugly, useless, cruel and unjust and lead them to the world and the Hereafter.

In addition to the way of life offered by the shorts in the Holy Books, the similarities that stem from the partnership of the geographies in which the events have passed are striking. There are symbolic aspects of natural disasters that draw attention as a form of punishment in the face of insensitivity to these callings of human communities that are called better, more righteous, and beautiful. The simultaneous evaluation of these symbols with geographical terms and spaces allows for horizon interpretations at the point of transfer of values.

Noah is one of the great prophets mentioned in the holy books. Prophets are heroic servants of God, chosen by their Divine Power, among the people they live in, and the heroes who always struggle under protection. They were hit by the worst of the communities they lived in. The extraordinary resilience, patience and decisive struggle they face in the face of the great troubles and complicated events that have come to their heads, are the persistent dualities they have committed to their Lord, and the common goodness they show to Him in spite of every difficulty. Even though Almighty God has tested these friends with the most severe difficulties in the life of this world, he has not helped them because of his extraordinary positive qualities and has brought them to the happy end in the life of the world and the Hereafter.

It is noted that the shorts mentioned in the Holy Books are limited in these areas, while the direct aspects of history, geography and archeology must and should be between

* *Dr. Selahattin ÇELİK, Kilis 7 December University, Department of Geography, Kilis/TURKEY, e-mail: selahattincelik@kilis.edu.tr*

them. For example, the terrible catastrophes that left traces in history such as Noah's Flood, Lut Disaster, Shadow Resistance, Arim Seli, Pompeii, earthquake were taken as the only consequence of natural phenomena and their material aspects, and these events are related to human-nature-sin- their spiritual aspects have been ignored.

All the sacred books, however, speak of the great sins committed by the horny tribes who were destroyed by terrible disasters, and that each one was wholly destroyed in a disaster. Looking at these events in this way, it can balk people that they become horny and cause great harm to each other.

Taking lessons from past events, living together with brothers and sisters, loving each other, respecting their basic rights and freedoms and not persecuting each other increases the happiness of people. There are lessons to be learned from the Noah Kavmi Kisasi as it is in the other side. The progress of science and technology can go a long way toward reaching the point where people are always incapable of obtaining financial power. After all, man is a creature, arrogant and envious will open the doors of cruelty and exploitation.

In this work, the historical, sociological and geographical characteristics of Noah Kavmi in the sacred books were mentioned, and the major features of the great flood and the gospel which occurred during this period were explained in the light of the information given in the sacred books. Scientific research conducted in places where these people have lived and where the events are supposed to take place are highlighted in the resulting data and interpretations.

All the verses and some hadiths concerning the Noah Kavmi in the Qur'an have been tried to be taken into account, taking into account the flow of events. The sections that seem like repetition are the quotations quoted in the Qur'an, and their original shapes are not touched. In our study, archaeological excavations and historical documents related to revelations such as the Bible, Torah, Talmut, history of the prophets, the Qur'an atlases and these subjects are the main sources of the exploitation.

Key words: *Bible, Noah his people, Disaster, Kıssalar, Value Transfer.*

KUTSAL KİTAP ANLATILARINDA NUH KAVMİ

Selahattin ÇELİK*

GİRİŞ

Aslı bozulmamış Kutsal kitap anlatılarına göre Yüce Allah, her peygambere kendi devri için geçerli ve gerekli olan hükümleri bildirmiştir. Allah'ın vahiy yoluyla peygamberlere bildirdiği bu hükümler, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'den son peygamber olan Hz. Muhammed'e kadar geçen bütün zaman ve mekânlarda esasta aynıdır. Allah, son peygamber olarak Hz. Muhammed'i göndermiş ve kitap olarak da Kur'an'ı indirerek, onun vasıtasıyla insanlara tebliğ ettirmiştir. Kıyamete kadar artık insanlara peygamber gönderilmeyip herhangi bir ilahi kitap indirilmeyeceğini ve Kur'an hükümlerinin her zaman ve mekânda geçerli olacağını beyan etmiştir.

Hemen her devirde doğru yoldan sapan, azgınlaşan ve zalimleşen insanlara, yaptıkları kötülüklerden vaz geçirmeye çalışıp onları uyararak doğru yola çağırmak için mutlaka elçiler görevlendirilmiştir. Bu emir ve tavsiyelere uyanlar kurtulmuş, uymayanlar korkunç felaketlerle toptan olarak yok edilmişlerdir. Bu konuda Kur'an'da şöyle bir ifade geçer: "Andolsun, biz her ümmete: 'Allah'a kulluk edin ve tağuttan kaçının' diye tebliğ etmesi için bir elçi gönderdik. Böylelikle, onlardan kimine Allah hidayet verdi, kiminin üzerine sapıklık hak oldu. Artık, yeryüzünde dolaşın da yalanlayanların uğradıkları sonucu görün."[1]

Yüce Allah evvelinde kullarından aldığı sözle (Ahd-ü Misak'la), kendisinden başka ilah tanımamaları ve taşkınlık etmemelerine dair teminat aldığından söz eder. Hemen her kavime bir uyarıcının gönderdiği ve uyarılara kulak asıp kendilerini düzeltenlerin kurtulacağı Kuran'ın birçok yerinde açıklanmaktadır: "Kim hidayete ererse, kendi nefsi için hidayete erer; kim de saparsa kendi aleyhine sapar. Hiçbir günahkâr, bir başkasının günah yükünü yüklenmez. Biz, bir elçi gönderinceye kadar (hiçbir topluluğa) azap edecek değiliz. Bir ülkeyi helak etmek istediğimiz zaman onun 'varlık ve güç sahibi önde gelenlerine' emrederiz, böylelikle onda bozgunculuk çıkarırlar. Artık onun üzerine söz hak olur da, onu kökünden darmadağın ederiz."[2]

Gelen elçiler mutlaka onların içinden seçilmiş olup, aynı kültürü paylaşan ve her konuda olumlu örnek teşkil eden mükemmel kişiliklere sahip şahsiyetlerdir. Bu konuda kutsal kitap şöyle der: "Andolsun, onlara kendi içlerinden bir elçi gelmişti, fakat onu yalanladılar; böylece zulümlerine devam ederlerken, azap onları yakalayıverdi."[3] "Biz hiçbir elçiyi kendi kavminin dilinden başkasıyla göndermedik ki, onlara apaçık anlatsın. Böylece Allah, dilediğini şaşırtıp saptırır, dilediğini hidayete erdirir. O, üstün ve güçlü olandır, hüküm ve hikmet sahibidir."[4]

HZ. NUH

Yaptıkları azgınlıklardan dolayı toptan helak olan kavimlerin bilinen en eskisi Nuh Kavmi'dir. İlk insan ve Peygamber Hz. Âdem'den sonra ilk defa Allah'tan başka tanrılar uyduran ve kendilerini uyarmak ve doğru yola çağırmak için gönderilen büyük peygamberlerden Hz. Nuh'a olmadık işkenceler yapan bu kavim sonunda 'Nuh Tufanı' olarak bilinen doğal bir felaketle toptan yok edilmiştir. Kitab-ı Mukaddes'te, Hz. Nuh'un,

* *Dr. Selahattin ÇELİK, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Coğrafya Bölümü, Kilis/TÜRKİYE, e-posta: selahattincelik kilis.edu.tr*

Lamek'in oğlu olduğu ve muhtemelen MÖ 4000 yıllarında yaşadığı belirtilmektedir.[5] Yaşadığı çağ hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber, tarih öncesi dönemde yaşadığı genel kabul görür. Muteber olarak kabul edilen bir hadiste ise, Hz. Âdem ile Hz. Nuh arasında on asır geçtiği belirtilmiştir.[6] 'Nuh' Süryanice bir kelime olup, 'Sakin' anlamındadır. Asıl adı Abdulğaffar iken[7] tufandan sonra kavminin haline çok ağladığı için, 'çok ağlayan' anlamına gelen 'Nuh' dendiği de rivayet edilir.[8] Nuh, milletine beddua etmekle yanlış bir iş yapmamıştı ve hakkındaki, Kitab-ı Mukaddes'e sokulmuş[9]çirkin iftiralardan da beri idi. Zira Nuh (a.s.), Allah'ın güvenilir elçisi ve Allah'ı çok şükreden kulu idi.[10]

Bazı kaynaklarda risaletinin umumi olduğu belirtilen Hz. Nuh'un tufandan önce Irak'ın Küfe Şehri'nde yaşadığı belirtilir. Irak Halkı'na 250 ya da 50 yaşlarında peygamber olarak gönderilmiştir. Vedd, Süva, Yeğus, Yauk ve Nesr adlı putlara tapan halkını uyarmış ve onların başına gelecek azaptan sakınmalarını isteyerek onları tevhit inancına davet etmeye çalışmıştır. Küfe Camii'nde kendine ait makamı olup geminin de buradan hareket ettiğine inanılır.[11]

İslami kaynaklarda Allah'ın gönderdiği peygamberlerin hepsinin mesajları birdir.[12] Hz. Nuh'un, kendi ismi ile anılan surede ve Kur'an'ın diğer bazı ayetlerinde misyonu ve kavminin özellikleri oldukça detaylı bir şekilde ele alınır. O, kavminden üç şey istiyordu: Putlara tapmayı terk edip Allah'a kulluk etmek, Allah'tan kokup günahlardan uzak durmak ve peygamber olarak kendisine itaat etmek. Aralarında peygamber olarak, 950 sene kalan[13] Hz. Nuh 950 yıl boyunca putları bırakıp tek olan Allah'a ibadet etmeleri konusunda uyarılarına devam etti.

Ne yazık ki tebliğ yaparken karşısında, hakkı duymak istemeyen kulaklar, irfana kapalı ve kılıflı kalpler, taşlaşmış akıllar, kayadan daha katı ruhlar, demirden daha kavi, öğüt ve nasihat dinlemez dimağlar, korkudan ve azaptan ürpermez simalar buldu. Nasihat ettikçe çıldırıyorlardı.[14] Kavmi, O'nun bu davetini kabul etmedikleri gibi, tevhit inancından daha da uzaklaştılar. Tevhidin yayılmasına engel olmaya çalışan kavmi, Peygamberlerinin boğazını sıkıp bayıltana kadar dövüyorlardı. Ayılınca Nuh: 'Kavmimi hidayet et Allahım! Zira onlar bilmiyorlar' diyordu.[15] Çok sabırlı ve halim biri olmasına rağmen ona o kadar zulmetmişlerdi ki nihayet: 'Ya Rab! Yeryüzünde dolaşan, bir kâfir bile bırakma! Zira bırakırsan onlar senin kullarını senin yolundan saptırırlar ve sadece kendileri gibi kâfir ve ahlaksız çocuklar dünyaya getirip yetiştirirler' diye beddua etti. Bundan sonra oluşacak olan doğal afete (tufan) karşı alınacak tedbirler kendisine vahy edildi. Hz. Nuh, bir marangoz idi. Gemiyi Allah'tan gelen bir vahiy ile O'nun inayet gözü altında yapması emredildi."[16]

NUH KAVMİ

Kuran ve İncil'deki bilgilerde Nuh Kavmi'nin bugünkü Irak'ta yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Babillere ait arkeolojik kazılarda ortaya çıkan levhalarda da bu bilgiye ulaşılmıştır. Bu levhalar Kuran ve İncil'de nakledilen kıssalara benzer kıssayı anlatır ve olay yerini Musul'a yakın bir mevki olduğunu belirtir.[17]

Nuh Tufanı, tüm bir uygarlığı bir anda yok etmiş, tufandan sonra bunun yerine tamamen yeni bir uygarlığın kurulmasına sebep olmuştur. Böylece tufanın açık delilleri, insanların ibret alması için binlerce yıl boyunca korunmuştur."[18]

Arkeoloji uzmanı Kountnu, bilim insanı De Morgan'dan naklettiği bilgiler ışığında bu tufanı, dördüncü evrenin sonundaki buz çağından sonra gelen yağmur çağına kadar götürmektedir. Asur Banibal Kütüphanesi'nde bulunan yazıtlar da bu tufanı ispatlamıştır. Bu çağda pek çok insanın helak olduğu Nuh

Tufanı'nın, Yeni Taş Devrinde yaşanan Tell Hassune Dönemi Uygarlığının yaşandığı M.Ö. 5800'lerde olduğu ve Tufan'dan sonra geminin ilk olarak şimdiki Türkiye-Suriye sınırının birleştiği yerde, Cudi Dağı'nda karaya oturduğu belirtilmektedir.[19]

Bazı bilim insanlarınca Holosen başlangıcı sayılan ve günümüzden 10 bin yıl kadar önce başlayan günümüz iklim şartlarının oluştuğu dönemin başlangıcında yağışların artması ve buzulların erimesiyle Anadolu'da şiddetli sel ve taşkınlar oluşmuştur. Özellikle de klimatik optimuma tekabül eden 6-7 bin yıl önceki dönemde, dünyanın bazı kesimlerinde olduğu gibi Anadolu'da da ısınma ve nemin artışı, "Nuh Tufanı" olarak bilinen ve Güneydoğu Anadolu'nun güneyinden başlayarak Mezopotamya Havzası'nı kaplayan taşkın oluştuğu[20] bilimsel verilerle de kanıtlanmıştır. Arkeolojik ve jeolojik araştırmalar Fırat ve Dicle nehirleri arasında ve çevrelerinde bundan en az 6000 yıl önce çok büyük bir tufanın yaşandığını gösteren kesin deliller mevcuttur. Buna karşılık yeryüzünün diğer bölgelerinde tufanın dünya çapında olduğunu kanıtlayacak yeterli delillere rastlanmamıştır.

Kitabı-ı Mukaddes'e göre tüm yeryüzünde gerçekleştiği belirtilen tufan hakkında Kuran'da açık bir ifade yoktur. Ancak tufandan geriye kalanları tüm insanlığın selefleri olarak zikredilmektedir. Bu konudaki bazı görüşler şöyledir: "Çağdaş müfessirlerden Abduh, tufanın lokal olduğunu savunurken, O'nun talebesi Reşit Rıza, hocasının hilafına, tufanın dünya çapında olduğunu ileri sürer. Tufanın genel olduğunu savunanların delilleri, mahalli olduğunu savunanlardan daha güçlüdür.[21] Buna göre Nuh Tufanının bütün dünyada olduğu daha ağırlık kazanmaktadır. Zira Allah "O'nun ailesini ve müminleri o müthiş felaketten kurtardık. Hayatta kalıp payidar olmayı da sadece O'nun soyuna has kıldık"[22] ayetleri ve "her hayvan türünden erkekli dişili ikişer eş al"[23] ayeti bunu açıkça ifade etmektedir. Eğer tufan lokal olsaydı erkekli dişili ikişer şekilde hayvan türlerinden gemiye alınmasının manası kalmazdı. Ayrıca, Allah'ın gazabına uğrayan diğer kavimler için, Allah o bölgeyi terk etmelerini isterken, Nuh'a gemi yapmasını vahiy etmiştir. Şayet Nuh Tufanı bölgesel olsaydı, O'na da "bulunduğu yeri terk et" denirdi. Kur'an geminin yapılmasını detaylı anlatmak suretiyle Nuh Tufanı'nın dünyanın genelinde olduğunu belirtir.

Dünyanın hemen hemen her tarafında bir zamanlar büyük bir tufanın koptuğu yolunda rivayetler vardır. Bu durum Hz. Nuh zamanında yeryüzünün yerleşim bölgesinin (veya o zamanın şartlarında varlığı kesin olarak bilinen tek yerleşim alanının) Hz. Nuh'un yaşamış olduğu Mezopotamya ve çevreleri olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Eğer bu görüş doğruysa, insanlığın atalarının bir zamanlar yeryüzünün belirli bir bölgesinde yaşıyor olmaları gerekir. O zaman tufandan sonra gemide kalanlar, gemi karaya oturduktan sonra yeryüzünün çeşitli yerlerine dağılmış ve tufana dair rivayetleri de beraberinde götürmüş oluyorlar.[24]

British Museum'dan R.H. Hall, Pennsylvania Üniversitesi'nden Erich Schmidt, Leonard Woolley, ile bu çalışmaları eserlerinde değerlendiren Max Mallowan ve Werner Keller konu ile ilgili olarak araştırmalar yapan başlıca Batılı bilim insanlarıdır. Mezopotamya'da açık izleri belirlenen Nuh Tufanı olayını araştırmak için yapılmış birçok kazı vardır. Bölgede yapılan kazılarda başlıca dört şehirde, büyük bir tufan sonucu gerçekleşmiş olabilecek sel felaketinin izlerine rastlanmıştır. Bu şehirler Mezopotamya'nın önemli şehirleri olan Ur, Uruk, Kiş ve Şuruppak'tır. Bu şehirlerde yapılan kazılar, bunların tümünün büyük bir sele maruz kaldıklarını, daha sonra zamanla tekrar yeni medeniyetlerin oluştuğu ve eski medeniyet kalıntılarının MÖ 7000'li yıllara kadar uzandığını göstermektedir.

Özellikle Woolley, kazılarda şaşırtan so-

nuçlarla karşılaştığını ifade ederek şu bilgileri verir: "Sonuçta burada yapılan bu kazı kesiti şu manaya geliyordu: El-Ubeyd bölgesinin belki de ilk halkını sel altında bırakan büyük bir tufanın kalıntıları söz konusuydu. Bunu başka bir sebep izah edemez. Su taşkınları Aşağı Mezopotamya'da karşılaşılan normal bir hadisedir; fakat nehirlerin su seviyesinin olağan yükselişi, arkasında bu kadar hacimli bir kil tabakası bırakmaz. İki buçuk metre kalınlıktaki bir tortul tabakası suyun çok derin olduğunu ve bu birikintiler tufanın karşılaşılmamış bir büyüklükte olduğunu göstermektedir. Woolley, Tevrat'a bakıyor ve burada tarif edilen büyük tufanın açık bir delilini bulduğuna inanıyor. Yaş tayini neticeleri doğruysa, keşfettiği birikintiler günümüzden yaklaşık 5000 yıldan daha öncesinde, bu bölgede kurulan ilk yerleşik hayatın başlangıç dönemine karşılık geliyordu ve saha çalışmasında taşkının oldukça geniş bir sahaya yayıldığı anlaşılıyordu."[25]

Bu tespit tufanın tüm Mezopotamya ovasını kapladığını göstermektedir. Tufanın izlerini taşıyan Ur, Uruk, Şuruppak ve Kiş şehirleri dizilimini incelediğimiz zaman bunların bir hat üzerinde yer aldığını görmekteyiz. Öyleyse tufan, bu dört şehri ve çevresini etkilemiş olmalıdır. Ayrıca M.Ö. 3000'li yıllarda Mezopotamya Ovası'nın coğrafi yapısının günümüzden farklı olduğunu belirtmek gerekir. O devirde Fırat Nehri'nin yatağı, bugünküne göre daha doğuda bulunmaktaydı. Ur'un kalıntıları bugünkü Irak'ın Nasırıye şehrine 16 km mesafede, Fırat'ın Basra Körfezi'ne akış istikametine göre sağdadır. Bu akış rotası da Ur, Uruk, Şuruppak ve Kiş'ten geçen bir hata denk geliyordu. Kur'an'da belirtilen "yeryüzü ve gökyüzü pınarlarının açılmasıyla" ifadesinden anlaşıldığına göre, Fırat Nehri taşmış ve yukarıda belirtilen bu dört şehri yerle bir ederek yayılmıştır.[26]

Prof. Dr. Ahmet Bedir gemi ile ilgili olarak şunları kaydeder: "Kuran'da verilen özelliklere göre, Tufan'dan önce yapılan geminin, kazanla çalışan (Tennur) buharlı bir gemi olduğu çok mantıklı gözükmektedir. Tarihçilerin anlattığına göre, Nuh'un Gemisi Şırnak yakınlarında bulunan Cudi Dağı'na yanaşınca, gemide bulunanlar bu muhite indi. Nuh burada vefat edip şu an Şırnak iline bağlı Cizre İlçesinde defnedildi. Bazısı da, Nuh (a.s.) gemide bulunan 80 kadar kişi ile tufandan sonra Şırnak ili çevresindeki Semanin köyünü kurdu.[27] Semanin köyü, Şırnak ilinin 4 km. doğusunda, şimdiki adı Yoğurtçular olan ve halk arasında Semanin (Heştan veya Heştiyan) olarak bilinen köy idi. [28]

Kuran'a göre gemi eskiden Cezire-i İbni Ömer olarak adlandırılan, bugünkü Cizre yakınlarındaki Cudi Dağı'nın üzerine oturmuştur.[29] Birçok tarihi kaynak da bunu doğrulamaktadır. MÖ 250 yıllarında yaşamış Babil Kenti'nin dini lideri Berasus Keldaniler'le ilgili olan tarihi kaynakta, geminin Cudi Dağı üzerine oturduğunu belirtir, Aristo'nun öğrencisi Abydenus da bu rivayeti teyit etmiştir. Hatta kendi çağındaki birçok Iraklının geminin parçalarına sahip oldukları ve bu parçaları batırdıkları suları da hastalarına şifalı su olarak içirdiklerini yazmıştır.

Gemiye binenlerin sayısı ihtilaflıdır. Üç, yedi, sekiz, on, on üç, yetmiş iki ve seksen gibi sayılar ileri sürülür. Kuran, Nuh'a çok az sayıda kişini iman ettiğini belirtir.[30] Buna göre gemiye çok az kişi binmişti. Nuh'un Gemisi'ne, oğulları Sam, Ham, Yafes ile hanımları ve bir de 40 erkek ve 40 kadın binmişlerdi.[31] Hz. Nuh'a ikinci Âdem de denilmektedir. Çünkü Tufandan sonra ona inanan ve gemiye binenlerden başka oğlu Kenan[32] ve eşi Vahile de dâhil olmak üzere tüm insanlar boğulmuş ve yeni bir hayat başlamıştır. Yeniden başlayan hayatta bütün insanlığın soyu onun Sam, Ham, Yafes (Yafet) adındaki üç oğlundan devam etmiştir. Türklerin soyu Yafes'e dayanır. Geminin ebadının ne kadar olduğu da ihtilaflıdır. Hz. İsa'nın geminin ve

tufanın özelliklerini anlatmak için, Nuh'un oğlu Ham'ı diriltip O'ndan bilgi almıştır.[33] Gemi Cudi'ye yanaştıktan sonra bir ay kaldı. Nuh'un (a.s.) bu hadiseden sonra, farklı rivayetler de göz önünde bulundurulursa 350 yıl yaşadığı söylenir.

Bütün insanlığın soyu O'nun Sam, Ham, Yafes (Yafet) adındaki üç oğlundan[34] devam etmiştir. Sam ise nebi idi.[35] Türklerin soyu Yafes'e dayanmaktadır.[36] Sam'ın Neva'da metfun olduğu söylenmesine rağmen, söz konusu yerdeki kabri bulunamadı. Tevrat, tufanda babasının sözünü dinlemeyip boğulan ve ismi zikredilmeyen oğlu Kenan'dan hiç söz etmez. Bu olay Kuran'da şöyle geçer: "Nuh Rabbine hitap edip: 'Ya Rabbi, dedi, elbette boğulan oğlum da ailemdendi, öz evladımdı. (Hâlbuki ben onları gemiye alırken Sen bana kurtulacaklarını, müjdelemiştin.) Senin vaadin elbette haktır ve Sen hâkimlerin hâkimisin!' 'Ey Nuh!' buyurdu Allah, 'O senin ehlinden değil. Çünkü O, dürüst iş yapan, temiz bir insan değildi. O halde, hakkında kesin bilgin olmayan bir şeyi benden isteme. Cahilce bir davranışta bulunmayasın diye sana öğüt veriyorum.[37]

Kabil ile aynı karaktere sahip olan Kenan'ın, O'nun bizzat oğlu olmadığı ve eşinin ihanet edip ona başkasından hamile kaldığı hakkında, anlamsız yorumlar vardır. Lakin Kuran'ın ruhuna uygun düşen görüş, 'O senin din ehlinden değildir' anlamında olandır. Eşinin O'na ihanet etmesi ise, kocası Nuh'a inanmaması ve diğer kâfirler gibi eşine, 'mecnun' demesi idi.[38] Hz. Nuh'un, büyük ihtimalle Irak bölgesinde yaşadığı, Tufan olduktan sonra, kışın Cizre ve yazın da Şırnak'ta kaldığı söylenir. Şırnak'ın Şehr-i Nuh'tan bozulma bir kelime olduğu da ileri sürülmektedir."[39]

Bütün bu verilere dayanarak Nuh Tufanı'nın küresel veya bölgesel olarak gerçekleştiği, Karadeniz'de, Ağrı Dağı çevrelerinde veya Mezopotamya'da meydana geldiği ile ilgili olarak çeşitli teorilerin ileri sürüldüğü bilinmektedir. Olayın geçtiği yerle ilgili olarak en inandırıcı ve akla yatkın mekânın Mezopotamya olduğu görülmektedir. İster Fırat ve Dicle nehirlerinin sebep olabileceği büyük taşkınlar sonucu olarak bölgesel bir olay olsun veya küresel bir ısınmanın yol açtığı buzulların erimesi sonucu suların yükselmesiyle çok daha geniş alanların sular altında kalmasıyla oluşan küresel bir felaket olup "Nuh Tufanı" diye tanımlanan olayın odağı bugünkü Irak toprakları olmalıdır. Çünkü bilinen bütün peygamberlerin ve kavimlerinin yaşadığı ve her zaman dünyanın merkezi olarak bilinen yer, Irak topraklarının da merkezinde yer aldığı Ortadoğu Coğrafyası olmuştur.[40]

Kuran'a göre Hz. Nuh en az bin yıl yaşamıştır. Bu konudaki ayet şöyledir: "Andolsun, biz Nuh'u kendi kavmine (elçi olarak) gönderdik, içlerinde elli yılı eksik olmak üzere bin sene yaşadı.[41] Bunun 950 yılı tufandan önce peygamber olarak görev yaptığı dönemdir. Olgunluğa eriştikten sonra peygamber olarak tayin edildiği ve tufandan sonra da bir müddet yaşadığı düşünülürse, çok daha fazla yaşadığı açıktır. Bazılarına göre bu kadar uzun bir hayatın kabul edilmesi imkânsızdır. Fakat Allah'ın yarattığı şu dünyada garip olaylar seyrek değildir. İnsan nereye baksa O'nun kudretinin olağanüstü işaretlerine şahit olur. Bazı olayların ve nesnelerin hep belli bir şekilde ve her zamankinden farklı bir şekilde meydana gelemeyeceğini göstermez. Bu faraziyeleri kırmak için evrenin her tarafında, her tür yaratıkta meydana gelmiş bir sürü olağanüstü olaylar listesi vardır. Aslında Allah'ın her şeye kadir olduğu konusunda apaçık bir fikre sahip olan bir kimse, ölümü ve hayatı yaratan Allah'ın birisine bin veya daha fazla yıl hayat bahşetmesinin imkânsız olduğu şeklinde bir yanlış fikre sahip olamaz. Gerçek şu ki, insan kendi istek ve dileğiyle bir an bile yaşayamaz, fakat Allah dilerse onu dilediği kadar uzun bir süre yaşatabilir.[42]

"Böylece O'nu ve gemi halkını kurtardık ve bunu âlemlere bir ayet (kendisinden ders çıkarılacak bir olay) kılmış olduk."[43] Gemi halkından kastedilenler, Hz. Nuh'a inanıp, Allah tarafından gemiye binmelerine izin verilenler olup, bunların pek az bir topluluk olduğu ifade edilmektedir. Bu korkunç ceza ve büyük olayın sonraki nesiller için bir uyarı ve ibret işareti yapıldığı açıklanmaktadır. Tufanla beraber, asıl ibret unsurunun tufandan önce dağın tepesinde inşa edilen ve tufandan sonra asırlarca dağın tepesinde kalan ve insanlara gemiyi dağın tepesine kadar çıkartacak kadar büyük bir tufanın olduğunu sürekli hatırlatan geminin kendisi olduğu anlaşılmaktadır. "Nuh'u tahtadan yapılmış, mıhla çakılmış bir şeye (gemiye) bindirdik. İnkâr edilmiş olan Nuh'a mükâfat olarak verdiğimiz gemi nezaretimiz altında yüzüyordu. Andolsun ki biz o gemiyi bir ibret olarak bıraktık. Öğüt alan yok mudur?[44] İbn-i Cerir, bu ayetin tefsirinde Katade'ye dayanarak, sahabeler döneminde Müslümanların Cezire'ye gittiklerinde Cudi Dağı üzerinde gemiyi gördüklerini söyler.

Hz. Âdem'in zürriyetine bizzat öğrettiği hak yolu ilk defa tahrip eden Nuh kavmi olmuştur. Allah'ın varlığını inkâr eden ve şirke bulaşan bu kavim, Allah'a başka ortaklar koşmuş ve onları Allah'la beraber tapınmaya değer bulmuşlardır. Bu temel sapış onları diğer bazı kötülüklere sevk etmiştir. Uyduruk sahte Tanrıları temsil eden özel bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu sınıf toplumun dini, siyasi ve ekonomik gücünü ele geçirmiş ve halk arasında sınıflaşmalara sebep olmuştur. Sonuçta fesat, kargaşa, zulüm, ahlaksızlık aldı yürüdü. İnsanlık aşağıların aşağısına sürüklendi. Bu kötü duruma düşen kavmini uzun bir zaman bütün gücünü harcayarak ihya etmeye çalışan Hz. Nuh, üstün bir hikmet ve sabırla istenen ıslahatı yapmaya devam etti. Fakat o alçak sınıf, tüm halkı öyle hilekârca aldatıyordu ki, Hz. Nuh'un bütün gayretleri boşa çıkıyordu. Onların ıslah edilmelerinden artık hiçbir umut kalmadığı zaman Hz. Nuh Allah'a dua ederek şöyle dedi: 'Ey Rabbim! Bir tane dahi olsa bu inkârcılardan, hiçbirini yeryüzünde bırakma! Çünkü onlardan herhangi birini hayatta bırakırsan, o yine senin kullarını saptırır ve sadece facir ve kâfir nesiller doğurur' demiştir.[45] Bu durum Kuran'da şu şekilde ifade edilmektedir: "Andolsun, Nuh bize (dua edip) seslenmişti de, ne güzel icabet etmiştik. O'nu ve ailesini, o büyük üzüntüden kurtarmıştık. Ve O'nun zürriyetini, (Dünya'da) onları da baki kıldık. Sonra gelenler arasında O'na (hayırlı ve şerefli bir isim) bıraktık. Âlemler içinde selam olsun Nuh'a. Gerçekten biz, ihsanda bulunanları böyle ödüllendiririz. Şüphesiz O, bizim mümin olan kullarımızdandı. Sonra diğerlerini suda boğduk.[46]

Hz. Nuh'un ilettiği mesajın gerçek olduğunu gösteren delillerden biri, içinde yaşadığı toplumda tereddütsüz güvenilir biri olması, ötekisi ise herhangi bir çıkar peşinde olmamasıdır. O, kavminden gelen her türlü itiraz ve düşmanlığa rağmen, 950 sene[47] gibi uzun bir süre, gece-gündüz demeden ve her türlü meşru yolu deneyerek, tebliğ ettiği mesajı aktarmada hiçbir kişisel çıkar talep etmemiştir. 'Benim ücretim, yalnızca Âlemlerin Rabbi'ne aittir. Bu yüzden doğruluğuma ve samimiyetime inanın ve tüm insanlığın kurtuluşu ve mutluluğu için önerdiğim mesajları kabul edin' demiştir.

Eşi, Hz. Nuh'un mecnun olduğunu söylerdi. Bir tek Allah'a inanmayan ve diğer inançsızlarla beraber şirk koşan Hz. Nuh'un oğlu (Kenan) ise, tufan başlamadan önce kendinden emin olarak, tufan olsa bile boğulmayacağını ve yüksek tepelere çıkıp kurtulacağını ileri sürüyordu. Hz. Nuh şöyle diyordu: 'Ona binin. Onun yüzmesi de, demir atması da Allah'ın adıyladır. Şüphe yok benim Rabbim bağışlayandır, esirgeyendir.' Bir kenara çekilmiş olan oğluna da: 'Ey oğlum bizimle birlikte bin, kâfirlerle birlikte olma!' Oğlu dedi ki: 'Ben bir dağa sığınacağım, o beni sudan korur.' Hz. Nuh ise: 'Bugün Allah'ın

emrinden, esirgeyen olan Allah'tan başka bir koruyucu yoktur.' Ve ikisinin arasına dalga girdi, böylece o da boğulanlardan oldu."[48]

Tufanda diğerleri ile beraber boğulmak üzere iken, Hz. Nuh'un baba olması hasebiyle evladına acıyarak kurtulması için Rabbine yalvarması reddedilmiştir. Bu konu Kur'an'da şöyle geçmektedir: "Nuh Rabbine seslendi. Rabbim şüphesiz benim oğlum ailemdendir ve senin vaadin de doğrusu haktır. Sen hâkimlerin hâkimisin. Dedi ki: 'Ey Nuh kesinlikle o senin ailenden değildir. Çünkü o salih olmayan bir iş yapmıştır. Öyleyse hakkında bilgi olmayan şeyi benden isteme. Gerçekten ben cahillerden olmayasın diye sana öğüt veriyorum."[49] Bunun üzerine Hz. Nuh dedi ki: "Rabbim bilgim olmayan şeyi senden istemekten sana sığınırım. Ve eğer beni bağışlamaz ve esirgemezsen hüsrana uğrayanlardan olurum."[50]

Gemi belirlenen süre içerisinde suda yüzdükten sonra denildi ki: "Ey yer suyunu tut ve ey gök sen de tut. Su çekildi, iş bitiriliverdi. Gemide Cudi dağı üstünde durdu. Ve zalimler topluluğuna da uzak olsunlar.' Denildi."[51] "İşte haddini bilmeyen alaycı, şımarık zalimlerin sonu böyle oldu. Böylece işledikleri kötülükleri kendilerine isabet etti ve alaya aldıkları şey, kendilerini sarıp kuşatıverdi."[52]

Daha sonra: "Ey Nuh sana ve seninle birlikte olan ümmetler üzerine bizden selam ve bereketlerle gemiden in. Sizden türeyecek diğer kâfir ümmetleri de yararlandıracağız, sonra onlara bizden acıklı bir azap dokunacaktır."[53] Bu olay, daha sonra yaşayan kavimlere bir ibret vesikası olarak sık sık hatırlatılmıştır. "Gerçek şu ki, su taştığı zaman, o gemide biz sizi taşıdık; Öyle ki, onu sizlere bir ibret (hatırlatma ve öğüt) kılalım. Gerçeği belleyip kavrayabilen kullar onu belleyip-kavrasın."[54] Yani o gemiye binenler binlerce yıl önce yaşamışlarsa da, ondan sonra gelen bütün insan nesli o tufandan kurtulanların soyudur. Bu yüzden 'biz sizi gemiye bindirdik' denilmektedir. Yüce Allah, bu olayı bir ibret vesikası olarak gelecek nesillerin dikkatine sunarak: "Bugün yeryüzünde siz varsınız. Bunun için bu ibret vesikalarını görüp duyduğunuz halde kayıtsız kalmayın. Duyup duymaması fark etmeyen kulaklar gibi olmayın. Duydukları sadece kulak içinde kalıp kalbine inmeyenler değil, dinlediklerini daima aklında tutan, ondan ders alan, ahireti inkâr ve peygamberi tekzip edip, sonunuzun ne kadar korkunç olacağını unutmayan dinleyenler olunuz" gibi mesajlar vermektedir.

Hz. Nuh'un münkir oğlu bir ameli gayri salih yani iyi doğru ve güzel davranışı olmayan bir kişilikti. Çünkü babasının onda görmek istediği salih amellerden, yani iyi davranışlardan hiçbiri kendisinde bulunmamaktaydı. Dolayısıyla bu anlamda o Hz. Nuh'un ailesinden değildi. O Nuh ki, önce kendi kanından canından olanlar olmak üzere tüm kavmini salih amellerin potasına sokmak üzere yaratıcı tarafından gönderilmişti. Bu yüzden bu inatçı ve münkir oğul Hz. Nuh'la kan bağından gelen tüm haklarını kaybetmişti ve işi tufan azabına kalmıştı artık.

Peki, Hz. Nuh kendi canından ve kanından olan çocuğuna niye şefaat (yardım) edemiyordu? 'Eğer insanın vücudunun bir parçası mikroplara bulaşmış, hastalanmış, kangren olmuşsa cerrah, vücudun kalan kısmının kurtarılması için o parçayı kesip atmak kararını vermek zorundadır. Vücudun sahibi kesmemesi için ricada bulunur diye kesmemezlik edemez. Çünkü kangren olan parça vücuda rahat vermeyecektir. Bu organın artık vücuda ait olamayacağı, artık çürüdüğü ortadadır. Ama çürümüş organın fiilen o vücuda ait olmadığı anlamına gelmez. Ancak şunu içerir: 'Bu organ vücudun bir parçası olarak artık fonksiyonunu yerine getiremiyor. Görevlerini yerine getiren sağlıklı organlara bakarak, çürümüş organın artık bu vücuda ait olduğu söylenemez.' İşte aynı şekilde Hz. Nuh'a: 'O senin ehlinden değil' dendiği

zaman, oğlunun kendi öz sulbundan olmadığı söylenmek istenmemiştir. Bozuk ahlak ve muamelatı yüzünden artık onun salih ehlinden sayılmadığı belirtilmiştir.

Küfür ve iman çatışmasında kâfirlerin safında yer alanları cezalandırmak için tufan geldiğinde, Hz. Nuh'un oğlunun müminlerle beraber kurtulmayı reddettiğinden boğularak helak olanlardan olmuştur. Bu mücadele salihlerle salih olmayanlar arasındaki bir çatışma olduğu için, tufanda salihler kurtulmuş, diğerleri cezalandırılmıştır. Hz. Nuh ise doğru yola sevk etmek için bütün kavmi için elinden gelen her türlü çabayı gösterdikten sonra, istese de en yakınları olan ailesi için bile hidayeti sağlayamamaktadır. Nitekim eşi ve oğlunu gemiye alıp kurtaramamıştır. Çünkü hidayet Allah'tandır. Hiçbir kimse başka bir kimsenin hidayetinden sorumlu olmayıp, onun yapacağı seçimden de sorumlu değildir. "Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz Allah, size muhtaç değildir. Bunula beraber O, kullarının küfrüne razı olmaz. Eğer şükrederseniz bunu kabul eder. Hiçbir günahkâr diğerinin günahını çekmez. Nihayet hepinizin dönüp gidişi, Rabbinizedir. Yaptıklarınızı O size haber verir. Çünkü O, kalplerde olan her şeyi hakkıyla bilendir.[55]

Ünlü Müfessir Mevdudi konu ile ilgili olarak şunları söyler: "Ameli gayri salih, yani iyi olmayan ameller ibaresinin Hz. Nuh'un oğlu için özellikle kullanılması çok manidardır. Bu kullanış ailelerinin çocuklarını yetiştirirken göz önünde bulundurmaları gereken hedeflere atıfta bulunmaktadır. Meseleye sadece yüzeyinden bakan aileler çocuklarını, salih bir insan olarak yetişip yetişmediklerine bakılmaksızın sırf kendi zürriyet ve rahminden oldukları için büyütmektedirler. Fakat ayette geçen ibare, müminlerden çocuklarına bir iş, bir amel gözüyle bakmalarını istemektedir. Çocuklar ailelerine, Allah'ın insan için gayeye ulaşacak şekilde potaya dökülsünler, bu gayeye hazırlansınlar diye hazır bir fıtratla emanet edilmişlerdir. Bu yüzden bir aile çocuklarını, Allah'ın insan için öngördüğü hedefler doğrultusunda yetiştirmezse verdiği tüm çaba boşuna gider. Çocuk daha sonra Allah'ın değil şeytanın kulu-kölesi olursa, ebeveyn tüm bu çabalarına 'boşa çıkmış gayretler' Kuran'daki tabiriyle 'ameli gayri salih' gözüyle bakmak durumundadır artık. Bu durumda ebeveynin boşa gitmiş emekler üzerinde daha fazla durmaması gerekir. Aynı kural bir müminin diğer ilişkilerine de uygulanabilir. Mümin belli akidelere inanan ve belli amellerle yükümlü olduğuna göre, başkalarıyla olan tüm ilişkilerini bu inançla amellere göre belirleyecektir. Eğer müminin kan hısımları, bir müminin taşıması gereken niteliklere sahipse, kurulan ilişki çift kat güçlü olacaktır. Fakat onlar bir müminin niteliklerini taşımıyorlarsa, mümin onlarla ilişkilerini yalnızca kan hısımlığı düzeyinde sürdürecek ve onlarla hiçbir manevi ilişkiye girmeyecektir. Sonuçta eğer bu ilişki iman ve küfür savaşında karşı karşıya gelecek biçimde tezahür ederse, mümin onlarla tıpkı direk kâfirlerle savaştığı gibi savaşmak zorundadır."[56]

Hicretten sonra Müslümanlarla müşrikler arasında cereyan eden savaşlarda bu mücadelenin tipik örnekleri görülmüştür. Baba, oğul ve kardeşlerin ayrı cephelerde, hiç tereddüt etmeden çarpıştıkları, hatta birbirini öldürdükleri görülmüştür. Kuran'da bu durumdan övgüyle bahsedilerek şöyle denmektedir: "Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiçbir kavim (topluluk) bulamazsın ki, Allah'a ve elçisine başkaldıran kimselerle bir sevgi (ve dostluk) bağı kurmuş olsunlar; ister babaları, ister çocukları, ister kardeşleri, ister kendi aşiretleri (soylar) olsun. Onlar, öyle kimselerdir ki, (Allah) kalplerine imanı yazmış ve onları kendinden bir ruh ile desteklemiştir. Onları, altlarından ırmaklar akan cennetlere sokacaktır; orada süresiz olarak kalacaklardır. Allah, onlardan razı olmuş, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte onlar, Allah'ın fırkasıdır. Dikkat edin; şüphesiz Allah'ın fırkası olanlar,

felah (umutlarını gerçekleştirip kurtuluş) bulanların ta kendileridir."[57]

Hz. Nuh'un oğlunun kurtulması için Rabbine yalvarması şüphesiz bir babaya verilen merhamet, sevgi ve koruyuculuk duygularının belirtisidir. Hz. Nuh da diğer peygamberler gibi bir insan olarak, çocuk sevgisi gibi insani hassasiyetlere sahipti. Nitekim tufanda oğlunun kurtulması için Rabbine yalvardığında Allah ona: 'Sen yüksek seviyeli bir peygambersin; kendi kanın ve canın için bile olsa böyle isteklerde bulunma!' şeklinde bir tavsiyede bulunmuştur. İşte kendisine uyarı gelir gelmez peygamberliğin yüce makamında, sırf insan psikolojisinin kritik durumu yüzünden, yalnızca sıradan bir baba pozisyonuna düştüğünü anlamıştır. Nitekim uyarıdan hemen sonra bu zaafından dolayı tövbe etmiş ve tufanda boğulan sanki oğlu değilmiş gibi davranmıştır. Dolayısıyla sergilediği bu karakter onun gerçek bir peygamber olduğunun açık göstergesidir. Çünkü aynı yüksek seviyeye yeniden dönmüş ve büyük bir yumuşaklıkla Rabbinden, hakkı reddedip, batılı seçen oğluna meylettiği için kendisini bağışlamasını istemiştir.

Hz. Nuh'un oğlunun tufanda boğulması hadisesi, Allah'ın emrinin mutlak anlamda kesin ve nihai olduğunun hatırlanması için Kuran'da başka yerlerde de anlatılmıştır. Bu olay aynı zamanda Hz. İbrahim'in halefleri olduklarını ve şefaatçi olarak birçok ilahlara sahip oldukları için, Allah'ın azabına karşı bağışıklı olduklarını düşünen Kureyş ve benzer tutum sergileyen tüm insanlara karşı ilahi bir uyarıdır. Bu uyarı, aynı şekilde böyle inançları beslemiş ve hala da beslemekte olan Yahudi ve Hıristiyan ve hatta aziz atalarının ve kutsal mertebelere sahip kimselerin, kendilerini ilahi adaletin sonuçlarından koruyacağına akılsızca inanan bir takım Müslümanlar için de geçerlidir. "Ve bir günden sakının ki, o günde hiç kimse başkası namına bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez, hiç kimseye şefaat fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler."[58] Zira şefaat, bazı şartlara bağlıdır. Bunların ön şartı ve en önemlisi de imandır.

Böylece ortaya konan trajik manzaralar küfürde inat edenlerin kurtuluş umut ve isteklerini reddetmektedir. Bu uyarıyla 'Ey akılsızlar! Neden böyle batıl itikatlara saplanmaktasınız. Elçimiz Nuh gözleri önünde boğulan oğlunu kurtaramadığına, oğlu için ettiği duası reddedildiğine ve hatta bu duasından dolayı azarlandığına göre, siz nasıl oluyor da Resul'den çok daha aşağı seviyede olan birilerinin, sizleri ilahi adaletten kurtarabileceğini bekleyebiliyorsunuz.' denerek boş kuruntulara saplananlar gerçeğe davet edilmektedir.

SONUÇ

İlahi kaynaklarda geçen yerler, kişiler ve olaylar günümüz kültür, sanat, tarihi, coğrafi ve arkeolojik kaynaklarında hak ettiği yeri nedense alamamaktadırlar. Nuh Kavmi, kutsal kitaplarda geçen kıssalardan biridir. Kutsal kitapların belirttiği bu işaretlerden yola çıkılarak yapılacak bilimsel arkeolojik, tarihi ve coğrafi araştırmalarla, henüz iyi aydınlanamamış olaylar kişiler ve yerlerle ilgili olarak yeni bilgilere ulaşılabilir. Aslı bozulmamış kutsal kaynaklarda bahsedilen kıssaların temel amacı, insanlara tevhit inancını anlatan ve onları şirkten uzaklaştırmaya çalışan elçilerin örnek şahsiyetlerini, onların karşılaştıkları zorluklar ile bu zorluklara karşı kararlı ve sabırlı tutumlarını, kendilerinden sonra gelecek nesillere örnek ve ibret teşkil edecek şekilde aktarmaktır. Böylece yaşanmış gerçek olaylardan yola çıkılıp insanları azgınlık ve sapıklıklardan alıkoyarak onlara doğru yolu göstermektir. Bu yüzden kıssalar insanlara, iyi, doğru, güzel, adil ve faydalı değerleri benimsetip onları dünya ve ahiret saadetine götüren yol işaretleri olmalıdır. İnsanları her türlü kötü, yanlış, çirkin, faydasız,

zulüm ve haksızlıklardan koruyup bunların kendilerine dünya ve ahiret hayatında verdikleri zararlardan korumaya çalışan, yaşanmış hayat gerçeklerinden ders alınırsa kötülükler azalacaktır.

Bunun için gören gözler, işiten kulaklara ve duyan (kararmamış) kalplere ihtiyaç vardır. Bazılarının gözleri var ama göremezler, kulakları var ama işitemezler, kalpleri, gönülleri var ama anlayamazlar, kavrayamazlar. Yüce Allah, kutsal kitabın birçok yerinde insanları çok düşünmeleri için uyarıyor: "Körle gören, inanıp iyi amelde bulunanla kötülük yapan bir olmaz. Ne kadar az düşünüyorsunuz!" gibi.

İlahi kaynaklar, Nuh Kavmi gibi küfür ve isyanlarından dolayı azarak sapıtan ve kendilerine indirilen ilahi tokatlarla helak olan kavimlerin kıssalarıyla doludur. Ancak bu ibret verici kıssaların orijinal kaynakların belirttiği gerçekler ve işaret ettiği izler doğrultusunda, cereyan ettiği mekânlarda, ciddi araştırma ve daha somut delillerle, hiçbir soru işaretine yer bırakmadan efsane ve hurafelerden arındırılarak orijinal halleriyle ortaya çıkarılmasına ihtiyaç vardır. Bu önemli iş ise en mükemmel ve objektif bir şekilde ancak kalpleri ilahi vahye açık olan muttaki bilim insanları tarafından yapılabilir.

Kuran, Nuh Kavmi'nin sonunun nasıl bir felaketle noktalandığını önemli safhalarıyla anlatırken Mekke putperestlerinin şahsında bütün insanlığı uyarıyor. Peygamberlere, diğer bir tabirle Hakk'a karşı gelmenin hiçbir milleti huzura kavuşturmayacağı, aksine büyük bir felaketin gelmesini hızlandıracağını hatırlatıyor. Sonunda peygamberlerin başarıya erişeceği, azgın inkârcıların ise büyük bir hüsrana uğrayacakları haber veriliyor. Nuh Kavmi kıssasından alınacak önemli dersler vardır. Yeryüzünde yerleştirilip kendilerine dünya hayatının bütün nimetlerinin sunulduğu insanlar, kendi hallerine bırakılamazlar. Yüce Allah, sahip oldukları güç, iktidar ve nimetleri nasıl kullanacakları konusunda kendilerini imtihana çekeceğin uyarısını, insanları yarattığı anda hatırlatmış olup, her kavme gönderdiği elçiler vasıtasıyla da bu uyarıyı tekrarlamıştır. Nuh Kavmi'nin başına gelen de bu kuralın dışında değildi ve aynı durum ileride kendisine yeryüzünde güç ve iktidar verilen her toplumda kaçınılmaz bir akıbet olarak cereyan edebilir.

Başta Kur'an olmak üzere bütün kutsal kitaplar, korkunç felaketlerle helak olan azgın kavimlerin işledikleri büyük günahları sonucu, her birinin bir şekilde zuhur eden doğal felaketlerle toptan yok edildiği açık bir şekilde belirtilmektedir. Aslında bilimsel araştırmalarda olay ve olgulara bir de bu yönüyle bakılması, insanların azgınlaşarak birbirlerine büyük zararlar vermesini frenleyebilir. Geçmiş olaylardan ders almak, kardeşçe birlikte yaşayıp birbirlerini sevmek, temel hak ve hürriyetlerine saygı göstermek ve birbirlerine zulmetmemek, insanlara insanca yaşama mutluluğunu kazandırır. Bu koca dünyada herkese yetecek kadar nimet vardır. Yeter ki adil bir bölüşüm olsun.

İlahi kaynaklarda bahsedilen kıssalara birer efsane, hurafe veya masal gözüyle bakılamaz. Bilimsel araştırmalar bu kaynaklarda bahsi geçen helak olmuş kavimlerin yaşam izlerini tereddütsüz olarak ortaya çıkarmıştır. Nuh Kavmi ve Tufanın, Ad Kavmi ve İrem Şehri'nin, Semud Kavmi ve Hicr kentinin, Medyen ve Eyke Halkının, Sebe Kavmi ve Dillere destan İrem Şehrinin varlığını ve yaşam şekillerini kutsal kitaplarda anlatıldığı biçimde helak olduklarını, şehirlerinin viranelere döndüğünü, bazı kalıntıların ise günümüze kadar geldiği bu gerçekleri ispatlamaktadır. Bilim ve teknik ne kadar ilerlerse ilerlesin, insan ne kadar maddi güç elde ederse etsin her zaman aciz olduğu durumlarla karşılaşabilir. Sonuçta insan bir yaratıktır, kibirlenip büyüklenmek ona zulüm ve sömürü kapılarını açar. Kur'an, insanla-

rın kibirlenmeleri nedeniyle doğru yoldan saptığını bildirir ve "yeryüzünde haksız yere büyüklenerek, 'kuvvet bakımından bizden daha üstünü kimmiş?' (derler). Onlar gerçekten kendilerini yaratan Allah'ı görmediler mi? O, kuvvet bakımından kendilerinden daha üstündür" der.

Peygamberler, İlahi Kudret tarafından, yaşadıkları kavimleri içinden seçilmiş Allah'ın sevgili kullarıdır ve daima koruma altında mücadele eden kahramanlardır. Yaşadıkları toplular içinde en büyük bela ve musibetlere onlar çarptırılmışlardır. Başlarına gelen büyük musibetler ve karmaşık olaylar karşısında gösterdikleri olağanüstü direnç, sabır ve kararlı mücadele, Rabbine ettikleri ısrarlı duaları ve her zorluğa rağmen O'na gösterdikleri tevekkülle mutlu sona ulaşmışlardır. Geçmişte yoldan çıkan azgınların hazin sonlarını düşünüp ibret almaktır. Böylece birbirlerinin kurdu olup hemcinslerine zarar vermeleri önlenebilir. Bunun için de "De ki: 'Yeryüzünde gezip dolaşın da, suçlu-günahkârların nasıl bir sona uğradıklarını görün. Yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı ki, kendilerinden öncekilerin nasıl bir sona uğradıklarını görsünler. Allah onları yerle bir etti" gibi mesajlar üzerinde daha fazla düşünmeleri gerekir.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Nahl, 16; 36.
2 İsra, 17; 15-16.
3 Hicr, 15; 10.
4 İbrahim, 14; 4.
5 Tekvin, 5; 28.
6 Müstedrek, II, 480.
7 Ebu'l-Beka, Külliyat, 914.
8 Kurtubi, XIII, 34.
9 Tekvin, 9/20-27.
10 Şuara, 26; 107; İsra, 17; 3.
11 Bedir, A. 2010'dan akt: Muhaddarat Fil-Luğa 33, 127; Şuara, 26; 42,107; İsra, 17; 3.
12 Şura, 42; 13.
13 Ankebut, 29; 14.
14 Dirasat, VI, 21.
15 Deylemi, I, 223.
16 Nuh, 71; 7.
17 Tarıhu'l-Enbiya, 63-74; Tekvin, 5/28
18 Bedir, A. *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010: 433.
19 Ebu Halil, Ş. *Kur'an Atlası Yerler Kavimler Peygamberler*, Fecr Yayınları, Tercüme: Dr. Enver Arpa, Ankara 2007: 27.
20 Bedir, A. *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010: 120.
21 Dirasat, IV, 91–97.
22 Saffat, 37; 76–77.
23 Hud, 11; 40.
24 Bedir, A. *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010: 434.
25 Werner Keller, 1956. Und die Bibel hat Doch Recht-The Bible as History; a Confirmation of the Books of Books-, New York: Willam Morrow, 230.
26 Yahya, H. *Kavimlerin Helaki,* Kültür Yayıncılık, İstanbul 2001: 35.
27 Yakubi, I, 5.
28 Bedir, A. *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010: 435.
29 Hud, 11; 44.
30 Hud, 11; 40.
31 İbn Kuteybe, Maarif, 21-24.
32 Tevrat, tufanda babasının sözünü dinlemeyip boğulan ve ismi zikredilmeyen oğlu Kenan'dan hiç söz etmez. Bu olay Kuran'da Hud suresi 46. Ayette şöyle geçer: "Nuh Rabbine hitap edip: 'Ya Rabbi, dedi, elbette boğulan oğlum da ailemdendi, öz evladımdı. Hâlbuki ben onları gemiye alırken Sen bana kurtulacaklarını, müjdelemiştin. Senin vaadin elbette haktır ve Sen hâkimlerin hâkimisin!' Allah, 'Ey Nuh! O senin ehlinden değil. Çünkü O, dürüst iş yapan, temiz bir insan değildi. O halde, hakkında kesin bilgin olmayan bir şeyi benden isteme.Cahilce bir davranışta bulunma diye sana öğüt veriyorum.
33 Kurtubi, I, 32.
34 Tekvin, 6/10.
35 Dürrü'l Mensur, II, 278.
36 Kurtubi, VII, 223.
37 Hud, 11; 46.
38 Taberi, Tefsir, X, 561.

39 Bedir, A. *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010: 433-438.
40 Günek, *Nuh Tufanı İle ilgili Görüş ve Teoriler*, Basılmamış Lisans Tezi, Fırat Ün, Elazığ, 2010:10.
41 Ankebut, 29; 14.
42 Mevdudi, Ebul Ala *Tefhimül Kuran*, I, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991: 235.
43 Ankebut, 29; 15.
44 Kamer, 54; 13-15.
45 Mevdudi, Ebul Ala *Tefhimül Kuran*, *I*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991: 235.
46 Saffat, 37; 75-82.
47 Ankebut, 29; 14.
48 Hud, 11; 41–43.
49 Hud, 11; 45-46.
50 Hud, 11; 48.
51 Hud, 11; 44–45.
52 Nahl, 16; 54.
53 Hud, 11; 48.
54 Hakka, 69; 11–12.
55 Zümer, 39; 7.
56 Mevdudi, Ebul Ala *Tefhimül Kuran II,* İnsan Yayınları, İstanbul, 1991: 397–398.
57 Mücadele, 58; 22.
58 Bakara, 2; 123.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Atalay, İ. *Türkiye Vejetasyon Coğrafyası,* Ege Üniversitesi Yayınları, Meta Basım Matbaacılık İzmir 2015.

Akkan, E. *Plüvial* Dönem ve Tufan Olayı, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, İstanbul 1999.

Aksoy, B. Çağdaş Bilimlerin *Işığında Nuh'un Gemisi ve Tufan*, İnsanlık Yolu Yayınları-I, Ankara 1989.

Bedir, A. Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası", Kaynak Yayınları, İstanbul. 2010.

Bedir, A. Tunçbilek, H. H. 2002 "Harut ve Marut İki Melek Mi?" Harran Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, Şanlıurfa, 1-28.

Buhari, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhari Sahihu'l Buhari, el-Mektebetü'l-İslamiye, İstanbul 256 (874).

Bulaç, A. *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Bakış Yayınları, İstanbul 2000.

Dirasat. Beyyumi Mehran. *Dirasatün tarihiyetün mine'l-Kur'ani'l Kerim.* 2. Bask, Beyrut: 1993.

Ebu Halil, Ş. *Kur'an Atlası Yerler, Kavimler, Peygamberler*, Fecr Yayınları, Tercüme: Dr. Enver Arpa, Ankara 2007.

Ebu'l, M, *Sahihu* Müslim, el Mektebetu'l İslamiye, İstanbul H: 261.

Gordon, J. Gleizes, F. 1992 "The Atlantis Of The Sands", Newsweek, 289604, 2/17/92, Vol 119,İssue 7.

Günek, H. *Nuh Tufanı İle ilgili Görüş ve Teoriler*, basılmamış lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2010.

Hanbel, B. A., *Müsned*. El Mektebetü'l-İslami.

İbn-i Kesir, *Kasasü'l Enbiya*, I. Baskı: Darü Nehr-i Nil 1999.

İbn-i Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, Tah. Sami Muhammed Selame. 2. Baskı, Daru Taybe 1999.

Karaman, H., Özek,A., Dönmez, İ.K., Çağrıcı, M., Gümüş, S., Turgut, A. *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali,* TDVY, Ankara 2012.

Keller, W. 1956. *Und die Bibel hat Doch Recht-The Bible as History; a Confirmation of the Books of Books*, New York: Willam Morrow, 230.

Kitab-ı Mukaddes. "Eski ve Yeni Ahit", Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1995.

Komisyon. *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası,* Lisans Yayıncılık, İstanbul 2005.

Köksal, M. A. *Peygamberler Tarihi,* TDVY, Ankara 1990.

Kuzgun, Ş. İslam KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHYın*a Göre Hz. İbrahim ve Hanifilik,* 1. Baskı, Üçbilek Matbaası, Ankara 1985.

Mevdudi, E.A. *Tefhimü'l Kur'an,* İnsan Yayınları, İstanbul 1991.

Taberi-Tarih, Muhammed b. Cerir et-Taberi. *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Müluk*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye h.1407.

Taberi-Tefsir, Muhammed b. Cerir et-Taberi. (2000). *Camiü'l Beyan an Tefsir-i Ayi'l-Kur'an*, Ahmed Muhammed Şakir. 1. Baskı: Müessesetü'r-Risale, Beyrut1420/2000.

Taşköprüzade, A. E. *Mevzuatü'l-Ulum*, ter. Kemal Efendi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1975.

Yahya, H. *Kavimlerin Helaki,* Kültür Yayıncılık, İstanbul 2001.

Yaşın, A. *Nuh'un Gemisi, Cudi ve Cizre*, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, İstanbul 1999.

Yazır, M. H. *Hak Dini Kur'an Dili,* Azim Yayınları, İstanbul 1990.

Woolley, C.L. (1974) "*Ur of the Choldees* (1930, repr. 1965)", *Excavations at Ur* (1954, repr. 19659 and *The Buildings of The Third Dynasry.*

Ana Britannica, XXVIII, 12.

İslam Ansiklopedisi Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

www.kavimlerin.helaki.com.

m.harunyahya.org.tr/books/764/Kavimlerin Helaki.

INTERPRETATION OF THE NARRATIONS WHICH TELLS ABOUT PROPHET NOAH' S BEING THE FIRST PROPHET SENT TO EARTH

Fuat KARABULUT*

ABSTRACT

Allah sent prophets who set perfect examples (usve-i hasene) with their lives and the doctrine of tawheed (divine oneness) to tell about their religions, to make human beings adopt their doctrine of towhid and to remind the dignity of manhood. One of the symbols of this struggle is prophet Noah. Prophet Noah, whose story is told in the Quran and accepted as one of the Ulu'l Azm Prophets (arch-prophets) is also accepted as the second ancestor of mankind. Prophet Noah, whose name was given to the 71. Section of Quran, is one of the prophets whose stories are cited in many sections of the Quran, particularly in the section of Hud.

Muhammed (sas) informed about the past nations and past prophets at times, using the educational method (as base) related to past nations and prophets of Quran. Prophet Noah (Noah), whom Muhammed (sas) named as "the first prophet sent to earth" with the words of Hz. Adem, is mentioned in basic hadith sources with his tribe's features, his dialogues, his children, his ideal struggle and the flood.

Although Adem, Idris and Shith were sent earlier on and not being the first prophet himself. Prophet Noah is mentioned as *"the first prophet sent to earth"* in hadith description, which is also known as hadith of intercession (shafaa'ah). Furthermore; in some narrations of the some hadith, the definition *"the first messenger sent to earth"* is used. Accordingly, in view of the Quran and the other narrations this hadith mentioned above is going to be interpreted in terms of the two concepts *"messenger"* and *"prophet"* and the aspects of their interceding in judgement day and having sin or not.

Key words: *Prophet Noah, hadith, Messenger, Prophet, First Messenger, Intercession*

* *Dr. Fuat KARABULUT, Atatürk University, Faculty of Divinity, Erzurum/TURKEY, e-mail: fuat.karabulut@atauni.edu.tr*

HZ. NÛH'UN YERYÜZÜNE GÖNDERİLEN İLK RESÛL OLDUĞU İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fuat KARABULUT*

Hz. Adem'den sonra insanlık her geçen gün çoğalıyor ve yeni kavimler gün yüzüne çıkıyordu. Her yeni toplum kendine münhasır bir takım özellikler ortaya koyuyordu. Bu toplumlardan birisi de Nûh Kavmi idi. Nûh Kavmi, Kur'an-ı Kerîm'de şu özellikleriyle tanımlanmaktaydı:

Putperest bir milletti. Nûh Kavmi insanlık tarihinin ilk putperest toplumuydu. İlk putlar onların diliyle ortaya çıkmaktaydı; *"Nûh dedi ki: "Ey Rabbim! Onlar bana isyan ettiler; malı ve çocuğu hüsrandan başka bir şeyini artırmayan kimsenin ardına düştüler. Büyük büyük tuzaklar kurdular. Dediler ki: "Sakın tanrılarınızı bırakmayın, ne Vedd'i, ne Suva'ı ve ne de Yeğus'u, Yeûk'u ve Nesr'i."* (Nûh, 71/21-23) Vedd'i bir erkek suretinde, Suva'yı bir kadın suretinde, Yeğus'u bir arslan suretinde, Yeûk'u bir at suretinde ve Nesr'i de bir kuş suretinde yapmışlardı.[1] Toplumda sevilen insanların hatıralarını yaşatmak amacıyla dikilen bu heykellerin zamanla nasıl putperestliğe yol açtığı İbn Abbas tarafından şöyle aktarılmaktadır:

"İbn Abbâs'tan şöyle nakledilmiştir: Nûh kavmindeki putlar, sonradan Araplara intikal etmiştir.. Vedd putu; Devmetu'I-Cendel'de bulunan Kelb kabilesinin putudur. Suvâ putu, Huzeyl kabilesinin putudur. Yeûs, Murad kabilesinin putuyken, daha sonra Yemen'in Sebe' şehrinin yanında el-Cevf mevkiinde bulunan Gutayfoğulları'nın putu olmuştur.. Yeûk, Yemenli bir kabîle olan Hemdân'ın putudur. Nesr de Hımyer'in Zu'1-Kelâ' hanedanının putuydu. Bu isimler esasen Nûh kavminden bazı salih adamların isimleriydi. Bu iyi kimseler vefat ettikleri zaman şeytân onların mensup oldukları kavimlerine, bunların adlarına, hayatlarında otura geldikleri yerlerine birtakım putlar dikin ve onlara bu adamların isimlerini verin diye kulaklarına fısıldamıştır. Onlar da putları dikmişler ve bunlara o iyi kimselerin adlarım vermişlerdi. Bu heykellere ilk zamanlarda ibadet edilmemiştir. Nihayet bunları dikmiş olan nesiller vefat ettikleri ve bunlarla ilgili bilgiler unutulunca, bunlara tapılmaya başlanmıştır."[2]

Zalim bir milletti. Çünkü onlar insanları Allah'ın yolundan saptırmayı meslek edinmiş bir toplumdu. *"Çok kişiyi yoldan saptırdılar. Sen de o zalimlerin sadece şaşkınlıklarını artır"* (Nûh, 71/24). Bu hadsizlikleri sebebiyle İlahî azaba uğrayıp helak olmuşlardı *"Önceden de Nuh kavmini (helak etmişti), çünkü onlar zulmetmiş ve azmıştı"* (Necm, 53/52)

Fasık olarak nitelendirilen bir milletti. Bundan dolayı da helak olmayı hak etmişlerdi. *"Daha önce de Nuh kavmini helâk etmiştik. Çünkü onlar fâsık (yoldan çıkmış) bir kavimdiler"* (Zâriyât, 51/46).

Kötü ve vicdanları körelmiş bir kavimdi. Bundan dolayı da söylenenler kendilerine etki etmiyor ve sonuçta ilahî azaba düçar oluyorlardı. *"Nuh da daha önceleri bize yalvarmıştı; biz de onun duasını kabul ettik, kendisini ve ailesini büyük sıkıntıdan kurtardık. Âyetlerimizi yalanlayan kavminden onun öcünü aldık. Şüphesiz onlar kötü bir kavimdiler. Biz*

* *Dr. Fuat KARABULUT, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, e-posta: fuat.karabulut@atauni.edu.tr*

de hepsini (suda) boğduk" (Enbiyâ, 21/76-77).

"O'nu yalanladılar, biz de O'nu ve O'nunla beraber gemide bulunanları kurtardık, âyetlerimizi yalanlayanları boğduk! Çünkü onlar, (kalp gözleri, vicdanları) körleşmiş bir kavim idiler" (A'raf, 7/64)

Bu özellikleriyle öne çıkan bir milleti hidayete erdirmek için görevlendirilmiş olan Hz. Nûh (as); kendilerinden ağır bir misak alınmış Ulu'l-Azm peygamberlerden birsiydi.[3] Çok şükreden bir kuldu.[4] Duası makbul olan biriydi.[5]

Kavminin arasında "dokuz elli sene" kalmış[6] olmasına rağmen inananların sayısı olabildiğince azdı.[7] İnkar, haddi aşma, azgınlık, zulüm, fasıklık, vicdanın körelmesi ve kalbin körleşmesi "Tufan"ı kaçınılmaz kılıyordu. Artık ilahî azabın, tufanın vaktiydi, gök kapıları açılmış ve yeryüzünden kaynaklar fışkırmaya başlamıştı.[8]

Hz. Nûh, ilk peygamber olmamasına ve kendisinden önce Hz. Âdem, Hz. İdrîs, Hz. Şît'in gönderilmiş olmasına rağmen, hadis kaynaklarında "şefaat hadisi" olarak da bilinen rivayette kendisinden "yeryüzüne gönderilmiş ilk resûl" olarak bahsedilmektedir. Ayrıca aynı hadisin bazı rivayetlerinde ise; "yeryüzüne gönderilen ilk nebi" ifadesi kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu hadis, Kur'an-ı Kerim ve diğer rivayetler ışığında; peygamberlerin kıyamet günü şefaat etmeleri, günah işleyip işlemeyecekleri ve nebi-resûl kavramları açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Hadisler değerlendirilirken en kapsamlı olan metine yer verilecek, varsa diğer rivayetlerde yer alan farklılıklara dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Ayrıca hadisler kaynak, sened ve metin açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

HZ. NÛH'UN YERYÜZÜNE GÖNDERİLEN İLK RESÛL OLDUĞUNU İFADE EDEN RİVAYETLER

"Bir yemek dâvetinde Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem ile beraber bulunuyorduk. Kendisine etin kol tarafı ikram edildi. Resûl-i Ekrem etin kol tarafını severdi. Ondan bir lokma kopardıktan sonra şöyle buyurdu:

"Kıyamet gününde insanların efendisi benim. Bu da neden biliyor musunuz? Allah Teâlâ gelmiş gelecek bütün insanları düz bir yere toplayacak. Orası, insanlara bakan kimsenin hepsini görebileceği, onlara çağıranın hepsine sesini duyurabileceği bir yerdir. Güneş onlara yaklaşacak, insanlar sıkıntıdan ve kederden artık dayanamayacak hale gelince birbirlerine:

- İçinde bulunduğunuz sıkıntıyı, başınıza gelen hali görmüyor musunuz? Halinizi Rabbinize ahzederek size şefaat edecek birini bulmayı düşünmüyor musunuz? diyecekler. Bazıları ötekilerine:

- Babanız Âdem'e gidiniz, diyecekler. Âdem'e gelip:

- Ey Âdem! Sen insanların babasısın. Seni Allah kudret eliyle yarattı. Sana kendi ruhundan üfledi. Meleklere sana secde etmelerini emretti, onlar da secde ettiler. Seni cennete yerleştirdi. Rabbine varıp bizim için şefaat et. İçinde bulunduğumuz hali, başımıza gelen derdi görmüyor musun? diyecekler. O da:

- Bugün Rabbim çok gazaplı. Ne daha önce böylesine gazaplandı ne de bundan sonra böyle gazaplanır. Rabbim o ağaca yaklaşmamı yasakladı, ama ben O'nu dinlemedim. Asıl benim nefsim şefaat edilmeye muhtaçtır; benim nefsim, benim nefsim! Siz başkasına gidin; Nûh'a gidin, diyecek. Onlar da Nûh'a gelerek:

*- **Ey Nûh! Sen yeryüzü halkına gönderilen resûllerin ilkisin**. Allah Teâlâ sana "çok şükreden kul" demişti. İçinde bulunduğumuz perişan hali görmüyor musun? Başımıza gelenleri gör-*

müyor musun? Rabbinin huzurunda bize şefaat etmeyecek misin? diyecekler. O da:

– Bugün Rabbim benzeri görülmedik şekilde gazaplıdır. Ne daha önce böylesine gazaplandı ne de bundan sonra böyle gazaplanır. Benim bir duam vardı; onu da kavmimin aleyhine kullandım. Asıl benim nefsim şefaat edilmeye muhtaçtır; benim nefsim, benim nefsim! Siz başkasına gidin. İbrâhim'e gidin, diye karşılık verecek. Onlar da İbrâhim'e gelerek:

– Sen Allah'ın peygamberisin, yeryüzü halkı içinde Allah'ın dostu sensin. Rabbinin huzurunda bize şefaat et! İçinde bulunduğumuz perişan hali görmüyor musun? diyecekler. O da şunları söyleyecek:

– Bugün Rabbim benzeri görülmedik şekilde gazaplıdır. Ne daha önce böylesine gazaplandı ne de bundan sonra böyle gazaplanır. Ben vaktiyle üç yalan söylemiştim. Asıl benim nefsim şefaat edilmeye muhtaçtır; benim nefsim, benim nefsim! Siz başkasına gidin; Mûsâ'ya gidin. Onlar da Mûsâ'ya gelerek şöyle diyecekler:

– Ey Mûsâ! Sen Allah'ın Resûlüsün. Allah sana peygamberlik vermek ve seninle konuşmak suretiyle seni diğer insanlardan üstün kılmıştır. Rabbinin huzurunda bize şefaat et. İçinde bulunduğumuz hali görmüyor musun? O da:

– Bugün Rabbim benzeri görülmedik şekilde gazaplıdır. Ne daha önce böylesine gazaplandı ne de bundan sonra böyle gazaplanır. Ben öldürülmesine dair emir almadığım bir adamı öldürdüm. Asıl benim nefsim şefaat edilmeye muhtaçtır; benim nefsim, benim nefsim! Siz başkasına gidin; Îsâ'ya gidin, diyecek. Onlar da Îsâ'ya gelerek:

– Ey Îsâ! Sen Allah'ın Resûlü, O'nun Meryem'e yönelttiği kelimesi ve O'nun yarattığı bir ruhsun. Sen daha beşikte iken insanlarla konuştun. Rabbinin huzurunda bize şefaat et! İçinde bulunduğumuz perişan hali görmüyor musun? diyecekler. Îsâ da:

– Bugün Rabbim benzeri görülmedik şekilde gazaplıdır. Ne daha önce böylesine gazaplandı ne de bundan sonra böyle gazaplanır, diyecek, ama bir günah zikretmeyecek. Sonra da, asıl benim nefsim şefaat edilmeye muhtaçtır; benim nefsim, benim nefsim! Siz başkasına gidin; Muhammed'e gidin, diyecek.

Başka bir rivayete göre Resûl-i Ekrem şöyle buyurdu: Onlar da bana gelerek:

– Yâ Muhammed! Sen Allah'ın Resûlü ve son peygambersin. Allah Teâlâ senin gelmiş geçmiş bütün günahlarını bağışlamıştır. Rabbinin huzurunda bize şefaat et! İçinde bulunduğumuz perişan hali görmüyor musun? diyecekler. Ben de yürüyüp Arş'ın altına geleceğim, Rabbim için secdeye kapanacağım. Sonra Allah Teâlâ daha önce kimseye öğretmediği en güzel hamdü senâyı bana ilham edecek. Sonra bana hitaben:

– Yâ Muhammed! Secdeden başını kaldır! İste, istediğin sana verilecek. Şefaat et, şefaatin kabul edilecek, buyuracak. Ben de başımı secdeden kaldıracağım ve:

– Yâ Rabbî! Ümmetimi bana bağışla! Yâ Rabbî! Ümmetimi kurtar! Yâ Rabbî! Ümmetimi bağışla! diye yalvaracağım. O zaman bana:

– Yâ Muhammed! Ümmetinden hesaba çekilmeyecek olanları cennet kapılarının en sağındaki Bâbü'l-eymen'den içeri al! Onlar başkalarıyla beraber cennetin diğer kapılarından da gireceklerdir, buyurulacak. Sonra Resûl-i Ekrem sözüne şöyle devam etti: Canımı kudretiyle yaşatan Allah'a yemin ederim ki, cennet kapılarının iki kanadı arasındaki mesafe, Mekke ile (Bahreyn'deki) Hecer veya Mekke ile (Suriye'deki) Busrâ arasındaki mesafe kadar geniştir." [9]

Hz. Nûh'un (as) "yeryüzüne gönderilen ilk resûl" olduğunu ifade eden ve Buhârî, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel'in Musned'in de yer alan rivayetlerin; Ebû Hureyre tarafından rivayet edildiği, Müslim'de yer alan rivayetlerin ise bazılarının Enes b. Malik, bazılarının ise Ebû Hureyre tarafından rivayet edildiği görülmektedir.

Tirmizî; bu hadisin, Ebû Bekir es-Sıddîk, Enes (b. Malik), Ukbe b. Amir ve Ebû Saîd (el-Hudrî) tarafından da rivayet edildiklerini ifade etmekte ve "Hasen-Sahîh" bir hadis olduğunu belirtmektedir.[10]

Buhârî ve Ahmed b. Hanbel'in Enes b. Malik tarikiyle rivayet ettikleri hadislerde ise **"yeryüzüne gönderilen ilk nebi"** ifadesi kullanılmakta ve bu rivayetlerde de sırasıyla Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. Musâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'e (sas) müracaat ettikleri görülmektedir.[11]

Yukarıda kaynaklarına işaret ettiğimiz hadisler şu senedlerle rivayet edilmişlerdir:

İshak b. Nasr ‹ Muhammed b. Ubeyd ‹ Ebû Hayyân ‹ Ebû Zuraa' ‹ Ebû Hureyre ‹ Nebî (sas)[12]

Muhammed b. Mukatil ‹ Abdullah ‹ Ebû Hayyân et-Teymî ‹ Ebû Zuraa' ‹ Ebû Hureyre ‹ Resûlullah (sas)[13]

Ebû Kâmil Fudayl b. Hüseyin el-Cahderî ve Muhammed b. Ubeyd el-Ğuberî ‹ Ebû Avâne ‹ Katâde ‹ Enes b. Mâlik ‹ Resûlullah (sas)[14]

Muhammed b. el-Müsennâ ve Muhammed b. Beşşâr ‹ İbn Ebî Adiyy ‹ Saîd ‹ Katâde ‹ Enes (b. Mâlik) ‹ Resûlullah (sas)[15]

Muhammed b. el-Müsennâ ‹ Muâz b. Hişâm ‹ Babası (Hişâm) ‹ Katâde ‹ Enes b. Mâlik ‹ Nebî (sas)[16]

Muhammed b. Minhâl ed-Darîrî ‹ Yezîd b. Zurey' ‹ Saîd b. Ebî Arûbe

Hişâm (ed-Destevâî'nin Öğrencilerinden) Katâde ‹ Enes b. Mâlik ‹ Resûlullah (sas)[17]

Ebû'r-Rebî' el-'Atekî ‹ Hammâd b. Zeyd ‹ Ma'bed b. Hilâl el-'Anezî H. Saîd b. Mansûr – Lafız ona aittir - Hammâd b. Zeyd ‹ Ma'bed b. Hilâl el-'Anezî ‹ Enes b. Mâlik ‹ Hz. Muhammed (sas)[18]

Ebû Bekir b. Ebî Şeybe ve Muhammed b. Abdillah b. Numeyr ‹ Muhammed b. Bişr Ebû Hayyân ‹ Ebû Zuraa' ‹ Ebû Hureyre ‹ Resûlullah (sas)[19]

Zuheyr b. Harb ‹ Cerîr ‹ Umâra b. el-Ka'kâ' ‹ Ebû Zuraa' ‹ Ebû Hureyre ‹ Resûlullah (sas)[20]

Muhammed b. Tarîf b. Halife el-Becelî ‹ Muhammed b. Fudayl ‹ Ebû Mâlik el-Eşce'î ‹ Ebû Hâzım ‹ Ebû Hureyre ve Ebû Mâlik ‹ Rebî' b. Hırâş ‹ Huzeyfe ‹ Resûlullah (sas)[21]

Suveyd b. Nasr ‹ Abdullah b. el-Mübarek ‹ Ebû Hayyân et-Teymî ‹ Ebû Zuraa' ‹ Ebû Hureyre ‹ Resûlullah (sas)[22]

Yahya b. Saîd ‹ Ebû Hayyân ‹ Ebû Zuraa' b. Amir b. Cerîr ‹ Ebû Hureyre ‹ Resûlullah (sas)[23]

Rivayetin Değerlendirilmesi

İncelediğimiz rivayetlerde; Peygamberlerin günah işleyip işlemedikleri, peygamberlerin şefaat yetkisi, Hz. Nûh'un (as) ilk resûl olarak nitelendirilmesinin anlamı ve nebi-resûl kavramlarının mahiyeti konularının yer aldığı görülmektedir. Bu konular sırasıyla özet bir şekilde değerlendirmeye çalışılacaktır.

Rivayetlerle ilgili ele alınması gereken ilk konu, peygamberlerin günah işleyip işlemeyecekleridir. Peygamberlerin büyük günah işlemeyecekleri konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu olmadığı gibi tebliğ ile ilgili görevlerini yerine getirirken de masum oldukları konusunda icma vardır. Ayrıca peygamberler için, tebliğ görevini ifa ederken, diğer insanlarda olduğu gibi bir yanılgı veya hatadan bahsedilemez. Peygamberler, yapanını küçük düşürecek, itibarını sarsacak, saygınlığını zedeleyecek küçük günahlar konusunda da masumdurlar. Bunların dışında kalan küçük günahları işleyip işlemeyecekleri konusunda ise âlimler ihtilaf etmiştir. Selef ve

halefin fakihlerin, muhaddislerin ve kelamcılarının çoğunluğunun görüşüne göre, Kur'an ve hadislerin zahiri delaletiyle böyle günahlar peygamberler hakkında caizdir ve meydana da gelmiştir. Diğer bazı muhakkik âlimler, fakih ve kelamcılara göre ise, peygamberler, büyük günahlarda olduğu gibi bütün küçük günahlar konusunda da masumdurlar. Nevevî bu görüşü doğru bulmakta ve durumu şöyle gerekçelendirmektedir: "Çünkü peygamberlerin küçük günah işledikleri doğru kabul edilecek olunursa, sözlerinin, fiillerinin ve takrirlerinin birçoğunda onlara uymamamız gerekir. Ancak onlara uymanın gerekliliği konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Dolayısıyla peygamberlerin tebliğ görevlerini sağlıklı ve her türlü şüpheden arınmış bir şekilde yürütebilmeleri için büyük-küçük bütün günahlar konusunda masum olmaları gerekmektedir.[24]

Bu rivayetlerin ele aldığı konulardan ikincisi ise Hz. Nûh'un (as) yeryüzüne gönderilen ilk resûl/nebî olarak nitelendirilmesidir. Bu konuda hadisin muhteva değerlendirmesinden önce "resûl ve nebî" kavramlarının açıklanmasına ihtiyacı duyulmaktadır.

Kur'an'da geçen nebî ve resûl kavramları aynı anlamda kullanılmasına karşılık, hadislerde genel olarak aynı anlamda kullanılmakla beraber bazı hadislerde nebî ile resûl arasında farklılık bulunduğu, nebîlerin sayısının 124 bine ulaştığı ve bunların arasından 315'inin resûl olduğu belirtilmiştir.[25] Bu da kitap ve şeriat verilenlerin resûl, onların getirdiği kitapla dine davet etmesi için vahiy verilen elçilerin ise nebî olduğuna işaret kabul edilmiştir. Ancak hadislerin çoğunda Hz. Peygamber ve diğer peygamberler hakkında nebî kelimesi kullanılmıştır.[26] Bu kullanımlar dikkate alınarak genel anlamda hadislerde de nebî ile resul arasında fark gözetilmediği söylenebilir.

Kelâm ilminde ise nebî ile resul kavramları hakkında değişik tanımlar yapılmıştır. Tercih edilen tanıma göre resûl, "Allah'ın vahiy yoluyla kitap ve şeriat verdiği ve bunları insanlara tebliğ etmekle görevlendirdiği elçi", nebî ise "Allah'ın, resullerine indirdiği kitap ve şeriata inanmaya insanları davet etmesi için vahiy verdiği, bunları tebliğ etmekle görevlendirdiği kişi" anlamına gelir. Mu'tezile kelâmcılarına göre resûl ile nebî arasında fark yoktur ve her ikisi de "Allah'ın vahiy yoluyla yeni bir şeriat verip bunu insanlara tebliğ etmekle görevlendirdiği elçi" demektir. Kelâmcıların çoğunluğu, Allah'ın yeni bir elçiyi mutlaka yeni bir şeriatı tebliğ amacıyla göndermesini hikmete daha uygun bulmuştur. Nebî ile resulü farklı iki kavram sayan Ehl-i sünnet kelâmcıları bu konuda değişik görüşler ileri sürmüştür. 1. Nebî resulden daha genel bir anlam taşır. Nebî Allah'ın belli bir konuya ilişkin bilgileri vahiy yoluyla bildirdiği insandır ve aldığı vahiyleri başkalarına tebliğ etmekle yükümlü değildir. Bu tür vahiyler alan kadın nebîler de vardır. Resul ise daha özel bir anlam taşır, buna göre her resul nebîdir, fakat her nebî resul değildir. 2. Nebî Allah'ın kendisine kitap ve şeriat göndermediği elçisidir. İnsanları, önceki dönemde veya yaşadığı çağda kitap ve şeriat verilen bir resulün dinine davet etmekle yükümlüdür. Resul ise Allah'ın yeni bir kitap ve şeriat gönderdiği kişi olup önceki resullerin kitap ve şeriatını tamamen veya kısmen geçersiz kılabilir. 3. Nebî Allah'ın sadece müminlere gönderdiği elçi iken resul kâfirleri hak dine davet etmek üzere görevlendirilen kimsedir. 4. Nebî Allah'ın yalnız insanlardan seçtiği elçiyi ifade eder, resul ise meleklerden seçilen elçiler için de kullanılır.[27]

Hz. Nûh'un (as) "yeryüzüne gönderilen ilk resûl/nebî" olarak nitelendirilmesi, kendisinden önce yaşadıkları bilinen Hz. Âdem (as), Hz. Şît (as) ve Hz. İdrîs'in (as) durumlarının ve bu konuda bir çelişki bulunup bulunmadığının ortaya konulmasını gerektirmektedir.

Hz. Âdem'in dilinden Hz. Nûh'un yeryü-

züne gönderilen ilk resûl olarak ifade edilmiş olması, Hz. İdrîs'in nebî olup resûl olmaması gibi bir sonuç doğurmaktadır. Kâdî İyâz; İdrîs'in, İsrailoğullarının peygamberlerinden nebî olup resûl olmayan İlyâs olduğunun söylendiğini ve bunun doğru olması halinde itiraza mahal kalmayacağını ifade ederken, Âdem ve Şît açısından da bir itirazın söz konusu olamayacağını, zira her ikisinin de kendileriyle beraber bulunan ve kâfir olmayan toplumlara gönderildiklerini, Nûh'un ise yeryüzünün kâfirlerine gönderildiğini, dolayısıyla Nûh'un yeryüzüne gönderilen ilk resûl olması ile ilgili bir çelişkiden bahsedilemeyeceğini dile getirmektedir.[28]

Buhârî'nin Sahîh'inin Enbiyâ bölümünün beşinci babının başlığı "Nûh'un Babasının Dedesi Olan İdris (as) -ki Nûh'un Dedesi Olduğu da Söylenmektedir- Babı" şeklindedir. Görüşlerini bab başlıklarında veren Buhârî'ye göre İdrîs (as), Nûh'un (as) babasının veya bizzat Nûh'un kendisinin dedesidir.[29] Bu da Kâdî İyâz'ın görüşünü tartışmalı hale getirmektedir.

İbn Hâcer ise; Hz. Âdem'in de resûl olduğunu ancak sadece kendi çocuklarına gönderildiğini, Âdem (as) döneminde yeryüzünde başka insanların bulunmadığını ve adeta çocuklarının eğitimi şeklinde görev ifa ettiğini, Hz. Nûh'un ise kendi çocuklarıyla beraber yeryüzünün değişik beldelerinde bulunan toplumlara da gönderilmiş olduğunu ifade etmektedir.[30] Ayrıca İkinci Âdem de denilen Nûh (as), kavmi helak edilen ilk peygamberdir.[31]

Ayrıca "Yeryüzüne gönderilen ilk resul olduğu" ifadesi onun bütün insanlığa gönderildiği anlamına gelmez. Zira birçok ayette Hz. Nûh'un (as), Nûh Kavmi'ne gönderildiği vurgulanmaktadır. Ancak Hz. Nûh'un yeryüzündeki bütün kâfirlerin helakı için yaptığı bedduası,[32] onun peygamberliğinin evrenselliği bağlamında değerlendirilebilir.[33]

Ayrıca Hz. Nûh'un (as) gönderildiği dönemde yeryüzünde sadece Nûh Kavmi'nin bulunması da muhtemeldir. Dolayısıyla Nûh'un (as), sadece kendi kavmine gönderilmiş olmasına rağmen, yeryüzünde kendilerinden başka kimsenin olmaması sebebiyle bütün insanlığa gönderilmiş olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Şayet aynı dönemde başkalarının varlığı ile ilgili bir durum söz konusu olursa, bu durumda Nûh'un onlara da gönderildiği söylenemez. Hz. Peygamber'in (sas) kendisinden önce hiç kimseye verilmeyen beş şeyden bahsettiği hadislerinde, beş şeyden birisinin de *"peygamberler sadece kendi kavimlerine gönderilmiş iken ben bütün insanlığa gönderildim"*[34] olduğunu beyan etmesi, Hz. Nûh'un (as) sadece kendi milletine gönderilmiş olduğunu göstermektedir.[35]

Bu rivayette ele alınan konulardan birisi de "şefaat" konusudur. Bu hadiste söz konusu olan şefaatten murad, Resûlullah'ın (sas) "şefaat-i uzması"dır. Bu insanların mahşerde toplandıklarında uygulanacak olan umumi şefaattir.[36] Peygamberlerin şefaatten kaçınmaları ve her birinin kendileri açısından bir zaaf olarak gördükleri hususları gerekçe olarak sunarak işi diğer bir peygambere havale etmeleri; diğer peygamberi kendilerinden daha ehil görmeleri veya tevazuları sebebiyledir.[37] Zira Allah'tan en fazla korkanlar, O'nu en iyi bilen ve derece olarak O'na en yakın olanlardır.[38] Bu umumi şefaat, diğer peygamberlerin şefaat edemeyecekleri gibi bir sonucu doğurmaz. Zira durum Hz. Peygamber'in (sas); *"Cennet için insanlara ilk şefaat edecek olan benim…"*[39] hadisiyle beraber değerlendirildiğinde, Hz. Peygamber'in (sas) şefaatu'l-uzma denilen umumi şefaatte bulunacağını ve peygamberler arasında ilk şefaatçinin kendisi olacağını diğer peygamberlerin de kendi ümmetlerine şefaat edecekleri sonucu çıkarılmaktadır.

Ayrıca Allah'ın öncelikle Hz. Âdem'den (as) başlayarak diğer peygamberlere müracaat edildikten sonra nihai olarak Hz. Peygamber'e (sas) gelmeleri ve Hz. Peygam-

ber'in (sas) de kendilerine şefaat etmesi, Hz. Peygamber'in makamının üstünlüğünü ortaya koymak için olduğu söylenebilir. Muhtemeldir ki, şayet doğrudan Hz. Muhammed'e (sas) müracaat etseler ve O (sas) da onlar için şefaat etmiş olsaydı, başkalarının da bu yetkiye sahip oldukları gibi bir düşünceye sahip olurlardı ve Hz. Peygamber'in Allah katındaki yüksek derecesi anlaşılamazdı denilebilir.[40]

SONUÇ

Şefaat Hadisi olarak da bilinen rivayet incelendiğinde; Hadisin Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i gibi muteber hadis kaynaklarında geçtiği, bütün senedleri beraber değerlendirildiğinde sened açısından sahih bir hadis görülmektedir.

İnsanların, içinde bulundukları sıkıntılı durumdan kurtulmak için şefaat etmeleri amacıyla yaptıkları müracaatlara peygamberlerin olumsuz cevap vermeleri ve başka peygamberlere havale etmeleri, Allah'ı daha fazla bilen ve tanıyanların Allah'tan daha çok korktukları ve daha fazla tevazu sahibi olduklarını göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (sas) Kıyamet Günü cennet için ilk şefaat eden kişi olduğu, Allah katında derecesinin yüksek olduğu ve şefaatinin umumi olduğunu diğer peygamberlerin de teyid ettikleri anlaşılmaktadır.

Büyük günah işlenin peygamberler açısından mümkün olmadığı, aynı şekilde tebliğ görevlerini ifa ederken de küçük-büyük bütün hata ve günahlardan masum oldukları konusunda İslam âlimleri arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Söyleyenini küçük düşürecek, itibarını zedeleyecek, saygınlığını azaltacak türden küçük günahlarla ilgili de masum oldukları konusunda görüş ayrılığı söz konusu değildir. Bunların dışında kalan küçük günahlar konusunda görüş farklılıklarından bahsedilmiş olsa da, İslam ulemasının kahır ekseriyetine göre peygamberler büyük günahlardan olduğu gibi küçük günahlardan da masumdurlar. Zira peygamberlerin tebliğ görevlerini sağlıklı ve her türlü şüpheden arınmış bir şekilde yürütebilmeleri için büyük-küçük bütün günahlar konusunda masum olmaları gerekmektedir

Hz. Nûh'un (as) hadisin farklı rivayetlerinde "ilk resûl" veya "ilk nebî" olarak nitelendirilmesi, hadis kaynaklarında genel olarak resûl ve nebî kavramlarının aynı anlamda kullanıldıklarını, kelamcılarının bu iki kavramı farklı anlamda kullanmalarının ayet ve hadislerle tam örtüşmediği görülmektedir.

Hz. Nûh'un (as) ilk resûl veya nebî olarak nitelendirilmesi, Hz. Âdem (as), Hz. İdrîs (as) ve Hz. Şît'in (as) peygamber oldukları düşünüldüğünde problemli olduğu, ancak Hz. Âdem (as), Hz. İdrîs (as) ve Hz. Şît'in (as) sadece kendi çocuklarına ve genelde mü'min olan toplumlara gönderildikleri, Hz. Nûh'un (as) ise; kafir bir topluma gönderilmesi, tufandan sonra sadece kendisine inananların hayatta kalması ve inanmayan kavmi helak olan ilk peygamber olması nedeniyle "ilk resûl" veya "ilk nebî" olarak nitelendirilmesinin bu açıdan değerlendirmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî, Daru's-Selâm ve Daru'l-Feyhâ', Riyad, 2000, VIII/853-854; Elmalılı, M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur2an Dili, Esre Neşriyet ve Dağıtım, İstanbul 1979, VIII/5378.

2 Buhârî, Tefsîr, 71.

3 Ahzâb, 33/7; Ahkâf, 46/35.

4 İsrâ, 17/3.

5 Enbiyâ, 21/76.

6 Ankebût, 29/14.

7 Hûd, 11/36

8 Kamer, 54/11-12.

9 Buhârî, Enbiyâ 3, 9, Tefsîru Sûre (17), 5; Müslim, İmân, 322-329; Tirmizî, Kıyâmet, 10; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Thk. Şuayb el-Arnvûd, Müessesetu'r-Risâle, 1999, XV/384-386.

10 Tirmizî, Kıyâmet, 10.

11 Buhârî, Tevhîd, 24; Ahmed b. Hanbel, XXI/185.

12 Buhârî, Enbiyâ 3.

13 Buhârî, Tefsîru Sûre (17), 5.

14 Müslim, İmân, 322.

15 Müslim, İmân, 323.

16 Müslim, İmân, 324.

17 Müslim, İmân, 325.

18 Müslim, İmân, 326.

19 Müslim, İmân, 327.

20 Müslim, İmân, 328.

21 Müslim, İmân, 329.

22 Tirmizî, Kıyâmet, 10.

23 Ahmed b. Hanbel, *Musned*, XV/384-386.

24 Nevevî, el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc, Daru'l-Feyhâ'& Daru'l-Menhel Nâşirûn, Dımeşk, 2010, III/60-61.

25 Ahmed b. Hanbel, Musned, XXXV/431-432, 437-438; XXXVI/618-619.

26 Buhârî, Salât, 1; Enbiyâ, 5; Menâkıb, 24; Müslim, İmân, 259-272.

27 Yavuz, Yusuf Şevki, "Peygamber", DİA, XXXIV/258.

28 Nevevî, el-Minhâc, III/61-62.

29 Buhârî, Enbiyâ, 5.

30 İbn Hâcer, Fethu'l-Bârî, VI/450; el-Aynî, Umdetu'l-Kârî, XII/377-378.

31 Aynî, Umdetu'l-Kârî, XII/378.

32 Nûh, 71/26.

33 İbn Hâcer, Fethu'l-Bârî, I/566.

34 Buhârî, Teyemmüm, 1.

35 İbn Hâcer, Fethu'l-Bârî, I/566-567; el-Mubarekfûrî, Tuhfetu'l-Ahvezî, VII/170.

36 Nevevî, el-Minhâc, III/63.

37 Nevevî, el-Minhâc, III/61-62; el-Mubarekfûrî, Tuhfetu'l-Ahvezî, VII/170; Davudoğlu, Sahîh-i

Müslim Tercüme ve Şerhi, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1977, II/199.

38 el-Mubarekfûrî, Tuhfetu'l-Ahvezî, VII/170.

39 Müslim, İmân, 334.

40 Nevevî, el-Minhâc, III/63.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Thk. Şuayb el-Arnvûd, Müessesetu'r-Risâle, 1999

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2004.

Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1977

el-Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi Buhârî*, Muhammed Mahmud el-Halebî ve Ortakları, Halfâ 1972.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979

el-Mubarekfûrî, Ebû'l-Alâ Muhammed b. Abdirrahman, Tuhfetu'l-Ahvezî bi Şerhi Câmii't-Tirmizî, Daru'l-Feyhâ'& Daru'l-Menhel Nâşirûn, Dımeşk, 2011.

İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Daru's-Selâm ve Daru'l-Feyhâ', Riyad, 2000

Kutluay, İbrahim, *Hz. Nûh ve Tûfanla İlgili Rivayetlerin Hadis Tekniği Açısından Değeri ve Bu Rivayetlere İsrâiliyat'ın Tesiri*, Uluslararası Hz. Nûh ve Cudi Dağı Sempozyumu, Şırnak 2013, s. 295-318.

Müslim, b. Haccâc en-Neysâbûrî, *Sahîhu'l-Müslim*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2010.

Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Daru'l-Feyhâ'& Daru'l-Menhel Nâşirûn, Dımeşk, 2010

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenu't-Tirmizî,* Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2002.

Yavuz, Yusuf Şevki, "*Peygamber*" , DİA, İstanbul 2007, s. 257-262.

KASÎDE-İ NA'T-I HAZRET-İ NUH NEBİ

Sait KÜÇÜK*

Destur yâ-Rabb kadem bassın dehâna Hazreti Nuh
Tevrat-ı Tekvin'de malik cihana Hazreti Nuh

Kim düşünce ins gaflete gark olunca zillete
Tayin oldu nübüvvete, mekâna Hazreti Nuh

Eyledi Hak yola davet puta tapan kavmini
Öğütleyip yönlendirdi imana Hazreti Nuh

Allah'a ibadet edin başka ilahınız yok
Dedi yoldan çıkıp şaşmış insana Hazreti Nuh

Kufe şehri yoksulları beli dedi davete
Şahit oldu zenginlerde isyana Hazreti Nuh

Kibirli olan eyledi putperestlikte ısrar
Sabreyleyip sebat etti yamana Hazreti Nuh

Gönderilmiş güvenilir peygamberim ben size
İnanmayan düşer dedi nirana Hazreti Nuh

Zinhar kulluk eylemeyin Allah'tan başkasına
Deyip doğruyu gösterdi her cana Hazreti Nuh

Karşı durup putperestler alay etti anınla
Getirdi Tanrı kelamın lisana Hazreti Nuh

Beyan kıldı âdemliğin diğer nebiler kimin
Duyurdu kılavuzluğun zamana Hazreti Nuh

Bunda ancak insanlara insan rehberlik eyler
Gelin dedi iman edin rahmana Hazreti Nuh

Putperestler Nuh'a servet peşindesin dediler
Sefir olduğun bildirdi Yezdan'a Hazreti Nuh

Bana verilen görevden bir menfaat beklemem
Deyüben ağ yüzün döndü divana Hazreti Nuh

Çabam dünya vü ahrette sizin mutluluğunuz
Sözleri ile başladı beyana Hazreti Nuh

Sinsi tuzaklar peşine düştü inanmayanlar
Sağlam durdu göğüs gerdi buhrana Hazreti Nuh

Vazgeç davandan dediler Nuh'u tehdit ettiler
Namerde değil el verdi merdana Hazreti Nuh

Seslendi sapmış kavmine Hak yola girin dedi
Girmediler nida saldı asmana Hazreti Nuh

Baskın yapıp zulmedince mümine putperestler
Islahı için tapşırdı sübhana Hazreti Nuh

Allah ceza verip kırk yıl yağmuru yağdırmadı
Bağ kurudu kıran girdi hayvana Hazreti Nuh

Can derdinden müminlerle uğraşamaz oldular
Çare için tekrar çıktı meydana Hazreti Nuh

Anları bir daha davet etti Allah yoluna
Dedi tövbeyle sığının gufrana Hazreti Nuh

İbadeti terk ettiniz putlara tapındınız
Dönün dedi kadim deme, devrana Hazreti Nuh

Allah'ın gazabı sizi perperişan eyledi
Dedi andandır düşmeniz efgana Hazreti Nuh

Daha büyük belalara kalmak istemezseniz
Yalvarın dedi Pâdşâh'a, Sultan'a Hazreti Nuh

İmana gelmek yerine iyice kudurdular
Hüküm'çün dua eyledi Hâkan'a Hazreti Nuh

Doğru yola davet ettim tam dokuz yüz elli yıl
Dedi guş veren olmadı fermana Hazreti Nuh

Büyüklük taslayanlara hüküm sen ver ey Rabbim
Müminleri salma dedi amana Hazreti Nuh

Duydu Nuh'un duasını Allah şöyle buyurdu
Maruz kalacak yeryüzü tufana Hazreti Nuh

Sana vahyedeceğimiz şekilde bir gemi yap
Rehber olacak Cebrail yapmana Hazreti Nuh

Nuh vü müminler başladı geminin yapımına
Marangozlukta erişti izana Hazreti Nuh

Putperestler bu duruma güldüler alay edüp
Lakin sahip olmadılar imkâna Hazreti Nuh

Günler aylar gelip geçti ol gemi tamamlandı
Müminler için tutundu gümana Hazreti Nuh

Gemi bitiminden sonra geldi tufan haberi
Kucak açtı kendisine uyana Hazreti Nuh

Müminler Bismillah ile biniverdi gemiye
Buyur etti yer gösterdi hırrâna Hazreti Nuh

* *Sait KÜÇÜK, Araştırmacı Yazar, Halk Ozanı, Gazeteci, Kağızman/Kars/TÜRKİYE, e-posta: gozlemgazetesi36@hotmail.com*

Emr ile bindiriverdi her hayvandan birer çift
Her canlıdan katmış oldu kervana Hazreti Nuh

Kara bulutlarla geldi tufanın nişanesi
Dönüp baktı kopan toza dumana Hazreti Nuh

İman etmeyen eşiyle oğluna çağrı yaptı
Diledi oğlu gafletten uyana Hazreti Nuh

Ey oğul gel bizimle ol kâfirle birlik olma
Dedi son kez büyüttüğü kızana Hazreti Nuh

Gök gürledi yağmur yağdı nehir coştu göl kalktı
Dedi işte bela geldi azana Hazreti Nuh

Kâfirleri bir bir yuttu fırtınalar dalgalar
Baktı ölümler savuran harmana Hazreti Nuh

Birçoğu dağlara çıktı fakat kurtulamadı
Döndü her taraf derya-yı ummana Hazreti Nuh

Kâfirlerde oğlu ile birlikte boğuldular
Başladı hamd ü senaya şükrana Hazreti Nuh

Tufan dindi su çekildi gemi dağa oturdu
Gördü ki kuruluk geldi her yana Hazreti Nuh

Onuncu muharrem günü sefineden indiler
Oruç tutup şükreyledi ol Hân'a Hazreti Nuh

Gemi yiyeceklerinden pişirdi aşureyi
Paylaştırdı afiyetle erkâna Hazreti Nuh

Tufandan sonra altmış yıl yaşayıp Hakk'a göçtü
Geçti ahret hayatında cinana Hazreti Nuh

İşinin başı Bismillah sonu Elhamdülillah
Olunca şekur sayıldı Cânân'a Hazreti Nuh

Ahir Nuh'un zürriyeti arzda bereketlendi
Asırlarca geldi yâda sühana Hazreti Nuh

Dem geldi girelim raha erelim girizgâha
Rahmet okunsun ol maha ahana Hazreti Nuh

Bil ki ol tufandan sonra Nuh ikinci Âdem'dir
Methiyle düştü hem bana hem sana Hazreti Nuh

Mezopotamya'nın şemsi insanlığın atası
Vesiledir doğan mümin sıbyâna Hazreti Nuh

Sapmışları doğru yola ileten bir Yalavaç
Adadı kendin kavmine ihsana Hazreti Nuh

Gofer ağacından kesip icat etti gemiyi
Bu babda öncülük yaptı irfana Hazreti Nuh

Nuh, Hûd, Müminun suresi anı dile getirdi
Peygamberlikle yazıldı Kuran'a Hazreti Nuh

Nuh ki Tufan Peygamberi kutsal kitapta yeri
Bu paye ile ulaştı unvana Hazreti Nuh

Aldığı her vahiy ile bildirdi Rabbin emrin
Düşürmedi müminleri sûzâna Hazreti Nuh

Azim-ûş-şânın varlığın dedi Rabb bilmezlere
Benzedi zifirde ziyâ-feşâna Hazreti Nuh

Şeş beyit tegazzül ile söze devam edelim
Hak yol için bu can hazır kurbana Hazreti Nuh

Min-el-evvel ile-l-âhir minnettarım Hallak'a
Kim şükretmez bu yapıyı kurana Hazreti Nuh

Yapı bâki değil fani evvel konanlar hani
Bir dem de gel geç diyecek rah bana Hazreti Nuh

Rah yokuşlu rah inişli rah aslına dönüşlü
Sürer bu dönüş tavandan tabana Hazreti Nuh

Tabanda var nice mezar mevta toz olup tozar
Herkes ettiğiyle çıkar mizana Hazreti Nuh

Gazabı da azabı da yaşar eğri olanlar
Dü cihanda ceza olmaz râstâna Hazreti Nuh

Fahri başlayınca geldim fahriye bölümüne
Hangi dil medîha dizmez hübana Hazreti Nuh

Aruz bilmem hece ile yazdım ben kasidemi
Nasip oldu bencileyin ozana Hazreti Nuh

İşbu türde ilk şiirim koşma diyen şairim
Nice söylense yaraşır elvana Hazreti Nuh

Bende kendimce üstadem yerindedir ifadem
Az çok bilgim var benzemem nâdâna Hazreti Nuh

Taçlandı Sadık Miskini olunca kaside-gû
Okunup ulaşsın eşe yârana Hazreti Nuh

Dua geldi dilistana söz döndü gülistana
Heft cennette hezâr olsun büstâna Hazreti Nuh

Adı ile sanı ile büyüdükçe büyüsün
Mevz'olsun nic'efsaneye, dâstâna Hazreti Nuh

AĞRI MOUNTAIN IN TURKISH LITERATURE AND NUH'S SHIP

Sebahattin YUM*

ABSTRACT

The Mount Ararat, which is the highest mountain of Turkey with a figure of 5,137 meters, has been a source of literary works since its existence.Sometimes it is a legend and at some point the truth is the focal point. This volcano, called Ağrı or Eğri Dağ, passes as Ararat in foreign sources.

They say that they have been named with different names since the Urartians, as Armenian Masis, Persian geographers, Kuh-i Noah in Persian, Cebelel-Haris in Arabian mountaineers, and Cebel-el Havayris in small Ararat mount. In the religious books, the name is passed by the Noah Tufan and it is stated that Ararat comes from the Noah's legend.

Most sources write that the ship of Noah was on Mount Ararat. However, recent studies have shown that the gem is not related to Ağrı Mountain. In this work, we will focus on how the Mountains of Agri and the ship of Noah work in the works in Turkish Literature, rather than the relations of Ararat and Noah's ship.

Key words: *Turkish Literature, Mount Ararat, Noah's Ark, Works.*

* *Sebahattin YUM, Researcher-Writter, Iğdır/TURKEY, e-mail: sebahattinyum@gmail.com*

TÜRK EDEBİYATINDA AĞRI DAĞI VE NUH'UN GEMİSİ

Sebahattin YUM*

TÜRK EDEBİYATINDA AĞRI DAĞI

Ağrı, edebiyata her şeyden önce adını veren Ağrı dağı ve çevrenin çarpıcı tabiat görünümleriyle yansır. Ağrı dağına edebiyat ürünlerinin pek çoğunda onun adına rastlamak mümkündür. Ağrı ile ilgili ilk efsane ta Adem ile Havva'dan başlar. Söylendiğine göre: 'Allah'ın yarattığı ilk insanlar olan Adem ile Havva, Cennetten kovulmadan önce Ağrı dağının kuzeyinde, Aras nehri kıyısında yaşamışlardır. Havva anamız yasak meyveyi koparıp yemeden Adem babamızla Ağrı dağı yöresindeki Cennet'te mutlu bir hayat sürüyorlarmış."Bu konuda başka bir rivayet de şöyledir: "Adem ile Havva, Cennet'te şeytanın sözü ile yasak meyveyi yiyip kovulduktan sonra, Ağrı dağının güneyindeki Ereni (İrem) bahçelerine inmişler, insan nesli buralarda çoğalıp yeryüzüne dağılmış."

Ağrı Dağı Türk edebiyatına günümüze kadar sürekli kaynak olmuştur.Bütün heybetiyle olduğu yerde devasa bir tablo,bir minyatür olan bu şanlı dağ hala birçok şair ve yazara ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.Eğer Türk klasiklerini, dünya klasiklerini yazan yazarlar Ağrı Dağı ile tanışsaydılar en büyük eserleri bu dağ üzerine yazılmış olacaktı. Ne mutlu o büyük şaire ki bu dağ ile tanıştı. Ve o en büyük eseri yazdı.Kimden mi bahsediyorum.Tabiki Yaşar Kemal'den. Onun o büyük eseri Olan Ağrı Dağı Efsanesi Türk edebiyatının en iyi eserleri arasında yer almaktadır. Bu eseri okurken farkına varacağınız birçok şeylerden biri kitabın her kelimesinde can alıcı bir şiirsellik var.

Ağrı Dağı Efsanesi romanı Küp Gölü tasvirinden sonra başlangıç durumu olarak ilk sayfalarda Ahmet'in kapısına gelip dayanan Çerkez eyerinden, keçesindeki ürkütücü damgasına kadar kır atı ve içeride hiçbir şeyden haberi olmadan kaval çalan Ahmet'i anlatır.[1]Eser aynı zamanda halk hikayesinin canlı özelliklerini barındırır.Mesela üçler kuralı.Üçler kuralı bu dağı anlatırken de karşımıza çıkar. Dağ töresi üç kez üst üste salıverildiği halde yine sığındığı eve geri gelen bir atı Hak yadigârı kabul ettiğinden, böylesi bir atı bir Paşa'nın bile olsa iade etmeyi Ahmet'e yasaklamıştır. Ahmet kellesini verir, üç kez kapısına gelen bir atı artık veremez.[2]

Ağrı Dağı'nın ululuğu birçok kişiyi ürkütür. Efsanesi farklı farklı anlatılır.Kimileri bu dağa korucu gözü ile bakarken kimileri de basit bir dağ olarak bakar.

"Paşa dedi ki arkasındaki ulu dağa, başındaki birkaç ipsize güvenmesin."[3]Mahmut Han, Ahmet'in şahsında bütün bir Ağrı Dağı halkını ve Ağrı Dağı'nı küçümsemiş olur. Mahmut Han Ağrı Dağı'nın heybetine kapılmaz.Basit bir dağ olarak görür.Ama Ahmet'in ölümünün de Ağrı Dağı tarafından olacağına inanır.Bir şekil geri dönülmesi zor Ağrı Dağı'na Ahmet'i gönderme planları yapar.Çünkü başka şekilde Ahmet'ten kurtulamayacağını bilir. Mahmut Han o güne kadar kimsenin yapamadığı bir görevi Ahmet'e şart koşar; ondan Ağrı Dağı'na çıktığını ispat etmek üzere dağın zirvesinde ateş yakmasını ister.[4]Ahmet, hiç kimsenin başaramadığını gerçekleştirir, dördüncü günde Ağrı Dağı'nın zirvesinde ateş yakmayı ve sağ salim geri gelmeyi başarır.Sağ salim gelen Ahmet Gülbahar'ı alır ve tekrar dağa doğru yola çıkar. Küp Gölü yakınlarında bir mağarada

* *Sebahattin YUM, Araştırmacı-Yazar, Iğdır/TÜRKİYE, e-posta: sebahattinyum@gmail.com*

dururlar. Fakat Ahmet durgunlaşmıştır. Bunu fark eden Gülbahar Ahmet'e durumu sorar. Ahmet Memo'dan bahseder. Gülbahar'a Memo'ya ne verdiğini sorar. Hiçbir şey vermediğini söyleyen Gülbahar durumu anlamıştır. Ertesi gün Ahmet kalkar ve yürümeye başlar. Gülbahar seslenir; ama işe yaramaz. Gülbahar Ahmet'i Küp gölünde yitirmiştir.Yaşar Kemal'in bu eseri hiç şüphesiz Türk edebiyatında Ağrı Dağı'ını bütün yönleriyle en iyi anlatan büyük bir şaheserdir.

Yine Yaşar Kemal'in "Bu Diyar Baştan Başa" adlı dört ciltlik eserinde Ağrı Dağı'nın eteğinde kurulu Ahuri köyü ile ilgili bilgi yer almaktadır.1971'de Cem Yayınevi tarafından yayımlanan bu eserde Ağrı Dağı ile ilgili yapılmış röportajlar yer almaktadır.Ağrı Dağı burada bütün yönleriyle anlatılmıştır. Ağrı Dağı bu sefer bir araştırma konusu olmuştur.

Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan Kerem İle Aslı hikayesinin bir bölümü de Ağrı Dağı eteğinde geçmektedir.Burada bulunan Keşişin Bahçesi, Eski Doğubayazıt'ın hemen altında, yeni Doğubayazıt'a ise yukarıdan bakan bir vaha görünümünde, yemyeşil büyük bir bahçedir. Asırlarca Anadolu'da dilden dile anlatılan "Kerem ile Aslı" hikâyesinin bu bahçede geçtiği söylenir. Söylenceye göre Kerem, Ağrı Dağı'nı aşarak buraya gelir ve Aslı ile burada buluşur. Keşişin Bahçesi'nin tarihi ise iddialara göre 16. Yüzyıl'a kadar uzanıyor.Ne yazıkki Doğubayazıt'taki Keşişin Bahçesi'ndeki ağaçlar mülk sahibi tarafından kesildi.SİT alanı olarak tescillenen bu bahçe ceviz ağacı dikileceğinden dolayı burada bulunan tüm ağaçlar kesildi. Edebiyatımızın en önemli halk hikayesinin bir parçası böylelikle yok edildi.

Mustafa Bilgili tarafından hazırlanan "Ağrı Dağı'na Yolculuk" adlı eserde de yine Ağrı Dağı ile ilgili birçok bilgi yer almaktadır.Bu kitabın arka kapak kısmında Ağrı Dağı ile ilgili yapılmış bazı yorumlar da yer almaktadır.Bu yorumlar:""Ve yerin bütün kaynakları yarılmış.Ve göğün bütün pencereleri açılmış.Ve kırk gün kırk gece...Ve Nuhun Gemisi yüzmüş, yüzmüş, gelmiş dağın tepesine konmuş...Kutsal Kitap

"O zaman geminin kapılarını açtım. Yaşayan ne varsa dışarı bıraktım.Ben kendim Tanrıya kurban adadım.Dağın zirvesine indim"Gılgamış Destanı"

Dünyanın anası olan muhteşem Masis Dağına asla çıkılmamalıdır.»Orta Çağ Doğması"

Hz. Nuh zamanından beri çıkılmayan Nuh'un dağına .fanilerin çıkıp zirveyi bularak, ulvi.kanunu bozmasının ulvi cezası vardır."Etşimiadsin Manastırı Patriği"

Ararat'ı görmek için günlerce Erivan'da bekleyen Rus Çarı Nikola bir sis ve bulut. Perdesi saklanan dağı göremez. Dağa küser, üzgün ve kırgın olarak St. Petersburg'a döner."A. Renz"

Bizim dağımız Ağrı, çıkılamaz!" Doğubeyazıdlı Bir Kürt[5]

Sadık Yemni tarafından kaleme alınan ve özgün bir roman olan "Ağrıyan" türünün az rastlanılan eserlerinden.Eser konu olarak: İnsanlık tarihi boyunca Ağrı Dağı'nda saklı duran muhteşem bir sistem, bir casus uydu tarafından keşfedilir. Dünya medyaları durumu 'Nuh'un Gemisi Bulundu, Ağrı Dağı'nda Bir UFO Kalıntısına Erişildi, Yabancı Zekâların Kadim İstilası' gibi kitlesel heyecan yaratmaya yönelik başlıklarla verir. Uluslararası bir teknik ekip bölgede araştırma yapmaya başlar. Bir şeyler ters gider ve dünya düzeni kökünden değişir. Belirli aralıklarla tüm dünya insanımsı ve tuhaf varlıkların istilasına uğrar. Bu küresel çaptaki akıl almaz yıkımı New York, Paris, Berlin ve İstanbul'da bütün açıklığıyla hissededilir.Sarp Sapmaz adlı kahramanımız rasgele seçilmiş beş kişiyle Ağrı'ya doğru yola çıkar. Sözüm ona Antalya'dan başlayan yolculuk boyunca akıl almaz

olaylarla karşılaşırlar. Dünyanın durumu da iyiden iyiye kötüleşmektedir. Eser bir bilim-kurgu olarak anlatılır.

Ahmet Muhip Dıranas'ın ünlü Ağrı şiiri güzide Ağrı Dağını anlatan şiirlerdendir. Ahmet Kabaklı bu şiirin tahlilini yaparken bu şiirden"Ağrı dağı karşısında, Ahmet Muhip Dıranas'ın hayranlık, tapınma, yılgınlık duygularını ve gamlı, neşeli, hasretli düşüncelerini anlatan bu uzun şiir parçası"diye bahseder. Gerçekten Ağrı Dağı sadece Ahmet Muhip Dıranas için değil gelip Ağrı Dağını gören herkes için bu duyguları oluşturur.Çünkü bu dağ bütün heybetiyle insanda farklı farklı duygulara neden olur.

Vardım eteğine secdeye kapandım;
Koşup bir koluna sımsıkı abandım.
Karlı başın yüce dedikleyin yüce,
Sükûn içindeki heybetin gönlümce.
Şifası mı ne ki ruha bu ilk yudum
Hayal arkasında boş çırpınışların.
Sonsuzluğa doğru kalkacak sihirli
Bir gemi gibisin göklerde demirli
Ve ben rıhtımında bekleyen tek yolcu[6]

Ünlü şair Bahaettin Karakoç'ta ünlü şiiri "Ağrı Dağı" şiirinde Ağrı Dağı'nın özüne aşık olur. Dr. Rıfat Araz, Bahaettin Karakoç'un şiiri için "Onun, serbest tarzda yazdığı şiirlerinin büyük bir bölümünde olduğu gibi, "Ağrı Dağı"1 şiirinde de günümüzün ekonomik, sosyal ve kültürel çalkantılarından kaçarak, geçmişin ihtişamına sığınışı, sonsuz ve sınırsız olan hakîki saadeti, mazinin eskimeyen "aşkında" ve "idealinde" araması, keza milleti millet yapan temel değerlerin neler olduğunu, mısralarına başarıyla taşıması, hep bahis konusu edilen bu sosyal ve kültürel çalkantılardan kaçış ile maziye olan derin hayranlığın tabiî bir sonucudur."diye bahseder.

CAN ona derim ki AĞRI' yı bile;
Tepeden tırnağa sevdâ kesile.
Gün ona derim ki, hep mutlu CUMA,
Ruh AĞRI' da uçan bir ışık hümâ.
Yanımda, canımda buldum AĞRI' yı.
Sonsuza bir köprü bildim AĞRI' yı.
Dedim: Ey kutlu dağ, artık elveda,
Cihansın, soylusun teksin dünyada!
Bir yanım sıla der, bir yanım AĞRI,
Gezinir içimde bir ince ağrı.
Gittiğim her yerde ben onu gördüm,
Yerle gök arası bir sırlı düğüm.

Son on iki mısrasını aldığımız Bu şiir, Bahaettin Karakoç' un Kahramanmaraş'ta çıkardığı aylık dergiden alınmıştır.(Dolunay, Sayı:5, Mayıs 1986, s.23-25.)

Ağrı Dağı genel olarak şiirde diğer türlere göre daha çok kullanılmıştır.Bu şiirin dile getirilmesi gereken duyguları daha çabuk ve eksiksiz getirdiği ile ilgili olabilir. Çünkü şiir eskiden beri söylenmesi,yazması daha çok kolay görülmüştür.Ağrı dağının roman ve hikaye gibi türlerde kısıtlı olarak işlendiği bir gerçek.Yaşar Kemal'in Ağrı Dağı Efsanesi bu kısıtlığı giderdiği söylenebilir.Ama bu türler için yetersizdir.

Ağrı Dağı'nı şiirlerinden işleyen diğer şair ve ozanlarımız şu şekilde sıralanabilir:

Çoban Ali,Ağrı Dağın Eteğinde (Cano)
Aşık Enver Gürkani,Ağrı Dağı
İsmail Malatya,Ağrı Dağı
Nusret Turan,Ağrı Dağı
Hüseyin Göndük -Ağrı Dağı Efsanesi Şiiri
Adil Durmaz- Ağrı Dağı Efsanesi Şiiri
Sami Çiftçi-Ağrı Dağı Efsanesi Şiiri
Numan Okuducu-Bir Ağrı Dağı Efsanesi Şiiri

TÜRK EDEBİYATINDA NUH'UN GEMİSİ

Andolsun, Biz Nuh'u kendi kavmine gönderdik, o da içlerinde elli yılı eksik olmak üzere bin sene yaşadı. Sonunda onlar zulmetmekte devam ederlerken tufan kendilerini yakalayıverdi. (Ankebut Suresi, 14)

Hemen her kültürde yer aldığını gördüğümüz Nuh Tufanı, Kuran'da anlatılan kıssalar arasında, üzerinde en çok durulanlardan biridir. Hz. Nuh'un gönderildiği kavmin uyarılara ve öğütlere kulak asmaması, gösterdikleri tepkiler ve olayın meydana gelişi birçok ayette detaylarıyla anlatılır. Hz. Nuh, Allah'ın ayetlerinden uzaklaşarak O'na ortaklar koşan kavmini, sadece Allah'a kulluk etmeleri ve sapkınlıklarından vazgeçmeleri konusunda uyarmak amacıyla gönderilmişti. Hz. Nuh, kavmine Allah'ın dinine uymaları konusunda defalarca öğüt verdiği ve onları Allah'ın azabına karşı birçok kez uyardığı halde, onlar Hz. Nuh'u yalanladılar ve şirk koşmaya devam ettiler. Müminun Suresi'nde, Nuh Kavmi'nde gelişen olaylar şöyle anlatılıyor: Andolsun, Biz Nuh'u kendi kavmine (elçi olarak) gönderdik. Böylece kavmine dedi ki: 'Ey Kavmim, Allah'a kulluk edin. O'nun dışında sizin başka ilahınız yoktur, yine de sakınmayacak mısınız?' Bunun üzerine, kavminden inkâra sapmış önde gelenler dediler ki: 'Bu, sizin benzeriniz olan bir beşerden başkası değildir. Size karşı üstünlük elde etmek istiyor. Eğer Allah (öne sürdüklerini) dilemiş olsaydı, muhakkak melekler indirirdi. Hem biz geçmiş atalarımızdan da bunu işitmiş değiliz.' O, kendisinde delilik bulunan bir adamdan başkası değildir, onu belli bir süre gözetleyin.Rabbim' dedi (Nuh). 'Beni yalanlamalarına karşılık, bana yardım et. (Mü'minun Suresi, 23-26) Ayetlerde anlatıldığı gibi, kavminin önde gelenleri Hz. Nuh'u, onlara karşı üstünlük elde etmeye çalışmak, yani kişisel çıkarlar aramak gibi basit bir suçlamayla karalamaya çalıştılar ve ona "deli" damgası vurmak istediler. Ve onu gözetlemeye, baskı altında tutmaya karar verdiler.Bunun üzerine Allah Hz. Nuh'a, inkar edip zulmedenlerin suda boğularak azaplandırılacağını ve iman edenlerin kurtarılacağını haber verdi. Sözü edilen azap vakti geldiğinde, yerden sular ve coşkun kaynaklar fışkırdı ve bunlar şiddetli yağmurlarla birleşerek dev boyutlu bir taşkına neden oldu. Allah, Hz. Nuh'a "onun içine her ikişer çift ile, içlerinden aleyhlerine söz geçmiş olanlar dışında olan aileni de alıp koy" (Mü'minun Suresi, 27) emrini verdi ve Hz. Nuh'un gemisine binmiş olanlar dışında -Hz. Nuh'un, yakındaki bir dağa sığınarak kurtulacağını sanan "oğlu" da dahil olmak üzere- tüm kavim suda boğuldu. Tufan sonucunda sular çekilip, ayetin ifadesiyle "iş bitiverince" de gemi, Kuran'da bildirildiğine göre, Cudi'ye-yani yüksekçe bir yere-oturdu. Yapılan arkeolojik, jeolojik ve tarihi çalışmalar olayın Kuran'da anlatıldığı şekilde meydana geldiğini göstermektedir. Eski çağlarda yaşamış birçok uygarlığa ait tabletlerde ve elde edilen birçok tarihi belgede, tufan olayı, kişi ve yer isimleri farklılık gösterse de, çok büyük benzerliklerle anlatılmış ve "sapkın bir kavmin başına gelenler" bir ibret kaynağı olarak çağdaşlarına sunulmuştur. Tufan olayı, Tevrat ve İncil'in dışında, Sümer, Asur-Babil kayıtlarında, Yunan efsanelerinde, Hindistan'da Satapatha, Brahmana ve Mahabharata destanlarında, İngiltere'nin Galler yöresinde anlatılan bazı efsanelerde, İskandinav Edna efsanelerinde, Litvanya efsanelerinde ve hatta Çin kaynaklı öykülerde birbirine çok benzer şekillerde anlatılır. Birbirinden ve Tufan bölgesinden hem coğrafi hem kültürel olarak bu kadar uzak kültürlerde, Tufan'la ilgili bu denli detaylı ve birbiriyle uyumlu bilgi nasıl yerleşmiş olabilir? Sorunun cevabı açıktır: Eski dönemlerde birbirleriyle ilişki kurmuş olmaları imkansız olan bu toplumların yazıtlarında aynı olaydan bahsedilmesi, aslında bu insanların bir ilahi kaynaktan bilgi aldıklarını gösteren açık bir kanıt durumundadır. Görünen odur ki, tarihin en büyük helak olaylarından biri olan Tufan, farklı uygarlıklara gönderilen birçok peygamberler tarafından ibret için anlatılmış ve bu şekilde Tufan'la ilgili bilgiler çeşitli kültürlere yerleşmiştir. Bununla birlikte, Tufan olayı ve Nuh Kıssası birçok kültür ve dini kaynaklarda anlatılmasına rağmen, kaynakların tahrif edilmesi veya

yanlış aktarma ve kasıtlar sebebiyle birçok değişikliğe uğramış, aslından uzaklaştırılmıştır. Yapılan araştırmalardan, temelde aynı olayı anlatan ancak aralarında birtakım farklılıklar da bulunan Tufan anlatımları içinde, eldeki bilimsel bulgulara uygun yegane anlatımın Kuran'daki olduğunu görüyoruz.[7]

Nuh Tufanı sadece Türk kaynaklarında değil birçok kaynaklarda yer almaktadır.Fakat yapılan araştırmalar ve kazı sonucunda çıkan bulgular Nuh Tufanın Ağrı Dağı ve Şırnak Cudi Dağı etrafında oluştuğu yönünde. Bilimsel çalışmalara bakarsak,Nuh Tufanın Cudi Dağı etrafında geliştiği gerçeği ile karşı karşıya gelmekteyiz. Bu bilgiler son yıllarda yapılan çalışmaların da bir sonucu.Şu da bir gerçek,tam olarak Nuh Tufanı şurada gerçekleşti, Nuh'un gemisi şu dağın başında da denilmiyor. İleriki dönemler de bu bilgiler muhakkak ki daha da netleşecek.

Nuh Tufanı ile ilgili bu bilgileri verdikten sonra Nuh Tufanın Türk edebiyatında nasıl işlendiği üzerinde duralım. Öncelikle şunu söylemek lazım. Biz bu çalışmamızda Nuh Tufanını ve Ağrı Dağını işleyen bütün eserleri inceleyemedik. Bu çalışma aslında biraz eksik kalmakta. Çünkü bu iki devasa kaynakta muhakkak kayıplara karışmış daha birçok eserde işlenmiştir.Şimdi Nuh Tufanı Türk edebiyatında nasıl işlenmiş bakalım. Türk edebiyatının oluşumundan günümüze kadar Nuh Tufanı sürekli işlenmiştir.Türk edebiyatında Klasik Dönem,Saray Edebiyatı, Yüksek Zümre Edebiyatı, Divan Edebiyatı diye adlandırılan dönemde önemli bir edebi eser olan divanlarda birçok edebiyatçı Nuh Tufanı'nı işlemiştir.Nuh Tufanı işlenen eserlerde ortak özellik olarak:Nuh Paygamber, ömrünün uzunluğu ve Nuh Tufanı sırasında yaşadıkları ile ele alınmıştır.Diğer bir özellik ise insan ömrünün sonsuz olmadığı her canlının mutlaka ölümü tadacağı üzeredir. Divan Edebiyatında Nuh'un Tufanını işleyen eserleri şöyle sıralayabiliriz:

Muhibbi Divanı,Nef'i Divanı,Neşati Divanı,Necati Beg Divanı,Şeyhülislam Yahya Divanı,Yunus Emre Divanı,Mesihi Divanı,-Rami Divanı,Hayali,Divanı,Nesimi Divanı,-Şeyh Galip Divanı,Na'ili Divanı.

Bu eserler kişilerin adları ile adlandırıldıkları için kaynak olarak araştırıldığında bu isimle bulmak mümkündür.Bu eserlerde de sadece bir bölümde veya bir şiirde değil tufan olayı ayrı ayrı birçok yerde işlenmiştir. Bunların yanında:

Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı, Haz: Dr İ. Halil Ersoylu,Türk Dil Kurumu Yay,Ankara,1989

Cevri / Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni Hüseyin Ayan, : Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 1981

Mevlana Hikayelerinden gelen bir rivayete göre Hz. Nuh (a.s.) zamanında sular kabardığında Nuh (a.s.)'un oğlu Kenan da gemiye binmekten kaçınmıştı. Nuh (a.s.) ona:

- Gel de gemiye gir, tufana gark olma, dedi.

- Hayır, dedi Kenan, ben yüzme öğrendim.

- Kendine gel, bugün yüzme bilenin eli ayağı işe yaramaz.

- O zaman ben de şu yüksek dağa çıkarım, o beni kurtarır.

- Aklını başına topla, dağ şimdi bir saman çöpü mesabesindedir. Allah, dostlarından başkasına aman vermez.

- Ben ne zaman senin öğüdünü dinledim ki şimdi sana uymamı istiyorsun?!

- Bugün naz günü değildir, Allah kimsenin nazını çekmez.

- Yıllardır bu sözleri söylüyorsun, şimdiye kadar kulağıma girmedi, şimdi mi girecek?! Artık büyüdüm, bilgi sahibiyim.

- Bir kerecik olsun öğüdümü tutsan ne olur?!

Nuh (a.s.) bu şekilde yumuşak nasihatlerde bulunuyor, oğlu Kenan da sert karşılıklar veriyordu. Ne Nuh (a.s.) öğüt vermekten usandı ne de Kenan'ın kulağına onun sözü girdi. Onlar böyle konuşup dururlarken yüksek bir dalga geldi, Kenan'ı kapıp götürdü. Nuh (a.s.):

- Ya Rabbi, dedi, bana mensup olanların tufandan kurtulacaklarını vaad etmiştin.

Allahu Teala bunun üzerine şöyle vahyetti:

- Ey Nuh, o senin ehlinden, yakınlarından değil.

- Ya Rabbi, diye niyaz etti Nuh (a.s.), senden başka kimsem yok. Sana teslim olan ağyar sayılmaz.

Allahu Teala da şöyle vahyetti:

- Ey Nuh, eğer istiyorsan bütün boğulanları yeniden dirilteyim. Senin hatırını bir Kenan için kırmam.

- Hayır Ya Rabbi, dedi Hz. Nuh, eğer beni de gark etsen yine hükmüne razıyım.

Yukarda verdiğimiz eserlerin yanında başka eserler de mutlaka vardır.Bazı eserlerin gün yüzüne çıkmaması,bazı eserlere de bizlerin ulaşmayışı bunlara neden olmaktadır.

Klasik edebiyatımızın dışında günümüz yazarları da Nuh Tufanı üzerinde durmuşlardı.Ünlü Kürt kökenli Türk romancı, senaryo ve öykü yazarı Yaşar Kemalde bunlardan biridir. Romanlarında Anadolu insanının gerçek dünyasını destansı boyutlara taşıyan, yaşanmş ve yaşanan gerçeği mitlerin, efsanelerin evreninde çoğaltan Yaşar Kemal, sadece bir romancı ve halkbilimci değil, gazetelerimizde modern röportaj yazarlığının da kurucusudur. Onun, her biri yayımladığı dönemde olay yaratan röportajlarında gerçek, hayat buldu ve okuyucuyu sarstı. Bu Diyar Baştanbaşa dörtlüsünün ilk kitabı Nuhun Gemisi acıtıcı gerçeği şiirsel bir güzellikle okura sunarken, gerçeğin acısıyla edebiyatın hazzı aynı anda hissedirir.

"Nuh Tufanı... Ve Nuh'un Gemisi... Dünya üzerinde geçmişten günümüze kadar, üstünde en çok durulan konulardan biri... Dinlerde ve eski halk inançlarının içinde anılardan hiç silinmemiş bir hikâye... Öyle bir hikâye ki, hiç unutulmayan... İzleri Ağrı Dağı'nda sürülen, hep aranılan ama bulunamayan bir gizem..."Nuh Tufanı hakkında diye bahseder Ergun Candan. Ruh ve Madde hakkında makaleler yazan yazar Nuh Tufanına farklı bir özellik katmaktadır. Ergun Candan "Nuh'un Gemileri" adlı eserinde Tufanla ilgili birçok özelliğe değinmektedir. Kitap altı bölümden oluşup Nuh Tufanı hakkında bilgi edinmek isteyenler için bir kaynaktır.Ayrıca kitabın isminde de anlayacağımız gibi bir tufan değil birçok tufan olayına da değinmişitir.

Mehmet Nalbant tarafından hazırlanan "Hz.Nuh Tufan Öyküsü" çocuklar için hazırlanmış masal şeklinde bir eserdir.Bu eser çocuklara Nuh Tufanı'nı masalımsı bir şekilde anlatmaktadır.Eser çocuklara Nuh'un gemisi hakkında bilgiler edinmek için hazırlanmış bir baş yapıttır, diyebiliriz.

Abdullah Yaşın tarafından hazırlanan "Cudi Dağı ve Nuh Tufanı" adlı eserde Nuh Tufanı'nın Ağrı Dağı başında değil de Cudi dağında olduğuna yönelik bir araştırma yapılmış.Eser bir araştırma kitabı.

Hüseyin E.Çoşkun tarafından kaleme alınan "Nuh'suz Tufan-Peygamberin Gözyaşları" kurgu itibariyle felsefeci, soylu ve zengin Abraham'ın Halk Kütüphanesinde kırmızı kapaklı kalın ciltli bir kitap bulmasıyla başlıyor. Kendisi bu kitap sayesinde ölümsüzlüğe kavuşacağı hayalleri kurarken olaylar onu çok aşan bir şekilde gelişiyor.Yazar okuru şaşkın-

Ağrı Dağı

lık luna parkında atlı karıncaya bindiriyor ve aranan hedefi ölümlüler için elle tutulur hâle getiriyor.Eser bir kurgu romanı olup hayret ettiren bir sonla da sona eriyor.

Ahmet Yılmaz Boyunağa'nın yazdığı "Tufan" adlı eserde yine çocuklar için hazırlanmış bilgilendirici bir yapıt.Eser çocuklar için akıcı ve okuyucuyu sıkmayacak bir dille hazırlanmış.

• Kur'an'a Göre Nuh'un Gemisi Bulunacak mı?

• Nuh Tufanı Bütün Dünyayı Kapladı mı?

• Nuh Tufanı Ne Zaman Oldu?

• Sümer'de Tufan Nasıl Anlatılıyordu?... gibi birçok soruya cevap bulacağınız Hamza Yardımcıoğlu tarafından hazırlanan "Nuh'un Küresi" adlı eser tam bir araştırma kitabı. Eser Nuh Tufanı ile ilgili merak edilen birçok soruya cevap vermektedir.

Sonuç olarak Türkiye'nin en büyük dağı olan Ağrı Dağı jeolojik konumu ve Büyük Tufandan sonra Nuh'un gemisine ev sahipliği yapması dolayısıyla efsanevi özelliği olan bir dağdır. Ağrı Dağı ve Nuh'un gemisi Türk Edebiyatı için zengin bir kaynaktır. Türk edebiyatının ilk oluşumundan bugüne kadar bu iki unsur sürekli işlenmiştir. Ağrı Dağı ve Nuh'un gemisi bundan sonraki edebi oluşuma kaynaklık etmeye devam edecektir.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Kemal, Yaşar, *Ağrıdağı Efsanesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.s.13

2 Kemal, Yaşar, *Ağrıdağı Efsanesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.s.116

3 Kemal, Yaşar, *Ağrıdağı Efsanesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.S18

4 Kemal, Yaşar, *Ağrıdağı Efsanesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.s.102

5 Mustafa Bilgili,*Ağrı Dağı'na Yolculuk*,Belge Yayınları,1997

6 Ahmet Kabaklı, Tercüman, 25 Temmuz 1976

7 (http://www.kavimlerinhelaki.com/nuhtufani.html)

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Araz,Dr. Rıfat,BAHAETTİN KARAKOÇ'UN AĞRI DAĞI ŞİİRİ ÜZERİNE "Kuş Ona Derim ki Ağrı' da Uça…"

Bilgili ,Mustafa,Ağrı Dağı'na Yolculuk,Belge Yayınları,1997

Kabaklı ,Ahmet, Tercüman, 25 Temmuz 1976

Kemal, Yaşar, Ağrıdağı Efsanesi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006

Kemal, Yaşar, Nuhun Gemisi Bu Diyar Baştanbaşa – 1,Yapı Kredi Yayınları

http://www.kavimlerinhelaki.com/nuhtufani.html

NEPOTISM IN THE MESSAGE OF PROPHET NOAH

Zeki TAN*

ABSTRACT

The Qur'an teaches us the parables of previous peoples. The Almighty Allah does not want these parables to be left in history but He wants that these parables to be moved to the future. As individuals and society, there are many exemplariness and lessons for us in these parables. These parables have functions of road map for us in the moral, social and economic fields and they will continue to guide us.

When the Qur'an mentions about the previous peoples and individuals, it does not aim to give historical information about them. The parables are narrated to construct a character and to support the message of the Prophet (pbuh).

Prophet Noah's parable is one of these parables. Prophet Noah's parable presents us that how different peoples can coexist? One of the visible points in the Prophet Noah's parable is that, for the salvation, it is not enough to be relatives of the Prophet (like his father, wife, son). Indeed, hereafter, each individual will be judged according to "values" s/he has created.

We are living in a diverse World. When we look at the World which we are living in with this perspective, we are going to overcome the problems. If we take the message of Prophet Noah from the depths of history to today, it will embellish and add values to our World.

Those who produce values are valuable themselves. Otherwise, being "relative" to someone does not make anyone valuable. Even, it does not matter being wife or son of a Prophet. Our races, families, tribes, sexes, religions, and sects can be different. The thing makes us valuable is that the values we are created.

Today, not only the people who have different languages, religions, races, and cultures, but also the members of same family became estranged to each other. It is like an outbreak of a virus in the society and we cannot overcome it. However, to side against someone different means to side against the nature because someone's language, culture, race are not earnings of him/her. To regard these features as faults and otherize people is not a humanly behavior.

The greatest achievement of the people of modern World will be keeping alive different faiths and cultures all together.

When we consider all of these together, one of the main problems which was created by modern man is that s/he cannot sustain coexistence with others. Moreover, they exemplify "human beings" as only creators on the earth who cannot endure their congenerics and same-kinds.

Divine revelation does not associate wife and son of Prophet Noah with Noah himself because the way of being valuable is not passing through being relative of a prophet or nepotism but adequacy and meritocracy.

Key words: *Prophet Noah, meritocracy, Nepotism difference, coexistence, Temple, Mission, Quran, Coming Together.*

---

* *Dr. Zeki TAN, Iğdır University, Faculty of Divinity, Iğdır/TURKEY, e-mail: zekitan64@windowslive.com*

HZ. NUH'UN MESAJINDA AKRABA KAYIRMACILIĞI

Zeki TAN*

Kur'an'ın büyük bir bölümünde geçmiş ümmetlere ait Peygamber kıssaları mevcuttur. Bu kıssalar hem fertlerin karakterini inşada hem de toplumların değişim ve dönüşümünde "yol haritası" işlevi görmektedir. Fertlerin karakterini inşada soyut hadiseler geçmişte de olsa yaşanmış kıssalar kadar etkili olmazlar. Bir de bir hakikatin yaşanır olmasını "modeller" üzerinden gösterilmesi daha etkili ve etkileyici olabilmektedir.

Kur'ân, evrensel misyonunu *"Sana da, daha önceki kitapları, hem tasdik edici, hem de onları denetleyici olarak bu kitabı, gerçeğin ta kendisi olarak indirdik..."* (Maide, 5/48; Ararat dağı için bkz. Tekvin, Tekvin, 8,4) şeklinde anlatır. Kur'an'ın ve diğer semavî kitapların aynı kaynaktan geldiği, temel mesajlarının aynı olduğu, dolayısıyla Kur'an'ın daha önce gelmiş olan ilâhî kitapların hepsini "tasdik" ettiği belirtilmektedir. Kur'an ile diğer kitaplar arasındaki fark, dilde, ilk hedef kitlede, çeşitli kültürleri ve asırları kucaklama hedefinde görülmektedir. Kur'ân taşıdığı mesaj itibariyle evrenseldir. Kur'ân'ın yapılan yorum ve tevilleri de evrensel şartlar dikkate alınarak yapılmalıdır. Bu Kur'ân'ı "modern çağa" uydurmak değil günün problemlerine Kur'ân'î çözümler üretmektir.

Kur'an'ın bir sıfatı olan *"musaddık"* (Âl-i İmran, 3/3) önceki kitaplarla ilgili olarak neyin gerçek, neyin gerçek dışı olduğuna şahitlik eden, onları koruyan, gözeten, denetleyen ve kontrol eden bir kitap olduğunu ifade eder. Kur'an onların öğretileri kaybolmasın, boşa gitmesin diye onları korur, Allah kelâmı olduklarına dair şahitlik eder, insanların yapmış olduğu katmalardan, te'vil ve tahriflerden onları arındırır; onları tasdik ve teyit eder. Kur'an'ın onaylama vasfında olduğu gibi koruyuculuğunu da önceki kitapların temel hükümlerine ahlâk ve inanç ilkelerine özgü kılmak mümkündür.[1]

Kur'ân bir başka ayetinde Peygamberlerin tebliğlerini ve kıssalarını zincirin halkaları gibi kopmaz bütün olarak anlatır: *"O, "Dini doğru anlayıp hükümlerini uygulayın ve o hususta tefrikaya düşmeyin" diye, din esasları olarak Nuh'a emrettiğini, hem sana vahyettiğimizi, keza İbrâhim'e, Mûsâ'ya, Îsâ'ya emrettiğimizi sizin için de din kıldı.*

Senin insanları dâvet ettiğin esaslar, müşriklere çok ağır gelmektedir. Halbuki Allah dilediği kullarını bu din için seçer ve gönülden Kendine yöneleni ona hidâyet eder." (Şûra, 42/13)

Yukarıdaki ayet bütün peygamberlerin sundukları mesajın temelde bir olduğu; zamanın derinliklerine kök salmış dinin bir olduğu gerçeği iyice pekiştiriliyor. Bu ayetleri okuyan Mü'min uzanıp giden yolda yürüyen önceki kuşaklara bakıyor. Birden peşpeşe yola koyulan insanlığın şu seçkin, şu saygın şahsiyetlerini; Hz. Nuh'u, İbrahim'i, Musa'yı, İsa'yı ve Hz. Muhammed (sas)"i görüyor. Bu seçkin insanların devamı olduğunu, onların izinden gittiğini düşünüyor. Çeşitli engeller ve dikenlerle dolu da olsa, bu yüzden birçok nimetten yoksun da kalsa daha bir coşku ile yolunu izliyor. Çünkü o, yüce Allah katında en saygın, en onurlu olan bir kafile ile yoldaşlık etmektedir. Bu kafile insanlık tarihi ile birlikte bütün evrende gelmiş geçmiş en büyük, en seçkin kafiledir. Aynı şekilde, Allah'ın değişmez dinine inanan ve O'nun kalıcı yasasına uyanlar arasında köklü bir barış vardır. Bunlar ayrılıkları ve farklılıkları bir

* *Dr. Zeki TAN, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Iğdır/TÜRKİYE, e-posta: zekitan64@windowslive.com*

kenara bırakırlar. Sağlam bir yakınlık bilincini taşırlar. Bu da beraberinde yardımlaşmayı, anlaşmayı, şimdiki zamanı geçmişe, geçmişi de şimdiki zamana bağlamayı ve topyekün Allah'ın belirlediği yolda yürümeyi getirir.

Yüce Allah'ın, dinden bir kural olarak Hz. Muhammed (sas)'e inanan Müslümanlara hayat düsturu olarak öngördüğü prensip, yüce Allah'ın Hz. Nuh'a, Hz. İbrahim'e, Hz. Musa'ya ve Hz. İsa (as)'e tavsiye ettiği bir prensibin aynısı olduğuna göre Hz. Musa'ya uyanlarla Hz. İsa'ya uyanlar niçin birbirleri ile savaşıyorlar? Hz. İsa'ya uyan değişik mezheplere bağlı kişiler kendi aralarında niçin savaşıyorlar? Hz. Musa'ya ve İsa'ya uyanlar neden Hz. Muhammed (sas)'e uyanlarla savaşıyorlar? İbrahim'in dinine bağlı olduklarını ileri sürenler niye Müslümanlarla savaşıyorlar? Niçin hepsi bir araya gelip kendilerine gönderilen son peygamberin kaldırdığı tek bayrağın altında toplanmıyorlar? Çünkü yüce Allah'ın yerine getirilmesini istediği bu direktif herkese yöneliktir: *"Allah'ın dinini hayata egemen kılın ve bu konuda görüş ayrılığına düşmeyin."* Allah'ın dinini bütün yönleriyle uygulayın, yükümlülüklerini yerine getirin, ondan sapmayın, onun ilkelerini çarpıtmayın. Yükselen bayrağın altında tek saf halinde durun. Bu, tek ve değişmez bir bayraktır. Bu bayrağı son dönemde Hz. Muhammed (sas)'e gelene kadar sırasıyla Hz. Nuh, İbrahim, Musa ve İsa (as) taşımıştır.[2]

Kur'ân Peygamberler arasında hiyerarşi gözetmez. Hepsinin getirdiği mesaja inanmamızı ister. *"Bir vakit, Biz peygamberlerden, kuvvetli bir söz almıştık: Senden, Nuh'tan, İbrâhim'den, Mûsâ'dan ve Meryem'in oğlu İsa'dan. Evet onlardan pek sağlam söz almıştık ki vakti gelince O, sadıklara sözlerine bağlılıklarını sorsun. Kâfirlere ise gayet acı bir azap hazırladı."* (Ahzab, 33/7-8) buyurur.

Bu, Nuh Peygamberden son Peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.s) kadar değişmeden yürürlükte kalan bir sözleşmedir. Bu, tek bir sözleşme, tek bir hayat sistemi ve tek bir emanettir. Her biri kendisinden öncekinden aldığı şekliyle kendisinden sonra gelene teslim etmiştir.

HZ. NUH VE EVRENSEL MESAJI

Kur'an-ı Kerim'de yer alan kıssalardan birisi de Hz. Nuh'un kıssasıdır. Kur'ân'da anlatılan Hz. Nuh'un kıssası kıyamete kadar sürecek bir hayatta tüm insanlığa "rehberlik" etmeye devam edecektir. Hz. Nuh'un kıssası yaşadığımız hayatın birçok karesi ile ilgili temel dinamikleri ihtiva etmektedir. Kur'ân kıssaları fert bağlamında kişiliğin inşasında toplumsal anlamda da değişim ve dönüşümlere rehberlik eder. Yoksa tarihte gelmiş-geçmiş olaylar silsilesi olarak görülmemelidir. Bu bağlamda Hz. Nuh'un eşi ve oğlunun Kur'ân'da zikredilmesi anlamlıdır.

a-Hz. Nuh'un Oğlu ve Değer Üretme

Kur'ân-ı Kerim'in indiği coğrafyada geçerli olan ilkeler daha çok kabile anlayışına dayalı idi. Kabileyi kabile büyüğü/lideri yönetirdi. Kabile lideri kabilesinin haklarını korur. Diğer kabileler ile antlaşmalar yapar, kabilenin yaşayacağı yeri seçerdi. Dışarıdan Mekke'ye gelen bir yabancı bir kabileye sığınmadan yaşama şansı olmazdı.

Kabileler hür ve kölelerden meydana gelirdi. Kureyş kabilesine mensup birisi ile diğer Araplar eşit değildi. Eşitlik ve üstünlük insanların "ürettiği değerler" ile ölçülmez, mensup olduğu "kabileye" göre düzenlenirdi.[3] (Çağatay,1989: 99-109)

Mekke döneminde nazil olan Hz. Nuh'un kıssasında nazara verilen hususlardan birisi de üstünlüğün kabileye mensubiyet ile olmadığıdır. İnsanların farklı kabileye mensup oluşları kendilerinin değil Allah'ın yaratması ve dilemesi olmaktadır. (Hucurat, 49/13) Bütün insanlar biyolojik olarak aynı kaynaktan gelmektedir. (Nisa, 4/1) İnsanların

Peygamber babası, (Tevbe, 9/114; Meryem, 19/41-49) oğlu, (Hud, 11/46) eşi, (Tahrim, 66/10) amcası, (Tebbet, 111/1-5) kızı[4] olması insana özel statü veya ayrıcalık kazandırmaz. Dünyada kazandırsa bile Ahirette kazandırmaz. Dünyadaki yüksek statü, (peygamber eşi) manevi boyutu yoksa Allah katında geçerli değildir.

Kur'ân'ın Hz. Nuh'un kıssasında dikkat çektiği hususlardan birisi de Peygamber oğlunun durumudur:

Nûh Rabbine yakardı ve "Rabbim" dedi, " o benim oğlumdu, ailemden biriydi!.. Bir kez daha anladım ki, senin sözün (herkesi kapsayan) gerçeğin ta kendisiymiş; ve en hakkaniyetli hüküm veren de Senmişsin!"

(Allah) "Ey Nuh! Kesinlikle o senin ailenden sayılmaz; dolayısıyla bu (bu tarz yaklaşım)! Doğru olmayan bir davranıştır; bundan böyle, iç yüzünü bilmediğin şeyi Benden isteme: Elbet Ben sana cahillerden olmamanı öğütlerim!" (Hud, 11/45-46) dedi. Ayette boğulan bir evlada karşı babanın yürek sızısı ve evlat duyarlılığının boyutunu görmek mümkündür. Fakat biyolojik olarak aynı aileden olmak kurtuluş için yeterli değildir. Ahiretteki beraberlik için aynı inancı paylaşmak gerekir.

Peygamber evladı olmak "kurtuluş" için yeterli ve geçerli akçe değildir. Kur'ân insanların ürettikleri ile değer kazanacaklarını şöyle ifade eder. *"İnsan, emek ve gayretinin neticesinden başka şey elde edemez. Bu gayretinin semeresi de ileride ortaya çıkacaktır. Emeğinin karşılığı kendisine tam tamına ödenecektir."* (Necm, 53/39-41) İnsanları başkalarının değil ancak kendi emekleri kendilerini kurtarabilir.

İnsanlar sahip oldukları kabile ve soy-soptan dolayı değerli veya değersiz olamazlar. Hakikat te kimsenin ipoteğinde değildir. Bu dünyada çalıştıktan sonra kimse kayırılmaz. *"Hepsine -bunlara da, ötekilere de- Rabbinin lütfundan ulaştırmaktayız; çünkü senin Rabbinin lütfu [insanların bir kısmıyla] sınırlı değildir."* (İsra, 17/20) Ayetine bakıldığında ahlaki ve evrensel ilkelere kim uyarsa başarıyı yakalar. İmtihan dünyasında hakikat kimsenin tekelinde ve ipoteğinde değildir.

Kur'ân özgür iradesiyle bireyi değerlerin kabul edicisi ve taşıyıcısı olarak gördüğü için, insanın ferdiyetini öne çıkarmaktadır. İnsanın tek yaratıldığını, tek öldüğünü, tek dirildiğini ve hesaba tek çekileceğini söylerken bu bireyselliğe vurgu yapılmaktadır.[5] Kur'ân *"İlk olarak sizi nasıl tek tek (fürâdâ) yarattıksa huzurumuza da tek tek geleceksiniz."* (En'âm, 6/9) "*İnsan huzurumuza tek başına (ferd) gelecektir*." (Meryem, 19/80, 95) buyururken insanı hayatta tek başına aktif rol almaya ve değer üretmeye zorlamaktadır. Başkasının ürettikleri değil kendi ürettikleri ile anlamlı hayat yaşamalıdır. Başkalarının ürettikleri ile ayakta kalanlar, yeşil fasulyenin sırığa dayandığı gibi sırık çekildiğinde yere serilip hayattan çekilebilirler.

b-Kendine Benzemeyenle Bir Arada Yaşama

Kur'an, insanların tek inançta olmaları için kimseye baskı ve dayatma yapmaz. "… *Eğer Allah dileseydi hepinizi tek bir topluluk yapardı; fakat size emanet ettikleriyle sizi sınamak için yapmadı: o halde hayırlarda birbirinizle yarışın! Topyekûn dönüşünüz Allah'adır; işte o zaman ihtilaf ettiğiniz şeyleri size bir bir haber verecektir"* (Maide, 6/48) buyurur. Bir başka ayette *"Ve de ki: "(Bu) hak, Rabbinizden [gelmiş]tir: Artık ona dileyen inansın, dileyen reddetsin…"* (Kehf, 18/29) buyurarak, inanç tercihinde insanlar özgür bırakılmışlardır. Kur'ân'da peygamber eşi olmasına rağmen farklı inanç tercihinde olanlardan birisi de Hz. Nuh'un eşidir. Kur'ân böyle bir panoramayı *"örnek"* olarak önümüze serer. Bu fotoğraftan ders alınmasını ister. Burada Peygamberin inancını tebliğ ederken baskı uygulamadığı görülmektedir.

İnsanların nebevi iklimde bulunmaları hakikate karşı duyarlı olacakları anlamına gelmiyor. Bir de eşinin Peygamber olması kimse için kurtuluş vesikası ve vesilesi değildir mesajı verilmektedir. Kendi emeği ile değer üretmeyenler başkasına ait değerlerle değerli olamazlar. Fertleri cinsiyeti ne olursa olsun sahip olduğu değerlerin üstünlüğü onu farklı ve üstün kılar.

Kur'ân bunu şöyle anlatır: *"Allah, kâfirlere Nûh'un karısı ile Lût'un karısını misal getirir. Her ikisi de iki iyi kulumuzun mahremi idiler. Ama inkâr tarafına giderek eşleri olan peygamberlere hıyanet ettiler, kocaları da Allah'tan gelen cezadan eşlerini asla kurtaramadılar. Onlara (ölürken veya kıyamet günü): "Haydi, cehenneme girenlerle beraber siz de girin!" denilir."* (Tahrim, 66/10)

Allah'ın mesajında övgüye değer bulduğu Peygamberi ile eşi arasındaki inanç farklılığının vurgulanması anlamlıdır. Bir kadının kendi ürettiği manevi değeri yoksa Peygamber bile olsa, eşinden dolayı değerli olması söz konusu olamaz. İnsanların arkadan gelen nesiller tarafından pozitif anlamda anılmaya değmesi ürettiği "sâlih amel" ile mümkündür. Salih amel üretmede cinsiyet ayrımı söz konusu değildir. Hz. Hatice'nin Peygamber (sas) ile evlenmeden önce başından iki evlilik geçmişti. Fakat hem ayakları üzerinde durma hem de Mekke şartlarında "dul" olmasına rağmen sahip olduğu karakter, ürettiği değerler sayesinde "matlub" (peşinden koşulan) olmuştur. Mekke ortamında kendini koruduğu için "Tahire" sıfatı verilmiştir.[6] Hz. Hatice'nin sahip olduğu "manevi değerden" dolayı Cenab-ı Hakk'ın Cebrail'e hem de kendisinin selamını söylemesini ve ona içinde hiçbir gürültünün çalışıp yorulmanın bulunmadığı oyulmuş inciden yapılma bir köşkün verileceğini müjdelemesini bildirmiştir.[7]

Tahrim 66/10-11. Ayetlerinde bir kadının kendi ayakları üzerinde durabilecek bir varlık olarak görülmesi, kurtuluşa ermesi veya hüsrana uğraması konusunun daima "kocasıyla" irtibatlı düşünülmemesi gerektiğine bir îma bulunduğunu söylemek mümkündür. Fakat bir insanın, kendi kimlik, kişilik ve değerlerini koruyabilmek için uygun çevreye ihtiyacı bulunduğuna; toplum, aile, kadın ve özellikle koca farklı hayat tarzına sahipse, farklılığa tahammül edemiyor ve baskı yapıyorsa böyle bir aile ortamının sağlıklı yürümesi zordur.[8] Aile ortamındaki dini ve kültürel farklılıklar krizlerin doğmasına sebep olabilir.

Tahrim Suresi Hz. Peygamberin bir hanımına verdiği bir sırrı konu teşkil etmektedir. Fakat ne o hanımın isminin açıklanmasına, ne de bu sözün ne olduğunun bildirilmesine bir sebep olmadığı için, Allah Teâla bunu bildirmemiş, böylece bir nevi aile sırlarını bilenlerin de onları yaymalarının doğru olmadığını hatırlatmıştır.[9] Yüce Allah Peygamber hanımlarına geçmiş kavimlere gönderilen Peygamber eşleri üzerinden sitemde ve uyarıda bulunmaktadır.[10] Peygamber eşi olmak "ayrıcalıklı" veya özel muameleye tabi tutulacağı anlamına gelmez.

Kur'ân, "iman edin" emri ile beraber "salih amel"[11] kavramını da zikreder. İman eden üretmeden tüketen değildir. Hatta ürettiğinin zekâtını imkânı olmayanlarla paylaşandır.[12] Doğal olan nesebi yakınlık manevi üstünlük anlamına gelmez.[13] Kur'ân Allah'ın *"iyilik yapan hiç kimsenin amelini zayi etmeyeceğini"* (Tevbe, 9/120) beyan eder. Hz. Peygamber *"Arab'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arab'a takva dışında bir üstünlüğünün olmayacağını"*[14] ifade ederken insanların kendi ürettikleri ile değer kazanacağını söyler. Peygamber (sas) *"Kişinin üstünlüğü dini, iyiliği aklı, kıymet ve övüncü de ahlakıdır."*[15] buyururken üstünlüğün parametrelerini vermektedir.

Peygamber hem aile hem de sosyal çevresine bireysel aksiyon ve amelleri olmadığı zaman ahirette ayrıcalık yapamaz. Şuara sûresinin 26/214 **"Önce en yakın akrabalarını uyar"** ayeti nazil olduktan sonra şöyle

hitap eder: "Ey Muhammed'in kızı Fâtıma, ey Abdülmuttalib'in kızı Safiyye, ey Abdülmuttalib oğulları, Allah'a karşı sizin için bir şeye mâlik değilim. Avam ve havâssı ile Kureyş'i çağırdı ve şöyle seslendi: Ey Kureyş topluluğu, kendinizi ateşten kurtarın. Ey Kâ'b oğulları, kendinizi ateşten kurtarın. Ey Abdimenâf topluluğu, kendinizi ateşten kurtarın. Ey Hâşim oğulları, kendinizi ateşten kurtarın. Ey Abdülmuttalib oğulları, kendinizi ateşten kurtarın. Şu kadar var ki, sizin için bir akrabalık hakkı vardır ve ben sıla-i rahimde bulunacağım..."[16]

Peygamberin şu beyanları İslâm'ın bir prensibini ortaya koymaktadır: Peygamber ve ailesi için hiç bir ayrıcalık yoktur. Hatta yükümlülükler önce onlardan başlamaktadır: Zekât diğer Müslümanlara düşerken, Peygamber ailesine haramdır. İlk kaldırılan faiz, Hz. Peygamberin amcası Abbas (r.a)'ınki olmuştur. Cahiliye devrinin ilk kaldırılan kan davası Abdulmuttalib'in oğlu Haris'in kan davasıdır.[17] Faraza suç işlemeleri halinde Peygamber hanımlarının cezası iki misli olarak belirlenmiştir.[18] Çünkü temel alınacak olan kanı bağı/nesep değil, "Sebep"tir. *"Sûra üflendiği zaman, o gün artık ne aralarındaki akraba tutkunluğu bir fayda verir, ne de kişi bir başkasının halini sormayı hatırından geçirir."*[19] buyurur.

c-Nesep Değil Ehliyet ve liyakatin Adresi; Meritokrasi

İnsanlar sahip oldukları sıfatlarla ve ürettikleri değerlerle kendini ifade etmelidir. Modern dönemde kullanılan kavramlardan birisi de meritokrasidir. Toplumda liyakat, adalet ve ehliyete dayalı bir sisteme meritokrasi deniyor. Meritokrasi yönetim erkinin, yetenek ve kişilerin bireysel üstünlüğüne yani liyakata dayandığı yönetim biçimidir. Bu yönetim şeklinde idare erki, üstün özellikleri olduğu düşünülen kişiler arasında paylaştırılmaktadır. Kayırma yoktur. Özellikle kamu yönetiminde daha bilgili ve yetenekli kişilerin seçilmesi ve yine hizmet içindeki ilerleme, yükselmelerinin bilgi başarı yetenek kıstaslarına göre yapılmasını amaçlar. Bu kelime Latince meritum ile Yunanca kratein kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Meritum; yeterli ve değer anlamına, kratostan üreyen krasi ise, güç, etki ve kuvvet anlamına gelmektedir. **Kelimeler birleşince ortaya çıkan kelime ise; toplumda değerlilerin, seçkinlerin güçlü ve etkili olmasını savunan bir görüşün adıdır.** Dolayısıyla, üst kademelerde zekâ, çalışkanlık ve diğer mesleki hünerleri bulunan kişilere yer verilmesi anlamına gelmektedir. Liyakat sistemi (Merit System), siyasal kayırmacılık sisteminin uygulamada olumsuz sonuçlar vermesi neticesinde ortaya çıkan bir sistemdir.[20]

Ayrıca sosyolog Melvin Tumin'in ifade ettiği üzere Meritokrasi, toplum içerisinde bireylerin yetenekleri ölçüsünde rol almaları durumudur.

İngiltere merkezli Meritocracy Party, 5 maddeden oluşan bir manifesto yayımlamıştır. Bu maddeler şu şekildedir:

1.Kayırmacılık yoktur: Ailenizin değil, sizin kim olduğunuz önemlidir.

2.Yandaşçılık yoktur: Başkalarının sizin için ne yapabildiği değil, sizin ne yapabildiğiniz önemlidir.

3.Ayrımcılık yoktur: Cinsiyet, ırk, din, yaş, geçmiş önemsizdir. Yetenek her şeydir.

4.Eşit imkânlar: Herkesle aynı noktadan başlar ve yeteneklerinizin sizi götürdüğü yere gidersiniz.

5.Tatminkâr erdemler: En başarılı insanlar, en yüksek tatmine erişirler.[21]

Singapurlu Müslüman Kishor Mahbubani'nin Asya mucizesini anlatırken meritokrasiye atıfta bulunarak temel ilkelere vurgu yapar. Bunlar: 7 ilkedir: Serbest piyasa eko-

nomisi, bilim ve teknoloji, meritokrasi, yani liyakat sistemi, pragmatizm, barış kültürü ya da ılımlılık, hukukun üstünlüğü, eğitim.[22]

SONUÇ

Kur'ân geçmişte yaşayan kıssalarla bizi buluşturmaktadır. Yüce Allah bu kıssaların geçmişte kalmasını istemez. Tarihten/geçmişten geleceğe taşınmasını ister. Bizim bu kıssalarda almamız gereken ibretler ve dersler var. Bunlar ahlaki, içtimai, iktisadi, sosyal alanlarda bize yol haritası işlevi görür, görmeye devam edecektir.

Kur'ân geçmiş kavimleri ve fertleri anlatırken tarihi bilgi vermek maksadı ile yapmaz. Kıssalar hem karakter inşası hem de Peygamber (sas)'in mesajını desteklemek üzere anlatır.

Bu kıssalardan birisi de Hz. Nuh'un kıssasıdır. Hz. Nuh'un kıssası birbirine benzemeyen insanların bir arada nasıl yaşayacaklarının parametrelerini bize vermektedir. Hz. Nuh'un kıssasından görünür olan hususlardan birisi de Peygamberin yakını; babası, eşi, oğlu olmak kurtuluş için yeter değildir. Esasen her ferdin ürettiği "değerlerle" ahirette hesaba çekileceğidir.

Değer üretenlerin kendileri değerli olurlar. Yoksa başkalarına olan "yakınlık" kimseyi değerli kılmaz. Peygamber eşi veya oğlu bile olsa fark etmez. Irkımız, babamız, cinsiyetimiz, dinimiz, mezhebimiz, farklı olabilir. Bizi değerli kılacak olan ürettiklerimizdir.

2015 Nobel Kimya Ödülü'nü "DNA onarımı" hakkındaki bilimsel çalışmasıyla Prof. Dr. Aziz Sancar kazandı. Batı dünyası Sancar'ın ürettiği "bilgiye" odaklanırken doğu toplumları hangi "ırka" mensup olduğunu tartıştı. Doğu toplumları yapılan işin "kalitesinden" ziyade, işi yapanın; kimliği, cinsiyeti, mezhebi, dini üzerinden tartışma yapar. Futbol oynayan oyuncunun "oyununa" değil de "ırkına" bakıldığı gibi...

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, haz. heyet, Ankara, 2003, II, 229.

2 Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'ân,* Beyrut, 1980, V, 3147.

3 Çağatay Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 99-109.

4 Buhârî, "Enbiyâ" 54, "Megâzî" 53, "Hudûd" 11, 12; Müslim, "Hudûd" 8, 9; Ebû Dâvûd, "Hudûd" 4; Tirmizî, "Hudûd" 6; Nesâî, "Sârik" 6; İbni Mâce, "Hudûd" 6.

5 Düzgün, Şaban Ali, *"Değer Temelli Kişilik/Şahsiyet İnşası",* Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzeni, DİBYayınları, Ank. 2015, s. 23.

6 Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi,* trc. Salih Tuğ, İst. 1980, I, 61-70, 180-181; Kandemir, Yaşar, *DİA,* "Hatice", XVI, 465-466.

7 Buhari, Umre 11, Enbiya 45; Nikâh 108; Edep 23; Tevhid 32; Müslim, Fezailu's-Sahabe, 69, 71-78.

8 *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,* haz. heyet, DİB Yayınları, Ankara, 2003, V, 337.

9 Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensâri, *el-Câmi' li Ahkami'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut, th, XVIII, 202-203.

10 Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, Carullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Te'vilve 'Uyûni'l-Akâvil fi Vucûhi't-Te'vil,* Daru'l-Ma'rife, Beyrut, th, IV, 131; Râzî, Fahruddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb),* Beyrut, 1982, XXX, 49-50.

11 Bakara, 2/25, 277; Âl-i İmran, 3/57; Nisa, 4/57, 122; Maide, 5/9, 93;A'raf, 7/42.

12 Bakara, 2/42, 83; Nisa, 4/77; Maide, 5/55; Tevbe, 9/511, 18; Meryem, 19/55; Hac, 22/41.

13 Hz. Peygamber (sas) "Ameli kendisini geride bırakan kimseyi, nesebi ileri götüremez." Buyurur. Ebu Davud, İlim 1; Tirmizi, Kur'ân 1; İbn Mâce, Mukaddime 17; Dârimî, Mukaddime 32; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 252, 407.

14 Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 411

15 Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 365

16 Buhari, Tefsir 26; Müslim, Eyman 351.

17 Ebu Davud, Buyu' 5.

18 Ahzab, 33/30.

19 Mu'minun, 23/101.

20 http://tr.wikipedia.org/wiki/Meritokrasi: Erişim Tarihi: 06.06.2015.

21 http://armageddonconspiracy.co.uk/The-Meritocracy-Party%282543605%29.htm Erişim Tarihi: 06.06.2015.

22 http://sosyal.hurriyet.com.tr/yazar/taha-akyol_329/hukuku-unutmak_29209737 Erişim Tarihi: 06.06.2015.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut, th.

Buhâri, Ebu Abdillah Muhammed b. İbrahim, *Sahihu'l-Buhâri*, Mısır, 1212.

Bedir, Ahmet, *Tevhidin Yurdu Kur'ân-ı Kerim Atlası*, Kaynak Yayınları, İst. 2009.

Düzgün, Şaban Ali, *"Değer Temelli Kişilik/Şahsiyet İnşası",* Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzeni, DİBYayınları, Ank. 2015.

Ebu Davud, Süleyman İbnu'l-Eş'âs, *es-Sünen*, Beyrut 1980.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi,* trc. Salih Tuğ, İst. 1980.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Meritokrasi: Erişim Tarihi: 06.06.2015.

http://armageddonconspiracy.co.uk/The-Meritocracy-Party%2825:Erişim Tarihi: 06.06.2015.

http://sosyal.hurriyet.com.tr/yazar/taha-akyol_329/hukuku-Erişim Tarihi: 06.06.2015.

İbn Mace, Ebu Abdillah Muhammed, *es-Sünen,* thk. M. Fuad Abdulbâki, Mısır, 1985.

İsfahânî Râgıb Ebu'l-Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân,* İstanbul 1986.

Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989.

Güneş, Hüseyin, *İslam Tarihi kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı, İlahiyat Yayınları, Ank. 2014.*

Harman, Ömer Faruk, "Nuh" *DİA,* XXXIII, 225-226.

Kandemir, Yaşar, *DİA,* "Hatice", XVI, 465-466.

Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensâri, el-Câmi' li Ahkami'l-Kur'ân, Daru'l-Fikr, Beyrut.

Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'ân,* Beyrut, 1980.

Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, haz. heyet, Ankara, 2003.

Malik, b. Enes, *el-Muvatta*, thk. M. Fuad Abdulbâki, Mısır, 1985.

Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri, *Sahihu Muslim*, İstanbul 1985.

Nesâi, Ebu Abdirrahman b. Şuayb, *es-Sünen*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde, Beyrut, 1992.

Râzî, Fahruddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb),* Beyrut.

Sa'lebi, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed, *'Ara'isü'l-Mecalis*, Beyrut 1985.

Tan, Zeki, *"Evler Mübarek Mekânlar Olmalıdır",* Hakses Dergisi, Yıl: 2000, Sayı: 422, s.134-135.

Tirmizi, Ebu 'İsa Muhammed b. 'İsa, *el-Camiu's-Sahih*, thk. A. Muhammed Şakir, Mısır, 1985.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, Carullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Te'vilve 'Uyûni'l-Akâvil fi Vucûhi't-Te'vil,* Daru'l-Ma'rife, Beyrut, th.

EFFECTS OF TOURISM RECEIPTS IN TURKEY ON THE ECONOMIC GROWTH: A TIME SERIES ANALYSIS WITH STRUCTURAL BREAKS (1980-2016)

Kerem KARABULUT*
Ömer YALÇINKAYA**

ABSTRACT

In the most general sense, tourism that is defined as the trips to a country for resting, having fun, sightseeing and recognizing and the whole of the works performed regarding economic and socio-cultural for generating income by attracting tourists is in the international services part of the current account of the balance of payments.

From this aspect, besides being an invisible export item, tourism ensures the required inflow of foreign currency for the finance of fixed capital investments and it also plays a significant role to expand the production capacity, provide the economic growth and increase the development level by stimulating the sub-sectors of the economy by direct and indirect effects.

Moreover, in the literature, the theoretical bases of the effects of tourism on the economic growth are discussed within the scope of Tourism-Led Growth Hypothesis. This Tourism-Led Growth Hypothesis is explained by building on the Export-Led Growth Hypothesis assumes that the economic growth can be provided by not only the physical and human capital accumulation but also expanding the export capacity at the same time.

From this point of view, this paper econometrically reviews the effects of the tourism receipts in the economy of Turkey on the economic growth within the time series analysis considers the structural breakages for 1980-2016 when the liberal economic policies were followed.

Turkey is one of the countries generate maximum tourism income and one of the crucial destination centers in the world. In this respect, this paper also aims to empirically evaluate whether the tourism receipts have an effect on Turkish economy as predicted in the theoretical literature

The models that are established with physical-human capital accumulation and nominal exchange rate variables to analyze the effects of the tourism receipts on the economic growth are predicted at four principal stages consider the effects of the structural breakages occur in series during the investigation period.

In this context, since the steady state of the variables in time series analyses intimately concern the methodology used in the model the steady state of the variables firstly reviewed

* *Prof. Kerem KARABULUT, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Ağrı/TURKEY, e-mail: kkarabulut@agri.edu.tr*

** *Dr. Ömer YALÇINKAYA, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Ağrı/TURKEY, e-mail: omeryalcinkaya84@hotmail.com*

by unit root tests which consider (Narayan and Popp) and don't consider (Augmented Dickey-Fuller, Phillips-Perron) the structural breakages.

In the second stage, the possible long termed relations between the variables in the model that has variables at the same level and steady at the first differences are examined the cointegration tests that consider (Hatemi-J) and don't consider (Johansen) the structural breakages. About the third stage, the coefficients of the cointegration relationship are estimated by FMOLS (Full Modified Ordinary Least Square) model to specify the direction and size of the long-termed connections between the variables in the model that is accepted as the cointegrated.

Finally, in the fourth and the last stage, the direction of the causality relations between the variables that are accepted as cointegrated in the long term is reviewed by Hatemi-J Asymmetric Causality test.

In this survey, it is possible to summarize the Turkey economy's models' results in accordance with the theoretical, empirical literature within the context of Tourism-Led Growth Hypothesis as a whole as follows. It is found in this sense that the effects of the tourism receipts in Turkish economy on the economic growth are positive and statistically different as of the investigation period. In addition to this, a positive and bidirectional causality relation is confirmed between the tourism receipts in Turkey economy and the economic growth.

These conclusions point out that the tourism receipts have the remarkable effect on the economic growth performance of Turkish economy as are beside the physical-human capital accumulation during the examination time. This is because the policymakers in the economy of Turkey should plan and apply supply-demand direction tourism policies to keep and strengthen the connections between the tourism receipts and the economic growth.

Key words: *Economic Growth, Tourism Receipts, Turkish Economy, Time Series Analysis with Structural Breaks.*

TÜRKİYEDE TURİZM GELİRLERİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: YAPISAL KIRILMALI BİR ZAMAN SERİSİ ANALİZİ (1980-2016)

Kerem KARABULUT*
Ömer YALÇINKAYA**

GİRİŞ

En genel ifadesiyle, bir ülkeye dinlenmek, eğlenmek, görmek ve tanımak gibi amaçlarla yapılan turistik geziler ile turist çekerek gelir elde etmek için iktisadi ve sosyo-kültürel açıdan yapılan çalışmaların bütünü olarak tanımlanan turizm, ödemeler bilançosu cari işlemler hesabının uluslararası hizmetler kısmında bulunmaktadır (İTO, 2007: 13). Bu yönüyle turizm, görünmeyen bir ihracat kalemi olup, sabit sermaye yatırımlarının finansmanı için gerekli döviz girişini sağlamakta, doğrudan ve dolaylı etkilerle ekonominin alt sektörlerini uyararak üretim kapasitesini genişletmekte ve ekonomik büyümenin sağlanması ile kalkınma düzeyinin artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Yamak vd., 2012: 206).

Turizmin ekonomik büyüme ve kalkınma düzeyi üzerindeki söz konusu etkileri ise turizm hareketleri sonucunda sektörde ortaya çıkan harcama-gelir akımının yarattığı çarpan mekanizmasının işlemesiyle gerçekleşmektedir (Bahar ve Kozak, 2013: 6). Nitekim turizm bir tüketim faaliyeti olduğundan turistlerin yaptıkları tüketim harcamaları sonucunda artan turizm talebini karşılamak üzere yapılan yatırım harcamaları, gerek turizm sektöründeki gerekse turizmi besleyen diğer sektörlerdeki üretim faktörleri sahiplerinin gelirlerini oluşturmaktadır. Turistik tüketim harcamalarının yarattığı doğrudan gelir etkilerinin yanında, bu harcamaları gelir olarak elde eden iktisadi birimlerin üretim ve tüketim amacıyla yaptıkları harcamalar ise ülke ekonomisi içerisinde devrederek çarpan mekanizmasını işletmekte ve dolaylı yollardan yeni gelirlerin yaratılmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, ülke ekonomilerinde turistler tarafından yapılan turizm harcamaları öncelikle kendi büyüklüğü kadar bir gelir etkisi meydana getirmekte daha sonra ise oluşan bu gelirin bir kısmı ülke ekonomisi içerisinde yatırım, tasarruf, harcama, vergi vb. gibi çeşitli şekillerde devrederek, dolaylı yollardan yeni gelirlerin yaratılmasına neden olmaktadır (İTO, 2007:102). Böylece, turizm hareketleri sonucunda turizm sektöründe ortaya çıkan harcama-gelir akımı, ülke ekonomilerinde çarpan etkisi nedeniyle başlangıçta yapılan turizm harcamalarına kıyasla çok daha geniş kapsamlı gelir etkileri oluşturmakta ve ekonomik büyümenin sağlanması ile kalkınma düzeyinin arttırılmasına olanak sağlamaktadır (Çeken, 2016: 130-31). Bu noktadan hareketle çalışmada, dışa açılma politikalarıyla birlikte 1980'li yıllardan itibaren turizm sektörünün giderek daha fazla önem kazandığı Türkiye ekonomisinde, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu yönüyle çalışmada, Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri 1980-2016 dönemi için yapısal kırılmaları dikkate alan yeni nesil zaman serisi analizi kapsamında

* *Prof. Dr. Kerem KARABULUT, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İİBF/İktisat Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: kkarabulut@agri.edu.tr*
** *Dr. Ömer YALÇINKAYA, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İİBF/İktisat Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: omeryalcinkaya84@hotmail.com*

ekonometrik olarak araştırılmaktadır. Bu kapsamda, çalışmada 1980-2016 döneminde iktisat politikalarının ve dolayısıyla turizm sektörünün giderek daha fazla liberalleştiği Türkiye ekonomisinde, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ampirik açıdan değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen ampirik literatür ana hatlarıyla özetlenmekte ve çalışmanın literatürdeki konumu belirtilmektedir. Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan veri seti tanıtılmakta ve Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ekonometrik olarak incelenmektedir. Çalışma genel değerlendirmelerin bulunduğu ve politika çıkarımlarının sunulduğu dördüncü bölümle tamamlanmaktadır.

AMPİRİK LİTERATÜR

İlgili literatür incelendiğinde, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştıran ampirik çalışmaların, dünya genelinde turizm sektörünün ekonomik açıdan önem kazanmasıyla birlikte 1990'lardan itibaren gelişim gösterdiği ve 2000'li yıllardan itibaren yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bununla birlikte, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştıran ampirik çalışmaların, 2000'li yıllara kadar teorik bir temele dayandırılmadan ve Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) çalışmalarının ardından ise Turizme Dayalı Büyüme Hipotezine (Tourism-Led Growth Hypothesis) dayandırılarak ele alındığı görülmektedir. Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi, ekonomik büyümenin sadece fiziki ve beşeri sermaye birikimiyle değil aynı zamanda ihracat kapasitesinin genişletilmesiyle de sağlanabileceğini varsayan İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi (Export-Led Growth Hypothesis) kapsamında açıklanmaktadır (Brida vd., 2015: 646-647). Keynesyen talep yönlü ve Neo-Klasik arz yönlü ekonomik büyüme teorilerine dayandırılan İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinde, ihracat gelirlerinin uzun dönemde ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri olduğu belirtilirken, Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinde ise turizm gelirlerinin uzun dönemde ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden biri olduğu kabul edilmektedir (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002: 877-884).

İlgili literatürde, Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi kapsamında turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkelerde/ülke gruplarında zaman serisi veya panel veri analizini kullanarak araştıran ampirik çalışmalarda, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin (yönünün ve büyüklüğünün) farklı nitelikteki tahmincilerle uzun dönemli ilişkiler ve nedensellik boyutunda incelendiği görülmektedir. Bu bağlamda, çeşitli ülkeler/ülke grupları üzerinde zaman serisi/panel veri analizi kapsamındaki farklı nitelikteki tahmincilerin kullanılmasıyla yapılan ampirik çalışmalarda, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönemli etkilerinin genellikle pozitif yönlü ve istatistiki olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. (Modeste (1995), Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002-İspanya), Kasman ve Kasman (2004-Türkiye), Gökovalı ve Bahar (2006), Brida vd., (2008-Meksika), Jimenez (2008), Chen ve Chiou-Wei (2009), Bahar ve Bozkurt (2010), Arslantürk ve Atan (2012-Türkiye), Srinivasan vd., (2012-Sri Lanka), Çoban ve Özcan (2013-Türkiye), Shahbaz vd., (2015-Malezya), Hüseyni vd., (2017-Türkiye)). Bununla beraber, aynı kapsamda yürütülen çalışmaların çok sınırlı bir bölümde ise turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemli etkilerinin, pozitif yönlü fakat istatistiki açıdan anlamlı olmadığı veya turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı bulgulanmaktadır. (Figini ve Vici (2007), Öztürk ve Acaravcı (2009-Türkiye)).

Diğer taraftan, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini nedensellik boyutuyla ve farklı nitelikteki nedensellik testleriyle inceleyen yukarıdaki çalışmaların bir bölümünde ve aynı kapsamdaki diğer çalışmalarda, değişkenler arasında tek yönlü veya çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu ya da herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu kapsamdaki çalışmaların büyük bir bölümünde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru işleyen tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenirken (Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002-İspanya), Kasman ve Kasman (2004-Türkiye), Gündüz ve Hatemi-J (2005-Türkiye), Özdemir ve Öksüzler (2006-Türkiye), Belloumi (2010-Tunus), Dritsakis (2004-Yunanistan), Akinboade ve Braimoh (2010-Güney Afrika), Kreishan (2011-Ürdün), Dritsakis (2012), Ridderstaat ve Croes (2012-Aruba), Özcan (2015-Türkiye), Brida vd., (2015), Hüseyni vd., (2017-Türkiye)) bazılarında ise tek yönlü nedensellik ilişkisinin ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru olduğu tespit edilmektedir. (Oh (2005-Güney Kore), Kızılgöl ve Erbaykal (2008-Türkiye), Payne ve Mervan (2010-Hırvatistan), Kara vd., (2012-Türkiye), Balıkçıoğlu ve Oktay (2015-Türkiye)). Bununla birlikte, bu kapsamdaki çalışmaların önemli bir bölümünde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenirken (Ongan ve Demiröz (2005-Türkiye), Bahar (2006-Türkiye), Kim vd., (2006-Tayvan), Samimi vd. (2011), Çağlayan vd., (2012), Çoban ve Özcan (2013-Türkiye), Koyuncu (2015-Türkiye), Shahbaz vd., (2015-Malezya), Ahad (2016-Pakistan)) sınırlı sayıdaki bazı çalışmalarda ise turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. (Yavuz (2006-Türkiye), Öztürk ve Acaravcı (2009-Türkiye), Hepaktan ve Çınar (2010-Türkiye), Arslantürk vd., (2011-Türkiye), Dücan vd., (2015)).

Literatürdeki çalışmalar bir bütün olarak incelendiğinde, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi kapsamında konu edinen ampirik çalışmaların büyük bir bölümünün, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler üzerinde ve ağırlıklı olarak zaman serisi analizi metodolojisi kullanılarak yürütüldüğü izlenmektedir. Bununla birlikte, söz konusu çalışmalar sonuçları özelinde değerlendirildiğinde, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri, uzun dönemli ilişkiler ve nedensellik boyutunda inceleyen ampirik çalışmalarda genellikle Turizme Dayalı Büyüme Hipotezini destekler nitelikteki sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Ancak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri, uzun dönemli ilişkiler ve nedensellik boyutunda inceleyen ve özellikle Türkiye üzerine yürütülen ampirik çalışmaların sınırlıda olsa bir bölümünde Turizme Dayalı Büyüme Hipotezini destekleyici nitelikteki sonuçlara ulaşılamadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine yönelik elde edilen sonuçların, çalışmalarda kapsanan ülkelerin ekonomik açıdan ve turizm sektörlerinin gelişmişlik düzeylerindeki, çalışmaların örneklem dönemlerindeki ve ekonometrik metodolojilerindeki farklılıklara göre değişme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Benzer durumun, Türkiye ekonomisi üzerine yapılan çalışmalarda çok daha belirgin bir hale geldiği görülmektedir. Bu çalışmada ise literatür taramasının ardından, Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, diğer bir deyişle Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin geçerliliği 1980-2016 dönemi için yapısal kırılmaları dikkate alan yeni nesil zaman serisi analizi kapsamında ekonometrik olarak araştırılmaktadır. Bu yönüyle, 1980-2016 döneminde iktisat politikalarının ve dolayısıyla turizm sektörünün giderek daha fazla liberalleştiği Türkiye ekonomisi üzerinde yürütülen çalışmanın

bulgularının, bu konudaki ampirik literatürün gelişimine kapsanan dönemler ve kullanılan ekonometrik yöntemler itibariyle katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

ARAŞTIRMANIN VERİLERİ, METODOLOJİSİ VE BULGULARI

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri 1980-2016 dönemi için yapısal kırılmaları dikkate alan yeni nesil zaman serisi analizi kapsamında ekonometrik olarak incelenmektedir. Bu yönüyle, çalışmada 1980-2016 döneminde iktisat ve dolayısıyla turizm politikalarının giderek daha fazla liberalleştiği Türkiye ekonomisinde, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin dönemsel açıdan karşılaştırmalı bir bakış açısıyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada, Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme (Kişi Başına Düşen Reel Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla-GSYİH) üzerindeki dönemsel etkilerini incelemek üzere tahmin edilecek modellerde kullanılan değişkenler ve kaynakları Tablo 1'de açıklanmaktadır:[1]

Çalışmada Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki dönemsel etkilerini incelemek üzere fiziki-beşeri sermaye birikimi ile nominal döviz kuru kontrol değişkenleri kullanılarak ve zaman serisi analizi metodolojisi kapsamında 1980-2016 dönemi için tahmin edilecek ekonometrik model aşağıdaki eşitlikte gösterilmektedir:[2]

Model-1: $KBRY_t = \alpha_t + \beta_1 RSY_t + \beta_2 EMP_t + \beta_3 HC_t + \beta_4 NDK_t + \beta_4 TG_t + u_t$ (1)

Modellerde bulunan (α) terimleri sabit parametreyi, (β) terimleri eğim parametrelerini, (u) ve (t) terimleri ise sırasıyla hataları ve zamanı temsil etmektedir. Çalışmada, Türkiye

Tablo 1: Modellerde Kullanılan Değişkenlerin Tanıtılması

Çalışma Dönemi: 1980-2016			
Değişkenlerin Kısaltması	**Değişkenlerin Tanımı**	**Değişkenlerin Veri Kaynakları**	**Öngörülen Etkiler**
KBRY	Kişi Başına Düşen Reel GSYİH (2010-USD).	World Bank (WB)	
RSY	Reel Sabit Sermaye Yatırımları (USD).	(World Development Indicators).	(+)
NDK	Nominal Döviz Kuru		(+)
EMP	İstihdam Edilen İşgücü	The Conference Board-Total Economy Database (TED May 2017).	(+)
HC	Eğitim Endeksi	Penn World Table (PWT-Version 9.0).	(+)
TG	Turizm Gelirleri (USD).	Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı (TCK-TB-2017)	(+)
Not:	Tabloda tanımlan KBRY, RSY, EMP, HC ve NDK değişkenleri doğal logaritmik formlarında ve TG değişkeni ise GSYİH içerisindeki payları cinsinden analizlerde kullanılmaktadır.		

ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki 1980-2016 dönemindeki uzun dönemli etkilerinin yönünü ve büyüklüğünü tespit etmek üzere Eşitlik 1'de tanımlanan model yapısal kırılmaları dikkate alan zaman serisi analizi metodolojisi kullanılarak başlıca dört aşamada tahmin edilmektedir.

Birim Kök Testleri ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Zaman serisi verileriyle yapılan çalışmalarda modellerdeki seriler durağan olmazlarsa, yukarı veya aşağı doğru kalıcı eğilimler (trend) taşırlarsa, modellerde gözlemlenen yüksek R2 değerleri ile anlamlı t-ve F istatistikleri, seriler arasındaki gerçek ilişkiden çok bu trendden kaynaklanmaktadır (Gujarati, 2009: 709). Bu nedenle, çalışmada tanımlanan modelde anılan sakıncaları gidermek üzere serilerin durağanlık durumu, ADF (Augmented Dickey-Fuller) ve PP (Phillips-Perron) geleneksel Birim Kök Testleriyle araştırılmakta ve sonuçları Tablo 2'de raporlanmaktadır.

Tablo 2'deki ADF ve PP Birim Kök Testi sonuçları analiz edildiğinde, tanımlanan modeldeki bütün serilerin Sabit ve Sabit+Trend formlarında seviye değerinde [I(0)] durağan olmadıkları görülmektedir. Bu durum, Sabit ve Sabit+Trend formlarında seriler için hesaplanan test istatistiklerinin kritik tablo değerlerinden mutlak olarak % 5 önem düzeyinde küçük olmasından anlaşılmaktadır. Bu nedenle, tanımlanan modeldeki bütün serilerin birinci farklarının alınması yoluna gidilerek % 1 veya % 5 önem düzeyinde tüm değişkenlerin test istatistiklerinin kritik tablo değerlerinden mutlak değerce büyük olduğu ve serilerin [I(1)] değerinde durağan oldukları belirlenmiştir.

Bununla birlikte, çalışmada tanımlanan modeldeki serilerin özellikle turizm gelirlerinin ekonomik ve politik koşullardaki değişimlere oldukça duyarlı olmaları ve inceleme döneminde Türkiye ekonomisinde içsel ve/veya dışsal şoklardan kaynaklı yapısal değişimlerin meydana gelmiş olması, bu serilerde yapısal değişimlerin (kırılmaların) ortaya çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle, çalışmada tanımlı modeldeki serilerde örneklem döneminde meydana gelmiş

Tablo 2: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF				PP			
	Seviye		Birinci Fark		Seviye		Birinci Fark	
	Sabit	Sabit+ Trend	Sabit	Sabit+ Trend	Sabit	Sabit+ Trend	Sabit	Sabit+ Trend
KBRY	0.15	-2.31	-6.26*	-6.22*	0.40	-2.37	-6.41*	-6.39*
RSY	-2.39	-0.04	-3.66*	-4.11**	-1.85	-0.55	-3.74*	-4.21*
EMP	0.82	-1.23	-5.51*	-5.59*	0.81	-1.36	-5.51*	-5.59*
NDK	-1.95	-0.57	-2.97**	-3.94**	-2.17	-0.29	-3.43**	-3.55**
HC	-2.28	-3.34	-3.18**	-3.83**	-1.56	-3.18	-3.10**	-3.95**
TG	-2.47	-3.41	-14.76*	-12.61*	-2.79	-3.40	-5.18*	-5.62*
Kritik Değerler								
%1	***-3.57***	***-4.15***	***-3.57***	***-4.15***	***-3.57***	***-4.15***	***-3.57***	***-4.15***
%5	***-2.92***	***-3.50***	***-2.92***	***-3.50***	***-2.92***	***-3.50***	***-2.92***	***-3.50***

Not: *Değişkenler için hesaplanan test istatistiklerinin önündeki "*" ve "**" işaretleri değişkenlerin sırasıyla % 1 ve % 5 önem düzeyinde durağan olduğunu belirtmektedir. DF-GLS ve ADF Birim Kök testlerinde otokorelasyonu gideren optimal gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriteri kullanılarak otomatik olarak elde edilmiştir. PP testinde Bartlett Kernel metodu kullanılmış ve Bandwidth genişliği Newey-West yöntemine göre tespit edilmiştir.*

olan yapısal değişimlerin etkilerini dikkate almadan uygulanan ADF ve PP vb. geleneksel birim kök testlerinin sapmalı sonuçlar türetebileceği kabul edilmektedir. Nitekim içsel ve/veya dışsal şoklardan kaynaklı yapısal değişimlerin etkileri dikkate alınarak yapılan durağanlık analizlerinde durağan olmayan birçok serinin, durağan özellikler gösterebileceği belirtilmektedir (Perron, 1989: 1361-63).

Çalışmada anılan sakıncaları gidermek üzere tanımlanan modeldeki serilerin durağanlık koşulu, ayrıca yapısal değişimlerin etkilerini dikkate alan ve içsel olarak belirlenen iki yapısal kırılmaya izin veren Narayan ve Popp (2010-NP) Birim Kök testiyle de araştırılmaktadır. NP (2010) Birim Kök Testi, ADF Birim Kök Testinin serilerde iki tane yapısal kırılmayı dikkate alacak şekilde genişletilmesine ve içsel olarak belirlenen yapısal kırılma tarihlerinin bilinmediği varsayıma dayanmaktadır. NP (2010) Birim Kök Testinde, zaman serisi analizine dayanan modellerde veri yaratma sürecinde gözlemlenemeyen bazı bileşenlerin etkileri dikkate alınmakta ve durağanlık analizi sabit terimde (M1) ve sabit terim ile trendde (M2) iki tane yapısal kırılmaya izin veren modellerle araştırılmaktadır. NP (2010) Birim Kök Testinde, zaman serisinin veri yaratma sürecinde dikkate aldığı deterministik (d_t) ve stokastik (u_t) şeklindeki iki bileşen ($y_t=d_t+u_t$) model M1 ve model M2 için aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$d_t^{M1}=\alpha+\beta t+\varphi^*(L)(\theta_1 DU'_{1,t}+\theta_2 DU'_{2,t}) \quad (2)$$

$$d_t^{M2}=\alpha+\beta t+\varphi^*(L)(\theta_1 DU'_{1,t}+\theta_2 DU'_{2,t}+\gamma_2 DT'_{2,t}) \quad (3)$$

Burada, (i=1,2) olmak üzere $DU'_{i,t}=1\ (t>T'_{B,i})$ terimi sabitteki, $DT'_{i,t}=1\ (t>T'_{B,i})\ (t-T'_{B,i})$ terimi trenddeki yapısal kırılmaları gösterirken, ($T'_{B,i}$) terimi inceleme döneminde yapısal kırılmaların tarihlerini belirtmektedir. Eşitliklerdeki (θ_i) ve (γ_i) parametreleri sırasıyla sabitteki ve trendeki yapısal kırılmaların büyüklüğünü gösterirken modellere eklenen ($\varphi^*(L)$) teriminin inceleme döneminde serilerde meydana gelen yapısal kırılmaların zaman içerisinde yavaş bir şekilde gerçekleşmesine imkân sağlayacağı kabul edilmektedir.

M1 ve M2 için yapısal kırılma tarihleri ardışık prosedürün kullanılmasıyla eş anlı olarak belirlenmekte ve modeldeki serilerin durağanlık durumu yapısal kırılma tarihlerinin bilinmediği varsayıldığından ($\hat{\rho}$) para-

Tablo 3: *NP Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları*

Değişkenler	Test İstatistikleri				Yapısal Kırılma Tarihleri	
	Seviye		Birinci Fark			
	M1	M2	M1	M2	M1	M2
KBRY	-2.15	-2.25	-5.45*	-6.12*	1996-2000	1996-2000
RSY	-0.69	-0.43	-6.67*	-5.66**	1997-1999	1995-1999
EMP	-3.24	-4.54	-5.50*	-5.81**	1998-2000	2002-2005
NDK	-4.35	-3.72	-7.04*	-7.84*	1996-1998	1994-1998
HC	-1.87	-2.44	-5.12**	-6.36*	1999-2003	1999-2003
TG	-2.63	-4.82	-5.90*	-19.32*	1999-2002	1998-2002
Kritik Değerler						
%1	***-5.26***	***-5.95***	***-5.26***	***-5.95***		
%5	***-4.51***	***-5.18***	***-4.51***	***-5.18***		

Not: *Değişkenler için hesaplanan test istatistiklerinin önündeki "*" ve "**" işaretleri değişkenlerin sırasıyla % 1 ve % 5 önem düzeyinde durağan olduğunu belirtmektedir. Kritik Tablo Değerleri Narayan ve Popp (2010) çalışmasındaki Tablo 3'ten alınmıştır.*

metresinin t-istatistik değerleri kullanılarak araştırılmaktadır. NP (2010) Birim Kök Testinde, ($\hat{\rho}$) parametresi için hesaplanan t-istatistik değerleri, Monte Carlo simülasyonlarıyla oluşturulan kritik tablo değerleriyle karşılaştırılmakta ve durağanlık için (ρ=1) şeklindeki temel hipoteze karşılık (ρ<1) şeklindeki alternatif hipotez test edilmektedir. NP testi sonucunda, hesaplanan t-istatistik değerlerinin kritik tablo değerlerinden mutlak değerce büyük olması durumunda temel hipotez (seride birim kök bulunmaktadır) reddedilmekte ve alternatif hipotez kabul edilmektedir (Narayan ve Popp, 2010: 1426-28). Çalışmada tanımlı modeldeki serilerin durağanlık durumunu araştıran NP (2010) Birim Kök Testi sonuçları Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3'teki Narayan ve Popp (2010) Birim Kök Testi sonuçları incelendiğinde, tanımlı modeldeki bütün değişkenlerin M1 ve M2 formlarında iki yapısal kırılmayla birlikte seviye değerinde [I(0)] durağan olmadıkları görülmektedir. Bu sonuca, M1 ve M2 formlarında değişkenler için hesaplanan test istatistiklerinin, kritik tablo değerlerinden mutlak olarak % 5 önem düzeyinde küçük olmasıyla ulaşılmaktadır. Bu nedenle, tanımlı modeldeki bütün serilerin birinci farkları alınmış ve % 1 ya da % 5 önem düzeyinde tüm değişkenlerin test istatistiklerinin kritik tablo değerlerinden mutlak değerce büyük olduğu ve serilerin iki yapısal kırılmayla birlikte [I(1)] değerinde durağan oldukları belirlenmiştir. Bu sonuçlar, tanımlı modeldeki bütün değişkenlerin inceleme dönemindeki çeşitli tarihlerde yapısal değişimlere maruz kaldığını göstermekte ve iki yapısal kırılmanın tüm serilerin birinci farklarındaki durağanlık mertebesi üzerinde etkili olmadığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Tablo 3'teki sonuçlar yapısal değişimlerin ortaya çıktığı tarihler açısından değerlendirildiğinde, Narayan ve Popp (2010) Birim Kök Testinin çalışma döneminde serilerdeki yapısal kırılmaların tarihlerini Türkiye ekonomisinin gerçeklerine görece uyumlu bir şekilde belirlediği görülmektedir. Tüm bu sonuçlar, tanımlı modeldeki serilerin durağanlık koşulunu belirlemek üzere kullanılan ADF ve PP geleneksel ile yapısal kırılmalı NP Birim Kök Testlerinin tümünün benzer sonuçları ortaya çıkardığını ve bütün değişkenlerin birinci farklarında durağanlaştıklarını göstermektedir.

Eş-Bütünleşme Testleri ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Birim kök testleriyle tanımlı modellerdeki tüm serilerin durağanlık mertebesinin [I(1)] olduğunun belirlenmesi, modeldeki değişkenler arasında uzun dönemde bir eş-bütünleşme ilişkinin olup olmadığının araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Nitekim seviye değerinde durağan olmayan ancak birinci farkları alınarak durağan hale getirilen serilerdeki fark alma işlemi, serilerde süreç içerisinde meydana gelen geçici şokların etkilerini ve seriler arasında uzun dönemde olması muhtemel eş-bütünleşme ilişkilerini ortadan kaldırabilmektedir. Bu nedenle, durağanlaştırılmış serilerle kurulan modeller, değişkenler arasında uzun dönemde olası ilişkileri yansıtma noktasında eksik kalabilmektedir. Böyle bir durumda iktisadi seriler durağan olmasalar da bu türden serilerin durağan bir bileşeni bulunabilmekte ve bu bileşen eş-bütünleşme analizleriyle belirlenebilmektedir. Bu şekildeki serilerin eş-bütünleşik olması, değişkenleri etkileyen kısa süreli şokların kalıcı olması durumunda dahi değişkenler arasında uzun dönemde bir denge ilişkisinin bulunduğu anlamına gelmektedir (Tarı, 2010: 415).

Çalışmada tanımlı modelde eş-bütünleşik ilişkileri incelemek üzere gerekli koşulların sağlandığının belirlenmesiyle birlikte seriler arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı sırasıyla Johansen ve Hatemi-J Eş-Bütünleşme testleriyle araştırılmaktadır. Böylece tanımlı modeldeki seriler arasında uzun dönemde olması muhtemel

eş-bütünleşik ilişkilerin, çalışma dönemindeki yapısal değişimlerin etkileri dikkate alınmadan ve alınarak ayrı ayrı incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda, serilerdeki yapısal değişimlerin etkilerini dikkate almayan ve VAR (Vector Autoregression) modeline dayalı olarak oluşturulan Johansen Eş-Bütünleşme testinde, VAR modelindeki gecikme uzunluğu önemli olduğundan seriler arasındaki optimal gecikme uzunluğunun doğru ve güvenilir bir şekilde belirlenmesi gereklilik arz etmektedir. Bu durum dikkate alınmadığında Johansen Eş-Bütünleşme test istatistikleri tutarsız ve/veya sapmalı sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2007: 53). VAR modelinde seriler arasındaki optimal gecikme uzunlukları ise LR, FPE, AIC, SC ve HQ şeklindeki bilgi kriterleri eşliğinde ve bu bilgi kriterleri değerlerinin minimum olduğu noktalara göre belirlenmektedir.[3] Bununla birlikte, bilgi kriterleri eşliğinde belirlenen optimal gecikme uzunluklarının tutarlılığının LM (Lagrange Multiplier) testleriyle araştırılması ve otokorelasyon içerip içermediğinin de belirlenmesi gerekmektedir.

Çalışmada tanımlı model için kurulan VAR modellerinde optimal geçime uzunlukları LR, FPE, AIC, SC ve HQ bilgi kriterleri değerlerinin minimum olduğu noktalara göre ve LM Testleriyle otokorelasyon içermeyecek bir şekilde belirlenmeye çalışılmıştır. Nitekim çalışmada kurulan VAR modellerinde optimal ve otokorelasyon içermeyen gecikme uzunlukları 1 olarak tespit edilmiştir. Bu kapsamda, VAR(1) modelleri kurularak İz (Trace) ve Maksimum Özdeğer (Max- Eigen Value) Test İstatistiklerine göre elde edilen Johansen Eş-Bütünleşme sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4'teki sonuçlar incelendiğinde, hesaplanan İz ve Maksimum Özdeğer istatistiklerine göre, (H0:r=0) temel hipotezlerinin "seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi vardır" % 5 önem düzeyinde reddedildiği ve (H1:r≥1, 2, 3) alternatif hipotezlerinin "seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi yoktur" kabul edildiği görülmektedir. Bu durum, tanımlı modeldeki seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğu anlamına gelmekte, İz ve Maksimum Özdeğer Testlerinde modellerdeki seriler arasında en az bir adet eş-bütünleşme vektörünün bulunduğunu belirten (H1:r≥1) alternatif hipotezi için hesaplanan test istatistiklerinin % 5 önem düzeyindeki kritik tablo değerlerinden büyük olmasından anlaşılmaktadır.

Çalışmada tanımlı modeldeki seriler iki yapısal kırılmayla birlikte birinci farklarında durağanlaştıklarından, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin yapısal kırılmalar dikkate alındığında da geçerli olup olmadığının belirlenmesini gerektirmektedir. Zira serilerdeki yapısal kırılmaların etkileri dikkate alınmadan uygulanan analizler birim kök

Tablo 4: *Johansen Eş-Bütünleşme Testi Sonuçları*

		İz İstatistiği	**Maksimum Öz Değer İstatistiği**
Hipotezler		**1980-2016 Dönemi**	**1980-2016 Dönemi**
(H_0)	**(H_1)**	**Test İstatistiği**	**Test İstatistiği**
r = 0	r ≥ 1	137.26**[95.75]	45.12**[40.08]
r ≤ 1	r ≥ 2	92.14**[69.82]	41.82**[33.88]
r ≤ 2	r ≥ 3	50.33**[47.86]	28.35** [27.58]
r ≤ 3	r = 4	21.98 [29.80]	13.46 [21.13]

Not: *Test istatistiklerinin önündeki "**" işareti % 1 önem düzeyinde H0 temel hipotezlerinin reddedildiğini belirtmektedir. Tabloda köşeli parantez içindeki değerler % 5 önem düzeyinde hesaplanan kritik tablo değerlerini göstermektedir.*

test sonuçlarında olduğu gibi eş-bütünleşme test sonuçlarını da geçersiz kılabilmektedir. Çalışmada söz konusu sakıncayı gidermek ve uzun dönemli ilişkilerin tutarlılığını tespit etmek üzere tanımlı modeldeki seriler arasındaki bütünleşik ilişkiler, yapısal kırılmaların etkilerini dikkate alan Hatemi-J Eş-Bütünleşme testiyle de araştırılmaktadır. Hatemi-J (2008-HJ) tarafından geliştirilen bu test, sabit terimde ve eğim katsayısında iki taneye kadar yapısal kırılmaya izin vermekte ve yapısal kırılmaların sayısı ile tarihlerini içsel olarak belirleyebilmektedir. Rejim değişimi (C/S) olarak tanımlanan model aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$y_t=\alpha_0+\alpha_1 D_{1t}+\alpha_2 D_{2t}+\beta_0' x_t+\beta_1' x_t+\beta_2' x_t+u_t \quad (4)$$

Eşitlik 4'teki, (D_{1t}) ve (D_{2t}) terimleri kukla değişkenler olarak tanımlanmakta ve aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır:

$$D_{1t}=\begin{Bmatrix}0, t\leq[n\tau_1]\\1, t>[n\tau_1]\end{Bmatrix}$$

ve

$$D_{2t}=\begin{Bmatrix}0, t\leq[n\tau_2]\\1, t>[n\tau_2]\end{Bmatrix}$$

Denklemlerde, (τ_1) ve (τ_2) terimleri rejim modelinde yapısal kırılma noktalarının bilinmeyen parametrelerini göstermekteyken, ([]) işlemcisi kırılma noktalarının tam sayı olmasını sağlamaktadır. HJ testinde, modellerdeki seriler arasında eş-bütünleşme ilişkilerinin varlığı (ADF^*), (Z_t^*) ve (Z_α^*) şeklindeki üç farklı test istatistiğiyle araştırılmaktadır. HJ (2008) Eş-Bütünleşme testinde standart olmayan dağılım özelliği gösteren (ADF^*), (Z_t^*) ve (Z_α^*) test istatistiklerinin kullanılmasıyla, modellerdeki seriler arasında iki yapısal kırılmayla birlikte uzun dönemli ilişkiler (modeldeki seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır) şeklindeki temel hipoteze karşılık (modeldeki seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi bulunmaktadır) alternatif hipoteziyle araştırılmaktadır. Test sonucunda, hesaplanan (ADF^*), (Z_t^*) ve (Z_α^*) test istatistiklerinin kritik tablo değerlerinden mutlak değerce büyük olması durumunda temel hipotez reddedilmekte ve tanımlı modeldeki seriler arasında inceleme döneminde meydana gelmiş olan iki yapısal kırılmayla birlikte uzun dönemli bir denge ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışmada tanımlı modeldeki seriler arasında uzun dönemde yapısal kırılmalarla birlikte eş-bütünleşme ilişkisini araştıran Hatemi-J (2008) Eş-Bütünleşme test sonuçları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5'teki sonuçlar incelendiğinde, tanımlı modelde (ADF^*), (Z_t^*) ve (Z_α^*) test istatistiklerinden en az ikisine göre iki yapısal kırılmayla birlikte seriler arasında eş-bütünleşme ilişkinin bulunmadığını belirten temel hipotezlerin %1 veya % 5 önem düzeyinde reddedildiği görülmektedir. Bu sonuca çalışmada tanımlı model için hesaplanan (ADF^*), (Z_t^*) ve (Z_α^*) test istatistik değerlerinin kritik tablo değerlerinden mutlak değerce

Tablo 5: *HJ Yapısal Kırılmalı Eş-Bütünleşme Testi Sonuçları*

1980-2016 Dönemi	Test İstatistiği	Kırılma Tarihleri %1	Kritik Değerler		
			%5	%10	
Model: C/S	-8.58*	1994-1996	-8.35	-7.90	-7.71
	-8.91*	1994-1996	-8.35	-7.90	-7.71
	-51.35	1994-1999	-140.14	-123.87	-116.17

Not: *Test istatistiklerinin önündeki "*" ve "**" işaretleri sırasıyla % 1 ve % 5 önem düzeyinde temel hipotezlerin reddedildiğini belirtmektedir. Modeller için optimal gecikme uzunlukları Akaike (AIC) bilgi kriteri kullanılarak elde edilmiştir. Kritik Tablo Değerleri Hatemi-J (2008) çalışmasındaki Tablo 1'den alınmıştır.*

büyük olmasıyla ulaşılmaktadır. Bu durum, çalışmada tanımlı modeldeki seriler arasında yapısal kırılmalarla birlikte uzun dönemde bir eş-bütünleşme ilişkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Tablo 5'teki sonuçlar yapısal değişimlerin ortaya çıktığı tarihler açısından değerlendirildiğinde, Hatemi-J (2008) Eş-Bütünleşme Testinin tanımlı modeldeki yapısal kırılmaların tarihlerini Türkiye ekonomisinin gerçeklerine görece uyumlu bir şekilde belirlediği görülmektedir. Çalışmada uzun dönemli ilişkileri araştıran Johansen ile Hatemi-J Eş-Bütünleşme testlerinin aynı yönde sonuçlar türettiği ve yapısal kırılmaların etkileri dikkate alındığında veya alınmadığında tanımlı modeldeki serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yönüyle eş-bütünleşme test sonuçları, modeldeki seriler arasında kısa dönemde meydana gelebilecek arizi bir şokun etkisinin uzun dönemde ortadan kalkacağını ve değişkenlerin birlikte yürüyüşlerinin devam edeceğini göstermektedir.

Uzun dönemli Eş-Bütünleşme Katsayılarının Tahmini ve Değerlendirilmesi

Çalışmada tanımlı modeldeki seriler arasında uzun dönemli ilişkiler eş-bütünleşme testleriyle saptandıktan sonra eş-bütünleşme denklemindeki katsayıların hangi yöntemle tahmin edilmesi gerektiğinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Nitekim uzun dönemli katsayıların tahmininde OLS (Ordinary Least Squares) gibi geleneksel yöntemlerin kullanılması açıklayıcı değişken(ler) ile hata terimi arasındaki içsellik ve otokorelasyon nedeniyle sapmalı olabilmekte, bu nedenle eş-bütünleşme denklemindeki katsayıların tutarlı bir şekilde tahmin edilebilmesini sağlayan çeşitli yöntemler önerilmektedir. Bu yöntemlerden eş-bütünleşme denklemindeki katsayıların sapmasız ve beklentiler çerçevesinde tutarlı bir şekilde tahmin edilmesini sağlayan Pedroni (2000, 2001) tarafından geliştirilen FMOLS (Full Modified Ordinary Least Square) modeli ampirik analizlerde yaygın olarak kullanılan yöntemler arasında öne çıkmaktadır (Nazlıoğlu, 2010: 97). FMOLS yöntemi, standart sabit etkili tahmincilerdeki ardışık bağımlılık (otokorelasyon) ve değişen varyans (heteroscedasticity) sorunlarının ortaya çıkardığı sapmaların düzeltilmesine güvenilir sonuçların üretilmesine imkân vermektedir. Sabit terim, hata terimi ve bağımsız değişkenlerin farkları arasındaki olası korelasyonun dikkate alındığı bu yöntemde, parametrik olmayan uyarlama içselliği ve otokorelasyonu düzeltmek için açıklanan değişken üzerine yapılmaktadır (Kök vd., 2010: 8). Böylece, modeldeki değişkenler için tahmin edilen katsayılar, uyarlanmış açıklanan değişkenin açıklayıcı değişkenler

Tablo 6: *FMOLS Sonuçları*

Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata
RSY	0.2472*	0.0277 [0.000]
EMP	0.4234*	0.1008 [0.000]
NDK	0.2501*	0.0299 [0.000]
HC	0.3687*	0.1125 [0.003]
TG	0.0223*	0.0047 [0.000]
Sabit Terim (C)	-2.2856**	0.8832 [0.015]
R^2 ^{2}	0.99	0.98
JB	0.516 [0.773]	

Not: *Modellerde değişkenler için hesaplanan katsayıların önündeki "*" ve "**" işaretleri katsayılara ait t-istatistiklerinin sırasıyla % 1 ve % 5 önem düzeyinde anlamlı olduğunu belirtmektedir. Tablodaki köşeli parantez içindeki değerler, test istatistiklerine ait olasılıkları göstermektedir.*

üzerine regrese edilmesiyle elde edilmekte ve t-istatistik değerleri de asimptotik olarak standart bir normal dağılım göstermektedirler. Çalışmada, Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönemli etkilerini incelemek üzere kurulan model FMOLS yöntemiyle tahmin edilmekte ve sonuçları Tablo 6'da gösterilmektedir.[4]

Tablo 6'daki tahmin sonuçları incelendiğinde; beklentilerle uyumlu olarak RSY, EMP, NDK, HC ve TG açıklayıcı değişkenlerinin katsayılarının pozitif yönlü ve istatistiki açıdan % 1 ile % 5 önem düzeyinde olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, 1980-2016 döneminde fiziksel sermaye birikiminde, eğitim seviyesi veri alındığında/alınmadığında beşeri sermaye birikiminde, nominal döviz kurunda ve turizm gelirlerinde meydana gelen artışların/iyileşmelerin Türkiye ekonomisinin ekonomik büyüme performansını pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı bir şekilde etkilediğini göstermektedir. Bununla birlikte tahmin sonuçları çalışmanın temelini oluşturan turizm gelirleri (TG) açıklayıcı değişkeninin katsayısı açısından incelendiğinde, turizm gelirleri değişkeninin katsayısının (0.0223) olarak hesaplandığı görülmektedir. Bu sonuçlar, turizm gelirlerinde meydana gelen % 1'lik bir artışın, Türkiye ekonomisinin ekonomik büyüme performansı üzerinde yaklaşık olarak % (0.0223) oranında bir artış meydana getirdiğini göstermektedir.

Hatemi-J (2012) Nedensellik Testi Sonuçları ve Değerlendirilmesi

Çalışmada, tanımlı modeldeki serilerin durağanlık koşullarının ve seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin araştırılmasının ardından, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin yönü nedensellik testleriyle incelenebilmektedir. Bu çalışmada, tanımlanan modeldeki değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin yönü Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen asimetrik nedensellik testiyle incelenmektedir. Hatemi-J (2012) nedensellik testinde, Toda ve Yamamato (1995) nedensellik testinde olduğu gibi modeldeki serilerin düzey değerleri kullanılmakta ve maksimum bütünleşme derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, Toda ve Yamamato (1995) nedensellik testinden farklı olarak bu teste, seriler arasındaki simetrik nedensellik ilişkilerinin yanında asimetrik nedensellik ilişkilerinin de incelenebilmesi mümkün olabilmektedir. Bu yönüyle Hatemi-J (2012) nedensellik testinde, serilerdeki pozitif ve negatif şoklar birbirinden ayrıştırılarak değişkenlerin birindeki negatif yönlü bir değişimin (azalışın) diğer değişkende negatif yönlü bir değişime ve/veya değişkenlerin birindeki pozitif yönlü bir değişimin (artışın) diğer değişkende pozitif yönlü bir değişime neden olup olmadığı araştırılabilmektedir. Hatemi-J (2012) nedensellik testinde, () şeklindeki serinin () ikilisine eşit olduğu varsayılarak, bu bileşenler arasındaki nedensellik ilişkileri bilgi kriterleri eşliğinde optimal olarak belirlenen (p) gecikmeli Vektör Otoregresif Modeline (VAR) dayanılarak aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$y_t^+ = \alpha + A_1 y_{t-1}^+ + \cdots + A_p y_{p-1}^+ + \mu_t^+ \quad (5)$$

Hatemi-J (2012) nedensellik testinde, Eşitlik 5'deki denklem yardımıyla seriler arasındaki nedensellik ilişkileri Wald test istatistiğiyle hesaplanmaktadır (Hatemi-J, 2012: 449-452). Test sonucunda, hesaplanan Wald testi istatistiklerinin kritik tablo değerlerinden büyük olması durumunda "değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır" şeklindeki temel hipotez reddedilmekte ve seriler arasında bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışmada, tanımlı modeldeki turizm gelirleri ile ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkileri, Hatemi-J (2012) nedensellik testiyle incelenmekte ve sonuçları Tablo 7'de sunulmaktadır.

Tablo 7'deki sonuçlar değerlendirildiğinde, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme değişkenleri arasında sadece pozitif yönlü değişimlere göre çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuca 1980-2016 döneminde KBRY ve TG değişkenleri için hesaplanan Wald testi istatistiklerinin, kritik tablo değerlerinden büyük olmasıyla ve temel hipotezlerin reddedilmesiyle ulaşılmaktadır. Bu sonuçlar, Türkiye ekonomisinde dışa açık politikaların izlendiği ve iktisat politikaları ile turizm sektörünün liberalleştiği 1980-2016 döneminde, turizm gelirlerinde meydana gelen artışlar ile ekonomik büyümenin karşılıklı olarak birbirlerini uyardıklarını ve etkileşim içerisinde olduklarını göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, dışa açılma politikalarıyla birlikte 1980 yıllarından itibaren turizm sektörünün giderek daha fazla önem kazandığı Türkiye ekonomisinde, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu yönüyle çalışmada, Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri 1980-2016 dönemi için yeni nesil zaman serisi analizi kapsamında ekonometrik olarak araştırılmaktadır. Çalışmada Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini tespit etmek üzere fiziki-beşerî sermaye birikimi ve nominal döviz kuru kontrol değişkenleriyle birlikte 1980-2016 dönemi için kurulan model, yapısal kırılmaları dikkate alan zaman serisi analizi metodolojisi izlenerek tahmin edilmektedir. Çalışma sonucunda, 1980-2016 dönemi için tanımlanan modelin Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi kapsamındaki teorik yazınla, ampirik literatürle ve Türkiye ekonomisinde turizm sektörünün dönemsel açıdan gösterdiği gelişimle uyumlu olduğu belirlenen sonuçlarını bir bütün olarak şu şekilde özetlemek mümkün olmaktadır.

Bu çerçevede, inceleme döneminde Türkiye ekonomisinde fiziksel sermaye birikimini, eğitim seviyesi veri alındığında/alınmadığında beşeri sermaye birikimini, nominal döviz kurunu ve turizm gelirlerini temsilen kullanılan tüm değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin pozitif yönlü ve istatistiki açıdan anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, inceleme döneminde fiziksel sermaye birikiminde, eğitim seviyesi veri alındığında/alınmadığında beşeri sermaye birikiminde, nominal döviz kurunda ve turizm gelirlerinde meydana gelen artışların/iyileşmelerin Türkiye ekonomisinin ekonomik büyüme performansını pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı bir şekilde etkilediğini göstermektedir. Diğer yandan, çalışmada 1980-2016 döneminde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönem-

Tablo 7: *Hatemi-J (2012) Nedensellik Testi Sonuçları*

Test İstatistiği	L	Kritik Değerler			Test İstatistiği	L	Kritik Değerler		
Wald Stat.		% 1	% 5	% 10	Wald Stat.		% 1	% 5	% 10
9.36**	3	12.87	8.48	6.69	8.79**	3	13.30	8.45	6.71
8.21	3	13.47	8.52	6.77	7.07	3	12.65	8.43	6.68

Not: *Test istatistiklerinin önündeki (**) işareti % 5 önem düzeyinde ilgili seriler arasında bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Tabloda "L" sütunundaki rakamlar ilgili değişkenler için Hatemi-J (HJC) bilgi kriterleri eşliğinde belirlenen optimal gecikme uzunluklarını ve değişkenleri üzerindeki "+" ile "-" işaretleri sırasıyla pozitif ve negatif yönlü değişimleri belirtmektedir. Değişkenler için hesaplanan kritik tablo değerleri 10.000 yinelemeyle elde edilmiş ve VAR modelindeki maksimum entegrasyon derecesi 1 olarak alınmıştır.*

li etkilerinin büyüklüğü açısından ulaşılan sonuçlar, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin yönü itibariyle de doğrulanmaktadır. Bu doğrultuda, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme değişkenleri arasında; 1980-2016 döneminde pozitif ve çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, Türkiye ekonomisinde liberal iktisat politikalarının izlendiği ve turizm sektörünün önemli gelişmeler kaydettiği 1980-2016 döneminde, turizm gelirleri ile ekonomik büyümenin karşılıklı olarak etkileşim içerisinde olduklarını göstermektedir.

Tanımlı modellerden elde edilen tüm bu sonuçlar, örneklem döneminde Türkiye ekonomisinin ekonomik büyüme performansının artırılmasında ve dolayısıyla kalkınma düzeyinin geliştirilmesinde (ekonomik büyümenin ve kalkınmanın diğer temel belirleyici faktörleri sabitken) turizm gelirlerinin de mevcut yapısıyla önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Türkiye ekonomisinde politika yapıcıları tarafından turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında inceleme dönemi itibariyle olduğu belirlenen bağıntıların mevcut düzeyinin korunmasına ve güçlendirilmesine yönelik arz-talep yönlü turizm politikalarının tasarlanıp uygulanması gereklilik arz etmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye ekonomisinde bir yandan turizm faaliyetlerinin çeşitlendirilerek ülke geneline ve tüm mevsimlere yayılabilmesine yönelik arz yönlü diğer yandan da turizm sektöründeki ürün-hizmet kalitesinin yükseltilmesine, tanıtımların vb. arttırılmasına yönelik talep yönlü turizm politikalarının uygulanması önem arz etmektedir. Bu yolla, Türkiye ekonomisinin turizm potansiyelinden olabildiğince faydalanılabilmesi ve turizm gelirleri ile turist sayısı açısından dünyadaki konumunun yükseltilebilmesi mümkün olabilecek ve 1980 yılından itibaren önemli bir gelişim trendi yakalayan turizm sektörünün ve sektörden elde edilen gelirlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin arttırılarak sürdürülebilmesi olanaklı hale gelebilecektir. Tüm bunların yanında, turizm sektörünü konu edinen ve yakın gelecekte yapılacak ampirik çalışmalarda, Türkiye ekonomisinin ekonomik büyüme performansı üzerinde önemli bir etkiye sahip olan turizm gelirlerinin belirleyicilerinin araştırılması, turizm gelirleri üzerinde en fazla etkiye sahip olan unsurların tespit edilmesi ve bu yönde politika çıkarımlarının yapılmasının ulusal literatürün gelişimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

DİPNOTLAR/FOOTNOTES

1 KBRY değişkenine ait veriler, WB veri tabanından reel (2010 baz yıllı fiyatlarla) ve ABD doları (USD) cinsinden alınmıştır. RSY değişkeni, WB veri tabanından nominal ABD doları (USD) cinsinden alınmış ve aynı veri tabanından alınan 2009 baz yıllı GSYİH Deflatörüne oranlanarak reel hale dönüştürülmüştür. EMP değişkeni, TED veri tabanından binde cinsinden alınan istihdam edilen işgücü sayısını göstermektedir. HC değişkeni, çalışma çağındaki nüfusun İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim kademelerindeki ortalama okullaşma yılı (Barro-Lee, 2013 ve Cohen ve Leker, 2014) ile aynı eğitim kademelerindeki getiri oranlarına (Psacharopoulos, 1994) dayalı olarak kişi başına değerler cinsinden hesaplanan eğitim endeksi değerini belirtmektedir. NDK değişkeni, WB veri tabanından ulusal para biriminin ABD doları karşılığındaki dönem ortalamasındaki değerleri olarak alınmıştır. TG değişkeni türetilirken ilk önce TCKTB veri tabanından nominal ABD doları (USD) cinsinden alınan turizm gelirleri verisi, WB veri tabanından alınan 2009 baz yıllı GSYİH Deflatörüne oranlanarak reel hale dönüştürülmüştür. Akabinde, reel formdaki turizm gelirleri verisi WB veri tabanından 2010 baz yıllı ve ABD doları (USD) cinsinden alınan reel GSYİH değişkenine oranlanarak TG serisi elde edilmiştir.

2 Çalışmada tanımlanan modellerin tahmininde Gauss 10 ve EViews 10 paket programları kullanılmaktadır.

3 LR: Olabilirlik Oran Testi, FPE: Son Tahmin Hatası, AIC: Akaike Bilgi Kriteri, SC: Schwarz Bilgi Kriteri ve HQ: Hannan Quinn Bilgi Kriteri değerlerini belirtmektedir.

4 Tablo 6'daki JB-Jarque-Bera modellerin normal dağılım tanısal test sonuçlarını göstermektedir. Tanımlanan modelde, JB test istatistikleri için hesaplanan olasılık değeri 0.05 önem düzeyinden büyük olduğundan kalıntıların normal bir dağılıma sahip oldukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Ahad, M. 2016: *Does Tourism-led Growth Hypothesis Exist in Pakistan? A Fresh look from Combine Cointegration and Causality Approach with Structural Breaks*, Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No: 72430.

Akınboade, O. A. and Braimoh, L. A. 2010: "International Tourism and Economic Development in South Africa: A Granger Causality Test", International Journal of Tourism Research,12(2): 149-163.

Arslantürk, Y. ve Atan, S. 2012: "Dynamic Relation Between Economic Growth, Foreign Exchange And Tourism Incomes: An Econometric Perspective On Turkey", Journal of Business, Economics and Finance, 1(1): 30-37.

Arslantürk, Y. Balcılar, M ve Özdemir, Z. A. 2011: "Time Varying Linkages Between Tourism Receipts and Economic Growth in a Small Open Economy", Economic Modelling, 28(1): 664-671.

Bahar O. ve Bozkurt, K. 2010: "Gelismekte Olan Ülkelerde Turizm- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi", Anatolia: Turizm Arastırmaları Dergisi, 21(2): 255-265.

Bahar, O. 2006: "Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı", Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2): 137-150.

Bahar, O. ve Kozak, M. 2013: *Turizm Ekonomisi*, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 2908.

Balaguer, J. and Cantavella-Jordá; M. 2002: "Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: The Spanish Case", Applied Economics, 34(7): 877-884.

Balıkçıoğlu, E. ve Oktay, K. 2015: "Türkiye'de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Kamu Politikaları Doğrultusunda Değerlendirilmesi", Sosyoekonomi, 23(25): 113-125.

Belloumi, M. 2010: "The Relationship between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia", International Journal of Tourism Research, 12(5): 550-560.

Brida, J. G., Carrera, E. H., and Risso, Wiston .A. 2008: *"A Long-Run Equilibrium Demand Function: The Mexican Tourism"*, TOURISMOS: an International Multidisciplinary Journal of Tourism, 3(1): 66-82.

Brida, J. G., Lanzilotta, B., Pereyra, J. S., and Pızzolon, F. 2015: "A Nonlinear Approach to The Tourism-Led Growth Hypothesis: The Case of The MERCOSUR‖", Current Issues in Tourism, 18(7): 647-666.

Chen, C and Chiou-Wei; Song Z. 2009: "Tourism Expansion, Tou-rism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea", Tourism Management, 30(6): 812-818.

Çağlayan, E., Şak. N. and Karymshakov, K. 2012: "Relationship Between Tourism and Economic Growth: A Panel Granger Causality Approach", Asian Economic and Financial Review, 2(5): 591-602.

Çeken, H. 2016: *Turizm Ekonomisi*, Ankara: Detay Yayıncılık.

Çoban, O. ve Özcan, C. C. 2013: "Türkiye'de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 8(1): 243-261.

Dritsakis, N. 2004: "Tourism as A Long-Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis", Tourism Economics", 10 (3): 305-316.

Dritsakis, N. 2012: "Tourism Development and Economic Growth in Seven Mediterranean Countries: A Panel Data Approach." *Tourism Economics*, 18(4): 801-816.

Dücan, E., Şit, M. ve Şentürk, M. 2015:"Ekonomik Büyümeye Bir Katkı Bağlamında Turizm Gelirleri: Bir Panel Veri Uygulaması, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(2): 1-14.

Figini, P. and Vici, Laura 2007: *Tourism and Growth in A Cross-Section of Countries*, The Rimini Centre for Economic Analysis, Working Paper Series No: 01-09.

Gökovalı, U. ve Bahar, O. 2006: "Contribution of Tourism to Economic Growth in Mediterrranean Countries: A Panel Data Approach", Anatolia An International Journal of Tourism And Hospitality Research, 17 (2): 155-168.

Gujarati, D. N. 2009: *Temel Ekonometri*, İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Gündüz, L. and Hatemi-J, A. 2005: "Is the Tourism-led Growth Hypothesis Valid for Turkey", Applied Economics, 12(8): 499-504.

Hatemi-J, A. 2008: "Tests for Cointegration with Two Unknown Regime Shifts with an Application to Financial Market Integration", Empirical Economics, 35(3): 497-505.

Hatemi-J, A. 2012: "Asymmetric Causality Tests with an Application", Empirical Economics, 43(1): 447-456.

Hepaktan, C. E. ve Çınar, S. 2010: "Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri", Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(2): 135-154.

Hüseyni, İ. Doru, Ö. and Tunç, A. 2017: "The Effects of Tourism Revenues on Economic Growth in The Context of Neo-Classical Growth Model: in The Case of Turkey", Ecoforum Journal, 2017, 6(1).

İTO, 2007: *Türkiye'de Turizm Ekonomisi,* İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2007-69.

Jimenez, I. C. 2008: "Which Type of Tourism Matters

to the Regional Economic Growth? The Cases of Spain and Italy", International Journal of Tourism Research, 10(2): 127-139.

Kara, O., Çömlekçi, İ. ve Kaya, V. 2012: "Turizm Gelirlerinin Çesitli Makro Ekonomik Göstergelerle İlişkisi: Türkiye Örneği (1992-2011)", Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(1): 75-100.

Kasman, A. ve Kasman, S. K. 2004: "Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkisi", İktisat İşletme ve Finans, 19(220): 122-131.

Kİm, H. J., Chen, Ming-Hsiang and Jang, S.C. S. 2006: "Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan", Tourism Management, 27(5): 925-933.

Kızılgöl, Ö. ve Erbaykal, E. 2008: "Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2): 351-360.

Koyuncu, F. T. 2015: "Turizm Gelirinin Türkiye'nin Makroekonomik Performansına Katkısı: Ekonometrik Bir Çözümleme", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(38): 959-968.

Kök, R. İspir, M. S. ve Arı, A. A. 2010: Zengin Ülkelerden Azgelişmiş Ülkelere Kaynak Aktarma Mekanizmasının Gerekliliği ve Evrensel Bölüşüm Parametresi Üzerine Bir Deneme, http://kisi.deu.edu.tr/recep.kok/Zengin_ispir.pdf. (Erişim Tarihi: 10.07.2017).

Kreishan, Fuad M. 2011: "Time-Series Evidence For Tourism-Led Growth Hypothesis: A Case Study of Jordan", International Management Review, 7(1): 89-93.

Lee, Chien Chiang. and Chien, Mei-See 2008: "Structural Breaks, Tourism Development, and Economic Growth: Evidence from Taiwan", Mathematics and Computers in Simulation, 77(4): 358-368.

Modeste, N.C. 1995: "The Impact of Growth in the Tourism Sector on Economic Development: the Experience of Selected Caribbean Countries", Economia Internazionale, 48, 375-385.

Narayan, P. K. and Popp, S. 2010: "A New Unit Root Test With Two Structural Breaks in Level and Slope at Unknown Time", Journal of Applied Statistics, 37(9): 1425-1438.

Nazlıoğlu, Ş. 2010. *Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

OH, Chi-Ok 2005: "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy", Tourism Management, 26(1): 39-44.

Ongan, S. ve Demiröz, D. M. 2005: "The Contribution of Tourism to the Long-Run Turkish Economic Growth", *Ekonomicky Casopis*, 53(9): 880-894.

Özcan, C. C. 2015: "Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 46, 177-199.

Özdemir, A. ve Öksüzler, O. 2006: "Türkiye'de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(16): 107-126.

Öztürk, İ. and Acaravcı, A. 2009: "On The Causality Between Tourism Growth and Economic Growth: Empirical Evidence From Turkey", Transylvanian Review of Administrative Sciences, 5(25): 73-81.

Payne, J. E. and Mervar, A. 2010: "Research note: The tourism-growth nexus in Croatia", Tourism Economics, 16(4): 1089-1094.

Perron, P. 1989: "The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis", Econometrica, 57(6): 1361-1401.

Ridderstaat, J., Croes, R. and Nijkamp, P. 2014: "Tourism and Longrun Economic Growth in Aruba", International Journal of Tourism Research, 16(5): 472-487.

Samimi, A. J., Sadeghi, S. and Sadeghi, S. 2011: "Tourism and Economic Growth in Developing Countries: P-VAR Approach", Middle-East Journal of Scientific Research, 10(1): 28-32.

Sevüktekin, M. and Nargeleçekenler, M. 2007: "Finansal Faktörlerin Reel Para Talebi Üzerindeki Rolü: Türkiye Örneği", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 10(18):45-61.

Shahbaz, M., Kumar, R. Ravinesh, I. S. and Loganathan, N. 2015: *Nexus between Tourism Demand and Output Per Capita with Relative Importance of Trade and Financial Development: A Study of Malaysia,* Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No: 67226.

Srinivasan, P., Kumar, P. K. Santhosh and Ganesh, L. 2012: "Tourism and Economic Growth in Sri Lanka: An ARDL Bounds Testing Approach", Environment and Urbanization Asia, 3(2): 397-405.

Tarı, R. 2010: *Ekonometri,* Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

TCKTBK, 2017: Türkiye Cumhuriyeti, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Turizm İstatistikleri http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,9851/turizm-istatistikleri.html. (Erişim Tarihi: 10.08.2017).

Yamak, N., Tanrıöver, B. ve Güneysu, F. 2012: "Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 26(2): 205-220.

Yavuz, N. 2006: "Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi", Doğuş *Üniversitesi Dergisi*, 7(2): 162-171.

IN THE LIGHT OF ARCHIVES, THE SOCIAL ACTIVITIES OF THE UNITED KINGDOM AGENTS IN THE BORDURE OF HAKKARİ, VAN, AĞRI AND THE NEIGHBOR WESTERN PERSIAN VILLAGES FROM 1890 TO 1920

Tahir YAŞAR*

ABSTRACT

The 21st. century is a century of suffer, starvation, war and blood for the Muslım world. Every day hundreds people are being murdered by the terrorists and fighting armies of different nations that are far away from the middle east and Islamic word. It is a reality that roots of this violence goes back to a century ago. The borders of many states in the Middle East had been drown by UK during 1920's just at the beginning of 20th century. Those borders had been designed to be changed later and to cause new problems in the region. At the last 20 years of 19th and at beginning of 20th centuries UK had played a very active role in the region. And many nations had been provoked to fight against Ottoman Empire and had caused them to be separated from Ottomans and founding new states. During the first word war The Ottoman army had defied English army in Kuttul Ammere, a region in Saudi Arabia but that victory had not stopped UK. Just 17 days after that battle they had singed the Sykes-Picot agreement with French. The contend of the signed agreement was how to share the Ottoman lands between the European countries and Russia. So these circumstances occurred in Middle East today show that the UK and European counties has not given up their goals of separating the region and creating problems there.

Thus the UK's social activities and resurges on the tribes living in the West Persia and east bordures of Turkey between 1890 and 1920 carried the same aim. They had recorded the nationalities, the religions, the populations of those tribes. And beside they had recorded the power and wealth of them. And also they had reported the tribes that were against UK, the tribes for them. The tribes help Turkey, and the ones that should be migrated from the region, how many man, how many horsemen, how many foots, how many swords each tribes had and where they were located.

In this study all detailed knowledge is obtained from the reports that had been collected in a book published in Baghdad in 1918 Named: "The Tribes and Personalities of Western Persia" Some of those documents were translated and categorized according the tribe against UK, the ones for them, those for Turks, and the Nestorian tribes living in great Zap Valley of Hakkari It is believed that those translated documents will illuminate and give some clues about the background of social and political events, and the cause of the terror and bloody war in the Middle east and our region.

Key word: *Tribes, Tribe leaders, sovars, foot, Ottoman, Zap Valley, Nestorian.*

* *Dr. Tahir YAŞAR, Siirt University, Siirt/TURKEY, e-mail: tahiryasar@siirt.edu.tr*

BELGELER IŞIĞINDA İNGİLİZLERİN 1890-1920 YILLARI ARASINDA HAKKARİ, VAN, AĞRI VE BU İLLERE KOMŞU İRAN BÖLGELERİNDE YAPTIĞI SOSYAL ÇALIŞMALAR

Tahir YAŞAR*

GİRİŞ

İngilizler 19.yy'ın son 20 ve 20 yy'ın ilk 20 yılları arasında Osmanlının doğu topraklarında çok citti sosyal ve siyasal çalışmalar yapmıştır. Bu faaliyetlerin sonucu olarak Osmanlını Arap yarımadasını kaybetmesinin yanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun da koparılmasına çalışıldığı tarihi belgelerde görülmektedir. Ortadoğu'da sınırları cetvelle çizilmiş olan devletler kurulurken Doğu ve Güneydoğu bölgeleri de koparılmaya çalışılırken yüz yıl sonrasının nifak tohumlarının da atıldığı bir gerçektir. Her ne kadar 1- Dünya savaşı sırasında 29 Nisan 1916 da İngiliz ordusu Kutül Ammere kuşatmasında Osmanlı ordusu tarafından büyük bir bozguna uğratılmış ise de Birleşik Krallık bölgede ki ihanet çalışmalarına asla ara vermemiştir. Bozgundan 17 gün sonra 16 Mayıs 1916 da Fransızlarla imzaladığı SYKES-PICOT anlaşmasıyla Türkiye'nin Ortadoğu topraklarını aralarında nasıl paylaşılacağına karar vermişlerdir. Bu gün bölgemizde ve tüm Ortadoğu'da yaşanan acı, vahşet, insanlık dışı terör olaylarının temeli o günlerde atıldığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, İngilizlerin sınır illerimizde ve bu illere komşu Batı İran bölgesinde yaptıkları sosyal ve siyasal faaliyetler belgelerle ortaya konulacaktır. Belgeler "Tribes and Personalities of Western Persia" adlı kitaptan alınmıştır. Bölgede faaliyet gösteren görevlilerin tespitleri 1918 de Bağdat'ta devlet remi matbaasında basılmıştır ve Londura'ya gönderilmitir. Bu kitapta İngilizlerin Bölge de yaşamakta olan tüm aşiretlerin bilgilerini en ince detaylarıyla raporladıkları ve üst yönetimlerine sundukları görülmektedir.

Bu bilgiler aşağıda sunulacak belgelerden de anlaşılacağı gibi şöyle sıralanabilir: iki devletin sınırlarında yaşayan aşiretlerin ırkları,inançları, mal varlıkları, Biray sayıları, savaşabilecek adam sayıları, piyade sayıları, süvarilerin sayısı, konuşlandıkları bölgeler, kendilerine taraftar olanlar, karşı olanlar, sevenler, sevmeyenler, İran taraftarı olanlar, Türkiye taraftarı olanlar, Türk ajanları, Rus yanlıları, toprak ağaları, iş yarayan adamlar, yaramayanlar, bölgeden uzaklaştırılması gerekenler ve son bölümde ise Hakkari Zap Vadisinde yaşayan Asuriler, Mar Şimun ve ailesi ve yörede yaşayan diğer ağalar . Belgeler objektif bir bakış açısıyla tercüme edilmiş ve sunulmuştur. Aslında kitaptaki tüm belgeler önemlidir ve yöre insanı hakkında kayda değer bilgiler içermektedir. Ancak bu makalede belli başlı bazı belgeler seçildi.

Seçilmiş bulunan belgeleri aşağıdaki gibi tasnif etmenin yararlı olacaktır. Öncelikle İngilizlere taraf olan veya onlara sempati duyan ve yararlanacakları aşiretler sırasıyla şunlardır:

• AFŞAR:

LİDER: Can Şahan Amiri Afşar

BÖLGESİ: Kazvinin G.B. sından Malrelbana, San Kale, Erdebil ve Urumiye ye kadar olan bölge ile Tahan Tepe Çevresinde yaşarlar.

GÜCÜ: 1000 silahlı adam

* *Dr. Tahir YAŞAR, Siirt Üniversitesi öğretim üyesi, Siirt/TÜRKİYE, e-mail: tahiryasar@siirt.edu.tr*

DÜŞÜNCELER: "16. Yy.dan beri İran'da yerleşmiş Türk, Kızılbaş aşiretlerinden biridir. Bir çok kola bölünmüştür. Bildiğimiz kadarıyla Afşar Emiri sınırda ikamet etmektedir. Bize dost olan bazı kolları Türklerin dönüşünden çekinerek bize olan net desteklerini açıklamaktan çekiniyorlar. İran yönetiminden de korkuyorlar. Askerleri bize destek olmaktadır ancak her şey bizim adımıza yapılıyor." 1.(A.g.e. s.4)

• ALİ EKBER HAN:

"İngilizlerin emri altına verebileceği 50 suvarisi olduğunu bildirir"2. (a.g.e. s.9)

• ÇAHARDOLİ AŞİRETİ:

LİDERLERİ: Abdullah Han
Konumu: Hamedan-Sena güneyinde yaşar

GÜCÜ: 250 atlı 100 yaya

NOT: Abdullah Han Hamedan- Sena yolunda barışı sağlayan kayda değer bir aşiret lideridir. İlişkilerimiz iyidir. Bize remi olarak vergi vermeyi teklif ediyor." 3.(a.g.e. s.27)

• BAZ AŞİRETİ:

Büyük Zap vadisine yakın Silo ve Tuğuba (bu günkü kazan) da ikamet eden Asuri (Nesturi) taş gibi sağlam Mason adamlardır. Liderleri melik Hamo'dur."4. (a.g.e.s.25)

• ALİ HAN:

Bijarlıdır. İngilizler tarafından Bijar'da işe alındı.Çok yararlı bir adamdır. Rusça, Fransızca, Türkçe ve Farsça konuşur.5 (a.g.e. s.7)

• KİASVAND:

"**LİDERLERİ**: Kias Nizam

KONUMU: Kazvin Kuzeyi

GÜÇLERİ: 500 adam

NOT: Kürt bir aşiret. Göçebe ve İngiliz taraftarı."6 (a.g.e.s.35)

• REGORİEF:

"Rus Kosolosu, güvenilmez. Görünüşte İngilizlerin çok candan dostudur fakat tamamıyla kendi ülkesi için uğraşır." 7 (a.g.e.s.36)

• AHMET HAN:

27-6-1918 de kardeşi İsmail Han'ı yakaladık. Ahmet Han 20-7-01918 de Buruji ve sonra Hurumabad 'da tespit ettik. Talan yapmak veya bize saldırmak üzere suvariler topladığını tespit ettik. Oldukça başarısız biri ancak çok fazla miktarda paraya sahiptir.8 (a.g.e.

Yörede yaşamakta olan aşiretlerin önemli bir kısmı Osmanlıya yani Türklere dost olarak kaldıkları ve İngilizlere karşı oldukları görülmektedir. İngilizlerin oyununa gelmemiş olan bu aşiretler sıralanmışlardır:

• ABDUKLERİM SEYİD:

"Kalbaği Kürtlerinden , yumuşak huylu bir molla. 5o yaşlarından. Bize yardım etmeye söz verdi ancak Türk ajanı olmasından şüpheleniliyor." 9 (Tribes and personalities of W. Persian. S.3)

• AĞYAR YUSUF BEGLEROF:

"Türklere veya Almanlara ya da ikisine çalışan bir casus. 22-6-1918 de Tahran'daydı. Muhtemelen Türktür. 10 (a.g.e.s.5)

• ŞEYH ALAADDİN:

Tavilalıdır. Oruman ailesinin üyesidir. Biar bölgesinin dini lideridir. Bölgedeki Kürt dini liderler onunladır. Aile Nakşibendi dervişlerinin başıdır." 11 (a.g.e. s.7)

• ALİ PAŞA HAN:

Yakup Paşa Han'ın oğludur. Hacı Zade ailesinde en kayda değer birisidir. Yönetime süvari tedarik eder. İlhanilerle hareket eder. Aktif bir Türk partizanıdır." 12 (a.g.e. s.11)

• AMİRİ AFHAM, ZEYNEL ABİDİN HAN:

Masa başı işlerle uğraşan yerleşik bir Türk aşireti olan Karagözlülerin başıdır. Bir

zamanlar zengindi fakat safahat ve komşu Bahtiyarilerin yağmalamaları sonucu yoksullaştırdı. Rus bankalarında 200 bin tümenden fazla parası olduğu, çok değerli köylerinde sakin bir yaşam sürmekteler. Hamedan'a girdiklerinde Ruslarla iyi geçindi. Ancak ona Türkler ve Almanlar lehine entrikalar çevirdiği şüphesiyle bakıldı…Eğer onu destekleseydik gücünün yettiği kadarıyla bize yardım ederdi. Çevresinde kara tilki olarak tanınır." 13 (a.g.e. s.14

• ORUMAN ŞAH:

LİDERLERİ: Nadir Şah

GÜCÜ: 400 yaya

ÖZELLİĞİ: Bizimle ilgileri yok.

ÖNEMLİ NOT: "Orumanlar , Mervaniler gibi Türklere en yakın yerdedir. Bizden yardım almadan onlara karşı koyabilirler. Tüm aşiret Orumani şeyh ailesinin direktiflerine göre hareket etmektedir." 14 (a.g.e.s.21)

• BAKI HAN:

Kayda değer bir Müslüman. Urumiye'lidir. Türk ajanı olarak bilinmektedir."15 (a.g.e.s.25)

• BELURİ, MİRZA AĞA:

Tebrizli bir demokrat. Türk taraftarı. Hükümet generalı tarafından 14-6-1918 de tutuklandı.ve eskort eşliğinde Tahran'a gönderildi. Mücahitlerin lideridir. Türko-Alman ajanıdır." 17 (a.g.e. s.26)

• FARİS HAN:

"Bir Osmanlı savunucusudur. Evi Bulanabad-Sena bölgesinde." 18 (a.g.e.s.31

• KAKAVAND:

"**LİDER**: Mirza Ağa Han

KONUM: Zincan sınırı

GÜÇLERİ: 370 adam

NOT: Kürt ve İngilizlere karşıdırlar." 19 (a.g.e.s.54)

Kitapta adı geçen önemli kesimlerden biri Zap Vadisinde yaşamakta olan ve İngilizlerle yakın dostlukları olan yada İngilizlerin yakın takipte tuttukları Nesturi aşiretlerdir. İngilizlerin bu insanlarla yakı ilgisi Hristiyan olmaları ve özellikle Krupiyedeki başkaldırıyı sek ve idare etmeleridir. Ayrıca belgelerde Mar Şomun ailesin İngiliz okullarında eğitilmesidir. Adı geçen aşiretler şu şekilde sıralanmaktadır:

• ODİŞU HAN:

"Zengin bir Asuri. Gülpasan – Urumiye'lidir. Etkileyici bir adam, daha çok Ruslarla bilinir." 20 (a.g.e. s.19)

• BERĞO:

Salabhan meliki, Asuri (Nesturi) bir adamdır. Büyük Zap'a akan Tuğuba Vadisinde yerleşiktir."21 (a.g.e. s.26.

• DAVİD:

"Mar Şimun'un ağabeyi, 30 yaşlarında, sakin bir adamdır. Matran'ın Yeğeni Easter ile evlidir. İki oğlu ,ki kızı var. Genel olarak Urumiye'nin boşaltılmasıyla suçlanmaktadır." 22 (a.g.e.s.29)

• MALİK EVİD:

Asuri (Nesturi). İmadiye'nin Kuzeyinde Pervari bölgesinde yaşar.Pervari rahibinin kardeşidir.Savaştan önce Pervari bölgesi Duri köyünde ikamet ederdi. Urumiye'de 250 piyadeye komuta etti." 23 (a.g.e. s.29)

• HORMUZD:

"Mar Şimun'un ikinci kardeşidir. Van İngiliz okulunda okudu ve sonra İstanbul'da Askeri Akademiye gitti. 30 yaşlarında."24 (a.g.e.s.42)

• MALİK İSMAİL:

"Yukarı Zap Vadisinin Asuri Meliki. Savaştan önce Büyük Zap Vadisinde Koçanış

(bu günkü Konak) Köyünde ikamet ederdi. Mar Şimun meclisinde en önemli adamdır. Babasından çok daha iyi bir adam olan oğlu Selanom Mar Şimun'un kızı kardeşi Romi ile evlidir. Malik İsmail Urumiye'de 500 kişiye komuta etti." 25 (a.g.e.s.48)

• CELO:

"Hakkari'nin en girilmez vadisinde yaşayan üçüncü Asuri aşiretidir. Liderleri Rahip Mar Seyiz'dir. Aralarında Melik Ğamo da aynı zamanda önemli bir adamdır."26 (a.g.e.s.53)

• MALİK ĞAMO:

"Asurilerin Baz Melikidir. İki oğlu var. İkisi de genç. Urumiye'de 150 piyadeye komuta etti."27 (a.g.e.s.55)

• MALİK HOŞBABA:

"Aşağı Zap Vadisi (Tiyar-Kazan) melikidir. Savaştan önce Amerikalı misyonerlerin maaşlı adamıydı. Yaşlı Asuriler ona kuşkuyla bakar. Urumiye'de 2000 adama komanda etti. Kahraman, cesur ve birinci sınıf savaşçı olarak tanındı." 28 (a.g.e.s.56)

• MAR ŞİMUN:

"Hakkari yakınında Koçanıs (Konak) köyünde Asurilerin hem ruhani hem de dünyevi Patriği ve lideri. Yerine öldürülen Bünyamin'in küçük kardeşi Polus geçti. Diğer kardeşleri David, Homizd , Zeia ve İsiah'tır. Kız kardeşleri Surma ve Romi'dir. Kuşatma sırasında Urumiye'deydi. Pek işe yaramaz bir adamdı."29 (a.g.e.s.117)

• MAR ŞİMUN:

"Hakkari yakınında Koçanıs (Konak) köyünde Asurilerin hem ruhani hem de dünyevi Patriği ve lideri. Yerine öldürülen Bünyamin'in küçük kardeşi Polus geçti. Diğer kardeşleri David, Homizd , Zeia ve İsiah'tır. Kız kardeşleri Surma ve Romi'dir. Kuşatma sırasında Rukiye'deydi. Pek işe yaramaz bir adamdı."30 (a.g.e.s.117)

İngilizler tarafından tüm yönleriyle tespit edilmiş olan, fakat tarafsız olarak kayda geçen aşiretlerin sayısı da azımsanacak gibi değildir. Bu aşiretlerden bazıları aşağıda verilmiştir. Ancak bu aşiretler İngilizlere dost olmamış yörenin sayılı aşiretleridir.

• AMİR MÜCAHİT BAHTİYARİ:

"Yönetimlerde hiç yer almadı. 1915'te bizimle ilişkileri kötü olduğunda İlhanlılarlaydı. Avrupa'da bulunmuş ancak bu hususta yararlanılmadı. Tamamıyla yöre dışına çıkarılırsa iyi olacak ancak Beyrut'ta bulunan oğluyla görüşülmedikçe buna zor ikna olacak" 31 (a.g.e. s.16

• ŞEYH HACİ ARİF:

"Sakızlıdır. Alaaddin Oruman'ın torunudur. İlin demokrat partisinin üyesidir.Bir Türk işinde çalışmak ve ilerlemek istiyor ancak Türklere karşı hiçbir sevgisi yoktur."32 (a.g.e. s.17)

• ASADULLAH HAN:

"Vezir Zade. Kurva'dan Hamesaki'ye kadar olan bölgeye sahiptir. 400 atlı ve 500 piyadesi bulunmaktadır." 33 (a.g.e. s.18)

• FARS BAHARLU AŞİRETİ:

Hamse aşiretinin beş kolundan biridir. 12 ve 13 yy'da Selçuklular ve Moğullar tarafından İran'a getirilmişlerdir. Aşiret Darab bölgesinde yaz- kış ikamet etmektedir.34 (a.g.e.s.23)

• BRAVİNE:

Önce Seistan'da Rus konsolosu idi. İran'da Bolşeviklere açık destek veren tek konsolostu. Ruslar onu Tahran'da Rus bakanı yaptı ancak pek fazla kişi tarafından kabul görmedi. Şimdi de elçilik müşaviri olarak çalışmakta, Alman ve Austurya'lı mahkumlara Rusya

pasaportu imzalamaktadır. Çok tehlikeli biridir. Gazetelere sürekli olarak Britanya aleyhine yazı yazmaktadır.." 35 (a.g.e.s.26)

• DORANİ

LİDERİ: Samsam Bahadır Han

KONUM: Zincan yolu

GÜCÜ: Yaklaşık 400 silahlı.

NOT: Bize dost görünür ama hiçbir şey yapmazlar. Afşar aşiretinin emirine bağlıdırlar. Şahseven aşiretinin bir kolu gibi görünüyorlar."36 (a.g.e.s.28)

• FARİS AĞA CAN:

"Musevi bir bankacı. Türklere askeri malzeme ve erzak tedarik eder. Sena'da bulunur."37 (a.g.e.s.30)

• FETULLAH HAN:

"Çok tehlikeli bir adamdır. Koçi Han'ın yerine geçmeye çabalar. Haziran 1918." 38 (a.g.e.s.33)

• GALBAĞİ:

LİDER: önemli öncü bir liderleri yok

KONUMU: Sena ve Sakız arası

GÜCÜ: 800 silahlı 39 (a.g.e.s.33)

• GORAK DOL MURADİ:

"**LİDER**: Aziz Ağa, Kerim Ağa kardeşler

KONUM: Sakız'ın güney, güneybatısında Bena'da yaşar.

GÜÇLERİ: 100 suvari. Osmanlı yanlısı." 40 (a.g.e. s.34)

GEŞKİ: Lider: Farayallah Han

KONUM: Tebriz civarı. Kirmanşah-Sena yolu üzeri

GÜCÜ: Küçük bir aşiret , toplam 500 adam 100 suvari 50 yaya sağlayabilecekleri söyleniyor. Tümü çadırlarda yaşar."41 (a.g.e.s.35)

• GURAN:

LİDERLERİ: Daha önce Gulam Ali Han. Sonra aşiret üzerinde pek etkisi kalmadı.

KONUM: Kirmanşah'ın kuzeyindeki Vadide ve yaylalarda kalır yazın. Kışın kalınan köylere sahipler.

GÜCÜ: 2500 adam. Genelde yaya

NOT: 8 ayrı kola ayrılan Guran parçalanmış ve homojen bir yapıya sahip değildir." 42 (a.g.e.s.37)

SONUÇ

Bu gün Ortadoğu ve bu aşiretlerin yaşadığı tüm bölgeler nerdeyse yüz yıldan beri huzurlu bir yaşam süremedi. Bölgeden yaklaşık olarak 7000 km öteden gelerek yöreyi bu şekilde ele alan bir Devletin yöreyi karıştırmaktan, kolonileştirme faaliyetlerini sürdürmekten, bir inanç savaşı vermekten başka ne gayesi olabilir? Yukarıda sunulan belgelerden bu gün yaşanan acı olayların temelinin bundan 100 yıl önce atıldığı, yani cetvelle çizilmiş olan sınırları her an değiştirilerek bölgede huzursuzluk çıkarılabileceği anlaşılmaktadır. Tüm bu huzursuzlukların altına Birleşik krallığın parmağının olduğu, ABD'nin burada İngilizlerin jandarmalığı yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bölge insanının kendi birliğini kurması ve acılara son vermesi için işbirliği yapmalarını kaçınılmaz ve kendi gelişme stratejilerini batıdan bağımsız olarak tasarlamalarının zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Yapılacak en önemli şeylerden birinin tarihin tekerrürünü önlemektir. Bu da İslam Aleminin uyanışına bağlıdır.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

The Trines And Personalities of Western Iran, ulusal basımevi,Bağtat, 1918.

www.bik.gov.tr/kutul-amare-zaferinin-onemi-nedir-savasi-kim-nasil-kazandı

www./https://tr.wikipedia.org/wiki/Sykes-Picot_Anlaşması

STATEMENT OF BAYAZID MEBUSU ŞEVKET ON REFET PASHA (18.11. 1338 1922)

M. Salih MERCAN

ABSTRACT

Subsequent to theMudaniaConference,there left two important points to be solved.The first is who would be included in the mission to be sent to the peace conference and the appointment of someone as chairman for that mission.

The second is Eastern Trakya to be handed over to Turkey.The person to be appointed with utmost authority for that status should be someone who was known and loved by Turkish people, especially by Istanbul residents. Mustafa Kemal Pasha and Rauf Orbay decided on Refet Pasha as appropriate person for that status.They submitted that decision to the approval of the parliament.

Refet Pasha was a commander who became known with his services during National Struggle times.Rafet Pasha was instructed with some special order on his duty related to Istanbul by Mustafa Kemal Pasha.In those times, the telegraph in which Grand Vizier Tevfik Pasha demanded a together participation in peace conference was sent to Ankara.

That telegraph was the factor determining abolishment of the sultanate. Refet Pasha saw that telegraph and agreed with Mustafa Kemal Pasha on how he should talk on sultanate and caliphate and his behavior in İstanbul.Refet Pasha was instructed by Mustafa Kemal Pasha on his duty in İstanbul. At that time, telegraph of Grand Vizier Tevfik Pasha on participating in the peace conference together reached to Ankara.That telegraph will be a factor determining sultanate abolished.

Refet Pasha saw that telegraph and agreed with Mustafa Kemal Pasha on how he would talk on sultanate and caliphate and his behavior.Mudania Armistice entered into force on 15th October, and Refet Pasha completed his preparations immediately and founded his headquarters. A gendarmerie cortege of 120 people would be together with him. Pasha was sent from Mudania to Istanbul on 19th October 1922. On the day Rafet Pasha reached Istanbul, the firstrepresentative of national government was welcomed with a huge public demonstration.

He became successful in getting our beautiful city back from the opposing forces despite Babıali, the Sultan and armed forces in İstanbul as a part of homeland Turkey, a province of Turkish Grand National Assembly. By the way, evacuation of Eastern Trakya was going on. Mr Şakir(Kesebir) was appointed to the governorate of Edirne.Huge welcome ceremony for Rafet Pasha in Istanbul and his talks in high excitement caused unnecessary and meaningless envy of some deputies in Grand National Assembly.

* *Associate Prof. M. Salih MERCAN, Bitlis Eren University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Bitlis/TURKEY, e-mail: smercan@beu.edu.tr*

Some deputies, some of them from military said:

- With what authority Refet Pashaaddresses in such a way? How can the authority of Turkish Grand National Assembly and its government be violated?

One of those deputies told Ali Fuat Pasha that matter:

Isn't it so, Pasha? I guess you also think the same. Ali Fuat Pasha answered that deputy in a maybe harsh but silencing way:

-I never think like you, resented for your unnecessary envy. The huge welcome demonstration for Refet Pasha in İstanbul was carried out indeed on behalf of Turkish Grand National Assembly, government and Commander in Chief. Their words were not different from what we decided on.

Deputy for Bayazid Mr Şevket and his friends tabled a motion of censure on the statement and authority of Refet Pasha from Ministries of Foreign Affairs, Internal Affairs and Finance under the chairmanship title of Cabinet Council. But, they withdrew their signatures pursuant to the statement in the second session of the parliament on 20.11.1328/1922

Key words: *Turkish Grand National Assembly, Refet Pasha, Şevket Bey, İstanbul, Trakya, Statement.*

BAYAZID MEBUSU ŞEVKET BEY'İN REFET PAŞA HAKKINDAKİ TAKRİRİ (18.11. 1338 1922)

M. Salih MERCAN*

GİRİŞ

Mudanya Konferansından sonra, çözümlenecek iki önemli mesele daha kalmıştır. Bunlardan biri sulh konferansına gönderilecek heyet ve bu heyete başkanlık edecek şahsın tayini idi. İkinci husus ise, Şarkı Trakya'nın teslimi meselesi idi. Fevkalade yetki ile bu vazifeye getirilecek kimse, bütün Türkiye'nin ve bilhassa İstanbul'un tanıdığı ve sevdiği olmalıydı. Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey, Rafet Paşa'yı münasip görmüşlerdi. Meclise arz ederek, meclisin onayını almışlardı. Rafet Paşa, Milli Mücadelede hizmetleri ile şöhret bulmuş bir kumandan idi.

Rafet Paşa, İstanbul'daki vazifesi hakkında Mustafa Kemal Paşa'dan bazı hususi talimat da almıştı. Bu sıralarda, Sadrazam Tevfik Paşa'dan sulh konferansına beraberce gidilmesi hakkındaki telgraf Ankara'ya ulaşmıştı. Bu telgraf saltanatın kaldırılmasını belirleyen bir unsur olacaktır. Rafet Paşa bu telgrafı görmüş, İstanbul'da takınacağı tavır, bilhassa saltanat ve Hilafet makamına dair sarf edeceği sözler konusunda Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmıştı.[1]

Mudanya Mütarekesi,15 Ekimde yürürlüğe girdiği için Rafet Paşa hazırlıklarını suretle yapmış ve karargâhını kurmuştu. Beraberinde yüz yirmi kişilik bir maiyet bir jandarma bölüğü de bulunacaktı. Paşa, 19 Ekim 1922 Perşembe günü heyetine tahsis edilen Gülnihal vapuru ile Mudanya'dan merasimle uğurlandı.

İstanbul ecnebi işgalinde ve Sultan Vahdettin ile hükümetinin güya yönetimi altındaydı. Fakat Müslüman halk, artık kendilerini zafere götürecek Milli Mücadelecilerin temsilcisini karşılamak için bunları unutmuştu. İşgalciler, karşılama manzarasını hayretle izliyordu.[2]

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı, yeni Türkiye Devleti'nin doğduğunu, Teşkilat-ı Esasiye kanunu ile egemenlik haklarının millete ait olduğunu öngören takrirler verildi ve Milletvekili takrirlerinin en önemlisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini belirleyen takriri oldukça önemlidir. Çünkü bu önerge üzerine yapılan görüşmeler sonucunda Saltanat kaldırılacak, hilafet makamı da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin belirleyeceği esaslar dâhilinde Osmanlı Hanedanı üyelerinden, ilim ve irfan sahibi bir zatın seçilmesi karar altına alınacaktır. Bu arada konuya önemli bir değişiklik getirecek Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Beyle 78 arkadaşının, Osmanlı İmparatorluğunun sona erdiğini ve yeni Türkiye Hükümetinin onun vârisi bulunduğuna ve Makamı Hilâfetin esaretten kurtarılacağı konusunu içeren bir takrir vermiş ve takrir, Büyük Millet Meclisi'nin 30 Ekim 1922 tarihindeki toplantısında gündeme alınmıştı. Bu önergeye göre Halife ile Saltanat birbirinden ayrılarak, saltanat kaldırılıyor, padişahta yalnız halifelik unvanı kalacaktı. Önerge mecliste okununca ciddi olarak muhalif bulunan bir gurup ortaya çıktı. Muhaliflerin başında Mersin Milletvekili Albay Selahaddin ve Samsun Milletvekili Ziya Hurşit Bey vardı. O günkü görüşmeler karşılıklı tartışmalarla geçti ve sonuca bağlanamadı 1 Kasım 1922'de konu yeniden mecliste tartışmalara

* *Doç. Dr. M. Salih MERCAN, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/TÜRKİYE, e-posta: smercan@beu.edu.tr*

yol açınca Mustafa Kemal Paşa Türk ve İslam tarihinde geçen olaylardan örnekler vererek hilafetin saltanattan ayrılabileceğini, egemenliğin ve milli saltanat makamının, Büyük Millet Meclisi olabileceğini savunan geniş bir açıklamalarda bulundu. Bunun üzerine konunun incelenmesi görevi Teşkilat-ı Esassiye (Anayasa), Şeriye ve Adliye Encümenlerinden kurulan karma bir komisyona verildi. Burada yapılan müzakerelerde, özellikle hocalar, hilafetin saltanattan ayrılamayacağına dair, bir takım iddialarda bulundular. Bu gibi iddiaları daha önce hararetle reddeden milletvekilleri ortaya çıkmayınca, müzakereleri izleyen Mustafa Kemal Paşa, karma komisyonu uyarmak ve etkilemek zorunda kaldı.[3]"Burada toplananlar, meclis ve herkes, sorunu tabi görürse fikrimce uygun olur. Aksi takdirde yine gerçek, usulü dairesinde, ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir". Dedi. Bu sert açıklama karma komisyon üzerinde yeterli etkiyi gösterdi ve hemen bir kanun tasarısı hazırlanarak aynı günde meclisin ikinci oturumunda oy birliği ile kabul edildi.[4] Böylece iki buçuk yılı aşan bir süreden beri fiili olarak mevcut olan milli irade kanunla da teyit edilmiş oldu

Saltanatın kaldırılması ile birlikte saltanat kabinesinin, de hemen görevine son vermesi gerekiyordu. Ancak Padişah Vahdettin'in bu olupbittiyi kabulde gösterdiği tereddüt kabineye de sirayet etmiş ve ne yapacağını kestiremeyerek, birkaç toplantı yaptıktan sonra, 4 Kasın 1922'de istifanamesini, kanunen mevcut olmayan padişah'a vermişti. 5 Kasım 11922 günü, daha önce İstanbul'a gönderilmiş olan Büyük Millet Meclisi'nin fevkalade temsilcisi Refet Paşa, Sadrazam Tevfik Paşa'nın istifasından sonra meydana gelen yeni durumu Anakara'ya bildirmekle beraber diğer taraftan da Babıali'ye yerleşmiş, kendi tabiri ile "Saltanat'ı Milliye" idaresini İstanbul'a fiilen tesis etmişti. Zabıta, Belediye ve Adliye'den sonra diğer resmi teşekküller mümessilleri de toplu halde Babıâli'ye gelerek milli idareye biat ettiklerini bildirmişlerdi. Bunları, cemiyetler ve diğer teşekküller takip etmişti. Nezaret müsteşarları da talimat almak üzere Paşa'ya başvurmuşlardı. Refet Paşa'nın başkanlığında bir toplantı yapılmıştı.

Bu sırada İstanbul'un idare şekli hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin talimatı da İstanbul'a gelmiş bulunuyordu.[5]

Refet Paşa, İşgal Kuvvetlerine, Babai'ye ve Padişah'a rağmen Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin bir vilayeti halinde anavatana bağlamaya muvaffak oldu.[6]

Ancak Refet Beyin İstanbul'a gelişi kadar, İstanbul'daki çalışmaları da Meclis'in gündemi olmuştur. Refet Paşa'nın Trakya'yı teslim almak üzere görevlendirilmesi ve İstanbul'a gelerek göreve başlaması konusunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki görüşme-tartışma ve beyanlar ile Beyazıt Mebusu Şevket Beyin takriri ve takririni geri alışı da Meclis görüşmeleri içerisinde aşağıda belirtilmiştir.

HÜSEYİN RAUF BEY (Heyeti Vekile Reisi) (Sivas)-Efendim, 4.11. 1338'de geç vakit, Trakya'yı Hükümetiniz ve Başkumandan namına tesellüme memur olan Refet Paşa arkadaşımızdan şu telgrafı aldım

"İstanbul kabinesi bugün saat 4 sonra da istifa etmiştir."

SALÂHATTİN BEY (Mersin)-Başkumandanlık namına tesellüm ne demektir

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) — Efendim, müsaade buyurunuz izah edeyim. Yaptığımız mukavelename mucibince oraya bir Kumandan gönderdik. Kâfimi?

SALÂHATTİN BEY (Mersin)- Şahıs namına mı tesellüm ediliyor, yoksa Hükümet namına mı? Soruyorum.

HÜSEYÎN RAUF BEY (Devamla) — Aynı zamanda her ihtimale karşı orada fiilî bir kumandanın bulunmasını elzem gördük.

Böyle bir sıfat ve unvan vermeğe mecbur olduk. Hükümet ve Başkumandan namına, Trakya'yı tesellüme memur Refet Paşa Hazretleri vasıtası ille icap edenlere tebligat icra etti

İstanbul'un İdare şekli Hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Talimatı[7]

Madde 1. — Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 1 teşrinisanide ittihaz edilen mukarrarat üzerine; Büyük Millet Meclisinin tanımadığı teşkilâtın İstanbul'da tatili faaliyet eylemesi ve Şehremaneti ve İstanbul Vilâyeti Meclisi İdare heyetlerinin Ankara' dan talimata intizar eylediklerini beyan eylemeleri üzerine; Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti 4.11. 1338 zavalinden itibaren İstanbul'un idaresine vaziyet eylemiştir

Madde 2. — İstanbul, şimdilik. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına bir vilâyet olarak idare olunacaktır. Üsküdar, Çatalca, Beyoğlu mutasarrıflıkları İstanbul vilâyetine mülhaktır.

Madde 3. — İstanbul devairi merkeziyesi tatili faaliyet edecektir. Devairi mezkûre, memurin ve müstahdemlerinin ne suretle ifayı vazife edecekleri hakkında ayrıca talimat verilecektir.

Madde 4. — İstanbul devairi merkeziye; evrak, eşya ve nukutunun tahtı muhafazaya alınmasından her dairenin müsteşarı veya en büyük memuru ile müteselsilen şahsan mesuldürler. Bunlar ismen tavzif kılınacak ve 'isimleri bildirilecektir.

Madde 5. — Harbiye, Bahriye daireleri ile liman Riyaseti, Seyrisefain İdaresi doğrudan doğruya, Ankara Müdafaa Milliye Vekâletine merbut olmak üzere müsteşarları tarafından idare olunacaktır. İstanbul Merkez Kumandanlığı, Polis Müdüriyeti, Jandarma Kumandanlığı ve Haliç Komodorluğu şimdilik doğrudan doğruya benim emrim altında bulunacaklardır.

Madde 6. — İstanbul'da bulunan bilumum kıtaatı askeriye Merkez kumandanlığına;

Madde 7. — Medarisi ilmiye ile bilcümle derecatı ile tedrisata kemakân devam ederek Ankara Umuru Şeriye Vekâletinde bulunan Tedrisat Müdüriyeti Umumiyesine malumat verecektir. [8]

Madde 8. — İstanbul mahallî evkafı, İstanbul Evkaf Müdürü tarafından idare olunarak Ankara Evkaf Vekâletine malumat verecektir.

Madde 9. — İstanbul vilâyeti ile işgal sahasında bulunan menatik hükkâm, memurin ve müstahdemini nizamiye, şer'iye, Tıbbı Adlî müessesesi, İstanbul İstinaf Mahkemesi Müddeii umumiliğine merbut olarak, Büyük Millet Meclisinden sadır olan kavanîn dairesinde tarihi tebliğinden itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi namına sâdır olacak hükümler usulen doğruca Sivas'taki Mahkemei Temyize gönderilecektir. İstanbul Mahkemei Temyizi işarı ahire kadar ifayı vazifeden memnudur. Vazifelerine muvakkaten hitam verilmiş bulunan mahakim ve devairi adliyenin mümeyyiz ve başkâtiplerine sicil müdürü Şevket Beyefendinin nezareti altında birer kâtip tefrik edilerek mevcut kuyut ve dosyalarla nukut muhafaza ettirilecek ve bunlar emri muhafazadan şahsan mesul olacaktır, istinaf müddei umumiliği Adliye Vekâleti ile derhal tesisi muhabere ve emir telakki edecektir. İstanbul'da merci olarak Vilâyet makamını tanıyacaktır.

Madde 10. — İstanbul Vilâyeti mekâtipi iptidaiye ve taliyesi doğrudan doğruya Vilâyet Maarif Müdüriyetine merbut olacaktır. Maarif Vekâletine merbut Darülfünun ve şuabatı mekâtibi âliye ve Matbaai Âmire gibi müessesatı vesaire mevcut ve mer'î nizamnameler dâhilinde Maarif Vekâleti ile münasebet tesis edeceklerdir. Müzelerde. Matbaai Âmire, Maarif Nezareti, evrak mahzenlerinde

ve depolarında mevcut sicilat ve eşya vesaire mahfuz katacak ve memurini aidesi bundan mesul tutulacaktır.

Madde 11. — Nafıaya merbut bilumum mekâtip tedrisatına devam edecektir.

Madde 12. — İstanbul vilâyetini, ziraat, baytariye, maden, sanayi ve ticaret muamelâtı vilâyet nezdindeki memurini aidesi tarafından rüyet edilecektir.

Madde 13. — Ziraat ve Ticaret Nezaretine merbut bakteriyolojihane, Halkalı Ziraat mektebi ve sanayi mektebi gibi müessesat mevcut ve meri nizamnameleri dâhilinde İktisat Vekâleti ile münasebet tesis edecektir.

Madde 14. — İstanbul müessesatı sıhhiyesi Ankara Sıhhiye ve Muaveneti içtimaiye Vekâletine tabidir. Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesinde mevcut nukut ve dosyalar İstanbul vilâyeti Sıhhiye Müdürünün mesuliyeti altında muhafaza edilecektir. Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi (muaveneti içtimaiye) Müdüriyeti namı ile Sıhhiye Vekâletine tabi olarak muhacirin umuruna bakacaktır.

Madde 15. — Maliye devairinin devamı zarurî olan işleri İstanbul defterdarlığına rüyet olunacaktır

Madde 16. — İcra Vekilleri Heyeti kararına müstenit işbu talimatname 5.11.1338'de neşii tamim olunmuştur,[9]

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) — Müstacelen ve muhtasarah Refet Paşa Hazretleri vasıtası ile İstanbul vilâyetine şimdi arz ettiğim gibi teşkilâtına ait talimatı derhal tebliğ etmiştik 4/5 gecesi. Aynı zamanda da devairi aidesinden, vekâletlerden bazı nikat hakkında tafsilen emirler ve talimatlar verilmektedir. Refet Paşadan aldığımız son telgrafta dünkü tarihlidir ki, bu emri derhal icap edenlere tebliğ ettiğini ve tatbikatına başladığını bildirmiştir[10]

Emaneti mukaddese hakkında da ayrıca emirler verilmiştir. Fakat meselenin nezaketi, kimin tarafından tatbik edileceği ve ne veçhile tatbik edileceği oradaki icra memurlarına terk edilmiştir. Onun için tafsilat arz edemeyeceğim.

Eski yöneticilerden bazıları son dakikaya kadar inatlarında devam etmişler. Fakat Büyük Millet Meclisinin bu duruma son vermiştir. Beyhude olarak Hükümet ismini taşıyan heyet ki mahalli idare tarzında telakki edilebilirdi. Bunlar son zamanlara kadar inatlarında devam etmişler. Teslim alınan idarelerde, bunlar emir telakki edinceye kadar mahkemeleri kapamışlar Maliye Vekâleti yalnız hastane ile ittihaz buyurduğu mukarrerat neticesinde İstanbul'da bulunan hükkâm ve memurini maliye vazifelerinde meşru olarak devam edemeyeceklerini anlamışlar ve derhal Büyük Millet Meclisine müracaatla tebligatını aldıkları zaman zannederim ki, elan mütereddit imişler. Fakat hasta ihtiyacını temin edebileceği o da bir kararla tespit etmiş ve teriyatı kesmiştir. Onun için İstanbul heyeti istifaya mecbur kalmıştır. Malumatı mütemmime de budur. Yani kendileri Büyük Millet Meclisinin emirlerini aldıklarında zannederim ki, halen mütereddit imişler. Fakat milletin hakikî kuvvetinin, meşru kuvvetinin nerede olduğunu müdrik bulunan memurin hakikati görmüş ve o suretle işe mübaşeret etmişlerdir. Ve o suretle Hükümet ıskat edilmiştir.[11]

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) — Aynı zamanda Hariciye Vekâletiniz İstanbul'da Hamit Bey vasıtası ile düveli itilafiye mümessillerine şimdi aynen arz edeceğim şifahî takriri göndermiştir.

Der saadette Düveli İtilafiye Mümessillerine

Türkiye'de şahsî saltanatın ilgası üzerinde İstanbul halkının vicdanı millîden feveran eden tuğyan ile anavatan idaresine iltihak ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini

tesis eylediklerini ihbar ile kesbi şeref eylerim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul vilâyetinde temini asayiş ve idarei umur için devairi aidesine evamir ve talimatı lâzime ita eylemiştir. Ordularımız, Mudanya konferansında tayin olunan huduttan ileri geçmeyeceklerse de İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin bilfiil teessüs etmesi ile asayiş ve inzibatı temin; münhasıran Hükümeti mezkûreye teveccüh ettiğinden Şarkî Trakya'ya olduğu veçhile tarafımızdan İstanbul'a dahi inzibat memurin ve kıtaatının gönderilmesine ihtiyaç olduğu müsellemdir. Bu vaziyette düveli itilafiye kıtaatının İstanbul mıntıkasında devamı ikametine lüzum ve imkân görülmeyeceğini kuvvetle ümit etmekteyim. Bu münasebetle Lozan Sulh Konferansının netayici müspete vermesi Türkiye Büyük. Millet Meclisi Hükümetinin halisane ümitleri cümlesinden bulunduğunu beyan ile kesbi şeref eylerim.[12]

5 Teşrinisani 1338
T. B. M. Meclisi
Hariciye Vekili
İsmet

RAUF BEY (Devamla) — Hariciye Vekili yazıyor. Bu nota da itilaf mümessillerine tebliğ edilmiştir. Fakat henüz bir cevap alınamamıştır. Malumu âliniz vaziyet biraz muğlâktır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin imanı, en layetegayyer akidesi ve bunun için tekmil kuvvetlerini tamamen istimal edeceği bîr şey varsa, o da müstakillen idarei hükümet etmektir, Gayemiz ve hedefimiz budur. Bunu temine sonuna kadar çalışacağız. Ancak vaziyet muğlaktır diye demin arz ettim. Çünkü Mudanya Konferansı ile bir de vaziyeti mahsusa vardır. İkisini telif ile sakat vaziyete girmeden ciddiyet ve aynı zamanda hüsnü niyetle halle uğraşıyoruz. Muvaffakiyet cenabı haktandır. Şu muhakkaktır ki. Hükümetimiz behemehal müstakillen icrayı hükümet etmelidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi iştirak kabul etmez ve edemez. Bu bapta gelecek malumatı da peyderpey arz ederim.[13]

HÜSEYİN RAUF BEY (Devamla) — Mudanya mukarreratının tarafımızdan ihlâl edildiği dermeyanma karşı Hükümet ne düşünüyor? Muhasımlarımız, bu meselede dermeyan değil, her şeyde her şeyi dermeyan ederler. Ve bize her türlü takayyutta bulunuyorlardı. Bizim tarafımızdan sebebiyet verilmiş miydi? Muhasım adama (yasın) okunmaz. Ona mukabele etmek için elimizde ne gibi vesait ve tedbirler varsa onu kullanacağız. Fakat şimdiden o ne söyleyecektir? Bunu bilmiyoruz. Tabii, muhasımlarımız her türlü ifsadatta ve her türlü teşebbüsatta bulunacaklardır. Fakat biz de bunlara karşı her türlü tedbiri almaya çalışıyoruz. Allah'tan muvaffakiyet temenni ederiz. Sonra İstanbul'daki kuvvetleri defetmeden; hâkimiyeti milliyeyi kontrol altında bırakmak doğru mudur? Buna da tabii hakimiyeti milliyeyi kontrol altında bırakmayı kabul etmiyoruz. Arz ettiğim not ile de onu kabul etmediğimizi tebliğ ettik. Fakat evvelce de arz ettiğim nota vaziyeti münasebeti ile mesele muğlaktır. Çalışacağız ve inşallah muvaffak olacağız[14]

***Beyazıt Mebusu Şevket Beyle rüfekasının, Refet Paşanın beyanat ve salâhiyeti hakkında icra Vekilleri Heyeti Riyasetiyle Hariciye, Dâhiliye ve Maliye Vekâletlerinden* istizah takriri**

REÎS- Efendim, Heyeti Vekileden bir istizah takriri vardır; okunacak:

B. M. Meclisi Riyaseti Celilesine[15]

Trakya'yı tesellüme memur iken İstanbul'un vaziyeti âhiresi dolayısıyla İstanbul 'un TB'Bİ idaresinde görünen ve Meclisi Âlinin kanaati, mevcut kanunlar hilâfında birtakım icraat ve harekatta bulunduğu anlaşılan Refet Paşanın harekâtı vakıası muvacehesinde iltizamı sükût ile hiçbir muameleye teşebbüs etmedikleri Meşhud olan icra Vekilleri Reisiyle Hariciye, Dahiliye ve Maliye vekillerinden zirdeki mevaddı istizah eyleriz:

1. — Refet Paşaya verilen salâhiyetin

mahiyet ve derecei şümulü ve bu salâhiyetin ne taraftan verildiği ve kendisine Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Başkumandanlık mümessili unvanının tevcihindeki siyasi ve idari maksat ve gaye?

2. — Refet Paşa Heyeti Vekile Reisi tarafından Mecliste okunan talimat hilâfında, .İstanbul'da bir Hükümet teşkil etmekte ve gazetelerdeki beyanatında da bu Hükümeti (Heyeti Vekilece) unvanıyla tavsif etmekte olduğundan gerek bu tarzı tavsif ve gerek bu tarzı Hükümet pahayı müşarünileyhin mezuniyet ve salâhiyeti cümlesinden midir?

3. — Kanun vaz'ı ve mevzu kanunların tadil ve ilgası münhasıran ve yalnız Büyük Millet Meclisinin hukuk ve salâhiyeti cümlesinden iken Refet Paşanın Gümrük Resmi hakkındaki Kanunu tadil ve gümrük tarifesinde tenzilât icra etmesi ne suretle tefsir ve telif edilebilir ve buna karşı Hükümet ne vaziyet almıştır?[16]Balâda serd edilen ımevad hakkında tasrih edilen vekiller taframızdan acilen cevabî İzahat verilmesini teklif eyleriz.

17 Teşrinisani 1338

• Beyazıt/Şevket • Bitlis/Yusuf Ziya • Erzurum/Salih • Erzurum/Süleyman Necati • Canik/Emin •Lâzistan/Osman •Erzincan/Hüseyin •İçel/Haydar Lütfü

REİS — Efendim, bu istizah takririnin üçüncü maddesine tevafuk eden ikinci bir istizah takriri daha var. O da okunacak:

Riyaseti Celileye

11 Teşrinisani 1338 tarihli ve 29 numaralı Tanin gazetesinde neşrolunan Refet Paşanın beyanatında Gümrük Tarife Kanununun bazı mevaddını tadil ettiğini, pirinç, şeker, un, margarin gibi eşya üzerinden alınan Gümrük Resmini tenzil eylediğini beyan etmektedir. Hükümatı mutlakada bile hükümdaran Heyeti Vekilenin reyini almaksızın Kavanini mevzuayı hodbehot tadil ve hükümden ıskat etmek hakkına malik olmadığından Refet Paşanın hareketi Meclisin hukuku sarihasına tecavüz olduğundan derhal azli icap ederken Hükümetin sükûtu, vaziyeti tasvip manasını ifade ettiğinden keyfiyetin tasrihini Heyeti Vekile Riyasetinden istizah eylerim.

16 Teşrinisani 1338
Diyarbakır Mebusu
Hacı Şükrü

ALİ FETHİ BEY (Dâhiliye Vekili) (İstanbul) — Efendim, İstanbul meselesine, Refet Paşanın ahval ve harekâtına dair rüfekadan bazıları Heyeti Vekile Riyasetinden, Dahiliye Vekâletinden, Hariciye ve Maliye Vekâletlerinden istizah için takrir vermişlerdir. Bu istizah Heyeti Âliyenizce kabul edilmiştir. Cevabını her suretle vermeye amadeyiz. Fakat Ziya Hurşit Bey biraderimizin salonda bir takım propaganda yaptığını işittim. İstizah meselesi bugün mevzubahis olan mesele yalnız o istizahta, o takrirde münderiç olan mesaildir. Heyeti Celileniz bunu kabul etmiştir. Bunun haricinde bir takım mesail vardır. Bunlara da her zaman cevap verebiliriz. Alenî celsede bunlara ait sizlere cevap vereceğim. Yalnız bilmediğim bir mesele hakkında bugün burada bir takım sualler sorarsanız, ben neden istizah olunduğumu bilmeden nasıl cevap yerebilirim? Bir gün tayin edersiniz, o gün münakaşa ederiz. Yoksa benim bilmediğim bir mesele hakkında size şunu soracağım, bunu soracağım, bu dakikada cevap vereceksiniz demek doğru olamaz.[17]

Ali Fethi Bey'in konuşmasından sonra gizli oturum yapılarak konunun görüşülmesi kabul edilmiştir. Bu kararın alınması üzerine Beyazıt Mebusu Şevket Bey ve arkadaşları imzalarını geri çektiklerini beyan etmişlerdir. Bu durum şöyle gelişmiştir.

REİS — Beyazıt Mebusu Şevket Bey ve rüfekasının...

ŞEVKET BEY (Beyazıt) — Ben imzamı geri aldım.[18]

Beyazıt Mebusu Şevket ve arkadaşlarının verdikleri takriri geri aldıklarını açıkladıktan sonra, konuyla ilgili verilen bazı takrirlerin görüşülmesine geçildi.

REİS — O halde Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Beyle rüfekasının istizah takrirlerini okuyoruz:

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Trakya'yı tesellüme memur iken İstanbul'un vaziyeti ahiresi dolayısıyla İstanbul Reisi idaresinde görünen ve Meclisi Âlinin kanaati, kavanîni mevcudesi hilâfında bir takım icraat ve harekâtta bulunduğu anlaşılan Refet Paşanın harekâtı vakıası muvacehesinde iltizamı sükût ile hiç bir muameleye teşebbüs etmedikleri meşhut olan İcra Vekilleri Reisi ile Hariciye ve Dahiliye ve Maliye Vekillerinden zirdeki mevaddı istizah eyleriz:

1. Refet Paşaya verilen salâhiyetin mahiyet ve derecei şümulü ve bu salâhiyetin ne taraftan verildiği ve kendisine Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Başkumandanlık mümessili unvanının tevcihindeki siyasî ve idarî maksat ve gaye?

2. Refet Paşa Heyeti Vekile Reisi tarafından Mecliste okunan talimat hilâfında İstanbul'da bir hükümet teşkil etmekte ve gazetelerdeki beyanatında da bu hükümeti (Heyeti Vekile) unvanıyla tavsif etmekte olduğundan gerek bu tarzı tavsif ve gerek bu tarzı hükümet Paşayı Müşarünileyhin mezuniyet ve salâhiyeti cümlesinden midir?

3. Kanun vazı ve mevzu kanunların tadil ve ilgası münhasıran ve yalnız Büyük Millet Meclisinin hukuk ve salâhiyeti cümlesinden iken Refet Paşanın gümrük resmi hakkındaki kanunu tadil ve gümrük tarifesinde tenzilât icra etmesi ne suretle tefsir ve telif edilebilir ve buna karşı hükümet ne vaziyet almıştır? Balada serdedilen mevadda, tasrih edilen vekiller tarafından acilen izahat verilmesini teklif eyleriz.[19]

17 Teşrinisani 1338

• Erzincan/ Hüseyin • Canik/ Emin •Lâzistan/ Osman •Bitlis/ Yusuf Ziya •Erzurum/ Süleyman Necati •Erzurum/ Salih • İçel/ Haydar

HÜSEYİN RAUF BEY (Heyeti Vekile Reisi) (Sivas) — Efendim hasbel zarure vazifesi gayrı muayyen, fakat namahdut mesuliyeti seve, seve deruhte etmiş olmak itibariyle bugün bu husustaki maruzatımı celsei hafiye olduğundan tekmil üryanlığıyla Heyeti Celilenize arz edeceğim. Şüphesiz Heyeti Âliyeniz de vicdanınızla ve pek münevver olan efkârınızla mütalâa buyuracaksınız. Tabii pek musip bir karar ittihaz buyuracaksınız. Yalnız şunu arz etmek mecburiyetindeyim ki müdafaa etmek üzere bu kürsüye çıktığım hakikat ve ahvalin Heyeti Vekilenize cebrettiği, menafii memleket noktai nazarından cebrettiği vazife icabatıdır. Ne şahsı müdafaa edeceğim ve ne de prensibi müdafaa edeceğim. Bunu da söylemeyi bir vazifei vicdaniye addediyorum. Efendiler, istizahların ve bundan evvel verilen suallerin esasını bir cümle ile telhis etmek lâzım gelirse zannediyorum ki Refet Paşanın İstanbul'daki harekâtı kayıt ve şarta tabi değildir. Kanunları tağyir edecek hotserane hareket ediyor merkezindedir zannederim. Bilmem telhis edebildim mi? (Hay hay sadaları) Heyeti Vekilenizin noktai nazarını kemali teessüfle arz ediyorum. Bu hususta istizah sahibi olan arkadaşlarımla hali ihtilâftadır. İşte bu ihtilâfın sebebini arz edeceğim. Arkadaşlar, malumu âliniz ordularımız muzafferen bir taraftan Bahrisefit sahiline, bir taraftan Boğaz tarafına üçüncü koldan da Kocaeli Şibhiceziresine yanaştığı vakitte malum olan surette Mudanya'da bir konferans inikat etti. Orada bazı mükarrerat ittihaz edildi ki - Meclisi Âlinizce malumdur, bu mükarrerat mucibince Trakya'da Meclisi Âlinizin kavanîni ile idare edilebilmek üzere millî hudutlarımız dâhiline girdi. Allah'a hamdı senalar olsun. Fakat aynı mukavelenin sarih maddelerinden biri de Trakya'ya asker geçirmemekle mükelleftik. Heyeti Vekileniz

Mudanya mukavelenamesinin sulh müzakeratı devam ettiği müddetçe ve sulh müzakeratı başlayıncaya kadar geçen zaman zarfında meri olacağını nazarı dikkate alarak gerek bu geçen zaman zarfında ve gerek sulh müzakeratı devam ettiği müddetçe her türlü ihtilâf at bertaraf edilmek üzere tedbir ittihaz edildiği gibi inkitaı münasebet de olabileceği ihtimalini düşünerek buna karşı da tedbir düşünmek mevkiinde idi. Geçenlerde alenî celselerin birinde veyahut kısmen alenî, kısmen hafi celsede arkadaşlardan bazılarının istizahına karşı kapalı olarak cevap vermiştim. Bu celsede hakkı müdafaa noktai nazarından mecbur oluyorum, arz edeceğim. Efendiler, inşallah muvaffak olacağız, müzakeratı siyasiyemizde herhalde Misakı Millîmizi tamamen istihsal edeceğiz. Fakat aksini de düşünmek herhalde zannederim menafii milliye zaruretidir. İhtilâf zuhur ettiği anda Trakya'mızı müdafaa etmek için ordu geçiremeyeceğiz ve belki bir müddet için de geçiremeyiz. Orası bomboş kalırsa Yunanlıların Karaağaç taraflarındaki tahavvülâtı malum olan müzakerat dolayısıyla Balkanlardaki tahavvülât vesaire bir günde vaziyeti aleyhimize çevirebilir. Bunun için biz Trakya'da hafi tertibat ittihazına mecburuz. Bu mecburiyet ise Trakya'ya memur edilmesi lâzım gelen arkadaşın bu noktai nazardan tetkiki ve intihabı zaruretini bize ayan olarak göstermiştir. Tetkik ettik. Bu gibi hususlarda mücerrep olan ve bu hususta vücudundan istifade edilebileceği bizce malum olan Refet Paşayı bu vazife ile tavzif ettik. Efendiler, Refet Paşayı oraya Kumandan unvanıyla göndermedik. Çünkü Mudanya mukavelenamesine mugayir hareket etmiş olurduk. Ordu bulunduramayacağımız bir yerde kumandan bulunduramazdık. Aynı zamanda Refet Paşayı Trakya'ya vali diye de gönderemezdik. Çünkü Meclisi Âlinizin kabul ettiği kanunlar mebuslukla valiliğin bir şahıs üzerinde içtima edemeyeceği merkezindedir. Bunu yapmak ve aynı zamanda bir surette göndermemiz lâzım gelirdi ki İcabında askerî ve mülkî kuvvetleri ve tekmil vezaifi bir elde toplayalım. En az zamanda en kuvvetli müdafaa tertibatı yapalım. Bunu temin etmek lâzımdı. İşte bu noktai nazardan Refet Paşaya verdiğimiz sıfat, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Başkumandanlık mümessilidir.[20]

Refet Paşa, İstizah (gensoru)lar hakkında yaptığı konuşmada şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bu devletin siyasi hayatına girmiş ve bazı mühim mevkiler işgal ederek bu millete en buhranlı günlerinde elinden gelen gayretle azami derecede hizmet etmeyi en büyük ve mukaddes vazife saymış bir insan olarak kendisine atfedilen bir takım maceralara atılmak heveslerini çoktan geçirmiş olduğunu söyleyerek, "Dağa çıkıp da asker arkadaşlarımla Çin generalleri gibi bir hükümet kurmak istediğimi iddia edenlere şunu hatırlatayım ki, ben daha ilk devrede askerlerin seçilip buraya gelmelerinin bile aleyhinde idim. Hatta o zaman Meclise kimlerin gelecekleri görüşüldüğü vaki, Kolordu Kumandanlarına kadar onların listeye alınmamasını, Milli Müdafaa Vekilleri askerden olmak gerektiği için yalnız, ordu kumandanlarından bazılarının seçilmesi münasip olacağını söylemiş ve teklif etmiştim. Şimdi bu vaziyette, bana askerden mürekkep bir hükümet kurmak istediğimi nasıl atfedebilirsiniz?

Refet Paşa'nın bu susturucu sözleri üzerine, Meclis Reisi Hükümete itimat reyi verilmesine dair olan takriri reye koyuyor. Sonuçta, mevcut 167 mebustan 147'sinin itimat reyini verdiği anlaşılıyor.[21]

DİPNOTLAR/FOOTNOTES

1 -Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, Büyük Zaferden Lozan'a, Lozan'dan Cumhuriyete,, İstanbul, 2007, I-II, s. 151

2 -Cebesoy, a.g.e. s. 151

3 - Abidin Tüzel, Türk İstiklal Harbi, Anakara, 1969, II/IV, s. 111

4 -Tüzel, a.g.e s.111

5 - Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, İstanbul, 2007, s.186

6 -Rauf Orbay, Siyasi Hatıralar, İstanbul, 2005, s.525

7 - Cebesoy, a.g.e. s.186

8 -T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları 6 Teşrinisani 1338 (1922) , III, s. 1010

9 -T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları 6 Teşrinisani 1338 (1922) , III, 1011

10 - T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları 6 Teşrinisani 1338 (1922) , III, 1011

11 - T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları 6 Teşrinisani 1338 (1922) , III, 1012

12 - T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları 6 Teşrinisani 1338 (1922) , III, 1012

13 - T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları 6 Teşrinisani 1338 (1922) , III, 1012

14 - T. B. M. M. Gizli Celse Zabıtları 6 Teşrinisani 1338 (1922) , III, 1015

15 - T. B. M. M. ZABIT CERİDESİ, Yüz kırkıncı İçtima, 18.11.1338 Cumartesi, XXIV, s.551-552

16 -T.B.M.M. zabıt ceridesi, Yüz kırkıncı İçtima, 18.11.1338 Cumartesi, XXIV, 551

17 - T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları 20 Teşrinisani 1338 (1922), XXV, S. 1071

18 - T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, 20 Teşrinisani (Kasım) 1338 (1922), XXV, s. 1071

19 - T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları 20 Teşrinisani 1338 (1922), XXV, S. 1071

20 - T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları 20 Teşrinisani 1338 (1922), III, S. 1073

21 -Orbay, a.g.e. 594-595

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

TBMM. Zabıt ceridesi, Yüz kırkıncı İçtima, 18.11.1338 Cumartesi, XXIV

TBMM. Gizli Celse Zabıtları 6 Teşrinisani 1338 (1922) , III

TBMM. Zabıt ceridesi, Yüz kırkıncı İçtima, 18.11.1338 Cumartesi, XXIV

TBMM. Gizli Celse Zabıtları 20 Teşrinisani 1338 (1922), III,

TBMM. Gizli Celse Zabıtları, 21 Teşrinisani 1338 (1922), XXV

TBMM. Gizli Celse Zabıtları, 22 Teşrinisani 1338 (1922), XXV

Abidin Tüzel, Türk İstiklal Harbi, Anakara, 1969, II/IV

Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, Büyük Zaferden Lozan'a, Lozan'dan Cumhuriyete,, İstanbul, 2007

Rauf Orbay, Siyasi Hatıralar, İstanbul, 2005,

Tevfik Bıyıkoğlu, Trakya'da Milli Mücadele, Ankara, 1992

LYRICAL TRANSLATION OF AHMED-I HANI'S "MEM U ZIN"

LYRICAL TRANSLATION INTO TURKISH: NAZMÎ

Müzahir KILIÇ*

ABSTRACT

It is clearly known that in every era of our literature some literal materials were transferred into Turkish and the initial samples were introduced and known by this way. In divan literature, especially in 13th and 14th century when the masnavis were transferred from Iranian literature via translation, it is viewed that copyrighted works were started to be published afterwards. In addition, many works were gained by translation in the field of theatre and similar ones after the Tanzimat Era.

Today, the great mystic and wise man known as a significant poet of Kurdish Language and Literature, Ahmed-I Hani's "Mem u Zin" were translated into Turkish many times in the forms of prose and lyric for it was written in Kurdish. The Kurdish version of the literary work have been printed many times. In the Symposium of the Mount Ararat and Noah's Ark, papers were presented about the masterpiece and its author. Since it is written in Kurdish, there have been many ones exploiting the issue. The Kurdish print of the work were published many times with the name of "Mizan'ul Edeb'. The work constitutes from approximately 2500 couplets. "Mem u Zin" (A love story flourishing on earth and flowering in sky)that was written by Prof. Dr. Ramazan el-Buti and translated by Mehmed Emin Bozarslan and 30000 copies were printed in its fifth print by Ağrı government were appreciated by the locals and replaced as one of the best sellers.

The work "Mem u Zin" was translated into the languages like Russia, Arabia and Persia. However, here the work that constructs the base of our paper is a handwritten manuscript located in a library in Iran (Kütübhâne-i Meclis-i Şurâ-yı Millî, Şumâre 9385, Tahran- İran). It is also absolutely bewildering how such masterpieces have been unknown till now. A scholar in Tabriz University is carrying a transcriptive and research study upon this work. The work whose handwritten copy is situated in National Iranian Library was written by a poet named Nazmî with the aruz prosody '*Mef* û lü Me Fâ î lün Fe û lün'. There will be a comparative analysis of the work with the others written in this field while introducing the work. We aim to gain a literary work that was forgotten in an Iranian library as a handwritten manuscript into Turkish literature and make the transciptive form and a detailed research of the work by introducing this masterpiece.

Key words: *Turkish Literature, Kurdish Literature, Ahmed-i Hani, Mem u Zin, Nazmi, Mesnevi.*

* *Dr. Müzahir KILIÇ, Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: muzahirk@msn.com*

AHMED-İ HANİ'NİN "MEM U ZİN" ADLI ESERİNİN TÜRKÇEYE MANZUM ÇEVİRİSİ

TÜRKÇEYE MANZUM ÇEVİRİ: NAZMÎ

Müzahir KILIÇ*

AHMED-İ HÂNİ VE MEM U ZİN ADLI ESERİ

Ahmed-i Hani'nin hayatı hakkında detaylı bilgi yoktur. Kendisi gibi âlim ve fazıl olan İlyas adlı birinin oğludur. Osmanlı'nın Kürt kökenli âlim ve şairlerinden biridir. Daha çok Hânî veya Şeyh Ahmed-i Hânî adıyla bilinmektedir. Mem u Zin adlı eseriyle tanınmıştır. Bu eserinden başka; Yusuf u Zelihâ, Leylâ vü Mecnûn, Qavle Newâla Sisebân, Qavle Hespe Reş, Tuhfetü'l-Evâm, Coğrafya Kitabı, Sekeretâ Mirine, Nehcü'l-Enam ve Ta'riz Akidaye İmâne[1], Çâr-kûşe, Nubahâra Biçûkan ve Divanı vardır.

Mem u Zîn, tasavvufi bir aşk hikâyesidir. Aralarında sosyal sınıf farkı olan Mem ile Zîn'in hazin bir şekilde sonuçlanan aşklarını anlatmaktadır. Botan Beyinin, Beko'nun kışkırtmasıyla zindanlara atılan bir genç ve onun sevdasıyla bitip tükenen bir gençlik ve güzellik. Elbette vuslata engel bir aşkın kavuşma yeri ahirettir. Dünyada bıraktıkları şey masum ve temiz aşkları ve bir ziyaretgâh olan kabirleri...

MEM U ZİN-İ TÜRKİ

Eserin tanıtımı: 59 yk, 17 satır, sözbaşları kırmızı, metin siyah mürekkeple yazılmış. Nesih, kenarlar cetvelli, çift sütun, giriş ve son kısım çiçek ve gül desenli tezyinatlı. Konu başlıkları kırmızı mürekkepli "Şi'r-i Mem u Zin Türkî" adıyla kayıtlı. Kütüphane-i Meclis-i Şura-yı Millî, No: 9385'te kayıtlı.

Türkçeye çeviri Nazmi adında bir şair tarafından yapılmıştır. Nazmi'nin hayatı hakkında yapılan araştırmalarda kesin bilgiye ulaşılamamıştır. Zira yazma nüshası Kütübhāne-i Meclis-i Şûrā-yı Millî, Şumāre 9385, Tahran- İran)[2] da mevcut olan bu eserde şair ile ilgili hiçbir kayıt yoktur. Eserin yazıldığı döneme ait bilinen divan şairlerinin hiçbirinin böyle bir eseri yoktur.[3] Eser hakkında bilinen çalışmaları Doç. Dr. Turgut KARABEY[4] tanıtmıştır. Bu çalışmalardan anlaşıldığına göre Nazmi tarafından kaleme alınan bu manzum Türkçe çeviri nüshası şimdiye kadar bilinmemektedir. Böyle bir eserin yazma bir nüshasının bulunmasında emeği geçen Dr. Masoumeh Dai'ye teşekkürü bir borç biliriz. Eserin kitap olarak baskısını yapacağını düşünüyoruz. Eserin PDF formatı elimizde olup Osmanlıca metin Latin harfleriyle transkribe edilmiştir. İncelemesi yapıldıktan sonra kitap olarak değerlendirilmesi tarafımızdan da düşünülmektedir.

Ahmed-i Hânî Cizre'de yaşanmış olan aşk olayını 2657 beyitle edebi alana taşımakla milletin dil ve edebiyatına ölümsüz bir şaheser kazandırdığı gibi Klasik Kürt Edebiyatının 16. yüzyıldan bu yana zirvesinde oturma ayrıcalığına da sahip olmuştur. (Timurtaş:2016). Mizanu'l-Edeb adıyla bilinen eser de 2657 beyitten ibarettir.

Nazmi tarafından Türkçeye tercüme

* *Dr. Müzahir KILIÇ, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü , Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: muzahirk@msn.com*

edilen tamamı mesnevi tarzında yazılmış olan bu eser toplam 1924 beyitten ibarettir. Aruzun; Mef ū lü Me Fā ī lün Fe ū lün kalıbıyla yazılmıştır. Eserin Kürtçe orjinali de aynı vezinle yazılmıştır. Çeviri yapılırken vezne bağlı kalındığını, zaten mesnevilerde çok kullanılan kısa kalıplardan olduğu için de aynı vezin tercih edilmiştir. Konu bütünlüğüne bağlı kalınarak daha kısa tutulduğu görülmektedir. Eserin Kürtçe aslı da aynı vezinle yazılmıştır. Eserin tamamı mesnevi olup, diğer mesnevilerde rastladığımız gazel serpiştirmeleri ve tarih kıtaları bu eserde yoktur. Eserin bitirildiği tarih en son beytinde verilmiş olup;

Tāriḫ-i kitābe tām oldu
Bu sözüme cān ḫitām buldu
بو سوزمه جان ختام بولدی

8 + 118 + 54 + 1041 + 52 = 1273/1856-57[5]

Ayrıca şair eserin bitirilişini; *Temetü'l-kitāb bi-avni'llahi'l-melikü'l- veḥḥāb Sene 1273 (1856/57*) ibaresini düşerek hicri 1273 yılında tamamladığını göstermektedir. 1856-57 yılında yazılmış olan bu eser, Ahmed-i Hani'nin ölümünden (1707) yaklaşık 150 sene sonra kaleme alındığı görülmektedir. Buradan şu sonuca varmak mümkün ki, Mem u Zin o dönemde çok sevilen ve okunan bir eserdir. Dil özelliklerinden Nazmi'nin bir İran şairi olmadığı onun bir Osmanlı şairi olduğu kanaatindeyiz. Bu gün Ahmed-i Haniyi etnik yapısıyla öne çıkarmak isteyenlere en güzel cevap Nazmi adlı bir Türk şairin Mem u Zin'i Türkçeye çevirerek bu güzel eseri Türk Diliyle de anlaşılması, sevilerek okunmasını sağlamak niyetinde olduğudur.

NAZMİ'NİN ESERİN BİR BAŞKA YAZMA NÜSHALARI

Eserin S. Petersburg nüshaları M. Öztürk tarafından kitap ve makale çalışması yapılarak tanıtılmıştır.

1.Aleksandre Jaba Koleksiyonu, Arşiv No: Kurd 38, St. Petersburg Bilimler Akademisi, St. Petersburg-Rusya'dadır.

Cilt ve Yazı Ebâdı: 35 X 22 (İç)

Cilt ve Kâğıt Özellikleri: Açık sarı renkli adi saman kâğıdı kullanılmış.

Varak Sayısı-Satır Sayısı-Hattı vb.: 59 varaklı rik'a hatlı. Bazı istisnaları bulunmakla beraber eserin sayfaları genellikle 17 satırdan oluşuyor. Varakların üst kısımlarında sağlı sollu olmak üzere Arapça rakamlarla numaralandırma yapılmış. 100. sayfadan itibaren yapılan yanlış numaralandırmanın üstü çizilerek doğrusu yazılmış. Başlıklar siyah mürekkeple ve tamamı Farsça olarak yazılmış. Yazılar çift sütun üzerine istinsah edilmiş. Sütunlar çift çizgili çerçeveler içine alınmış. Ayrıca en son sayfadaki dizeler çerçeve içine alınmamış ve her satır için bir çizgi çekilmiş. Son varaktaki küçük bir yırtık, şeffaf bantla onarılmış. Zahriye ve 1a Bilgileri: (1a) Fransızca olarak şu ifâdeler yer almakta: Mem ou Zin Traduit du Kurde en Turc Par Achik Osman Effendi. Le manuscrit porte en tête le titre suivant Reyâhìn-i Aşk, Âşık-ı Sipki Plantes Auromatiques de l'amour par Achik Sipkî.

(Mem u Zin, Kürtçeden Türkçeye Âşık Osman Efendi Tarafından. El yazmasının başlığı "Reyâhìn-i Aşk. Âşık-ı Sipki", Aşkın Çiçekleri, Âşık-ı Sipkî tarafından.)

2. Nazmi'nin Mem û Zîn Tercümesi Reyâhîn-i Aşk: Koleksiyonda Reyâhîn-i Aşk ismini taşıyan iki ayrı Mem û Zîn tercümesi bulunmaktadır. Kürt Edebiyatının klasiklerinden biri olarak kabul edilen Mem û Zîn, Klasik Edebiyatının ortak kültür havuzundan beslenmiş bir zevkin ürünü olarak Ahmed-i Hânî tarafından 17. yüzyılda Kürtçe olarak nazmedilmiş bir mesnevidir.

3. Âkif-i Vanî'nin Mem û Zîn Tercümesi Reyâhîn-i Aşk: Koleksiyonda yer alan diğer bir Türkçe Mem û Zin tercümesi de "Âkif"

mahlaslı Âkif-i Vanî'ye aittir. Nazmî'nin tercümesiyle aynı ismi taşıyan bu tercümeden bugüne kadar hiçbir yerde bahsedilmemiştir. (Öztürk: 2017)

Mem u Zin, Klasik mesnevi türüne bağlı kalınarak beyit beyit Türkçe karşılığı verilmiştir. Klasik mesnevilerde giriş Besmele ile başlar. Nazmi Kürtçeden Türkçeye yaptığı çevirisinde esere şöyle başlamaktadır.

Bismillāhiraḥmaniraḥīm
Mef ū lü Me Fā ī lün Fe ū lün
- - . / . - . - / . - -

1. Ser-nāme-i nāme ismi Allāh
İsmiyle her iş tamām vallāh
2. Ol maṭlaʿ-ı ḥüsn-i ʿaşḳ rāżı
Maḥbūb-i ḥaḳīḳat ü mecāzī
3. Nāmıñ senıñ ʿaşḳ-ı levḥ-nāme
İsmüñle bu ʿaşḳ naḳş-ı ḫāme
4. Her nāmede naḳş ü naḳş ismüñ
Her ḫāmede ḥikmet-i ṭılışmuñ
5. Bu nāmede şāh beyt-i maḳṣūd
Fihrist ü mekātibāt-ı Maḥmūd
6. Maḥbūb ḳılub menʿ-i lehüʿl- ḳalb
Ḳalbi yanuña sen eyledüñ celb
7. Muṭlaḳ hele müstefād sensin
Bī-şüphe veren murād sensin
8. Nūruñdan alınca ḥüsni dil-dār
Ol ḥüsni görünce ʿāşıḳ-ı zār
9. Ol şemʿ olub aña nūr ile nār
Ol perde-i şemsi itdüñ iẓḥār
10. Bunlarda ṭılışm-ı genc-i ʿālem
ʿĀlemden olup o ẕāt-ı Ādem
11. Emrüñle ki var oldu ʿālem
Mevcūda getürdi ʿarż ü ādem
12. Maḳsūduñ idi ki ḳılduñ anı
Bir an içinde "*kün fekān*"ı
13. Ol ḥarf ḥaḳīḳat ü muḥaḳḳaḳ
Emr eyledin oldu cümlesi ḫalḳ
14. Eşbāh-ı müressemüñ ki nāsūt
Ervāḥ-ı müvessemüñ bī-lāhūt
15. Ol rūḥ o ceset be cevr-i ikrāh
Tezvīc olub bi-emr-i Allāh
16. Nāsūtesi oldı çün sifāle
Lāhūtesi pertev-i cemāle
17. Ol ḥarfüñ olub hezār naḳşı
Maḳṣūduñ ile bu kār naḳşı
18. Ḳalmadı ṣaġīr ü gerçi ẓāhir
Bāṭında kebīr ü naḳş-i nādir
19. Mevcūdi senüñ şehādetüʿl-ġayb
Meşhūdi senüñ ṣıyādetüʿl- ġayb
20. ʿĀdem saña hem ẓulem ü hem nūr
İnsān saña hem ḳarīb ü hem dūr
21. Ol nefḫa-i cism-i ʿālemīdür
Ol ṭābiʿ-i nev-i ādemīdür
22. Bu reng ü felek ḳamû muʿaẓẓam
Hem nice melek ḳamû mükerrem
23. Ol kān ki çün aẓīmeti var
Encümle felek bedīʿ ü seyyār
24. Bu ḫāki nice iden anāṣır
Ol reng ġaraz ḳılan cevāhir
25. İnʿām ile münʿim-i nefāyis
İḥsānıñ ile ḳamû melābis
26. Sensin olunan duʿāda maṭlūb
Ol reng ile müştehāya maḥbūb
27. Ḥayvān ile maʿden ü nebatat
Ḳāsidlere maṭlab-ı murādāt
28. Fiʿ-l cümle bize murād ü kāruñ
Oldu bize lütf ü kerd-i girdigāruñ
29. Ḥaḳḳa ne güzel niẓām ü revnaḳ
Tertīb ḳılub bizim çün elḥaḳ
30. Biz ġāfil ü ʿāsiyiz güneh-kār
Ḳayd içre ḳoyub o nefs-i emmār
31. Yoḳ, ḳalbimiz içre fikr ü ẕikrüñ
Ola bu lisānda ḥamd ü şükrüñ
32. Bu Ḫānîʿ-i ile ḳalb-i ẕākir
Her dem ver aña zebān-ı şākir
33. Ḥamd eyle Ḫudāʿyā sen de Naẓmî
Ṣaʿy eyle bulasın anda bezmi
34. Ḥamd eyle ki cevher-i zebāndur
Şükr eyle ki lâyıḳın cinândur
35. Çün Naẓmî-i zār rū-siyāhım
Müstaġraḳ-ı baḥr-ı pür-günāhım

Cenab-ı Hakk'a hamd kısmı ikinci bölümde değerlendirilmiştir. Bu kısım "*Taḥmidât-ı Hazret-i Bârî*" başlığı ile isimlendirilmiştir. Allahü Teâlâ'nın tek olduğu, şeriki olmadığı, eşi ve benzeri olamayacağını ve onun yüce sıfatlarını tavsif eder. Bu kısım Tevhid kısmıdır.

1. Ey vāḥid ü bī-şerīk ü yektā
   Vʿey vāḥib ü bī-naẓīr ü hemtā
2. Ey bāḳi-i bī-zevāl ü dā'im
   Vāy Hādi-i bī- fenā ü ḳā'im
3. Sen Ḫāliḳ-i arż ü āsumānsın
   Hem rāzıḳ-ı cümle ins ü cānsın
4. Emriñle ki var olub melekler
   ʿArşında döner ḳamu felekler

…

MEM U ZİN KONU BAŞLIKLARI

Mem u Zin adlı eserin konu başlıkları 60 olup bu çeviride konu başlıklarının 42 ye düşürüldüğü, bazı konu başlıklarının birleştirme yoluyla azaltıldığı veya çeviri yapanın tasarrufu olarak değerlendirilebilir. Mesnevi geleneğine uygun olarak konu başlıkları Farsça yazılmıştır. Giriş, Hamd bölümü, Münacat, naat, methiye bölümünden sonra Botan Emirinin vasıflarını anlatan kısım yer almaktadır. Mem ve Tacdin'in Zîn ve Siti ile olan aşklarının konusu yedinci bölümde ele alınmıştır.

1. Dibāce-i Kitāb-ı Memî vü Zīn
2. Taḥmīdāt-ı Ḥażret-i Bārī
3. Münācāt-i Ḫüdā-i Bāri Taāla
4. Vaşf-ı Mirāc-ı Nebī Aleyhisselām
5. Ẕikr-i Muḥammed-i Pādişāh-ı İslām
6. İbtidā-yı Ḥikāyet-i Vaşf-ı Emîr-i Bohtān
7. Mebḥaṡ-ı Memi vü Tacdin ü ʿāşıḳ şodeni Sīt-i Zīn
8. Mebḥaṡ-ı Sitī vü Zīn Ḫāherimiz
9. Ricʿat-ı Sitī ü Zīn ez Şaḥrā
10. Āmeden ü Tāye ez Cānib-i Şeyḫ Remmāl
11. Tezvic-kerden-ı Sitī be-Tācdīn
12. Mebḥaṡ-ı Sūr-ı Tācdīn
13. Mebḥaṡ-i Bekir derbān-ı Münāfıḳ
14. Mebḥaṡ Zīn ü Mem Ġarḳ Şoden be Baḥr-ı Ġam
15. Beyān-ı Zīn be Ḥāl-ı Ḫod Goften ez Firāḳ
16. Tekellüm Kerden-ı Zīn be Şemʿ
17. Rāz Ḫod rā be Pervāne rā Goften
18. Āşufte Buden Memʿi ez ʿaşḳ der Şaḥrā Reften
19. Memʿi Ḥāle Ḫod rā Goften be Cuye Şatt rā
20. Mebḥaṡ Ḫod rā Memʿi ez Bād-ı ṣabā rā Goften
21. Mebḥḥas Memʿi be Dil-i ḫod rā Şikāyet Kerden
22. Āmāden-i Faşl-i Bahār
23. Mebḥḥas Vaşf-ı bāğ-ı Emir-i Bohtān
24. Reften Zīn ez Tenhā der Bāğ
25. Mülāḳāt Memʿi be Ḥızır aley-his-selām Reften be Bāğ
26. Ricʿat Kerden-i Mir ez Şikār
27. Tācdīn be Ḥāl-ı Memī Āgāh Buden ü Hāne eşrā Āteş-zeden
28. Tācdīn be Ḥāl-ı Memī Āgāh Buden ü Hāne eşrā Āteş-zeden
29. Tāleb Kerden Memʿi rā be Bazı Şatranc
30. Feristādene-i Memi der Bend-i Zīndān
31. Mānden be Zīndān ü zār kerden-i Zīn
32. Tācdīn Ferestāde-i Ḳāṣıd be Cānib-i Mir
33. Tācdīn Ferestāde-i Ḳāṣıd be Cānib-i Mir
34. Diger Ḥile Kerden-ı Bekir-i Münāfıḳ
35. Nedāmet-i Mir zi-Kelām-ı Ḫāhereş ü Ḥālās Fermā-yı Memʿi rā
36. Vāsiyyet Kerden Zīn be Emir der Ḥarem
37. Reften Sītti ü Zīn ü Dāye bā Cānib-i Zīndan

38. Küşte-yi Bekir ü Defn Kerden be Gor be Memʿi
39. Miṡl-i Memi Zīn dıraḥt-ı Bālā Bid teşbih Bekir der Ḫātş-ı Ḫayel şode
40. Murākebe-i Pīr-i Kāmil ü Diden Memʿi Zīn der Cennet
41. Ḫānī Aḥvāl-ı Ḫud rā Melāmet Kerden
42. Melāmet Kerden Ḫānī bā Ḳalem ü Cevāb Şenīden ez o

SONUÇ

Türk Kültür ve Edebiyatı, özellikle Kürt Edebiyatı tarihi bakımından önemli olan Mem u Zin gibi bir eserin yazıldığı tarihten yaklaşık bir asır sonra Türk bir şair tarafından eserin Türkçeye çevrilmiş olması birkaç bakımdan önem arz etmektedir. Öncelikle Edebiyat tarihinin önemli mesnevileriyle adı bir arada anılan Mem u Zin'in o tarihlerde de kıymetli bir eser olarak takdir görmesidir. Leyla vü Mecnun, Hüsn ü Aşk mesnevilerinin yanında eş değer görülen eserin Kürtçeyi bilmeyen kişiler tarafından da okunması ve anlaşılması sağlanmıştır. Eserin konu bütünlüğü ve veznine bağlı kalınarak biraz kısaltılmış şekilde Türkçe çevirisi yapılmış olan eser orijinalliğinden hemen hemen hiçbir şey kaybetmemiştir. Kaldı ki Ramazan el-Buti tarafından önce Arapçaya mensur olarak çevrilen, Arapça çeviriden Türkçeye çevrilen Mem u Zin (roman tarzında) güçlü bir hikâye alt yapısı sayesinde okuyanlarda ileri bir haz ve etki bırakmaktadır.

Eserin 1860 yıllarda Akif-i Vânî tarafından yapılan manzum tercümesi de dikkate alındığında Nazmi'nin tespit edilen üç yazma nüshası ilk çeviriler olarak kabul edilebilir. Tebliğe konu olan İran'daki yazma nüshanın yeni bulunmuş olması, acaba başka yazma nüshalar ve başka Türkçeye cevirleri var mı? Sorusunu getirmektedir.

Nazmi adlı şairin bu eserinin kitap olarak hizmete sunulması temenni ve arzusuyla saygılar sunuyorum.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Doç. Dr. M. Edip Çağmar: 2009

2 Eserin bilinmeyen yazma nüshası Tebriz Üniversitesi öğretim üyelerinden Dr. Masoumeh Dai tarafından bulunmuştur.

3 İpekten vd. 1988

4 Ahmed-i Hani (1651-1707) Hayatı, Eserleri ve Mem u Zin Mesnevisi, I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu2007, s.429-30

5 Eserin Nazmi tarafından yazılış tarihi S. Petersburg nüshasında 1283 olarak gösterilmiştir. (Öztürk: 2017. Nüsha tavsifi)

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Ahmed-i Hani, 1335: Yay. Amidi, Zeynelabidin, *Mizânü'l-edeb*,

Çağmar, Doç. Dr. M.E, 2009: *Ahmed-i hânî'nin hayatı ve eserleri*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi Ahmed-i Hâni Paneli, Ağrı

el-Butî, M.S. 2016: *Mem u zin*, Ağrı Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, no 8, beşinci baskı

Hânî, Ahmed-i, *Mem û zîn*, 1990: (Türkçe'ye çeviren ve yayına hazırlayan: M. Emin Bozarslan) İstanbul.

İpekten vd. 1988: *Divan edebiyatı isimler sözlüğü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

Karabey, T. 2007: *Ahmed-i hani, hayatı, eserleri ve mem o zin mesnevisi*, I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, s.429-430

Öztürk M. 2017: *Reyâhîn-i Aşk Ehmedê Xanî, Nazmî* (İnceleme-Tenkitli Metin), Lis Yayınları, Diyarbakır.

Öztürk, M. 2017: *Aleksandre jaba ve onun el yazmaları koleksiyonundaki Türkçe eserler*. Journal of International Social Research (Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi) Vol. 10 Issue 49, p41-49. 9p.

Unat, Faik R. 1988: *Hicri tarihleri miladi tarihe çevirme kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

BAYEZIT-ERZURUM-TRABZON HISTORICAL TRANSIT ROAD

İsmet ALPASLAN*
Yasin DEĞİRMEN**

ABSTRACT

Long distance from sea, high mountains, rough terrain long winters and too much snow affects personal and social life badly and couses difficulty in Eastern Anotalia Region. The region is a sicnificant gate between Anatolia and Asia therefore between Asia and Europe. For ages it is a route for trade, transport, passway and invasion. Asia Europe and Western World as had to use here for land transport. The most widely used one is the route between Aras valley and Erzurum – Ağrı - Bayezit.

Till recent years, it wasn't possible to reach Ankara and İstanbul troguht Central Anatolia. It is because Kızıldağ between Erzincan and Sivas couldn't be exceeded as there wasn't a road. Train could at last come to Erzurum in november 1939. As it takes too much time and it is too tiring, to arrive at Mediterranian parts from South through Bitlis-Diyarbakır ; the most prefared route has been first to go to Trabzon, which is the busiest part of Black-Sea, through Erzurum then from there going to İstanbul by seaway.

The road of Trabzon-Erzurum-Ağrı-Bayezit-İran is used as both trade and multipurpose transportation for ages. The other name of the road is 'Transit Route'.

During the first years of Republic, because of the fearness of buses tructs transportaition of goods and people were done (between 1934-1951) by the 'Company of State Lorry and Bus' which is belong to State railways. Because the road of Trabzon-Erzurum-Bayezit-Tebriz (İran) was the most busy one among the roads of trade and transportation in the past.

The project of 650 k.meters Transit Road and Transit Transportation between Trabzon and the border gate of Gurbulak was a great success in terms of those days and it was a revalution itself.

During the construction of road some petrol station transit hotels, some rescuer buildings car nursing homes etc. are also built in cities such as Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Erzurum, Ağrı, Doğubeyazıt.

The other name of Transit Road is 'East Roads'. This road is an international one.

In our report the construction of this Transit Road, usage of it and other details will be explained.

Key words: *Historical, Transit Road, Bayezıt, Erzurum, Trabzon.*

* *İsmet ALPASLAN; Folk Culture Researcher, 152/2 sok. No: 4/4, Buca/İzmir/TURKEY*
** *Yasin DEĞİRMEN; Librarian Dokuz Eylul University, Central Library, İzmir/TURKEY*

BAYEZİT – ERZURUM – TRABZON TARİHİ TRANSİT YOLU

İsmet ALPASLAN*
Yasin DEĞİRMEN**

"Her nereye gittiysem, vatandaş benden yol istedi."
Mustafa Kemal ATATÜRK

GİRİŞ:

Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer bölgelerden farklı birtakım coğrafi özellikleri vardır. Denizlerden uzaklığı, yüksek dağları, engebeli arazisi ve kışların uzun olup, bol kar yağması ile dikkat çeken hususlardır. Bunlar, öncelikle kişi ve toplum hayatını etkiler; her türlü ulaşımı zorlaştırır. Bölge, Anadolu'yu Asya'ya, dolayısıyla Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan ve bu iki ayrı dünya arasında önemli bir geçittir. Kuzeyde Batum, güneyde Beyrut limanı üzerinden ulaşım zor olduğundan, Kafkasya ve Kuzey İran'dan Anadolu'ya, buradan da Karadeniz, Ege Denizi, Akdeniz, İstanbul ve Avrupa' ya geçişlerde bu yüksek dağ ve platoların hâkim olduğu topraklar üzerinden gerçekleşmiştir. En eski devirlerden beri burası ulaşım, ticaret, geçiş ve istila yollarının güzergâhıdır. İki ayrı dünya, yani Asya ile Avrupa ve Batı dünyası her türlü kara ulaşımında burayı kullanmak zorunda kalmıştır. Burada en çok tercih edilen ise Aras Vadisi ile Erzurum – Ağrı - Bayezid güzergâhıdır.

Yakın yıllara kadar, Orta Anadolu'dan İstanbul'a ulaşmak veya Bitlis – Diyarbakır üzerinden Akdeniz limanlarına varmak, hem çok zaman aldığı, hem de çok yorucu olduğu için, Erzurum üzerinden, Karadeniz'in en işlek limanı olan Trabzon'a, oradan da deniz yoluyla İstanbul'a gitmek en tercih edilen yol olmuştur.

Erzurum – Bayezid – Tebriz yolu, geçmişte ticaret yolları içerisinde bölgenin en işlek olanıdır. Batının işlenmiş eşya ve ürünleri deve, at, katır kervanlarıyla Trabzon – Erzurum – Bayezid – Tebriz yoluyla Doğu'ya, yani İran, Hindistan, Çin ve Türk illerine; oralardan Anadolu ve Avrupa' ya baharat, dokuma, halı, kuru meyve vs. taşınmıştır. Aras Vadisi ya da Tahir Gediği, Deveboynu, Kop Gediği ve Zigana Dağları'ndan çeşitli engebeleri aşan bu yol, yüzyıllar boyu kullanılmış, günümüzde eski cazibesini kaybetmiştir.

Trabzon – Erzurum – Bayezid – İran yolu, yüzyıllarca hem ticaret, hem de çok amaçlı ulaşım yolu olarak kullanılmıştır. Batı'dan Doğu'ya, yahut Doğu'dan Batı'ya giden elçiler, gezginler, misyonerler buralardan geçerek hatıralarını yazmayı ihmal etmemişlerdir. Seyahatnamelerde bu yollarla ilgili önemli bilgiler vardır; bazılarının edebi değeri de yüksektir.

Bu yolun bir adı, **Transit Yolu'**dur. Yol, yüksek ve engebeli yerlerden geçmesine rağmen, o zamana göre Doğu Anadolu'nun en bakımlı, en işlek, alanı en geniş olanı idi. Yani kuzeyde Kars, Ardahan, Iğdır; güneyde Yukarı Murat Havzası ve Erzurum ile Erzincan'ın önemli bir kısmı bu yola doğru akardı.[1]

* *İsmet ALPASLAN; Eğitimci, Araştırmacı-Yazar, 152/2 Sok. No.4/4 Buca/İzmir – Türkiye e-mail: alpaslan_ismet@hotmail.com*
** *Yasin DEĞİRMEN; Dokuz Eylül Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi, Buca/İzmir-Türkiye, e- mail: yasin.degirmen@deu.edu.tr*

Foto.1: *1920 – 30'lu yıllarda; kazma, kürek, bel ve insan gücüyle yol yapımı.*

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA AĞRI'DA ULAŞIM DURUMU

Ağrı, yurdumuzun en doğusunda, stratejik önemde ve Anadolu'nun girişi konumunda olmasına rağmen, geçmişte ulaşım zorlukları olmuştur. Çünkü, Ağrı ilinin orta kısmında geniş düzlükler, bir birine bağlantılı ovalar olduğu halde, bu ovaların çevresi (Hamur Vadisi hariç) yüksek sıradağlarla kaplıdır. Dağların üzerinde ya da gediklerden aşmak kolay olmamıştır. Ulaşımı kolaylaştıracak yol yapımı ancak 1914-1918 Rus işgali yıllarında ve Cumhuriyetin ilanından sonra olmuştur. Rusya, bölgeyi işgal ettiğinde demiryolu yapımına ağırlık vermiş; Culfa'dan Doğubayazıt, oradan da Diyadin - Taşlıçay – Karaköse - Eleşkirt üzerinden Erzurum' a; yine Doğubayazıt' tan Muradiye üzeri Van Gölü' ne ulaşmayı planlamıştır. Bayezit – Van Gölü hattı tamamlanmış, Doğubayazıt – Erzurum yolu Eleşkirt'e kadar yapılabilmiştir. Demiryolu Eleşkirt'e ulaştığında Rusya'da 1917 Bolşevik ihtilali olmuş, yol yapım projesi yarım kalmıştır. Doğubayazıt – Eleşkirt demiryolu, 1918-1919 yıllarında bizimkiler tarafından da kullanılmış, hatta Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Bayezit - Karaköse yolculuğunu, bu yolda çalıştırılan trenle gerçekleştirmiştir. Sonraki yıllarda çeşitli sebeplerle ve yönetim boşluğu nedeniyle bu tren yolu işletilmemiş ve trenler, raylar talan edilmiştir.

Cumhuriyet kurulduğunda Ağrı'da karayolu ve motorlu araçlar yoktu. Savaştan yeni çıkmış devletin ekonomik yetersizliği; kış mevsimlerinin uzun sürmesi, ilin arazi yapısının dağlık, taşlık ve engebeli olması nedeniyle, yol yapımına geç başlanmıştır.

Günümüzde kullanılan yol yapım makineleri, o tarihlerde olmadığından, birçok yerde olduğu gibi, Ağrı'da yollar ancak insan gücü ve kazma – kürekle düzeltilerek, sert topraklar karasaban, pulluk ve kotanla ekilerek yumuşatılmış, toprak ve taş naklinde kağnıdan yararlanılarak karayolu yapılmıştır.

Yol yapılana, motorlu ulaşım araçların işletilene kadar, yani, "1920 ve 1930'lu yıllara kadar yolculuklar, ulaşım ve taşıma işlemleri at sırtında, yaya ve kağnılarla (kışın kızakla) yapılmıştır. Ayrıca yük, malzeme ve gıda taşımacılığında at ve kağnı dışında, deve kervanlarından faydalanılmış; at ve deve bulunmayan yer ve zamanlarda öküz ve manda da kullanılarak, onların sırtında taşımacılık yapılmıştır."[2]

NEDEN TRABZON – ERZURUM – KARAKÖSE – BAYEZİD – İRAN TRANSİT YOLU

Doğubayazıt – Ağrı – Erzurum – Trabzon Transit Yolu'ndan bahsederken, şu soru aklımıza gelebilir:

Cumhuriyetin ilk yıllarında bile, Ankara ve İstanbul'a ulaşmak için, neden Erzurum – Erzincan – Sivas – Ankara yolu düşünülmemiş de,

zorlu Zigana dağlarını aşıp Trabzon yolu tercih edilmiştir? Hem karayolu hem de Karadeniz'den deniz yolu, çok zaman almıyor mu?

Haklı bir soru... Fakat yol yapımı yıllarını ve o yılların teknolojisini, araç – gereçlerini ve ülkenin ekonomik gücünü düşünmek gerekir. Açıkçası, 1930'lu yılların başında bugünkü anlamda yol yapım makineleri yoktu. Yol yapımında kullanılan araç, gereçleri ilkeldi ve çoğunun kullanımı, insan ve hayvan gücüne dayanmaktaydı. En önemlisi, Erzincan Ovası' nın kuzey, güney, özellikle batı bitiminde yükselen dağları aşmak, hele **Sakaltutan ve Kızıldağ** engelini aşmak asla mümkün değildi.

TRANSİT YOLU'NUN YAPIMI

Yüzyıllar boyunca Avrupa'yı Asya'ya bağlayan transit yolu, genelde Anadolu'yu kat ederek İran'a veya Anadolu üzeri İstanbul'a ulaşmıştır. Kuzeyde Batum-Bakü; güneyde Beyrut üzerinden de ulaşım ve nakliyat sağlanmışsa da, İstanbul – Trabzon – Erzurum yolu tercih edilendir. Hatta Birinci Dünya Savaşında bölgedeki Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle İran transit yolu, Basra Körfezine yönelmiştir. İngiltere ve Fransa'nın Hayfa ve Beyrut limanlarını canlandırmak için rekabete girmesi, istenilen sonucu vermemiştir. Rusya ise, Batum – Bakü yolunu canlandırmak için uğraşmıştır.

Transit yolunun Anadolu'dan Batum veya Beyrut yollarına kaymasından endişelenen Cumhuriyet yöneticileri, Trabzon – Erzurum – Bayezid yolunu "tekrar canlandırmak için önce demiryolu ulaşımından, daha sonra da karayolu ulaşımından yararlanmaya çalışmışlar-dır. Bu konudaki ilk atılım, Şark Demiryollarının Erzurum'a bağlanması ve İran sınırına yaklaşması için verilen uğraştır."[3]

Cumhuriyet döneminde karayolu ve demiryolu yapımı hükümetlerin önem verdiği konulardandır. O yıllarda memleketin en büyük ve önemli ihtiyaçlarından biri, **YOL**'dur. Milli, ekonomik, askeri ve ulaşım yönünden mutlaka yol yapılmalıydı. Ocak 1933'te Sivas- Erzurum hattının inşaası için müzakereleri girilmiş; demiryolu ancak 28 Temmuz 1939'da Aşkale'ye gelmiş, 20 Ekim 1939 günü Erzurum'a ulaşmıştır. O günü kutlamak için büyük tören yapılmış; Bayındırlık, Ulaştırma, Adalet ve Milli Eğitim Bakanları, milletvekilleri, bakanlıklar ve kurum erkânı Ankara'dan Erzurum'a gelmiştir. Çok kalabalık halk katılımıyla gerçekleştirilen bu kutlama, basında büyük yer tutmuş, birçok dergide makale konusu olmuştur.[4] Çünkü Erzurum, İran, Kafkasya, Orta Anadolu ve Trabzon'dan gelen yolların birleştiği önemli bir merkezdir. Türkiye'nin Doğusunu, kuzey, güney ve batı ile irtibatlandır- maktadır. Aynı zamanda Doğu'daki komşu ülkelere de ulaşımı kolaylaştırmaktadır. Kışın kar, karayollarını kaplasa da, Erzurum demiryolu ulaşımı devam etmiştir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, Cumhuriyet hükümeti yöneticileri, Trabzon-Gümüşhane - Bayburt – Erzurum – Ağrı – Doğubayazıt güzergâhına yol yapmakla, buraların ulaşımının kolaylaşacağına ve ekonomisine büyük katkılar sağlayacağına inanmaktaydılar. Yol yapımını kolaylaştırmak amacıyla yasal düzenlemeler yapılmıştır. 1925 yılında çıkarılan 542 sayılı "Yol Mükellefiyeti Kanunu'na göre, 18-60 yaşlar arasındaki erkek nüfusu, yol mükellefiyetine (6-12 gün) tabi tutulmuştur.[5]

Yani ilçesinden, köyünden, yakınından yol geçen, iline karayolu yapılan herkes bedenen, işçi olarak, hatta kağnı ve pulluğu ile yapıma iştirak etmiştir. Her köy, kendi sınırları içindeki yolun ekilerek düzeltilmesinde çifti, pulluğu, kağnısı ve koşum hayvanıyla katılmış; yol geçecek hat, önce saban ve pullukla ekilmiş, ardından tapan, kazma, kürek ve bel gibi ağaçlarla toprağın tesviyesi yapılıp düzeltilmiş, çukurlar doldurulmuştur. Menfez ve köprüleri, cankurtaran ve bakımevi binalarını

ağırlıklı olarak Karadenizli ve Gümüşhaneli ustalar, kısmen yerli ustalar yapmış; köprü ayak ve duvarları taşla örüldükten sonra üstü betonla kapatılmıştır.

Yollar stabilize, tesviye edilmiş olup, bilahare üzerine kum dökülmüştür. Asfaltlama henüz olmadığından, yollar genel anlamıyla **"şose"** niteliğindedir. Doğubayazıt – Ağrı – Erzurum – Trabzon şosesi tamamlanıp hizmete girdiğinde, iftihar edilecek bir eser kabul edilmiş; memleketimizin diğer bölge ve yollarına örnek gösterilmiştir.[6]

Ağrı İl sınırları içindeki Transit Yolu uzunluğu 200 km. dir.

"*Bir karış fazla şimendifer yolu*", "*bir kilometre daha karayolu*" anlayışı Ulaştırma Bakanlığında egemenken, Türkiye ve Dünyadaki ekonomik krize rağmen, yol yapımına hız verilmiştir. "Bu düşünceden hareketle çalışmalar başlamış, 1930-34 yılları arasında, 320 km. olan ve Trabzon'da başlayıp Gümüşhane ve Bayburt' tan Erzurum' a ulaşan yol tamamlan-mıştır."[7]

Geriye; Erzurum – Ağrı – Doğubayazıt (Gürbulak) yolu kalmıştır. Bu yol da **Transit Yolu** ve **Transit Taşımacılığı projesinin** devamıdır.

Erzurum – Doğubayazıt/Gürbulak Sınır Kapısı **Transit Yolu'**nun yapımına 1934 yılında başlamış, 1937 yılında tamamlanmıştır. Ağrı- Erzurum – Trabzon **Transit Yolu'** nun resmi açılışı 19 Haziran 1937'de Erzurum' da yapılmıştır. Bu bölümdeki yolun yapım ihalesini alan müteahhit, Gümüşhaneli **Ali Bey'**dir**.** Müteahhit, ayrıca yol güzergâhındaki karayolları bakımevlerini, cankurtaran binalarını ve çeşmelerin de yapmıştır. (Yol üzerindeki bazı çeşmelere "*Ali Ağa Bulağı*" veya "*Ali Bey'in Çeşmesi*" denilmesi bundandır). Transit Oteli' de yolla birlikte tamamlanmıştır.

Foto.2: *Bayezid – Erzurum – Trabzon "Transit Yolu"nda çalışan bir otobüs.*

O tarihte, özel taşımacılık kuruluşları gelişmediğinden ve Ağrı'da hiç olmadığından transit yolu taşımacılığı **Devlet Demiryolları** tarafından işletilmiş, açılış gününden itibaren 8 otobüs, 24 kamyon muntazam seferlerine başlamıştır.[8]

İlin doğu-batı doğrultusunda uzanan yol, Tahir Dağı kısmı hariç (1976 yılında güneye, Güzeldere/Şeryan Vadisine alınmıştır), günümüzde genişletilip çift yönlü, şehir merkezlerinde çevre yolu eklentileriyle kullanılmaktadır.

Yapılan yol ve buna bağlı olarak canlanan taşımacılık, bölge ulaşımını rahatlattığı gibi, Türkiye – İran arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde etkili olmuştur.

Halkın ekonomik gücünün düşük olduğu 1930 – 1950 arasında 650 km.lik İran – Doğubayazıt – Ağrı – Erzurum – Trabzon Transit Yolu, bir kan damarı gibi geçtiği yerleri canlandırmış, yol boyunca küçük büyük birçok mamur merkezler doğurmuştur. Doğubayazıt ve Ağrı'nın gelişip büyüyerek pazar şehri olmasında, transit karayolunun payı büyüktür. Trabzon – Doğubayazıt / Gürbulak **Transit Yolu**, ortalama 650 km. dir.[9]

Yol, Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu'nun bazı yüksek yerlerinden gezdiğinden, o tarihte yol yapım makinelerinin yokluğundan ötürü, hem yapımı çok zaman almış, hem de maliyeti yüksek olmuştur. Zira devletin gelir

kaynakları ve geliri oldukça sınırlıdır. 1930 yılında Türkiye'de sadece 5 bin motorlu taşıt vardır. Yol yapımından önce Ağrı'da zaten motorlu taşıt yoktur. Ancak 1938'de 2 otomobil, 5 kamyon, toplam 7 motorlu araç vardır.

Bu yolun yaklaşık 10 milyon liraya tamamlanacağı hesaplanmış, ancak bütçe yetersizliğinden, gerekli ödenek ayrılamamış; 4-5 milyon ödenekle yolun bir an önce otomobil seferlerine uygun hale getirilmesi planlanmıştır. Başlangıçta yol, kum dahi dökülmeden toprak olarak düzenlenmiştir. O tarihte asfalt zaten yoktu.

TRANSİT YOLU'NUN İŞLEYİŞİ

Yol tamamlandığında, bölgede çalışan özel araçların yetersizliği yüzünden, "VII. İnönü Hükümeti, Devlet Demiryolları aracılığıyla Trabzon – İran arasında otobüs seferleri düzenlenmesini uygun görmüş; 5 Mayıs 1937 tarih ve 3163 sayılı "Devlet Demir Yolları İdaresince Trabzon-İran Yolu Üzerinde Otobüs, Kamyon ve Otomobil İşletilmesi Hakkında Kanun", ile Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğünü, Trabzon – İran yolu üzerinde "hiçbir inhisar (tekel) ve imtiyazı tazammum (elinde bulundurma) etmemek kaydıyla otobüs, kamyon ve otomobil işletmeye yetkili kılmıştır."[10]

O tarihte Demiryolları idaresinin elinde 24 kamyon ve 13'er kişilik 8 tane otobüs vardır. Trabzon – Doğubayazıt / Gürbulak yolculuğu 4 gün sürmektedir. Her gün 1 otobüs, ihtiyaca göre 1 veya 2-3 kamyon, Trabzon'dan Doğubayazıt'a ve Doğubayazıt'tan Trabzon'a hareket etmektedir. Otobüsler, sabahları Trabzon ve Doğubayazıt'tan karşılıklı olarak hareket ederlerdi. Her türlü taşıma ve yönetim işini, Devlet Demiryollarına bağlı "**Devlet Otobüs Kamyon Şirketi**" yürütmektedir. Trabzon'dan kalkıp Gümüşhane ve Bayburt üzerinden Erzurum Tren Garı'na gelen otobüs, durum ve ihtiyaca göre, ya Erzurum'da yolcusunu Ağrı' ya gidecek başka bir otobüse devreder, ya da kendisi devam ederdi. Ağrı'ya gelen otobüs, vakit varsa Doğubayazıt' a giderdi. Zaman ve hava şartları müsait değilse, şoför ve yolcular gece, Transit Otel'de[11] kalırlardı.

Doğubayazıt Gürbulak'tan sabah erken hareket eden otobüs için; Taşlıçay – Karaköse – Eleşkirt – Horasan – Hasankale – Erzurum – Bayburt – Tekkeköy – Keçikale – Gümüşhane – Torul – Zigana Köyü – Hamsiköy – Maçka ve Trabzon, belli başlı durak ve dinlenme yerleri idi.

TRANSİT YOLU'NUN NİTELİKLERİ

Transit Yolu, 5 m. genişliğinde olup, banketlerle birlikte eni 7 metredir. Yol, genelde sarp ve virajlı arazilerden geçmekte, Tahir, Kopdağı ve Zigana gibi yüksek engebelerden aşmaktadır. Yol güzergâhında bin iki yüze yakın köprü ve menfez, 448 adet istinat duvarı, belli yerlerde ve belli mesafelerde **Cankurtaran** ve **Bakımevleri,** uygun yerlere çeşmeler yapılmıştır.

1937 yılında faaliyet geçen **Transit Yolu,** diğer adıyla **Doğu Yolları,** 1951 yılına kadar Trabzon – Doğubayazıt / Gürbulak arasında yolcu, yük ve hayvan naklinde Demiryollarınca işletilmiş, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bu yol, yapıldığı tarihte uluslararası niteliktedir. Bu **Transit Yolu** projesi ve uygulaması, bölge ve ülke ulaşımında büyük başarıdır ve başlı başına bir devrimdir. Yol yapım masrafının bir kısmını İran devleti karşılamıştır. Çünkü **Transit Yolu,** Türkiye ile İran' ın ortak kullanacağı konuma ve özelliğe sahip; Trabzon – Erzurum – Ağrı – Tebriz yolu olarak planlanmıştır. Bu nedenle Türk otobüslerinden ayrı, İran otobüsleri de bu yolda çalışmıştır.

Yolun bakım ve temizlenmesi, "**yol bakıcısı"** adı verilen görevlilerce yapılmıştır. Bir ameleye, belli bir mesafe zimmetlenmiştir.

O görevli, sorumluluğundaki yolu, kar dahil, kürekle temizler, bakım ve tamiratını yapardı. Bazı kış günlerinde şiddetli kar fırtınası olduğunda, ya da fazla kar yağdığında yol günlerce kapalı kalır, yolculuk yapılmazdı.

Yolun bakım ve temizlenmesi, "**yol bakıcısı"** adı verilen görevlilerce yapılmıştır. Bir ameleye, belli bir mesafe zimmetlenmiştir.
O görevli, sorumluluğundaki yolu, kar dahil, kürekle temizler, bakım ve tamiratını yapardı. Bazı kış günlerinde şiddetli kar fırtınası olduğunda, ya da fazla kar yağdığında yol günlerce kapalı kalır, yolculuk yapılmazdı.

Yol güzergâhındaki belli yerlerde, belli mesafelerde **"cankurtaran"** ve **"bakımevleri"** vardı. Erzurum – Trabzon güzergâhında bunlardan ayrı "**çan kuleleri**" bulunmaktaydı.

AĞRI SINIRLARI İÇİNDEKİ CANKURTARAN BİNALARI

Telçeker (Sürbehan), 2. Buyuretti (Noraşen), 3. Karaburun, 4. Tanıktepe (Yanıkbina), 5. Bulakbaşı, 6. İpek Gediği, 7. Geçitalan (Gerger), 8. Güvence (Çilikan), 9. Dikendere (Türkali), 10. Tahir (Atatürk Çeşmesi), 11. Tahir Köyü, 12. Tahir Dağı (Sac Dağı).

AĞRI BÖLGESİNDEKİ TRANSİT BAKIMEVLERİ

Transit Bakımevi binaları, yol güzergâhındaki şehir merkezlerinde yapılmıştır; Doğubayazıt, Taşlıçay, Karaköse / Ağrı (eski *Süt Fabrikası'*nın olduğu yer), Eleşkirt.

PETROL İSTASYONLARI

Petrol istasyonları sadece şehir merkezlerinde vardır. Mazot ve benzin, tenekede satılmaktadır. Günümüzde elektrikle çalışan otomatik pompa, mazot ve benzin depoları yoktur. Araca yakıt koyulacağı zaman, tenekeden huniyle, arabanın deposuna doldurulmaktadır.

YOLCU OTOBÜSLERİ VE KAMYONLAR

Transit Yolu yolcularını, Devlet Demiryolları otobüs servisine ait otobüsler taşımıştır. Bu otobüsler, Trabzon'dan itibaren Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hasankale, Horasan'dan Tahir Gediği üzeri, Eleşkirt ilçesi, Ağrı İl merkezi, Taşlıçay, Diyadin ve Doğubayazıt' tan geçerek İran sınırına kadar giderlerdi. Sabahları Gürbulak' tan kalkan otobüsler de aynı güzergâhı takip ederek Trabzon' a yol alırlardı. Bu "Devlet Otobüsleri" nin sol tarafında iki kişilik, sağ tarafında üç kişilik koltuklar bulunmaktadır. Bunlar, Bussing markalı taşıtlardı. Kamyonu otobüse çevirmiş, otobüs yapmışlardı. Önde burunlu o Bussing marka otobüsler, arkasında ise Ford ve Chevrolet marka kamyonlar gitmekte; yolcuları otobüsler, onların bagajlarını kamyonlar taşımaktaydı. O günlerin şartlarına göre her türlü konforu bulunan otobüslere, yolcuların şahsi eşya ve ev eşyalarını taşıyan kamyonlar refakat ederdi. Başka bir ifade ile, yolcular otobüslerle, eşyaları, otobüsün arkasında giden kamyonlarla taşınmıştır.

Trabzon – İran Transit Yolu hakkındaki kanunun ikinci maddesi gereği, Devlet Demiryolları ve Liman İşletmeleri Umum Müdürlüğü, yolcu ve yük tarifesi hazırlamıştır. Tarifede yol, **bölgelere** ve **kısımlara** ayrılmıştır. Üç kısım olan yol için ayrı ayrı fiyat listeleri belirlenmiştir. Yirmi kiloya kadar olan bagaj eşyası ücretsiz taşınmış, fazlasından ve diğerlerinden ücret alınmıştır.

Kısımları, yani yol bölümleri ile, yolcu, yük, eşya ve hayvandan alınacak ücretler şöyledir:

Murat renkli devlet otobüsleri, yaz, kış muntazam işleyen servislerle, geçtiği şehirlere; Tahir Dağı, Kop, Zigana gibi aşılaması güç zirvelere hareket ve canlılık kazandırdı. İlkbahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde taşımacılık düzenli yapılmakla birlikte, yağmurlu günlerde ve kışın aksamalar olmaktaydı. Bazı kış günlerinde şiddetli kar fırtınası olduğunda

veya kar yağdığında, yol günlerce kapalı kalır, yolculuk yapılamazdı. Sadece Tahir Geçidi'nin kapalı olduğu zamanlarda, Ağrı'nın Erzurum, Trabzon, Ankara ve İstanbul'la ulaşım irtibatı kesilir, posta dahi gelmezdi.

Ağrı ve diğer bazı illerdeki insanlar otobüsü ilk defa gördü; yaşlı insanlar ömürlerinde ilk defa otobüse bindi. Günün şartlarına göre, lüks olan o otobüslere binmek, transit yolcusu olmak, bir ayrıcalıktı. Yolculuk yapanlar sevinir, memnun kalırlardı.

Otobüsler, *Devlet Demiryolları*nca çalıştırıldığı için üzerinde kurumun ay yıldızlı arması ve **"DEVLET OTOBÜS KAMYON SERVİSLERİ" – TRABZON – İRAN TRANSİTİ"** yazıları bulunmaktaydı.

SONUÇ

Bayezid – Erzurum – Trabzon Tarihi **Transit Yolu,** yüzyıllar boyu işleyen, tarihi bir ticaret ve ulaşım yoludur. Bu yol, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan değere sahiptir.

İran – Gürbulak – Doğubayazıt – Ağrı – Erzurum – Trabzon **Transit Yolu'**nun yapımına 1934 yılında başlanmış, 1937 yılında tamamlanmış; aşağıda belirttirdiğimiz nedenlerden ötürü, 1951 yılından sonra Erzurum – Trabzon arası, eski önemini kaybetmiştir.

Demiryolunun 1939'da Erzurum'a gelmesi, **Transit Yolu'**nun önemini büyük ölçüde düşürdü. Çünkü trenle iki günde Ankara, üç günde İstanbul'a varmak mümkün oldu. Halbuki Transit Yolla, Ağrı'dan hareketle Trabzon üzerinden İstanbul'a gitmek iki haftalık zaman almaktaydı. Ayrıca, tren daha hızlı gidiyor, çok daha fazla yük alabiliyordu. Karlı, tipili, yağmurlu günlerde Trabzon'a ulaşmanın çeşitli zorlukları vardı.

Trenden sonra gelişen karayolu, Erzurum'a otobüs, kamyon ve diğer araçların gelmesini kolaylaştırdı. Bu yollar sonradan yapıldığı için daha düzgün ve asfaltlı idi. Yaklaşık 24 saate Ağrı'dan İstanbul'a gitmek mümkün olunca, **Transit Yolu** tercih edilmez oldu.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Saraçoğlu, Hüseyin, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul – 1989, s. 505.

2 Alpaslan, İsmet; "*Ağrı'nın Eski Ulaşım Durumu*", **Sevgi ve Kömek** dergisi, Sayı: 1, Mayıs 2006, s. 19.

3 As, Efdal; **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları,** Ankara – 2013, s. 252.

4 Ağaoğlu, Samet; "*Tren Erzurum' da*", **Varlık**, Sayı: 152, 1 Kasım 1939, s. 214.
"Cumhuriyetin XVI ıncı Yılı – Demiryolu Erzurum' da", **Ülkü,** Sayı: 81, Kasım 1939, s. 271.

5 542 sayılı "**Yol Mükellefiyeti Kanunu**", 2 Haziran 1929'da 1525 sayılı "**Şose ve Köprüler Kanunu**" ile "*Yol Vergisi*" adını almıştır. Bu kanunla, yol vergisinin alınışı ve kullanılışı hakkında bazı düzenlemeler getirilmiştir.

6 Alpaslan, İsmet; "Ağrı Transit Yolu", **15 Nisan / AĞRI**, Özel Sayı, Nisan 2008, s. 29.

7 As, Erdal; a.g.e., s. 252.

8 Alpaslan, İsmet; a.g.m., s. 28-29.

9 Gürbulak – Trabzon arasındaki Transit Yolu'nun mesafesi 610, 645, 674 km. olarak bazı kaynaklarda belirtilmektedir. Yıllarca bu güzergâhta çalışan şoförlerden aldığımız bilgiler ve tarafımızdan yapılan tespit, yolun ortalama 650 km. olduğunu göstermektedir. Bu nedenle biz de 650 km. yi ölçü olarak aldık.

10 As, Efdal; **a.g.e.,** s. 253 – 254.

11 Ağrı Merkez'deki, şimdi **Yetiştirme Yurdu** olarak kullanılan bina.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

ALPASLAN, İsmet; "*Ağrı Transit Yolu*", 15 Nisan **Ağrı**, Nisan 2008, S. 28-31.

ALPASLAN, İsmet; "*Ağrı'nın Eski Ulaşım Durumu*", **Sevgi ve Kömek**, Sayı: 1, 2016.

AS, Efdal; **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları**, Ankara - 2013.

SARAÇOĞLU, Hüseyin; **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul - 1989.

Türkiye Kılavuzu – Ağrı İli, 1944.

Canlı Kaynaklar:

Mehmet SONYILDIRIM; 1942 Ağrı doğumlu, (1953'ten 2013'e kadar kamyon nakliyeciliği yapmıştır). 954/1 Sok. No. 2 - Buca / İzmir.

Muhlis TÜRLÜ; 1934 Doğubayazıt doğumlu, mesleği şoförlük olup, Doğubayazıt ilçe merkezinde ikamet etmektedir. (02 Mart 2008)

THE IMPORTANCE OF CITY SYMBOLS IN CREATING CITY IDENTITY: AĞRI SAMPLE

Fatih KARİP*

ABSTRACT

All of the material and spiritual values that a society creates in its historical development process constitute the culture of that society. There is a strong and interactive link between culture and the city. Cultural assets are the most effective means of expressing and representing a city.

The physical and functional structures of the cities, which are cultural assets, are one of the most important determinants of human behavior. Urban symbols constitute the formation of cities and urban spaces constitute a common cultural continuity by establishing interpersonal communication.

However, today, when globalization is faster than before, cities' protection of their unique identities negatively affects the branding and developing identity of the city. Symbolic structures in the formation of contemporary urban identity and brand, visual images expressing material and spiritual culture, and the role of artists using these images are crucial.

In this study, urban culture, urban identity and symbolic structures on the way to becoming a brand city will be examined with special consideration of Ağrı sample.

Ağrı, which has a long history and has hosted many civilizations, should be able to transmit its culture to future generations while preserving its cultural continuity. Because as the human beings exist, acculturation will exist, should exist. At this point, important duties are at hand, especially for managers, architects, environmental planners, artists and designers and all individuals who are competent in cultural matters.

Cooperation between local governments and society is a key factor in the branding of the city. Scientists, tourism sector leaders, local representatives, non-governmental organizations, municipalities and governorships should be included in the branding studies.

The symbolic structures of the city are the most important elements in the identification of the city and the branding of the city. It is necessary to contribute to the cycle of acculturation by transforming the cultural symbols and cultural values into visual language. These symbols, which we have seen rarely in recent times, may be the beginning of reconstructing the texture of the city. In the schools we have encountered among public buildings, the buildings in which the traditional architectural elements are reinterpreted with the understanding of today's architecture are remarkable.

One of the most striking examples of this is Şemsi Turkmen Anatolian High School. Crown doors with an imposing appearance that we often see during Anatolian Seljuks and

* *Dr. Fatih KARİP, Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: fkarip@agri.edu.tr*

the Ottoman Empire period are one of the important structures in which traditional forms of architecture are used with wide roof forms.

While their lifestyles and cultures are becoming increasingly similar, it is becoming gradually difficult for cities to retain their originality and to be separated from others. Especially small cities have difficulties in confronting the unity of the people, the culture and the place brought by the globalization.

Ağrı province, which we can evaluate in this respect, has an important place in terms of geographical and strategic location. Although there are factors that limit Ağrı, these limitations can turn into very important advantages.

Especially the public buildings, sports stadiums, shopping centers, mosques, bridges and public housing constructed with this understanding will be able to transfer the culture to the next generations preserving the cultural continuity in terms of tracing from our traditional architecture.

Key words: *City symbol, Ağrı, Urban Culture, Traditional architecture.*

KENT KİMLİĞİ OLUŞTURMADA KENT SEMBOLLERİNİN ÖNEMİ: AĞRI ÖRNEĞİ

Fatih KARİP*

GİRİŞ

Kent olgusu tarihin farklı döneminde farklı sözcüklerle tarif edilmiştir. Kimi zaman uygarlık kavramı; kimi zaman bir şehir olan "medine" sözcüğünden türeyen medeniyet kavramı kent tanımının içeriğini belirlemiştir. Latin kökenli dillerde "civilization" sözcüğünden türeyen "civitas" kent sözcüğü olarak kullanılmıştır. "polis", "city", "kale" gibi birçok sözcük farklı dönemlerde farklı medeniyetler tarafından kullanılmıştır (Gül, 16).

Karmaşık yapısıyla kent, bir sosyolog, bir ekonomist, bir mimar, bir kent planlayıcısı için farklı şeyleri ifade eder. Kentler, farklı dönemlerde farklı sözcüklerle ifade edilse de ekonomik, toplumsal, siyasal, yönetsel ve kültürel alanların toplumu oluşturan bireyler için var olduğu ortak yaşam alanlarıdır. Kültürel açıdan baktığımızda kentler, insanların yaşamlarını sürdürdükleri belli toprak parçalarından daha fazlasıdır. Kentler insan davranışlarını ve düşüncelerini etkileyen çok farklı bir sosyal düzeni ifade etmektedir (Hayta, 2016). Toplumbilimciler ve tarihçiler kentlerin ortaya çıkışını, uygarlığın doğuşu gözüyle bakarlar ve uygarlık tarihini, kentlerin tarihine dayandırarak kentlerin sadece bir yerleşim yeri olmadığını, kentlerin yerleşik, gelişmiş ve ideal anlamda ileri bir toplumsal örüntü olduğunu ifade eder (Yaylı, 2012).

Kentlerin tanımlanmasında da kullanılan kaleler, surlar, devasa yapılar kentlerin en temel göstergeleridir. Kültür, kentin içinde bulunduğu coğrafya, kentin yapısal ve mimari özellikleri gibi mekanı kent yapan temel özelliklerden beslenir. Bireyler kentin kültürel mekanlarını, tarihi mekanlarını, kimliğini kaybetmemiş semtlerini, simge ve anıt yapılarını, müzelerini, sanat galerilerini tanıyıp kullanabildikleri ölçüde kültürlenmiş sayılırlar (Bilgili, 2010). Mekan ve kültür arasında böylesine sıkı bir etkileşim bulunmaktadır. İnsanları ortak bir mekanı kullanmaya zorlayan kent, beraberinde insanların kente özgü bir birlikte yaşam becerisini geliştirmelerini sağlamıştır.

Kentleri oluşturan sokaklar meydanlar, parklar, açık alanlar, sembol yapılar insanların toplumsal yaşamı ve davranışları üzerinde son derece etkilidir. Bu mekanlar, insanların birbirleriyle karşılaşacağı, kaynaşacağı, bireysel ve birlikte kendilerini ifade edecekleri, kent kültürü yaratacakları, toplumsal-davranışsal uzlaşı alanlarıdır. Kent mekanları ve bu mekanlar üzerine yüklenen anlamalar toplum ve bireyler arasındaki iletişimin en önemli unsurlarıdır (Erdönmez &Akı, 2005).

Kent kültürü, kentlerin barındırdığı insanların birbiri ile ilişkisi ve etkileşimini düzenleyen bir zemindir. Kent kültürü ile birbirine benzemeyen insanların birlikte yaşamalarını sağlayan demokrasi, erdem ve hoşgörünün ortaya çıktığı alanlardır (Mutlu, ?). Kent kültürü, heterojen, kan bağına dayalı akrabalık ilişkilerinin yerine mesleki örgütlenmenin ön plana çıktığı, sosyal baskı mekanizmalarının sınırlandığı, bireyin kendi olarak ön plana çıktığı toplumlardan oluşur. Kentler bilgi ve kültürün yıllar boyu biriktiği, kullanıldığı alanlardır. Kültür, kentin bütünlüğünü sağlar, yaşamlarını anlamlandırır (Kaypak, 2010).

* *Dr. Fatih KARİP, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Ağrı/ TÜRKİYE, e-posta: fkarip@agri.edu.tr*

KENT KİMLİĞİ

Kentler, ruhları ve kimlikleri olan mekanlardır. Bir kentin kimliğini, meydanları, yapıları, tarihi ve doğal çevresi ve o kentte yaşayanların tüm faaliyetleri ile birlikte ortaya koydukları fiziksel ve sosyal ortam oluşturur. İnsanlar, yaşadıkları mekana barınmak için evler, yürümek için yollar, paylaşmak için parklar, bahçeler, meydanlar, çeşmeler bir kimlik inşa ederler. Kişilerin kimlikleri kentin kimliği ile özdeştir aslında (Kaypak, 2010). Yeni tanıştığımız insanları ilk olarak şehriyle isimlendirir, öyle tanıma çabası içerisinde oluruz.

Kültür, toplumun geleneğini, göreneğini, yaşam biçimini, adetlerini, alışkanlıklarını içine alan bir kavram olduğu için, bir kimlik öğesi olarak değerlendirilebilir. Bir toplumun kültür seviyesi, toplumu oluşturan bireylerin kimliğini belirlemede ve yönlendirmede etkilidir. Kent kimliği insan, mekan ve zaman üçgeninin ortaklığı ile oluşan bir tiyatro sahnesidir ki oyuncuların anıları, kentin değerini oluşturur. Bu nedenle insan eliyle yapılmış çevrede yer alan ve kimlik oluşturma potansiyeli en fazla olan unsur, o kentte bulunan kentlilerin gündelik yaşantılarında yer alan yapıların bir araya gelerek oluşturdukları kent dokusudur (Kaypak, 2010).

AĞRI İLİNİN TARİHÇESİ

Çok eski bir yerleşim merkezi olan Ağrı, Türkiye'nin doğu sınırını teşkil etmektedir. Son yıllarda yapılan yüzey araştırmaları Ağrı İli'nin M.Ö. IV. Binlerden itibaren yerleşim bölgesi olarak kullanıldığını göstermektedir. Erken Demir Çağına ait birçok nekropol bulunan bölge geçmiş devirlere ait önemli zenginlikleri içerisinde barındırmaktadır (Çetin, 2009, 13).

Arkeolojik malzeme ve çivi yazılı belgelerin ışığı altında Ağrı ve çevresi ile ilgili ilk ve en önemli bilgilerimiz, şimdilik günümüzden beş bin yıl öncesine aittir. (Belli, 2007, 5) Ağrı ve çevresinde görülen ilk uygarlıklar, Van Gölü, Ağrı Dağı ve Hazar Denizi arasındaki bölgede MÖ. III. binyılın sonlarına kadar varlık gösteren Hurriler'dir (Baklaya, 2009, 41).

Hurri Devleti'nin zayıflamasından sonra M.Ö. 1550 yıllarında Ağrı yöresini de içine alan Mitanni İmparatorluğu kurulmuştur. Mitannilerin bölgede önemi azalınca M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında başkent Tuşpa (Van) olmak üzere Urartu Devleti kurulmuş, bu bölge toprakları işpuni ve Menau zamanında Urartu hâkimiyetine alınmıştır (Çetin, 2009, 13).

Urartu Krallığı'nın M.Ö. VI. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yıkılmasından sonra, Doğu Anadolu bölgesi Perslerin egemenliği altına girmiştir. Daha sonra Doğu Anadolu Bölgesi sırasıyla Selenkovların, Roma ve Bizansın egemenliğine geçmiştir (Belli, 2007, 9).

Selçuklular Anadolu'ya akınlar yapmaya başladıkları zaman Ağrı ve çevresi Bizans İmparatorluğuna bağlıydı, Selçuklu Sultanı Alparslan batıya yaptığı seferler sonucunda Gürcistan ve Ermenistan'ın bazı bölümlerini fethederek, Kars, Ani ve Bayezit'ı imparatorluğun sınırları içerisine almış ve bölgenin idaresini Ahlat'a yerleştirdiği Sökmenoğulları Atabeylikleri'ne bırakmıştır. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Selçuklu idaresinde kalan Bayezit şehri ve kalesi yeniden imar edilmiştir (Çetin, 2009, 14).

Anadolu, 1243 Kösedağ Savaşı'ndan itibaren Moğol hakimiyetine girmiştir. 1253 yılında Büyük Moğol Hanı Mengü, kardeşi Hülagu'yu kurultay kararı ile İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'ya bir 'İlhan' olarak görevlendirmiştir. İlhanlılar, 1295 yılından itibaren tamamen bağımsız olarak kurulmuştur. 1335 yılında ölen İlhanlı Hanı Ebu Said Bahadır Han'dan sonra İlhanlılar siyasi olarak mahalli beylikler/devletler

arasında bölünmüş, Celayirliler, Karakoyunlular, Muzafferiler, Horasan Serbedarileri ve Eratnoğulları gibi hanedanlar kurulmuştur (Bayhan, 2007, 145).

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra 1350-1360'lı yıllarda Musul Van Gölü bölgesinde Türkmenlerin başında Bayram Hoca adlı bir beği görüyoruz. Bayram Hoca daha sonraları hakimiyet sahasını genişleterek Ağrı ve çevresine nüfuz etmiştir. Bayram Hoca 1380 de ölmüş ve yerine kardeşinin oğlu Kara Mehmed Kara-Koyunlu beyliğine geçmiştir. Kara-Koyunluların bölgedeki hakimiyetleri Timur'un gelişine kadar devam etmiş, 1387 baharına kadar Ağrı ve çevresindeki şehir ve kalelerin tamamını Kara-Koyunluların elinden almıştır (Geyikoğlu, 2007, 128).

Kara Memed'in oğlu Kara Yusuf ülkesini istila eden Timur ve Şahruh ile şiddetli mücadelelere girişerek, ülkesini parça parça geri alıp tekrar kurmuştur. Kara-Koyunlularla aynı dönemde Diyarbakır, Erzincan, Bayburt bölgesinde tarih sahnesine çıkan Ak-Koyunlular, Uzun Hasan zamanında Kara-Koyunluların bütün ülkelerine hakim olmuş, böylece Ağrı ve çevresi Ak-Koyunlu hakimiyetine girmiştir (Geyikoğlu, 2007, 128).

Son Ak-Koynlu padişahlarından Murad 1501'de Şerur Muharebesinde Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail kuvvetlerine karşı yenilmiştir (Çakmak, 2005, 104). Böylece Ağrı ve çevresi Safeviler'in kontrolüne geçmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Safevilere karşı düzenlediği Çaldıran Seferi'nin anlatıldığı Haydar Çelebi'nin Ruznamesi (Münseat'üs-Selatin)'ne göre sefer sırasında ordu Bayezit yakınlarında konaklayınca Bayezit Kalesi Halkı temsilcilerini göndererek Osmanlılara iteatlerini arz etmiş ve bölge Osmanlı topraklarına katılmıştır. Zaman zaman Safevilerle Osmanlılar arasında el değiştiren bölge, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihli İran Seferi ve IV. Murat'ın 1635 tarihli Revan Seferi ile tekrar Osmanlıların eline geçmiştir. Safevi-Osmanlı savaşlarının sık yaşandığı bölgede, 1639 tarihli Kasrı Şirin Antlaşması ile uzun zamandan beri devam eden geçimsizlikler sona ermiş, merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaleti'ne bağlanmış valiliğine de Çıldır Hanedanlarından I. İshak Paşa atanmıştır (Çetin, 2009, 16).

Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası ile XIX. yüzyıl içerisinde Osmanlılar ile Ruslar arasında Ağrı topraklarını da içerisine alan önemli savaşlar meydana gelmiştir. 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşları ile büyük yıkımlara uğramıştır. 1914 yılına kadar Bayezid Mutasarrıflığı olarak Erzurum Eyaleti'ne bağlıyken 1927'de Karaköse il merkezi olmuş, 1927 yılında sınırları içerisinde bulunan Ağrı Dağına izafeten Ağrı adını almıştır (Çetin, 2009, 16).

KÜLTÜREL DEĞERLERİ İLE AĞRI

Arkeolojik malzeme ve çivi yazılı belgelerin ışığı altında Ağrı ve çevresi ile ilgili ilk ve en önemli bilgilerimiz, günümüzden beş bin yıl öncesine aittir (Belli, 2007, 5). Geçmişi çok eskilere dayanan Ağrı ve çevresi ile ilgili arkeolojik yüzey araştırmaları; Tunç, Erken Demir Çağı ve Urartu Krallığına ait höyük, kale, çivi yazıtı, nekropol, kaya mezarı, anıtsal kaya işareti ve sulama tesisleri ile bölgenin kültür tarihini aydınlatmaktadır (Belli, 2007, 53). Ağrı İli sınırları içerisinde yer alan taşınmaz kültür varlıklarını 5 ayrı başlık altında inceleyebiliriz. Bunlar;

KALELER, HÖYÜKLER, NEKROPOLLER, KAYA MEZARLARI

Özellikle Doğubayazıt ve çevresinde, Tunç ve Erken Demir çağı kaleleri ile benzerlik gösteren, taşlar arasındaki büyük boşluklar küçük taşlarla doldurularak oluşturulmuş bir çok kale ve nekropol bulunmaktadır.

Yüksek ve sarp tepeler üzerine konumlandırılan kale ve nekropollerde yerleşim alanı ile nekropol iç içedir. *Doğubayazıt Haraba Pazar Kalesi ve Nekropolü, Doğubayaz*ıt Pınarcık Kalesi ve *Nekropolü, Doğubayazıt* Şorik *Kalesi ve Nekropolü, Doğubayazıt Teperiz Kalesi ve Nekropolü, Doğubayazıt Kertenkele Kalesi ve Nekropolü* önemli örnekler olarak gösterilebilir (Çetin, 2009, 17-22; Belli, 2007, 57-59).

Doğubayazıt Suluçem Kurganları: Doğubayazıt ilçe merkezine 30 km. uzaklıkta, Doğubayazıt-Ağrı yolunun kuzeyinde bulunan Suluçem yakınlarında Tunç Çağı'na ait beş adet kurgan bulunmuştur. Bu kurganlar kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Kurgandan çıkan çömlek örnekleri Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır (Çetin, 2009, 21).

Eski Bayezid Kalesi: Eski Bayezid'in kuzeydoğusunda, Belleburç denilen semtte yer alan kale, eski kasabanın 300 m. yüksekliğinde bulunmaktadır. Yekpare sert ve dik kayalar üzerine inşa edilen kalenin güneyinde bulunan İshak Paşa Sarayı ile kale arasında derin bir vadi yer almaktadır. Eski Bayezid Kalesi Urartu hakimiyetinde müstahkem konumu ile Kafkaslar üzerinden gelen akınlara karşı bir üs olarak kullanılmıştır. Kalenin bazı yerlerinde bulunan duvar dokusu, kayaya oyulmuş Urartu kaya mezarı ve kalenin güneydoğusunda bulunan yerleşim izleri Urartu Döneminden kalmıştır (Çetin, 2009, 22–23).

Eleşkirt Toprakkale Köyü Kalesi: Eleşkirt ilçe merkezine 14 km. uzaklıkta bulunan Toprakkale Köyü, Eleşkirt ovasının kuzeybatı ucunda, eski Bayezit yolu kavşağında yer almaktadır. Stratejik bakımdan önemli bir konuma sahip olan Toprakkale eski yola ve ovaya hakim bir yamaç üzerine kurulmuştur. Bu kalenin stratejik önemi çok daha eskilere dayanmaktadır. Urartu döneminde de önemli bir konuma sahip olan Toprakkale'de bu döneme ait bir de höyük bulunmaktadır. Höyüğün üzerine Ortaçağda inşa edilen kale ile birlikte Urartu dönemine ait izlerin çoğu silinmiştir (Çetin, 2008, 36).

Hamur (Havaran) Kalesi: Hamur ilçe merkezinin batısında, Hamur deresinin oluşturduğu derin vadinin kıyısında yalçın kayalıklar üzerine oturtulan geniş bir düzlükte kurulmuştur. Kimler tarafından ve ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber konumu ve mimari özellikleri göz önüne alınarak ilk yapımının Urartulara kadar uzandığı tahmin edilmektedir (Çetin, 2009, 30).

*Hamur Karlıca (*Şoşik*) Köyü Kalesi:* Hamur İlçesine 34 km. mesafede Karlıca Köyü'nün hemen doğu yanındaki yalçın bir kayalık üzerine kurulmuştur. Kalenin doğu batı ve kuzey yönleri sarp kayalık olup, sadece güneyinden ulaşılmaktadır. Kale üzerinde herhangi bir yapım ya da onarım kitabesi bulunmadığı için tarihi kesin olarak tespit edilmemiştir. İç kalenin güneyindeki kayalık yükseltide, Urartu dönemi kalelerinde rastlanan ve kutsal alana çıkışı sağlayan kayaların kesilmesiyle yapılmış üç basamaklı merdiven ve kaya çanakları tespit edilmiştir. Ayrıca konumu itibari ile Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer Urartu kaleleri ile benzerlik göstermektedir. Bu nedenle ilk inşasının Urartu döneminde gerçekleşmiş olması güçlü bir olasılıktır (Yurttaş, 2007, 138).

Tutak Çırpılı Köyü Kalesi: Tutak ilçe merkezine 14 km. uzaklıkta bulunan Çırpılı Köyü'nün kuzeybatısında bulunmaktadır. Andezitten oluşan yüksek ve oldukça sarp bir tepenin üzerine kurulan kalenin üç tarafı dik uçurumlarla çevrilidir. Arazinin doğal biçimine göre doğu-batı doğrultusunda uzanan kalenin kuzeydoğu ve güneydoğu tarafları dik uçurumlarla çevrili olduğu için buralara savunma duvarı yapılmamıştır. Henüz arkeolojik bir incelemenin yapılmadığı Çırpılı Köyü Kalesi, mimari bakımdan benzer özellikleri olan bölgedeki Erken Demir Çağı ve Tunç Çağı kalelerle aynı dönemden kalmış olması gerekir (Çetin, 2009, 36).

Eleşkirt Toprakkale Höyüğü: Eleşkirt ilçe merkezine 14 km. uzaklıkta bulunan Toprakkale Köyü'nün kuzeybatısında oldukça sarp bir konuma sahip olan höyüğe giriş batı yönden sağlanmaktadır. Bilimsel bir arkeolojik kazının yapılmadığı bu höyük üzerinde Ortaçağ'da inşa edilen kale ile birlikte Urartu dönemine ait izlerin çoğu silinmiştir (Çetin, 2009, 37).

Eleşkirt Pirabat Höyüğü: Eleşkirt ilçe merkezine 14 km. uzaklıkta bulunan Pirabat Köyü'nde bulunmaktadır. Oldukça yüksek bir tepe şeklindeki höyüğün eteklerinde bazalt taş bloklardan oluşan sur duvarlarına ait izler bulunmaktadır. son yıllarda köylüler tarafından bulunan Urartu Kralı Menua dönemine ait kitabeler Erzurum Müzesi'ne götürülmüştür (Çetin, 2009, 37).

Patnos Aznavurtepe Höyüğü: Patnos ilçe merkezinin 2 km. kadar kuzeydoğusunda, Van-Ağrı karayolunun kuzeyinde bulunmaktadır. Urartu, Menua döneminde Tuşpa'nın yer aldığı Van Ovası'ndaki imar faaliyetlerinin ardından ilk olarak kuzeyde Muradiye ve Patnos ovalarında yeni kentler kurmaya başlamış olmalıdır. Aznavurtepe zirvesinde tapınağı da içerisine alarak güneybatı yönde genişleyen yaklaşık 350x250 m. boyutlarında surlarla çevrili olan sitadel yer almaktadır. Sitadelin en yüksek noktasında ise 5x5 m. ölçülerinde cella'sı bulunan bir Urartu tapınağı yer alır (Tan, 2010, 75).

Menua döneminde inşa edilen Aznavurtepe tapınağı oldukça özenli bir tas işçiliğine sahiptir. Tapınak duvarlarında kalan boya izlerinden kırmızı ve mavi duvar resimlerinin (fresk) olduğu düşünülmektedir. Ayrıca tapınağın kuzey duvarına paralel durumda ve yaklaşık 2,30 m. kuzeyinde yer alan bir başka kalın duvarın kuzey yönünde kerpiç zemin üzerine kurban hayvanlarının resmedildiği, açık mavi zemin üzerinde kırmızı ve daha koyu renklerle yapılmış freskoların olduğu tespit etmiştir. Ancak en erken Urartu tapınaklarından birisi olan Aznavurtepe'deki bu süslemelere dair herhangi bir fotoğraf veya çizime ulaşılamamıştır (Tan, 2010, 76)

Patnos Giriktepe Höyüğü: Patnos ilçe merkezinin yaklaşık 1 km. güneyinde bulunan Giriktepe, halk arasında Değirmentepe olarak da bilinmektedir. 1960–1963 yıllarında Kemal Balkan tarafından yapılan kazılarda bir saray ile eklentileri ortaya çıkmıştır. Saray ve eklentileri taş temelli ve üzerine kerpiçle inşa edilmiştir. İki katlı olduğu sanılan saray eklentileri geçirdiği şiddetli yangın sonucu kerpiç duvarlar pişerek tuğlalaşmış ve günümüze sağlam kalmıştır. M.Ö. IX. yüzyılın son çeyreği ile M.Ö. VIII. yüzyılın ilk çeyreği arasına tarihlendirilen saray, taht salonu, geniş iki mutfak odası, kiler, seramik odası ve pitoslu bir mekandan oluşmaktadır (Çetin, 2009, 40).

Eski Beyazit Kalesi Urartu Kaya Mezarı: Eski Bayezid Kalesi'nin güneydoğusunda bulunan sarp kayalığın eteğinde, zeminden yaklaşık olarak 8 m. yükseklikte bulunan ve ulaşılması çok güç olan kaya mezarının cephesi güney tarafa bakmaktadır. Her katında tek odası bulunan, iki katlı olarak kaya içerisine oyulmuş olan kaya mezarının güney cephesinde tanrılara adanmış bir kurban sahnesi bulunmaktadır (Çetin, 2009, 42).

Tutak Karagöz Kaya Yerleşimleri ve Mezarları: Tutak ilçesine bağlı Atabindi ile Dayıpınarı köyleri arasında oldukça yüksek bir dağın zirvesinde bulunmaktadır. Cephesi doğuya bakan sarp bir kayalığın içine oyulan yapı bir giriş holü ve üç odadan meydana gelmektedir. Kaya mezarının üst kısmında Urartu dönemi kalelerinde sıklıklar karşımıza çıkan ve kutsal işaretler olarak adlandırılan kaya işaretleri bulunmaktadır (Çetin, 2009, 47).

Diyadin Meya Köyü Kaya Yerleşimleri ve Mezarları: Diyadin ilçe merkezine 12 km. uzaklıkta bulunan Günbuldu köyünde bulunmaktadır. Oldukça sarp bir kayalı-

ğın iç yüzeyine uzunca bir sıra oluşturacak şekilde kayaya oyulan, barınak ve mezar odaları olmak üzere birçok bölümden oluşan yerleşimin benzer örnekleri Urartu yerleşim alanlarında karşımıza çıkmaktadır (Çetin, 2009, 43).

Hamur Beklemez Köyü Kaya Yerleşimleri: Hamur ilçe merkezine 34 km. uzaklıkta Beklemez Köyü'nde bulunan kaya yerleşimleri köyün güney doğusunda bulunan sarp bir kayalığın güneye bakan cephesine, yumuşak kayalara oyulmak suretiyle yapılmıştır. Bölgede bulunan diğer Urartu dönemi kaya mezarlarıyla büyük benzerlikleri bulunan bu yerleşim alanının sonraki dönemlerde Hıristiyan unsurlarca fonksiyonları değiştirilerek yeni eklemelerle kullanılmış olması muhtemeldir (Çetin, 2009, 49).

KÜMBETLER, MEZARLIKLAR VE MEZAR TAŞLARI

Hamur Kümbet: Osmanlı türbe mimarisinin Doğu Anadolu'daki en ilginç yapılarından birisi Hamur Kümbeti'dir. Kümbet, ilçe merkezinin kuzey-doğusunda, ilçenin kurulduğu vadiye hakim durumda bulunan mezarlığın ortasında yer almaktadır. Kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber, ilçenin eski yerlilerinden Abdullah Aziz KAYAN'ın anlattıklarına göre, Bayezid'deki sarayın banisi olan İshak Paşa'nın torunlarından İbrahim Paşa türbeyi çok sevdiği ölen çocukları için yaptırmıştır (Çetin, 2006, 137).

Hamur Süleymankümbet Köyü Kümbeti: Hamur ilçe merkezine 30 km. uzaklıkta bulunan Süleymankümbet Köyü'ndeki yapı IV. Murad'ın 1635 tarihli İran Seferi sırasında bir hata sonucu öldürülen köyün beyi Süleyman Beyin oğlu tarafından yaptırılmış olan kümbet günümüze ulaşmamıştır (Çetin, 2009, 203). *Patnos Taşkın Köyü Kümbeti:* Patnos ilçe merkezine 38 km. uzaklıkta bulunan Köseler Köyü'nün batısında bulunan mezarlığın kuzey doğusunda, Taşkın Köyüne giden yolun kuzeyinde bulunan türbenin büyük bir bölümü yıkılmıştır (Çetin, 2009, 203).

Ağrı İli ve çevresinde Osmanlı mimarisine ait izlerin görüldüğü çok sayıda mezarlık bulunmaktadır. Oldukça harap halde bulunan mezarların çoğu saray hanedanı veya hanedana yakın nüfuzlu kişilere ait olmalıdır. Bu mezarlar Mezar tipolojisi bakımından iki ana gruba ayrılmaktadır. Birinci grubu 'üzeri açık şahideli sanduka tipi mezarlar' oluşturmaktadır. Bu grup 'üzeri açık şahideli sandukaları bezemeli mezarlar' ve 'üzeri açık şahideli sandukaları bezemesiz mezarlar' olarak iki alt gruba ayrılmaktadır. İkinci grubu ise 'şahidesiz sanduka tipi mezarlar' oluşturmaktadır (Çetin, 2009, 105).

Son derece zengin bir taş işçiliğinin görüldüğü bu mezarlıklar, İshak Paşa Sarayı Mezarlığı, Eski Bayezid Ahmed-i Hani Mezarlığı, Eski Bayezid Şehir Mezarlığı, Doğubayazıt Seslitaş Köyü Mezarlığı, Eleşkirt Toprakkale Köyü Mezarlığı, Tutak Ocakbaşı Köyü Mezarlığı, Tutak Bintosun Köyü Mezarlığı, Patnos Köseler Köyü Mezarlığı, Patnos Taşkın Köyü Mezarlığı, Patnos Ziyaret Köyü Mezarlıklarıdır.

Ağrı İli ve ilçelerinde taşınmaz kültür varlıklarının önemli bir bölümünü oluşturan koyun ve koç şeklinde mezar taşlarına sıklıkla rastlanmaktadır. Türk sanatının yayıldığı geniş bir coğrafyada XII. XIII. yüzyıllarda rastladığımız bu mezar taşları XIV ve XV. yüzyıllarda Azerbaycan, İran, Irak ve Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hakim olan Türkmen devletlerinden Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında daha da yaygınlaştığı ve hatta onlara ad olduğu bilinmektedir (Çetin, 2009, 194).

Bölgede görülen bu heykellerin bir kısmı İl Halk Kütüphanesi'nin bahçesinde, 100. Yıl Parkında, İshak Paşa Sarayı'nın girişinde bulunmaktadır. Diğer bölgelerdeki örnek-

lerine göre daha sade olan bu heykellerin bir kısmının üzerinde hançer, kılıç motifleri görülmektedir.

CAMİLER, MESCİTLER VE KİLİSELER

Eski Bayezid Camii: Eski Bayezid şehrinin muhtemelen en eski camii olan ve Cami-i Gevher-i Digar, Eski Cami veya Sultan Selim Cami adları ile anılan Eski Bayezid Camii iç kalenin güney eteğindeki yamaçta bulunmaktadır. Caminin taç kapısı üzerinde yer alan ve sonradan kazıldığı tahmin edilen Farsça kitabe tahrip edilmeden okunmuş olup Şiirin ifade edildiği eserlerde ebcet hesabı ile 1687 yılında düşürüldüğü yazılmaktadır (Çetin, 2006, 130).

Toprakkale Köyü Camii: Eleşkirt Toprakkale'de Osmanlı döneminden günümüze ulaşan en önemli yapı Toprakkale Köyü Camii'dir. Cami, köyün kuzeybatısında, XIX. yüzyılın başına kadar sağlam bir kaleyi de üzerinde barındıran Urartu dönemine ait höyüğün eteklerinde yer almaktadır. Caminin güney ve batı taraflarında bir de hazire yer almaktadır. Caminin giriş kapısı üzerinde kartuşlar içine yazılmış dört satırlı Arapça bir kitabe yer almaktadır. Kitabeden anlaşıldığı kadarıyla cami Abdi oğlu Mirza tarafından 1688 yılında yaptırılmıştır (Çetin, 2006, 130).

İshak Paşa Saray Mezarlığı Mescidi: Saray mezarlığının batı bölümünde bulunan Mezarlık Mescidi'nin kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Kuzey cephede harime açılan taç kapı üzerinde yer alan kitabe tahrip olduğundan mahiyeti tam olarak anlaşılmamıştır. Kartuşlar içine yazılmış altı satırlık kabartma sülüs Osmanlıca kitabenin beşinci satırında Hasib adlı bir şairin, sade (noktasız) harflerle düştüğü tarihin hesap edilmesi harf noksanlıkları sebebi ile mümkün değildir. Ancak mezarlıkta bulunan en erken tarihli mezar 1728-1729'dur. Mezarlığın kuruluşu mescitle birlikte uyum gösterdiğinden, mescidin bu yıllarda mevcut olabileceği düşünülebilir Sarayın bitiş tarihi olan 1784'de bazı mezarlarla birlikte mescidin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda mescidin XVIII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmesi gerekir (Çetin, 2006, 131).

Tutak İsaabat Köyü Kilisesi: Tutak ilçe merkezine 11 km. uzaklıkta bulunan İsaabat Köyünde bulunan kilise oldukça harap bir haldedir. Günümüze ulaşılabilen izlerden anlaşıldığı kadarıyla doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plan şemasına sahip üç nefli, üç apsisli bir bazilika olduğu tahmin edilmektedir. Üzerinde herhangi bir yazılı belgenin bulunmadığı kilise mimari özellikleri bakımından yakın bölgeler olan Bitlis ve Van'daki XVI. XVII. yüzyıl kiliseleri ile olan yakın benzerlikleri ile aynı dönemden kalmış olması muhtemeldir (Çetin, 2009, 214).

İSHAK PAŞA SARAYI

Saray, Eski Bayezid şehir merkezinde ve bugünkü Doğubeyazıt ilçe merkezinin 7 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. Şehirden biraz uzakta 25-30 m. yükseklikteki "Karaburun" denilen tepenin üç tarafı payanda duvarları ile takviye edilerek üzerinde düz bir platform oluşturulmuş ve saray bu düzlüğe inşa edilmiştir (Çetin, 2006, 132). 1784 yılında Çıldır Atabeklerinden II. İshak Paşa tarafından geç batılı üslupların Osmanlı sanatına hakim olduğu bir dönemde tamamlanan İshak Paşa Sarayı; Selçuklu, Osmanlı, Gürcü, Kafkasya Üsluplarının yansıra klasik, barok, rokoko Üsluplarının karışımı ile eklektik tarzda inşa edildiği görülmektedir (Gündoğdu, 2007, 373).

Saray, bazı bölümleri tek, bazı bölümleri iki, bazı bölümleri bodrumla beraber üç katlı olacak şekilde ve baslıca iki avlu çevresinde oluşturulan bölümlerle ana kütleyi oluşturan harem bölümünden meydana gelmiştir. Bu plan düzeni ile Osmanlıların merkezlerinde yaptırdıkları Hanedan Sarayları ile aralarında büyük benzerlik bulunmaktadır (Gündoğdu, 1991, 76).

XVIII. yüzyılda başlayan batılılaşma hareketlerinde askeri müesseseler ve diplomasinin yanında, basta mimari olmak üzere Türk sanatını etkilemiş, barok, rokoko ve ampir üslubun etkileri görülmeye başlamıştır. Batıdan gelen bu etkiler sarayın bulunduğu bölgenin kaynaklarıyla harmanlanarak İshak Paşa Sarayı'na has birtakım motiflerin oluşmasına neden olmuştur. Bu farklı süslemeleriyle dikkati çeken sarayda taş kabartmaların yoğun olarak kullanılmasının yanı sıra ahşap ve kalem işi süslemelere de yer verilmiştir.

İshak Paşa Sarayı süsleme programının önemli bir bölümünü bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan taş süslemeler oluşturmaktadır. Başkentten çok uzak bir bölgede olmasına rağmen dönemin moda beğenisi olan Batı sanatı etkilerini bölgesel üsluplarla harmanlayarak mükemmel bir uyum sağladığı görülmektedir. Geometrik süslemelerde geleneksel motiflerin ağır bastığı sarayın süsleme programında, Barok ve Rokoko akımlarının temel motifi olan soyut "C" ve "S" kıvrımlar, ağaç ve meyve motiflerinin yanı sıra Türk-İslam süsleme sanatı programının temel motifleri olan kıvrık dal, rumi ve palmet motifleri Batılı anlayışla yüksek kabartma tekniğinde kullanılmıştır. (Çetin ve Karip, 2011, 10).

Saray kendine has iki avlu çerçevesinde sıralanan saray için gerekli bölümleriyle, kapı üstlerindeki köşkleri, gözetleme kuleleri ve harem bölümündeki merkezi ısıtma sistemi ile deniz seviyesinden yüksek Anadolu'nun en soğuk bölgelerinden olan Bayazıt'ta ısınmak için bulunmuş en akılcı çözümdür (Gündoğdu, 1991, 77).

KÖPRÜLER VE KERVANSARAYLAR

Ağrı ve çevresi ilk çağdan günümüze kadar konumu ve stratejik yapısından dolayı hemen her dönemde önem taşımıştır. Ticaretin gelişmesini sağlayan kervan yolları, ordu güzergahları, hac yollarının bölgeden geçmesi; bölgenin arazisinin engebeli oluşu, dereler, akarsular, nehirlerin bulunması ulaşımın rahat ve güvenli olması açısından köprü yapımını zorunlu kılmıştır (Öztürk, 2007, 422).

Doğubayazıt Musun Kervansarayı: Doğubayazıt ilçesine bağlı Suluçem (Musun) Bucağı'nın Yukarı Bezirhane Köyü'nün yaklaşık 5-6 km. kuzeyinde bulunmaktadır. İran Şahlarından Keykubat tarafından yaptırıldığı, Azerbaycan-Bitlis-İran-Erzurum-Trabzon kervan yolunun buradan geçtiği söylenir (Çetin, 2009, 209).

Tutak Alacahan Kervansarayı: Tutak ilçe merkezine 28 km. uzaklıkta bulunan Alacahan Köyü yakınlarında bulunmaktadır. Bugün tamamen yok olmuş durumda olan kervansaray, İran kervan yolunun batıya bağlantısını sağlamıştır (Çetin, 2009, 209).

Doğubayazıt Kavşak Köprüsü: Van-Ağrı-Doğubayazıt yolu kavşağında bulunan köprü tek gözlü küçük bir köprüdür. Köprü kemeri ortadan yıkılmış, cephe kaplama taşları tamamen sökülmüş olup harap halde bulunmaktadır. Günümüzde kullanılmayan köprünün kesin tarihi belli olmamakla birlikte, mimari özelliklerinden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlının son dönemlerinde yapılmış olmalıdır (Çetin, 2009, 206).

Doğubayazıt Alacalı Köprü: Doğubayazıt-İran transit karayolunun 7. km.sinin kuzeyinde yaklaşık olarak 1.200 m. uzaklıkta Sazlık Çayı üzerinde yer almaktadır. Köpru zemine kuzey-güney istikametine kurulmuştur. Köprünün memba, mansap cephesinin kesme taş kaplamalarının, tabiliyesi, korkulukları ile memba kemer kesme taşlarının tümü sökülmüş ve günümüzde oldukça harap bir haldedir. Köprünün üzerinde inşa tarihini belirleyecek bir kitabe veya kayıtlarda geçen herhangi bir belge mevcut değildir. Köprünün kemeri üzerinde yer alan iki adet taşçı markalarından biri İshak Paşa Sarayı'nın ana giriş taç kapısı ve cami kubbe kasnağı üze-

rinde birer kez kullanılmış olması, köprünün İshak Paşa Sarayını yapan ustalar tarafından yapıldığı kanaatini oluşturmaktadır (Öztürk, 2007, 425).

Tutak Atabindi Köyü Köprüsü: Tutak ilçe merkezine 19 km. uzaklıkta bulunan Atabindi Köyü'nün içinden geçen çayın üzerinde bulunmaktadır. Köyün kuzeybatısında bulunan köprü zemine doğu-batı yönünde kurulmuştur. Neredeyse tamamı yıkılmış olan köprünün sadece ayakları günümüze ulaşabilmiştir (Çetin, 2009, 208).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bütün bu bilgiler ışığında değerlendirdiğimiz, tarihi İpek Yolu kavşağında bulunan Ağrı İli, çok eski dönemlerden beri bir kültür merkezi konumundadır. Dolayısıyla üzerinde yaşadığı medeniyetlerden günümüze kalan önemli bir kültür varlığı potansiyeline sahiptir. fakat ilin bir geçiş güzergahı üzerinde yer alması, bölgede kurulan devletler arasında sürekli el değiştirmesi kültür varlıklarının ciddi tahribatına neden olmuştur. İlin kültür varlıkları ile ilgili en büyük tehditlerinden biri de kaçak kazılardır. İldeki hemen her kale, höyük, nekropol kaçak kazıya uğramış ve tahrip edilmiştir. Tüm bu tahribatlar bölgenin tarihi dokusuna ciddi zararlar vermiştir. Kentin tarihi dokusu kent kimliğini oluşturan temel unsurlardır. Bu nedenle diyebiliriz ki tarihi dokunun yok olması aynı zamanda bir kente, bir kültüre ait olma fikrine de zarar vermiştir.

Geçmişi çok eskilere dayanan ve birçok medeniyete ev sahipliği yapan Ağrı ili kültürel sürekliliğini koruyarak gelecek kuşaklara aktarabilmelidir. Çünkü insanolğu var oldukça kültürlenme de var olacaktır, var olmalıdır. Bu noktada başta yöneticiler olmak üzere, mimarlara, çevre planlamacılara, sanatçı ve tasarımcılara ve kültürel konularda yetkili tüm bireylere önemli görevler düşmektedir. Yerel yönetimler ve toplum arasındaki işbirliği kentin markalaşmasının temel faktörüdür. Markalama çalışmalarına, konuyla ilgili bilim adamları, turizm sektörü liderleri, yöre temsilcileri, sivil toplum örgütleri, belediye ve valilikler mutlaka dahil edilmelidir (Emin, 2012).

Kentin sembol yapıları kente kimlik kazandırmada ve kentin markalaşmasındaki en önemli unsurlardır. Oluşan kültürel simgeleri, kültürel değerleri görsel dile dönüştürerek kültürlenme döngüsüne katkı sağlamak gerekmektedir. İlde son zamanlarda nadir örneklerine rastladığımız bu simgeler kentin dokusunu yeniden oluşturmada bir başlangıç olabilir. Kamu binaları arasında karşılaştığımız okullar arasında geleneksel mimari unsurların günümüz mimari anlayışıyla yeniden yorumlanarak kullanıldığı yapılar dikkat çekmektedir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Şemsi Türkmen Anadolu Lisesi'dir. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde sıklıkla gördüğümüz dışa taşmış heybetli bir görünüme sahip taç kapılar, geniş çatı formları ile geleneksel mimari unsurların kullanıldığı önemli yapılardan biridir.

Bununla beraber son dönemlerde özellikle okul ve yurtlarda geleneksel mimari unsurları sıklıkla görmeye başladık. Geleneksel mimaride cephe planın dışa yansımış halidir diyebiliriz. Yapının merkezi cephenin karakterini veren en önemli eleman olan çıkmalar dikkatimizi çekmektedir. İç mekânların dış mekâna uzatılması ile görüş alanının genişletilmesi, yer kazanmak, etkin doğal ışık ve hava sirkülâsyonu sağlamak, cepheye görsel katkıda bulunmak gibi önemli özellikler taşımaktadır (Divleli, 2008).

Ayrıca cephe düzenlemeleriyle birlikte pencereler, saçak altları, çatı formlarıyla içinde geleneksel mimari özellikleri barındıran yapı sayısının giderek arttığını söyleyebiliriz.

Şehirler, yaşam tarzları ve kültürler giderek birbirine benzerken özgünlüğünü

korumak diğerlerinden ayrılmak giderek güçleşmektedir. Özellikle küçük şehirler küreselleşmenin getirdiği insanın, kültürün, mekanın, birliğine karşı koymakta güçlük çekmektedirler. Bu bakımdan değerlendirebileceğimiz Ağrı ili coğrafi ve stratejik konumu bakımından önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar onu sınırlayan faktörler olsa da bu sınırlılıklar çok önemli avantajlara dönebilir. Bu anlayışla inşa edilen özellikle Kamuya ait yapılar, Spor Stadyumları, AVM'ler, Camiler, Köprüler ve Toplu konutlar geleneksel mimarimizden izler taşıması kültürel sürekliliği koruyarak sonraki nesillere aktarabilecektir.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Baklaya, T. (2009). *Huri-Mitanni Devleti,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tarih Bölümü Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı Ankara.

Bayhan, A. A. (2007). 'Yazılı KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHYa Göre Aladağ ve Yazlık İlhanlı Sarayları', I. Uluslar arası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, s. 144–152, Ağrı.

Belli, O. (2007). 'Erken Demir Çağı'nda Ağrı Dağı Bölgesi', I. Uluslar arası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, s. 53–71, Ağrı.

Belli, O. (2007). 'Tarih Boyunca Ağrı Dağı', I. Uluslar arası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, s. 4–21, Ağrı.

Bilgili, A.E. (2010). Bilgili. A. E. (2010). Şehir ve Kültür, Eşsizliğin Doruk Noktası: İstanbul, Şehir ve Kültür: İstanbul, İstanbul: Ebru Matbaacılık.

Çakmak, M. A. (2005). 'Akkoyunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri', Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 25, Sayı 3, s. 75–105.

Çetin, Y. (2006). 'Ağrı ve Çevresinde Osmanlı Döneminde Mimari Yapılaşma', Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, S 10, s. 127-149, Erzurum.

Çetin, Y. (2008). 'Eski Bir Osmanlı Kaza Merkezi Olan Eleşkirt Toprakkale Köyü'nde Osmanlı Dönemi Mezarlıkları ve Mezar Taşları', Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 21, s. 35-53, Erzurum.

Çetin, Y. (2009). *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, İstanbul: Düzey Matbaa.

Çetin, Y. ve Karip, F. (2011). 'İshak Paşa Sarayındaki Bitkisel Süslemelerin Batı Sanatı Etkileri Bağlamında Bir Değerlendirmesi', VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, Bitlis.

Divleli, A.A. (2008). *Geleneksel Türk Evinin Cephe Analizi:* İstanbul Zeyrek Semti Haydar Mahallesi Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü. Konya.

Emin, N. (2012). *Marka kent oluşturmada sosyal yapıların değerlendirilmesi ve bir uygulama*, Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Erdönmez, M.E. & Akı, A. (2005). Açık kamusal kent mekanlarının toplum ilişkilerindeki etkileri, *Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(1), 67-87.

Geyikoğlu, H. (2007). 'Ağrı Dağı Çevresinde Kara-Koyunlu Hakimiyeti ve Sa'dlu Oymağının Faaliyetleri', I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, s. 127–131, Ağrı.

Gül, F.E. (2016). *Kültür nesneleri üzerinden kentlerin markalaşması ve İzmir uygulaması*, Yüksek lisans tezi, Yaşar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Gündoğdu, H. (1991). Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı, Ankara: MAS Matbaacılık.

Gündoğdu, H. (2007). 'Üslup Açısından İshak Paşa Sarayı Kapıları', I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, s. 372–381, Ağrı.

Hayta, Y. (2016). Kent kültürü ve değişen kent kavramı, *Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 5(2), 165-184.

Kaypak, Ş. (2010). Antakyanın kent kimliği açısından irdelenmesi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 373-392.

Öztürk, Ş. (2007). 'Alacalı ve Doğubayazıt Taş Köprüleri', I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, s. 422–428, Ağrı.

Tan, A. (2010). 'Urartu Krallığı'nın Kuruluşu', Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. Yaylı, H. (Küreselleşmenin kentler üzerinde etkisi: İstanbul örneği, Selçuk Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 24, 331-336.

Yurttaş, H. (2007). Ağrı/Hamur Şoşik (Karlıca) Kalesi, I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, s. 132–142, Ağrı.

SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE (LIFE) IN AĞRI AND IĞDIR BEFORE 1950

Nihat FALAY*

ABSTRACT

In the first quarter of the 20 th. century, Eastern Anatolia Region had deep schocks in social life and as a result of these schocks and depressions, this region lost its population gradually. By the time this population had been compensated by high fertility ratio of the population, but then also because of the migration especially to the Western Anatolia cities and to the nearby cities the population began to decrease again. The main reason of this migration is the unemployment of the labour force and social and economic uneasiness.

As a result of these uneasinesses Kars and Ağrı provinces and then Iğdır had been directly effected. In the surrounding of the Big and Small Ağrı Mountains, there are many other mountains and also plains, plateaus and pastures. In these places the main economic activities depend upon agriculture and husbandry and there are various types of the products and have important scale of animal population. The geographical units of the mountains and plains of this region had been called as different names in historical times.

Karasu, Aras and Murat rivers and streams gives the main water source to this region. The cities, counties and villages of this sub-region has sui generis geographical characteristics and they also have historical and mythical pecularities because of the Mount Ağrı. As totally the East Anatolia Region and also the North-East Anatolia sub-region had encountered many and very important historical and political events, such as the ethnical and religious rebellions in the times of the Ottoman State and also the beginning of the Turkish Republican Administration. As a result of these events, there has been strict legal order in this region and has been prepared some administrative and economic reports by the prime minister and minister of economy especially in 1935 and 1936.

On the other hand, by establishment of the Turkish Republican Administration constructed various infrastructures and also decided to make public expenditures especially on highways and railways in this region. However, as a general the level of these expenditures and infrastructures had been lesser than the general level of total in Turkey. In this paper, the general socio-economic structure and life in Ağrı Province and in Iğdır, before the 1950's, which Iğdır was belong to the administrative jurisdiction of the Kars Province.

Also will be given some details on incomes and expenditures of the fiscal structure; water, illumination, rewerage, health, street cleaning systems and municipal economic enterprises and the levels of these services. In additional some data will be given on municipal for cultural, social and touristic possibilities and administrative staff of these municipalities and counties.

Key words: *Sosyo-Economic Structure, Ağrı, Iğdır.*

* *Prof. Nihat FALAY, İstanbul University, Faculty of Economics, Department of Public Finance (Retered), İstanbul/ TURKEY, e-mail: nfalay@istanbul.edu.tr*

AĞRI VE IĞDIR'DA 1950 ÖNCESİ SOSYO-EKONOMİK YAPI

Nihat FALAY*

Bu çalışmada Ağrı Dağı'nın egemen olduğu coğrafî bölgede bulunan Ağrı ve Iğdır illerinin önce genel sonra da temel yerleşim birimleri itibariyle sosyo-ekonomik yapısını ve yaşamını etkileyen göstergeleri ele almaya ve Türkiye'nin kısmen ihmal edilmiş bu yöresinin kendine özgü nitelikleri yansıtılmaya çalışılacaktır.

Bu bağlamda, önce yöreye ilişkin genel bir giriş yapılmış, Ağrı Dağı, Doğu Anadolu sorununun kökenleri ve düzeni, bu bölgede yakın geçmişteki sosyal ve siyasal krizler aracılığıyla kısaca aktarılmıştır. Sonra da Ağrı ve Iğdır illerinin ve onlara bağlı ilçelerin sosyo-ekonomik göstergeleri yansıtılmıştır.

GENEL GİRİŞ

Günümüz Türkiyesi'nin ve Osmanlı'nın eline geçmiş son toprak parçaları; Ağrı ili yöresi (1578), Kars'ın Posof, Çıldır yöreleri (1578), Arpaçay, Digor, Kağızman yöreleri (1579) ve Tuzluca, Iğdır, Aralık yöreleri (1583) olmuştur.

B. Umar'a göre; daha önceki binyıllara gidilirse, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da adı, M.Ö. 2 binyıl ya da M.Ö. l. binyıllardaki dillerden gelme il merkezlerinin Ağrı, Ardahan, Malatya, Maraş, Mardin ve Urfa olduğu görülür. Öte yandan yine bu bölgede, ortaçağdaki dillerden ya da arapçadan gelme adları taşıyan il merkezlerimiz Antep, Batman, Bayburt, Bitlis, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Kars, Muş, Siirt, Şırnak ve Van'dır. Yine bu bölgelerde bulunan il merkez kentlerimizden, şimdiki adları Türklerce konulmuş olanlar ise Bingöl, Elazığ, Iğdır ve Tunceli'dir (Umar.1998.320-321).

1950'li yıllarda Lord Kinross, Karadeniz'den başlayan ve Doğu Anadolu'ya uzanan seyahatindeki izlenimlerini şöyle yansıtmıştır (Lord Kinross.2003.80-81, 97-100):

"Ağrı'nın hayalet tepesi...dev bir nöbetçi gibi göründü. Arpaçay göz alabildiğine uzanan arazide, sanki kazara oluşmuş izlenimini veren bir yarık meydana getiriyordu...Aras, masmavi bir akarsu içinde, uzaklardaki Hazar Denizi'ne doğru, somona çalan pembe renkte akmaktaydı...Aras nehri yönünü değiştirince Türk toprakları Rusya'nın, Rus toprakları da Türkiye'nin oluyor...Kars yöresi üç iklimin ürünlerine sahiptir…Avrupa'nın meyveleri, Asya'nın davar sürüleri ve hububatı ve Afrika'nın pamuğu…Sıcaktan kavrulan Iğdır, yumuşak huylu insanların yaşadığı bir yer değil...Nuh'un tufandan sonra üzüm kütükleri diktiği yer, verimli Aras vadisi olabilir...Doğu Beyazıt yaylası Iğdır'dan daha kurak ve daha sıcak….Güneyde küçük Ağrı vardı, Ağrı'nın minyatür bir modeliydi."

Dağcı J.R.F. Navarra 1953'de Ağrı Dağı'na düzenledikleri gezinin notlarında Ağrı Dağı için "Ondan daha uyumlu ve bu denli kusursuz güzellikte bir diğer dağ daha yoktur. Göğe bu kadar yakın olma izlenimini veren başka bir dağ bilmiyoruz...beyaz zirvesi sonsuzluğa asılmış bir bulut gibi...Böyle ağırbaşlı bir çıplaklık içinde yükselen bir dağ ne kadar görkemli oluyor." (Navarra.1953.121) demiştir.

* *Prof. Dr. Nihat FALAY, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü (Emekli), İstanbul/TÜRKİYE, e-posta: nfalay@istanbul.edu.tr*

Ağrı Dağı'nın eteklerinde ve özellikle İnek Vadisi denilen yerde birçok mağara oluşmuştur. Bu mağaralar, yörede hayvan yetiştirenlerce hayvan barınağı olarak kullanıldığı gibi, eskiden ve yakın zamana kadar eşkiyaların da sığmağı olmuştur. Ağrı Dağı'nda su kaynağı bulmak olanaklı değildir, çünkü çok yağış almasına karşın, dağdaki çatlaklar ve andezit yapı, suyu hemen çekmektedir.

Ağrı Dağı ve o çevrede bulunan volkanik dağlar ve tektonik ovalar nedeniyle, Ağrı ili yüzölçümünün (dörtte biri) ni oluşturan son derece dik eğimli toprakların ağır bastığı bir yüzey şekline sahiptir. Ağrı ilinde uzantıları bulunan öteki başlıca dağlar T'endürek Dağı, Köse Dağı, Aşağı Dağ ve Hama Dağı'dır.

Ağrı Dağı'nın doğal yapısının yöre uygarlıkları üzerinde çok yönlü etkileri olmuştur ve bu etki özellikle bölgenin ekonomik yapısına, sanatına ve dinine de yansımıştır. Örneğin; dağın eteklerindeki kesimde doğal cam (obsidiyen) yataklarına rastlanır. Bulgulardan, bu doğal camın tüm Ortadoğu'ya yayıldığı ve kaynakların yoğun biçimde işletildiği anlaşılmaktadır.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda Ermenilerin 8.Kasım.1920 T'.B.M.M. hükümeti ile ateşkes ve barış isteğinde bulunması yanında, yine devam eden çarpışmalar sonunda yine Ermeniler ile 17.Kasım.1920'de yapılan görüşmeler 3.Aralık.1920'de Gümrü Antlaşması'yla sonuçlandı. Sonra Sovyet Rusya ile 16.Mart.1921'deki Moskova ve 13.Ekim.1921'deki Kars Antlaşmalarıyla, daha önce Gümrü Antlaşması'nda tesbit edilen Türk-Sovyet sınırı taraflarca onaylandı. Bu iki antlaşmaya göre de Türk-Sovyet sınırı Aras Irmağı'ndan geçiyor, böylece Büyük Ağrı'nın kuzey yamacı da Türkiye toprakları içine alınmış oluyordu. Daha sonra 1932'de Türkiye ve İran arasında yapılan sınır düzeltmesiyle, Küçük Ağrı Doruğu da tümüyle Türkiye topraklarına katılmış oluyordu.

DOĞU ANADOLU'NUN GENEL SOSYAL, SİYASAL VE EKONOMİK TEMELİ

Doğu Anadolu 1912-1922 arası dönemde büyük bir sosyal deprem geçirmiştir. Çeşitli cephelerdeki savaşlar, Türk-Ermeni mücadelesi, tehcir ve salgın hastalıklar sonucu 1912'de 4.187 bin olan nüfusu 1922'de 2.472 bine inmiştir.

Savaş yıllarının bu büyük nüfus depremi geriye düşük yoğunluklu bir bölge bırakmıştır. 1927 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Doğu'da nüfus yoğunluğu km.kareye 9.2 kişi, Güneydoğu'da 10 kişiydi. Fakat nüfus, yüksek ölümlülük oranlarına rağmen, yüksek doğurganlık nedeniyle kendini çabuk toparlamıştır.

Nüfus baskısı ve orta mallarının kullanımındaki hakim mantığın amansız işlemesi sonucu hayvan varlığının hızla artması ve çayır-mer'a alanlarının azalmasıyla büyükbaş hayvan birimi başına düşen çayır-mer'a alanı hızla azalmıştır. Öyle ki itibarî çayır-mer'a alanı, ülke genelinde 1927'de 7.42 hektardan 1950'de 2.37 hektara düşmüştür. Kuzeydoğu (x ve Güneydoğu
(xx)'da bu düşüş daha hızlı olmuştur. Şöyle ki; Kuzeydoğu'da 1927'de 22.72 hektardan 1950'de 5.58 hektara, Güneydoğu'da ise 1927'de 29.27 hektardan 1950'de 7.44 hektara inmiştir.

Doğu'da hakim olan mülkiyet ve üretim ilişkilerini kontrol edenler olarak ağa, aşiret reisi ve şeyhlerden bahsedilebilir. Aslında devletin yapması gereken bazı toplumsal fonksiyonları da benimsedikleri için, bu aktörler ve oluşumlar bir anlamda kurumsallaşmışlardır. Nüfusun ve yerleşmenin olduğu alanlar gözden geçirilirse görülen şey, her aşiretin kendine özgü ve yaylak ve kışlak alan ve bölgelerinin olduğudur.

Kış mevsimini Urfa, Mardin, Batman gibi Güneydoğu ovalarında geçiren aşiretler, ilkbahar başlarında kuzey yaylalarına doğru

göçerler. Bu kuzey yaylaları arasında Van Gölü çevresinde Nemrut ve Süphan, Muş'ta Zövaser, Bingöl'de Şerafettin, Erzincan'da Munzur en önemlilerinden sayılır.

Doğu'da yerel bir önder olan Ahmet Aras'a göre; "Bugün Doğu'da mevcut üretim biçiminin tam feodal olduğunu söylemek büyük bir hatadır. Feodal ilişkilerin mevcudiyeti yanında kapitalist ilişkilere geçiş ve gelişme vardır. Örneğin…Muş Ovası (Muş Devlet Üretme Çiftlikleri) tarımda kapitalist ilişkilerin kısmen gelişmiş olduğu kesimlerdir." (Beşikçi.1969.162-163). Bu bölge aynı zamanda yerel isyanların çıktığı ve sert idarî ve askerî yöntemlerin uygulandığı bir alandır (Doğan.2012.93-100): 1925 Şeyh Sait isyanı ve onun uzantısında Malatya, Diyarbakır, Dersim, Elaziz, Mardin, Siirt, Urfa, Bitlis, Van ve Hakkari'de sıkıyönetim ilanı, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması, İstiklal Mahkemeleri'nin kuruluşu gibi.

Gerçi Haziran 1925'de sıkıyönetim kaldırılıyor, ama ondan önce Haziran 1927 Doğu illerinde Birinci Umumi Müfettişlik kuruluyor, ki bu müfettişliğin görevi ve işlevi sıkıyönetimi sürdürmektir. Sonra Trakya ve Marmara bölgesinde görevli İkinci Umumi Müfettişlik kuruluyor. Bunun da görevi bölgede bayındırlık, ulaştırma ve barınma (iskân) işlerini yönetmektir. Üçüncü Umumi Müfettişlik 1935'de Erzurum, Kars, Gümüşhane, Çoruh, Erzincan, Trabzon ve Ağrı illerini kapsayacak şekilde kurulmuştur. 1936'da kurulan Dördüncü Umumi Müfettişlik Bingöl, Elazığ, Tunceli ve Erzincan illerini kapsar. Ayrıca Güneydoğu illerini kapsayan bir Beşinci Umumi Müfettişlik de kurulmuştur.

Öte yandan, 1926 ile 1936 yılları arasında (sekiz) Dersim raporu, 1935 ile 1947 yılları arasında (altı) kendine özgü Kürt raporları hazırlanmıştır.

Ayrıca yine bu dönem aralıklarında Artvin, Hakkari, Bitlis, Bingöl ve Tunceli illeri ile Şemdinli, Hizan, Kotum, Bismil, Eğil, Gürpınar, Patnos, Karakoşan ve Sivrice ilçelerini ilgilendiren tasarı ve kararlar gündeme alınmıştır.

Bu dönemde Doğu'da yoğun bir yerel isyanlar dönemi yaşanıyor. 1924'de Nasturi ayaklanması ile başlayıp 1938 Dersim isyanı ile süren yani (onüç) yılda (onsekiz) isyan ile karşılaşılıyor (Doğan.2012.161).

AĞRI VE IĞDIR

Önce Ağrı'nın ve ona bağlı ilçelerin Osmanlı Devleti dönemindeki idari yeri ve yapısı hakkında bilgileri o dönemdeki salname (yıllık) belgelerinden öğrenmemiz mümkündür.

Buna göre; 1872 tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi'nde Beyazıt Sancağı'nda Beyazıt Vergi Müdürlüğü'nün (bir) müdür ve (bir) katipten, Telgraf Müdürlüğü'nün (bir) müdür ve (bir) haberleşme memurundan oluştuğu ve vilayette bulunan karantina teşkilatında (bir) müdür, (bir) doktor ve birkaç karantina memuru bulunduğu belirtilmektedir.

1873 tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi'ne göre; yönetim örgütünde Beyazıt Sancağı Mutasarrıfı, (bir) vekil müftü, muhasebeci, tahrirat (yazı) müdürü ve evkaf (vakıf1ar) müdürü bulunmaktadır.

1940 yılı salnamesine göre Beyazıt Sancağı'nda Ziraat Bankası şubesi varolup (bir) başkan, (bir) memur ve üye ile yönetilmektedir. 31 öğrencisi olan bir de rüştiye (ortaokul) vardır.

Karaköse (Karakilise) Kazası'nın 55 köyü vardır ve hükümet merkezi Karakilise kasabasıdır. Kasabada 8 bin civarında nüfus mevcuttur. Eleşkirt Kazası'nın hükümet merkezi Toprakkale'dir. 7 nahiye, 104 köy ve 22 bin civarında nüfus mevcuttur. Diyadin Kazası'nda 3 nahiye, 93 köy ve 12 bin civarında nüfus mevcuttur.

İlin Cumhuriyet öncesi nüfusunun, ilde nüfus sayımı yapılmadığı halde, 40 bini kadın ve 35 bini erkek olmak üzere 75 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yörenin merkezi Beyazıt Vilayeti idi. Bu il Eleşkirt (Toprakkale), Iğdır, Diyadin, Tutak (Antâb), Karaköse ve Kulp (x) kazalarından oluşmaktaydı. 1923'de Diyadin Belediyesi kurulmuştur. 1925'de Ağrı Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuştur. 1926'da Eleşkirt Belediyesi kurulmuştur. 1927'de vilayet merkezi Beyazıt'tan Karaköse'ye taşınmış ve Beyazıt ilçe olmuştur. Yine aynı yıl Eleşkirt ve Tutak belediyelerinin ardından, merkez ilçede de belediye kurulmuştur. 1932'de Ağrı İli Tekel örgütü kuruldu. 1936'da Patnos Belediyesi kuruldu. 1938'de il merkezinin adı Ağrı olarak değiştirildi ve daha sonraki yıllarda (1953) Ağrı Havaalanı açıldı.

Ağrı, nüfus açısından 1935-1950 yılları arasında gösterdiği hızlı artış ile dikkati çekmiştir. 1935'de nüfus 107 bin kişi iken 1950'de 156 bin kişi olmuştur. Ağrı ilinin kurulduğu 1928'den sonra nüfus artış hızı her zaman ülke ortalamasının üzerinde olmuştur. Bunun en belirgin göstergesi, nüfus gelişme endekslerinde görülür. Bu endeks Türkiye için 1935=100 olarak alınırsa 1950'de 129 olmuştur. Ağrı için ise 1935=100 iken 1950'de 145 olmuştur.

Özellikle 1935-1940 döneminde Ağrı nüfusu artış hızı ülke genelinin çok üzerindedir. Bu durum, bir taraftan Ağrı ilinin yeni kurulmuş olmasının, öte taraftan eski il merkezi olan Doğubeyazıt'ın daha uygun bir coğrafi konuma sahip olan alttaki Sarıova'ya taşınmasından doğan gelişme dinamiğinin bir sonucudur. Gerçekten de bu dönemde en önemli nüfus sıçramaları Merkez ilçe ve Doğubeyazıt'ta görülür. 1945-1950 dönemi artış hızında görülen sıçrama, ülke genelinde savaş dönemi sonrasında izlenen doğurganlık artışına bağlıdır. Ne var ki, daha sonraki yıllarda yeterli bir sanayileşme gerçekleşmemiş ve "kente özgü" yaşam biçimi ve değer yargıları bu kentte gelişememiştir.

Nüfusun gelişmesi incelendiğinde, bunu belirleyen temel faktörlerin ilin askeri özellikleri, ulaşım olanakları ve coğrafi konumu olduğu görülür. I. Dünya Savaşı öncesinde 1910'da Karaköse'de kaymakam olarak bulunan M.R. Mimaroğlu ilçedeki nüfusun büyük çoğunluğunun müslüman olduğunu ve o zaman Beyazıt Sancağı'nın aşiretlerle beraber nüfusunu şöyle belirtmiştir:

İlçe Merkezi	Nüfus (Kişi)
Karaköse	49.300
Beyazıt	39.500
Eleşkirt	29.900
Diyadin	36.000
Toplam	154.700

Kaynak: *M.R. Mimaroğlu.1946.s.19-21.*

Daha sonraki ekonomik ve idari gelişmeler sonucu Ağrı ilinin nüfus yapısı 1950'de aşağıdaki gibidir (bin kişi):

İlçeler (x)	Toplam	Kent	Kır
Merkez	47.6	10.0	37.5
Diyadin	22.5	1.6	20.9
Doğubeyazıt	26.2	3.9	22.3
Eleşkirt	23.8	2.9	20.9
Patnos	19.4	1.3	17.5
Tutak	16.1	1.0	15.0
Toplam	155.5	21.2	134.2

Kaynak: *D.İ.E.: 1980 Genel Nüfus Sayımı*
(x): *Daha sonra Taşlıçay (1954) ve Hamur (1958) ilçe olmuşlardır.*

Ağrı'nın 1950'nin hemen öncesi durumuna genel olarak bakılırsa, özellikle tarım ve hayvancılığın egemen iktisadi faaliyet olduğu, fakat bu faaliyetlerin yetersiz düzeylerde yapıldığı görülür. Bunun işaretleri şöyledir:

İlçe, bucak ve köylerde birçok koyun ve sığırın ilkbahar aylarında kılkurdu, kelebek ve şarbon hastalıkları nedeniyle, yarısına yakınının öldüğü rapor edilmiştir. İl halkının başlıca meşgalesinin çiftçilik ve hayvancılık olmasına rağmen, il merkezinde sadece (bir) veteriner müdürü ve sağlık memuru stajyeri, Patnos ilçesinde (bir) veteriner ve Eleşkirt'te (bir) sağlık memuru bulunmaktadır. Bu nedenle de merkez hariç (beş) ilçenin hepsine birer veteriner ve birer sağlık memuru kadrosuna zaruret duyulmaktadır.

Öte yandan Ağrı ili toprakları tarıma çok elverişli olduğu halde, bu alana teknik bir araç girmemiş olduğu için, tarım ilkel bir şekilde karasabanla yapılmakta ve harman da hayvan ayakları ile sürülmektedir.

Bu nedenlerle büyük köylerde halk pulluk istemekte ve traktör talepleri gündeme gelmektedir. İlde 23 bin çiftçi ailesi olmasına rağmen, Ziraat Bankası ogüne kadar sadece 200 bin liralık kredi açmıştır. Bunun sonucu olarak çiftçi, muhtaç olduğu parayı bankadan alamaması nedeniyle, birtakım murabahacı (tefeci) tüccarın iktisaden bağımlısı olmak durumunda kalmıştır.

Öte yandan, ilin tarım açısından en büyük derdi, tohumluk ve yiyecektir. Ayrıca her ilçeye enaz (bir) veteriner ve (bir) hayvan sağlık memuru, tarım öğretmeni verilmesi ihtiyacı ve talebi yoğundur.

BELEDİYELER DÜZEYİNDE AĞRI VE IĞDIR İLLERİ

Ağrı Dağı eteklerinde gelişme göstermiş olan bugünün Ağrı ve Iğdır illerinin, gerek kendilerinin gerekse bağlı kazalarının geçirdiği idari ve iktisadi dönüşümler gözönünde bulundurulmakla birlikte, bu yöredeki temel ve ikincil yerleşim birimlerinin 1950 öncesi sosyo-ekonomik durumlarını ve yapısal özelliklerini aynı sırayla ele alırsak şu noktalar göze çarpmaktadır:

AĞRI

Ağrı İli merkezi olan Karaköse kasabası büyük bir ovanın ortasındadır. Karaköse'ye gelinmek için Erzurum tren istasyonundan ve Trabzon limanından faydalanılmaktadır. Yaz aylarında demiryollarına bağlı düzenli otobüs işletmesinden yararlanılmaktadır. Trabzon-İran transit güzergahı (yolağı) üzerinde bulunması buraya özel bir nitelik kazandırmaktadır. Kasaba (dört) mahalleden ve 1255 haneden oluşmaktadır ve nüfusunun gelişimi şöyledir:

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1927	3.503	715	4.218
1935	3.802	2.469	6.271
1940	5.054	2.683	7.271
1945	5.449	3.146	8.595

Kasabanm iktisadi yapısı tarım ve hayvancılığa dayanır. Kasabada bunun için hergün pazar kurulması geleneği vardır. Kasaba belediyesinin gelir ve giderlerinin (bin TL) olarak gelişimi şöyledir:

Yıllar	Gelir	Gider
1946	123.0	107.8
1947	256.4	136.8
1948	174.8	174.6

Kazada belediye başkanlığı fen heyeti, sağlık, temizlik ve diğer hizmetler için 13 memur ve 37 hizmetli olmak üzere 50 maaş ve ücretli vardır.

Kentin imar planı henüz yapılmamıştır ve 1.825 metre uzunluğunda parke ve 870 metre adi kaldırımı vardır. İçme suyu 5 km. mesafedeki İranus köyü civarındaki kaynaktan beton künklerle getirilmektedir ve ihtiyaca kâfi gelmektedir. Bu genel su kaynağından başka, kasaba dahilinde faydalanılan 14 kaynak suyu vardır. Elektrik tesisatı 1937'de oluşturulmuştur ve enerji, su ile üretilmektedir. Değişir akımlı olup 32 kilovat gücündedir. Elekt-

rik cereyanı yeterli olmadığından, şebeke ikiye bölünerek birer gün ara ile ve geceleri verilmektedir. Şebeke uzunluğu 3 km.'dir. Sokakların aydınlatılması 15 lamba ile sağlanmaktadır. 212 elektrik abonesi vardır.

Kababada özel idareye ait 50 yataklı bir hastahane, daimi görevli 16 doktor, bir eczane vardır. Kasabanın genel temizliği at arabaları ve temizlik işçileriyle yapılmaktadır. Çöpler kasaba dışında ve (bir) km. uzaklıktaki çukurlara dökülmektedir, (bir) hamam ve 2 helâ vardır.

Kasabada 1934 yılında modern bir mezbaha kurulmuştur. Etler arabalarla nakledilmektedir.

Belediyeye ait bir akaryakıt deposu vardır. Belediyeye kayıtlı (bir) özel otomobil, (11) kamyon ve ayrıca bir arazöz makinesi vardır.

Kasabada 158 öğrencili bir ortaokul, 580 öğrencili 2 ilkokul, bir halkevi ve özel kişilere ait 3 otel, 5 gazino, 3 lokanta, 5 fırın ve 6 han vardır.

1950'de Karaköse'nin Türkiye'de ticaret odaları varolan şehirler arasında bulunması çok dikkat çekicidir ve aşağıdaki Harita Karaköse'nin yöredeki önemini gösterir.

Harita-1: *Ticaret Odalarının bulunduğu şehirler.*

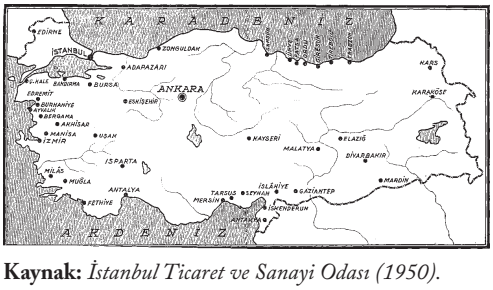

Kaynak: *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası (1950).*

Doğubeyazıt; Trabzon-Tebriz transit yolunun içinden geçtiği bir kasaba olup, haftanın belirli günlerinde devlet otobüsleri seferler düzenlemektedir. Doğubeyazıt'ın 1928'de Türkiye'deki yol ağı açısından önemi Harita-2'den daha iyi anlaşılmaktadır.

Harita-2: *İnşa edilmiş, edilen ve edilecek yol ağı.*

Kaynak: *Chambre de Commerce Belge de Constantinople (1928).*

Kasaba 5 mahalleli ve 600 hanelidir, 1945 sayımına göre nüfusu 2.054 kişidir. Kasabada tarımdan çok koyun, keçi ve sığıra dayanan hayvancılık gelişmiştir. Üretilen yağ, yün, süt vb. ürünler yerel ihtiyacı karşıladığı gibi, başka yöre, il ve ilçe pazarlarında da rağbet görmektedir. Vadilerde buğday, arpa ekilmekte ve ihtiyacı karşılamaktadır.

Kasabanın bulunduğu alan geniş bir ovadan oluşmaktadır ve yeni meyva bahçeleri ve pirinçlikler tesis edilmiştir. Belediye tarafından yaptırılmış ve kasabanın merkezinde bir sebze ve hayvan pazar yeri vardır. Belediyenin toplam gelir ve gider durumu (bin TL) olarak şöyledir:

Yıllar	Gelir	Gider
1946	33.6	42.6
1947	21.5	42.6
1948	37.0	37.0

Belediyede başkanlık, temizlik, diğer hizmetler için toplam 2 memur ve 8 hizmetli görevlidir.

Kasabanın fennî haritası 1938, imar planı ise 1941'de yapılmıştır. Belediye yolları 0.5 km., adi kaldırım ise 5 km.'dir.

Kasabaya içme suyu 7 km. uzaklıktaki eski Beyazıt'tan künklerle getirilmektedir. Su tesisatının projesi 1945'de yapılmıştır. İsale hattı 7 km. künk boru olup mevcut su ihtiyaca yetmektedir. Kasabada 2 çeşmeden başka Gernevik suyundan bir kol alınarak kasabaya getirilmiştir.

Elektrik tesisatı ve projesi yoktur ve genel aydınlatma petrol lambalarıyla yapılmaktadır. Kasabada hükümete ait 40 yataklı bir hastane ve daimi görevli doktor vardır. Yine bir eczane ve hasta otomobili mevcuttur. Kasabaya 1 km. uzaklıkta yeni bir mezarlık yapılmıştır.

Genel temizlik belediye çöp arabalarıyla ve işçileriyle yerine getirilmektedir, çöpler 1.5 km. uzaklıktaki bir alanda gömülmektedir. Kasabada 2 genel helâ vardır. 1938-1939 yıllarında modern bir mezbaha yapılmıştır ve etler at arabalarıyla taşınmaktadır. Mevcut mezbahada yılda ortalama 500 baş hayvan kesilmektedir. Gelir sağlayan belediye bina ve dükkanları 1.500 TL. değerindedir.

Belediyeye ait (bir) kamyon ile belediye garajı ve 2 kamyon vardır. Kasabada yangın söndürme işi basit yöntemlerle görülmektedir. Kasabada 300 öğrencili ilkokul, 2 genel kütüphane, okuma odası, halkevi, özel kişilere ait bir gazino, 2 lokanta, 4 fırın, 3 han ve tarihi eser olarak İshakpaşa Sarayı, camii ve türbesi ve eski kale vardır.

Lord Kinross, Doğubeyazıt yaylasının, Iğdır'dan daha kurak ve daha sıcak olduğunu belirtmiştir.

Eleşkirt; Trabzon-İran yolu üzerinde olup, Erzurum-Sarıkamış demiryolundan da yararlanmaktadır. Ayrıca, Devlet Demiryolları otobüs ve kamyonları tarifeli olarak yaz mevsiminde düzenli seferler yapmaktadır.

Kasaba 2 mahalleden ve 400 haneden oluşmaktadır. Nüfusun yakın dönem gelişimi şöyledir:

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1927	196	188	384
1935	719	586	1.305
1940	771	775	1.546
1945 (x)	-	-	1.841

(x): *1945 sayımında kadın-erkek ayırımı yapılmamıştır.*

İktisadi duruma bakılırsa; tarımsal faaliyetler sınırlı olup yerel ihtiyaca yeterlidir. Bölgenin asıl iktisadi varlığını hayvancılık oluşturur. Hayvan satışı yılda 35 bin koyun, 20 bin sığır ve 1.500 attan oluşur.

Eleşkirt belediyesi 1926'da kurulmuştur. Belediyenin 1950 öncesi gelir ve giderleri (bin TL) şöyledir:

Yıllar	Gelir	Gider
1946	31.7	25.1
1947	23.7	23.2

Belediyede başkanlık, fen heyeti ve diğer hizmetliler olarak 4 memur ve 4 hizmetli bulunmaktadır.

Kasabanın fennî haritası ile imar planı henüz yapılmamıştır. Kasabaya su 3 km. uzaklıktaki bir kaynaktan çimento künk boru ile getirilmektedir, fakat bu su kasabanın ihtiyacını karşılamamaktadır.

Kasabanın aydınlatma tesisatı 1939'da yapılmış olup, cereyan dizel motoru ile üretilmektedir. Elektrik geceleri verilmektedir ve şebeke uzunluğu 1 km.'dir. Sokaklarda 20 lamba vardır. İşletmede (bir) makinist ve yardımcısı istihdam edilmektedir. 150 abonesi var ise de elektrik saati yoktur. Elektrik giderleri, gelirlerinden neredeyse bir misli fazladır. Kasabada (bir) daimi görevli doktor bulunmaktadır.

Genel temizlik işçilere yaptırılmaktadır. Çöpler kasabadan 1 km. mesafedeki dereye dökülmektedir. Bir hamam yaptırılmasına başlanmış fakat henüz bu yapı tamamlanmamıştır. Kasabada modern mezbaha yoktur, dere kenarında salhane (kesim yeri) için bir yer ayrılmıştır.

Belediyenin bir kamyonu olup, belediye inşaat işlerinde kullanılmaktadır ve il merkezi ve civarı arasında yolcu taşımaktadır. Belediyeye ait bir garaj vardır. Kasabada yangın söndürme örgütü ve araçları yoktur.

180 öğrencili (bir) ilkokul, halkevi kütüphanesi, özel şahıslara ait bir lokanta, 2 fırın ve 2 han vardır.

Diyadin kasabası Trabzon-Tebriz transit yoluna 7 km.'lik bir ham yol ile bağlantılıdır. Yazın Diyadin ile Erzurum arasında otomobil işler, kışın ise ulaştırma aracı kızaktır.

Kasabada 2 mahalle ve 250 hane vardır. 1945 yılı nüfusu 1.234'tür. Kasabada hayvancılık ve halı, kilim ve keçe imalatı temel iktisadî faaliyeti oluşturur.

Belediye 1904 yılında kurulmuştur ve 1936'da yapılmış 6 odalı kârgir binada görevini yapabilmektedir. Belediyenin gelir ve giderleri (bin TL) olarak aşağıdaki gibidir (bin TL):

Yıllar	Gelir	Gider
1946	34.3	32.5
1947	26.1	25.9
1948	8.5	8.5

Belediye kadrosunda 3 hizmetli vardır. Bayındırlık haritası ve imar planı henüz yapılmamıştır. 1948'de belediye 880 metrekarelik bir park yaptırmıştır.

Kasabanın suyu 1946'da 1 km. mesafedeki kaynaktan sağlanmıştır. Mevcut su kireçlidir ve ihtiyaca yeterli değildir. 3 çeşme vardır.

Elektrik tesisatı ve fennî projesi yapılmamıştır. Kasabada hükümete ait 5 yataklı olan bir dispanser ve hükümet doktoru vardır.

Genel temizlik 2 işçi ve el arabaları ile yapılmakta olup, çöpler 150 m. mesafedeki Murat nehri civarındaki dereye dökülmektedir. Kasabada 4 kaplıca ile 2 umumî hela vardır. Kasabada henüz mezbaha yoktur. Murat nehri kenarında yılda 300-700 büyük ve küçük baş hayvan kesilmektedir.

Kasabanın 60 dükkanlı bir pazar yeri vardır. Gelir getiren belediye bina ve arazisi 5 bin lira değerindedir.

Kasabada ulaştırma için genel bir tesis ve araç yoktur. Belediyeye 2 kamyon kayıtlıdır.

200 öğrencili bir ilkokul ile halkodası, özel kişilere ait 4 kahvehane, 2 aşçı dükkanı vardır.

Tutak kasabası Murat nehri kenarındadır. Kasabanın diğer merkezlerle bağlantısı motorlu taşıtlarla yazın bile güçlükle mümkün olmaktadır. Çevrenin yolları için en elverişli taşıt öküz arabaları ile diğer hayvanlardır.

Kasabada 3 mahalle ve 150 hane vardır. Tutak'ın nüfusu aşağıdaki gelişmeyi göstermiştir:

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1927	228	207	435
1935	423	356	779
1940	382	346	728
1945	409	400	809

Tutak kasaba halkı çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşır. Başlıca koyun ve sığır beslenir, arpa ve buğday üretilir. Bu üretim ancak yerel ihtiyacı karşılayacak ölçüdedir.

Belediye binası 1937'de inşa edilmiştir ve ihtiyacı karşılamaktadır. Tutak belediyesinin gelir ve giderleri (bin TL) olarak şöyledir:

Yıllar	Gelir	Gider
1946	4.3	4.3
1947	17.4	17.4
1948	34.3	34.3
1949	38.1	38.1

Belediyede, başkanlıkta idare ve muhasebede toplam 2 memur ve 6 hizmetli bulunmaktadır. Kasabanın haritası yoktur.

Belediye yollarının 1 km.'si adi kaldırımdır. Kasaba önünde Murat suyu üzerinde 200 m. uzunluğunda 1942'de inşa edilmiş ahşap bir köprü vardır.

Kasabanın güneyinde ve 800 rn. uzaklıkta bulunan kaynaktan demir boru ve künklerle içme suyu getirilmiştir. Sağlanan su ihtiyacı karşılayamamaktadır. Kasabada bir çeşme ve 2 kaynak vardır. Elektrik tesisatı ve buna ait proje yapılmamıştır. Genel aydınlatma üç yere konulan 200'er mumluk lüks lambalarıyla yapılmaktadır. Kasabada doktor ve eczane yoktur. Temizlik (bir) işçi ile yapılmakta, süprüntüler 250 m. uzaklıktaki bir yere dökülmektedir. (Bir) genel helâ vardır.

Murat suyu kıyısında bir hayvan kesim yeri vardır, etler kasaplar tarafından taşınır. Bir yılda ortalama 250 baş çeşitli cinste hayvan kesilmektedir.

Belediyenin gelir sağlayan mülkü 3 dükkan, (bir) fırın, (bir) tarla ile belediye binasının bir bölümüdür. Belediyeye ait bir kamyon vardır. Tutak'ta 83 öğrencili ilkokul, halkevi ve belediyeye ait bir fırın vardır.

Patnos, daha önce Malazgirt ilçesine bağlı bir bucak iken 1936'da ilçe merkezi olmuştur.

Kasaba, Süphan Dağı'nın kuzeydoğusundaki ovada kurulmuş olup Ağrı, Van, Bitlis ve Muş'a giden yolların kavşağındadır. Ovanın suları Murat nehrine karışır. Patnos'ta taşıma yazın kamyonlarla, kışın ise kızak, araba ve hayvanlarla yapılır. Kasabada 3 mahalle ve 300 hane vardır. Patnos'un nüfusu aşağıdaki gibidir:

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1940	479	372	851
1945	716	550	1.266

Patnos sulak bir ova ortasında verimli bir hayvancılık ve tarım alanının merkezidir. Çevresindeki kasabalara tahıl ve hayvan ürünleri ihraç eder.

Patnos belediyesi 1936'da kurulmuştur. Belediye binası 1934'de inşa edilmiş olup ihtiyacı karşılamaktadır. Belediyenin gelir ve gider durumu (bin TL) olarak şöyledir:

Yıllar	Gelir	Gider
1946	6.1	3.6
1947	26.7	22.7
1948	14.2	17.5
1949	23.2	23.2

Belediyede idare ve muhasebede memur olarak 3 ve hizmetli olarak 3 kişi çalışmaktadır. Kasabanın henüz haritası ve imar planı yapılmamıştır. Belediye yollarının uzunluğu 2 km.'dir ve hepsi hamyoldur. Kasaba içinden geçen çay üzerinde 1938'de 25 m. uzunluğunda bir köprü yaptırılmıştır. Kasabada hava şehitleri anıtı ve bir bahçe ve fidanlık kurulmuştur.

Kasabanın 1.7 km. uzağındaki Anzavur kaynağından çimento künklerle 1948'de getirilen su 2 çeşmeye verilmiştir ve ihtiyacı karşılamaktadır. Kasabada ayrıca 5 kaynak daha vardır. Kasabanın elektrik tesisatı ve projesi yapılmamıştır. Genel aydınlatma petrol ve radyum lambalarıyla yapılmaktadır.

Kasabada etrafı duvarlarla çevrili bir mezarlık vardır. Temizlik işçiler tarafından ve el arabalarıyla yapılmaktadır. Süprüntüler kasaba içinden geçen çaya dökülmektedir.

Kasabada 2 genel helâ vardır. Modern bir mezbaha yoktur. Kasaplık hayvanlar kasaba içinden geçen çay kenarında kesilir. Yılda kesilen hayvan sayısı 600 kadardır. Kasabanın bir pazar meydanı ve 70 dükkanı vardır. Patnos'ta 182 öğrencili bir ilkokul, (bir) otel, 2 gazino, (bir) lokanta, (bir) fırın ve 3 han vardır.

IĞDIR

Daha önceleri Kars İli'ne bağlı bir ilçe olan Iğdır, 3 mahalleden ve 2.143 haneden oluşmaktadır. 1945 sayımına göre nüfusu 8.141 kişidir. Iğdır'da un, çeltik, pamuk fabrikalarıyla Toprak Mahsulleri Ofisi'ne ait ambar ve T.C. Ziraat Bankası vardır.

Iğdır belediyesi 1924'de kurulmuştur ve belediyenin gelir ve giderleri (bin TL) olarak şöyledir:

Yıllar	Gelir	Gider
1946	96.3	28.0
1947	95.2	38.5
1948	104.6	98.0
1949	102.2	102.2

Belediyede başkanlık ve sağlık işlerinde 4 memur ve elektrik, temizlik ve diğer işlerde 10 hizmetli bulunmaktadır. İller Bankası'ndan 95 bin lira istikraz yapılarak (borçlanarak) 1947'de sebze hali ve elektrik tesisatı yapılması planlanmıştır.

Iğdır'da fennî harita ve imar planı henüz yapılmamıştır. Belediye yolları kısmen adi kaldırım, kısmen şosedir. Kasabada belediyeye ait bir park vardır. Ayrıca belediyeye ait 2 ve il özel idaresine ait (bir) fidanlık mevcuttur. Kasabanın suyu Aras nehrinden bentler vasıtasıyla alınmaktadır. Kasabada ayrıca 3 artezyen kuyu vardır. Su tesisatının fennî projesi yapılmamıştır.

Iğdır'da elektrik tesisatı vardır. Cereyan sadece geceleri verilmektedir. Kasabanın genel aydınlatması 92 lamba ile sürdürülmektedir ve şebeke uzunluğu 20 km.'dir. Kasabada bir hükümet tabibi kadrosu vardır, ama kadronun boş olduğu zamanlar Iğdır doktorsuz kalmaktadır. Iğdır'da eczane yoktur.

Genel temizlik, belediyenin 2 tekerlekli temizlik arabasıyla ve işçiler aracılığıyla yapılmaktadır. Çöpler 1 km. mesafedeki çukurlara doldurularak imha edilmektedir. 3 genel helâ vardır. Kasabanın mevcut mezbahasında yılda 5.600 baş hayvan kesilmektedir. Yıllık geliri 6 bin lira olan 24 dükkanlı bir hal vardır.

Belediyeye kayıtlı 5 kamyon vardır. Yangın söndürme araçları; emme-basma su tulumbalarıyla kova, kazma ve kancadan oluşmaktadır.

Kasabada 200 öğrencili bir ortaokul ile 500 öğrencili 3 ilkokul, halkevi, bir otel, 2 gazino, 3 lokanta, 5 fırın ve 3 han vardır. Tuzluca ilçesinin merkezi Kulp kazasıdır.

Kasaba, Kars-Iğdır şosesi üzerindedir. Kasabaya, Kars ve Iğdır arasında haftada iki sefer yapan postadan başka, her zaman motorlu taşıtlarla gidilip gelinebilir. Kasabada 2 mahalle ve 220 hane vardır. Kasabanın 1950 öncesi nüfusu şöyledir:

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam
1927	636	478	1.114
1935	763	495	1.258
1940	1.794	572	2.366
1945	1.886	691	2.577

Kasaba yakınında zengin tuz yatakları vardır, yöre de adını bu yataklardan almaktadır. Tuz yataklarından yılda 4 bin ton tuz çıkartılarak satışa sevkedilmektedir.

Kasaba ve çevresinin başlıca diğer ürünleri; arpa, buğday, mısır ve pamuktur. Yılda 50 ton pamuk ve 185 ton kadar tahıl elde edilir. 500'den çok ortağı bulunan bir Tarım Kredi Kooperatifi vardır.

Belediye 1919'da kurulmuş olup, belediye binası 1938'de inşa edilmiştir ve ihtiyacı karşılayamamaktadır. Belediyenin gelir ve gider durumu (bin TL) olarak şöyledir:

Yıllar	Gelir	Gider
1946	5.4	6.0
1947	7.7	6.9
1948	8.5	8.5

Belediye kadrosunda 5 memur ve (bir) hizmetli vardır. Kasabanın haritası ve imar planı henüz yapılmamıştır. Devlete ait olan Kars-Iğdır yolu belediye sınırları içinden geçmektedir. Belediye yollarının 800 m.'si adi kaldırım, 2 km.'si şose ve 3 km.'si ise ham yoldur. Kasaba içinde 4 köprü bulunmaktadır

ve bunların 3'ü beton, biri ise ayakları beton ve üstü ise demir ve ahşaptır.

Hükümet konağı önünde bir park, parkta ise Atatürk büstü vardır. Ayrıca bir fidanlık da vardır.

Kasabanın elektrik tesisatı ve bir projesi yoktur. Kasaba 4 radyum lambası ile aydınlatılmaktadır.

Sağlık hizmetleri için (bir) hükümet doktoru vardır, fakat eczane yoktur. Genel temizlik (bir) araba ve 2 işçi ile yapılmaktadır, süprüntüler 500 m. uzağa taşınarak yakılmaktadır.

Kasabada hamam yoktur, 3 genel helâ vardır.

Basit bir hayvan kesim yeri vardır, bir yılda ortalama 300 kadar hayvan kesilmektedir.

Belediyeye kayıtlı motorlu taşıtlar 2 otobüs ve (bir) kamyondur. Kasabada 242 öğrencili bir ilkokul, halkevi, (bir) otel, 2 lokanta, fırın ve 2 han vardır.

SONUÇ

Cumhuriyet'in kuruluşu öncesi ve sonrasında önemli siyasal, sosyal ve ekonomik dönüşümler geçiren Ağrı Dağı çevresindeki Ağrı ve Iğdır illeri, bu bölgeye hakim mülkiyet ve üretim ilişkilerinin kısmî değişiklikler dışında, temelinde aynı nitelikleri taşımaktadırlar. Bunun uzantısı; düşük nüfusa, tarım ve hayvancılığa dayanıyor olmak, kentsel yaşam standartlarının yetersizlikleri ile boğuşmaktır. Bu nitelikleriyle, Türkiye genelinin ekonomik ve sosyal göstergeleriyle bakılırsa, uzun ve planlı bir gelişim gereksinimi duyulmakta ve bu gereksinim günlük yaşamda ve resmî belgelerde de somut olarak vurgulanmaktadır. Bu açılardan özellikle sağlık, eğitim, temizlik ve ulaştırma açılarından bu yörede 1950 öncesinde görülen düzeyler geliştirilmeye muhtaçtır.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Akekmekçi, T. ve M. Pervan (Der.) (2011): Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951).İstanbul.Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Beşikçi, İsmail (1969): Doğu Anadolu'nun Düzeni. Ankara.E Yayınları.

Chambre de Commerce Belge de Constantinople (1928): Bulletin de la Chambre de Commerce Belge de Constantinople.

Dahiliye Vekaleti (1942): İdare Taksimatı 1942. İstanbul.Memurlar, Sicil ve Muamelat Umum Müdürlüğü.

D.İ.E.: 1927 Sanayi ve İşyerleri Sayımı.

D.İ.E.: Genel Nüfus Sayımı 1927, 1935, 1940, 1950 yılları.

D.İ.E.: 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri.

Doğan, Yalçın (2012): Savrulanlar-Dersim 1937-1938 Hatta 1939.İstanbul.Kırmızı Kedi Yayınevi.

İller Bankası (1949 ve 1950): Belediyeler Yıllığı.3 cilt.Ankara.Güney Matbaacılık.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası (1950): Adres Kitabı.İstanbul.Kağıt ve Basım İşleri AŞ.

McCarthy, Justin (1983): Muslims and Minorities: The population of the Ottoman Anatolia and the End of the Empire.NewYork, N.Y.NewYork University Press.

Lord Kinross (2003): Kutsal Anadolu Toprakları. (Çevirmen: Nokta Kitap).İstanbul.Nokta Kitap.

Mimaroğlu, M.R. (1946): Gördüklerim ve Geçirdiklerim.Ankara.

Mutlu, Servet (2002): Doğu Sorununun Kökenleri (ekonomik açıdan).İstanbul.Ötüken Yayınları.

Navarra, Fernand (1953): L'Expédition Au Mont Ararat.Bordeaux.

Saraçoğlu, Hüseyin (1989): Doğu Anadolu Bölgesi. İstanbul.Milli Eğitim Bakanlığı.

Umar, Bilge (1998): Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi.İstanbul.İnkılâp Yayınevi.

Yurt Ansiklopedisi (1983): "Ağrı".C.l, Fasikül 7.

AGRI CITY AND IBRAHIM ÇECEN UNIVERSITY FROM THE POINT OF VIEW OF ITS OWN STUDENTS AND PEOPLE WHO LIVE IN AGRI CITY: A CASE STUDY

Mehrali CALP*

ABSTRACT

In this study, the perception of university students about Ağrı city tradesmen and the perspective of Ağrı people to AIÇ University were tried to be determined. The aim of this work is to tackle the relations of Agri Ibrahim Chechen University students with the social environment (urban people); in this context, university the aim is to determine students' expectations from Ağrı city and to determine the attitudes and problems of the students in the specific areas related to urban life.

The study is a quantitative study and the data related to the research were obtained from Ağrı İbrahim Chechen University students and people who live in Agrı. Persons involved in the survey were randomly selected in terms of students, however tradesmen were selected according to convenience sampling techniques. Data were obtained from 597 people, 297 University students and 300 tradesmen. Questionnaire was applied to these people as data collecting.

The majority of the students who participated in the survey stated that they preferred Ağrı İbrahim Chechen University on the grounds that they are close to their own country. More than half of these students think that the university do not meet their expectation and think that cultural activities and professional development activities should be given more space.

The findings of the study show that Agri people are satisfied with the people of Ağrı from the contributions of Agrı Ibrahim Çeçen University to the city; and the university also contributes significant economic contribution to Ağrı; cultural contribution is also good, but social activities are inadequate. The least contribution to the people of Ağrı is in the fields of "employment and education of the people". This situation shows that the University receives positive reactions from the people of Ağrı.

Universities are organizations that devote themselves to teaching, producing knowledge, researching. Universities that are directly or indirectly affected by social, political, economic and technological developments have also an important influence on developments in these areas. In this context, universities play a pioneering role in solving the problems of the social circles they are in, socio-economic, socio-cultural development and development of the society.

The purpose of this research is to determine the perceptions of Agri Ibrahim Chechen University students about Agri city and University and the view point of Agri city people to AIÇ University. Agri İbrahim Chechen University and Agri city were taken into consideration from the viewpoint of two different study groups; in this context, university students' expectations of Agri city and university, their views on specific areas of urban life

* *Associate Prof. Mehrali CALP, Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: mehralicalp@hotmail.com*

were emphasized; similarly, Agri tradesmen and their perceptions of students and universities were questioned.

This study is designed by quantitative research approach and it is a case study. 297 of the participants were from Agri İbrahim Chechen University, 300 of them were from Agri city people, that is, data were obtained from totally 597 people. In the scope of the study, data were collected either through face-to-face interviews or in writing. Two separate questionnaire forms were used as data collection for students and the public. In the questionnaire form prepared for the students, there were alternative questions in order to reveal of university students' thoughts about Agri İbrahim Chechen University, Agri people and Agri city. In the form prepared for the people of Agri, the opinions of the people, the development status of Agri Ibrahim Chechen University, the area that the city contributes most, the point of view of the students, etc. were questioned. Through these questions, it was tried to determine how the public and the city contribution of the university is perceived by the public.

The majority of the students who participated in the survey stated that they preferred Agri İbrahim Chechen University because the University is "close to their home town". According to more than half of these students, University cannot meet their expectations: They think that "cultural activities" and "professional development activities should be given more importance".

More than half of the students think that the people of Agri and their shopkeepers are benevolent and approach them positively. Question about whether the needs in Agri city can be met or not, the majority responded "can meet", however there are also students who are struggling to meet their needs for various reasons.

From the point of view of university students, the biggest problems of the city are thought as "deprivation from social activities" and "transportation". The students were asked about the area in which they think that the university contributed the most to Agri city. Half of respondents pointed to "economic contribution".

When examined the responses to the questionnaire prepared for the other participants of the study, the majority of the people think that the ACI University has a positive contribution to Agri city in general. In other words, it is seen that this contribution is mostly cultural and economic. The least contribution to the people of Agri is in the fields of "social, employment and education of the people".

The people of Agri were asked "whether the activities of the university for the public were sufficient or not", and more than half of the interviewers answered that it is sufficient. In terms of public opinion, the attitudes and behaviors of the students of AİÇ University are generally reasonable. Those who live in Agri city have positive thoughts on recommending the university to others, but they think that the level of development of the University is not sufficient.

As a scientific institution, universities should be the center of all social, philosophical, intellectual phenomena and formations as well as being a source of research, investigation, inquiry and information production. In this context, Universities can take a scientific approach to the social, cultural and economic trends and potentials of the environment they are in, they also can be a guide for development of the city and its region.

Key words: *Teaching, University student, city, students' expectations, public expectations, university-public relation.*

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ VE HALKIN BAKIŞ AÇISIYLA ÜNİVERSİTE VE AĞRI KENTİ: DURUM ÇALIŞMASI

Mehrali CALP*

GİRİŞ

Üniversiteler, kendilerini öğretime, bilgi üretmeye, araştırmaya adayan örgütlerdir. Bilimsel anlayışın hakim olduğu üniversiteler, insan hak ve hürriyetlerini benimseyen ve özümseyen, özgür düşünebilen, bilgi üreten, bu bilgiyi toplumun yararına sunan ve elde edilen bilgileri paylaşan insanların yetiştiği yerlerdir. Bunun yanında onların eleştirel ve akılcı düşünme, sağlıklı muhakeme yapma yeteneklerini geliştirmeleri, ihtiyaç duydukları bilgiye ulaşabilmeleri, sağlıklı iletişim kurabilmeleri ve diğer insanlarla birlikte çalışmayı öğrenmeleri için uygun ortamların hazırlandığı kurumlardır.

Üniversiteler öğretim ve bilimin merkezi olmaları yanında öğrenciler başta olmak üzere yörenin sosyal, ekonomik, kültürel vb. yönlerden gelişimine de katkı sağlarlar. Halkın üniversitelerden, üniversitelerin de halktan kopuk olduğu alan ve kentlerde sosyal ve kültürel gelişimin yavaş olması kaçınılmazdır. Halkın üniversitelerle iç içe olduğu, halkın her türlü etkinliğe katılımının sağlandığı üniversitelerin bulunduğu kentlerde gelişimin daha hızlı olması doğaldır.

Öğrencilerine belirli alanlarda meslekî bilgi kazandıran üniversiteler; bilginin üretilmesi, paylaşılması ve nitelikli işgücü temininde üstlendikleri görevlerle ekonomik gelişim sürecinde anahtar rol oynarlar. Üniversiteler ülke ve toplumun geneline yönelik katkılarının yanı sıra bölgesel ve yerel boyutta da önemli yararlar sağlamaktadırlar. Türkiye'de her il'e en az bir devlet üniversitesi açılması, mevcutların kontenjanlarının artırılması ve özel üniversitelerin teşvik edilmesi biçiminde izlenen politika, temelde gençlerin yükseköğretime erişim imkânlarının artırılması fikrine dayalı olmakla beraber, yerel ve bölgesel ekonomik kalkınmanın sağlanmasında, üniversitelerin katkısını da hesaba katan bir yaklaşımın ürünüdür.

2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu "üniversite"yi şöyle tanımlamaktadır: Bilimsel özerkliğe ve kamu tüzelkişiliğine sahip yüksek düzeyde eğitim - öğretim, bilimsel araştırma, yayın ve danışmanlık yapan; fakülte, enstitü, yüksekokul ve benzeri kuruluş ve birimlerden oluşan bir yükseköğretim kurumudur. (Yükseköğretim Kanunu) Aynı Kanununun 4. Maddesinin (b) ve (c) de şıklarında Yükseköğretimin amacı: "b) Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olarak, refah ve mutluluğunu artırmak amacıyla; ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunacak ve hızlandıracak programlar uygulayarak, çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı ve seçkin bir ortağı haline gelmesini sağlamak, c) Yükseköğretim kurumları olarak yüksek düzeyde bilimsel çalışma ve araştırma yapmak, bilgi ve teknoloji üretmek, bilim verilerini yaymak, ulusal alanda gelişme ve kalkınmaya destek olmak, yurt içi ve yurt dışı kurumlarla işbirliği yapmak suretiyle bilim dünyasının seçkin bir üyesi haline gelmek, evrensel ve çağdaş gelişmeye katkıda bulunmaktır." şeklinde ifade edilmiştir. (Yükseköğretim Kanunu)

* *Doç. Dr. Mehrali CALP, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: mehralicalp@hotmail.com*

Gerek Kalkınma Programlarında gerekse Hükümet Programlarında Üniversitenin görevleri arasında şu temaların altı çizilmiştir: Bölgenin sorunlarına yönelik araştırmalar yapmak, eğitici etkinlikler yapmak, yörenin iktisadi gelişmesine yönelik olarak yerel ekonomik kuruluşlar ile projeler oluşturmak, İl'in sanayi kesimine danışmanlık ve farklı hizmetsel yardımlarda bulunmak Üniversitelerin kültürel analizi, onların bu günkü konumlarına nasıl ulaştıkları ve geçmiş yaşantılarının bu günkü karar ve etkinliklerini nasıl şekillendirdiğini açıklayabilmektedir. Nitekim Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda 666. Paragrafta "Üniversitelerin toplumla ve iş dünyasıyla tam bir etkileşim içinde yerel uzmanlaşma alanlarına yönelik eğitim, araştırma ve hizmet faaliyetlerinde yoğunlaşması sağlanacaktır. Bu çerçevede, üniversite-sanayi işbirliğine ve yerel uzmanlaşmaya dayalı üretimi desteklemek üzere uygun bölgelerde sektörel organize sanayi bölgeleri uygulaması yapılacaktır." İfadeleri yer almaktadır. (Dokuzuncu Kalkınma Planı)

Türkiye'deki üniversite-şehir ilişkisine bakıldığında, ilişkinin sınırlı düzeyde geliştiği görülmektedir. Bunda muhtemel sebeplerden bazıları şunlardır: Birincisi üniversitelerin kendilerinden kaynaklanmakta olup, üniversitelerin çevre ile olan ilişkilere yeterince önem vermemeleridir. İkincisi, yeterli nitelik ve sayıda öğretim elemanlarının bulunmaması ve ayrıca bu durumun çevrede güven sarsmasıdır. Üçüncüsü, üniversitelerin kuruluşunda yeterli desteklerin alınmaması ve bunun yöneticilerde küskünlüklere yol açmasıdır. Dördüncüsü üniversitelerin kültürel bozulmaya yol açtığı şeklindeki çevresel algıların işbirliğini azaltmasıdır. (Özbay, 2013)

Üniversiteler, genel olarak ülkenin, özel olarak ise bulunduğu kentin sosyo-ekonomik gelişmesini sağlayan faktörlerin en önemlilerinden birisidir. Üniversite denilince, ilk önce, her üniversite nüfusunun kentte yaptığı harcamalar akla gelmektedir. Bunun yanında üniversitenin sosyo-ekonomik gelişmeye ve kentlileşmeye olan katkıları da önemlidir. Çünkü ekonomik gelişme ile sosyal/kültürel gelişme birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen dinamiklerdir. Yani sosyal/kültürel nedenler, ekonomik ve gelir artışlarının da bir koşulu olarak ortaya çıkabilmektedir. (Öztürk, S., Torun, İ., & Özkök, Y. 2011).

Üniversiteler bulundukları illerin ya da genel olarak alındığında ülkenin ekonomik geleceğini belirlemek açısından birçok fırsat sağlarlar. Bu fırsatlar doğru değerlendirildiğinde, üniversiteler bulundukları kentlere çok yönlü katkılarda bulunmaktadır (Karaçay-Çakmak ve Erden, 2005). Bölgesel kalkınmayı destekleyen en önemli unsurlardan birisi o bölgede bulunan yükseköğretim kurumları yani üniversiteler ve bağlı birimleridir. Üniversitelerin kurulmuş oldukları bölgenin gerek sosyo-kültürel gerekse ekonomik gelişiminde çok önemli rol oynadıkları herkesçe bilinmektedir. (Akçakanat, T.; Çarıkçı, İ., & Dulupçu, M. A. 2010). Bu katkılar özellikle büyükşehirler dışındaki Anadolu illerinde daha sağlıklı bir şekilde gözlenebilmektedir (Gürkan & Karataş, 2004).

Eğitimin katma değeri yıllar sonra ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan, kentin ekonomik gelişmesinde üniversite sürükleyici değil tamamlayıcıdır (Çatalbaş, 2007). Sosyal, siyasal, ekonomik ve teknolojik gelişmelerden doğrudan ya da dolaylı etkilenen üniversiteler, aynı zamanda bu gelişmelerde önemli bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda üniversiteler, içinde bulundukları sosyal çevrenin problemlerini çözmede, toplumun sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel gelişme ve kalkınmasında da öncü bir role sahiptirler.

Sağladıkları doğrudan ve dolaylı istihdam imkânları, ekonomik hayatın şekillenmesinde etkili olmaktadırlar. Üniversitelerin kent ekonomisine enjekte ettiği harcamalar; kurumsal cari ve yatırım harcamaları, öğrenci harcamaları, akademik ve sosyal etkinlik harcamaları,

üniversite personeli ve yakınları tarafından gerçekleştirilen harcamalar, çeşitli vesilelerle üniversitelere kısa/uzun dönemli etkinlikler ya da araştırmalar dolayısıyla gelen ziyaretçiler ve öğrenci yakınlarının harcamaları olarak özetlenebilir. (Çalışkan, Ş., & Meçik, O.).

Bu çalışma, Ağrı ili ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi sınırları kapsamında yürütülmüştür. Üzerinde araştırma yapılan Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İçişleri Bakanlığı'nın 2542 Sayılı Genelgesinin 2. Maddesinin "e" bendi ve 17.05.2007 tarih ve 5662 sayılı kanunun Ek-73. maddesi ile Ağrı Dağı Üniversitesi Rektörlüğü adıyla kurulmuş, ismi 5773 sayılı kanunla Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi olarak değiştirilmiş ve 28.06.2008 tarih ve 26920 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlülüğe girmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu araştırmayla üniversite öğrencilerinin Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi ve Ağrı kentine yönelik algıları ile Ağrı kent halkının AİÇ Üniversitesine bakış açısını belirlemek amaçlanmaktadır. Başka bir ifadeyle farklı iki grubun bakış açısıyla Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi ve Ağrı kenti ele alınmıştır. Bu bağlamda üniversite öğrencilerinin Ağrı kenti ve üniversiteden beklentileri, kentsel yaşama ilişkin belirli alanlardaki tutumları, sorunları sorgulanmıştır. Benzer şekilde Ağrı esnaf ve halkının da öğrenciler ve üniversiteye yönelik algısı üzerinde durulmuştur.

Tablo 1: *Üniversite Öğrencilerinin Öğrenim Gördüğü Sınıf ve Cinsiyete Göre Dağılımı*

	Öğrencilerin Öğrenim Gördüğü Sınıflara Göre Sayısal Dağılımı						
	Hazırlık	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	Y. Lisans	Toplam
Düzey	5	126	64	39	54	9	297
(%) Yüzdelik	% 2	% 42	% 21	%13	%18	%3	%100
Cinsiyet	Erkek: 172 (%59)						Kadın: 125(%41)

Tablo 2: *Halktan Görüşmeye Katılanların Öğrenim Düzeyleri ve Cinsiyete Göre Dağılımı*

Cinsiyet	Görüşmeye Katılanların Öğrenim Düzeylerine Göre Sayısal Dağılımı				
	İlkokul	Ortaokul	Lise	Üniversite	Toplam
Kadın	17	28	53	32	130
Erkek	14	21	52	83	170
Toplam	31	49	105	115	300
(%) Yüzdelik	% 10	%16	%35	%39	%100

Tablo 3: *Halktan Görüşmeye Katılanların Mesleklere Göre Sayısal Dağılımı*

Cinsiyet	Katılımcıların Mesleklere Göre Sayısal Dağılımı								
	Memur	İşçi	Esnaf	Ev Hanımı	İşsiz	Emekli	STK Mensubu	Diğer	Toplam
Kadın	43	12	13	40	3	5	6	7	130
Erkek	95	18	37	0	9	7	0	5	170
Toplam	138	30	50	40	12	12	6	12	300
(%) Yüzdelik	% 46	% 10	% 17	% 13	% 4	% 4	% 2	% 4	% 100

YÖNTEM

Araştırmanın modeli

Bu çalışma, nicel araştırma yaklaşımıyla desenlenmiş olup bir durum çalışması niteliğindedir.

Katılımcılar

Araştırma ile ilgili veriler, Ağrı ili sınırları içinden ulaşılabilir örnekleme yoluyla seçilen 297 üniversite öğrencisi ile içlerinde esnaf, memur, öğretmen, ev hanımı, sağlık personeli vb gibi çeşitli meslek gruplarından kimselerin olduğu 300 kişiden elde edilmiştir. Çalışmaya toplam 597 kişi katılmıştır.

Araştırma için hazırlanan anket, İbrahim Çeçen Üniversitesi mer kez kampüsü içinde yer alan Eczacılık, Eğitim, Fen Edebiyat, İktisadi İdari Bilimler İslami İlimler Fakülteleri ile Meslek Yüksekokulunda uygulanmış, değişik fakülte/yüksek okul ve sınıftan öğrenciye ulaşılmaya özen gösterilmiştir. Her sınıf düzeyinden öğrencinin yer almasına özen gösterilen bu çalışmada katılımcıların büyük çoğunluğu 1. sınıf öğrencileridir. Ankete katılan öğrencilerin cinsiyetlerine göre dağılımı incelendiğinde kadın 125 katılımcı, erkek 172 katılımcı olduğu görülmektedir.

Öğrenim düzeyenleri incelediğinde ilkokul mezunu toplam 31, ortaokul mezunu 49, lise mezunu 105, üniversite mezunu 115 katılımcı mevcuttur.

Tablo 2'de anket çalışmasına cinsiyete göre katılımda yüzdelik değerler verilmiştir. Çalışma kapsamında yapılan halk görüşmelerine 130'u kadın, 170'i erkek olmak üzere toplam 300 kişi katılmıştır. Kadınların bir kısmı ankete katılmak istemedikleri için kadın katılımcı sayısı erkek katılımcı sayısına göre daha düşük olmuştur. Bu durum, Ağrı ilinde kadının toplum hayatına katılımının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Halk görüşmesine katılım oranları mesleklere göre sayısal olarak ele alındığında 300 katılımcının 138'i *memur*, 30'u işçi, 50'si *esnaf*, 40'ı *ev hanımı* 12'si *işsiz*, 12'si *emekli*, 6'sı *STK yöneticisi* ve/ya *mensubu*, 12 kişi de *diğer* olarak belirlenmiştir. Görüşmeye katılanların % 46'sı memur, % 10'u işçi, % 17'si esnaf, % 13'ü ev hanımı, % 4'ü işsiz, % 4'ü emekli, % 2'si STK temsilcisi, % 4'ü diğer olarak işaretlenmiştir.

Katılımcıların yaşa göre sayısal dağılımı incelendiğinde; 18-30 yaş arası katılımcıların sayısı 106; 30-40 yaş katılımcıların sayısı ise 136 olarak gerçekleşmiştir. 40-60 yaş katılımcı sayısı ise 58'dir. Yaş grubuna göre en fazla katılımcı 30-40 yaş grubu aralığındadır. En az ise 40-60 yaş grubu arağında katılım gerçekleşmiştir.

Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak öğrenciler ve halk için düzenlenmiş iki ayrı anket formu kullanılmıştır. Öğrenciler için hazırlanan anket formunda, üniversite öğrencilerinin Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı halkı ve Ağrı kentiyle ilgili düşüncelerini anlamaya yönelik sorular yer almıştır.

Ağrı halkı için hazırlanan formda ise halkın, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesinin gelişmişlik durumu, kente en çok katkı sunduğu alan, öğrencilere bakış açısı gibi çeşitli konulardaki düşünceleri sorgulanmıştır. Bu sorular yoluyla üniversitenin halka ve kente katkısının halk tarafından nasıl algılandığı anlaşılmaya çalışılmıştır.

Ankette yer alan seçeneklerin belirlenmesi için 15 kişilik öğrenci ve 5 kişilik halk grubuyla yüzyüze görüşme yapılmış onlardan alınan cevaplardan hareketle anket formu oluşturulmuştur. Hazırlanan her iki form için de farklı üniversitelerde görev yapan 3 akademisyenin görüşüne başvurulmuş, alınan dönütler doğrultusunda söz konusu anket formu yeniden düzenlenmiştir.

Verilerin Toplanması

Bu çalışmanın verileri, araştırmacı ve Ağrı Çeçen Eğitim ve Kültür Kulübü üyelerinden oluşan 13 kişilik araştırma ekibi aracılığıyla toplanmıştır. Ağrı İbrahim Çeçen Eğitim ve Kültür Kulübü üyelerinden oluşan ekip, araştırmacı tarafından 2 haftada tamamlanan 8 saatlik eğitime tabi tutulmuştur. Araştırmacı bu eğitim yoluyla araştırma ekibini araştırma metodolojisi hakkında bilgilendirerek onlara veri toplama sırasında dikkat edecekleri hususları anlatmıştır.

Veri toplama ekibine üniversite öğrenciler ve Ağrı halkı olmak üzere iki farklı kesim için hazırlanan anket formları sunulmuş ve formda yer alan her bir soru üzerinde ayrı ayrı durulmuştur. Çalışmanın daha geniş kitlelere duyurulması amacıyla sosyal paylaşım sitesinde "AİÇ. Üniversitesinin Ağrı İli ve Halkına Katkıları" adında bir Facebook sayfası açılmış bazı katılımcıların formu bu platform aracılığıyla doldurması sağlanmıştır.

Araştırmaya dâhil edilen kişiler, öğrenci anketi için tesadüfi örneklem, esnaf anketi için elverişlilik örneklem teknikleri ile seçilmişlerdir. Veriler anket yoluyla elde edilmiş, Çalışma kapsamında 297 üniversite öğrencisi, 300 halk olmak üzere toplamda 597 kişi ile yüz yüze görüşme yolu ile veri toplanmıştır.

Üniversite öğrencileriyle yapılan görüşmeler, İbrahim Çeçen Üniversitesi Merkezi Kantini olmak üzere, Eczacılık, Eğitim, Fen Edebiyat, İslami İlimler, İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteleri ile Meslek Yüksekokulunda, öğrenci evleri ve yurtlarda gerçekleştirilmiştir. Olabildiğince, her sınıf düzeyinden katılımcıya ulaşılmaya çalışılmıştır. Ağrı şehrinde yaşayan halkla yapılan görüşmeler ise büro, ev, ticarethane, park, bahçe, kahve, lokanta gibi muhtelif yerlerde yapılmıştır.

Katılımcılara araştırmanın amacı, konusu, alana katkılarıyla ilgili bir tanıtım yapılmış olup a*kademik etik* ile ilgili olarak araştırmaya katılımın tamamen *gönüllü olması sağlanmış* ve elde edilen bilgilerin kişi düzeyinde *gizli* kalacağı *sözlü* ve *yazılı* olarak bildirilmiştir.

Tablo 4: *Halk Anketine Katılanların Yaşlarına Göre Sayısal Dağılımı*

Cinsiyet	Ankete Katılanların Yaşlarına Göre Sayısal Dağılımı			
	18-30 Yaş	31-40 Yaş	41-60 Yaş	Toplam
Kadın	42	59	29	130
Erkek	64	77	29	170
Toplam	106	136	58	300
(%) Yüzdelik	%36	%45	%19	% 100

Tablo 4: *Ankete Katılan Öğrencilerin "AİÇ. Üniversitesini Tercih Etme Nedeniniz?" Sorusuna Verdikleri Cevap (Sayısal Dağılım)*

Cinsiyet	Öğrencilerin AİÇ. Üniversitesini Tercih Etme Nedeni				
	Memleketime Yakınlık	İyi Bir Üniversite Olması	Arkadaş Çevremin Etkisi	Diğer (Yazınız)	Toplam
Kadın	96	17	16	6	125
Erkek	64	38	41	19	172
Toplam	160	55	57	25	297
(%) Yüzdelik	%54	%19	%19	%8	%100

Verilerin Analizi

Görüşmelerden anket formu yoluyla elde edilen veriler araştırmacı tarafından analiz edilmiş, sayısal bulgular tablo ve grafik haline dönüştürülmüştür.

BULGULAR

A. Öğrencilere Yönelik Anketten Elde Edilen Bulgular

Ankete katılanların "AİÇ. Üniversitesini Tercih Etme Nedeniniz nedir?" sorusuna verdiği 4 farklı cevap bulunmaktadır. Bunlardan en fazla "Memleketime Yakınlık" tercih edilmiştir. "Memlekete Yakınlık"ı 160 katılımcı tercih etmiştir. Verilen cevapları cinsiyete göre değerlendirdiğimizde genel anlamda kadın katılımcıların bu cevabı yoğun olarak verdiği görülmektedir. "Memleketime Yakınlık"ın yüzdelik dağılımı %54 ile en baskın seçenek olmuştur. AİÇ. Üniversitesinin "İyi Bir Üniversite Olması" şıkkını ise 55 katılımcı tercih etmiştir. "İyi Bir Üniversite Olması" tepkisinin yüzdelik dağılımı %19 olarak gerçekleşmiştir. "Arkadaş Çevremin Etkisi" cevabını veren katılımcılarımızın cinsiyete göre dağılımlarına baktığımızda 16 kadın katılımcı, 41 erkek katılımcı bu cevabı tercih etmiş olup toplamda 57 kişi bu şıkkı tercih etmiştir. "Arkadaş Çevremin Etkisi"ni tercih edenlerin yüzdelik dağılımı ise %19 olarak gerçekleşmiştir. Görüşmelerin "Diğer" şıkkını tercih eden katılımcılarımızın sayısı kadınlarda 6, erkeklerde 19 toplamda 25 kişi olmuştur. "Diğer"in yüzdelik dağılım içindeki payı ise %8 olarak gerçekleşmiştir. Bu seçenekte öğrenciler, "sınav sistemi, tesadüfi durumlar, ailesel durumlar, maddi imkânlar" çerçevesinde özetlenebilecek durumları paylaşmıştır.

"Memleketime Yakınlık" cevabının yüzdelik dağılımı %54 ile en çok tercih edilen seçenek olmuştur. AİÇ. Üniversitesinin "İyi Bir Üniversite Olması" cevabının yüzdelik dağılımı ise %19 olarak gerçekleşmiştir. "Arkadaş Çevremin Etkisi" diyenlerin yüzdelik dağılımı %19'dur. "Diğer" seçeneğinin yüzdelik dağılım içindeki payı ise %8 olarak gerçekleşmiştir. Genel olarak cevaplara bakıldığında coğrafi konum ve bölgesel yakınlığın üniversite seçiminde ciddi bir etken olduğu sonucuna varılmaktadır.

Üniversite öğrencilerinin, "Şu ana kadar üniversite beklentinizi karşıladı mı?" sorusuna verdikleri cevaplara bakıldığında "Kadın ve Erkek" katılımcılarda "Evet, Karşıladı" diyenlerin 123 kişi olduğu görülmektedir. Bu, ankete katılan toplam katılımcı oranı ile karşılaştırıldığında % 41'ine tekabül etmektedir. "Hayır, Karşılamadı" diyenlerin sayısal dağılımına bakıldığında ise 174 kişinin bu cevabı tercih ettiği görülmektedir. Bu cevabın yüzdelik oranı % 59dur.

Görüşmelerin bu bölümünde katılımcılara "Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesinin bundan sonraki süreçte hangi etkinliklere ağırlık vermesini istersiniz?" sorusu yöneltilmiştir. 297 katılımcıdan 53'ü "Kültürel Etkinlikler" cevabını vermiştir. "Mesleki Gelişim Etkinlikleri" cevabını veren katılımcı sayısı 103 ile ikinci sırada yer alırken daha çok "Sosyal Etkinlikler"e ağırlık verilmeli diyen katılımcı sayısı 141 ile ilk sırada yer almıştır.

Görüşmelerin bu sorusunda "AİÇ. Üniversitesinin Bundan Sonra Hangi Etkinliklere Ağırlık Vermesini İstersiniz?" sorusunun yüzdelik dilim olarak analizini yapıldı. 297 katılımcının % 18'i "Kültürel Etkinlikler" cevabını verdi. "Mesleki Gelişim Etkinlikleri" cevabını veren katılımcı oranı ise % 35 ile ikinci sırada yer alırken daha çok "Sosyal Etkinlikler"e ağırlık verilmeli diyen katılımcı % 47 ile ilk sırada yer aldı.

"Kültürel Etkinlikler" ile "Sosyal Etkinlikler" arasında kesişen alanlar bulunmakla birlikte birincisinin daha çok kişisel, ikincisinin ise toplu olarak yapılıyor olmasıdır. Kitap

okuma, şiir okuma ve hızlı okuma yarışması gibi etkinlikler "Kültürel Etkinlikler" kapsamında; tiyatro, müzik çalışmaları ve gezi, yürüyüş ve dağa tırmanma gibi etkinlikler ise "Sosyal Etkinlikler" olarak anlaşılmalıdır.

Burada tablo/grafik olarak gösteremediğimiz diğer bir parametre ise;

AİÇ. Üniversitesinin Bundan Sonra Hangi Etkinliklere Ağırlık Vermesini İstersiniz?" sorusunun sınıf seviyesi bazında incelemesine bakılacak olursa hazırlık sınıfı öğrencilerinin genel Ankete katılım oranının düşük olması nedeniyle o hedef kitleyi yeterince temsil edecek sonuçlara ulaşılamadığı görülmektedir. 1. Sınıfların sonuçlarına bakıldığında tüm Etkinliklere eşit bir dağılım olduğunu görülmektedir. Genel sonuçlarla doğru orantılı olarak 1. Sınıflar sosyal etkinliklere en çok ağırlık verilmesini istemektedir. 3. ve 4. Sınıf öğrencilerinin sonuçlarında dikkat çeken husus ise şudur. 1. Sınıf öğrencileri ağırlıklı olarak sosyal Etkinlikleri isterken 3. ve 4.Sınıf öğrencileri mezuniyet ve mesleğe adım atmanın yakın olduğu bilinci ile Mesleki Gelişim Etkinliklerine ağırlık verilmesini istemektedirler.

"Ağrı Halkı ve Esnafının Üniversite Öğrencilerine Bakış Açısını Nasıl Buluyorsunuz?" sorusuna verilen tepkiler analiz edildiğinde 297 katılımcıdan 167'i halkın ve esnafın öğrencilere bakış açısının olumlu olarak değerlendirdiği görülmektedir. Olumlu cevabının genel oran içindeki payı %57'dır. Olumsuz olduğunu söyleyen katılımcı sayısı 130'dur. Genel oran içindeki payı ise %43'tür.

Bu soruyla üniversite öğrencilerinin Ağrı ilinde ihtiyaçlarını karşılayıp karşılayamadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Katılımcıların genel anlamda ihtiyaçlarını karşılayabildikleri görülmektedir. İhtiyacını karşılayabildiklerini söyleyenlerin sayısı 186'dır. Genel oran içindeki payı % 62'ye tekabül etmektedir. Karşılayamıyorum cevabı verenlerin sayısı 111 kişidir.

"Ağrı İlinde Genel Anlamda İhtiyaçla-

Tablo 5: *Ankete Katılan Öğrencilerin "AİÇ. Üniversitesi Üniversite olarak Şu Ana Kadar Beklentinizi Karşıladı mı?" Sorusuna Verdikleri Cevap*

Cinsiyet	AİÇ. Üniversitesinin Öğrencilerin Beklentisini Karşılama Düzeyi		
	Evet	Hayır	Toplam
Kadın	55	70	125
Erkek	68	104	172
Toplam	123	174	297
(%) Yüzdelik	% 41	% 59	% 100

Tablo 6: *Ankete Katılan Öğrencilerinin "AİÇ. Üniversitesinin Bundan Sonraki Süreçte Hangi Tür Etkinliklere Ağırlık Vermesini İstersiniz?" Sorusuna Verdikleri Cevap (Sayısal Dağılım)*

Cinsiyet	Öğrencilerin AİÇ. Üniversitesinden Ağırlık Vermesini İstedikleri Etkinlik Türü			
	Kültürel Etkinlikler	Mesleki Gelişim	Sosyal Etkinlikler	Toplam
Kadın	16	54	55	125
Erkek	37	49	86	172
Toplam	53	103	141	297
(%) Yüzdelik	%18	%35	%47	%100

rınızı Karşılayabiliyor musunuz?" Sorusuna Verdikleri "Karşılayamıyorum" cevabı verenlerin genel orandaki payı ise % 38'e tekabül etmektedir. Ancak bu soruda dikkat çeken asıl husus ise "Ağrı ilinin pahalı bir kent" olduğunu düşünenlerin sayısı katılımcıların % 50'sine tekabül etmesidir. Hiçbir şekilde karşılayamıyorum diyenler ise 64 kişi olup genel oran içindeki payı % 22'ye tekabül etmektedir.

Anketin bu sorusu ile üniversite öğrencisi gözüyle kentin en büyük sorunun ne olduğu soruldu. Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun ilimizde genel anlamda "Sosyal Etkinlikler"in az olduğundan şikâyetçi olduğu görülmüştür. Tablo 6'da belirtildiği üzere "AİÇ. Üniversitesinin Bundan Sonra Hangi Etkinliklere Ağırlık Vermesini İstersiniz?" sorusuna da katılımcıların % 47'si "Sosyal Etkinlikler" olarak cevap vermişti. Bu soruda da 200 katılımcı "Sosyal Etkinlikler" cevabı vermiştir. Soruda "Ulaşım" ikinci sırada tercih edilen şık olmuştur. 40 katılımcı "Ulaşım" şıkkını vermiştir. "Ekonomik Pahalılık"ı üçüncü sırada sorun olarak gören katılımcıların "İletişim" sorununu ise son sırada sorun olarak görmektedirler. "Sosyal Etkinlikler" bu soruda ekonominin önüne geçmiş durumdadır. Bu soruya katılımcıların % 67'si "Sosyal Etkinlikler" olarak cevap vermiştir.

Öğrencilere, üniversitenin Ağrı iline en çok katkı sunduğunu düşündükleri alan sorulmuştur. Ankete katılan 297 öğrenciden 141 kişi "Ekonomik Gelişim" cevabını vermiştir. 72 kişi ile "Kültürel Gelişim" ikinci sırada yer almıştır. Katılımcılardan "Sosyal Gelişim" cevabını veren 61 kişi, "Diğer" seçeneğini işaretleyen sayısı 17 kişi olmuştur.

Üniversite öğrencilerine üniversitenin Ağrı İli ve halkına en çok hangi alanda katkı-

Tablo 7: *Ankete Katılan Öğrencilerinin "Ağrı halkı ve esnafının üniversite öğrencilerine bakış açısını nasıl buluyorsunuz?" Sorusuna Verdikleri Cevap*

Cinsiyet	**Öğrencilerin Ağrı Halkı/Esnafının Üniversite Öğrencilerine Bakış Açısını Değerlendirmesi**		
	Olumlu	**Olumsuz**	**Toplam**
Kadın	81	44	125
Erkek	86	86	172
Toplam	167	130	297
(%) Yüzdelik	%57	%43	%100

Tablo 8: *Ankete Katılan Öğrencilerinin "Ağrı ilinde genel anlamda ihtiyaçlarınızı karşılayabiliyor musunuz?" Sorusuna Verdikleri Cevap (Sayısal Dağılım)*

Cinsiyet	**Öğrencilere Göre Ağrı İlinde Öğrenci İhtiyaçlarının Karşılanabilme Durumu**				
	Pahalı olsa da evet, karşıla yabiliyorum	**Evet, karşıla-ya biliyorum, fiyatlar kabul edilebilir**	**Hayır, çok pahalı olduğu için karşılaya-mıyorum**	**Karşıla-yamıyo-rum**	**Toplam**
Kadın	35	45	18	27	125
Erkek	46	60	29	37	172
Toplam	81	105	47	64	297
(%) Yüzdelik	%27	%35	%16	%22	%100

da bulunduğunun sorulduğu bu soruya katılımcıların %47'si ekonomik katkı sunduğunu söylemiştir. Katılımcıların % 24'ü "Kültürel Gelişim" olduğunu söylemişlerdir. "Sosyal Gelişim" alanında 21% katkı sunulduğunu söyleyen katılımcıları Diğer 6%, Cevap Yok 2% ile izlemektedir.

Üniversitenin bütçesinden yapılan harcamalar ve istihdam, kent ekonomisine artı değer sağlamaktadır. Bunun yanında üniversite öğrencilerinin ulaşım, alış-veriş, kira, eğlence, restorant, cafe vb harcamaları dikkate alındığında Ağrı İline ciddi bir ekonomik katkı sağladığı yadsınamaz bir gerçektir.

B. Halka Yönelik Anketten Elde Edilen Bulgular

Üniversite öğrencileri dışında çalışmaya katılan diğer grup Ağrı halkından oluşmaktadır ve sayısı 300'dür. Veriler yüz yüze görüşmeler yoluyla ya da yazılı olarak toplanmıştır.

"AİÇ Üniversitesinin Ağrı İline Genel Anlamda Katkısını Nasıl Buluyorsunuz?" sorusuna verilen cevapların sayısal dağılımına baktığımızda üniversitenin Ağrı iline olumlu katkısı olduğunu düşünen katılımcı sayısı 300 katılımcı içinde 249'dur. Olumsuz olduğunu düşünen katılımcı sayımız ise 51 kişidir. Yüzdelik dağılımın incelendiğinde ise üniversitenin Ağrı iline olumlu katkısı olduğunu düşünen katılımcı oranın toplam oran içindeki payı %83 olarak görülmektedir. Olumsuz olduğunu düşünen katılımcı oranı toplam oran içindeki payı ise %17'dir.

Bu anket sorusunda, "AİÇ Üniversitesinin ilimize en çok hangi alanda katkıda bulunduğu" hakkında katılımcıların fikri alınmıştır. 115 katılımcı üniversitenin en çok katkı sunduğu alan olarak "Ekonomik" alanı seçmiştir. "Kültürel" alanı 69 kişi, "Sosyal" alanı 49 kişi, . "Katkı Yok" alanı 36 kişi, "Halkın Eğitimi" alanını 8 kişi, "İstihdam" alanını 8 kişi seçmiştir. Öğrenci anket çalışmamızda da

Tablo 9: *Ankete Katılan Öğrencilerinin "Öğrenci Olarak Ağrı İlinin En Büyük Sorunu Nedir?" Sorusuna Verdikleri Cevap (Sayısal Dağılım)*

Cinsiyet	Öğrencilere Göre Ağrı İlinin En Büyük Sorunu				
	Sosyal Etkinliklerin Azlığı	Ekonomik Pahalılık	İletişim	Ulaşım	Toplam
Kadın	90	12	07	16	125
Erkek	110	19	19	24	172
Toplam	200	31	26	40	297
(%) Yüzdelik	%67	%11	%9	%13	%100

Tablo 10: *Ankete Katılan Öğrencilerinin "Üniversitenin Ağrı İli ve Halkına En Büyük Katkısı Hangi Alandadır? Sorusuna Verdikleri Cevap (Sayısal Dağılım)*

Cinsiyet	Öğrencilere Göre Üniversitenin Ağrı İli ve Halkına En Çok Katkısı Olduğu Alan					
	Sosyal Gelişim	Kültürel Gelişim	Ekonomik Gelişim	Cevap Yok	Diğer	Toplam
Kadın	28	36	52	2	6	124
Erkek	33	36	89	4	11	173
Toplam	61	72	141	6	17	297
(%) Yüzdelik	%20	%24	%47	%2	%6	%100

üniversitenin ilimize hangi anlamda en çok katkı sunduğu sorusuna "Ekonomik" cevap almıştık. Halk ve öğrencinin cevaplarının bariz bir şekilde kesiştiği sorulardan biridir.

Bu soruya AİÇ Üniversitesinin Ağrı iline en az katkıda bulunduğu alanın halk tarafından hangi alan olarak düşünüldüğü tespit edilmeye çalışılmıştır. İki alan halk tarafından en az katkı sunulan alan olarak değerlendirilmiştir. "Sosyal alan"ın en az katkı sunulan alan olduğunu düşünen katılımcı sayısı ise 103, "İstihdam" en az katkı sunulan alandır diyen katılımcı sayısı 82'dir. "Halkın Eğitimi" en az katkı sunulan alandır diyen katılımcı sayısı ise 45 olarak gerçekleşmiştir. "Kültürel" 35, "Ekonomik" ise 29 ile en az seçilen cevap olmuştur. Ayrıca 6 kişi bu konuda fikir beyan etmek istememiştir.

Bu soru, "üniversitenin halka yönelik yapmış olduğu etkinliklerin yeterli olup olmadığı" hakkında fikir edinmek maksadıyla hazırlanmıştır. Ankete katılan 300 katılımcının 183'ü halka yönelik etkinliklerin yetersiz olduğu ve halka yönelik daha fazla faaliyet yapılması gerektiğini düşünmektedir. 117 katılımcı ise yapılan etkinliklerin yeterli olduğunu beyan etmiştir. Yeterli değil diyenler erkek katılımcı sayısı fazla olmasına rağmen yeterli diyen kadın katılımcı sayısı fazladır.

Bu soru, AİÇ Üniversitesinin halka yönelik yapmış olduğu "Etkinlikler"in yeterli olup olmadığı hakkında fikir edinmek maksatlı hazırlanmıştır. Görüşmelerimize katılan 300 katılımcının % 61'i halka yönelik etkinliklerin yetersiz olduğu ve halka yönelik daha fazla faaliyet yapılması gerektiğini düşünmektedir. %39'u katılımcı ise yapılan etkinliklerin yeterli olduğunu beyan etmiştir. Yeterli değil diyenler erkek katılımcı sayısı fazla olmasına rağmen yeterli diyen kadın katılımcı sayısı fazladır.

"AİÇ Üniversitesi Öğrencilerinin Size Karşı Tavrını Nasıl Buluyorsunuz?" sorusunun cevapları incelediğinde genel anlamda olumlu bulunuyor. Katılımcıların büyük bir kısmı % 56'sı "Olumlu" bulduğunu beyan

Tablo 11: *AİÇ Üniversitesinin Ağrı İline Katkısının Halk Tarafından Nasıl Algılandığına ilişkin Dağılım*

Katkı Cinsiyet	Olumlu	Olumsuz	Toplam
Kadın	105	24	129
Erkek	144	27	171
Toplam	249	51	300
(%) Yüzdelik	%83	%17	%100

Tablo 12: *"AİÇ Üniversitesi En Çok Hangi Alanda İlimize Katkıda Bulunuyor?" Sorusuna Verilen Cevapların Sayısal Dağılımı*

Öğretim Düzeyi	Halka Göre AİÇ Üniversitesinin Ağrı İline En Çok Katkıda Bulunduğu Alan						
	Sosyal	Kültürel	Ekonomik	Halkın Eğitimi	İstihdam	Katkı yok	Toplam
İlkokul	4	4	18	1	2	4	31
Ortaokul	8	18	17	2	1	3	49
Lise	18	26	38	1	1	19	103
Üniversite	19	21	57	4	4	10	115
Toplam	49	69	130	8	8	36	300
(%) Yüzdelik	%16	%23	%43	%3	%3	%12	%100

etmiştir. "Olumsuz" bulduğunu söyleyen katılımcı oranı ise % 21'dir. Bunun yanında % 23 ise "Fikrim Yok" şıkkını seçerek görüşünü belirtmişlerdir. Kadınlar erkeklere göre "Öğrencilerin Kendilerine Karşı Tavrını" daha olumsuz bulmaktadır.

"AİÇ Üniversitesini Çevrenizdekilere Ne Ölçüde Tavsiye Edersiniz?" sorusunu sorduğumuz katılımcılardan 57'si "Kesinlikle Tavsiye Ederim" demiştir. 9'u ise hiçbir şekilde tavsiye etmem cevabını vermiştir. % 75 katılımcı 5 puan ve üstü vermiştir.

AİÇ Üniversitesinin gelişimi ile ilgili hazırlanan bu soruda hem gelişim hem de üniversitenin konumu halkımıza sorulmuştur. Ağrı halkı genel anlamda **üniversite**nin geliştiği fakat yeterli olmadığı görüşünde. Gelişiyor diyen katılımcı sayısı 152'dir. Gelişiyor yetersiz diyen katılımcı sayısı 112 kişidir. Gelişmiyor diyen katılımcı sayısı ise 36'dır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE YORUM

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesinin üniversite öğrencileri ve Ağrı'da yaşayan halk tarafından nasıl algılandığının tespit edilmesine yönelik gerçekleştirilen bu araştırma kapsamında 297'si üniversite öğrencisi, 300'ü halk olmak üzere toplamda 597 kişiye anket uygulanmıştır. Gerek Ağrı halkı gerekse üniversite öğrencilerinden anketin gerçekleştirilmesi sırasında olumlu tepkiler alınmıştır. Bu çalışmayla halkın üniversiteye bakış açısı, üniversite öğrencilerinin de Ağrı İli ve halkla ilgili algıları hakkında veriler elde edilmiştir.

Ankete katılan öğrencilerin önemli çoğunluğu Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesini memleketlerine yakın olduğu gerekçesiyle tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Bu öğrencilerin yarısından fazlası için Üniversite beklentilerini karşılamamaktadır. Öğrenciler kültürel etkinlikler ile mesleki gelişim etkinliklerine ağırlık verilmesi gerektiğini düşünmektedirler.

Tablo 13: *"AİÇ Üniversitesi Sizce En Az Hangi Alanda Ağrı İline Katkıda Bulunuyor?" Sorusuna Verilen Cevapların Sayısal Dağılımı*

Öğretim Düzeyi	En Az Hangi Alanda Ağrı İline Katkı						
	Sosyal	Kültürel	Ekonomik	Halkın Eğitimi	İstihdam	Cevap yok	Toplam
İlkokul	9	3	2	15	2	0	31
Ortaokul	18	5	2	9	15	0	49
Lise	34	10	6	8	45	2	105
Üniversite	42	17	19	13	20	4	115
Toplam	103	35	29	45	82	6	300
(%) Yüzdelik	%34	%12	%10	%15	%27	%2	%100

Tablo 14: *"Halka Yönelik Yapılan Etkinlikler Yeterli mi?" Sorusuna Verilen Cevapların Sayısal Dağılımı*

Cinsiyet	Halka Yönelik Yapılan Etkinliklerin Yeterlilik Durumu		
	Yeterli	Yeterli Değil	Toplam
Kadın	65	66	131
Erkek	52	117	169
Toplam	117	183	300
(%) Yüzdelik	%39	%61	%100

Öğrencilerin yarıdan fazlası Ağrı halkı ve esnafının kendilerine karşı olumlu yaklaşım içinde olduklarını düşünmektedir. Ağrı ilinde ihtiyaçların karşılanıp karşılanamamasıyla ilgili soruya çoğunluk, karşılayabildiği cevabını vermesine rağmen çeşitli sebeplerle ihtiyaç karşılama noktasında sıkıntıları olan öğrenciler de mevcuttur.

Üniversite öğrencilerinin bakış açısıyla kentin en büyük sorununun sosyal etkinliklerden yoksunluk ve ulaşım olduğu sonucuna varılmıştır. Öğrencilere, üniversitenin Ağrı iline en çok katkı sunduğunu düşündükleri alan sorulmuş, katılımcıların yarısı ekonomik katkıyı işaret etmiştir.

Çalışmanın diğer katılımcıları Ağrı halkına yönelik hazırlanan ankete verilen tepkiler incelendiğinde halkın büyük çoğunluğu AİÇ Üniversitesinin Ağrı iline genel anlamda olumlu katkısı olduğunu düşünmektedir. Söz konusu bu katkının en çok ekonomik alanda olduğu görülmektedir. Ağrı halkına göre en az katkı "kültürel, sosyal, istihdam ve halkın eğitimi" alanlarındadır.

Ağrı halkına "üniversitenin halka yönelik yaptığı etkinliklerin yeterli olup olmadığı" sorulmuş, yarıdan fazla kişiden yeterli olduğu cevabı alınmıştır. Halk açısından AİÇ Üniversitesi öğrencilerinin tutum ve davranışları genel anlamda olumludur. Ağrıda yaşayanlar üniversiteyi başkalarına tavsiye etmek noktasında olumlu düşüncelere sahiptir ancak üniversitenin gelişmişlik düzeyinin yeterli bulmamaktadır.

Üniversiteler, yerel, ulusal ve küresel ölçekte önemli işlevlere sahip kurumlardır. Bu işlevler arasında, bilimsel araştırma ve etkinlikler yapmak, elde edilen sonuçları bilim çevreleri ile paylaşmak ve çalışma hayatının ihtiyaç duyduğu niteliklere sahip insan gücünü yetiştirmektir Bunun yanında, kuruldukları kentlerin sosyo-ekonomik gelişimine katkıda bulunmak sayılabilir.

Bilginoğlu ve arkadaşları (2002), çalışmalarında Erciyes Üniversitesi'nin 2001 yılı itibariyle Kayseri'de 2.696 kişiye dolaysız istihdam olanağı sağladığını ve 2000 yılında ise üniversitenin yerel ekonomiye katkısının yaklaşık 9.700.000 TL'ye ulaştığını rakamlarla ortaya koymuşlardır.

Anadolu'da kurulan üniversitelerin bulundukları şehrin sosyal yaşamına çok önemli faydaları olmuştur. Üniversiteler bulundukları yerin dışarıdaki dünya ile irtibat kurmasında anahtar rol oynamışlardır (Tekeli, 2003). Yerel düzeyde, üniversiteler her şeyden önce düzenlemiş oldukları panel, söyleşi, konferans vs. ile yerel halkın bilgilendirilmesi yolunda çok temel bir rol oynamaktadırlar.

Üniversitelerin bu evrensel fonksiyonlarının yanında, gerek kuruldukları kentin dinamikleri, gerekse günün gerektirdiği koşullara göre farklı fonksiyonları da vardır. Özellikle kuruldukları kentlerin sosyo-ekonomik gelişmesini desteklemek bu görevleri arasında önemlidir. (Öztürk, S., Torun, İ., & Özkök, Y. 2011).

Torun ve arkadaşları (2009) 2006 yılında Kars halkının Kars Kafkas Üniversitesine bakışı ve beklentileri konusunda bir araştırma gerçekleştirdiler. Araştırmada Kars merkezde yaşayan 700 kişiye anket ve şehrin ileri gelenlerinden (dış paydaşlarına, örneğin siyasi parti temsilcileri, kamu kuruluşu başkanı, bazı sivil toplum kuruluşları) altı kişiye "derinlemesine mülakat" uygulanmıştır. Araştırmanın anket sonuçlarına göre, halkın öğrencilere bakışı olumlu ve olumsuz şeklinde iki grupta toplanmaktadır: Öğrencilerin olumlu davranışları şunlardır: Değişik kültürlerin tanınmasını sağlıyorlar (% 32), farklı şehirlerden kimselerle kaynaşma sağlıyorlar (% 24), çocuklara iyi örnek oluyorlar (% 18), çevre ve insanlara karşı duyarlılar (% 10), komşuluk ilişkisinin gelişmesine katkı sağlıyorlar (% 5). Öğrencilerin olumsuz davranışları ise şunlardır: Öğrencilerin olumsuz davranışları yok (% 41), sokakta

veya apartmandaki davranışları rahatsız edici (% 18), bekâr olmaları rahatsız edici (% 13), fazla gürültülüler (% 12), çevrenin veya apartmanın temizliğine önem vermiyorlar (% 10), saygısızlar (% 7).

Erdem (2002) tarafından yapılan çalışmada, Pamukkale Üniversitesi'nin iç ve dış paydaşlarına üniversitenin bugün ve gelecekteki görevlerinin ne ya da neler olduğu sorulmuştur. Paydaşlar, Pamukkale Üniversitesi'nin şu anda yerine getirdiği görevleri öncelik sırasına göre "eğitim öğretim, hizmet sağlama, araştırma, öncülük rolü" olarak algılamaktadırlar. Paydaşlar, Pamukkale Üniversitesi'nin ileride yerine getirmesi gereken görevleri öncelik sırasına göre "hizmet sağlama, eğitim öğretim, öncülük rolü" olarak algılamaktadırlar. Paydaşlar, Pamukkale Üniversitesi'nin şu anda yerine getirdiği görev algılarında üçüncü sırada yer verdikleri "araştırma"ya, ileride yüklenmesi gereken görev algılarında yer vermemiştir.

ÖNERİLER

Bir bilim kurumu olarak üniversiteler araştırma, inceleme, sorgulama ve bilgi üretmenin kaynağı olma yanında her türlü, sosyal, felsefi, entelektüel olgu ve oluşumların da merkezi olmalıdır. Bilim insanlarının olay ve olguları nasıl algılayıp yorumladıkları önemlidir. Bu olay ve olguları herhangi bir genellemeye başvurmadan kendi doğal şartları içinde ele alıp anlamaya çalışmak sosyal, bilimsel ve kültürel hayata önemli katkılar sağlayabilir. Bu bağlamda, üniversiteler bulundukları çevre ve ortamın sosyal, kültürel ve ekonomik eğilim ve potansiyelini bilimsel bir yaklaşımla ele alabilirler. Kent ve bölge kalkınma ve gelişiminde yol gösterici olabilirler.

"Öğrencilerin Üniversite Hakkındaki Algıları ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesinin Ağrı İli Halkına Katkıları" konusunda evreni tam olarak temsil edecek bir örneklem kapsamında yeni araştırma/lar yapılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir. Araştırma

Tablo 15: *"AİÇ Üniversitesi Öğrencilerinin Size Karşı Tavrını Nasıl Buluyorsunuz?" Sorusuna Verilen Cevapların Sayısal Dağılımı*

Tavır Cinsiyet	Olumlu	Olumsuz	Fikrim Yok	Toplam
Kadın	66	32	33	131
Erkek	102	30	37	169
Toplam	168	62	70	300
(%) Yüzdelik	%56	%21	%23	%100

Tablo 16: *"AİÇ Üniversitesi Üniversitesini Çevrenizdekilere Ne Ölçüde Tavsiye Edersiniz?" Sorusuna Verilen Cevapların Sayısal Dağılımı*

Derece	**0**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
Puan	9	5	6	12	15	38	28	58	50	22	57

Tablo 17: *"AİÇ Üniversitesinin Gelişimi ile İlgili Ne Düşünüyorsunuz?" Sorusuna Verilen Cevapların Sayısal Dağılımı*

Gelişim Cinsiyet	Gelişiyor	Gelişiyor Ama Yetersiz	Gelişmiyor	Toplam
Kadın	60	48	22	130
Erkek	92	64	14	170
Toplam	152	112	36	300
(%) Yüzdelik	%51	%37	%12	%100

probleminin kapsamı genişletilerek farklı parametreler ile Ağrı ilinin sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik haritası çıkarılabilir; kalkınması ve gelişmesi yolunda yeni hamleler yapılabilir.

Bu çalışmanın her aşamasında Ağrı Çeçen Eğitim Kültür Kulüp üyelerinin yardım ve katkılarına ve anket çalışmamıza destek veren diğer öğrencilerin gayretleri her türlü takdirin üstündedir, teşekkür ediyoruz.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Akçakanat, T., Çarıkçı, İ., & Dulupçu, M. A. (2010). Üniversite Öğrencilerinin Bulundukları İl Merkezine Ekonomik Katkıları ve Harcama Eğilimleri: Isparta 2003–2009 Yılları Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *2010*(22).

Bilginoğlu, M. A., Atik, H., Türker, O., Pamuk, Y., Düzgün, R. (2002), Erciyes Üniversitesi'nin Kayseri İli'nin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapısına Etkileri, E.Ü. Yayınları No: 135, Kayseri.

Çalışkan, Ş., & Meçik, O. ÜNİVERSİTELERİN YEREL EKONOMİYE KATKILARI.

Çatalbaş, N. (2007). "Üniversite-Yerel Ekonomi İlişkisinde Kutuplaşma Teorisi İyi Bir Model Olabilir Mi?". *Selçuk Üniv. İ.İ.B.F. Dergisi,* Yerel Ekonomiler Özel Sayısı, 90-101.

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007 – 2013) http://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/View/13744/plan9.pdf (12.08. 2007 tarihinde alıntılandı)

Erdem, A. R. (2002). *Pamukkale Üniversitesi'nin bugünü ve geleceğine ilişkin önemli iç ve dış paydaşlarının (ilgi gruplarının) algıları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Gizir, S. (2007). Üniversitelerde örgüt kültürü ve örgüt-içi iletişim üzerine bir derleme çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi,* (50), 247-268

Gürkan, Ö. & Karataş, M. (2004). *Muğla Üniversitesinin Yöreye Yönelik Sosyo-Ekonomik Katkılarının Araştırılması.* Muğla: Muğla Üniv. Yay., Yayın No: 46.

Karaçay-Çakmak, H. & Erden, L. (2005). "Yeni Sanayi Odakları ve Sanayinin Yeni Mekan Arayışları: Denizli ve Gaziantep Örneği". *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 6(1), 111-129.

Kuh, G. D. & Witt, E. J. (2000). Culture in American colleges and universities. İçinde Brown II, M. C. (Edt.). Organization and governance in higher education (5. Baskı). ASHE Reader Series. Boston: Pearson Custom Publishing.

Özbay, Ö. (2013) Üniversite ve Sosyal Çevresi: Niğde Üniversitesi ve Niğde. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4 (1), 1-63.

Öztürk, S., Torun, İ., & Özkök, Y. (2011). Anadolu'da Kurulan Üniversitelerin İllerin Sosyo-Ekonomik Yapılarına Katkıları/Contributions Of Universities Established In Anatolia To The Socio-Economic Structure Of The Cities. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *8*(16).

Tekeli, İ. (2003). Dünyada ve Türkiye'de üniversite üzerinde konuşmanın değişik yolları. *Toplum ve Bilim 97,* 123-143

Torun, İ., Öztürk, S., Gelibolu, L. (2009). Yöre halkının üniversiteye bakışı ve beklentileri: Kars Kafkas Üniversitesi örneği. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21,* 169-89.

Yükseköğretim Kanunu, http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.5.2547&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch= (12.08. 2007 tarihinde alıntılandı)

VALUES EDUCATION IN THE POEMS OF ASHIK GAMGÜDER OF TUTAK

Yasin KILIÇ*

ABSTRACT

In this study, the life and art of Ashik Gamgüder of Tutak, one of the important representatives of 20th century minstrel literature, are discussed, and his poems are analyzed in terms of values education. In addition, the use of the values in poems in Turkish education and activities on values education is discussed.

In the study, "descriptive analysis method" of the qualitative research methods was used. Education values in Gamgüder's poems were determined based on the values classification by Rokeach (1973) and Schwart (1992), and the values education in "Turkish Lesson Education Program". Research findings are limited to the 368 poems in "Ashik Gamgüder's Life, Art, Poems" (2010) by Halil Altay Göde.

Identification and classification of the values in Gamgüder's poems were done based on expert opinion. These values mainly include:

The first value identified in this study is love. The subject of love was found in 151 poems and was mainly discussed in terms of human love. In addition, love of God, homeland, and morality were discussed. Responsibility was mentioned in 1 poem, respect was mentioned in 1 poem. According to the poet, the individual must respect his/her flag and serve to his/her nation.

Value of tolerance – sensitivity was mentioned 5 times in his poems. Of these two values, tolerance was discussed in terms of tolerating different opinions and views. The poet states that people have lost their sensitivity and invites them to being sensitive once more. Self-confidence was mentioned 4 times. In his work, the poet introduces the person with self-confidence as dignified and chivalrous. Being fair was mentioned 6 times.

In his work, the poet states that the governors are important rather than the form of the government; and that the concepts such as brotherhood, freedom and equality will find meaning through fair governors. Leadership and courage were mentioned 8 times in his poems. The leader must have the quality to carry the nation towards the bright future. Courage was discussed in terms of the Turkish race. In Gamgüder's poems, being gentle was mentioned 6 times, and in terms of the lover being gentle.

Friendship was mentioned 12 times. According to the poet, one must be loyal to his/her friend. One is not a friend unless the one is there for his/her friend through the hard times, and is called fair-weather friend. Solidarity-cooperation was mentioned 3 times and cleanliness was mentioned 2 times. Both material and spiritual cleanliness are exalted.

* *Dr. Yasin KILIÇ, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Education, Department of Turkish Education, Ağrı/TURKEY, e-mail: ykilic@agri.edu.tr*

Honesty-righteousness was discussed 36 times. Gamgüder strongly criticizes liars and the people who strayed from the right path. Caring for the unity of the family was mentioned 5 times, ability to think independently and freely was mentioned 11 times. The poet exalts both values.

Optimism was discussed 19 times. The poet is an optimistic person. He complies with his fate, he his submissive to his destiny; according to him, whatever will be, will be and the individual lives his destiny.

Promoting the sense of aesthetics is the most discussed value after love, and was mentioned 66 times. Patriotism was discussed 17 times; this value was discussed in terms of love of the flag, love of the homeland, love of the district inhabited, and homesickness.

In his poems, doing someone a favor, which was mentioned 12 times, is appreciated and promoted, and wrongdoing is said to bring bad luck and is disparaged. Other values discussed in Gamgüder's poems are assiduousness (10), compassion-mercy (9), salutation (15), and taking care of the cultural heritage (26).

In general, it can be seen that Gamgüder's way of discussing the values in his poems is parallel with the Ministry of Education's approach to values. When seen as a whole, Gamgüder's poems discuss many values such as being fair, not lying, being generous, staying away from perversity and wrongdoing, being hardworking. It can be said that this work, which was analyzed in the study, presents a model individual to the society.

It is possible to use these values found in Gamgüder's poems in Turkish education and values education.

Key words: *Values education, Ashik Gamgüder of Tutak, Turkish education*

TUTAKLI ÂŞIK GAMGÜDER'İN ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

Yasin KILIÇ*

GİRİŞ

Halk arasında "bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet" anlamlarıyla bilinen değer kavramı farklı disiplin alanlarında çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. www.tdk.gov.tr

Sosyal bilimlerde bu kavram "Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerleri kapsayan maddî ve manevî öğelerin bütünü" (Akalın, vd. 2005:483) şeklinde tanımlanmaktadır.

Değer, topluluklar tarafından kabul görülüp takdir edilen davranışlar için bir ölçek niteliğindedir. Mesela, kişiler arasındaki ilişkiler sonucu ortaya çıkan sevgi, dürüst olma, saygı, âdil olma gibi davranışlar "değer" ögelerini oluşturmaktadır. Toplulukların bir arada huzur ve güven içerisinde yaşamaları, bireylerin ait oldukları toplumların maddî ve manevî değerlerini içselleştirmeleri ile mümkündür.

Toplumsal değerlerin özümsenmesi, yaşam becerilerini kazanmış ve yaşadıkları toplumun sosyal ve kültürel özelliklerine uygun değerlere sahip bireylerin yetiştirilmesi, hayatın devamlılığını sağlayan bu değerlerin gelecek nesillere aktarılması, değerler eğitimi gerçekleşebilir.

"Değerler eğitimi bir kişinin kendini tanıması ve kendisi ile uyumlu olmasını sağlayan süreçtir. Bu eğitim, ulusal ve evrensel ögeler üzerine kurulur, iyi insan yetiştirmeyi ve çok yönlü öğrenmeyi amaçlar ve kişilik oluşturur." (Kılıç, 2016:460). Bu eğitim, bireyin eleştirel düşünme, sebep sonuç ilişkisini kestirme ve problem çözme yeteneğini geliştirir (Özen, Güleryüz, Özen, 2012:283).

Her ne kadar 1950'li yıllardan itibaren değerler eğitiminin kavramsallaştırılmasına yönelik bazı yöntemler geliştirmiş (Schwartz, 1996: 119) olsa da, âşıklara ait şiirler incelendiğinde, bu kavramın âşıklar tarafından yüzyıllar boyunca işlendiği görülecektir. Âşıklar, bireyleri eğitmek, sosyal değerleri yeni nesillere aktarmak amacıyla sanatlarını kullanırlar. Kültürel, sosyal, ekonomik olaylardan hareketle topluma öğüt verirler, gençleri eğitirler, toplumsal değerleri yeni nesillere aktarırlar (Akkaya, 2010: 89).

Âşıklar geçmişten günümüze topluma yol göstermiş, yüzyıllar boyu oluşmuş maddî ve manevî değerleri kuşaktan kuşağa aktararak, değerlerin günümüze kadar ulaşmasında önemli roller üstlenmişlerdir (Kara & Tören, 2012: 128). Bu çalışmada şiirleri değerler eğitimi bakımından incelenmesi amaçlanan Gamgüder mahlaslı Abdulkadir Kılıç (Bedirbeyoğlu) 1931'de Ağrı iline bağlı Tutak ilçesinde dünyaya geldi. Babasından miras aldığı âşıklık geleneğini başarı ile devam ettirdi. Gamgüder, şiirlerinde halk edebiyatı nazım şekil ve türlerini başarılı bir biçimde kullanmıştır. Klasik edebiyata vâkıf olan Gamgüder, aynı zamnda âşık edebiyatının başarılı temsilcilerinden bir olmuştur (Kılıç, 2003:171).

Lise mezunu olan şair 1954-1979 yılları arasında politikayla uğraşmış, uzun yıllar Tutak'ta belediye başkanlığı görevinde bulunmuştur. Şairin şiirlerinin dili zengin,

* *Dr. Yasin KILIÇ, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: e-mail: ykilic@agri.edu.tr*

sanatı ise sağlamdır. Şekil ve muhteva olarak başarılıdır. Şair, şiirlerinde orijinal benzetmelere yer vermiştir.

PROBLEM DURUMU

"Âşık Gamgüder'in şiirlerinde değerler eğitimi" başlıklı çalışmanın problem cümleleri şu şekilde oluşturuldu:

1. Âşık Gamgüder'in şiirlerinde hangi değerler bulunmaktadır?

2. Âşık Gamgüder'in şiirlerinde değerler nasıl işlenmiştir ve günümüzün değerler eğitimi anlayışı ile ne ölçüde bağdaşmaktadır?

3. Âşık Gamgüder'in şiirlerinde işlenen değerlerin Türkçe eğitimi ve değer aktarımı etkinliklerinde kullanılması mümkün müdür?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden "betimsel analiz yöntemi" uygulanmıştır. Betimsel çözümlemede elde edilen veriler özetlenip yorumlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Gamgüder'in şiirlerindeki eğitim değerleri belirlenirken, Rokeach (1973) ve Schwart'ın (1992) değerler sınıflandırması ile Milli Eğitim Bakanlığı "Türkçe Dersi Öğretim Programı"ndaki değerler eğitimi (http://mufredat.meb.gov.tr) göz önünde bulundurulmuştur.

Gamgüder'in şiirlerinde bulunan değerler, araştırmacının ve alan uzmanlarının görüş birliği esas alınarak sınıflandırılmıştır. Bu değerler: sevgi, sorumluluk, saygı, hoşgörü-duyarlılık, özgüven, adil olma, liderlik, cesaret, nazik olma, dostluk, yardımlaşma, dayanışma, temizlik, doğruluk-dürüstlük, aile birliğine önem verme, bağımsız ve özgür düşünebilme, iyimserlik, estetik duyguların geliştirilmesi, vatanseverlik, iyilik yapma, çalışkanlık, şefkat - merhamet, selamlaşma, kültürel mirasa sahip çıkma olarak belirlenmiştir.

Sınırlılıklar

Araştırma verileri Halil Altay Göde'nin (2010) "Âşık Gamgüder Hayatı Sanatı Şiirleri" adlı eserdeki 368 şiirle sınırlıdır.

VERİLERİN TOPLANMASI VE ANALİZİ

Gamgüder'in şiirlerindeki eğitim değerleri belirlenirken bu alanda uzman olan iki öğretim üyesinin görüşüne başvurulmuştur. Böylece değerlerle ilgili maddelerin geçerliği sağlanmıştır. Araştırmanın güvenirliği için Miles ve Huberman'ın (1994) formülü kullanılmış, hesaplama değeri % 81 bulunarak araştırma güvenilir kabul edilmiştir. Araştırma verileri betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiş, tespit edilen değerler örneklendirilerek yorumlanmıştır. Çalışmada şiirlerinden alıntı yapılırken şiir numarası kıta numarası (1/5) (açılımı: şiir numarası:1 kıta numarası: 5) ile birlikte verilmiştir.

BULGULAR VE YORUMLAR

Tablo 1'deki bulguları şu şekilde özetlemek mümkündür.

Sevgi

Gamgüder 151 şiirinde yer verdiği sevgi değerini ağırlıklı olarak beşerî boyutu ile ele almıştır. Şair sözleri ile sevgiliye olan aşkını, özlemini, tutkusunu, hayranlığını ifade eder. Sevgilinin ayrılığından dolayı çektiği acıyı anlatır:

Seven için çok zor olur yaşamak
Hain hain bakışını gör hele (37/1)

Sevgili beyazlar giyinmiş, siyah saçlı, ahu gözlü, hilal kaşlı, ay yüzlü, beyaz tenli, munis huyludur. Onun nuru aydan daha parlaktır. Ancak âşıktan ürkek av gibi kaçar. Seven kişi yârini devamlı hatırlamalı ve ona sevdiğini çekinmeden söylemelidir. Şair sevgiliye karşı büyük bir özlem duymaktadır ve ölene dek onu sevmeye devam edecektir:

Tablo 1: *Gamgüder'in şiirlerinde geçen değerler*

sevgi,	*151*	*doğruluk, dürüstlük,*	*36*
sorumluluk,	*1*	*aile birliğine önem verme,*	*5*
saygı,	*1*	*bağımsız ve özgür düşünebilme,*	*11*
hoşgörü-duyarlılık,	*5*	*iyimserlik,*	*19*
özgüven,	*4*	*estetik duyguların geliştirilmesi,*	*66*
adil olma,	*6*	*vatanseverlik, misafirperverlik*	*17*
liderlik, cesaret,	*8*	*iyilik yapma*	*12*
nazik olma,	*6*	*çalışkanlık,*	*10*
dostluk,	*12*	*şefkat - merhamet,*	*9*
yardımlaşma-dayanışma,	*3*	*selamlaşma,*	*15*
temizlik,	*2*	*kültürel mirasa sahip çıkma,*	*26*

Dediler Gamgüder sen bu derdi çek
Vallahi billahi ta ölene dek
Bu aşk ile yalnız onu severek
Sende onu, onda seni çok sevdim (181/1)

Şair şiirlerinde sevginin ilahî boyutunu da işler. Hakk'ın takdiri ile şair, hidayete erdiği, eşref-i mahlûkat olduğu, Resul'e inandığı, Kur'an'ı rehber edindiği için Allah'a müteşekkirdir. O, ruhlar âleminde, bezm-i elestte Hakk'ın birliğini tasdik etmiş, dünyaya geldikten sonra Allah'a iman etmiştir. Şair Allah'ın esmayıhüsnâsını devamlı zikretmektedir.

Şiirlerde sevgi değeri, memleket sevgisi ve ahlak sevgisi boyutuyla da ele alınmıştır. Şair, doğup büyüdüğü memleketini, alın teri döken insanı, haksızlığa karşı boyun eğmeyen yiğidi samimiyetle sever ve onları takdir eder.

Sorumluluk ve Saygı

Türkçe Sözlük'te sorumluluk, "Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, mesuliyet" şeklinde tanımlanır. Sorumluluk değeri 1 şiirde işlenmiştir. Bu araştırmada sorumluluk değerinin sözlükteki tanımına uygun bir biçimde işlendiği görülmektedir. Şaire göre insan sorumlu hareket etmeli, gençliğinin ve sahip olduğu nimetin kıymetini bilmeli ve ona göre davranmalıdır.

Saygı değeri Gamgüder'in şiirlerinde bir yerde geçmektedir. Saygı değeri hürmet kelimesiyle ifade edilmiştir. Birey vatanına, bayrağına saygı duymalı ve milletine hizmet etmelidir.

Hoşgörü-Duyarlılık

"Bir kişinin farklı düşünce, inanç ve yaşam tarzına saygı göstermesine, farklı değer yargılarına sahip olan insanları kabullenmesine" hoşgörü denir (Kaymakcan & Uyanık 2007:389). Şiirlerde 5 yerde geçen bu iki değerden hoşgörü değeri, farklı fikir ve görüşlere karşı tahammüllü olma şeklinde işlenmiştir. Yaratıcı bizleri şeklen benzer bir biçimde yaratmış olsa da, her birimiz olayları farklı yorumlarız. Düşüncelerimiz, duygularımız ve zevklerimiz ayrıdır. Kendi isteklerimizi insanlara dayatamayız. O halde insanların görüşlerine karşı hoşgörülü olmalıyız.

Şiirlerde duyarlılık ise kaybolan bir değer olarak ele alınmış, otuz kırk sene önce insanların oldukça duyarlı olduğu vurgulanmıştır. O zamanın insanları yardıma muhtaç olanlara, misafirlere, fakirlere karşı oldukça duyarlıydı ve duyarsız kişiler ağır bir biçimde kınanırdı:

Fakirden hal hatır sormayanlara
Konağına sofra kurmayanlara
Söz verip üstünde durmayanlara
Git örtün başına leçek derlerdi (93/2)

Özgüven, Adil Olma

Özgüven, insanın kendisine güvenmesi, kişilikli olması, bağımsız kara alabilmesi ile ilgili bir değerdir. Özgüvenden yoksun olan bireyler gerek çalıştığı kurum ve kuruluşlarda gerekse meslek hayatlarında başarılı olamazlar. Tablo 1'e göre bu değer 4 yerde geçmektedir. Şair eserinde özgüven sahibi kişiyi vakur ve mert olarak tanıtır. Bireylerin özgüven sahibi olmaları gerektiğini vurgulayarak bu erdemden yoksun kişileri şiddetli bir biçimde kınar ve onlar hakkında beddualar eder:

Duman çekmeyen bacanın
Avrattan korkan kocanın
Bilgisiz yarım hocanın
Allah cezasını versin (266/2)

Tablo 1'e göre adil olma değeri 6 yerde geçmektedir. Şair şiirlerinde yönetim şekillerinin adil yöneticiler sayesinde işlerlik kazanabileceğini, kardeşlik, hürriyet, eşitlik gibi değerlerin adaletli yönetimlerle gerçekleşebileceğini ifade eder. Zengin ile fakir arasında makam, mevki ve servet bakımından eşitsizliğin olduğunu görür ve bu durumu adaletli bulmayarak eleştirir, adaletten sapan yöneticilere kızıp beddua eder.

Zengin ile fakir lafızda eşit
Aradaki fark mı var çeşit çeşit
Bana inanmazsan devaire git
Ayırırlar mevki makamat diye (67/4)

Cesaret ve Liderlik

Tablo 1'e göre şiirlerde bu iki değer 8 yerde geçer. Lider kurtarıcı olarak nitelenir. Toplum doğruluktan saparak bozulmuştur. Toplum yozlaşmış, rüşvet, torpil, iltimas yaygınlaşmıştır. Şair, bu toplumu düzeltecek bir kurtarıcı göndermesi için Allah'a dua etmektedir. Şair kurtarıcıda (liderlik değerine sahip olan kişide) şu özellikleri arar: Lider, mütevazı, hoş sohbet, anlayışlı, tatlı dilli, güler yüzlü olmalıdır. Adil, çalışkan olmalı, kem söze kulak asmamalıdır. Cesaret değeri ise Türk ırkı bağlamında ele alınmıştır. Şair Türk ırkının cesareti ile temayüz ettiğini, cenk meydanlarında aslanlar gibi kükrediğini, at, pusat, evlat, avrat bu cesur milletin kutsal değerleri olduğunu ifade etmektedir. Türk milleti birliğini, töresini, ülküsünü koruduğu zaman cesaretle düşmanlarına karşı koyabilmiştir:

Pek mühim yer tutar şeref şanında
En sıkışık veya coşmuş anında
Aslan kükreyişli cenk meydanında
Küheylan atında sürat lazımdır

Nazik Olma

Gamgüder'in şiirlerinde 6 yerde işlenen nazik olma değeri, sevgilinin nazik olması ile ilgili olarak ele alınmıştır. Tutak'ta kar yeni yağmıştır. Şair kar gibi beyaz olan sevgilinin dışarı çıkmasını istememektedir. Aksi takdirde üşütür. Sevgili gül gibi parlak, çiçek kadar naziktir:

Yollara dökülse gülün dikeni
Korkarım yaralar o nazik teni
Gözüm üste gezin seversen beni
İncitir ayağın har yere basma (12/4)

Dostluk, Yardımlaşma-Dayanışma

Dostluk değeri şiirlerde 12 yerde ele alınmıştır. "Dost Deme" başlıklı şiirde, şair, gerçek dostun özelliklerin, anlatır. "Ahbap, yaren" olarak da söz ettiği dostun nasıl olması gerektiğinden söz eder (Kılıç, 2012:29). Şaire göre, gerçek dost iyi ve kötü günde kişi ile beraber olur, kişinin sırrını saklar. Kişi kederlendiğinde gerçek dost üzülür, sevincinde ise mutlu olur. İnsan dara düştüğünde ona en büyük desteği dostu verir. Dost arkadaşına vefalı davranır. Zor gününde kişinin yanında

olmayana dost denilemez, bu tür kimseler iyi gün dostlarıdır:

> ***Nasihatim dinle dara düşende***
> ***Gelmeyecek birisine dost deme*** (51/1)

Yardımlaşma ve dayanışma değeri Gamgüder'in ş iirlerinde 3 yerde kullanılmıştır. Şair, eskiden insanların birlik içerisinde hareket ettiklerini, lokmalarını birbirleriyle paylaştıklarını anlatır. Geçmiş zamanlarda olduğu gibi, bu günün insanları da dayanışma ve yardımlaşma içinde hareket etmelidir. Şair aksi biçimde hareket edenleri şiddetli biçimde kınar. Çünkü dayanışma ruhundan yoksun olan topluluklar kardeşlik bağlarını kaybederek güçlerini yitirirler.

Temizlik, Doğruluk ve Dürüstlük

Tablo 1'e göre bu değer şiirlerde 2 yerde geçmektedir. Hem maddî hem de manevî temizlik yüceltilen bir değerdir. Manevî temizlik helal kazanç ve temiz gönül gerektirir. Ayrıca insanın yaşadığı ve yaptığı işler de temiz olmalıdır.

Dürüstlük sözünde, hareketinde doğruluktan sapmamaktır (Akalın, vd. 2005:588). Dürüstlük, insan karakterinin şekillenmesinde ve sağlıklı bir toplum yapısının oluşumunda önemli bir değerdir (Arslan & Çelik: 2015, 178). Doğruluk ise; dürüst olma durumu, iyi davranış, dürüstlük, adaletli olma şeklinde tanımlanabilir (Akalın, vd. 2005:550). Şair şiirlerinde bu iki değeri 36 yerde işler. Gamgüder'in şiirlerinde yalancılar, doğru yoldan sapanlar şiddetli bir biçimde eleştirilmiştir.

Aile Birliğine Önem Verme

Tablo 1'e göre aile birliğine önem verme değeri şiirlerde 5 yerde geçmektedir. Gamgüder aile değerini kendi ailesine atfettiği önem münasebeti ile mukaddes bir değer olarak işler. Şair, anne ve babasının vefatından dolayı üzgündür. Kız ve erkek kardeşleri şairin en sevgili varlıkları, evlatları ise onun canlarıdır. Sıladan uzak kalışı, şairin ruhuna büyük bir ıstırap vermekte, geride bıraktıklarına karşı büyük bir özlem duymaktadır (Aslan, 2010:9).

Bağımsız ve Özgür Düşünebilme

Özgür düşünebilme, "İnsanın serbestçe bilgilere ulaşabilmesi, edindiği düşünce ve kanaatlerden dolayı kınanmaması, bunları tek başına veya başkalarıyla ve çeşitli yollarla açıklayabilmesi, başkalarına aktarabilmesi ve yayabilmesi"dir (Kaboğlu, 1993: 45). Bu değeri Gamgüder 11 yerde ele almıştır. Şaire göre, ülkemizde keyfiyetli bilim insanları yetişmemektedir ve onlar öğrencilere kötü örnek olmaktadır. Şairin kendisi de bilimden, özgür düşünceden habersizdir, ancak özgür düşünceye bilime en kıymetli varlığından daha fazla değer vermektedir. Özgür düşünce ile hareket etmeyenler, giriştikleri işte başarılı olamazlar. Gamgüder düşüncesiz hareket edenleri ise eleştirir.

İyimserlik

Şiirlerde iyimserlik değeri 19 yerde geçmektedir. Şair iyimser bir insandır, o, kısmetine razı, kaderine de teslim olmuştur, ona göre her şey olacağına varır, insan alnına yazılanı yaşar. O zaman isyan etmeye ne gerek var! O, halinden asla şikâyet etmez, insanları kınamaz, ayrıca ümitsizliğe de düşmez. Şair hemşerilerine karşı da oldukça iyimserdir. Şairin yaşadığı yerde dertli kimse yoktur, herkes mutludur, sevenler visal türküleri söyler, insanlar tatlı dilli, güler yüzlüdür.

Estetik Duyguların Geliştirilmesi

Tablo 1'e göre şiirlerde estetik duyguların geliştirilmesi değeri, sevgi değerinden sonra en çok işlenen bir değer olup 66 yerde geçmektedir. Bu değer daha çok sevgili kavramı ile birlikte işlenir. Sevgilinin gerek fiziksel özellikleri, gerek ruhsal özellikleri sanatsal bir

bakış açısıyla anlatılır. Şair hüsn-i talil sanatı yaparak tabiattaki güzelliklerin sevgiliden kaynaklandığını söyler. Sevgilinin siyah saçları ayın halesi, dudakları ise gülün jalesidir. Sevili doğada parsa benzer, zira o, pars gibi acımasızdır ve âşığa acı çektirir. Semada Ay'a, Güneş'e, Venüs'e, Mars'a benzer; onlar gibi güzel ve parlaktır. Dünya'da Hindu'ya, Arap'a, Fars'a benzer, onlar gibi uzun, hoş ve esmer güzelidir. Türkiye'de ise İzmir'e, Ağrı'ya, Kars'a benzer. Bu üç il nasıl ki şairin yaşadığı yerler ise, sevgili de âşık için yaşam kaynağıdır ve şair onsuz yaşayamaz. Tabiata ait en güzel özellikler sevgiliye atfedilir:

Nurundan ay yüzün hale zar olmuş
Gerdanın belinden jale zar olmuş
Farkında değil ki lalezar olmuş
Göğsüne gül takışını gör hele (37/4)

Vatanseverlik ve Misafirperverlik

Gamgüder'in şiirlerinde vatanseverlik değeri 17 yerde geçmiş olup, bayrak sevgisi, yurt sevgisi, yaşadığı ilçe sevgisi ve sıla hasreti şeklinde işlenmiştir. Şair doğum yeri olan Ağrı iline bağlı Tutak ilçesine karşı büyük bir özlem duymaktadır. O "sılada" redifli şiirinde Tutak ilçesine saba yeli ile selam yollar, bu ilçenin doğal güzelliklerinden, güllerinden, pınarlarından, orda esen rüzgârlardan, bu ilçede saçlarına çiçek takan kızlardan, akrabalarından, ayrılık acısından bahseder.

"Bu Diyarda" isimli şiire göre ise, şairin diyarındaki insanlar mutlu, umutlu ve huzur içinde yaşamaktadır. Sevenler ayrılık türküsü değil; visal şarkısı yakarlar, ahali saadet sofralarında yer, içerler. Bu diyarda kimse tasa çekmez, ayrılık kavramını kimse bilmez. Bahçelerde bar olur, güzeller yeşil ve al renkli kıyafetler giyerler. Güller bile dikensizdir, cennet gibidir şairin diyarı:

Sevenleri visal türküsü diyer
Saadet sofrasıdır ahali yiyer
Herkes güler, söyler al, yeşil giyer
Karalı ne gezer sor bu diyarda (4/3).

Vatanseverliğin bir ölçüsü de bayrağa duyulan saygıdır. Şair, bağımsızlığın sembolü olan bayrağa yan gözle bakana, vatana ihanet edip hane yıkana tahammül göstermez ve bu tür hainlere beddua eder. Şaire göre ecdadın töresine, onun miras bıraktığı maddî ve manevî değerlere sahip çıkmak vatanseverliktir. Şair, ecdadın imar ettiği vatanın ve törenin bozulması, milletin fertleri arasında fitnenin çıkması (25/18) karşısında feryat etmektedir:

Yüce eslafımın mamur vatanı
Bir enkaz ortada feryat da feryat (25/1)

Şairde vatan sevgisi, ana ve yar sevgisinden daha yüce ve daha kutsaldır. Ona göre vatana ihanet etmek en büyük suçtur. O, vatanı uğruna her şeyini feda etmeye, hatta şehit olmaya bile hazırdır:

Vatan vazifesi olanda yârim
Zevke dalamam diye çağırma beni (104/1)

Şiirlerde işlenen diğer bir değer ise misafirperverliktir. Bizim töremize göre ***"Kapıya her gelen kişiye Hızır gözü ile bakılır."*** Misafir ev sahibinin değil, Allah'ın emaneti ve Tanrı'nın misafirdir. Misafirperverlik kutsal bir değerdir. O halde hanlar, haneler misafirsiz olmamalı, misafirsiz hanümanın Allah cezasını versin.

İyilik Yapma, Çalışkanlık

Şiirlerde iyilik yapma değeri 12 yerde işlenir. İyilik yapma değeri takdir ve teşvik edilir, kötülüğün ise uğursuzluk getireceği söylenerek yerilir, yanlış işin bereketsiz olacağı ifade edilir. Fakire hal hatır sormayan, konağına sofra kurmayan, sözünde durmayan kimselerin adam gibi adam olmadıkları dile getirilerek onlar hakkında beddualar edilir:

"Kökünden kopan milletin
Allah cezasını versin" (266/13)

Çalışkanlık şiirlerde 10 yerde, önemli bir değer olarak ele alınır. Gurbette avare gezmek, boş yatmak hoş bir davranış değildir. Bu

yüzden insan çalışmalıdır, kazanç elde etmenin pek çok yolu vardır; ancak en kârlı kazanç alın teri döküp ceht ederek kazanılanıdır. Bu yüzden şair, Allah'tan helal rızık uğruna çalışmayı, gayret etmeyi dilemektedir (1/11; 42/2). Şaire göre, tembellik için hiçbir mazeret söz konusu olamaz. Herkesin çalışmaya gücü yeter, dolaysı ile insan tarımla uğraşarak, tarla sürerek, bağ ve bahçe işlerinde çalışarak helal rızık peşinde koşmalıdır. İnsan servetine güvenmemeli, ancak fakir olacak diye de korkmamalıdır. Zira rızkı veren Allah'tır. Şair, helal kazanç için çalışıp alın terin dökene karşı büyük bir hayranlık duymaktadır:

Helal kazanç için emek verenin
Alnından damlayan teri severim (197/2)

Şefkat - Merhamet

Şefkat- merhamet değeri 9 şiirde işlenmiştir. Şefkat ve merhamet fertler arasında dirlik ve düzeni sağlayan, toplumsal varlığın sürekliliğine katkı sunan önemli bir değerdir. Bu değeri ıskalayan toplumların sosyal hayatlarına merhamet yerine zulüm, yardımlaşma yerine baskı, hukuk yerine terör hâkim olur. Şair, hemşirelerin hastanelerde hastalarına şefkat ve merhametle nasıl hizmet ettiklerini ifade eder. Zorluklar karşısında Cenabıhakk'ın rahmetine sığınarak dualarda bulunur. "Feryat da Feryat" başlıklı şiirinde ise merhamet değerini kaybeden toplumların nasıl yozlaştıklarını, birlik ve beraberliklerini nasıl kaybettiklerini trajik bir üslupla dile getirir.

Selamlaşma, Kültürel Mirasa Sahip Çıkma

Selamlaşma değeri şiirlerde 15 yerde ele alınmıştır. Bu değer sevgiliyle mektuplaşma, saba yeli ile sevgiliye, memlekete selam yollama şeklinde işlenmiştir.

Şair kültürel mirasa sahip çıkama değerini şiirlerinde 26 yerde kullanmıştır. Şair töre ve kültürün bozulduğunu, maddî ve manevî değerlerin ihmal edildiğini, toplumda önemli görevlerde bulunan kimi kişilerin çıkarları uğruna her türlü kötülüğü yaptığını eleştirel bir üslupla ifade eder. Ancak geleceğe yönelik ümidini kaybetmemiştir. Zaman gelecek bu millet öz benliğine dönecek ve kültürel mirasına sahip çıkacaktır:

Kendinden kopanı bu yüce millet
Sinesinde boğar esiri zillet (326/6).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Gamgüder'in şiirlerinde geçen değerler, 2552 Sayılı Tebliğler Dergisinde (2003): "Öğrencilerden Beklenen Davranışlar" başlığı altında verilen değerlerle de büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Sözü edilen Tebliğler Dergisinde, öğrencilerin öğretmenlerine, okul yöneticilerine, arkadaşlarına ve çevresindeki kişilere karşı saygılı ve hoşgörülü davranmaları, yalan söylememeleri, iyi ve nazik tavırlı olmaları, kaba söz ve davranışlardan kaçınmaları, millet malını, okulu, okuldaki eşyaları kendi öz malı gibi korumaları, yasalara, kültürel değerlere uymaları istenmektedir. Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda da öğrencilerin, millî, ahlakî, insanî, manevî ve kültürel değerleri benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan; sorumluluklarını bilen ve bunları davranış hâline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirilmesi gerektiği dile getirilmiştir.

Gamgüder'in şiirlerinde geçen değerlere bakıldığında şair bazı değerleri daha çok tek boyutlu olarak işlemiş, bazı değerleri yüzeysel olarak ele almıştır. Bazı değerleri de eleştirel bir üslupla ele almış ve toplumu eğitmek amacı ile hareket etmiştir. Mesela şiirlerde sevgi değeri; yurt sevgisi, insan sevgisi, emek sevgisi şeklinde ele alınmıştır. Ancak şair, çoğu şiirinde bu değeri aşk boyutu ile işlemiştir.

Gamgüder'in şiirlerinde sorumluluk, hoşgörü duyarlılık değerleri yüzeysel olarak ancak eleştirel bir bakış açısı ile işlenmiştir.

Gamgüderi'in şiirlerinde işlediği değerler ise Tablo 1'de de görüldüğü üzere, özgüven, adil olma, liderlik, çalışkanlık, cesaret, nazik olma yardımlaşma ve dayanışma temizlik, doğruluk, iyilik yapma, iyimserlik, bağımsız ve özgür düşünme, aile birliğini koruma, vatanseverlik, kültürel mirasa sahip çıkma, şefkat-merhamet vb. şeklinde sıralanmaktadır.

Gamgüder'in şiirlerine bir bütün olarak bakıldığında adaletli davranma, yalan söylememe, cömert olma, yanlış işlerden ve kötülükten uzak durma, çalışkan olma gibi pek çok değerin işlendiği anlaşılmaktadır. İncelemeye konu edilen bu eserin topluma bir birey modeli sunduğu söylenebilir. Gamgüder'in şiirlerinde işlenen bu değerleri Türkçe eğitiminde ve değer aktarımında kullanmak mümkündür.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Akalın, Ş. H; Toparlı, R; Gözaydın, N; Zülfikar, H; Argunşah, M; Demir, N; Tezcan Aksu, B; Gültekin, B. (2005). Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, ISBN 975-16-0070-7.

Akkaya, N. (2010). Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Halk Eğitimi. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi,* (27), 88-100.

Arslan, A. & Çelik, H. (2015). Divan-I Hikmet'te Türkçe Eğitiminde Kullanılabilecek Değerler, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 11/3 Winter 2016, p. 169-184 ISSN: 1308-2140, ANKARA/TURKEY. DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9 105.

Aslan, N. (2010). Tutaklı Şair Abdulkadir Bedirbeyoğlu ve Gamgüder'den Deyişler. *Türk Dünyası Arastirmaları,* (185).

Göde, H. A. (2010). *Âşık Gamgüder Hayatı Sanatı Şiirleri*, Isparta: Fakülte Kitabevi. http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=222

Kaboğlu, Ö. İ. (1993). Düşünce özgürlüğü (Avrupa ölçütleri ve Türkiye). İnsan Hakları Yıllığı 45-53. İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi'nin İnsan Hakları Günü (10 Aralık 1993) dolayısı ile düzenlediği "Düşünce Özgürlüğü ve 1982 Anayasası" konulu Konferans'ta yapılan konuşma metni.

http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg16/kaboglu.pdf, adresinden alınmıştır.

Kara, R., & Tören, A. (2012). Âşık Veysel'in Şiirlerinde Eğitim / Education in Âşık Veysel's Poems. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*; Sayı 46 (2011): *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.*

Kaymakcan, Recep (2007). "Ahlakî Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi", Kaymakcan, R & M. Uyanık (editörler) Teorik ve Pratik Yönleriyle *Ahlak, Dem Yayınları,* İstanbul, 2007, ss. 389-408.

Kılıç, M. (2003) "Ölümünün Üçüncü Yılında Hasret ve Muhabbet Şairi Âşık Gamgüder (A.Kadir Bedirbeyoğlu)" *Türk Dili,* (Ağustos, Sayı: 620), 169-175.

Kılıç, M. Z. (2012). Âşık Gamgüder (Hayatı, Sanatı, Eserleri) T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı Konya: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kılıç, Y. (2016). Süheyl ü Nevbahâr'ın Değerler Eğitimi Bakımından Önemi. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal Of Education Faculty),2016, Cilt:XIII, Sayı:I,457-493http://efdergi.yyu.edu.tr*

Miles, M. B. & Huberman, A.M. (1994). Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook.(2nd Edition). Calif. : Sage Publications.

Özen, Y; Güleryüz, K; Özen, H. B. (2012). İlköğretim 1–3 Sınıf Hayat Bilgisi, 4–5 Sınıf Sosyal Bilgiler Dersindeki Değerler ve Değerler Eğitiminin İncelenmesi, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, Journal of Research in Education and Teaching* ISSN: 2146-9199, Kasım 2012, Cilt 1, Sayı 4, Makale 30.

Rokeach, M. (1973). The nature of human values. New York: The Free Press.

Schwartz, S. (1996). Value Priorities and Behavior: Applying a Theory of Integrated Value Systems. U C. Seligman, JM Olson & MP Zanna (Eds.) *The Ontario Symposium: The Psychology of Values* (Vol. 8).

Tebliğler Dergisi (2003). Milli Eğitim Bakanlığı 2552 Sayılı Tebliğler Dergisi İlköğretim Kurumları Yönetmeliği, Eylül 2003.

http://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuemsayilar/finish/67-2003/173-2552-eyluel-2003 adresinden alınmıştır.

Türkçe Sözlük, www.tdk.gov.tr

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2005) Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. (5. baskı). Ankara: Seçkin yayıncılık.

THE POETRY WORLD OF THE MAJOR OF THE DERVİSH LSNDOWNER FROM YEKMAL

Ahmet YILDIRIM*

Real name of Binbaşı Yekmal'lı Derviş Ağa is simply Derviş. Binbaşı is a military rank equal to Major. Yekmal is title of a province around Kars. Ağa is an expression for a respectful person. In his poems Derviş uses Fırat as his pseudonym. There is not enough information about his life. We have only five poems of him. But each of them indicates that he is a genuine folk poet. His poems reflects his sharp considerations on political and social situation of his time and space.

Derviş was born in a village of Kars called Kızılçakçak. There is no record for his birth date. He belongs to family called Hacı Yusufoğulları. His family was expert on producing and selling felt. (Felt is a special material made from fur of goat).

This means that he was belong to a wealthy family. Unfortunately Ottoman-Russia war in 1877-1878, called 93 war in some records, influenced this family badly. They lost their bussiness. Invasion of Russians and rebelion of Armenians forced the family to leave their home and homeland.

Under the pressure and misbehaviour of both Russians and Armenians Derviş and his family immigrated towards inner part of East Anatolia. However these compulsory voyage doesn't prevent Derviş to write his poems. Now, Derviş writes poems not for love and flowers and trees and brooks and mountains but for patriotism. In one of his poem written to one of his relative he says:

"Salute from us to our friends
Come here, don't stay in those soils
Captured by enemy
In the name of God and Holy Muhammed
Please come as soon as possible"

Derviş thinks that under the siege of enemy his relatives can't practice their religious duty. One of his relative named Kurban replies him saying that ***"they are ready to leave their sieged country"***.

Because of heavy war conditions Derviş can't collect his poems in a book called "cönk". We have only his memorized poems, memorized by his friends and followers.

Effect of 1877-78 Ottoman-Russia war was so great that many poets wrote poems to condem this invasion. Especially three of them are worth to mention. First of these folk poets was Aşık Şenlik. He expresses his feelings as saying

"As long as we alive we won't let Russians stay in our country".

Another poet was Sinan Çavuş. Sinan Çavuş comes from Oltu, near by Erzurum. He was

* *Ahmet YILDIRIM (Öksüz Ozan), Meram Tapu Müdürlüğü, Konya/TURKEY, e-mail: oksuzozan@mynet.com*

18 years old when he wrote this poem:

"I am from Erzurum but my direction is Kars

Hasan Harakani is waiting us in Kars

As Ottomans we are coming to save you from Russians"

(Harakani is one of first Turkish-Muslim scholar who settled down in Kars).

And third poet is Yekmal'lı Derviş Ağa. Derviş ağa merged other two poets' ideas and inspirations in his poems and additionally he expressed his original thoughts also. He shares Aşık Şenlik's thought on struggle with Russians. He shares Sinan Çavuş's enthusiasm to fight against Russians. In addition he presents new horizons for future: He says:

"Let me conquer Dağıstan first

Then let me save India from Englishman"

References:

Alpaslan, İsmet (2012) Ağrılı Şairler ve Yazarlar İzmir. ss.173-178.

Başer, Celal (1957) "Dervişi Vurdular" Demokrat Ağrı Gazetesi. 15 Nisan 1957. ss.2-3.

Key words: *Poetry, Dervish, Yekmal, East Anatolia, Aşık Şenlik, Sinan Çavuş, Hasan Harakani, Kars.*

AĞRILI BİNBAŞI YEKMALLİ DERVİŞ AĞA'NIN ŞİİR DÜNYASI

Ahmet YILDIRIM*

Gerçek adı Derviş ve Derviş Ağa namı ile anılır. Şiirlerini ise Fırat mahlasıyla söylemiştir.Hayatı hakkında net bilgiler olmamakla beraber şiirlerinin çok az bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.

Derviş Ağa'nın elimizde mevcut olan sadece beş şiirini tahlil ettiğimizde bile edebiyat tarihine ismini büyük harflerle yazdırmış birçok şairimizden daha güçlü daha derin bir sesi olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra döneminin siyasi ve sosyal sorunlarını çok iyi kavramış, çözüm sunan, hedefler veren bir yol gösterici, önder olduğunu söylemek de abartılı olmaz. Şiirlerini tahlil ettikçe bunu çok daha net olarak göreceğiz. Ama öncelikle hayatı hakkında kısa bir bilgi vermek istiyorum:

Derviş Fırat Ağa Kars'ın Kızılçakcak (Şüregel/Tiknis) köyünde doğdu. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Zamanın geçerli mesleği ve ticaret kolu olan Keçecilikle geçinen Hacı Yusufoğulları'ndandır. Yani döneme göre varlıklı bir ailenin çocuğudur.

Ancak, Rus ordusu 1877-78'de Kafkasları ve Doğu Anadolu'yu işgal edince, Derviş ve ailesi Rus zulmünden, Ermeni baskısından kurtulmak ve yeni stratejiler üretmek amacıyla yurtlarından göç ederler.

Derviş Ağa dışında, yüzlerce binlerce aile de Agrı, Erzurum ve Anadolu'nun başka illerine göçmüşlerdir. Zira 1878 Berlin Antlaşmasına göre, Ardahan, Kars, Iğdır; Ahıska bölgeleri Rusya'ya terk edilmiş, böylece bu Osmanlı toprakları Rusya'nın eline geçmiştir. Buralar, kırk yıl, Rus yönetiminde kalmıştır.

Aile, Ağrı'ya gelerek, Karaköse'ye 7 km uzaklıktaki Yekmal köyünü Maksut Beyden 100 altına satın alıp buraya yerleşti. Yerleşmekle kalmaz köyün en hakim noktasına ev yaptırır, buradan etrafı daha iyi kontrol eder bir strateji uzmanı olduğunu ilk olarak burada gösterir. Yekmal köyünün bu günkü ismi ise Çukurçayır'dır.

Derviş Ağa, baba yurdu Kars işgal atındayken hicret etmek zorunda kalsa da hiçbir zaman mücadeleden vazgeçmemiştir. Tam tersine düşmanı tüm vatandan atıncaya kadar savaşılması gerektiğini söyler. Ve coşkulu şiirleri ile insanları galeyana getirip örgütlemeye çalışır. İşte buna en iyi örnek Kars'ta işgal altında kalan akrabası Kurban Hoca'ya yazdığı mektuptaki şiirdir. Bu şiirde orada bir şey yapamazsınız buraya gelin savaşacağız demek istiyor. Bu durumda hicret farz oldu, diyor. Şiir elbette yöresel dil ile yazılmıştır. Fakat çok da anlaşılır açıklıkta. Bakalım ne demiş:

Bizden selam söyle eşe yarana
O Küfüristan'da durmayın gelin!
Seversiz Allah'ı hem Resullah'ı
Hakkın bir emrini yıkmayın gelin!

Münakkaş yapılı kahveniz varsa,
Hünkâra da layık töhnez varsa
Âlemde bulunmaz sefaz varsa
Orda, o sefayı sürmeyin gelin!

İstersiz Fırat'ı köçürmek için
Etrafı en kifiz açılmak için
Beş günlük dünyada geçinmek için
Yessir tek boynuzu bükmeyin gelin!

* *Ahmet YILDIRIM (Öksüz Ozan), Meram Tapu Müdürlüğü, Konya/TÜRKİYE, e-posta: oksuzozan@mynet.com*

Bu şiirde amcaoğlu Kurban Hoca'ya gerçekten çok etkili bir davette bulunmuş… Rus işgali altında dinlerini özgürce yaşayamayacaklarını, düşmanın yönettiği yerin Küfüristan olduğunu söyleyerek hicrete davet ediyor. Sonra da eğer orada münakkaş yani nakışlı işlenmiş fincan da kahveniz varsa da, hünkârlara layık itibarınız varsa da, âlemlerde olmayan sefanız varsa da buna tenezzül etmeyin, kendi topraklarımıza gelin, diye ısrar ediyor. Çünkü Rus yönetimi altında rahatınızı da, itibarınızı da er geç kaybedersiniz demek istiyor. Şiirin sonunda da beş günlük dünya için, esir gibi boynunuzu bükmeyin, bu zillete asla razı olmayın; aziz ve şerefli olmak, zengin ve rahat olmakta değil, özgür olmaktadır. Diye davetini tamamlıyor. Peki, bunun nasıl etkisi olmuş dersiniz? İşte Kurban Hocanın cevabı:

Eleyik olsun bize selam yollayan
Böyle dar eşikte durmaz gelirik…
Arzu hulusumuz İslam'dır billâh
Küffara haracı vermez gelirik

Daima çekeriz havf ile yası
Sanmayın kalbimiz oluptur hasi
İnşallah Mevla'ya olmayız asi,
Mec-i müşrikanı görmez gelirik

Kul Kurban yâd eder her an Allah'ı
Gözlerik takdiri, Kaderullahı
Severik Allah'ı, Resulullahı
Biz, Hakkın emrini yıkmaz gelirik

Kurban Hocanın cevabından daveti kabul ettikleri anlaşılıyor. Elbette bu elimize ulaşan tek örnek bu konuda, ama hayatına bakınca Derviş Ağa'nın bu ve benzeri şiirlerle insanlara vatan mücadelesi için nasıl bir coşku verdiğini daha iyi anlıyoruz. Çünkü onun niyeti akrabalarını güvenli bir yerde toplayıp geriden cepheye destek vermek değil. Bizzat cephede çatışmanın en kanlı günlerinde sıcak savaşta olmuş bir insan. Bunu ileriki bölümlerde açmak üzere burada bırakıyorum. Ama Peygamber efendimize seslendiği naat'a bir bakarsanız yaşadığı dönemi nasıl resm ettiğini daha iyi görebilirsiniz:

NAAT

Göçümüz gökçe çitlendi
Düşmanlar bize şitlendi
Ayak gitmez yüz utandı
Eriş bize ya Muhammet!
Gelin camiye namaza
Çoğumuzu tutman aza
Kimisi gitti Suvaz'a
Eriş bize ya Muhammet!
Kimisi gitti kalaya
Yığıldılar bir araya
Kimisi gitti Zara'ya
Eriş bize ya Muhammet!
Bu dünyanın buhurunda
Kimse kalmaz ahirinde
Hep Kavurma Çukurunda
Eriş bize ya Muhammet!
Bu dünya da böyle kalmaz
Urus'ta itibar olmaz
Ölüyü mezara koymaz
Eriş bize ya Muhammet!
Şehitler yatağı yandı
Gaziler ocağı söndü
Güzel Kars virana döndü
Eriş bize ya Muhammet!

Bunun üstüne daha fazla söz etmeye gerek yok sanırım, o kadar canlı sunuyor ki göçü, kaybedilenleri hüsranı, hasreti hicreti… Peki, normal sivil hayatta nasıl bir insandı, bir de ona bakalım istiyorum.

Derviş Ağa, sözüne dost, sazına usta, misafirperver konak sahibi bir kişi olarak anlatılıyor. Zaten onun Ağa unvanı zenginliğinden değil cömertliği ve konukseverliğinden gelmektedir. Zira sözlü anlatımlardan anladığımız kadarıyla evinde misafir hiç eksik olmaz; misafir olmadığı zamanlar ise mutlaka birisini bulup getirir sofraya öyle otururmuş

Devrin şairlerince Derviş usta ya da Fırat

usta diye anılırdı. Onu dinleyen onunla atışan âşıklar şiirde ve şairlikte ustalığını kabul ederdi. Ondan ötürü şairler ona, usta diye hitap ederdi. Derviş Ağa halk şiirinin tüm dallarını rahatlıkla işleyebilecek, örnekler verecek işleyecek derecede yüksek şiir yeteneğine sahip bir halk ozanıdır. Şiirlerinin içine baktığımızda ana temayı savaşlar, stratejiler, kurtuluşlar, zaferler hayallerini süslemektedir, Yaşadığı devri ve günün şartları şiirinde ana konu olarak kendisini göstermektedir.

Osmanlı devletini çökerten savaşların ortalığı kasıp kavurdu seferberlik ve göçlerin derinden sarstığı bir dönemde yaşadığı için olsa gerek ki yazdığı şiirleri bir Cönkte toplayamamış veya kaybolmuştur. Elimizde az sayıda bulunan şiirleri ise torunu Battal KILIÇ ve şiir sevenler tarafından ezberlenerek günümüze kadar ulaştırılmıştır.

93 Harbi ve sonrasıyla ilgili karşımıza üç tane ciddi şiir çıkmaktadır. Bu şiirlerin aynı dönemde yazıldığı, şairlerin konuyu kendi üsluplarınca dile getirdikleri şiirlerden anlaşılmaktadır. Bu şiirlerin ilki tüm âşıkların büyük bir usta olarak kabul ettiği âşık Şenlik'in ismi ile müsemma 93 koçaklamasıdır. Şenlik baba bu destanın ilk gördüğünde şöyle demektedir:

Ehl-i İslam olan işitsin, bilsin!
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana.
İstersen uruset hamusu gelsin
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana

Şenlik ne durursuz atları binin
Sıyra kılıç düşman üstüne dönün
Artacaktır şanı alı Osman'ın
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana

Diye, sesini tüm İslam diyarlarına duyurmak istercesine haykırır ki: Eğer Rusların hepsi toplanıp gelse, bizim hepimizi öldürmeden bu vatanı alamazlar. Çünkü canımız sağ oldukça bu vatan için savaşacağız.

Elbette bu koçaklama ile dosta şevk düşmana korku verme amacı vardır. Söylemek istediği şey, bir an önce birleşip düşmana karşı konulması gerektiğini Müslüman Türk yurdunun mutlaka Rus sömürüsünden kurtarılmasının şart olduğudur.

Bu muhteşem şiire, nazire yaparcasına o dönemde 18 yaşında bir asker olan ve Erzurum'un kuruluşunda savaşan, Oltulu Sinan Çavuş ise kendi Koçaklamasında şöyle der:

Erzurum'dan çıktım muradım Kars'tır,
Gönlüme bir şadlık arzuman gelir.
Hasan Harakan'a müjdeler olsun!
Moskof'un üstüne Al Osman gelir…

İnşallah alırız esir vatanı
Oltu Kağızmanı Kars Ardahanı
Bunu böyle yazdı aşık Sinani
Gelecek ay bize baş mihman gelir

Erzurum kurtulmuş ve Al-i Osmanlı'nın askerleri yani Türk ordusu Kars'a doğru yürümektedir. Genç bir askerin bu yürüyüşteki duygusu ne kadar da anlamlıdır. Erzurum'u kurtardık, hedefimiz Kars ve oradan da gönlüme bir esenlik bir şadlık hevesi geliyor, çünkü zafer kokusu alıyorum, Kars'ı da kurtaracağız diyor.

Bu dörtlüğüyle, Kars Kafkaslar bölgesi Vatan topraklarının tamamını mutlaka düşman işgalinden kurtarılması gerektiğini söyler o genç yaşta, Kars'a medfun Türk Alperen'i Hasan el Harakan'ın kabrinin Rus askerlerinin çizmesi ile işgalinden mutlaka kurtarılması gerektiğini dile getirmektedir.

Üçüncü ve en önemli koçaklama ise Derviş Ağa'nın koçaklamasıdır. Âşık Şenlik destanı ile halkın mücadele azmini, savaşma arzusunu kamçılayarak milliye ruhu diri tutarken, Sinan Çavuş direk savaş meydanına dalmış askerin hücum ve mukavemetini savaş hattında cephede bizzat etki de bulunmuştur. Derviş Ağa ise hem halkı galeyana getirir, hem doğrudan savaşın içinde yer alır hem de geleceğe dair neler yapılası gerektiği konusunda önerilerini sunar. İçinde yaşadığı za-

manı ve dünyayı çok iyi tanıdığını bugünleri görecek kadar ileri görüşlü olduğunu şiirlerinden anlıyoruz. İçinde bulunduğu zamanın muhasebesini yapar ve beş yüz yıl ötesini göstererek İstikbalde yaşanacak olumsuzluklara karşı önlem alınmasını ister. Derviş Ağa'nın şahsiyetini, davasını, ufkunu en iyi anlatan kaynak ona ait olan koçaklamadır. Sözünü ettiğimiz kahraman ecdat Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan ve Kafkas cephelerinde zorlandığı kara günlerde doğduğu ana kucağını terk edip göçün nedenlerini hasret ve hicranı içinde yaşayarak bilenlerdendir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum şairin ufuk derinliğinde, beklenti ve hüzün çizgisinde kendini gösterir. Kafkaslardaki çözülme ve elden çıkan topraklar bir hasretle teline bürünmüş anılırken, İslam ordularıyla küffar ordularının karşılaşma ve stratejilerini koçaklama adlı şiirinde adeta yaşayarak sezerek kükreyerek dile getirmiştir. Bunu koçaklamasının şu dörtlüğünde açıkça görebilirsiniz:

Zapt edeydim daha Dağıstan'ı,
Ekeyidim bağ bostanı,
İngiliz'den Hindistan'ı
Almak bize farz olaydı!

Diyerek dünyanın en uzak bölgelerindeki sömürgeleri ve işgalleri kendi davası gibi kabulleniyor. Bu hal karşısında sessiz kalmanın bir gün kendi devletinin, kendi milletinin ve tüm İslam'ın başına gelebileceğini varsayarak İngilizlerin Hindistan üzerindeki hâkimiyetini kırmayı kendisi için bir hedef ve bir farz olarak addetmektedir. Bu görüş açısıyla Derviş Ağa bir yörenin bir Milletin bir vatanın değil, tüm âlemi İslam'ın davasında yanık bağrının çelik kalkanını koruma olarak ufuklara yerleştirmiştir. İşte o sekiz heceli güzel koçaklamanın tamamı şöyledir:

KOÇAKLAMA

İslam ile küffar bir yan
Kılıçlardan akandır kan
Koçar'da kuraydım divan
Tiflis duman- toz olaydı
Çıkaydım Narin kale'ye
Top ataydım Botçalı'ya
Gürcistan'ı velveleye
Salmak bize farz olaydı
Tiflis kaçaydı önümden
Top ataydım her yanından
Kür suyu düşman kanından
Boyanıp göz göz olaydı
Zapt edeydim Dağıstan'ı,
Ekeyidim bağ bostanı,
İngiliz'den Hindistan'ı
Almak bize farz olaydı!
Bineydim Ner tek kır atı
Alam düşmandan Murat'ı
Er meydanında Fırat'ı
Şehit düşe söz olaydı!

Söz buraya gelmişken aynı dönemde olmasa da Derviş Ağa'nın koçaklamasını ünlü efsaneleşmiş bir başka destan şairimizle karşılaştırmak istiyorum. Çin Seddi'nden Viyana'ya kadar tüm Türk coğrafyasında Türkçe bilen Türkçe konuşan her topluluğun severek büyük bir iştiyakla dinlediği ve anlattığı ve Köroğlu'nun son demlerinde Çamlıbel'in Akgedik bayrağına yaslandığı hikâyeyi hatırlayın. Oradan geçen Bolu beyi'nin kervanına şöyle seslenir:

Benden selam olsun Bolu Beyine
Çıkıp karşı dağa yaslanmalıdır
Ok gıcırtısından kalkan sesinden
Dağlar seda verip seslenmelidir

Köroğlu geçer mi kendi şanından
Çoğunu ayırdı er meydanından
Kır at köpüğünden, düşman kanından
Çizme dolup şalvar ıslanmalıdır!

Diyerek savaş durumlarında cenk anında yaşadığı coşkuyu dile getirir Köroğlu. Bu ünlü Koçaklamasında çizmeyi doldurup şalvarı ıslatacak kadar kan akmasını istemesi bunu büyük bir coşkuyla anlatması savaşa giren yiğitlerin şevke gelmesi içindir ama Derviş Ağa bu coşkuyu daha ileri bir noktaya taşıyor. Bakın nasıl bir tablo çiziyor:

Tiflis kaçaydı önümden,
Top ataydım her yanından,
Kür suyu düşman kanından,
Boyanıp göz göz olaydı!

Öyle bir Cengi aşkı ve azameti var ki düşman kanından koskoca nehrin renginin değişmesini istiyor; Tiflis'i alıncaya kadar yürümeyi kendisine hedef olarak koyuyor.

Nihayet 1.Dünya Savaşı başladığında yeniden Ruslarla savaş imkânı doğar. Derviş Ağa, Abdülmecit beyin Hamidiye Alayında görev alır ve binbaşılığa kadar yükselir. Abdülmecit Bey gibi bir bir dehanın konutasında daha verimli stratejiler üreten ve kendisiyle sürekli fikir alış verişi yapan, Derviş Ağa Abdülmecit beyinde en çok güvendiği ve değer verdiği Komutanlarının başında gelmektedir. Artık sıcak savaşın ortasındadır ve sevdiğine yazdığı mektuplarda bile sonu belirsiz savaş vardır.

GÜZELLEME

Bir gonca bitiptir viran bahçede
Eylemiş bahçeyi hep lale güzel
Atlas Küba giymiş hem zerrin kemer
Örtünüp serine al vala güzel
Çalkandı coş verdi derya-yı umman
İngiliz başına çöktü, pus duman
Silkindi Uruset, kalktı al Osman
Ne mümkün almamak pek kaale güzel
Lemse Amerikan müşvere etti
Japon zırhlı çekti Derbendi tuttu
Almanya'da duydu yemin ant etti
Frengistan, geldiği ne hale güzel
Eşittim ismini dert umman imiş
Yaşlıca değil de pek civan imiş
Rüstem nesli gibi pehlivan imiş
Kuvvetin emsaldir Zal-Zala güzel
Al yanak üstünde çiçek olursa
Umum birbirinden gökçek olursa
Söylenen kelamlar gerçek olursa
Sağ olsa layıktır Battal'a güzel
Ağacın bazısı yontulmuş olur
Kimisi içinden çürümüş olur
Bazısı kökünden kurumuş olur
El atma, saklamaz her dala güzel
Düş eyle kendini hey gidi şeyda
Unutma Fırat'ı haftada ayda
Ok yaydan çıkarsa daha ne fayda
Pişman olup düşme her hale güzel

O öyle bir şair ve âşıktır ki, güzele duygularını anlatırken bile dünya devletlerinin ve milletlerin içinde olduğu duruma etkilerini nükteyle ifade eder. Meseleleri dillendirirken, bu belirsiz zamanda dikkatli olması için güzele öğütleri ile noktayı koyar. Güzele nasihatinde, insanları bir ağaca benzetir, kimin aslı astarı soyunmuş, kimin duyguları çürümüş kiminin ise her şeyi bitmiş, yönetilecek bir tarafı kalmamıştır. Her dal seni saklamaz, o dallardan tutma, sakın der. Ama ok gibi yaydan çıktıklarını, düşman üstüne gittiklerini, geri dönme ihtimallerinin olmadığını da söz arasında ifade ediyor. Bu şiir aslında bir vedalaşmadır da diyebiliriz. Derviş Ağa öyle idealist bir şair ve askerdir ki, kurtuluş olmadan vatan ve millet tam özgürlüğüne kavuşmadan esir vatan topraklarının tamamı kurtarılmadan her şeyi kendisini adeta haram ediyor. Sevgilisine yazdığı şiirde bile Kurtuluş'tan düşman ülkelerinin isimlerini tek tek verecek kadar günün siyasetinden bahsediyor. Öyle bir zamanda yaşamış ki her taraf kan, gözyaşı ve bilinmezliklerle dolu. Kimin nerede, ne yapacağını ve nasıl bir sorunla karşılaşacağı belli değilken, o kendisine hedefler koyan biridir. Doğal bir yürüyüş, dinlenme ve gözlem halinde bile kafasının tamamen bunlarla dolu olduğunu şu şiirden rahatlıkla anlıyoruz:

KOŞMA

Çıkın Deşat'ın başına
Küllü İran'a seyredin
Mailim kalem kaşına
O mehribana seyredin
Yeryüzüne bakılırsa
Cebren altın takılırsa
Şayet canın sıkılırsa

Varın Şeryan'a, seyredin
Ne isterler bu Fırat'dan
Helas olak musibetten
Kurtulursak yofformayt'tan
Adil divana seyredin

(Yofformayt: Rusların kullandığı bir küfür, anneye küfretme…) Derviş Ağa vatanı işgaldeyken kendine küfredilmiş sayıyor ve dağlarda gezerken bile bu işgalden nasıl kurtulacağız diye düşünüyor.

Ama onun bu mücadelesi sadece şiirde, sözde kalmıyor. Koçaklamasının son kıtasındaki duada o kadar samimi ki bakın ne oluyor? Hani ne demişti son dörtlükte hatırlayalım:

Bineydim Ner tek kır atı
Alam düşmandan Murat'ı
Er meydanında Fırat'ı
Şehit düşe söz olaydı!

Evet:

Er meydanında Fırat'ı
Şehit düşe söz olaydı!

Söz olaydı… 100 yılı aşmış hala ondan söz ediyoruz değil mi? Peki neden, ne olmuş dersiniz?

Binbaşı Derviş Ağa bir gün yanında İsmail ve Kâmil çavuşlar olduğu halde Hamur deresinden köyüne gelmektedir. Rus askerlerinin ani saldırısı ile kıskıvrak yakalandılar. Bundan anlıyoruz ki belki uzun süredir takip ediliyorlardı ve Alaydan uzak kaldıkları bir anda Ruslar baskın yaptı. Sonra elleri arkadan bağlanarak Karaköse'deki Rus karargâhına götürülürken su dökmek bahanesiyle geri kalır. Ellerinin, kısa bir süre için açılmasını ister, mecbur kalırlar. Elleri açılır açılmaz askerin silahını kapar ve oradaki üç Rus askerini öldürür. Diğer Ruslar kaçar. Derviş ağa arkadaşlarını kurtarırı.Ancak bir süre sonra yine Karaköse yolunda, İsmail ve Kamil çavuşla birlikte tekrar pusuya düşürülür ve yakalanır. Önceki öldürdüğü üç Rus askeri için idama mahkûm edilirler. O yıllarda şimdiki hava Şehitleri Abidesi ve çevresi tamamen boş bir araziydi. Rus alayı vaziyet alarak şimdiki Tarım Mahsulleri Ofisinin olduğu yeri çevirir.

Derviş ağa ve iki arkadaşı hapisten çıkarılarak buraya getirilir. ölüme giden derviş ağa ve arkadaşları Tekbirler ve Salavatlar getirerek Yasini şerifi okuyarak infaz mahalline getirilirler burada, Elleri çözülür ve o zamanki, Rus usule göre mezarlarını kendileri kazmak üzere ellerine kazma kürek verilir. Mezar kazarken Binbaşı Derviş Ağa ve iki çavuşu ellerindeki kazma ve küreklerle kendilerini kurşuna dizecek olan Mangaya hücum eder. Birkaç Rus askerini öldürürler. Ortalık kötü karışınca bütün alaya hücum emri verilir. Binbaşı Derviş Ağa, İsmail Çavuş ve Kamil Çavuş işte burada, bu son çatışmalarında şehit olurlar. Tıpkı söylediği gibi değil mi:?

Er meydanında Fırat'ı
Şehit düşe söz olaydı!

İşte söz ediyoruz hala! Şanı yüce olsun, namı baki olsun, ruhu şad olsun! Binbaşı Derviş Ağa'nın tüm silah arkadaşlarının ve cümle şehitlerimizin… Onlar sayesinde biz bu bugün bu salonda özürce konuşabiliyoruz.

Derviş Ağa ve üç arkadaşının şerefli şahadeti Ağrı civarındaki mücadelenin mihenk taşlarından biridir. Onun üç kişi ile Rus askerlerine karşı direnişi iman derecesinin vatan aşkının ve karakterinin ne derece zirvede olduğunu göstermeye kâfidir. Burada nokta koymak gerekir fakat şunu da ifade etmeliyim. Yine bir şiirinde söylediği gibi:

Urusta itibar olmaz
Ölüyü mezara koymaz.

Ruslar onu ve arkadaşlarını usulüne uygun defnetmemiştir. Bu yüzden ne yazık ki mezarları yoktur.

Ama onların ebedi yeri bu milletin evlatları ve bu vatanın sahipleri olarak bizim

kalbimizdedir.Nasıl ki Erzurum'un Nene hatunu Kahramanmaraş'ın sütçü İmamı Gaziantep'in Şahin beyi varsa Ağrı'nında Yekmalli Derviş ağası vardır.

Ruhları şad, makamları cennet olsun manevi huzurlarında saygıyla eğiliyorum.

YÖRE ÂŞIKLARININ DİLİNDE YEKMALLİ DERVİŞ AĞA

DERVİŞ AĞAYIM

Bu gece rüyamda bir arslan gördüm
Dedi ben Yekmalli Derviş ağayım
Hürmetle eğildim önünde durdum
Dedi ben Yekmalli Derviş ağayım
Türk korkar'mı diye bir nara atan
Parmağını hedefine uzatan
İgilizi Hindistanı kuşatan
Dedi ben Yekmalli Derviş ağayım
Dedim ne istersin dedi hürriyet
Hürriyete aşık bu necip millet
Bundan daha kutsal olur'mu devlet
Dedi ben Yekmalli Derviş ağayım
Sanki cenge hazırlanmış pür pusat
Belinde bir kılınç altında bir at
Kartal bakışları düşmana hoyrat
Dedi ben Yekmallii Derviş ağayım
Binali der kahramanlık ad olsun
Bize yan bakanlar be murat olsun
Yurdun cennet olsun ruhun şad olsun
Dedi ben Yekmalli Derviş ağayım

Binali KILIÇ (Âşık HUSRANİ)
Tutak Sincan Köyü

DEVRİŞ AĞA'NIN

Okuyup tarihe baktığım zaman
İzi var cihanda Derviş Ağa'nın
Vatan sevgisinin adıdır iman
Sözü var her yanda Derviş Ağa'nın
Hayatını yurdu için adamış
Hakikat bu sevdasından dönmemiş
Can vermişde vatanını vermemiş
Haz var divanında Derviş Ağa'nın
Ezan bayrak şeref demek şan demek
Bu toprak damarda gezen kan demek
Vatanımdır canan demek can demek
Tezi var cananda Derviş Ağa'nın
Hedefinde Tiflis Halep Şam Tunus
Gece gündüz hesabında bu husus
Zalime yavuzdur mazluma yunus
Düzü var vicdanda Derviş Ağa'nın
Yaralının dedesine yazısı
Hürriye özgürlük gönül sızısı
Şehitliktir Mevlasınndan arzusu
Özü var bu kanda Derviş Ağa'nın

Muhsin ÖZEN (AŞIK YARALI)
Ağrı merkez Yekmal köyü
Derviş Ağa'nın Torunu

DERVİŞ AĞAYLA SOHBET

Dedim ey büyük komutan hayalin fikrin nedir?
Dedi çekilin yâdımdan bir ahenge girmişem
Dedim ulu Derviş ağam amelin zikrin nedir?
Dedi tuttum cepheleri büyük cenge girmişem

Dedim Urus neden geldi ne bunların gayesi?
Dedi İslamı yok etmek emelleri hevesi
Dedim niçin bu hareket kim verdi ona sesi?
Dedi kahpe Ermeni"yle ayrı denge girmişem

Dedim esir Türk elleri acep nasıl olacak?
Dedi Allahın izniyle bir gün hepsi gülecek
Dedim sana vekâleten hangi yiğit dalacak?
Dedi eksik olmaz.sanma, ayrı renge girmişem

Dedim rabbim nusrat versin yazacaksın destanı?
Dedi kovam İngiliz'i kurtaram Hindistan'ı
Dedim Kür suyu bulandı Tiflisi Gürcistan'ı?
Dedi durmam girişmişem çok frenge girmişem

Dedim keşke Öksüz Ozan var olsaydı yanında?
Dedi oda lazım işte bak kendi zamanında
Dedim neslin gürleşecek Türk İslam Umanında?
Dedi artık muştularım gör hevenge girmişem

Ahmet YILDIRIM (ÖKSÜZ OZAN)
Eleşkirt Aydoğdu Köyü

AĞRI DİVANI

Tarihlere nişan olmuş yılımız Ağrı'dadır
Sevgi bağbanıyla açmış gülümüz Ağrı'dadır
Her birimiz gurbet elde terki diyar olmuşuz
Atam dedem burada yatar ölümüz Ağrı'dadır

Tüm Dünyaya örnek olmuş sarayları otağı
Moskofa geçit vermedi şanlı Serdar bulağı
Şaryan çoşar Murat olur Küpkıran'dan aşağı
Karışır bahri ummana selimiz Ağrı'dadır

İlmile Ahmedi Hani gizde Üryan babası
Seyit Halil şeyh Aşuru ilmi ledün deryası
Hazreti Ali cenk etmiş buradadır Kan Kalesi
Hak için kılıç sallayan kolumuz Ağrı'dadır

Sürmeli Mehmet Paşalar Kör Hüseyin'le bile
Abdülmecit Bey kükremiş her şeyi destan dile
Abdali Zeynik söylemiş esen rüzgâra yele
Turnaların teleğiyle telimiz Ağrı'dadır

Efsaneler kaynağıdır seyredin yüce dağa
Sef iney-i Nuh bulanlar mührünü vurur çağa
Şehitlere serdar oldu Yekmalli Derviş Ağa
İstikbale ışık tutan kulumuz Ağrı'dadır

Doğubeyazıt Taşlıçay şandır Öksüz Ozana
Diyadin Patnos Hamurum şendir Öksüz Ozana
Tutak Eleşkirt Bedirle candır Öksüz Ozana
Tüm arzı cihana bedel elimiz Ağrı'dadır

Ahmet YILDIRIM
(ÖKSÜZ OZAN)

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY:

1. İsmet ALPASLAN; Ağrılı Şairler ve Yazarlar. 2012. İZMİR S.173. 178
2. Celal BAŞER; Dervişi Vurdular, Demokrat Ağrı gazetesi 15 Nisan 1957 S.2. 3
3. Prof Dr Ahmet CAFEROĞLU ;Anadolu Ağızlarından Derlemeler, Ankara 1995. 108 Sayfa
4. Ord Prof Dr. M.Fuat KÖPRÜLÜ; Saz Şiirleri Antolojisi 3. baskı Ankara 2004. S.94
5. Prof Dr. Ali Berat ALPTEKİN;Destanlarla Sarıkamış Ankara 2010. S.43
6. Nuri KAYA'dan Alınan bilgiler Tutak, Mızrak Köyü
7. Muhsin ÖZEN Arşivinden
8. Ahmet YILDIRIM Arşivinden
9. Binali KILIÇ Arşivinden

NORTHEASTERN CULTURE SOCIAL ETHICS IN TURKULER

Salih ŞAHİN*

ABSTRACT

As it is known, we called the Turks and when we listen we are very old. We also experience the same time, and we feel ourselves before the crossing bridge that connects our past with our future. This phenomenon gives us songs and songs in turkish. Feature melodies are a very important achievement from the past. As it is known, this genetic inheritance comes from us. In this regard, TÜRKÜ is very important. We find ourselves most personally and socially in turkler, which is the same as our different cultures and emotions.

In this respect, we find many different phenomena such as our feelings, love, longing, painful events, separation, death, defeat, gain, happiness, reunion, play, entertainment war, peace, patriotism, wedding, mysticism and emotional loveliness. . Sometimes we become fans. We have nets with our Turkers, we are glazed, we play, we think, we remember some people, we bring a past day.

We often find our special situations, secrets, family and social problems that we can not tell anyone. In this respect, our Turkish culture is very important for our culture, our past, our future, our traditions and especially our society education. In fact, we do not know that some of the creatures of music are very important in terms of education, health and efficiency. I would like to remind you that music has been used in places where medicine has suffered from time to time and that its performance has increased.

Türküler takes us from time to time with another memory. It influences us either in the sense of the word, or of the feelings that are in it. Often the melody is more effective. Because the melodies are the result of moving us and our time with the national memory of the past centuries.

It is because of the similarity of our tune and culture with the Caucasian countries. The feeling of being in the melody of the Turks and the contradiction of the senses of empathy gain a special importance. From this point of view, we are often attached to the words or tune of the turkish people. If they are both, we will say "This Turk is My Turk" and we do not want to share it with anyone.

Because of the reasons mentioned briefly above, folk songs are valuable to us. It is a guide and a teacher of society. We forget the lessons we see in our school but we are memorized without being aware of the turkish we are influenced, we place our memory. We should also know the importance of the Turks in society and future generation education. I want to put a little bit of this on the subject, criticize and put forth the expectations.

In recent years, we have been struggling with degeneration and skewness in our society.

* *Salih ŞAHİN, Retired Teacher Researcher Writer, Journalist, Kars/TURKEY, e-mail: olcekgazetesi@mynet.com*

Although some regard it as a generation conflict, the gap in education plays an important role in the frequent change of curriculum, the inefficient evaluation of leisure time, and the uncontrolled dissemination of publications. In this respect, we should pay close attention to the Turkish community and educate our young people and our society. In other words, we can not complain about the increase of those crimes if we show some crimes in turküler as irresponsible behavior and immorality.

For example, if we oppose the marriage of young girls, it is necessary for the Turks to comply. We say that we are against violence against women, but we find words that are swearing in turkey. Desiring to be violent and against the rules of morality, some of our turkish society affects our youth and our youth negatively. Now I would like to give some examples of Turkish people that will constitute some negative and positive examples in this subject:

"The sea is yours, too," said one of the folk, who is swearing at the avadon of the man he is angry with. When we say so, of course, a person who wants to take revenge, goes to attack his wife. Honorous suicide cases are increasing, and such murders are not taken in front of them.

"Halimeyi is in a haystack, shalvar is in a rose branch." "Tidy aunamekte, Such things happen in adolescence." What does that mean now? Is it not at this point that women are shown to be humiliated and desperate creatures? Another thing to remind me.

Key words: *Turkish Culture, Caucasian contries, Türkü, Social ethics, Northeastern Culture.*

KUZEYDOĞU KÜLTÜRÜNDE TÜRKÜLERDE TOPLUMSAL AHLAK

Salih ŞAHİN*

Bilindiği gibi, Türkü dediğimizde ve dinlediğimizde çok eskilere, gideriz. Aynı anda zamanımızı da yaşarız ve kendimizi geçmiş ile geleceğin bağını kuran geçiş köprüsünün üzerinde hissederiz. Bu olguyu bize türkü deki sözler ile ezgiler kazandırır. Özellikle ezgiler, geçmişten bize gelen çok önemli bir kazanımdır. Bu da bilindiği gibi, genlerden bize gelen bir mirastır. Bu bakımdan TÜRKÜ çok önemlidir. Değişik kültürler ve duygularımızın aynası olan türkülerde çoğu zaman kişisel ve toplumsal olarak kendimizi buluruz.

Bu bakımdan duygularımızı, sevgimizi, hasretlik, acılı olaylar, ayrılık, ölüm, yenilgi, kazanç, mutluluk, kavuşma, oyun, eğlence savaş, barış, yurtseverlik, düğün, tasavvufi ve duygusal âşıklık gibi çok değişik olguları türkülerde buluruz ve bu yüzden bağlanır ve severiz. Bazen de hayran oluruz. Türkülerle ağlarız, güleriz, oynarız, düşünürüz, birilerini hatırlarız, geçmişi günümüze getiririz. Çoğu zaman kimseye anlatamadığımız özel durumlarımızı, sırlarımızı, aile içi ve toplumsal sorunlarımızı da türkülerde bulur, rahatlarız. Bu bakımdan türküler kültürümüz, geçmişimiz, geleceğimiz, geleneklerimiz ve özellikle toplum eğitimi için çok önemlidir. Zaten müziğin bazı canlıların eğitimi, sağlığı ve verimi açısından çok önemli olduğunu bilmeyenimiz de yoktur. Tıbbın zaman zaman sıkıntıya girdiği yerlerde müziğin kullanıldığını ve başarının yükseldiğini de hatırlatmak isterim.

Türküler, zaman zaman bizi alır başka hatıralara götürür. Bizi etkilemesi ya sözündeki anlamdan, ya da ezginin içinde yatan duygulardandır. Çoğu zaman ezgi daha etkili olmaktadır. Çünkü ezgiler, geçmiş asırların milli hafıza ile bize ve zamanımıza taşınması sonucudur. Bundan dolayıdır ki, Kafkas ülkeleriyle ezgi ve kültür benzerliğimiz dikkat çekmektedir. Türkülerin ezgisinde yatan duygu ile sözdeki duygunun ölçüşmesi ayrı bir önem kazanmaktadır. Bu bakımdan çoğu zaman türkülerin ya sözlerine veya ezgisine takılırız. Her ikisi de varsa "Bu Türkü Benim Türküm" deriz ve kimseyle de bölüşmek istemeyiz.

Yukarıda kısaca anlattığım nedenlerden dolayı türkü bizim için değerlidir. Yönlendiricidir ve toplumun öğretmenidir, yönlendiricidir. Çoğumuz okulda gördüğümüz dersleri unuturuz ama etkilendiğimiz türküleri farkında olmadan ezberler, hafızamıza yerleştiririz. O zaman türkülerin toplum ve gelecek neslin eğitimindeki önemini de bilmeliyiz. Ben bu konuyu biraz deşmek, eleştirmek ve beklentilerimi ortaya koymak istiyorum.

Son yıllarda toplumumuzda bir dejenerasyonla, çarpıklıkla mücadele ediyoruz. Kimi bunu kuşak çatışması olarak değerlendirse de, eğitimdeki boşluk, sık sık müfredat değişimi, boş zamanın verimli değerlendirilmemesi ve yayınlardaki kontrolsüzlükler toplumun bozulmasında önemli rol oynamaktadır. Bu bakımdan türkülere de dikkat edip bu önemli iletişim kaynağından yararlanıp, gençlerimizi ve toplumumuzu eğitmeliyiz. Yani, türkülerde bazı suçları, sorumsuz davranışları ve ahlaksızlığı marifetmiş gibi gösterirsek, o suçların artmasından da şikayetçi olamayız.

* *Salih ŞAHİN, Kars Oyunları, Türküleri ve Ozanları Derneği (KOTODER) Başkanı, Eğitimci, Müzisyen, Gazeteci-Yazar, Kars/TÜRKİYE, e-posta: olcekgazetesi@mynet.com*

Örneğin, küçük yaştaki kızların evlendirilmesine karşı çıkıyorsak türkülerin de buna uygunluk göstermesi gerekir. Kadınlara şiddetin karşısında olduğumuzu söylüyoruz, ama türkülerde küfüre varan sözlere rastlamaktayız. Şiddet içeren ve ahlak kurallarına ters olan bir yapıyı istercesine, bazı türküler toplumumuzu ve gençliğimizi de olumsuz yönde etkilemektedir. Şimdi bu hususta bazı olumsuz ve olumlu örnek teşkil edecek türkülere örnekler vermek istiyorum:

"Diyenin de avradını," sözü geçen türküde bellidir ki bir kişi kızdığı adamın avradına küfretmektedir. Öyle dediğimizde tabiidir ki, bir kişiye kızan öç almak isteyen gider, hanımına saldırır. Namus davaları artar ve bu tür cinayetlerin önü de alınmaz.

"Halimeyi samanlıkta bastılar, Şalvarını gül dalına astılar" "Yekte anam yekte, Böyle şeyler olur delikanlılıkta" Bu ne demek şimdi. Bu bir noktada kadınların aşağılanması ve hakarete müsait bir yaratık gibi gösterilmesi değil midir? Bir başka hususu da hatırlatayım; toplumumuzda sıkça rastladığımız ve gelenekselleşen bir durum var. Birileri bir kıza veya bir geline saldırırsa veya bir kızın biri ile adı çıkarsa, o kız aile meclisi kararıyla öldürülür. Ancak ona saldıranın yaptığı yanına kar kalır. Bazen de tecavüze uğrayan küçük yaştaki kızlar, tecavüzcüsü ile evlendiriliyor. Bu sorunlu evlilikten sonra her türlü olumsuzluğun meydana gelmesi doğaldır.

Bir noktada, kadını zaten öldürülmeyi hak eden bir varlık gibi gösteren yapı yüzünden, "Bir suç varsa önce kadın suçludur" mantığı ile hareket ediliyor. Bu durum da yiğitlik, sülalenin onurunu korumak gibi gösteriliyor. Oysa gerçek suçlular adeta ödüllendiriliyor. Bu bir çarpık yapıdır. Bu çarpıklığın da türkü gibi halkın beyninde derin iz bırakan kültürel etkinliklerle işlenmemesi gerekir. Tam tersine konu eğitici olarak işlenmelidir.

Bu hususta dikkat çeken ancak daha masum olan bazı türküleri örnekleyecek olursak;

"Yüce dağ başında çadır açarım, Seni alır dağa kaçarım."

"Antalya'nın mor üzümü / Severler boyu uzunu/ İmamın küçük kızını/ Sevsem ne zaman, sarsam ne zaman…"

"Anasının yanında kızını kucakladım.", "Ana niye verdin beni çocuğa. Oynar oynar taş doldurur kucağa, Akşam olur yemeğini yiyemez…"

"Daha değmemişsin 15 yaşına, merhamet eylesen gözlerimin yaşına"

"Mektebin bacaları ay lele lele lele/Ders verir hocaları/ Kim yarini severse ay lele/ Odur birincileri..uy aman can gurban.." (İlkokulda öğrencinin yar sevmesi derste başarısını artırır deniyor.)

GELİNE VURULMAK…

Birçok türküde gelin sözcüğü kullanılıyor. Gelin sahipsiz, laf atılacak, sevmeye sevilmeye müsait gibi türkülerde sıkça işleniyor: "Aklımı başımdan aldı bu gelin."

"Oy gelin gelin yandırdın beni gelin, öldürdün beni gelin."

"Kiremitte buz musun /Gelin misin kız mısın?/Yarin size gelecem/ Evde de yalınız mısın? " , "Bir derin sevdaya saldı o gelin/Aklımı başımdan aldı o gelin."

"Dam üstünde un eler/ Tombul tombul memeler/ Memeler baş kaldırmış/ Kavuşmuyor düğmeler/ Zalım oy gelin gelin."

"12 gelin sevdim, yine gönlüm kızdadır"

Halbu ki gelinin anlamı, yeni evlenen kadın veya nişanlı olup evlenme hazırlığındaki kızdır. Yani gelin artık eşi bilinen, eşi olan kişidir. Bu kişiye vurgun olmak, peşinde koşmak, yoldan çıkarmaya çalışmak çok kötü bir durumdur. Türk toplumunun ahlakına da

uymamaktadır. Geline laf vurmak o gelinin kişiliğine ve namusuna lekedir. Bir kızın gelin olarak düşünülmesi ise tam tersine ona verilen değerdir. Bu yüzden türkülerimizde bu tür aşağılayıcı sözlerden kaçınmalıyız.

Çoğu zaman da anayı ikinci plana, yar'ı ön plana çıkarırız. ***"Anadan geçilir yardan geçilmez."*** deriz. Sonra da o yari basit sebepler yüzünden öldürürüz. Bazen de ***" Derdime anam ağlar, gerisi yalan ağlar"*** deriz. Bir Van Erciş'ten yarin anadan babadan daha değerli veya şirin olduğunu gösteren bir türkü;

"Bal yeme bal şirin olar, Anadan atadan yar şirin olar."

Bu söze ne kadar uyuluyor, o da tartışılır. Çünkü kadınların fazlaca öldürüldüğü yörelerden biri.

Bir de kızları satılık gibi gösteren türkülere örnek, tanınmış bir türkü;

"Oy Asiye Asiye… Baban seni veriyor da, bir bağa pırasiye"

Başka bir açıdan da kızları satılık gibi gösterenler de var. Bu durum isimlerine de yansımaktadır. Mesela Altına, Beşbine, Sürüye…

KAYNANA ÜZERİNE

Kaynana üzerine çokça türkü söylendiği, fıkralar, hikayeler ve masallar anlatıldığı hatta bu anlatımlardan zevk alındığı görülmektedir. Dinleyenler de kahkahayla takip etmekte olup özellikle gençlerin neşelendiği gözden kaçmamaktadır. Ne yazık ki gençler ileriki zamanda kaynana veya kayınbaba olacağını düşünmüyor. Bu sözler zamanla insanın bilinçaltına yerleşip kaynanaya hep şüphe ile bakmamıza sebep olabilmektedir.

Kaynanalarla gelinler hatta damatlar arasında zaman zaman, sürtüşmeler olabilmektedir. Bu durum kaynananın her zaman kötü ve geçimsiz olduğunu kanıtlamaz. Çünkü analık duygusu oldukça farklı bir duygudur. İçinde sevmek ve koruma duygusu ön plandadır. Zaten bu duygu olmasaydı canlılar çoğalamaz ve yaşayamazdı. Kaynanalar oğlunu veya kızını bir başkasıyla bölüşmek istemezler, sevgilerini de yitirmek istemezler. Bundan dolayı bir kıskançlık duygusu ister istemez ortaya çıkmaktadır. İşte bu kıskançlıklar ve sürtüşmeler nedeniyle kaynanalar üzerine fıkralar, türküler hatta şakalar yapılmakta, halk da buna gülmektedir. Oysa, bu üzücü bir durumdur. Bu tür anlatımları da alkışlayarak pirim verilmemelidir.

Toplumumuzda konuşma sırasında ve fıkralarda kaynana şakası yapılmaktadır. Birini kızdırınca kaynanasına takılarak ," Kaynananı babama alayım" , " Senin kaynanan ölsün", "Kaynanası gözel" veya "Kaynananı bana vermezsen, işini yapmam" gibi sözlere sıkça rastlıyoruz. Çoğu zaman da gülüp geçiyoruz. Dolayısıyla bu yanlış durum, türkülerimize de benliğimize de yansımaktadır.

"Kaynanayı netmeli? Kaynar kazana atmalı/Yandım Allah dedikçe/ Altına odun atmalı"

" Komşu da var kaynana, Derde derman kaynana, Sözünü say nana, Babama gel kaynana"

"Oh oh öldü ya/ Ne de güzel oldu ya/ Oğlu da bana kaldı ya"

ÂŞIKLARIN ATIŞMASINDA EDEP

Zamanımızda halk ozanlarımızın büyük bölümü türkülerinde ve özellikle atışmalarında, heyecan yaratmak için sıkça ana, kaynana gibi esprilere yer vermektedirler. Sık sık ya arkadaşını veya anasını bir hayvana benzettiği sıkça gözlenmektedir. Örneğin;

"Dinle sana bir söz söyleyem âşık/ Dul kalan ananı babama alsam / O zaman bana gardaş der misin sen?"

Veya

"Guyruğun galdırıp kişniyende sen/ Torpağı burnunla eşdirerem men"

Ayrıca;

"Men senin beline minif gezende/ Teze daylah (tay) kimi niye gaçerdin?

Boz ayı postunu çul eyleyende/ Yorga atlar kimi niye uçordun?" Çoğu zaman bu sözler büyük alkış alır ve adeta beğenilir.. Bir noktada da teşvik edilir.

Hâlbuki halk ozanlarının birbirine daha edepli sözler söyleyip, şiirsel sözlerle alkış alması beklenir ve daha önemlidir. Edebiyatın özü de budur. Yani çiçekten, baldan, arıdan, doğadan, güzellik ve güzel ahlak gibi, sevgi ile çalışkanlık gibi.. Konuları, nasihatleri, eğitimi, sağlık ve üretim gibi konuları işlemeleri daha önemlidir.

GÜZEL TÜRKÜLERE DE ÖRNEKLER:

Tüm bunların yanı sıra örnek teşkil edecek türkülerimizin hakkını da teslim etmeliyiz. Sevgiliye bir ceylan gibi, suna gibi sevilip değer verildiği, yoluna ölmek gerektiği de sıkça türkülerimizde işlenmiştir.

"Maralım gel gel, ceylanım gel gel. Terlanım gel gel/ Başına men senin dolanım gel. Gel adı ceylan özü ceylan./ Bele men sene heyran sene gurban…" gibi bazı Azeri kökenli türküler;

Aşık Mürsel Sinan'ın ***"Ana meni yaz ağla/Yaz ağla payız ağla/Demeyinen tükenmez/Bir kağıza yaz ağla. Ay ana ay ana Sen menim özüm ana, Özüm ana gözüm ana/ Sohbetim sözüm ana…"***

Aşık Hasta Hasan'ın Çıldır'ın Kenarbel Köyünde söylediği ***"Güzeller bezenmiş toya gideller/ Sizlere amanat yar oynamasın/Men bilirem rica minnet ederler/ Yüngüllük eyleyip de tez oynamasın…"***

Salih Şahin'in ***"Kars Eli'nin Maralısan/ Kaşı gözü karalısan/ Benim gibi yaralısan/ Kim okladı söyle maral…."***

Ben, Kars'ta, Ardahan ve Iğdır civarında kadına verilen değerden çok mutluyum. Türkülerde de kadın hep saygı görmüş, yolunda ölmek ve baş tacı olarak işlenme yaygındır. Bu durum da Türklerin eski tarihi gelenekleri-nin beşiği olmasından olsa gerek. Türkülerde ahlak konusunun işlendiği pek kaynak da bulamadım. Bu da bir elin parmakları kadar olup şaka halinde işlenmiştir.

Anaya verilen bir değeri de Kul Şahin'in cinaslı manileri ile hatırlayalım

Ana ana can ana
Değersin yüz canana
Bak öksüz hem yetimem
Koydun gettin hayana

Gec yatan tez oyanan
Men tüşende o yanan
Canım, kanım oy anam
Sensiz nasıl oyanam

Her canlının anası
Balasına yanası
Rab anaya güç verdi
Büyümezdi sonası

Hem kardeşsin yar ana
Dön bağrıma yar ana
Sen canımın anası
Bu can kime yarana

Kul Şahin, anan hani?
Sen yansan yanan hani?
Kurtumaz derde düştün
Gelmedi yanan hani?

(Kul Şahin)

ÖNERİLER

1- Eğlence için de olsa, söylenen olumsuz anlamlı türküler yayınlanmamalı, ancak toplumun kültürel kaynağı olarak kayıt altına alınmalı, muhafaza edilmelidir. Bunlar geçmişten günümüze gelen belgesel niteliktedir.

2-Edebe uygunsuz türkülerin yayını, toplumsal yaraları derinleştirir. Sosyal yapıya olumsuz etki yapar. Toplumun ayrışmasına da vesile olur.

3-Ahlak yönünden dikkat çeken ve aşağılayıcı sözler, arşivlerde muhafaza edilmeli ve düzeltilerek toplumun yapısına uygun halde yayını sağlanmalıdır.

4- Türküler, yayınlayan ve icra eden kurumlarca denetimden geçirilmeli. Gençleri ve toplumu korumak için eğitici yanı olmalı. " İçelim, kendimizden geçelim, güzel kızları seçelim" gibi, İçki ve uyuşturucu özelliği öven sözler yayınlanmamalı.

5- Türkülerde toplumun milli ve manevi değerlerini ayakta tutacak sözlere önem verilmelidir. Kadınları küçük düşürücü değil de kadın-erkek eşitliğini öne çıkaran türküler amaçlanmalıdır.

6-Türküler icra edilirken icra edecek kişilerin yaş ve görevleri ile cinsiyetleri de göz önünde bulundurularak türkü seçilmelidir. . Örneğin bazı konserler ile kurslarda küçük çocuklar ve öğrencilere sıkça aşk sözcüğü geçen türküler verilmektedir. "Yaktın yandırdın beni, Ben bir yare vuruldum.." gibi sözler,küçük yaşta ki çocuklara morfin vermek gibi bir hususdur.Çok sakıncalıdır.

7-Bu hususta TRT'nin, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın, Milli Eğitim Bakanlığı, Üniversiteler, bünyesinde konservatuar bulunan kurum ve ilgili derneklerle Sivil Toplum Kuruluşlarının da duyarlı ve yapıcı davranması sempozyumlarla konuyu masaya yatırmalıdır.

8-Önemli bir iletişim aracı olan türkülerde topluma güzel ve yapıcı bilgiler verilmeli, sözler iyi bir süzgeçten geçirilmelidir. Beyine söz ve ezgisiyle önemli ve yerleşik bir etki bırakan türkülere öğretmen gibi değer vererek, yararlanmalıyız.

EVALUATION OF THE RESULTS OF IMPLEMENTATION OF THE STATE SUBSIDIZED AGRI CULTURAL INSURANCE IN AĞRI PROVINCE

Esra KADANALI*
Mustafa TERİN**

ABSTRACT

The fact that agricultural production activities, depend on natural conditions increases risk and uncertainty. However, the risks of incidence of pests and diseases, input supply and market are also relevant. This situation also affects the farmers' decisions about production and income expectation and the future related to their business activities.

Therefore, it is important to take into account the risks and uncertainties in the management decisions in agriculture. Agriculture insurance practices are important to reduce and overcome the effects of risk and uncertainty in agriculture.

In this study, it was aimed to reveal and evaluate the changes in agriculture insurance coverage in Ağrı and its towns between 2007 and 2017 and years. The data used in the study was obtained from Directorate General of Agricultural Insurance Pool. According to the results that while the number of producers under the agricultural insurance in 2010 were 2 645, this figure reduced to 1 678 in 2016. Producers' 74.34% had crop insurance, 17.93 % had ovine life insurance, 6.32 % had bovine life insurance and 1.33 % had beekeeping insurance.

It was determined that while Tutak (23.83%), which has the highest rate of getting agricultural insurance and Taşlıçay (7.16%) has the lowest rate in Ağrı Province. As a result of the study, it is suggested that it will be important trainings for informing producers about agricultural insurance applications especially considering animal existence in Ağrı Province.

Key words: *Agricultural production, Agricultural insurance, Ağrı Province.*

* *Dr. Esra KADANALI, Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: ekadanali@agri.edu.tr.com*
** *Dr. Mustafa TERİN, Van Yüzüncü Yıl University, Van/TURKEY, e-mail: mustafaterin@yyu.edu.tr*

AĞRI İLİNDE DEVLET DESTEKLİ TARIM SİGORTALARI UYGULAMA SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Esra KADANALI*
Mustafa TERİN**

GİRİŞ

Tarım ve kırsal ekonominin gelişimi, sosyo-ekonomik sistemde önemli bir rol oynamaktadır (Wang et al., 2011). Tarımsal üretim doğal olarak riskli bir iştir ve çiftçiler çeşitli hava, zararlı, hastalık, girdi arzı ve piyasa ile ilgili risklerle karşı karşıyadır (Bhise et al., 2007). Her yıl belirsiz bir gelir göz önüne alındığında, çiftçilerin borcunu ödeyebilme, genel giderleri karşılama ve çoğu durumda aileleri için önemli yaşam maliyetlerini karşılama becerileri konusunda endişeleri söz konusudur. Zararlı, hastalık ve hava koşullarıyla ilgili risklerin tümünü kapsayan üretim riski; çiftçinin ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin sağlık riskleri (hastalık, ölüm ve kaza); binalar, makine ve hayvancılık için hırsızlık veya yangın hasarı gibi varlık riskleri şeklinde gruplandırılabilmektedir (Wenner, 2005). Bu risklerle başa çıkabilmek için çiftçiler risk yönetimi önlemlerine başvurmaktadırlar. Bunlar risk azaltma ve riskle başa çıkma stratejileri olarak ifade edilebilmekte ve sigorta uygulamalarının mevcudiyeti ve etkinliği, kamu politikalarına ve ürün sigortasına olan talebe bağlı olduğu ifade edilmektedir (Walker ve Jodha, 1986). Günümüzde, yeryüzünde ki doğal kaynakların sınırlanması ve nüfustaki artış gibi faktörlerin sonucunda yaşanan gelişmelerin olumsuz etkiler, tarım sektöründe kısıtlı kaynakların azami ölçüde kullanılmasını zorunlu kılmakta ve bunun için tarım sigortası önemli bir çözüm olarak düşünülebilmektedir (Yaghoubi et al., 2011).

Tarım sigortası, doğal afetlerle karşı karşıya kaldığında tarımın büyümesinin sağlanması ve çiftçilerin gelirinin dengelenmesinde kilit hale gelmiştir (Malini, 2011). Tarımsal ekonominin büyümesini garanti altına alma ve doğal afetlerle çiftçi gelirinde istikrarı sağlamada tarım sigortası sistemi etkili olmaktadır. Tarımsal sigorta, çeşitli doğal ve yapay olaylardan kaynaklanan çıktı ve gelir riskini etkili bir şekilde gidermek için önemli bir mekanizmadır (Raju and Chand, 2008). Tarımsal sigortacılık, bilinmeyen ya da öngörülemeyen tehlikelerden kaynaklanan tarımsal zararların ortaya çıkabileceği belirsizlikler nedeniyle, çiftçiyi mali kayıplara karşı koruyan bir araçtır (Raju and Chand, 2008). Devletin etkili desteğinin bir tarım sigortası sisteminin geliştirilmesinde kritik bir rol oynamaktadır.

Gelişmiş ülkeler, uyguladıkları çeşitli korumacılık ve destekleme politikaları, "Risk Yönetim Programları" ve bu programlar içerisinde önemli bir yeri olan; "Tarım Sigortaları Uygulamaları" ile risk paylaşımını ve transferlerini gerçekleştirmektedirler (Dinler ve ark., 2005). Türkiye'de de tarım sektörünü tehdit eden risklerin teminat altına alınabilmesi amacıyla 14/06/2005 tarihli 5363 Sayılı "Tarım Sigortaları Kanunu" çıkarılmıştır. Bu kanun kapsamında T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı bünyesinde bulunan Çiftçi Kayıt Sisteminde kayıtlı olan üreticilerin bu

* *Dr. Esra KADANALI, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: ekadanali@agri.edu.tr.com*
** *Dr. Mustafa TERİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Van/TÜRKİYE, e-posta: mustafaterin@yyu.edu.tr*

sigortadan yararlanabilecekleri belirtilmiştir. Bu kanunla üreticilerin tarım sigortası yaptırması durumunda ödeyecekleri primlerin, %50'si devlet tarafından karşılanmaktadır (Anonim, 2005). Tarım sigortalarının geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve izlenmesi ile diğer teknik hizmetlerin yürütülmesi amacıyla sigorta şirketleri ve çeşitli kurum ve kuruluş temsilcileri bir araya gelmesiyle, Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM) kurulmuştur (Karaca ve ark., 2010; Terin ve Aksoy, 2015). Tarım sigortaları kanunun amacı, üreticilerin kanunda belirtilen riskler nedeniyle uğrayacağı zararların tazmin edilmesini temin etmek üzere, tarım sigortaları uygulamasına ilişkin usul ve esasların belirlenmesi olarak ifade edilmiştir. Tarım Sigortaları Kanunu'nun çıkmış olması ve Tarım Sigortaları Havuzunda fon olarak toplanması Türkiye'nin bu alanda gelişmiş ülkeler düzeyine gelme ve çok riskli bir sektör olarak tarımda riskin transfer edilme çabalarını ortaya koymaktadır.

Ağrı İlinde tarım ve özellikle hayvansal üretim bölgenin temel geçim kaynağı olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla birçok risk faktörünün söz konusu olduğu bu faaliyet alanı ile ilgili çiftçilerin ne ölçüde devlet destekli tarım sigortaları uygulamalarında yer aldıkları ortaya koymak oldukça önemlidir. Bu bağlamda çalışmada Ağrı İli ve ilçelerinde 2007- 2017 yılları arasında tarım sigortası yaptırma durumu ve yıllar itibariyle konu ile ilgili değişimlerin ortaya koyulması ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Türkiye'de tarım sektörünü tehdit eden risklerin teminat altına alınabilmesi amacıyla 14/06/2005 tarihli 5363 Sayılı "Tarım Sigortaları Kanunu" çıkarılmıştır. Tarım sigortaları uygulamaları 1 Haziran 2006 tarihinde başlamıştır. Araştırmanın sigorta yaptırma durumu ile ilgili verileri, Tarım Sigortaları Havuzu Genel Müdürlüğü'nden temin edilen 2010- 2017 Eylül dönemine ait tarım sigortaları uygulama sonuçları oluşturmaktadır. Çalışmanın diğer verileri ise, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalardan elde edilmiştir. Ağrı ili ve ilçelerine ait tarım sigortası uygulamalarının 2010- 2017 Eylül dönemindeki değişim sonuçları ortaya koyularak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Ağrı ili ve ilçelerinde tarım sigortası poliçe sayısı yıllar itibariyle önemli dalgalanmalar

Çizelge 1: *Ağrı ili ve ilçelerinde tarım sigortası poliçe sayısı (2010-2017)*

Yıllar	Ağrı								
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	Toplam
2010	104	145	252	309	344	242	72	1177	2645
2011	84	73	126	19	49	35	46	101	533
2012	252	85	291	84	188	250	64	167	1381
2013	128	70	69	29	113	164	71	170	814
2014	276	98	280	89	184	141	64	245	1377
2015	357	261	264	122	168	168	97	326	1763
2016	265	142	133	147	290	151	222	328	1678
2017*	226	85	192	72	208	123	189	231	1326
Toplam	**1692**	**959**	**1607**	**871**	**1544**	**1274**	**825**	**2745**	**11517**
Pay (%)	**14.69**	**8.33**	**13.95**	**7.56**	**13.41**	**11.06**	**7.16**	**23.83**	**100.00**

Kaynak: *TARSİM, 2017*

** 1 Ocak-30 Eylül 2017 tarihleri arası*

gösterse de son yıllarda daha istikrarlı olduğu söylenebilir. 2010-2017 Eylül itibariyle toplam tarım sigortaları poliçe sayısı 11 517 adettir. Aynı dönemde TRA 2 (Ağrı, Kars, Ardahan ve Iğdır) bölgesinde üretilen poliçe sayısı 54 166 adettir. Bölgede 30 373 adet poliçe ile Kars ilk sırada yer alırken onu sırası ile Ağrı (11 517), Iğdır (8 152) ve Ardahan (4 074) izlemektedir (TARSİM, 2017)

2010-2017 Eylül dönemi itibariyle Ağrı ve ilçelerinde tarım sigortası poliçe sayısı incelendiğinde, yıllar itibariyle bazı değişiklikler olsa da 2016 ve 2017 verilerinde, ilk sırayı Tutak ilçesinin aldığı, onu sırası ile Doğubayazıt, Eleşkirt, Merkez ve Diyadin ilçelerinin izlediği görülmektedir (Çizelge 1).

Tarım sigortası poliçe sayılarının branşlara göre dağılımı incelendiğinde, poliçe sayısının %74.34'ü bitkisel ürün sigortası, %17.93'ü büyükbaş hayvan hayat sigortası, %6.32'si küçükbaş hayvan hayat sigortası ve %1.33'ü arıcılık sigortası poliçesinden oluşmaktadır. (Çizelge 2).

Ağrı ilinin tarımsal yapısı ve iklim şartları dikkate alındığında kümes hayvanları ve sera sigortasının yok denecek kadar az olması normal olarak değerlendirilebilmektedir. Tüm ilçelerde poliçe sayısı bakımından bitkisel ürün sigorta branşının diğer sigorta branşlarına göre daha fazla olduğu, ancak özellikle Doğubayazıt, Patnos, Taşlıçay, Hamur ve Merkez ilçelerinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan hayat sigortası poliçe sayılarının da azımsanmayacak kadar yüksek olduğu görülmektedir.

Ağrı ili ve ilçelerinde sigortalı alanın, 2010 yılı hariç ortalama 33 bin dekar civarında olduğu ifade edilebilmektedir (Çizelge 3). Sigortalı alan, direkt olarak bitkisel ürün sigortası ile ilgili olduğundan bitkisel ürün sigortası poliçesinin yüksek olduğu ilçelerde, sigortalı alanın da yüksek olması beklenmektedir. Nitekim sigortalı alanın en yüksek olduğu ilçe Tutak iken onu sırasıyla Diyadin, Eleşkirt ve Patnos ilçeleri izlemektedir. Ağrı ili 2010-2017 Eylül dönemi itibariyle toplam 351 888 dekar sigortalı alan ile TRA 2 bölgesi sigortalı alanının (870 420 da) %40.42'sini oluşturmaktadır. TRA 2 bölgesindeki diğer illerin (Kars, Iğdır ve Ardahan) payları sırasıyla %50.08 %7.77 ve %1.73'tür (TARSİM, 2017).

Çizelge 2: *Ağrı ili ve ilçelerinde 2010-2017* yılları arasında tarım sigortası poliçe sayılarının branşlara göre dağılımı*

Branşlar	Ağrı									
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	Toplam	%
Arıcılık	19	-	14	30	48	6	6	30	153	**1.33**
Büyükbaş hayvan	735	21	169	256	254	216	163	251	2065	**17.93**
Küçükbaş hayvan	199	33	38	56	66	163	151	22	728	**6.32**
Bitkisel ürünler	738	899	1386	529	1174	889	505	2442	8562	**74.34**
Kümes hayvanları	1	--	--	--	2	--	--	--	3	**0.03**
Sera sigortası	--	6	--	--	--	--	--	--	6	**0.05**
Toplam	**1692**	**959**	**1607**	**871**	**1544**	**1274**	**825**	**2745**	**11517**	**100.00**
Pay (%)	**14.69**	**8.33**	**13.95**	**7.56**	**13.41**	**11.06**	**7.16**	**23.83**	**100.00**	

Kaynak: *TARSİM, 2017*

** 1 Ocak-30 Eylül 2017 tarihleri arası*

Ağrı ilinin 2016 yılı itibariyle nadas alanları hariç toplam tarım alanı 2.4 milyon dekardır (TÜİK, 2017a). 2016 yılı itibariyle toplam sigortalı alan ise 44 430 dekardır. Bu sonuçlara göre 2016 yılında Ağrı ilinde tarım alanlarının ancak %1.85'i sigortalanmıştır. Terin ve ark. (2016) tarafından Van ilinde yapılan benzer çalışmada bu oran Van için %0.53 olarak tespit edilmiştir. İllerin tarımsal yapı bakımından benzer özelliklere sahip olduğu düşünüldüğünde Ağrı ilinde bitkisel ürün sigortasının Van'a göre daha yaygın olduğu söylenebilir.

TRA 2 bölgesi 2015 yılı itibariyle sahip olduğu yaklaşık 1.2 milyon baş sığır varlığı ile Türkiye'de Düzey 2 bölgeleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Bu nedenle bölge büyükbaş hayvan hayat sigortası açısından oldukça yüksek potansiyele sahiptir. TRA 2 bölgesinde 2010-2017 Eylül dönemi itibariyle toplam sigortalı büyükbaş hayvan sayısı 55 515 baştır. Kars ili 14 590 baş sigortalı büyükbaş hayvan sayısı ile ilk sırada yer alırken, Kars ilini sırasıyla 14 174 baş ile Ağrı, 13 158 baş ile Iğdır ve 9 593 baş ile Ardahan izlemektedir (TARSİM, 2017).

Ağrı ilinin 2015 yılı itibariyle büyükbaş hayvan varlığı 326 330 baştır (TÜİK, 2017b). 2015 yılı itibariyle toplam sigortalı büyükbaş hayvan sayısı 2 727 baştır. Bu sonuçlara göre 2015 yılında Ağrı ilinde büyükbaş hayvan varlığının ancak %0.84'ü sigortalanmıştır. Aynı hesap yöntemiyle Türkiye genelinde bu oran 2015 yılı itibariyle %3.3'tür. Bu sonuçlara göre Ağrı ilinde bu oranın oldukça düşük olduğu görülmüştür. Terin ve ark. (2016) tarafından Van ilinde yapılan benzer çalışmada bu oran Van için %0.83 olarak tespit edilmiştir.

Ağrı ili ve ilçelerinde sigortalı büyükbaş hayvan sayısı 2010 yılında toplam 37 baş iken 2017 Eylül ayı itibariyle bu sayı 2967 başa yükselmiştir. Sigortalı büyükbaş hayvan sayısı bazı yıllar bir önceki yıla göre azalma göstermiş olsa da genel olarak trendin artış eğiliminde olduğu söylenebilmektedir. Sigortalı büyükbaş hayvan sayısının yüksek olduğu ilçeler sırasıyla Merkez, Doğubayazıt, Hamur ve Tutak'tır (Çizelge 4). Büyükbaş hayvan sayısı bakımından Eleşkirt ikinci sırada yer almasına karşın sigortalı büyükbaş hayvan sayısı oldukça düşüktür.

Türkiye'de devlet destekli küçükbaş hayvan hayat sigortası uygulaması 1 Mayıs 2011 tarihinde başlamıştır (TARSİM, 2016). TRA 2 bölgesi 2016 yılı itibariyle sahip olduğu yaklaşık 2.9 milyon baş küçükbaş hayvan varlığı ile Türkiye toplam küçükbaş hayvan varlığının %6.96'sını oluşturmaktadır (TÜİK, 2017b). Bu nedenle bölge büyükbaş hayvan

Çizelge 3: *Ağrı ili ve ilçelerinde sigortalı alan (dekar)*

Yıllar	Ağrı								
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	Toplam
2010	6990	8515	6201	5243	9392	8700	1283	73138	119462
2011	1009	3617	2625	395	1003	863	966	9980	20458
2012	3181	4601	6654	545	3747	2882	506	11281	33397
2013	1466	3825	1887	537	2277	4490	709	13739	28930
2014	3407	5849	4747	1164	3110	3265	172	13446	35160
2015	1701	8243	4966	1247	1910	3399	746	15551	37763
2016	1102	4557	2307	1580	4761	3083	2874	24266	44530
2017*	1502	2427	2004	323	2999	3722	2053	17128	32158
Toplam	**20358**	**41634**	**31391**	**11034**	**29199**	**30404**	**9264**	**178530**	**351888**
Pay (%)	**5.79**	**11.83**	**8.92**	**3.14**	**8.30**	**8.64**	**2.65**	**50.74**	**100.00**

Kaynak: *TARSİM, 2017*

** 1 Ocak-30 Eylül 2017 tarihleri arası*

hayat sigortasında olduğu gibi küçükbaş hayvan hayat sigortası açısından da oldukça önemli bir potansiyele sahiptir. TRA 2 bölgesinde 2011-2017 Eylül dönemi itibariyle toplam sigortalı küçükbaş hayvan sayısı 218 160 baştır. Bu sonuçlara göre mevcut potansiyelin çok az kullanıldığı söylenebilir. TRA 2 bölgesinde Ağrı ili 85 910 baş sigortalı küçükbaş hayvan sayısı ile ilk sırada yer almaktadır. Bölgedeki toplam sigortalı küçükbaş hayvan varlığının %39.38'i Ağrı ili tarafından karşılanmaktadır (TARSİM, 2017). Türkiye genelinde 2016 yılında sigortalı küçükbaş hayvan sayısı yaklaşık 1,1 milyon baş olup, Ağrı ilinin toplam sigortalı büyükbaş hayvan sayısı içindeki payı %1.59'tur.

Ağrı ilinin 2016 yılı itibariyle küçükbaş hayvan varlığı yaklaşık 1.3 milyon baştır (TÜİK, 2017b). 2016 yılı itibariyle toplam sigortalı küçükbaş hayvan sayısı 17 831 baştır. Bu sonuçlara göre 2016 yılında Ağrı ilinde küçükbaş hayvan varlığının ancak %1.33'ü sigortalanmıştır. Aynı hesap yöntemiyle Türkiye genelinde bu oran 2016 yılı itibariyle %2.72'dir. Bu sonuçlara göre Ağrı ilinde bu oranın çok düşük olmadığı ifade edilebilir. Terin ve ark. (2016) tarafından Van ilinde yapılan benzer çalışmada bu oran Van için %1.17 olarak tespit edilmiştir.

Ağrı ili ve ilçelerinde sigortalı küçükbaş hayvan sayısı 2011 yılında toplam 2183 baş iken 2017 Eylül ayı itibariyle bu sayı 10 942 başa yükselmiştir. Sigortalı küçükbaş hayvan sayısının yıllar itibariyle artış eğiliminde olduğu söylenebilir. İlçelere göre sigortalı küçükbaş hayvan sayısının dağılımı incelen-

Çizelge 4: *Ağrı ili ve ilçelerinde sigortalı büyükbaş hayvan sayısı (baş)*

Yıllar	Ağrı								
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	Toplam
2010	0	0	33	0	0	4	0	0	37
2011	125	35	10	0	117	101	135	0	523
2012	74	30	18	268	245	690	205	74	1604
2013	30	45	282	77	224	231	240	77	1206
2014	320	0	311	430	876	103	168	353	2561
2015	567	29	245	385	560	36	130	775	2727
2016	498	0	143	532	647	34	273	422	2549
2017*	540	70	284	377	825	173	437	261	2967
Toplam	**2154**	**209**	**1326**	**2069**	**3494**	**1372**	**1588**	**1962**	**14174**
Pay (%)	**15.20**	**1.47**	**9.36**	**14.60**	**24.65**	**9.68**	**11.20**	**13.84**	**100.00**

Kaynak: *TARSİM, 2017* ** 1 Ocak-30 Eylül 2017 tarihleri arası*

Çizelge 5: *Ağrı ili ve ilçelerinde sigortalı küçükbaş hayvan sayısı (baş)*

Yıllar	Ağrı								
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	Toplam
2011	1591	0	0	0	50	478	64	0	2183
2012	5923	50	98	250	172	617	1230	0	8340
2013	3668	409	78	387	407	1970	1830	260	9009
2014	9847	216	373	196	1648	2408	2540	527	17755
2015	14710	106	370	301	1321	1631	1103	308	19850
2016	10084	702	195	739	1905	2208	1635	363	17831
2017*	6402	635	293	491	595	246	1991	289	10942
Toplam	**52225**	**2118**	**1407**	**2364**	**6098**	**9558**	**10393**	**1747**	**85910**
Pay (%)	**60.79**	**2.47**	**1.64**	**2.75**	**7.10**	**11.13**	**12.10**	**2.03**	**100.00**

Kaynak: *TARSİM, 2017* ** 1 Ocak-30 Eylül 2017 tarihleri arası*

diğinde en yüksek pay %60.79 ile Doğubayazıt'a ait iken en düşük pay %1.64 ile Eleşkirt ilçesine aittir (Çizelge 5). Doğubayazıt, küçükbaş hayvan varlığının en yüksek, Eleşkirt'te küçükbaş hayvan varlığının en düşük olduğu ilçedir. Bu nedenle sonuçlar normal olarak değerlendirilebilir.

Ağrı ili ve ilçelerinin 2010-2017 Eylül dönemi itibariyle toplam tarım sigortası prim bedeli yaklaşık 12.7 milyon TL dir. Bu bedel ile Ağrı ili TRA2 bölgesi tarım sigortası prim bedelinin %26.65'ini oluşturmaktadır. TRA2 bölgesi 2010-2017 Eylül dönemi itibariyle tarım sigortası prim bedeli bakımından ilk sırayı yaklaşık 15.4 milyon TL ile Iğdır alırken onu sırası ile 14.6 milyon TL ile Kars 12.7 milyon TL ile Ağrı ve 4.9 milyon TL ile Ardahan izlemektedir (TARSİM, 2017). Poliçe sayısı bakımından TRA 2 bölgesinde Iğdır ili 8 512 poliçe ile Kars ve Ağrı'nın gerisinde olmasına karşın prim bedeli bakımından ilk sırada yer almaktadır. Buda Iğdır'da tarım sigortaları birim prim bedellerinin Kars ve Ağrı illerine göre daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Ağrı ili ve ilçelerinde 2010-2017 Eylül döneminde toplam tarım sigortası prim bedelinin %43.09'u büyükbaş hayvan hayat sigortası, %33.3'u küçükbaş hayvan hayat sigortası, %21.49'u bitkisel ürün sigortası ve %1.73'ü sera sigortası ve %0.34'ü arıcılık sigortası prim bedelinden oluşmaktadır (Çizelge 6). Bu sonuca göre toplam sigorta prim bedelinin %76.39'u hayvan hayat sigortası prim bedelinden oluşmaktadır. Poliçe sayısı bakımından bitkisel ürün sigortasının payı yüksek iken (%74.34), prim üretiminde hayvan hayat sigortasının payının daha yüksek (%76.39) olduğu görülmektedir.

Ağrı ili ve ilçelerin 2010-2017 Eylül döneminde toplam sigorta primi içindeki payları incelendiğinde, gerek büyükbaş gerekse küçükbaş hayvan hayat sigortası poliçe sayısında ilk sırada yer alan Doğubayazıt ilçesi %26.66'lık payla ilk sırada yer almaktadır. Doğubayazıt'ı sırası ile %17.03'ile Tutak, %12.38 ile Merkez ve %11.22 ile Patnos ilçeleri izlemektedir (Çizelge 6).

Ağrı ili ve ilçelerinin 2010-2017 Eylül dönemi itibariyle toplam tarım sigortası sigorta bedeli yaklaşık 203.7 milyon TL dir. Bu bedel ile Ağrı ili TRA 2 bölgesi illeri içinde ilk sırada yer almaktadır. Ağrı ilini sırası ile 202.7 milyon TL ile Kars 183.3 milyon TL ile Iğdır ve 629 bin TL ile Ardahan izlemektedir (TARSİM, 2017).

Ağrı ili ve ilçelerinde 2010-2017 Eylül döneminde toplam tarım sigortası sigorta bedelinin %35.52'si büyükbaş hayvan hayat

Çizelge 6: *Ağrı ili ve ilçelerinde 2010-2017* yılları arasında tarım sigortası prim bedelinin branşlara göre dağılımı (TL)*

Branşlar	Ağrı									
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	Toplam	%
Arıcılık	3731	--	4787	9065	16157	934	808	7245	42727	**0.34**
Büyükbaş hayvan	764816	84542	627628	842859	1035250	617498	603485	905802	5481880	**43.09**
Küçükbaş hayvan	2441098	119171	70059	128681	257570	561246	567568	91447	4236840	**33.30**
Bitkisel ürünler	175687	354476	300207	98654	266044	247895	128930	1162747	2734640	**21.49**
Kümes hayvanları	6382	--	--	--	250	--	--	--	6632	**0.05**
Sera sigortası	--	220234	--	--	--	--	--	--	220234	**1.73**
Toplam	**3391714**	**778423**	**1002681**	**1079259**	**1575271**	**147573**	**1300791**	**2167241**	**12722953**	**100.00**
Pay (%)	**26.66**	**6.12**	**7.88**	**8.48**	**12.38**	**11.22**	**10.22**	**17.03**	**100.00**	

Kaynak: *TARSİM, 2017*

** 1 Ocak-30 Eylül 2017 tarihleri arası*

sigortası, %32.02'si küçükbaş hayvan hayat sigortası, %24.09'u bitkisel ürün sigortası ve %6.40'ı sera sigortası ve %1.84'ü arıcılık sigortası sigorta bedelinden oluşmaktadır (Çizelge 7). Bu sonuca göre toplam tarım sigortası sigorta bedelinin %67.54'ü hayvan hayat sigortası prim bedelinden oluşmaktadır.

Ağrı ili ve ilçelerin 2010-2017 Eylül döneminde toplam sigorta primi içindeki payları incelendiğinde Doğubayazıt ilçesi %21.81'lik payla ilk sırada yer almaktadır. Doğubayazıt'ı sırası ile %18.23'ile Tutak, %14.36 ile Merkez ve %11.59 ile Diyadin ilçeleri izlemektedir (Çizelge 7). Birçok gösterge de son sıralarda yer alan Diyadin ilçesi, sera sigortası sigorta bedeli nedeniyle ilk sıralarda yer almıştır. Ağrı ili ve ilçelerinin 2010-2017 Eylül dönemi itibariyle toplam tarım sigortası hasar ödemesi yaklaşık 3.5 milyon TL'dir. TRA 2 bölgesinin aynı dönemdeki toplam hasar ödemesi 18.4 milyon TL'dir. TRA 2 bölgesindeki diğer illerin hasar ödemesi sırası ile Kars, 8.5 milyon TL, Iğdır, 5.1 milyon TL ve Ardahan 1.3 milyon TL'dir (TARSİM, 2017). TRA 2 bölgesindeki illerin sigorta prim bedeli ve hasar bedelleri dikkate alınarak sigortacılıkta önemli bir gösterge olan hasar prim oranı Kars, Iğdır, Ağrı ve Ardahan için sırasıyla %58.41, %32.84, %27.58 ve %26.59 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre Ağrı ilinin hasar prim oranın düşük olduğu söylenebilmektedir. Ağrı ili ve ilçelerinde 2010-2017 Eylül döneminde toplam tarım sigortası hasar ödemesinin %46.62'si bitkisel ürün sigortası % 45.02'si büyükbaş hayvan hayat sigortası, %7.49'u küçükbaş hayvan hayat sigortası, %0.47'si arıcılık sigortası ve %0.41'i sera sigortasına yapılmıştır (Çizelge 8).

Ağrı ili ve ilçelerin 2010-2017 Eylül döneminde toplam sigorta hasar ödemesi içindeki payları incelendiğinde Tutak ilçesi %35.83'lik payla ilk sırada yer almaktadır. Tutak ilçesini %13.22'ile Patnos, %10.30 ile Eleşkirt ve %9.77 ile Taşlıçay ilçeleri izlemektedir (Çizelge 8). Ağrı ili ve ilçelerinin 2010-2017 Eylül dönemi itibariyle hasar prim oranları Çizelge 9'da verilmiştir. Bu sonuçlara göre hasar prim oranının en yüksek olduğu ilçe %58.02 ile Tutak iken, en düşük olan ilçe %9.05 ile Doğubayazıt'tır (Çizelge 9). İlçeler arasında hasar prim oranları bakımından önemli farklılıkların olduğu görülmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ağrı ili ve ilçelerinde tarım sigortası poliçe sayısı yıllar itibariyle önemli dalgalanmalar gösterse de son yıllarda daha istikrarlı olduğu söylenebilmektedir. Ağrı İli Düzey 2 illeri

Çizelge 7: *Ağrı ili ve ilçelerinde 2010-2017* yılları arasında tarım sigortası sigorta bedelinin branşlara göre dağılımı (Bin TL)*

Branşlar	Ağrı									
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	Toplam	%
Arıcılık	336	--	439	774	1345	116	59	679	3478	**1.84**
Büyükbaş hayvan	10740	1020	6888	10890	17846	7050	7751	10185	72370	**35.52**
Küçükbaş hayvan	28268	1462	866	1577	3245	6330	6214	1119	49081	**24.09**
Bitkisel ürünler	4903	8098	6516	2285	6767	8261	3248	25159	65237	**32.02**
Kümes hayvanları	192	--	--	--	59	--	--	--	251	**0.12**
Sera sigortası	--	13030	--	--	--	--	--	--	13030	**6.40**
Toplam	**44439**	**23610**	**14709**	**15526**	**29262**	**21757**	**17272**	**37142**	**203717**	**100.00**
Pay (%)	**21.81**	**11.59**	**7.22**	**7.62**	**14.36**	**10.68**	**8.48**	**18.23**	**100.00**	

Kaynak: *TARSİM, 2017*

** 1 Ocak-30 Eylül 2017 tarihleri arası*

içerisinde tarımsal sigorta uygulamaları bakımından, yıllar itibariyle ilerleme kaydetmiştir. Bu sonuçta üreticiler tarafından ödenmesi gereken primlerin bir kısmının devlet desteği ile ödenmesinin etkili olduğu ifade edilebilir. Ağrı ilin'de Türkiye ortalaması itibariyle devlet destekli tarım sigortası uygulamaları oranının düşük olduğu görülmektedir. Ancak Ağrı İli Düzey 2 (Ağrı, Kars, Ardahan ve Iğdır) illeri arasında ise sigorta yaptırma durumunda önemli bir orana sahiptir.

Özellikle Ağrı İlinin hayvan varlığı dikkate alındığında Devlet Destekli Tarım Sigortaları Uygulamalarında mevcut potansiyelinin altında olduğu görülmektedir. Sigorta yaptırmayan üretici sayısının fazla olması, araştırma alanındaki işletmelerin gelir düzeyinin düşüklüğü sebebiyle sigortanın gereksiz ve işletme bütçesine ek maliyet getiren bir unsur şeklinde algılanması şeklinde düşünülebilmektedir. Kanunda çiftçi kayıt sisteminde yer alan çiftçilerin ödediği primin yarısı devlet tarafından karşılanmaktadır. Dolayısıyla daha fazla çiftçiyi tarım sigortaları uygulamalarından haberdar etmek önem taşımaktadır. Tarımsal yayım çalışmaları kapsamında üreticilerin tarım sigortası uygulamalarından haberdar edilmesi ile birlikte eğitimler aracılığıyla bilgilendirmelerinin etkili olacağı ifade edilebilmektedir.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Barış, Ö. 2007: "Türkiye'de Ve Avrupa Birliği Ülkelerinde Risk Yönetimi Ve Tarım Sigortalarının AB'ne Uyumu Açısından Değerlendirilmesi". *Yüksek Lisans Tezi*.

Bhise, V.B., Ambhore, S.S. ve Jagdale, S.H. 2007: "Performance Of Agriculture Insurance Schemes In India". http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/9245/1/sp07bh01.pdf.

Çiftçi, T. 2014: "Tarım Sigortalarının Devlet Tarafından Desteklenmesi ve Tarım Sigortaları Havuzu Sistemi". *Ankara Barosu Dergisi*.

Çukur, F., Saner, G., Çukur, T. ve Uçar, K. 2008: "Malatya İlinde Kayısı Üreticilerinin Riskin Transferinde Tarım Sigortasına Bakış Açılarının Değerlendirilmesi: Doğanşehir İlçesi Polatdere Köyü Örneği". *Ege Üniv. Ziraat Fak. Derg.*, 45 (2): 103-111.

Çizelge 8: *Ağrı ili ve ilçelerinde 2010-2017* yılları arasında tarım sigortası hasar bedelinin branşlara göre dağılımı (TL)*

Branşlar	Ağrı									
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	Toplam	%
Arıcılık	--	--	--	--	--	--	--	16398	16398	**0.47**
Büyükbaş hayvan	90144	43810	275875	250391	121218	425682	281876	90951	1579947	**45.02**
Küçükbaş hayvan	167921	6701	2649	14244	28247	14257	22810	5945	262774	**7.49**
Bitkisel ürünler	48839	120281	83134	9116	152012	24142	38052	1160499	1636075	**46.62**
Kümes hayvanları	--	--	--	--	--	--	--		0	**0.00**
Sera sigortası	--	14402	--	--	--	--	--		14402	**0.41**
Toplam	**306904**	**185194**	**361658**	**273751**	**301477**	**464738**	**342738**	**1287395**	**3509596**	**100.00**
Pay (%)	**8.74**	**5.28**	**10.30**	**7.80**	**8.59**	**13.22**	**9.77**	**35.83**	**100.00**	

Kaynak: *TARSİM, 2017* ** 1 Ocak-30 Eylül 2017 tarihleri arası*

Çizelge 9: *Ağrı ili ve ilçelerinde 2010-2017* yılları arasındaki hasar prim oranları (%)**

Hasar Prim Oranı	Ağrı								Genel
	D.Bayazıt	Diyadin	Eleşkirt	Hamur	Merkez	Patnos	Taşlıçay	Tutak	
	9.05	23.79	36.07	25.36	19.14	32.51	26.35	58.02	**27.58**

*Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Dinler, T., Yaltırık, A., Çetin, B., Özkan, B, Gülçubuk, B., Sürmeli, E., Ekmen, E., Saner, G., Akçaöz, H., Uysal Karahan, Ö., Karaaslan, S. ve Kıymaz, T. 2005: "Tarımda Risk Yönetimi ve Tarım Sigortaları". http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/3a115cbd6f47889_ek.pdf.

Karaca, A., Gültek, A., İntişah, A.S., Engürülü, B., Karlıoğlu, A. 2010: "Türkiye'de tarım sigortaları uygulamaları". Ziraat Mühendisliği 7. Teknik Kongresi (11-15 Ocak 2010) http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/28ac9c427302b7a_ek.pdf Erişim: (Ağustos 2015)

Malini, R. 2011: "Attitude of Farmers Toward Agriculture Insurance: A Study with Special Reference to Ambasamudram Area of Tamil Nadu". *The IUP Journal of Agricultural Economics,* Vol. VIII, No. 3,

Raju, S.S. and Chand, R. 2008: "Agricultural Insurance in India Problems and Prospects". Working Paper, National Centre for Agricultural Economics and Policy Research (Indian Council of Agricultural Research).

TARSİM, 2017: "Tarım Sigortaları Havuzu 09.10.2017 tarihli Raporu"

TARSİM, 2016: "Tarım Sigortaları Havuzu 2016 yılı faaliyet raporu". İstanbul

TÜİK, 2017a: https://biruni.tuik.gov.tr/bitkiselapp/bitkisel.zul [Erişim: 10.10.2017)

TÜİK, 2017b: https://biruni.tuik.gov.tr/hayvancilikapp/hayvancilik.zul [Erişim: 10.10.2017]

Terin, M. and Aksoy, A. 2015: "Devlet Destekli Bitkisel Ürün Sigortası Uygulama Sonuçları Üzerine Bir Araştırma: Ortadoğu Anadolu (TRB) Bölgesi Örneği". ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 3 (2): 35-43.

Terin, M., Yıldırım, İ., Aksoy, A. 2016: "Devlet Destekli Tarım Sigortası Uygulama Sonuçları Üzerine Bir Çalışma: Van İli Örneği". *XII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi,* 25-27 Mayıs 2016, Isparta, s. 1685-1694.

Walker, T.S and N.S.Jodha, 1986: "How Small Farm Households Adapt to Risk. In Peter Hazell, Carlos Pomareda and Alberto Valdes (eds.), Crop Insurance for Agricultural Development". *Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press.*

Wang, M., Shi, P., Ye, T., Liu, M., Zhou, M. 2011: "Agriculture Insurance in China: History, Experience, and Lessons Learned". *Int. J. Disaster Risk Sci.* 2 (2): 10–22.

Wenner,M. 2005: "Agricultural Insurance Revisited: New Developments and Perspectives in Latin America and the Caribbean". https://publications.iadb.org/bitstream/handle/11319/3164/Agricultural%20Insurance%20Revisited:%20New%20Developments%20and%20Perspectives%20in%20Latin%20America%20and%20the%20Caribbean.pdf?sequence=1

Yaghoubi, J., Shokri, M. E., and Gholiniy, J.M. 2011: "Assessing agricultural insurance agents attitude towards e-learning application in teaching them". *Procedia Social and Behavioral Sciences* 15, 2923–2926.

FOLKWAYS, MORES, CUSTOMS AND TRADITIONS PERTAINING TO THE MARRIAGE CEREMONY OF THE FOLK CULTURE OF AĞRI PROVINCE FROM PAST TO PRESENT

Akif ARSLAN*

ABSTRACT

While marriage customs can be observed all around the world, marriage ceremonies vary according to culture. Nonetheless, the unity of the Turkic culture is also evident in the institution of marriage. Cultural values and concepts, originating from times when Turkic tribes lived a communal life, continue in our day despite regional differences brought on by historic and geographical conditions. Many of the customs and belief patterns we see today were shaped by old Turkic beliefs.

People are aware that these customs, beliefs and related practices originate from old traditions. This indicates that many of the Turkic beliefs' remnants have lost their ritual aspect and survive today only as folkways. It is also worth mentioning that certain customs, beliefs and related practices stemming from old beliefs are accepted and performed among community as though they were required by Islam.

Wedding customs may include such practices as hoping for mercy from nature (giving gifts and offerings etc.), protection against evil spirits (spilling coins etc.), purification (bathing etc.) and many others.

In short, we can say that wedding customs reflect the historical background, life style and opinions on witchery of the folk. In other words, marriage, the most important phase of transition periods along with birth and death, is also one of the most important stages of a person's life, incorporating the customs, beliefs and related practices originating from old beliefs.

In the body of literature, this transition period is studied under subdivisions such as ways of marriage, age of marriage, assertion of the desire to marry, bride-groom selection, clearing the way for fate (kısmet açma), asking for the girl's hand (kız isteme), agreement to marry (söz kesme), dessert gifting (tatlılık)/one-week gifting (haftalık), bride-price (başlık), engagement process, invitation, wedding, henna night (kına), fetching the bride and matrimony/nuptial chamber, and it discusses the folkways, mores, customs and traditions concerning these stages.

The purpose of customs, traditions, folkways and mores which have been shaped under the effect of various beliefs, religious and mystical aspects is to live cultural elements.

This study aims to identify and keep record of customs, traditions, folkways and mores pertaining to the wedding ceremony of Ağrı province folk culture from past to present, using

* *Associate Prof. Akif ARSLAN, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Science and Letters Department of Turkish Language and Literature, Ağrı/TURKEY, e-mail: akifarslan78@mynet.com*

the compilation method. The research concludes that folkways, mores, customs and traditions about marriage in Ağrı province, starting from bride-groom selection before marriage all the way to post-marriage practices, share similarities with various marriage practices in Anatolia and even in the Turkic world, although it shows certain differences in some practices.

Furthermore, findings of the study indicate that folkways, mores, customs and traditions in Ağrı about wedding ceremonies have changed; practices existing in Ağrı in the past such as prearranged marriages or marriage through seizure of the headscarf by the prospective groom, are now replaced by marriages in which the couple get acquainted beforehand; the age of marriage, which used to be 14-20, is now 25-30; the tradition, in which the bride's family gave handmade wool socks to guests coming to the wedding became obsolete; the tradition of paying a price to see the bride's face (helat), once widespread, is now diminished; the tradition of taking turns to sing folk songs at weddings died, and lastly singers called "dengbêj", who used to sing folk songs and tell stories at weddings no longer exist.

According to the further findings, in the past people would play Jereed at weddings, steal objects such as fork-spoon from the bride's home in jest, the bride would/could not speak with her father-in-law both before and after the wedding, the groom would not be present at the engagement and sometimes would not even see the bride till the wedding, the groom's father would be the first person to taste the water of the rice dish (pilaw) prepared for the ceremony and the cook would be gifted a robe (entari) or be given money, small cattle would also be given as bride-price; and the groom's family would send over a messenger called "ruvi" (fox) before going to fetch the bride, so as to declare the number of people coming to get the bride and to learn the bride's families' requests.

Today these folkways, mores, customs and traditions have mostly been abandoned. When all data of the study are taken into consideration, despite certain major changes in marriage culture, it can be said that people in Ağrı province are trying to preserve marriage culture and the effects of cultural aspects still survive.

In other words, marriage was tied to certain rigid rules in feudal times, when the extended family structure was prevalent in Ağrı; these rigid rules have died out with the modernization and globalization of our era; personal preference has come into prominence in the choice of a spouse; Westernized weddings, which all seem a reproduction of the other and are held at wedding halls, are practiced; however, the traditional life style and many folkways, mores, customs and tradition, carried out under the influence of religious and customary law, still remain.

Key words: *Ağrı Province, Wedding Traditions.*

AĞRI İLİ HALK KÜLTÜRÜNDE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE EVLENME MERASİMİ İLE İLGİLİ ÖRF, ADET, GELENEK VE GÖRENEKLER

Akif ARSLAN*

GİRİŞ

Toplumların ortaya koyduğu kültür unsurları arasında önemli yer tutan geçiş dönemleri insanoğlunun dünyaya gözlerini açtığı andan itibaren hayatı boyunca yaşadığı değişikliklerin topluma ve çevreye tanıtılması, kabul ettirilmesi ve bireyin bu değişikliğin farkında olması amacıyla oluşturulmuş sosyal inanışların bütünüdür. 20. yüzyılın başlarından itibaren yapılan bilimsel çalışmalar, bu inanışların hayatın önemli basamakları olan doğum, evlenme ve ölüm etrafında toplandığını göstermektedir. Bu geçiş basamakları arasında, evlenmenin mutluluğu ve hüznü ayı anda getirdiği görülmektedir (Kayabaşı, 2013: V).

Evlenme gelenekleri dünyanın her yerinde görülmekle birlikte, eş seçimi, eş sayısı ve evlilik törenleri, kültürlere göre çeşitlilik göstermektedir. Buna rağmen Türk kültürünün bütünlüğü evlilik kurumunda da kendini göstermekte ve tarihî, coğrafî şartların yarattığı mahalli farklılıklara rağmen Türk boylarının ortak bir hayat yaşadığı dönemlerde teşekkül etmiş olan ortak kültürel değerler ve kavramlar günümüzde de devam etmektedir (Köktan, 2008: 143). Bugün uyulan birçok âdet ve inanma kalıpları eski Türk inançlarının günümüze gelmiş şekilleridir. Halk bu âdet, inanma ve bunlara bağlı pratiklerin eski geleneklerden geldiğini bilmektedir. Bu da bir çoğu ritüel işlevini kaybetmiş Türk inanç kalıntılarının âdet adı altında yaşadığını göstermektedir. Eski inançlara dayanan âdet inanma ve bunlara bağlı pratiklerin bazılarının halk arasında İslâmiyet'in gereğindenmiş gibi kabul edilip yaşatıldığı da dile getirilebilir (Artun, 1998: 2). Düğün gelenekleri örneğinde insanların tabiattan merhamet umma (hediye ve bahşiş verme vb.), kötü ruhlardan korunma (madeni para saçısı vb.), temizlenme (yıkanma vb.) gibi birçok eylemi görülebilir. Diğer bir ifadeyle düğün gelenekleri halkın tarihi geçmişini, hayat tarzını, büyü ile ilgili görüşlerini yansıtmaktadır (Zaripova Çetin, 2005: 2).

Türk toplumunda geçiş dönemlerinden olan evlenme törenleri soyu sürdürmekle eş değer görüldüğünden her zaman önemsenmiştir. Özellikle küçük yerleşim birimlerinde tüm ağırlığıyla yaşatılan evlenme törenleri tüm anne ve babaların çocukları için arzuladıkları, yaşamak istedikleri bir olaydır (Üstünova, 2011: 1). Türk kültüründe bir arada yaşama ve paylaşma isteğinin en önemli göstergelerinden birisi düğünlerdir. Şenlik havası içerisinde gerçekleşen düğünlere katılım da yine bu isteğin bir belirtisi olarak toplumda her sınıf insanın bir araya geldiği organizasyonlara dönüşmektedir. Geçmişte düğünlerde düzenlenen eğlenceler, gündelik hayatın gerektirdiği yaşam tarzının yansıtıldığı çeşitli oyunlarla süslenmiştir. Bahar mevsiminin başlangıcının kutlanması gibi pek çok önemli olaylarda yılın önemli zamanları bir araya gelen Türkler, tıpkı bu toplantılarda olduğu gibi, düğünlerde de kendi aralarındaki ilişkileri kuvvetlendirme imkânına sahip olmuştur. Bu tarz etkinliklerin büyük katkısıyla Türkler, birlik ve beraberlik duygularını pekiştirme olanağı bulmuşlardır (Berber, 2009: 10).

* *Doç. Dr. Akif ARSLAN, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: akifarslan78@mynet.com*

AĞRI İLİNDE EVLENME MERASİMİ

Geniş aile yapısının egemen olduğu feodal dönemde evlilik esnek olmayan kurallara bağlı iken, sanayi devrimi sonrası yaşanan modernleşme ile birlikte evlilik katı kurallara bağlı olmaktan kurtulmuş, evlenilecek kişinin seçiminde bireysel tercih ön plana çıkmış ve evlilikten beklentiler de yükselmiştir. Geleneksel yaşamda birçok soruna rağmen; çocuğun varlığı, dini ve örfi kuralların etkisiyle sürdürülen evliliklerin yerini modern yaşamda psikososyal doyumun her an yaşanmak istendiği evlilikler almaya başlamıştır (Aydın ve Baran, 2010: 117-118). Bu durum Ağrı için de geçerlidir. Ağrı'da eskiden evlilikle ilgili gelenek, görenek, örf ve adetler esnek olmayan katı kurallara bağlı iken, son yıllarda aynı kalıptan çıkmış hissini veren ve düğün salonlarında Batı taklidi düğünler yapılmaya başlanmıştır. Buna rağmen bazı gelenek, görenek, örf ve adetlerin devam ettirildiği de ifade edilebilir.

Evlenme Biçimleri

Her toplum, kendi yapısına uygun evlenme biçimlerini tercih ederken, kişisel anlayışına ters düşecek evlenme biçimlerini de engellemeye çalışmaktadır. Buna rağmen çok farklı evlenme biçimleri vardır. Toplumsal değişme sürecinde, endüstrileşme ve kentleşme önemli rol oynamaktadır. Türkiye'de kültürel değişmelerin yoğun görüldüğü büyük kentlerde tanışıp evlenme giderek yaygınlaşırken, gelenekselliğin ağır bastığı yörelerde çok farklı evlenme biçimlerine rastlanılmaktadır (Sezen, 2005: 186). Kaynak kişilerden elde edilen bulgular sonucunda Ağrı yöresinde geçmişten günümüze (özellikle geçmişte) beşik kertmesi, berdel, kız kaçırma yoluyla evlilik, görücü usulü evlilik, yenge evliliği, baldız evliliği ve baş örtüsü kaçırma yoluyla evlilik yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ağrı'da evlenme işi genel olarak "kız bakma" ile başlar ve görücü usulü olarak adlandırılır. Oğullarını evlendirmek isteyen aileler, akrabalarından, komşularından vb. başlayarak kız aramaya çıkarlar. Kız arandığı zaman tanıdıklara haber verilir, tanıdıklar da çevrelerine bakıp kız arayanlara uygun biri olup olmadığı ile ilgili haber yollar. Kız arayan kişiler o tanıdık aracılığıyla ailelere ulaşıp, niyetlerini söyler ve ziyarete giderler. Eğer kızın ailesi de kızı verme gönüllüsü ise (yol verilirse) ve/veya kız evlenmeyi kabul ederse sonraki günlerde kız istemeye gidilir (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K.13). Bazen kız istemese bile, özellikle geçmişte, ailenin kızı vermeyi kabul etmesi durumunda evlilik gerçekleşir (K1).

Beşik kertmesi olarak adlandırılan evlilik Ağrı yöresinde, özellikle geçmişte, iki şekilde meydana gelmektedir: Bunlardan birincisi birbirini seven dost ailelerin aralarındaki dostluğu kuvvetlendirmek için "Kızım olursa, senin oğlunundur." diyerek daha çocuklar doğmadan evliliğe karar vermeleridir. Ağrı'da beşik kertmesinin ikinci çeşidi ise çocuklar doğduktan sonra görülmektedir. Bu uygulamada bir tarafın kız, bir tarafın erkek çocuk sahibi olduğu aileler "Çocuklar büyüdüklerinde birbirleriyle evlendirelim." diyerek birbirlerine söz vermektedir. Bu evlenme biçiminde aileler arasında söz verildiği için çocuklar büyüdüğünde isteseler de istemeseler de evlendirilir. Kaynak kişilerin çoğunluğu bu uygulamanın eski dönemlerde çok aktif ve katı bir şekilde uygulandığını dile getirmektedirler. Hatta beşik kertmesi yapılan erkeğin ailesi çocuklar büyüyüp düğün yapıncaya kadar, özellikle bayramlarda, gelin olarak gördükleri kız çocuğuna ve ailesine çeşitli hediyeler götürmektedirler (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K.10).

Kız kaçırma ile gerçekleşen bir diğer evlilik şekli ise bu yörede özellikle eski zamanlarda çok sık görülmektedir. Bu evlenme şeklinin, genellikle, istenilen kızın verilmediği durumlarda gerçekleşmesinin yanı sıra değişik birçok sebebinin (kızın verilmemesi vb.)

de olduğu kaynak kişiler tarafından anlatılmaktadır (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K11, K12, K.13). Kız kaçırma durumunda erkek tarafından bir kız alınması, silah, yüklü miktarda para, altın, çok fazla küçükbaş hayvan verilmesi gibi yöntemlerle kan davası veya berdelin önüne geçilmeye çalışılmıştır (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K8, K9, K14, K1, K2, K3, K4, K5, K12, K13, K14).

Ağrı'da özellikle geçmişte yenge ve baldız evliliği genellikle gelinin ya da damadın vefat etmesi sonucunda görülmüş olan bir uygulamadır. Eşini kaybeden gelin, özellikle çocukları varsa, baba evine yollanmaz. Kaynı hatta kaynının oğlu varsa onunla evlendirilmek istenir (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13). Bunun için öncelikle vefat eden şahsın kardeşine, yengesini kabul edip etmeyeceği sorulur (K5, K6, K12, K13, K14). Bazıları "Abimden emanet…" deyip kabul ederken, bazıları da "Yan gözle bakamam." deyip reddeder (K11, K12, K13). Bazı kaynak kişiler ise asla ölen şahsın kardeşine evlenmek isteyip istemediğinin sorulmayacağını, gelinin kaynının yaşı küçük olsa bile zorla evlendirildiğini dile getirmektedir (K1, K2, K3). Eşini kaybeden damat, ailede çok seviliyorsa ve özellikle çocukları varsa, teyze daha iyi bakar düşüncesiyle baldızı ile evlendirilir (K1, K2, K3, K11, K12, K13). Bu uygulama da öncelikle damada ve kıza sorulur. Kabul ederlerse evlendirilir (K11, K12, K13).

Ağrı'daki diğer bir evlenme biçimi başörtüsü kaçırma yoluyla evliliktir. Başörtüsü veya çamaşır gibi bir eşyası kaçırılan kız kirlenmiş sayılır ve genellikle kaçıran kişiyle evlenme zorunluluğu ortaya çıkar. Hatta anneler çamaşır yıkadıklarında kızlarının başörtüsünü-çamaşırını, çalınma ve kızının lekelenmesi korkusuyla, bahçeye asmazlar (K25, K26).

Evlilik Yaşı/Evlenme İsteğini Belirtme

Kaynak kişiler Ağrı'da evlenme yaşının geçmişte genellikle kızlarda on üç/on dört ile on yedi/on sekiz, erkekte ise on dört/on beş ile on dokuz/yirmi arasında olduğunu (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13) hatta yirmi yaşında olup da evlenmeyen kızların "Evde kalmış" olarak nitelendirildiğini dile getirmektedir (K1, K2, K3). Evlenme isteğini erkek dile getirebilir ama kızın dile getirmesi ayıp karşılanır (K1). Erkekler, eğer evde kız kardeşi varsa öncelikli olarak evlenme isteğini ona veya annelerine söyler, o da büyüklere söyler (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13). Erkekler en yakın arkadaşına "Babamlara, annemlere söyle ben evlenmek istiyorum." diyerek evin içinde sorunlar çıkarmaya başlayarak, yemek yemeyerek, saçlarını/sakallarını uzatarak, işe gitmeyerek, inat ederek, huysuzluk çıkararak, evden kaçarak, uyumayarak, kendini hastalığa atarak evlenme isteğini belirtir (K8, K2, K3, K5, K1, K6, K9). Kızlar ise gelen taliplerinden biriyle evlenmek istiyorsa sessiz kalır ve aile de kızlarının evlenmek istediğini anlar (K2, K4). Ailenin kızı vermediği durumlarda kızların inat ederek, iş yapmayarak, "Bu evden bıktım." gibi sözler söyleyerek evlenme isteğini belli ettiği de görülebilmektedir (K25, K26). Eskiden büyük kız dururken küçük kız kocaya verilmezdi. Büyük kız dururken küçük kızın verilmesi çevrenin de hoş karşıladığı bir durum değildir. Buna rağmen bazen ailenin küçük kızı verdiği de görülmektedir. Bu durumda kardeşlerin birbirine küsmesi, yıllarca konuşmaması gibi sorunlar da ortaya çıkmaktadır (K25, K26).

Evlilik Öncesi

Evlilik öncesi dönem gelin-damat seçimi, kısmet açma, görücülük, kız isteme, söz kesme, tatlılık, başlık, büyük nişan, nişanlılık süreci, daveti kapsayan dönemdir.

Gelin/Damat Seçimi

Geçmişte Ağrı'da erkeklerden çok kızların seçimine dikkat edilmiştir (K1, K.2).

Kızların saygılı, güzel, hamarat olması, temizliği (Ev, ahır, hatta hayvanlar temiz mi değil mi?) aileler tarafında tercih edilmesini sağlar. Köylerde bir kız alınırken dikkat edilecek en önemli özellik çalışkanlığıdır. Kızın ekmek yapabilmesi, süt sağması çok önemlidir (K11, K12, K.13). Görücüye giden şahıslar zaman zaman kızdan bir iş (makasla bir bez kestirme gibi) yapmasını da isterler. Hatta kızın saçını nasıl bağladığı, kızın saçının (baş örtüsünü açarak) uzun mu kısa mı olduğu, dişinin çürük olup olmadığı, dantel yapıp yapamadığı gibi hususlara da dikkat edilir (K25, K26). Erkeklerde ise askerliğin yapılması, işin olması, ahlaklı olunması gibi hususlara dikkat edilir. Fakat özellikle kızlarda önemli görülen en önemli husus, soy-sop-asalettir (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13). Hatta kızın daha çok anne tarafının ve erkek doğurganlıklarının araştırıldığı da görülmektedir (K11, K12, K13). Günümüzde ise damat/gelin seçimi aileler tarafından yapılmamaktadır. Genelde gençler birbirini görüp beğenir (K1, K2, K3, K4, K5).

Kısmet Açma

Evde kaldığı düşünülen kızların kısmetini açmak için türbelere götürme, dilek ağacına/türbeye ip bağlama, muska/büyü yapma, hocalara götürülüp dualar okunması, nişanlanan kızın yüzüğündeki kırmızı kurdeleyi kesip evlenemeyen kıza vermesi, evde kalan bir kızın arkadaşı nişanlandığında yüzük takılırken evde kalanın ismini vermesi, evlenen bir kızın ayakkabısının altına isim yazma, nişanlanmış bir kızın kısmeti kapanan diğer kızın ağzına tükürmesi, tuzlu ekmek pişirip perşembe günü bahçe duvarının üzerine bırakma ve bir karganın ekmeği yiyip yemediğine, yediyse o yöne gelin gideceğini düşünerek hangi yöne uçtuğuna bakma gibi uygulamalar Ağrı'da görülmektedir (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K.13). Erkek bir kızla evlenmek istediğinde, istenen kız kendisiyle evlenmek isteyen erkeği istemiyorsa erkeğin ailesi büyü/muska yaparak evliliği sağlamaya çalışır (K1).

Kız İsteme

Beğenilen bir kız varsa aile büyükleri özellikle aracı olan kişiye kız evini aratır, çaya gelineceği söylenir ve aracıyla birlikte o eve gidilir (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K1, K2, K3) Ziyaret sırasında evin temizliğine, sofra düzenine vb. dikkat edilir (K1, K2, K4). Kız istendikten sonra kız ailesinin erkek bir büyüğü "Kızımı sana kurban ettim, feda ettim." gibi bir cümle kullanırsa bu cümleler kızın verildiği anlamına gelir. Bu duruma 'yol vermek' denilir (K.1). Geçmişte kız istemede ve sonraki aşamalarda damat kız evine gelemez. Nişandan sonra gelin ile damat, yenge vb. vasıtasıyla en fazla 1-2 defa gizlice görüşür (K25).

Söz Kesme /Tatlılık /Büyük Nişan (Haftalık)/ Başlık

Söz kesme kız evinin kızlarını vermeyi kabul ettiklerini ifade etmek için karşı tarafa verdikleri hediyeleri; söz kesimi yapılırken iki tarafın birbirine verdikleri hediyeler, takılar ve çamaşırları, söz kesiminden sonra kız evinde yenilen yemek ve şerbetle ilgili sözleri kapsar. Diğer taraftan söz kesmek için bir araya gelen ve erkeklerden oluşan dünür şerbet için kız evine gönderilen şekere örtülen ve kaynanaya verilecek olan kumaşla, şerbet sırasında ağız silmek için misafirlere verilen peşgir gibi sözlerde bu bölümde değerlendirilecek sözlerdendir (Kaya, 1996: 23).

Halkın diliyle evin yolu verildiği (tamam gelin kızı isteyin denildiği…) zaman söz kesimine onay verilmiş olunur. Erkek tarafının akrabaları ile ailenin büyükleri söz yüzükleri ile kız evine gider ve tarafların isteklerini konuşur. (Önceden söz yüzüğü yoktu. Bir nişan yüzüğü ve bir tülbent getirilip nişan yapılırdı.) Bu istekler genellikle düğünde takılacak takılar ve verilecek eşyalarla ilgilidir.

Bu isteklere 'Helat' denilir. Helat genellikle başlık parasıyla birlikte kesilir. Helat kesiminde abi, amca gibi yakın akrabalar ve yakın dostlar komşular dikkate alınır. (Diyelim ki bir nişanda 30-40 kişilik helat kesildi. Haftalıkta bu helat gelinin anne babasına teslim edilir. Gelinin annesi helatı sırayla akrabalara/dostlara dağıtır. Helat verilen aileler, gelini düğünden önce evlerine davet ederler. Bu davette geline çeşitli hediyeler verilir.) Geçmişte kız tarafı şunu versin, erkek tarafı şunu versin gibi bir uygulama genelde yoktur. Çoğunlukla bütün masrafları erkek tarafı yapmaktadır. (Bununla birlikte kız tarafı çeşitli mutfak eşyaları hediye eder. Ama ayıp karşılandığı için yatak odası hediye edilmez.) İki tarafın takılar vb. ile ilgili konuşmalarından sonra söz yüzüğü, aile büyüğü ya da saygınlığı olan biri tarafından takılır ve hayır dualarının akabinde Fatiha okunur (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K2, K3,).

Tatlılık geleneği Ağrı ilinde nişandan genellikle bir hafta sonra gerçekleşmektedir. Erkeğin ailesi kız evine götürmek için lokum, çerez vb. hazırlar. Kıza verilmek için tatlının yanında bir de bohça hazırlanır. Tatlıyı götüren kişiler erkek ailesinin kadın akrabaları ve komşularından oluşan kadınlardır (K1, K2, K3, K17, K18, K15, K16). İstenen kız ve ailesi gelen misafirlere çeşitli ikramları servis eder (K1, K2, K4, K17, K18).

Söz kesiminden sonra gelen aşama 'nişan'dır. Buna büyük nişan adı da verilmektedir. Nişan töreni genellikle kız evi tarafından düzenlenir (Santur, 2010: 2). Büyük nişan (Ağrı'daki adı ile haftalık) Ağrı ilinde düğün gibi yapılır. Geçmişte genellikle kız evinde, günümüzde düğün salonlarında yapılan haftalık'larda masraflar kız evine aittir. İçinde armağanlar olan bohçalar ve farklı hediyeler ise erkek tarafından getirilir. Kızın yakın akrabalarına birçok hediye alınır (K15, K16, K17, K.18). Kız tarafı özel sofralar ve yemekler yapar (K.18). Entari gibi uzun elbiseler, kumaşlar alınır ve bunlar özel bir odada veya düğün salonunda serilir. Geçmişte hediye edilen kaliteli ve pahalı entariler gurur kaynağı olarak kabul edilmektedir. Erkek tarafının getirdiği tüm hediyeler bağırılarak ve gurur duyularak gelen misafirlere ilan edilir. Bu durum düğünde takılan hediyeler için de söz konusudur. Diğer bir ifadeyle gelin ile damada takılan hediyeler bağırılarak duyurulur. Gelen hediyelerin çokluğu ve niteliği gurur vesilesidir (K11, K12, K13, K15, K16). Haftalıklarda öncelikle erkeklere, sonrasında gençlere ve çocuklara en sonda ise bayanlara yemek yedirilir. Hazırlanan pilavın suyu ilk önce damadın babasına içirilir ve yemeği yapana entari veya para verilir (K11, K12, K13). Nişan yüzükleri genellikle erkeğin amcası gibi bir büyük tarafından takılır (K1, K2, K5). Geçmişte birçok nişanda damat olmaz, nişan yüzüğü sadece kıza takılırdı (K25, K26).

Ağrı ilinde uygulanmakta olan bir diğer gelenek de başlık parası verme geleneğidir. Başlık parası, evlenecek erkeğin veya akrabalarının kız babası veya akrabalarına yaptığı, toplumlara göre değişen hukuksal ve toplumsal uygulamaları içeren hediye niteliğinde bir ödemedir. Bu ödeme genellikle para, altın, hayvan (sığır, at, koyun, keçi v.s.), çeşitli süs eşyaları veya törensel değerler gibi şeylerdir (Tezcan, 1976: 1). Söz kesimi sırasında konuşulan bu gelenek genel olarak para ve altın, geçmişte ise hayvan (50 koyun 100 koyun 50 toklu) verme şeklinde gerçekleşmektedir. Kızın ailesi verilen başlığı çoğunlukla kızlarının çeyizi için harcamaktadır (K1, K2, K4, K11, K12, K13, K18, K21, K23). Kız tarafının durumu kötü ise erkek tarafı masrafları karşılamaları için başlık parasını süt hakkı olarak kızın ailesine verir (K.18). Başlık parasının çok bulunduğu durumlarda aracı olan bir kişi, araya girip ikna edici şeyler söyleyip miktarı indirir (K1, K17, K18). Başlık ailenin büyükleri bir aradayken ya da iki tarafın da güvendiği biri varken babaya verilir. Para bazen de minder altına konur ve kızın babası

tarafından oradan alınır (K1). Geçmişte başlık parası bazen de hayvan olarak verilmiştir. Bu durumda kızın babası erkeğin babasının ahırına gelir ve kararlaştırılan sayı kadar hayvan seçer ve alıp satar. Sattıktan sonra erkek evine gelip satılan hayvanların ne kadar miktar ettiğini, paralarla kızına hangi eşyaları aldığını söyler (K.13). Başlık parası verme imkânı olmayanlar ise kızı kaçırabilmektedir (K26).

Nişanlılık Süreci

Ağrı'da geçmişte nişanlılık sürecinde erkek ile kızın görüşmesi birbirlerini görmesi oldukça zordur. Aileler izin vermediği için görüşmeler gizlice, köşe bucaklarda, ahırlarda, samanlıklarda, bazen de akrabaların ya da yakın arkadaşların evinde gerçekleşir (K1, K2, K5, K6, K8, K10, K11, K12, K13). Nişanlıların görüşmesini bazen evdeki gelin ayarlayabilmektedir (K1). Çok eski zamanlarda gelinle damadın ancak düğün günü birbirlerini gördükleri ve tanıştıkları da sıklıkla yaşanan bir durumdur. (K25).

Nişanlılık döneminde erkek evi kız evini ziyaret etmekte, ziyarete giderken de çeşitli hediyelerle gitmektedir (K1, K2, K5, K17, K18). Nişanın bozulması ailelerin birlikte aldığı bir karar ise damat tarafının getirdiği hediyeler damat ailesine genellikle geri verilir (K1, K5, K18). Fakat gençler arasında az da olsa bir yakınlaşma olmuşsa veya sorunların damattan ve/veya ailesinden kaynaklandığı düşünülüyorsa kız tarafı hediyeleri vermez (K2). Bazen nişanın bozulmasında hiçbir sorun yaşanmamışsa bile hediyeler istenirse verilir, istenirse verilmez (K26).

Davet

Düğün davetleri yaşanılan zamana göre değişik yöntemlerle (eskiden bütün ailelere beyaz değişik renkte işlemelerle işlenmiş mendil dağıtılması gibi) yapılmıştır (K11, K12, K23). Geçmişte bazen mendilin yanında sabun da hediye edilmiştir (K3). Bunun yanı sıra çocuklar ya da gençler kapı kapı dolaşıp komşuları düğüne davet edebilmektedir (K4, K5, K8, K9, K.10). Belki de geçmişte en yaygın uygulama damat ailesinin köylüleri bir akşam çaya davet edip çay sohbetinde düğüne davet etmesidir. Gelin tarafı da aynı şekilde köylüleri düğüne davet eder ve bu davette damat tarafından gelen atlıların karşılanması istenir. Gelin tarafı bunu yaptığında gelinin köylüleri damat tarafından gelen misafirlerden 2-3'ünü atıyla birlikte evinde ağırlar, yedirir, içirir vb. Aksi durumda kızın köylüleri gönül koyar ve "Beni davet etmediler ki ben de atlıları misafir edeyim." der ve kimseyi ağırlamaz. Geçmişte ailelerin bir kısmı da tanıdıkları düğüne bizzat davet etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle damadın ailesinden biri, komşuları vb. ziyaret edip düğüne davet etmektedir. Günümüzde ise düğün kartları vardır ve bu kartlar genellikle gençler vasıtasıyla dağıtılır. Buna rağmen yakın akrabalara sadece kart gönderilmesi ayıp karşılanmaktadır. Bundan dolayı yakın akrabalar, komşular genellikle damadın annesi-babası tarafından ziyaret edilerek düğüne davet edilmektedir (K3, K25, K26).

Düğünden hemen önce bir akrabanın, köylünün, komşunun vb. vefat etmesi durumunda, düğün kartlarının dağıtılması gibi hususlar da dikkate alınarak, ya düğün ertelenmekte ya da damadın ailesinden birkaç aile büyüğü cenaze sahiplerini ziyaret ederek düğünü yapmak için izin istemektedir. Cenaze sahipleri doğal olarak izin verirler. Buna rağmen düğünde müzik sesinin çok açımlamaması gibi hususlara dikkat edilir (K25, K26).

Düğün

Toplumun en önem verdiği ve en çok katılım olan törenlerden biri evlenmedir. Evlilikle gençler yuva kurmakta ve akrabalıkları pekiştirmektedir.

Düğüne Hazırlık

Düğüne hazırlık aşamasında gelin, damat ve ailesi için alışveriş yapılır. Kıza gelinlik, elbise, bilezik vs. tüm ayrıntısına kadar, gelin alış verişe çıkarılarak, alınır. Geçmişte ise gelinin alışverişe götürülme geleneği yoktur. Kaynanalar (damat anneleri) alış verişe çıkar ve gelin, gelinin dedesi, gelinin kardeşi vb. için çarşıdan kumaş vb. hediyeler alırdı. Ayrıca damadın annesi, gelini ve akrabaları için patik, kazak vb. örerdi. Geçmişte kız tarafına götürülecek hediyeler de kız istendiğinde (nişanda) belirlenirdi. Mesela kızın annesine 5 kelle altın, babasına pardösü, takım elbise, yakın akrabalara 40 parça kumaş vb. istenirdi. Kız evinde ise damada ve ailesine bohça hazırlanır. Damat bohçasında pijama takımı, havlu, mendil vb. bulunur. Damadın ailesine de entari, tülbent, lif, patik, yelek gibi hediyeler konur (K1, K2, K4, K5, K17, K18, K19, K25).

Nişan ile düğün arasında da aileler sürekli hediyelerle birbirlerini görmeye gider (K17, K18). Kurban Bayramı'nda kız tarafına boynuzları kırmızıya boyanan, boynuna ya kelle (Cumhuriyet altını) ya da bilezik takılmış koç yollanır (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12).

Ağrı'da geçmişte az da olsa uygulanmasına rağmen unutulan bir adet, geline ailesi tarafından alınan eşyaların yazılı olduğu cüzdan diye adlandırılan defterin damadın annesine verilmesidir (K1, K2, K5).

Düğünden üç dört gün önce geline getirilen bütün hediyeler ve kızın annesinin daha kız çocuk sayılabilecek yaşlardayken hazırlamaya başladığı çeyiz (danteller, işlemeli yazmalar, el işlemeli çoraplar, kazaklar vb.) bir odaya serilip herkese gösterilir. Gelenler (komşu, eş dost vb.) kıza çeyizlik eşya ya da gücü yettiğince altın veya para getirir (K1, K2, K4, K5, K.18). Kızın çeyizi sonraki günlerde müzikler eşliğinde erkek tarafından gelen kişiler tarafından çıkarılır. Bu sırada gelinin küçük kardeşi sandığın üstüne oturur ve para almadan kalkmaz (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K21, K22, K23). Bu sırada gelinin evinden tabak, çatal, kaşık gibi eşyalar damadın yengesi tarafından çalınır. Bu çalınan eşyalar evden çıkana kadar fark edilmezse erkek tarafı zaferi kazanmış olur. Çalınan kaşık tabaklar ata, arabaya binildiği zaman birbirine vurulur ve gülüşmeler eşliğinde "Kızı sizden aldık." gibi sözler söylenerek gelin tarafı kızdırılmaya çalışılır. (K2, K.5). Yine bu sırada gelinin çeyizinde olan yastık kaçırma olayı vardır. Gelinin evinden damat tarafından yastığın kaçırılması alay konusu olmaktadır. Müjde yastığını gelin konvoyundan kaçırıp damadın evine ulaştıran şahsa bir tavuk, horoz, harçlık vb. hediye verilirdi. Geçmişte gelin çıkarılmadan önce kızın çeyizi bir araca yüklenirdi. Diğer bir ifadeyle gelin ile gelin eşyaları aynı gün damat evine getirilirdi. Eşya yüklenirken evin önünde kızın babası davetlilere "Ben kızıma bu eşyaları verdim Allah mutlu etsin." diye yüksek sesle bağırırdı. (K5, K25).

Sağdıç

Düğünde mutlaka sağdıçlar bulunur. Damadın en yakın arkadaşı/arkadaşları sağdıcı olur. Gelinin de ya yakın bir arkadaşı ya teyzesi gibi bir akrabası sağdıcı olur. Genellikle evlilerden seçilen sağdıçlar hem gelini hem de damadı bilgilendirir ve düğündeki çeşitli görevleri yüklenirler. Sağdıç arkadaşlardan dayak yer ve düğün boyunca sürekli para harcar (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K14, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K23). Günümüzde kızların sağdıcı genellikle yoktur veya görevi eskisi gibi değildir. Eskiden gelin sağdıcı, gelini evine götürür, saçını başını yapar, süsler, yedirir vb. Günümüzde ise gelin sağdıcının görevini (kuaföre götürerek saçını başını yaptırma gibi) damat ailesi yapar (K25, K26).

Kına

Kına gecesi, düğünden bir gün önce yapılan bir âdettir. Ağrı ilinde de düğünden bir gün önce hem gelin için hem de damat için kına gecesi yapılmaktadır (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16). Erkeğin kına gecesinde kayış kızdı, yüzük saklama gibi oyunlar oynanır, halaylar çekilir, şakalaşmalar olur, ikramlar yenilir vb. Gelinin kına gecesi günümüzde akşam 5-6'da başlarken geçmişte öğle 12 civarında başlamaktaydı. Gelinin kına gecesine damat ve erkekler gelmez. Gelin eline kına yakılacağı zaman elini açmaz. Erkek tarafı gelinin eline altın koyduktan sonra gelin, elini açar. Kınayı erkek tarafının kadınları hazırlar ve gelinin eline sürer (K1, K2, K4, K5, K17, K18, K19, K21, K24). Kına yakılırken daha ziyade erkek tarafından gelen kadınlar türküler söyleyip gelini ağlatmaya çalışmaktadır. Gelinin ağlayıp ağlamadığı ise zaman zaman duvak açılarak kontrol edilir. Kızların kına gecesine erkeklerinkinden daha çok önem verilir (K1, K2, K4, K5, K17, K18, K19, K21, K24).

Gelin Alma ve Düğün

Geleneksel kültürde kına gecesinin ertesi günü gelin alma günüdür. Erkek evinden konvoy olarak hareket eden gelin alıcılar, öğle olmadan eğlence ve oyunlarla davul zurna ile kız evine gelir, evin önünde halay çekerler. Gelin alıcılar geldikten sonra hazırlanan gelin ailesiyle vedalaşır ve ana evinden uğurlanır. Bir yanda mutluluk oluşturan bu olay bir yanda da hüzün oluşturmaktadır. Gelin alıcıları gelini aldıktan sonra konvoy halinde davul zurnalarla dolaşırlar. Gelin indirme, gelin göçürme, gelin alma, Türklerde düğünün son gününü teşkil edip bütün Türk illerinde, törenler eşliğinde gerçekleştirilmektedir. Koltuğa alma ile kırmızı kuşak bağlama geleneği, babanın velâyetinin, damada geçişini simgelemektedir. Çünkü bütün Türk illerinde babalık velayeti sonsuza kadar sürmez. Babalık görevlerinden biri de evlatlarının mürüvvetini sağlamak, onları hayırlısı ile gelin ya da damat etmek, yuvadan uçurup, kendi yuvalarını kurmalarına yardımcı olmaktır (Turhan Tuna, 2006: 155-156).

Erkek tarafı geçmişte gelini almaya gitmeden bir veya uzaklığına göre birkaç gün önceden gelin evine ruvi (tilki-haberci) denilen şahsı gönderirlerdi. Eski yaygınlığını kaybetmekle beraber halen bazı köylerde devam etmekte olan bir haberci gönderme geleneğinin amacı kızı almaya gitmeden önce, bir sonraki gün gelin getirmeye gideceklerin sayısını bildirmek ve kız tarafının isteklerini öğrenmektir. Kız evinin dışında bulunan gelinin akrabaları bu şahsı gördüklerinde ruvi'nin başına gelmeyeni bırakmazlar, şakalaşmalar olur vb. Habercin şakalardan kurtuluşu oğlan tarafının yardıma yetişmesiyle gerçekleşir (http://agrirehberi.blogspot.com.tr/2007/10/arinin-gelenek-ve-grenekleri.html, e.t.:11.10.2017, K25, K26)

Erkek tarafından büyükler ve davetliler kınadan sonraki gün yani düğün günü erkenden gelinin evine giderler. (Geçmişte farklı köy veya şehirlerden gelin getirildiğinde gelinin köyüne en az bir gün önceden gidilir ve köylülere misafir olunur. Bu misafirliklerde kız tarafı gelen erkeklere 50-100 yün çorap hediye eder.) Gelinin babası/amcası vb. kırmızı bir kuşağı gelinin beline üç defa bağlayıp açar. Eğer istenirse kuşağa bilezik ya da altın takılmaktadır (K17, K18). Kız evden çıkarken genelde kadınlar ve gelin ağlar. Ağlamayan gelin ayıplanır. Kızın ailesinden biri kapıyı tutar ve hediye vermeden kapıyı açmayacağını ifade eder. Geçmişte gelin çıkarılırken silah verildiği bile olur. Ama genelde daha sonra silah geri gönderilir (K1, K2, K4, K5, K6, K11, K12, K13, K14, K15, K16).

Gelinin arkasından su dökülür, salâvatlar çekilir, dualar edilir ve evden çıkarılır, konvoyla damat evine getirilir. Düğün konvoyu damat evine doğru yol alırken gelin-damat arabasından içinde para olan ve önceden hazırlanan

zarflar arabanın önüne çıkan çocuklara fırlatılır. Konvoy damat evine yaklaştığında zaman zaman traktör, bir kütük vb. ile konvoyun önü kesilir ve para talep edilir. Geçmişte ise gelin atla veya traktörle de damat evine getirilirdi. Yine geçmişte gelin köye yaklaştığında gelini getiren atlılar köye yaklaştıklarında cirit oynamaktadırlar (K14, K15, K16).

Erkek tarafına getirilen gelin yeni evine (Ki bu ev geçmişte genelde kayınpederin evidir, eskiden yeni evlenen çiftlere ayrı ev açma geleneği yoktur.) girmeden önce çeşitli âdetler uygulanmaktadır. Annesinin evinden su ile uğurlanan gelin, damat evinde de su ile karşılanır (K15, K16). Gelin damat evine geldiğinde hediye almadan içeri girmeyeceğini söyler (eskiden gelinler kayınpederle konuşmadığı için bu istek ya fısıldanarak ya da birisi vasıtasıyla dile getirilir), kayınpeder sana bir inek verdim vb. diyerek bir hediye verir. Geline eve girmeden önce tabak, testi ya da bardak kırdırılır. Dama çıkan damat gelinin başına elma, kuruyemiş gibi genellikle tatlı olan şeyler dökülür. Bu uygulama evin huzuru/bereketi olsun, gelin hep tatlı dilli olsun diye yapılmaktadır. Elmanın içine para konduğu da olur. Gelin dualarla içeri girer ve kucağına da erkek çocuğu verilir (K1, K2, K4, K5, K11, K12, K15, K21). Evlilik törenlerinde elma, çeşitli aşamalarda, birbirinden farklı gayelerle kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi davetiye yerine "okuntu" olarak elmanın verilmesidir. Ayrıca, elma atma geleneği vardır. Bunlardan birincisi, daha çok masallarda görülen, elma atarak eş seçme geleneği; ikincisi ise, gelin, oğlan evine geldikten sonra, damat tarafından bir elmanın gelinin başına atılmasıdır (Azerbaycan, Erzurum, Erzincan, Ağrı, Tunceli, Elazığ vs.). Ayrıca bayrak direğinin süslenmesinde ve şah bezeme geleneğinde de elma vardır (Esma, 2008: 195). Gelin koca evine gelirken babasından kayınbabasına güzel bir silah getirir. Bunun anlamı dünürler arasındaki samimiyeti ve güveni arttırmaktır. Fakat genelde bu silah düğünden sonra geri gönderilir (K6).

Düğünlerde eskiden sırayla türkü söyleme geleneği vardır. Diğer bir ifadeyle halay çeken davetlilerden istekli olanlar çeşitli türküleri sırayla söylerler. Hatta hem düğünlerde hem kına gecelerinde dengbejler (âşıklara benzeyen yerel sanatçılar) olurdu. Dengbejler düğünlerde türküler söyler, hikâyeler/kıssalar anlatırlardı. Dengbejler günümüzde yerini mahalli sanatçılara bırakmıştır (K25).

Günümüzde düğünlerde yemek olarak genellikle kavurma, pilav ve ayran ikram edilmektedir. Geçmişte ise keşkek, dolma gibi yemekler de ikram edilmekteydi. Düğün sahibi geçmişte genellikle düğün için bir inek keserdi. Ayrıca düğüne katılanlara kuru yemiş paketleri dağıtılmaktadır. Düğünlerde aşçılar yemek kazanını açmayarak, çalgıcılar müzik aletlerini çalmayarak ve türkü söylemeyerek bahşiş istemektedirler (K26).

Şah Bezeme

Taşlıçay'da Azeri Türkleri arasında devam ettirilen bir düğün âdeti, şah bezeme âdetidir. (Şah Bezemesi 4 çeşit elma ağacı dalından oluşmaktadır. Bu dört dalın altına belli bir şekilde tahta bırakılarak dalların dik ve sağlam olması sağlanır. Ardından dört dalın her birinin başına bir elma bırakıldıktan sonra Şah Bezemesinin geri kalanı gofret, üzüm, şekerleme ve Türk bayrağı ile süslenir.) Sağdıcın evinde bu şekilde hazırlanan ve malzemesi gelinin yengesi tarafından verilen şah bezemesi kalabalık bir grup tarafından tekbirler, salâvatlar eşliğinde damadın evine getirilir. Bu sırada damat ve sağdıç, arkadaşlarından dayak yememek için kaçar. Köylüler daha sonra düğün yerine getirilen Şah Bezemesi ile birlikte halay çekerek eğlenmeye başlar (http://www.milliyet.com.tr/agri-da-sah-bezeme-gelenegi-yuz-yillardir-agri-yerelhaber-2261901/, e.t.: 26.10.2017).

Nikâh/ Gerdek

Anadolu'nun birçok bölgesinde resmi nikâh düğünden birkaç gün önce kıyılır. Dini

nikâhın ise gelinin oğlan evine geldikten sonra gerdeğe girilmeden önce kıyıldığı bilinir. Dini nikâh, yasalarda geçerli olmasa da günümüzde hala varlığını devam ettirmektedir. Hatta bazı yörelerde resmi nikâh kıyılmadığı, yalnızca dini nikâh kıyıldığı da bilinmektedir. Özellikle ikinci defa evlenmek isteyen erkek, ikinci karısına resmi nikâh kıyamadığı için dini nikâh kıymaktadır. Medeni ve dini nikâh kıyıldıktan sonra gelin ve damadın bir araya gelişlerine gerdek adı verilir. Gerdeğin gerçekleştiği odaya ise; "gerdek damı", "gerdek odası", "gerdek evi" denilmektedir. Gerdek odasına damat, sağdıç ve arkadaşları tarafından yumruklanarak uğurlanır (Artun, 1998: 8).

Dinî nikâh Ağrı ilinde genellikle ya nişanda ya da düğünden önce yapılmaktadır (K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K15, K16). Gerdek gecesi damat ve arkadaşları arasında oyunlar (yüzük/milik saklama gibi) oynanmakta, eğlenceler (Damadın arkadaşları damadı sağdıcın haberi olmadan kaçırması, sağdıçtan para alındıktan sonra damadın geri getirilmesi, damadın ayakkabılarının arkadaşları tarafından alınıp saklanması ve, sağdıçtan para istenmesi vb.) düzenlenmektedir (K6, K7, K14, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K23). Eğlenceler bittikten sonra damadın arkadaşları ve sağdıç damadı gerdek odasına kadar götürür ve gerdek odasının önünde damadın sırtına vururlar (K17, K18, K19, K21). Gerdek öncesinde damat iki rekât namaz kılar. Gelin damatla konuşmayarak yüz görümlüğü ister. Damadın yengesi ya da gelinin sağdıcı gerdek odasının kapısında müjdeli haber (gelin tarafından çarşaf getirilmesi) için bekler. Çarşaf getirildiğinde ailenin büyüklerine gelinlerinin namusunun temiz olduğu söylenir (K1, K2, K5, K17, K18, K21). Günümüzde ise bu uygulama yoktur (K25).

Eskiden resmi nikâh 3-4 sene sonra veya 3-4 çocuk doğduktan sonra imkânsızlıkların da etkisiyle, yapılırken, günümüzde resmi nikâh ya düğünden kısa bir süre önce veya sonra ya da düğün günü yapılır (K25, K26).

Düğün Sonrası

Anadolu'da ertesi günü çeşitli adlarla anılır. İstanbul'da ve pek çok yerde "paça günü" adı verilen bu günde, o gün gelen konuklara paça ikram edilir. Bu günün adı Toroslar bölgesinde çarşaf, Mudurnu ve Çivril'de duvak, Hatay ve Kerkük'te suphe, Isparta'da gelin ertesi Maraş ve Kütahya'da gerdek ertesi, Kastamonu ve Sinop'ta Samet, Kayseri'de güvey başı, Yörüklerde kâkül günüdür. Evlenme gelenekleri dizisi bu günle sona erer. Ondan sonraki günler gelin ve güveyin el öpme gezileri, oğlan eviyle kız evinin karşılıklı ziyafetleri ve hediye alıp verme gibi gelenekler ile devam eder (Boratav, 2003: 237)

Düğünden sonra gelin ve damat, geçmişte, gerdek gecesinden sonra üç gün odalarından çıkamaz. (Günümüzde böyle bir uygulama yoktur.) Bu uygulamanın yapılmasının sebebi gelinin, damadın anne ve babasından utanmasıdır. Gelinin odasından çıkması evdeki bir kadın veya yakın arkadaşları tarafından gerçekleştirilirken, damadın çıkması sağdıcı tarafından gerçekleştirilir. Diğer bir ifadeyle gelin ve damat kendi başlarına odalarından çıkmazlar, çıkarlarsa ayıp karşılanır. Gelin ve damat, geçmişte, arkadaşları tarafından hamama götürülürdü (K1, K2, K4, K5, K11, K12, K15, K16, K17, K18, K19, K21).

Gelin ve damat düğünden belli bir süre sonra gelin kaynanaların ve kayınbabaların elini öpmeye gider. Gelin kendi çeyizinden hazırladığı hediyelerle bu ziyaretleri gerçekleştirir (K1, K2, K4, K5, K11, K.12).

Kız tarafı geçmişte düğünde kızlarına kelle altın (cumhuriyet altını) hediye edenlere düğünden sonra çeşitli hediyelerin olduğu bohça, para hediye edenlere ise bir çift yün çorap hediye ederlerdi (K25, K26).

Düğünden bir hafta sonra damadın anne

babası, gelinin anne babasını ziyaret eder, kendilerine nişanlılık sürecinden düğüne kadar her aşamada sorun çıkarmadıkları, güzel bir gelin verdikleri vb. için teşekkür eder. Bu ziyarette gelin damat yoktur. Hatta eskiden bazı ailelerde damat ile gelin çocuk doğuncaya kadar anne evine gidememektedir (K25).

SONUÇ

Doğum, evlenme ve ölüm törenlerimize mahsus âdetlerimizin bir kısmı toplumumuzun geçirdiği değişim süreçleri içinde kaybolup giderken, bir kısmı günlük yaşamın içerisinde kendine bir yer bulup korunabilmiştir. Düğün geleneklerimiz evliliğin birtakım gereksiz, anlamsız törenlerinden değildir. Bu geleneklerimiz, dünümüzü bugünümüze ve bugünümüzü de yarınımıza taşıyacak olan değerlerdir. Bu değerler kolay oluşmadığı gibi, fertler arasında bu gibi değerleri oluşturamayan toplumlar da millet olamazlar. İslâmiyet'i kabul edip yerleşik hayata geçmiş olan Anadolu Türklerinin düğün âdetlerinde eski göçebe hayatı devrine ait geleneklerin izleri açık ve kuvvetli bir şekilde görülür. Örneğin günümüzde varlığını koruma mücadelesi veren geleneklerimizden birisi 'Al Ruhu'nun hami ruh sayıldığı bir devrin hatırası olan 'al duvak' geleneğidir. Bu gelenekte birçok mitolojik, etnografik ve folklorik sebepler bulunmaktadır (Aydemir, 2013: 646-647). Bu sebeplerin anlaşılabilmesinde ve kültür devamlılığı sağlamada evlenme adetlerinin, yaşamdaki fonksiyonundan dolayı, özel bir yerinin olduğu ifade edilebilir. Bu öneminden dolayı, yukarıda ayrıntıları yazılan bu çalışmada, Ağrı ilindeki düğün örf, adet, gelenek ve görenekleri ele alınmıştır.

Araştırmanın sonunda Ağrı ilinde evlilik öncesinde gelin-damat seçiminden başlayıp evlilik sonrası uygulamalara kadar devam eden evlilikle ilgili örf, adet, gelenek ve göreneklerin, Anadolu'daki hatta Türk dünyasındaki çeşitli evlilik uygulamalarıyla benzerlik gösterdiği, bazı uygulamalarda ise çeşitli farklılıklar olduğu belirlenmiştir. Yine, çalışmada, Ağrı'daki evlenme merasimi ile ilgili örf, adet, gelenek ve göreneklerin değişim gösterdiği; dile getirilebilir. Evlilik ile ilgili kültürdeki bazı ciddi değişimlere rağmen çalışmanın bütün verileri dikkate alınarak Ağrı ilinde evlenme ile ilgili kültürün korunmaya çalışıldığı ve kültürel özelliklerin hâlâ etkisini sürdürdüğü ifade edilebilir.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Artun, E. 1998: "Tekirdağ Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri Doğum-Evlenme-Ölüm", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9-10, İstanbul, 2.

Aydemir, A. 2013: "Türk Dünyasında Bazı Düğün Terimleri ve 'Al Duvak' Geleneği Üzerine", *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/9, 646-647.

Aydın, O. ve Baran, G. 2010: "Toplumsal Değişme Sürecinde Evlenme ve Boşanma", *Toplum ve Sosyal Hizmet*. 21(2), 117-118.

Berber, O. 2009: "Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik Unsuru Olarak Düğünler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 10.

Boratav, P. N. 2003: *100 Soruda Türk Folkloru*, K Kitaplığı, İstanbul ?.

Kaya, D. 1996: "Düğünlerimizle İlgili Terimler ve Bunların Fonksiyonel Özellikleri", *Milli Folklor*, Sayı: 29/30, 23.

Kayabaşı, O. A. 2013: *Taşeli* Yöresi Geçiş Dönemleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, V.

Köktan, Y. 2008: *Gilan* Türk Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri (Doğum-Evlenme-Ölüm), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, 143.

Santur, M. E. 2010: "Evlenme Adetleri", Çukurova Türkoloji Makale Araştırma Merkezi, (http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/27.php, e.t.:08.11.2017).

Sezen, 2005: L. "Türkiye'de Evlenme Biçimleri", *Taed*, 27, 186.

Şimşek, E. 2008: "Ölümsüzlük İlacı Elma", *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/5, 195.

Tezcan,M. 1976: "İlkel Toplumlarda Başlık Parası Geleneği", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 9, 1.

Turhan Tuna, S. 2006: "Türk Dünyasındaki Düğünlerde Koltuklama ve Kırmızı Kuşak Bağlama Geleneği", *Bilig,* 38, 155-156.

Üstünova, K. 2011: "Erzurum Düğünlerinde 'Elma Atma' Geleneği", *Millî Folklor*, 90, 1.

Zaripova Çetin, Ç. 2005: "Tatar Türklerinin Düğün Gelenekleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 2.

İnternet Kaynakları

http://www.milliyet.com.tr/agri-da-sah-bezeme-gelenegi-yuz-yillardir-agri-yerelhaber-2261901/

http://agrirehberi.blogspot.com.tr/2007/10/arinin-gelenek-ve-grenekleri.html.

Kaynak Şahıslar

K1: Safiye Kaya, 55, Okuma-Yazma Yok, Ev Hanımı, Ağrı

K2: Fincan Solhan, 55, Okuma-Yazma Yok, Ev Hanımı, Ağrı

K3, : Fesih Solhan, 59, Üniversite Terk, Kur'an Kursu Hocası/İmam, Ağrı

K4: Saniye Tosun, 47, Okuma Yazma Yok, Ev Hanımı, Ağrı

K5: Melek Sima Bulut, 46, İlkokul Terk, Ev Hanımı, Ağrı

K6: Şerafettin Bulut, 49, İlkokul Mezunu, Esnaf, Ağrı

K7: Yücel Bulut, 23, Yüksek Lisans Öğrencisi, Ağrı

K8: Ersin Ok, 34, Ortaokul Mezunu, Esnaf, Ağrı

K9: Mert Akdemir, 37, Üniversite Mezunu, Esnaf

K10: Ağa Kızılaslan, İlkokul Mezunu, Serbest Meslek, Ağrı

K11: İsminaz Gök, 63, Okuma-Yazma Yok, Ev Hanımı, Ağrı

K12: Çiğdem Aslan, 50, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Ağrı

K13: Abdulkadir Polat, 58, İlkokul Mezunu, Serbest Meslek, Ağrı

K14: Sıddık Mısır, 58, Lise Mezunu, Memur, Ağrı

K15: Ayten Uğur, 46, Okuma-Yazma Yok, Ev Hanımı, Ağrı

K16: Saniye Mısır, 52, Okuma-Yazma Yok, Ev Hanımı, Ağrı

K17: Yağmur Erim, 22, Lise Mezunu, Ev Hanımı, Ağrı

K18: Nurgül Erim, 35, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Ağrı

K19: Bengül Özer, 26, Lise Mezunu, Ev Hanımı, Ağrı

K20: Hazım Özer, 30, Lise Mezunu, Memur, Ağrı

K21: Sevim Dursun, 34, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı, Ağrı

K22: Fahri Dursun, 43, Yüksekokul Mezunu, Memur, Ağrı

K23: Veli Dursun, 86, İlkokul Mezunu, Emekli, Ağrı

K24: Aslı Öztürk, 39, Lise Mezunu, Ev Hanımı, Taşlıçay

K25: Makbule Arslan, 61, Okuma Yazma Yok, Emekli, Eleşkirt

K26: Cemil Cahit Arslan, 62, İlkokul, Ev Hanımı, Eleşkirt

THE FIGURES LEADING THE LITERARY AND SUFISTIC LIFE OF AĞRI AND THEIR EFFECTS ON SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENT

Abdulcebbar KAVAK*

ABSTRACT

Ağrı, gets its name from the highest volcanic mountain called Ağrı Mountain. The city center which was once a small borough known as Karakose developed after 1927 and was named Ağrı.

The new process beginning after the establishment of Republic after Ottoman, has brought about some changes and transformations in the social structure. The education and training institutions were merged whereas tekke and zavie were closed down and the secular activities were prohibited. Moreover, it is known that the literary figures who had prestigeous positions continued to conduct their religious and sufistic activities in different parts of Anatolia.

Ağrı is province where many literary scholars were educated in terms of science and mysticism in classical madrasahs. The ones who concerned with science and schooling were titled as Molla or Mela while sufists dealing with religious acts were named Sheikh or Khalif.

The scientific and sufistic activities in Ağrı were mostly conducted in Mosques but the number of sufists and and mudarrises who were trying to carry out the activities in madrasahs transfromed from small houses was not so small. The ctivities of more than one sufist or mudarrises primarily in the ex-center of Ağrı, Dogubayazıt, were available.

Their full time and voluntary activities were appreciated by the public. Some of these sufists having worked as voluntary hodjas in the regions, where they carried out their activities, were appointed to Imam Hatip institutions by the Directorate of Religious Affairs.

Some these figures, who were consulted by the public for their knowledge about sufistic and religious affairs, continued their careers as a parental tradition. In this regard, the presence of Arvasi, Kufravî and Topçu families should be emphasized. One of these families named Arvasî carried out their activities in Ağrı through the children and relatives of Abdurrahim Arvasî and Abdurrahman Qutup Arvasi since the 18th century.

Kufravî family perpetuating the religious facilities of Sheikh Abdulbarî Kufravî and Şeyh Abdullah Kufravî and the facilities of Topçuzade family continued with Khalif were intensified during the period of Turkish Republic.

It is seen that most of the figures who are active in the fields of science and mysticism in Ağri and its districts are connected with both their scientific and mystical identities. In

* *Associate Prof. Abdulcebbar KAVAK, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Divinity, Ağrı/TURKEY, e-mail: akavak@agri.edu.tr*

other words, while the same person tries to deal with the education from one side, he has undertaken mystical education work from the other side.

On the other hand, there is another remarkable point that almost all of these people took their ijazeh (ratification) from the mudarris and sheiks who served in the Naqshbandi Khalidi lodges in the East and Southeast Anatolia.

This can be expressed as the common point of the personalities belonging to the classes of science and sufi classes in Ağri. The best known of these centers of lore are The Kufravî lodge in Bitlis, Norshin (Güroymak) Madrasah and the Okhin Madrasah.

Among these personalities, such scholars as Molla Mohammad Jalali, Molla Isamuddin Mollakendi, Molla Muhammad Kasorî, Molla Nadir Azizi, Molla Muhyeddin Eledagî, and such Sufis as Sheikh Abdulbari Kufravî, Sheikh Abdullah Kufrevi and Caliph Yusuf are among the figures who grew up during the Republican era in Ağrı.

It would not be right to devote the efforts of these scholars and sufistic personalities to the field of science and Sufism who grew up under harsh conditions in the Republican period. As it is in many parts of the Islamic world, these persons in the province of Agri contributed to the knowledge and wisdom of the people from one side and played an important role in preventing the hostility between family and tribes with their respectable personalities from the other side. As a result, the unity and solidarity of the people, and social peace have been strengthened.

In this paper, we will discuss the personalities that guide the life of science and Sufism outside the official education and training institutions of Ağrı during the Republican period, and we will briefly discuss the contribution of these persons to the social field.

Key words: *Republican Period, Ağrı, Science, Sufism, Mullah-Sufi.*

CUMHURİYET DÖNEMİNDE AĞRI'DA İLİM VE TASAVVUF HAYATINA YÖN VEREN ŞAHSİYETLER VE TOPLUMSAL HAYATA TESİRLERİ

Abdulcebbar KAVAK*

GİRİŞ

Ağrı vilayet merkezinin 1927 yılında Bayezid'den Karaköse'ye taşınması,[1] doğal olarak Karaköse'de idarî ve toplumsal anlamda bir değişim ve canlılık meydana getirmiştir. Bununla beraber Osmanlı döneminde Erzurum'a bağlı olan Bayezid Sancağında[2] teraküm eden ilmî, tasavvufî ve kültürel altyapının yeni vilayet merkezinde kurulması kolay olmamıştır. Zira Osmanlı döneminde idarî işlemlerin yanında ilmî ve tasavvufî faaliyetler daha çok İran sınırında yer alan Bayezid Sancak merkezinde yoğunlaşmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da ilmiye ve sûfiyye sınıfına mensup şahsiyetler Bayezid Sancağında ikamet etmiş ve burada faaliyet yürütmüşlerdir. Bu şahsiyetlerin bazılarının hizmetlerinden geniş bir çevre istifade etmiş ve isimlerinden günümüze kadar saygı ve sitayişle bahsedilmiştir. XVII. Yüzyılda âlim, mutasavvıf ve şair kimliklerini mezceden Ahmed-i Hânî(ö. 1119/1707) ile âlim ve mutasavvıf kişilikleriyle tanınan Seyyid Abdurrahim Arvâsî (ö. 1200/1786), Seyyid Muhammed Berzencî ve Said Nursî'nin hocası olan Molla Muhammed Celâlî ile Halife Yusuf (ö. 1965)bunlar arasında en çok tanınanlardır.

Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden ilk yıllarda ülkemizde meydana gelen bazı siyasî ve toplumsal hadiseler ile bu hadiseler sonucunda alınan tedbirler ve çıkarılan kanunların, Ağrının toplumsal ve kültürel yapısındaki hareketliliği kısmen etkilediğini ve yavaşlattığını belirtmek gerekir. Fakat Osmanlı döneminde yukarıda bahsedilen şahsiyetlerin gayretleriyle oluşan ilmî ve tasavvufî altyapı ve güçlü dinî kültür, Cumhuriyet döneminde halefleri olan molla ve sûfîler tarafından devam ettirilmiştir.

Bu bildirimizde Cumhuriyet döneminde Ağrı'nın resmi eğitim öğretim kurumları dışında gönüllü olarak ilim ve tasavvuf hayatına yön veren şahsiyetleri ele alacak ve bu şahsiyetlerin toplumsal alana katkılarından kısaca bahsedeceğiz.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE AĞRI'NIN İLMÎ VE TASAVVUFÎ ALTYAPISI

Osmanlı sonrası Cumhuriyetin kurulması ile başlayan yeni süreç toplumsal yapıda bazı değişim ve dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrîsat kanunuyla eğitim öğretim kurumları tek çatı altında toplanmıştır. 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı tekke ve zaviyeler hakkındaki kanun ile de Türkiye'de tarikat faaliyetleri yasaklanmış ve tekkeler kapatılmıştır. Bununla beraber asırlarca Anadolu'nun toplumsal hayatında saygın bir yer edinmiş olan ilim ve tasavvuf erbabının, Anadolu'nun farklı şehirlerinde ilmî ve tasavvufî faaliyetleri yürütmeyi sürdürdükleri bilinmektedir.

Doğu Anadolu bölgesinde klasik medrese eğitiminin devam ettiği ve buralarda pek çok ilim erbabının yetiştiği şehirlerden biri de Ağrı olmuştur. Klasik medreselerde okumuş

* *Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: akavak@agri.edu.tr*

ve ilim icazeti almış Osmanlı bakiyesi çok sayıda ilim ve tasavvuf erbabının tamamen gönüllülük esasına dayanan bu faaliyetlerine Ağrı halkı hem destek olmuş hem de istifade etmiştir.

Halk arasında ilim ve tedrisatla uğraşanlara "Molla" veya Kürtçe "Mela-Mele" tabiri kullanılırken, irşad faaliyeti yürüten mutasavvıflar genel olarak şeyh yahut halife olarak isimlendirilmiştir. Ağrı'da hem ilmî hem de tasavvufî faaliyetler için genellikle camiler kullanılmakla beraber, camilerin dışında büyük çoğunluğu evden dönüştürülmüş medreselerde de bu faaliyetleri yürüten müderris ve mutasavvıflar az değildir. Ağrı'nın eski merkezi olan Doğubeyazıt ilçesi başta olmak üzere hemen her ilçede birden fazla ilim ve tasavvuf erbabının faaliyetlerinden söz edilebilir. Bu faaliyetleri yürüten şahsiyetlerin tamamen gönüllülük esasına göre ve tam zamanlı olarak yürüttükleri bu çalışmalar, halkın takdirine mazhar olmuştur. Yaşadıkları beldelerde uzun yıllar fahri imamlık görevi de yürüten bu âlim ve mutasavvıfların bir kısmı sonradan Diyanet İşleri Başkanlığının açtığı imam-hatip kadrolarına atanmışlardır.

Dinî ve tasavvufî konularda halkın saygısına mazhar olan bu şahsiyetlerin bir kısmı bu işi bir aile geleneği olarak devam ettirmişlerdir. Bu meyanda Ağrı'da ilim ve tasavvuf alanında etkili olan aileler içinde Arvasî, Küfrevî ve Topçu ailelerinin adından bahsetmek gerekir.

1. Arvâsî Ailesi: Arvâsî ailesi adını Vanın Bahçesaray (eski adıyla Müküs) ilçesinde yer alan Arvas köyünden almaktadır. Arvasî ailesinin ataları Moğolların Bağdat'ı ele geçirmelerinin ardından Anadolu'ya göç etmişlerdir. Ailenin büyüğü olan Hacı Kasım Bağdadî'ye ait olduğu ifade edilen *Seyahatname* adlı eserde, ailenin tarikat şeceresinin Seyyid Abdürrezzak Geylanî yoluyla Abdülkadir Geylanî'ye dayandığı görülmektedir.[3]

Diyarbakır ve Bitlis'ten sonra bazı aile fertleri Hakkâri'ye yönelmişlerdir. Hakkâri beyinin kendilerine iltifat ve saygı göstererek Van'ın Bahçesaray ilçesinde bulunan Arvas köyünde onlar için medrese ve cami inşa etmesinin[4] ardından Arvasî ailesi mensupları bölgede bir taraftan tedrisatla uğraşırken diğer taraftan Kâdiriyye tarikatını yaymaya başlamışlardır.

Müderris olarak Beyazıd Sancağında görevlendirilen Seyyid Abdurrahim Arvasî, Arvasî ailesinden Ağrı'ya yerleşen ilk âlimdir. Abdurrahim Arvasî ve yetiştirdiği çocukları ve talebeleri 18. Yüzyılda Bayezid Sancağında hem tedrisat hem de irşad faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Abdurrahim Arvasî'nin vefatından sonra kardeşi Abdurrahman Kutub Arvasî'nin de bazı aile fertleri Ağrıya gelerek ilmî ve tasavvufî hizmetlerde bulunmuşlardır.

2. Küfrevî Ailesi: Küfrevî ailesi de adını Bitlis'te tekkesi bulunan Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Muhammed Küfrevî'den almaktadır. Muhammed Küfrevî, Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Seyyid Taha Hakkarî'ye intisap etmiş ve onun emriyle irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere memleketi olan Siirt'in Şirvan (eski adıyla Kufra) beldesinden ayrılarak Bitlis'e yerleşmiştir.[5]

Şeyh Muhammed Küfrevî'nin emriyle kendisinden hilafetname alan bazı aile fertleri ve halifeleri Bitlis ve çevre illerde irşad faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Özellikle Erzurum, Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan Cumhuriyet döneminde Küfrevî şeyhlerinin en yoğun faaliyet yürüttükleri bölgelerdir.[6]

Küfrevî ailesinden Ağrı bölgesine irşad için gönderilen mutasavvıf Şeyh Abdülbarî Küfrevî'dir. Şeyh Abdülbari Küfrevî düzenli aralıklarla Ağrı'ya gelip köyleri dolaşarak irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.

3. Topçuzâde Ailesi: Bu ailenin ilim ve tasavvuf alanında tanınmasında öncülük eden şahsiyet halk arasında ve ilmiye sınıfı arasında daha çok Halife Yusuf olarak bilinen Yusuf

Tanrıverdi'dir.[7] Babası Şerif Ağa, İshak Paşa Sarayının topçusu olarak görev yaptığından aileye Topçuzâde yahut Topçuoğlu Ailesi de denmiştir.[8]

Ağrı ve ilçelerinde ilim ve tasavvuf alanlarında faaliyet yürüten şahsiyetlerin çoğunlukla hem ilmî hem de tasavvufî kimliklerini mezcettikleri görülür. Yani aynı kişi bir taraftan tedrisatla uğraşırken diğer taraftan tasavvufî eğitim işini de üstlenmiştir. Bu iki kimliği birleştirdikleri için kendilerinin "âlim-mutasavvıf" yahut "molla-sûfî" olarak nitelendirilmesi uygun olacaktır.

Ağrı'da faaliyet yürüten âlim-mutasavvıfların hemen hepsinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Nakşibendî-Hâlidî tekkelerinde görev yapan müderris ve meşayihten icazetli olmaları da dikkat çeken başka bir husustur. Bu da Ağrı'daki ilmiye ve sûfiyye sınıflarına mensup şahsiyetlerin ortak noktası olarak ifade edilebilir. Bu irfan merkezlerinden en çok bilinenler, Bitlis'te bulunan Küfrevî Tekkesi, Norşin (Güroymak) Medresesi ile Ohin Medresesidir.

AĞRI'DA İLMİYE VE SÛFİYYE SINIFLARINA MENSUP TANINMIŞ ŞAHSİYETLER

Cumhuriyet döneminde Ağrı'da Molla/Mele olarak tabir edilen ilmiye sınıfı mensupları içinde tasavvufî intisabı sebebiyle bu alanda da faaliyet yürütenlerin sayısı az değildir. Bu sebeple âlim ve mutasavvıfların isimlerini birlikte zikredeceğiz.

1. Molla Muhammed Celalî / Beyazıd Sancağı
2. Şeyh Abdülbarî Küfrevî / Eleşkird
3.Şeyh Abdullah Küfrevî / Eleşkird
4. Halife Yûsuf / Beyazıd Sancağı
5. Halife Tahir / Ağrı Merkez
6. Halife İsmail / Ağrı Merkez
7. Halife Abdülmecid / Ağrı Merkez
8. Halife Şeyh Süleyman / Patnos
9. Halife Şeyh Salih / Patnos
10. Halife Hasan / Patnos
11. Halife Ali / Patnos
12. Halife Şeyh Ramazan / Tutak
13. Halife Ali / Tutak
14. Halife Halit / Eleşkirt
15. Halife Abdülkerim / Hamur
16. Molla İsâmüddin Mollakendî
17. Molla Muhammed Kâsorî / Ağrı Merkez
18. Molla Mustafa Bilici / Ağrı Merkez
19. Molla Muhyeddin Eledağî
20. Molla Nadir Azîzî / Ağrı Merkez
21. Molla Selahaddin Erden / Eleşkirt
22. Molla Musa Celâlî / Doğubeyazıt
23. Molla Muhammed Şuşikî / Ağrı Merkez

Bu şahsiyetlerden ilmî ve tasavvufî faaliyetleri ile isimleri Ağrının sınırlarını aşan birkaçından kısaca bahsetmek istiyoruz.

1. Molla Muhammed Celalî

Molla Muhammed Celâlî, 1851 yılında Beyazıd Sancağında dünyaya gelmiştir. Medrese eğitim döneminden sonra memleketi Beyazıd'dan ayrılmayan Molla Muhammed Celalî, Osmanlı döneminde Sünnî medrese geleneğini aksatmadan devam ettiren Beyazıd Sancağının saygın âlimleri arasında yer almıştır. 18. Yüzyılın ikinci yarısında Van'dan gelerek Beyazıd Sancağına yerleşen ve burada resmi olarak müderrislik görevini yürüten Seyyid Abdurrahim Arvasî'nin torunlarından Seyyid Abdülaziz Arvasî'nin kızıyla evlenerek Arvasîlerin damadı olmuştur.

Osmanlının son döneminde ilmiye sınıfı mensubu olarak İran sınırında yetiştirdiği talebeler, Cumhuriyet dönemine ilim ve tasavvuf alanında damgalarını vurmuşlardır. Bediüzzaman Said Nursî ve Halife Yûsuf talebeleri arasında en çok öne çıkanlardır.

2. Şeyh Abdülbarî Küfrevî

Şeyh Muhammed Küfrevî'nin oğludur. Bitliste bulunan Küfrevî Tekkesi'nde yetişmiştir. İlim ve tasavvuf alanında babasından aldığı mirası Doğu Anadolu bölgesindeki talebelerine aktarmıştır. Şeyh Muhammed Küfrevî onu Ağrı vilayetinde irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere görevlendirmiştir.[9] Şeyh Muhammed Küfrevî'nin Erzurum'daki halifesi Hâce Muhammed Lütfî (Alvarlı Efe), Şeyh Abdülbarî için "Abdülbârî Seyyid necm-i hidâyet" tabirini kullanmıştır.[10]

Şeyh Abdülbarî Küfrevî, irşad bölgesi olan Ağrı'ya belli aralıklarla gelerek belirlediği yerleri dolaşmış ve halka ilmî ve tasavvufî sohbetler yapmıştır. Bu sohbetler sayesinde binlerce kişi Nakşibendiyye tarikatına intisap etmiştir. Yine irşad için bulunduğu Eleşkirt ilçesinin Fêran köyü (Ziyaret köyü)'nde gece teheccüd namazını kılarken fenalaşmış ve secde halindeyken vefat etmiştir. Vefat ettiği köy halkının ricası üzerine Şeyh Abdülbarî Küfrevî Fêran köyüne defnedilmiştir.[11]

3. Halife Yûsuf

Halife Yusuf 1885 yılında Beyazıd Sancağında doğmuştur. Çocukluk ve gençliğini Osmanlının son döneminde idrak eden Halife Yusuf, ömrünün kalan kısmını Cumhuriyet döneminde geçirmiştir. Hocası Muhammed Celali'den medrese eğitimi aldıktan sonra 1925'te Şeyh Muhammed Dirşevî'den Nakşibendiyye, 1935 yılında ise Şeyh İbrahim Hakkı Basretî'den Kadiriyye tarikatı icazeti alarak tasavvufî bir kimliğe de sahip olmuştur. Halife Yusuf ismi onun tasavvufî yönünün Sancağındaki en aktif âlim ve mutasavvıf olarak nitelendirilebilir. Kürtçe olarak kaleme aldığı on iki eserinden bahsedilir.[12]

Halife Yusuf'un vefatından daha ağır bastığını göstermektedir. Bölgede yaygın olan Kadiriyye ve Nakşibendiyye tarikatlarından icazetli olan Halife Yusuf, vefatına kadar bir yandan ilim ve tedrisatla uğraşmış, eserler yazmış diğer yandan irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Halife Yusuf, Ahmed-i Hanî'den sonra Beyazıd sonra onun Beyazıt Sancağındaki ilmî ve tasavvufî görevini çocukları üstlenmiştir.

AĞRI'DA ÂLİM VE MUTASAVVIFLARIN TOPLUMSAL HAYATA TESİRLERİ

İlmiye ve sûfiye sınıfı mensupları üstlendikleri dinî ve tasavvufî misyon sebebiyle İslam toplumunda hep saygın bir yere sahip olmuşlardır. Zaman içinde bu saygınlık âlim ve mutasavvıfların toplumsal alanda meydana gelen pek çok hadisede liderlik rolünü üstlenmeleriyle sonuçlanmıştır. Bir kısmı dinî karizmatik liderler olarak oldukça geniş bir nüfuza da sahip olan bu zevâta, devlet ricalinin de saygı göstermesi ve görüşlerine başvurması onları hem toplum hem de devlet nezdinde değerli ve güçlü kılmıştır.

Osmanlı döneminde yukarıda bahsedilen etkin konumlarını hem halk hem de devlet ricali nezdinde asırlar boyu devam ettiren âlim ve sûfîler, Cumhuriyet dönemindeki yeni toplumsal yapılanma ve eğitim öğretim alanındaki köklü değişim sebebiyle devlet nezdinde sahip oldukları eski saygın konumlarını kaybetmişlerdir. Fakat toplumsal alandaki saygınlıkları Cumhuriyet döneminde de Anadolu'da devam etmiştir. Bu nedenle Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Ağrı'da da halk arasında tesirleri gözle görülür bir şekilde hissedilmiştir.

Ağrı'da çoğunlukla tedrisat ve irşad faaliyetlerini birlikte yürüten bu şahsiyetlerin Cumhuriyet döneminde toplumsal hayata tesirlerini birkaç madde halinde özetleyebiliriz.

1. Âlim ve mutasavvıflar, **y**üzyıllarca toplumsal hayatın önemli unsurları olarak var olmuş medrese ve tekke kültürünün, kısmen de olsa yaşatılmasında etkili olmuşlardır. Bu

zevât, bir taraftan Cumhuriyetin ilk yıllarında Ağrı'da dinî konularda halkın görüşlerine başvurabileceği yetkin şahsiyetlerin yetişmesine katkı sunarken, diğer taraftan din adamı yetiştiren resmi kurumların azlığı sebebiyle halk arasında doğabilecek tepki ve huzursuzlukların da önüne geçmişlerdir.

2. Osmanlı döneminde gerek yönetim gerekse toplumsal alanı şekillendiren dinî anlayış ve kurumların, Cumhuriyet döneminde laiklik esasına dayalı olarak yeniden şekillendirilmesi sebebiyle toplumsal alanda ciddi bir boşluk meydana gelmiştir. Cumhuriyetin kuruluşunu takibeden yıllarda namaz kıldıracak ve cenazeyi yıkayıp tekfin ve tedfini ile meşgul olacak din adamı bulmada zorluk çekildiği bir süreçte, Ağrı ve çevresinde gönüllü olarak hizmet veren âlim ve mutasavvıflar, yetiştirdikleri talebeleri yoluyla bu boşluğu büyük ölçüde doldurmuşlardır.

3. Cumhuriyet döneminde özellikle kırsal kesimde farklı sebeplerle örgün eğitim imkânı bulamayan pek çok kişinin, Osmanlı döneminde klasik medreselerden icâzet almış mollaların verdiği Arapça eğitim ile Kur'an-ı Kerim ve temel dini bilgilere sahip olması sağlanmıştır. Ağrı ve çevresinde resmi eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına kadar uzunca bir süre halk, dinî eğitime bu mollaların yanında okuyarak sahip olmuşlardır.

4. Halk arasında dinî bilinç, ahlak ve manevî değerlerin yaygınlaştırılmasında bu gönüllü âlim ve mutasavvıfların yetiştirdikleri yüzlerce talebenin rolü inkâr edilemez.

5. Ağrı'da ilim ve irşadla uğraşan şahsiyetler Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de toplumsal hadiselere duyarlı olmuş ve olumlu rol oynamışlardır. Bu ilim ve gönül insanları, Ağrı çevresinde yaygın olan aşiret yapılanmaları sebebiyle zaman zaman aileler ve aşiretler arasında meydana gelen olumsuz hadiselerde aracı rolü oynamak suretiyle tarafları barıştırmışlardır. Böylece toplumsal huzurun tesisinde devlet kurumlarına yardımcı olmuşlardır.

SONUÇ

Cumhuriyet dönemi idarî ve toplumsal alanda pek çok yeniliği içerse de, Osmanlı döneminden kalma bazı uygulamalar daha uzun süre halk arasında devam etmiştir. Asırlarca Osmanlı toplumunun ilim ve maneviyat alanlarında eğitim kurumları olan medrese ve tekke faaliyetleri, halkın desteklediği uygulamalar içinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Toplumların uzun bir süreç içinde edindikleri davranışları ve gelenekleri bir anda terk etmeleri beklenemez. Medrese ve tekke geleneği de Anadolu'nun hemen her şehrinde toplumsal hayatın vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde yasaklanmasına rağmen resmi eğitim öğretim kurumlarının dışında medrese ve tekkeler farklı isimlerle ve halkın desteğiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Osmanlı döneminde şark vilayetlerindeki klasik medreselerde ve tekkelerde eğitim gören çok sayıda âlim ve mutasavvıf, Cumhuriyet döneminde Ağrı'da gönüllü olarak faaliyet yürütmüşledir. Tamamen halkın desteğiyle yürütülen bu faaliyetler, çok yönlü fayda sağlamıştır.

Ağrı'da klasik medrese eğitiminden geçen ilim talebeleri, Cumhuriyet döneminde giderek artan din adamı ihtiyacına büyük oranda cevap vermişlerdir. Diğer taraftan pek çoğu tasavvufî geleneğe sahip olan müderris mollalar, Ağrı halkının manevî ve ahlakî eğitimine de katkı sunmuşlardır. Gönüllülük esasına göre yürütülen ilmî ve tasavvufî faaliyetler, sadece ilim ve maneviyat alanlarındaki boşluğu gidermekle kalmamış, aynı zamanda Ağrı'nın toplumsal yapısından kaynaklı olarak zaman zaman baş gösteren aileler ve aşiretler arası husumetlerin giderilmesinde yapıcı bir rol oynamıştır. Bu durum Ağrı'daki toplumsal hayatın ve birlikte yaşama kültürünün geliştirilmesine yardımcı olmuştur.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul 1988, 1/479; Hikmet Tanyu, "Ağrı Dağı", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul 1988, 1/481.

2 Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l- a'lâm*, Mihrân Matbaası, İstanbul 1306, II, 1235.

3 Hacı Kâsım Bağdâdî, *Seyahatnâme,*(Haz. Hacı Ahmed Mekkî Nuvînî'nin torunu, Hicri 1266), Matbu hale getiren, Seyyid İbrahim Arvâsî, s. 4-5.

4 Bağdâdî, *Seyahatnâme,* s. 26.

5 M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihi Nakşibendi,* Kilim Matbaacılık, İstanbul 2010, 33; Hüseyin Kutlu, *Hâce Muhammed Lütfî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri,* Damla Yayınevi, İstanbul 2006,s. 23; Vahyeddin Küfrevî, *Pir Muhammed Küfrevî,* Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, s. 16.

6 Bu hususta geniş bilgi için bk. Küfrevî, *Pir Muhammed Küfrevi*, s. 22, 71-142.

7 Hasan Akboğa, *Xelife Yusuf û Teqrîza wî*, (Yüksek Lisans Tezi), Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Çevlig 2017, s. 25.

8 Akboğa, *Xelife Yusuf,* s. 27.

9 Küfrevî, *Pir Muhammed Küfrevî, s. 105.*

10 Hâce Muhammed Lütfî, *Hülâsatü'l-Hakâyık,* Alvarlı Efe Hazretleri İlim ve Sosyal Hizmetler Vakfı, İstanbul 2013, s. 149.

11 Küfrevî, *Pir Muhammed Küfrevî, s. 105.*

12 Akboğa, *Xelife Yusuf,* s. 31-37.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Akboğa, H. : *Xelife Yusuf û Teqrîza wî*, (Yüksek Lisans Tezi), Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Çevlig 2017.

Bağdâdî, H. K. : *Seyahatnâme,*(Haz. Hacı Ahmed Mekkî Nuvînî'nin torunu, Hicri 1266), Matbu hale getiren, Seyyid İbrahim Arvâsî 1266.

Halaçoğlu, Y. : "Ağrı", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul 1988.

Korkusuz, M. Ş. : *Nehri'den Hazne'ye Meşayihi Nakşibendi,* Kilim Matbaacılık, İstanbul

2010.

Kutlu, H. : *Hâce Muhammed Lütfî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri,* Damla Yayınevi, İstanbul

2006.

Küfrevî, V. : *Pir Muhammed Küfrevî,* Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.

Lütfî, H. M. : *Hülâsatü'l-Hakâyık,* Alvarlı Efe Hazretleri İlim ve Sosyal Hizmetler Vakfı, İstanbul 2013.

Sâmî, Ş. *Kâmûsu'l- a'lâm*, Mihrân Matbaası, İstanbul 1306.

Tanyu, H. : "Ağrı Dağı", *DİA İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul 1988.

REFLECTIONS OF 1957 ELECTIONS IN AĞRI ACCORDING TO THE LOCAL PRESS

Cengiz SUNAY*
Bilal TUNÇ**

ABSTRACT

The establishment of the Democratic Party (DP) in 1946 and the subsequent coming of power, constitutes a critical point of Turkish Democracy History. For the first time in the History of Turkish democracy, an opposition party was able to achieve power by the will of the people without any authority or power behind it. The dialogue and relations between the DP and the opposition in the 1950s plays an essential role in the determination of today's power-opposition relations.

In this study, "Yayla", "Karaköse" and "Şark Ekspres" newspapers published in Agri in the 1950s were analyzed. According to gazettes, the general situation before the General Elections of 1957 deputies, which were of great importance in terms of Turkish Political History were examined. Also propaganda work done during campaign periods and election results and developments in the whole process were studied in an exhaustive way.

In this context the purpose of this study is to understand how the 1957 elections were made in Agri and to determine its place in the history of democracy. While revealing how the electoral work among the political parties had turned into a political struggle with the view of the local press, this process strives to explain the interaction of Agri with the society within the framework of the concept of Democracy. In this context, this article is mainly prepared by the local press datas, research and examination works.

Key words: *Republican People's Party, Democratic Party, Agri, Elections.*

* *Dr. Cengiz SUNAY, Yalova University, Faculty of Law, Yalova/TURKEY, e-mail:cengiz.sunay@yalova.edu.tr*
** *Dr. Bilal TUNÇ, Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: burakeylul2205@gmail.com*

MAHALLİ BASINA GÖRE AĞRI'DA 1957 SEÇİMLERİNİN YANSIMALARI

Cengiz SUNAY*
Bilal TUNÇ**

AĞRI'DA EKİM AYI İÇİNDEKİ SİYASİ PARTİLERİN SEÇİM ÇALIŞMALARI

Ekim ayının başlarında DP'ye milletvekilliği için adaylık müracaatı sona ermiş ve 9 kişi adaylık başvurusunda bulunmuştur. DP Ağrı İl Başkanlığı tarafından söz konusu 9 aday arasında 5 kişiyi belirlemek amacıyla seçim yapılması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda, adaylar arasında yapılacak seçimler sonunda 5 kişi Ağrı milletvekili adayları olacaklardı. Söz konusu oylamaya iştirak eden kişiler, Kasım Küfrevi, Celal Yardımcı, Halis Öztürk, Nimet Sümer, Şeref Saraçoğlu, Ahmet Süphandağ, Fettah Arvasi, Abdülkadir Şefkatli ve Mustafa Atabeyler'dir. Partililer arasında yapılan oylamalar neticesi Kasım Küfrevi, Celal Yardımcı, Halis Öztürk ve Şeref Saraçoğlu'nun adaylığı kesinleşmiştir[1]. Diğer adayı tespit etmek için de çalışmalara devam edilmiştir.

DP gibi seçime katılan partilerden CMP de milletvekili adaylarını belirlemek için faaliyetler yürütmüştür. Ağrı'dan milletvekili olabilmek için CMP'ye müracaat edenler, Avukat Halil Acarbey, Avukat Memduh Bakiler, İl Genel Meclis Üyesi Zeynel Abidin Yakut, Tüccar Nazım Güngör, İsmail Aras, Eleşkirt eski Belediye Başkanı Ahmet Tekin, Tutak eşrafından Ziraatçı Memduh Kılıç ile Ziraatçi Halil Alparslan'dır[2].

Yerel basına göre, Ağrı'da partilerin milletvekili adaylarını kesinleştirmeye çalıştığı tarihlerde bazı partiler içinde birtakım sorunlar yaşanmaktadır. Söz konusu ve öne çıkan partilerden birisi TKP'dir. Parti içi anlaşmazlıklar sonucu TKP'nin Gürgöre, Abdi ve Tazeköy Ocak Başkanı Selahattin Alpsalan, partisinden istifa ederek DP'ye intisap etmiştir[3]. TKP'den daha önce de istifalar olmuştu[4]. Parti içi bu sorunlar, CMP'nin Ağrı genelinde güç kaybetmesine ve en sonunda da Ağrı'da seçimlere katılmaktan vazgeçmesine ortam hazırlamıştır.

DP ve CHP gibi CMP de yapılan denemeler neticesi Ağrı milletvekili adayları belirlenmiştir. Oylamalar neticesi partinin milletvekili adayları şu kişilerden müteşekkil olmuştur: Avukat Halil Acarbey, Eleşkirt eski Belediye Başkanı Ahmet Tekin, Avukat Memduh Bakiler ve son olarak CMP Genel Merkez tarafından aday gösterilen Zeynel Abidin Yakut ile Parti Divan Üyesi Rıza Güneş[5].

Ağrı milletvekillerini belirlemek amacıyla DP tarafından başvuru yapanlar arasında yapılan oylamalar neticesinde Kasım Küfrevi 492, Celal Yardımcı 468, Halis Öztürk 410 ve Şeref Saraçoğlu 245 oy almıştır. Mevcut vekillerden Nimet Sümer ise ancak 239 oy alabilmiştir. 1957 yılına kadar 4 milletvekili ile idare edilen Ağrı'da bu tarihten itibaren milletvekili sayısı da 5'e çıkmıştır[6]. Bu da, Ağrı'da nüfus artışına bağlı olarak milletvekili sayısının çoğaldığını göstermektedir.

DP'nin Ağrı adayları belli olduktan sonra Başbakan Adnan Menderes, her bir adaya ayrı ayrı tebrik mesajları göndermiştir[7]. Burada dikkat çeken özelliklerden birisi Nimet

* *Dr. Cengiz SUNAY, Yalova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Yalova/TÜRKİYE, e-posta:cengiz.sunay@yalova.edu.tr*
** *Dr. Bilal TUNÇ, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: burakeylul2205@gmail.com*

Sümer'in beklenenden çok az oy almasıdır. Özellikle Eleşkirt ve Doğubayazıt kazalarında çok az oy alan Nimet Sümer, DP Genel Sekreterliği'ne bilgi vermek üzere Ankara'ya gitmiştir[8]. Burada yapılan görüşmeler ve alınan kararlar neticesi, Nimet Sümer'in Van'dan aday gösterilmesine karar verilmiştir[9].

Ağrı'da 1957 Milletvekili Genel Seçimlerine katılan partilerden DP, CHP ve CMP dışında bağımsız olarak adaylık müracaat edenler de vardır. Bunlardan birisi Resül Yüce'dir. 1950 ve 1954 seçimlerinde de müstakil aday olarak seçimlere katılan, ancak her iki seçimde de seçilemeyen Resül Yüce, 1957 seçimlerinde yeniden seçimlere bağımsız olarak katılmaya karar vermiştir[10].

Bütün siyasi partiler, milletvekili adaylarını belirledikten sonra seçim propagandalarına başlamışlardır. Özellikle seçim propagandaları sırasında CHP ile DP arasında yoğun bir rekabet yaşanmıştır. Bu kapsamda CHP Ağrı Milletvekili Adaylarından Salih Türkmen ile Şevfi Şefkatli Ankara'dan Ağrı'ya gelerek parti faaliyetlerine katılmışlardır. Adaylar, seçim çalışmaları kapsamında diğer adaylarla birlikte ortak hareket etmişler ve halkla görüşmeler yapmışlardır[11].

Bütün partilerin milletvekili adayları belirlendikten sonra İl Seçim Kurulu tarafından partilerin propaganda günleri tespit edilmiştir. Alınan karar neticesi sabah güneş doğduktan akşam batıncaya kadar propagandaya devam edilmesine izin verilmiştir. Partilerin propaganda yeri olarak eski ve yeni meydan alanı yer olarak belirlenmiştir. Bu meydanlarda partilerin propaganda tarihleri şu şekildedir[12]:

Tarih	Siyasi Parti	Propaganda Yeri
9 Ekim 1957	Müstakiller	Eski ve Yeni Meydan
10 Ekim 1957	CMP	Eski ve Yeni Meydan
11 Ekim 1957	DP	Eski ve Yeni Meydan
12 Ekim 1957	CHP	Eski ve Yeni Meydan
13 Ekim 1957	CMP	Eski ve Yeni Meydan
14 Ekim 1957	DP	Eski ve Yeni Meydan
15 Ekim 1957	CHP	Eski ve Yeni Meydan
16 Ekim 1957	Müstakiller	Eski ve Yeni Meydan
17 Ekim 1957	CMP	Eski ve Yeni Meydan
18 Ekim 1957	DP	Eski ve Yeni Meydan
19 Ekim 1957	CHP	Eski ve Yeni Meydan
20 Ekim 1957	CMP	Eski ve Yeni Meydan
21 Ekim 1957	DP	Eski ve Yeni Meydan
22 Ekim 1957	CHP	Eski ve Yeni Meydan
23 Ekim 1957	Müstakiller	Eski ve Yeni Meydan

Programdan açık bir şekilde görülebileceği üzere, Ağrı'dan DP, CHP, CMP ve müstakiller yani bağımsızlar seçimlere katılmışlardır. Devrin bir diğer siyasi partisi olan TKP ise Ağrı'dan seçimlere katılmamıştır. Bunun dışında önceden 4 milletvekili adayını belirleyen DP, adayların teslim günü olan 7 Ekim 1957'de son adayını da ilan etmiştir. DP'nin Ağrı beşinci milletvekili adayı da Selim Yatağan olmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi, Ağrı'nın mevcut vekillerinden Nimet Sümer ise Van'dan aday gösterilmiştir[13].

Partilerin Ağrı milletvekili adayları belirlendikten sonra CHP İl Başkanlığı adayları arasında ilginç bir durum yaşanmıştır. Aday belirleme sırasında CHP'den altı kişinin milletvekili olmak için yeterli puan aldıkları anlaşılmış, ancak Ağrı'dan sadece 5 milletvekili çıkarılacağından CHP'den birisinin bu hakkından feragat etmesi gerektiği gündeme gelmiştir. Parti içinde yapılan istişareler sonucunda Hamit Akkaya, bu hakkından Ali İhsan Erhan namına vazgeçmiştir. Bu olayla birlikte CHP Ağrı milletvekili adayları da kesin olarak belirlenmiş ve İl Seçim Kuruluna teslim edilmiştir[14]. CHP içinde bu gelişmeler yaşanırken; DP İl Başkanlığı'nda da bir istifa olayı yaşanmıştır. DP Ağrı il teşkilatında uzun yıllar hizmet eden Şevki Karaca, milletvekili adayları kesin olarak belirlendikten sonra partisinden istifa etmiştir[15].

9 Ekim 1957 tarihinde DP Milletvekili adaylarından Kasım Küfrevi ve Şeref

Saraçoğlu, il genelinde seçim faaliyetlerini yürütmek üzere Ağrı'ya gelmişlerdir. Burada kalabalık bir topluluk tarafından karşılan milletvekili adayları, kalabalığa hitap ederek seçim vaatlerini sıralamışlardır. Bu arada Ağrı bağımsız milletvekili adaylarından Resul Yüce de Eski Meydan'da seçim propagandasını yürütmüş ve halka hitap etmiştir[16].

Aynı tarihlerde seçim propagandasını başlatan CHP milletvekili adayları da Ağrı genelinde ilçeleri gezmeye başlamışlardır. CHP Ağrı Milletvekili adaylarından Avukat Sıtkı Şefkatli ile Avukat Sıtkı Türkmen beraberlerinde Hamit Akkaya, Hasan Ölçek, Mükerrim Evren ve Eleşkirt İlçe Başkanı Avukat Sadarettin Sübrahan ve kalabalık bir parti grubuyla Eleşkirt'e gitmişledir. İlçe merkezinde ve köylerde temaslarda bulunan milletvekili adayları büyük bir ilgiyle karşılanmışlardır[17]. 9 Ekim 1957'de ilk mitingini yapan CMP adayları, geniş halk yığınlarına hitap etmişlerdir. Bu mitingde CMP Ağrı milletvekili adaylarında Ahmet Tekin ile Halit Acarbey ayrı ayrı birer konuşma yapmışlardır[18]. CMP'den sonra DP de, ilk mitingini 10 Ekim'de yapmıştır. İlk propaganda konuşmasını yapan DP Ağrı Milletvekili Adayı Şeref Saraçoğlu, halkın alkışları arasında kürsüye gelmiş ve DP ile CHP'nin tutumu hakkında açıklamalarda bulunmuştur. DP'nin köylerin kalkınmasında büyük roller üstlendiğini ve bunu büyük ölçüde de başardığını ifade eden Saraçoğlu, CHP'nin bunu hazmedemediğini ve köylerin gelişmesinde en büyük engeli yine bu partinin sebep olduğunu ifade etmiştir. Bu arada Şeref Saraçoğlu'nun konuşması sırasında bazı gruplar arasında kavgalar çıkmış, ancak bu olaylar fazla büyümeden engellenmiştir. Yayla gazetesinin verdiği bilgilere göre, kavgaya CHP'li olduğu iddia edilen kişilerin sebep olduğu anlaşılmaktadır[19].

Seçim propagandaları sırasında CHP ile CMP arasında birtakım atışmaların yaşandığı görülmektedir. CMP adaylarında Halit Acarbey 11 Ekim'de Mal Meydanı'nda yaptığı konuşmasında; "*Biz CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek gibi meydanlarda elimize maydanozu alıp halka göstererek hayat pahalılığı var demiyoruz. Biz, hürriyet ve adalet kavramlarından bahsediyoruz. Bu kavramların da CHP içinde asla bulunmadığını görüyoruz".* Demiştir. Bu durum, Ağrı'da CHP ile CMP arasında ciddi çelişmelerin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir[20]. Devrin gazetelerine seçimlere katılan bu iki muhalefet partisi arasındaki tartışmalar seçim propagandaları boyunca devam etmiştir.

CMP'ye karşı ağır eleştirilerde bulunan CHP adaylarına, CMP'liler de seçim meydanlarındaki propagandalarında cevap vermişlerdir. CMP Milletvekili Adayı Halit Acarbey şunları söylemiştir: "*Neden güceniyorlar, kendileri neyin davasındadırlar? Bu millete yaptıkları daha unutulmamıştır. İpliği pazara çıkmış bir partinin halktan hala itimat istemesi esef vericidir. Bu milleti artık aldatamazlar. Köylüyü ayağı çarıklı başı kasketli güruh olarak gören CHP'lilere bu memleket ve bu köylü rey vermemelidir".* Bu hatipten sonra söz alan diğer CMP adayı da Memduh Bakiler de konuşmuş ve partisinin seçim vaatlerini uzun uzadıya anlatmıştır[21].

Ağrı'da CHP ile CMP arasındaki bu çatışmaların devam ettiği tarihlerde CHP Ağrı Milletvekili Adayı Medeni Hukuk Doçenti Zahit İmren de seçim çalışmalarını yürütmek üzere Ağrı'ya gelmiştir[22]. Yayla gazetesinin verdiği bilgilere göre, Zahit İmren'i havaalanında kalabalık bir grupla karşılamak için CHP tarafından yalanlar atılmıştır. Gazeteye göre, CHP'liler Zahit İmren ile birlikte İsmet İnönü'nün geleceğini ve İmren'in Said-i Nursi'nin yeğeni olduğunu söylemişlerdir. Bu nedenle, havaalanına inen Zahit İmren'i Said-i Nursi'nin yeğeni diye bir sürü kişi tarafından eli öptürülmüştür. Ancak, sonradan bu kişinin Said-i Nursi'nin torunu olmadığı ve onunla birlikte İnönü'nün de gelmediği anlaşılmıştır. Gazeteye göre, CHP bu yolla halkı kandırmıştır[23].

Milletvekili Genel Seçimleri dolaysıyla Kars'a gelen Başbakan Adnan Menderes'in davetlisi olarak Ağrı Milletvekili adayı Kasım Küfrevi de Kars'a gitmiş ve halka hitap etmiştir. Burada ilgiyle dinlenen ve halkın beğenisini kazanan Kasım Küfrevi, 14 Ekim'de Patnos'a gelmiş ve burada seçim faaliyetlerini sürdürmüştür. Aynı günlerde CHP milletvekili adaylarından Sıtkı Şefkatli, Salih Türkmen ve Zahit İmren de beraberlerindeki parti üyeleriyle Patnos'ta temaslarda bulunmuşlardır. Karaköse gazetesine göre, CHP'li adaylar Patnos'ta yaptıkları miting sırasında halktan büyük destek görmüşledir[24].CHP başta olmak üzere bütün siyasi partiler, ilçelerdeki temaslarını bu şekilde devam ettirmişlerdir.

15 Ekim'de Ağrı'da ikinci mitingini yapan DP'liler, alanda büyük gruplara hitap etmişlerdir. Burada konuşmacı olarak Şeref Saraçoğlu ile Selim Yatağan bulunmuşlardır. Parti icraatlarını anlatan ve CHP'nin halkı aldattığını iddia eden hatipler, konuşmalar sonrası büyük kitleler eşliğinde parti binasına gelmişlerdir. Bu arada DP'nin Ağrı'daki üye sayıları da sürekli olarak artmıştır. Son olarak Merkez ilçeye bağlı Güneysu nahiyesinden 250 kişi CHP'den istifa ederek DP'ye geçmişlerdir[25]. Bu durum, dönem itibarıyla DP Ağrı İl Teşkilatı'nın güçlü bir konumda olduğunu ve halk tarafından halen büyük destek gördüğü şeklinde değerlendirilmektedir.

Milli Eğitim Bakanlarından ve DP Ağrı Milletvekili Adayı Celal Yardımcı 16 Ekim 1957'de Ağrı'ya gelmiştir. DP İl Başkanlığı önünde halka hitap eden Yardımcı şunları söylemiştir: *"Dünün kurtları, bugün kuzu postuna bürünerek Ağrılıların huzuruna çıkmışlardır. Dün bu milletin imanından malına kadar her şeyini soyanlar, bugün utanmadan rey istemektedirler. Dün Moskofun yapmadığı zulmü bu millete reva görenler, bugün o sürdüğü ve yurdundan çıkardığı adamlardan medet beklemektedir. Dünün insafsızlarında acaba ne değişiklik olmuştur? Birden bire bunlar melaike mi oldular? Fakat, hemşerilerim ile onlar bu sefer de sizin mazbatalarınızı değil, şamarlarınızı yiyerek buradan ayrılacaklardır. Bizler burada yok iken; meydanları boş bulmuş bol bol cirit atmışlardır. Hele biz bir meydanlara çıkalım, onlar gidecek delik ararlar"*[26].

Celal Yardımcı Ağrı'ya geldikten sonra buradaki camilerin yapımı ve tamirleri için 250.000 Lira getirmiştir. Diyadin Merkez Camii'ne 20.000 TL, Toplucak Köyü Camii'ne 3.000 TL, Patnos Merkez Camii'ne 40.000 TL, Eleşkirt Merkez ve köy camilerine 20.500 TL ve vilâyet merkez ve köy camilerine de 61.000 olmak üzere toplamda 250.000 TL harcanmıştır[27]. Seçim çalışmaları kapsamında partililerin propagandalarını sürdürdükleri günlerde Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı ve Ağrı Milletvekili Kasım Küfrevi, Ağrı'da büyük bir miting daha yapmışlardır. Binlerce kişinin katıldığı mitingde konuşan Celal Yardımcı, seçimleri kesin kazanacaklarını, bu seçimde başta CHP olmak üzere diğer hiçbir siyasi partinin hiçbir şekilde başarılı olamayacaklarını söylemiştir[28]. Celal Yardımcı, daha sonra Tutak ve Patnos kazalarına da gitmiş ve buralarda birtakım temaslarda bulunmuştur[29]. Bu yerlerde halkla görüşen ve yapacakları çalışmalar hakkında bilgi veren Yardımcı, 21 Ekim 1957'de Doğubayazıt'a gitmiş ve burada büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Doğubayazıt'ta demeçler veren Celal Yardımcı, buradan tekrar Ağrı'ya dönmüştür[30].

1957 SEÇİMLERİNİN AĞRI'DAKİ SONUÇLARI VE SİYASİ PARTİLERİN DURUMU

Demokrat Ağrı gazetesine göre, 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimleri ülke genelinde olduğu gibi Ağrı'da da gibi büyük bir sükunet ve sorunsuz bir biçimde yapılmıştır. 28 Ekim 1957 sabahına kadar yapılan oy sayımlarında Ağrı'da ilk olarak şu neticeler elde edilmiştir: DP'nin 28.575 oy alarak birinci olduğu vilâyette CHP 24.453 ve CMP 4.645 oy almışlardır.

Yukarıda ifade edildiği gibi büyük bir sükûnet içinde yapılan Milletvekili Genel Seçimlerinde oyların sayıldığı sırada da Ağrı'da herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Oy sayımlarının devam ettiği saatlerde DP'nin İstanbul, Bilecik, Isparta, Sakarya, Denizli, Aydın, Çanakkale, Bursa, Kocaeli ve İzmir vilâyetlerinde kahir bir neticeyle kazandıkları tespit edilmiştir. Seçimlerde ülke genelinde 46 vilâyette DP; 16 vilâyette CHP, HP ile CMP ise sadece bir vilâyette kazanmışlardır[31].

Burada dikkat bir gelişme seçimlere az bir süre TKP'nin seçimlere katılmama karar alması ve HP'nin de bütün vilâyetlerde seçimlere iştirak etmemesidir. HP'nin seçimlere girmediği yerlerden birisi de Ağrı vilâyetidir. Sadece Burdur'da seçimleri kazanan ve sadece buradan milletvekili çıkarabilen HP, seçimlere katıldığı diğer yerlerin ise hiçbirinde seçimleri kazanmamıştır[32]. Bunun gibi CMP de ülke genelinde pek bir varlık gösterememiştir. Ağrı'da seçimlere girdiği halde, burada sadece 4.645 rey alabilen CMP, Kırşehir dışında seçimlere katıldığı vilâyetlerin hiçbirisinde milletvekili çıkaramamıştır[33].

Şark Ekspres gazetesine göre seçimlere katılan partilerin adaylarının Ağrı'da aldıkları oylar şu şekildedir[34]:

DP'li Adayların Ağrı'daki oyları,

Adı-Soyadı	Aldığı Oy Oranı
Kasım Küfrevi	30.004
Celal Yardımcı	29.373
Halis Öztürk	28.929
Şeref Saraçoğlu	28.896
Selim Yatağan	28.914

Bu oylarla DP, 146.116 oy alarak birinci parti olmuştur. Böylece devrin seçim sistemine göre, DP Ağrı'da birinci parti olarak çıktığı için vilâyetin bütün milletvekillerine tek başına sahip olma hakkını da elde etmiştir. Bu seçim sonuçlarından ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu, da Ağrı'daki seçimlerde Devlet Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı görevlerinde bulunmuş Celal Yardımcı'nın 29.373 oy alarak Kasım Küfrevi'nin arkasında ikinci olmasıdır. Seçimlerde 30.004 oy alan Kasım Küfrevi ise birinci olmuş ve Ağrı'da en fazla oy alan kişi olma hakkını elde etmiştir.

CHP'li Adayların Ağrı'daki oyları,

Adı-Soyadı	Aldığı Oy Oranı
Salih Türkmen	25.072
Ali Erhan	24.008
Ali Dumlu	23.849
Zahit İmre	23.704
Sıtkı Şefkatli	23.428

DP'den sonra Ağrı'da ikinci olan parti CHP'dir. DP'nin toplamda 146.116 oy aldığı Ağrı'da CHP ise toplamda 120.061 oy alarak ikinci olmuştur. DP'ye çok yakın bir oranda oy alan CHP, devrin seçim sisteminden dolayı Ağrı'dan milletvekili çıkarmayı başaramamıştır. Ayrıca, CHP'nin en çok oy alan Salih Türkmen bile aldığı 25.072'lik oy sayısıyla DP'nin en az oy alan adayına yetişememiştir. Bu da, dönem itibarıyla DP'nin Ağrı'da iktidar partisi kadar destek görmediği şeklinde değerlendirilmektedir.

CMP'li Adayların Ağrı'daki oyları,

Adı-Soyadı	Aldığı Oy Oranı
Abidin Yakut	5.319
Halit Acarbey	5.193
Rıza Güney	4.757
Memduh Bakiler	4.644
Ahmet Tekin	4.358

Osman Bölükbaşı'nın genel başkanlığını yürüttüğü CMP, Ağrı'da çok fazla bir varlık gösterememiştir. CMP'nin Ağrı'da aldığı toplam oy oranı 24.271'dir. CMP, aldığı bu oranlarıyla DP'nin an az oy alan adayı Sıtkı Şefkatli'ye bile yetişememiştir. Bu oran, CMP'nin Ağrı genelinde yeterli bir etki bırakmadığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Bunun dışında Ağrı'da seçimlere bağımsız aday olarak giren Resul Yüce ise sadece 23 oy alabilmiştir.

SONUÇ

7 Ekim 1957 yılında yapılan Milletvekili Genel Seçimleri öncesinde Türkiye'nin halen en güçlü partisi konumunda olan devrin iktidar partisi DP'dir. Bu dönemlerde temel muhalefet partisi konumunda bulunan CHP başta olmak üzere; bütün muhalefet grupları ülkenin ekonomik sıkıntılar ve özgürlükler meselesi üzerinde dururken; yine de somut çözümler üretmekten uzak bir görünüm sergilemektedir.

1950'li yıllarda Türkiye'de en güçlü muhalefet partisi CHP olmakla birlikte tek parti döneminin hatıraları henüz hafızalardan silinmemiştir. Bu yüzden adı geçen partiye ilgi DP'ye nazaran azdır. Bir diğer muhalefet partisi olan CMP ise geniş bir vizyona sahip değildir. 1950 ile 1960 yıları arasındaki diğer muhalefet partisi HP ise henüz yeterince örgütlenememiş ve DP'ye alternatif olabilecek bir söylem getirememiştir. Bu dönemlerde CHP'nin başarısı ise aydınların desteğini tekrar kazanmasıdır. Dolayısıyla bu seçimlerde DP'nin kazanacağı açık olmakla birlikte önemli bir oy kaybına uğramış olması ise sürpriz olmuştur.

Türkiye, böyle bir siyasi ortamda genel seçimlere gitmiştir. Ağrı'da TKP ve HP hariç, diğer bütün partilerden DP, CHP ve MP seçimlere iştirak etmişlerdir. Bu siyasi partilerin dışında Ağrı'dan bir de bağımsız aday vardır. Ağrı'daki yerel basına göre, seçimler öncesinde Ağrı'da partiler arasında büyük çekişmeler olmuş ve partiler sıkı bir seçim çalışması yürütmüşlerdir.

27 Ekim 1957'de yapılan Milletvekili Genel Seçimlerinde ülke genelinde oyların büyük kısmını alan DP, seçimleri yeniden kazanmış ve iktidar olmayı başarmıştır. Ağrı'da 150.000'e yakın oy alarak 5 milletvekili çıkaran DP, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'ne kadar bu durumunu sürdürmüştür. Ağrı'da bütün partilerin oy toplamlarından daha fazla oy alabilen DP, bu yönüyle Ağrı'da ilgi gören bir parti olduğunu kanıtlamıştır.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Yayla Gazetesi, 1 Ekim 1957
2 Şark Ekspres Gazetesi, 1 Ekim 1957.
3 Karaköse Gazetesi, 1 Ekim 1957.
4 Şark Ekspres Gazetesi, 1 Ekim 1957.
5 Yayla Gazetesi, 2 Ekim 1957.
6 Demokrat Ağrı Gazetesi, 3 Ekim 1957.
7 Demokrat Ağrı Gazetesi, 4 Ekim 1957.
8 Şark Ekspres Gazetesi, 3 Ekim 1957; Karaköse Gazetesi, 3 Ekim 1957.
9 Demokrat Ağrı Gazetesi, 8 Ekim 1957.
10 Karaköse Gazetesi, 3 Ekim 1957.
11 Yayla Gazetesi, 7 Ekim 1957.
12 Demokrat Ağrı, 8 Ekim 1957.
13 Karaköse Gazetesi, 8 Ekim 1957.
14 Karaköse Gazetesi, 9 Ekim 1957.
15 Şark Ekspres Gazetesi, 9 Ekim 1957.
16 Demokrat Ağrı Gazetesi, 10 Ekim 1957.
17 Şark Ekspres Gazetesi, 10 Ekim 1957.
18 Demokrat Ağrı Gazetesi, 11 Ekim 1957.
19 Yayla Gazetesi, 11 Ekim 1957.
20 Şark Ekspres Gazetesi, 12 Ekim 1957.
21 Yayla Gazetesi, 12 Ekim 1957.
22 Karaköse Gazetesi, 14 Ekim 1957.
23 Yayla Gazetesi, 13 Ekim 1957.
24 Karaköse Gazetesi, 15 Ekim 1957.
25 Yayla Gazetesi, 16 Ekim 1957.
26 Demokrat Ağrı Gazetesi, 17 Ekim 1957.
27 Yayla Gazetesi, 18 Ekim 1957.
28 Demokrat Ağrı Gazetesi, 18 Ekim 1957; Karaköse Gazetesi, 19 Ekim 1957; Yayla Gazetesi, 18 Ekim 1957.
29 Yayla Gazetesi, 21 Ekim 1957.
30 Yayla Gazetesi, 22 Ekim 1957.
31 Demokrat Ağrı Gazetesi, 28 Ekim 1957.
32 Demokrat Ağrı Gazetesi, 28 Ekim 1957.
33 Yayla Gazetesi, 28 Ekim 1957.
34 Şark Ekspres Gazetesi, 28 Ekim 1957.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Demokrat Ağrı Gazetesi, 3 Ekim 1957.
Demokrat Ağrı Gazetesi, 4 Ekim 1957.
Demokrat Ağrı Gazetesi, 8 Ekim 1957.
Demokrat Ağrı Gazetesi, 8 Ekim 1957.
Demokrat Ağrı Gazetesi, 10 Ekim 1957.
Demokrat Ağrı Gazetesi, 11 Ekim 1957.
Demokrat Ağrı Gazetesi, 17 Ekim 1957.
Demokrat Ağrı Gazetesi, 18 Ekim 1957.
Demokrat Ağrı Gazetesi, 28 Ekim 1957.
Karaköse Gazetesi, 1 Ekim 1957.
Karaköse Gazetesi, 3 Ekim 1957.
Karaköse Gazetesi, 8 Ekim 1957.
Karaköse Gazetesi, 9 Ekim 1957.
Karaköse Gazetesi, 14 Ekim 1957.
Karaköse Gazetesi, 15 Ekim 1957.
Karaköse Gazetesi, 19 Ekim 1957.
Şark Ekspres Gazetesi, 1 Ekim 1957.
Şark Ekspres Gazetesi, 3 Ekim 1957.
Şark Ekspres Gazetesi, 9 Ekim 1957.
Şark Ekspres Gazetesi, 10 Ekim 1957.
Şark Ekspres Gazetesi, 12 Ekim 1957.
Şark Ekspres Gazetesi, 28 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 1 Ekim 1957
Yayla Gazetesi, 2 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 7 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 11 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 12 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 13 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 16 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 18 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 21 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 22 Ekim 1957.
Yayla Gazetesi, 28 Ekim 1957.

INVESTMENT AREAS IN AĞRI

Fatma TEMELLİ*

ABSTRACT:

Ağrı is a city established on a plateau of 1650 meters altitude and is located on Turkey's Iranian border. As one of the entrance doors to Anatolia, Ağrı province has hosted many civilizations for centuries. The province has been named Ağrı because of Ağrı Mountain, which is the highest mountain of Turkey and Europe with a height of 5,137 meters.

Ağrı Mountain, which is mentioned in the Torah because of its relevance to the Noah Flood, also referred as Ararat by westerners. The province of Agri consists of a total 8 provinces including the central district. Names of districts are Diyadin, Dogubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay, Tutak.

Ağrı's underground and overground resources and uncontaminated nature provide an appropriate environment for production of organic products. In recent years, Agri offers great potential for investors with the development of technology, facilitation of transportation, increase of public investments, elimination of infrastructural deficiencies, importance of energy and trade routes passing through the region, development of the vision of the region's people, investors' interest, state support and incentives for private sector investments.

Ağrı's proximity to the Iranian and Central Asian markets provides transport advantages while the maximum level of government incentives significantly reduces the return on investment. The purpose of study on this context is to identify the current and potential investment areas suitable for the province of Agri. Regarding data considering the general and socio-economic status of Ağrı after a large scale literature search; it is revealed that investments are profitable for Ağrı province and for investor. In this context, this is a local study and can be described as an area survey.

Key words: *Ağrı City, Socio-EconomicStructure,Investments,InvestmentAreas.*

* *Dr. Fatma TEMELLİ, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Ağrı/TURKEY, e-mail: ftemelli@agri.edu.tr*

AĞRI'DA YATIRIM ALANLARI

Fatma TEMELLİ*

GİRİŞ

Çok uluslu şirketlerden mikro ölçekli işletmelere kadar, bir ekonomide yer alan bütün işletmelerin verimli alanlara yatırım yapmasında, yeni iş olanakları yaratmasında ve genişlemesinde, kaliteli yatırım ortamı önemli bir rol oynamaktadır. Bu açıdan bakıldığında yatırım ortamı, aynı zamanda ekonomik büyümenin ve refah düzeyinin artırılmasında önemli bir yerdedir. Tarımdan üretime, çok uluslu şirketlerden küçük işletmelere kadar tüm firmalar, bir ülkenin kalkınmasında esas rol oynamaktadırlar. Özel sektör firmalarının pazar paylarını artırmak ve faaliyetlerini daha kârlı hale getirmek için, hem yenilikçi fikirlere hem de fiziki üretim araçlarına yaptıkları yatırımlar, ekonomik büyümenin ve zenginleşmenin öncüsü olmaktadır (Bölgesel Yatırım Ortamı Değerlendirmesi Raporu, 2016:1).

Kalkınma sürecinde, her ülkede gelişmenin tüm bölgelerde aynı anda başlayamaması, öne çıkan yatırım alanları ve sektörlerin gelişim merkezlerinde yoğunlaşması, günümüzdeki bölgeler arası gelişmişlik farklarını ortaya çıkaran en temel sebeptir. Bölgeler arası gelişmişlik farkları beraberinde ekonomik ve sosyal sorunları getirmektedir. Bu sorunların ortadan kalkması için geri kalmış bölgelerde gelir seviyesinin artırılması, ekonomik faaliyet çeşitliliğinin sağlanması, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, bölgedeki potansiyelleri harekete geçirecek girişimlerin desteklenmesi, işbirliğine dayalı rekabetin geliştirilmesi ile kaynakların yerinde ve etkin kullanılmasının sağlanması gerekmektedir. Söz konusu gerekliliklerin sağlanması, öncelikle her bölgenin karakteristiğinin ortaya konmasına ve bölgesel gelişme farklarını azaltacak olan rekabetçi sektörlerin belirlenmesine bağlıdır (Ed. Tutar vd., 2013).

Bu çalışmanın amacı; geniş bir literatür araştırması sonucunda Ağrı ilinin genel ve sosyo-ekonomik durumunu mevcut durum analizi ile ele alarak, ortaya konan veriler ışığında Ağrı ili için uygun olan mevcut ve potansiyel yatırım alanlarını belirtip, bu yatırımların Ağrı ili için kârlı olduklarını ortaya koymak ve bir değerlendirme yapmaktır. Bu bağlamda çalışma, yerel bir çalışma olup alan araştırması niteliği kazanmaktadır.

YATIRIM KAVRAMI

Yatırım kavramı, denildiğinde değişik bilim dallarında veya ortamlarda farklı tanımlar yapılabilmektedir. Ekonomi, işletme ve halk dilinde yatırım kavramı farklı şekillerde tanımlanmıştır.

Halk dilinde yatırım, ekonomik değerlerin kâr amacı ile bir işe tahsis edilmesi, sermayenin korunması veya gelir elde edilmesi amacıyla bir değerin ya da mülkiyet hakkının elde edilmesidir. Ekonomik anlamda yatırım, üretim araçları toplamını (sermaye stokunu) arttırmaya yönelik harcamalardır. İşletme biliminde ise yatırım, fon oluşturma ve kullanma şeklinde tanımlanmaktadır. İşletmeye göre yatırım kavramı, işletme bilânçosunun aktifinde yer alan varlıkların toplamı veya paranın farklı üretim unsurlarına dönüşmesidir. ÖZET olarak yatırım, ileriki dönemlerde tüketmek üzere yapılan üretimdir (Aydın, 2010:4). Genel anlamda yatırım kavramı,

* *Dr. Fatma TEMELLİ, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İiktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: ftemelli@agri.edu.tr*

gelecekte üretim yapmak amacıyla içinde bulunulan dönemde üretilmiş dayanıklı mallar (sabit sermaye malları) ile yine aynı dönemdeki ara ve nihai tüketimin geleceğe ertelenmesinden (stok değişimi) oluşmaktadır (Yılmaz ve Yılmaz, 1997:1). Yatırım kavramı iktisatta bir ekonomide belirli bir dönemde mevcut sermaye malları ve teçhizatına yapılan net ilavelerdir (Dinler, 1998:309). Diğer bir ifadeyle yatırım, yeni sermaye malları için yapılan harcamalardır (Abel ve Bernanke, 2001:613). Yatırım; eldeki mevcut kaynakların veya servetin, gelecekte tüketim gücünün artmasıyla birlikte yüksek miktarda gelir getirmesi beklentisi olarak görülmesinin yanında, maddi ve manevi kazanç elde etmek için önceden yapılan harcamaların bugünden itibaren çeşitli yatırım alanlarına ayrılmasıdır (Karabıyık, 1997:3; Konuralp, 2005:3). Yani; bir anlamda yatırımlar ülkenin gelecekteki üretim kapasitesini artırıcı harcamalardır (Tunca, 1999:60).

YATIRIM ÇEŞİTLERİ

İşletmeleri yatırım yapmaya iten nedenler, diğer bir ifadeyle hazırladıkları yatırım teklifleri veya yatırım projeleri hazırlamalarındaki amaçları, işletmeden işletmeye farklılık göstermekle birlikte genellikle üç grup altında toplanmaktadır (Akgüç, 1998:322):

1. Firmaların kanun veya toplu sözleşmeler gereği yapmak zorunda oldukları yatırım harcamaları,

2. Firmanın genel olarak verimliliğini artırmaya yönelik yatırım harcamaları,

3. Kâr sağlama amacına yönelik yatırım harcamaları.

Üçüncü maddede belirtilen yatırım harcamaları bir ölçüde öznel olmakla birlikte yenileme yatırımları, genişleme yatırımları, mamul yatırımları, modernizasyon yatırımları ve stratejik yatırımlar olmak üzere 5 kategoriye ayrılmaktadır (Akgüç, 1998:322).

Yenileme yatırımları; görevini yapamayacak durumda olan tesislerin yerine aynı işi yapacak yeni tesislerin satın alınması için yapılan yatırımlardır. Diğer bir ifadeyle yenileme yatırımı, teknik ömrü sona eren bir yatırım yerine yeni bir yatırımın yapılmasıdır (Ceylan ve Korkmaz, 2017:307).

Genişleme yatırımları; tesislerin genişletilmesini ve satışların artma ihtimaline karşı yeni pazarların ele geçirilmesi için yapılan yatırımlardır. Bu yatırımlar, kapasitenin arttırılması, gelişmiş teknolojilerin kullanımı ile maliyetlerin düşürülmesini ve geliştirilmesini gerçekleştirir (Ceylan ve Korkmaz, 2017:308). Mamul yatırımları; mevcut mamullerin geliştirilmesi ve mamul dizisine yeni mamullerin eklenmesi ile yapılan yatırımlardır. Mevcut mamullerin kullanılabilirliğinin geliştirilmesi için yapılan yatırımlar; araştırma faaliyeti, mühendislik tasarımı, tanıtım giderleri veya sadece üretimde kalitenin daha iyi denetlenmesi şeklinde olabilir (Ceylan ve Korkmaz, 2017:308).

Modernizasyon yatırımları; işletmelerin daha çok maliyet tasarrufu sağlamak, üretim kalitesini arttırmak amacıyla yaptıkları yatırımlardır. Modernizasyon yatırımlarını bazı durumlarda yenileme yatırımlarından ayırmak çok zor olabilmektedir. Yenileme yatırımlarında amaç, mevcut üretim kapasitesini devam ettirmek iken, modernizasyon yatırımlarında amaç maliyet tasarrufu sağlamak ve üretim kalitesini arttırmaktır (Akgüç, 1998:323). Stratejik yatırımlar; işletmeye dolaylı yararları olan yatırımlar olup, risk azaltıcı yatırımlar ve iş görenlerin refahı için yapılan yatırımlardır (Ceylan ve Korkmaz, 2017:308).

AĞRI İLİ: GENEL BİLGİLER VE SOSYO-EKONOMİK YAPI

Ağrı ili, tarih boyunca doğu ile batı arasında tarihi bir güzergâh üzerinde bulunması nedeniyle çeşitli medeniyetlere ev sahipliği

yapmıştır. Ağrı ili, Anadolu'nun İran'la bağlantısını sağlayan yolun üzerinde bulunması ile önemli bir konumda yer almakta, doğusunda İran, batısında Muş ve Erzurum, kuzeyinde Kars, güneyinde Van ve Bitlis ile kuzeydoğusunda Iğdır ili bulunmaktadır. Türkiye'nin en yüksek dağı olan 5165 m yüksekliğindeki Ağrı Dağı'na sahiptir. Ağrı ili merkez ilçe dahil toplamda 8 ilçeden oluşmaktadır. Bunlar Diyadin, Doğubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay, Tutak ilçeleridir. Doğu Anadolu'da ulaşımı sağlayan önemli devlet yollarından olan E–80 karayolu Ağrı'dan geçmekte ve bu yol sayesinde ulaşım ve taşımacılık sürekli aktif kalmaktadır. Ağrı'dan geçen Türkiye-İran transit yolu, ulaşımın en önemli noktalarından birini oluşturmaktadır. Karadeniz Bölgesi'nin, özellikle de Trabzon Limanı'nın İran'la olan bağlantısını sağlayan yol güzergâhında bulunması Ağrı'nın önemini daha da artırmaktadır (www.serka.gov.tr, 2017).

TÜİK'in 2016 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) verilerine göre; Ağrı İli'nin nüfusu 2016 nüfus sayımı sonuçlarına göre 542.255 olup şehirleşme oranı %56'dır. Bu nüfusun 281.389'u erkek ve 260.866'sı kadından oluşmaktadır. Yüzdelik dağılım olarak %51,89 erkek, %48,11 kadındır. Ağrı il merkezi nüfusu, 149.994 olup, il nüfusunun %40'ı 15 yaş, %70'i ise 30 yaşın altındadır (SERKA, 2017).

Ağrı ilinde 2007 yılında kurulan üniversite 2008 yılında Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi ismini almıştır. Üniversitenin 9 araştırma ve uygulama merkezi, 7 fakülte, 6 meslek yüksekokulu, 6 yüksekokul ve 3 enstitüsü bulunmakta (SERKA, 2015:39-40) ve bu birimlerde yaklaşık 12.000 öğrenci öğrenim görmektedir.

Ağrı ili; yıllık nüfus artış hızı, şehirleşme oranı, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla ve sanayi iş kolunda çalışanların toplam istihdama oranı bakımından Türkiye ortalamalarının altındadır. Tarım sektöründe çalışanların toplam istihdama oranı ise Türkiye ortalamasının üstündedir. Ağrı'da halkın geçimi genelde tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Ekonomi tarımdan çok hayvancılık ve hayvan ürünlerine dayalı olup, düzlük alanların daha verimli olduğu Ağrı'da genellikle tarla ziraatına dayalı tarım ve hayvancılık gelişmiştir. Yayla ve meralarda yetişen hayvanlar ve bu hayvanlardan elde edilen ürünler, ilin ticaret hayatında önemli rol oynamaktadır. Şehir merkezine yakın köylerde arıcılık da yapılmaktadır. Mevcut sanayi kuruluşları halkın başlıca geçim kaynağı olan hayvancılığa yöneliktir. Hayvansal hammaddelerin bir kısmı bu sanayi kollarında işlenmektedir (TÜİK, 2011).

Ağrı ili, sahip olduğu coğrafi koşullar bakımından bölgenin önemli bir tarım merkezidir. Tarım ve hayvancılık bölgenin temel geçim kaynağı olmasına rağmen tarımın büyük ölçüde iklim koşullarına bağlı olması ilin tarımsal üretimi ve gelişmesini etkilemektedir. Ürünlerin yetişme süresi dikkate alındığında yıllık dekar başına ortalama verimlilik diğer bölgelere kıyasla oldukça düşüktür. Girdi maliyetlerinin yüksek olmasına karşın üretilen ürünlerden yeterince verim alınamaması tarıma duyulan ilgiyi azaltmaktadır (Ed. Tutar vd., 2013:33). Pazar ve hammadde kaynaklarına göreceli olarak uzak olan ilde, sanayi yeterince gelişmemiştir. Buna rağmen ticaret hayatı il ve ilçe merkezlerinde oldukça hareketlidir. Ağrı ovası, Eleşkirt ovası ve Patnos ovası ilçenin tarım ve hayvancılığı açısından büyük bir potansiyele sahip olup, gerek sulama imkânlarının yetersizliği gerek yanlış kullanım sebebiyle yeterince istifade edilememektedir. Sulama yatırımlarının artması ve bilinçli tarımsal faaliyetlerin gelişmesi bu durumu yavaş yavaş değiştirmektedir. İl genelinde yapılan geçimlik hayvancılık ve özellikle E-80 karayolu üzerindeki Eleşkirt-Ağrı-Doğubayazıt'ta ticaret, dış ticaret ve lojistik sektörleri ilin ekonomik hayatına

büyük katkı sağlamaktadır. 2011 yılında Ağrı'dan 78 milyon dolar ihracat ve 71 milyon dolar ithalat gerçekleştirilmiştir. 2016 yılında ihracatın yaklaşık %90'ı İran'a yapılmıştır (SERKA, 2017).

Dış ticaret hacmini sürekli olarak artıran Türkiye 2023 hedefi olan 500 milyar dolarlık ihracat değerine ulaşmak için özellikle komşu ülkelerle daha yakın ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Üretim merkezlerine göreceli olarak uzak olan Doğu illeri diğer taraftan bakıldığında İran ve Orta Asya pazarlarına en yakın konumda bulunmaktadırlar. Ağrı ili özellikle bu pazarları hedefleyen firmalar için önemli fırsatlar sunmaktadır. Nüfusunun yaklaşık yüzde 70'inin 30 yaşın altında olduğu Ağrı ili, kurulduğu günden beri sürekli büyüyen ve teknolojik imkânları artan İbrahim Çeçen Üniversitesi sayesinde yatırımcılara yerinde hizmet verebilmekte ve kalifiye işgücü yetiştirilmesine imkân sağlamaktadır. Ağrı'nın sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynakları ile kirlenmemiş doğası git gide popüler olan organik ürünlerin imalatı için uygun ortam sağlamaktadır. İran ve Orta Asya pazarlarına olan yakınlığı nakliye avantajı sağlarken, bunun yanında devlet teşviklerinin de maksimum uygulanması yapılan yatırımların geri dönüş sürelerini önemli ölçüde azaltmaktadır (http://www.serka.gov.tr, 2017).

YATIRIM AÇISINDAN AĞRI İLİNİN EKONOMİK ANALİZİ

İran ve Orta Asya'nın kapısı olan Ağrı iline yatırım yapmak, ekonomi ve ticaret bakımından birçok önemli durum arz etmektedir. Ağrı ili, İran ve Orta Asya pazarlarına en yakın ildir. Avrupa ve Orta Asya'yı bağlayan E-80 karayolu ve Gürbulak Sınır Kapısı il sınırları içerisindedir. Yaklaşık uzunluğu 1268 km olan Gerede, Merzifon, Gürbulak otoyol projesinin 2023 yılına kadar tamamlanması hedeflenmektedir. Ağrı ili, Sarısu Sınır Ticaret Merkezi üzerinden İran ile sınır ticareti imkânına sahiptir. Kapasitesi artan havaalanından uluslararası uçuşlar yapılabilecektir. Gürbulak Sınır Kapısı yakınlarına Türkiye-İran Ortak Organize Sanayi Bölgesi (OSB) kurulması planlanmaktadır. Doğubayazıt ilçesinde dış ticaret için gerekli altyapının yanı sıra köklü bir dış ticaret geleneği ve kültürü bulunmaktadır. Altyapı inşaatı tamamlanan Ağrı OSB yatırımcıları beklemektedir. Eleşkirt, Ağrı, Patnos ve Doğubayazıt Ovalarında şeker pancarı ve yem bitkileri yetiştirilmekte ve bu ürünler hayvancılığın hammaddesi olarak kullanılabilmektedir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık ile arıcılık açısından potansiyel arz eden geniş meralar ve tarıma elverişli araziler bulunmaktadır. Ağrı, %70'i 30 yaş altında 552 binlik nüfusu ile genç ve eğitilebilir işgücü potansiyeli sunmaktadır. 107 binlik nüfusu ile Ağrı, TRA2 Bölgesinin en büyük şehir merkezidir. Genç, dinamik ve büyümekte olan bir üniversiteye sahiptir. Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi gibi dünyaca tanınan turizm değerlerine ev sahipliği yapmaktadır. Ağrı Dağı tırmanışları için en uygun rotalar Doğubayazıt'tan başlamaktadır. Yatırımlarda devlet yardımlarının (hazine teşviklerinin) en yoğun destek sağladığı 6. Bölge'de yer almaktadır (http://www.fizibilite.info/agri/, 2017; SERKA, 2017).

AĞRI İLİ UYGUN YATIRIM ALANLARI

Bir yörenin veya şehrin yatırımcılar için çekim merkezi olması, ülke ve bölgenin gelişmişliği yanında, kendi özel konum ve şartlarına da bağlıdır. Şehirler bünyesinde, zaman içerisinde oluşan değişmelerin bir kısmı kendiliğinden, diğer bir kısmı da yönlendirici etkilerle ortaya çıkmaktadır. Bazı şehirler, kamunun özel desteğine rağmen yeterli bir gelişme performansı gösterememekte, bazı şehirler de kendi iç canlılıkları ile bu gelişme başarısını gösterebilmektedir. Gelişme

canlılığını oluşturan bu unsurlar genel olarak; doğal altyapı, maddi altyapı, kurumsal altyapı ve beşeri altyapıdan oluşmaktadır. Bu altyapılar birbirlerini tamamlayıp geliştiği ölçüde sosyo-ekonomik düzeyi artan bir şehirden söz etmek mümkündür. Bunu başaramayan şehirler, ekonomik gerilemenin içine düşmektedirler (Şimşek, 2000:87).

Sosyo-ekonomik gelişmenin büyüklük, yoğunluk ve nitelikleri bir yandan şehrin sahip olduğu nüfus, altyapı ve üstyapı donatımlarına, diğer yandan bunlar arasındaki bileşim, etkileşim ağı, işletmeler arası ileri ve geri bağlantılar ile yerleşim yeri faktörlerine bağlıdır. Dolayısıyla, devlet yatırımlarının dış etkileri, belediyelerin kent planlaması, meslek kuruluşlarının uyarıcı ve yönlendirici faaliyetleri bir bütün olarak şehirlerin sosyo-ekonomik düzeyini biçimlendirmektedir. Bir ilin kurulduğu yerin su kaynakları, deniz, arazi yapısı, orman, maden kaynakları, iklim gibi doğal unsurları doğal altyapıyı; bünyesinde bulundurduğu sosyal sabit sermayeyi ifade eden enerji, yol, ulaşım, haberleşme alanlarındaki yatırımlar, donatımlar ve araçlar, kamusal yönetim, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanındaki bina ve donatımlar maddi altyapıyı; merkezi ve yerel kamu yönetimlerinin, güvenlikle ilgili hizmetlerin, sendika, dernek ve gönüllü kuruluşların her türlü iktisadi faaliyete ilişkin örgütlenme biçimleri ile toplumsal davranışları belirleyen her türlü düzenlemeleri kurumsal altyapıyı; işgücünün eğitim düzeyi ile birlikte şehirdeki eğitim, araştırma, kültür ve spor kurumlarının miktar ve kalitesi ise beşeri altyapıyı oluşturmaktadır (Şimşek, 2000:87-88).

Tablo 1: *TRA2 Bölgesi ve İllerindeki Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (Bin TL, 2012)*

Yatırım Cinsi	Ağrı	TRA2	Türkiye	TRA2/TR (%)
Konut	80.894	101.881	479.845	21,2
Eğitim	51.351	144.208	6.491.136	2,2
Tarım	32.560	63.981	5.852.392	1,1
Sağlık	8.100	35.804	2.161.600	1,7
Ulaştırma-Haberleşme	39.225	81.032	13.877.595	0,6
Turizm	50	80	294.439	-
Madencilik	153	839	1.208.400	0,1
İmalat	-	-	538.050	-
Enerji	930	1.872	3.732.935	0,1
Diğer Kamu Hizmetleri	55.679	88.842	9.797.895	0,9
Toplam	**268.942**	**518.539**	**44.434.287**	**1,2**

Kaynak: *Ed. Tutar vd., 2013:73.*

Tablo 2: *Ağrı İli 2016 Yılı Yatırım Programı*

Sektör	Proje Sayısı	Proje Tutarı	2015 Yılı Sonu Harcama	2016 Yatırımı	2016 Yılı Toplam Ödenekteki Payı
TARIM	1	748.334	655.122	45.000	% 29,99
ULAŞTIRMA	5	589.895	328.485	18.500	% 12,33
KONUT	4	120.497	11.406	38.432	% 25,61
EĞİTİM	7	160.610	119.555	24.110	% 16,07
SAĞLIK	1	81.500	78.500	3.000	% 2,00
D.K.H.	2	128.000	77.000	21.000	% 14,00
Toplam	**20**	**1.828.836**	**1.270.068**	**150.042**	**% 100**

Kaynak: *http://www.agri.gov.tr, 2017*

Ağrı ili, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sanayinin gelişmesini engelleyecek birçok olumsuz etken ortaya çıkmaktadır. Bu etkenler; ilin coğrafi konumu, rakımının yüksekliği, ağır iklim koşulları, sanayii hammaddesi olarak kullanılabilecek doğal kaynaklara sahip olmaması, büyük ve sanayileşmiş merkezlere ve dolayısıyla büyük üretim ve tüketim merkezlerine uzak olması, iç tüketimde hem nüfus yoğunluğunun azlığı hem de satın alma gücünün düşük olması nedenleri ile yaşanabilecek pazarlama zorlukları vb.'dir. Tüm bu etkenler değerlendirildiğinde ilin ekonomik alanda en büyük ve en önemli imkânının tarım ve hayvancılık faaliyetleri olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim, ildeki mevcut işletmelerin çoğu tarım ve hayvancılığa dayalıdır (Şimşek, 2000:106). Aşağıdaki Tablo 1, TRA2 Bölgesi ve illerindeki kamu yatırımlarının sektörel dağılımını göstermektedir.

Tablo 1'de de görüldüğü üzere; 2012 yılı kamu yatırım programında gerçekleştirilmesi planlanan faaliyetlere göre TRA2 Bölgesi'nin ülke geneline göre aldığı pay %1,2'dir. Bölge illerine yıl içerisindeki en fazla yatırım konut sektöründe (%21,2) yapılmıştır. Gerçekleştirilen yatırımlar incelendiğinde bu durumun illerde yer alan üç üniversitenin gerçekleştirdiği altyapı harcamalarından kaynaklandığı görülmüştür. 2012 yılı itibariyle Ağrı'da gerçekleştirilen yatırımların yaklaşık % 65'i eğitim, konut ve ulaştırma-haberleşme sektörlerine yapılmıştır. Tarım ve sağlık hizmetlerine aktarılan kaynakların ise toplam harcamalar içerisindeki payları sırasıyla %12,1 ve %3'tür.

Tablo 3: *Ağrı'da Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Yönelik Yatırım Alanları*

Tarım ve Hayvancılık Sektörü	Yatırım Durumu
Büyükbaş Hayvancılık (Et Besiciliği, Damızlık İnek Yetiştiriciliği, Damızlık Süt Sığırcılığı vb.)	Mevcut/Potansiyel
Küçükbaş Hayvancılık (Koyun Yetiştiriciliği vb.)	Mevcut/Potansiyel
Arıcılık	Mevcut/Potansiyel
Et ve Yumurta Tavukçuluğu	Mevcut/Potansiyel
Jeotermal Seracılık (Diyadin'de Domates Seracılığı)	Mevcut/Potansiyel
Kaba Yem Üretimi ve Karma Yem Üretimi	Mevcut/Potansiyel
Su Ürünleri Üretimi (Alabalık, Sazan vb.)	Mevcut/Potansiyel
Kızılağaç, Akasya ve Kavak Yetiştiriciliği	Mevcut/Potansiyel
Organik Tarım	Mevcut/Potansiyel
Organik Hayvancılık	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
Lisanslı Depoculuk ve Soğuk Hava Depoları	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
Elma, Kiraz Yetiştiriciliği (Hobi Anlamında)	Potansiyel

Kaynak: SERKA, 2017

Tablo 4: *Ağrı'da Gıda İmalatı Sektörüne Yönelik Yatırım Alanları*

Gıda İmalatı Sektörü	Yatırım Durumu
Dondurulmuş Meyve ve Sebze İmalatı	Potansiyel
Kurutulmuş Meyve ve Sebze İmalatı	Potansiyel
Konserveler	Potansiyel
Unlu Mamuller (Makarna, bisküvi vb.)	Potansiyel
Şekerli Mamuller	Mevcut/Potansiyel
Organik Tarım Ürünleri	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)

Kaynak: http://www.fizibilite.info/agri/, 2017.

Madencilik, enerji ve turizm sektörlerine yapılan yatırımların oranı %1'i geçmezken 2012 yılında imalat sanayi sektörüne kamu harcamaları adına herhangi bir kaynak aktarılmamıştır (Ed. Tutar vd., 2013:73).

Aşağıdaki Tablo 2, 2016 yılı Ağrı ili yatırım programını göstermektedir.

Tablo 2'de de görüldüğü üzere; Ağrı İli 2016 Yılı Yatırım Programı'na göre ödenekten en fazla yatırım payı alan sektörler; birinci sırada %29,99 pay ile Tarım Sektörü, ikinci sırada %25,61 pay ile konut sektörü ve üçüncü sırada %16,07 pay ile eğitim sektörü olmuştur.

AĞRI'DA MEVCUT VE POTANSİYEL YATIRIM ALANLARI

Bir ekonomide yatırım yapma kararını etkileyen pazar olanakları, hammadde ve altyapı kaynaklarına yakınlık, taşıma, işgücü, yan sanayiye yakınlık vb. birçok faktör vardır. Bununla birlikte ildeki coğrafi yapı, beşeri kaynaklar, teknik ve sosyal altyapı, tarımsal yapı, doğal kaynaklar, sanayi, ticaret ve hizmet sektörleri ile finansman olanakları ilin mevcut durumunu ve potansiyelini ortaya koyan başlıca alanlardır. Yatırım yapılabilecek alanların tespitinde esas olan; yerli veya yabancı yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen kuruluş yeri faktörlerinin objektif bir şekilde değerlendirilmesidir (Ed. Tutar vd., 2013:113). Bu çalışmada, anlatılan ve verilen bilgilerden yola çıkılarak Ağrı ilindeki mevcut yatırım alanları ve il için potansiyel yatırım alanları aşağıda tablolar halinde belirtilmiştir.

Aşağıdaki Tablo 3, Ağrı'da tarım ve hayvancılık sektöründe üretimi ve verimliliği artırmak için uygun ve kârlı olan mevcut ve potansiyel başlıca yatırım alanlarını göstermektedir.

Tablo 5: *Ağrı'da İmalat Sanayi Sektörüne Yönelik Yatırım Alanları*

İmalat Sanayi Sektörü	Yatırım Durumu
İnşaat ve Yapı Malzemeleri İmalatı	Potansiyel
Isı Yalıtımı Malzemeleri İmalatı	Potansiyel
Metal Ürünleri İmalatı	Potansiyel
Tarım Makineleri İmalatı	Potansiyel
Mobilya ve Orman Ürünleri İmalatı	Potansiyel
Plastik Sanayi Ürünleri İmalatı (PVC doğrama ve boruları)	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
Yün İplik Üretimi	Potansiyel
Enerji Yatırımları (HES, Biyogaz)	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)

Kaynak: *SERKA, 2017.*

Tablo 6: *Ağrı'da Hizmetler Sektörüne Yönelik Yatırım Alanları*

Hizmetler Sektörü	Yatırım Durumu
Toptan ve Perakende Ticaret	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
AVM	Potansiyel
Çağrı Merkezi Yatırımları	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
Bayilikler ve Teknik Servisler	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
Öğrencilere Yönelik Konaklama Tesisleri (Yurt, Pansiyon, Otel, Apart Daire)	Mevcut/Potansiyel
Eğitim Yatırımları (Özel okul, kreş)	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
Sağlık Yatırımları (Hastane, poliklinik)	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)

Kaynak: *SERKA, 2017.*

Aşağıdaki Tablo 4, Ağrı'da gıda imalatı sektöründe talep edilen ve/veya talep edilebilecek olan üretimi karşılamak için uygun ve kârlı olan başlıca yatırım alanlarını göstermektedir.

Aşağıdaki Tablo 5, Ağrı'da imalat sanayi sektöründe talep edilen ve/veya talep edilebilecek olan üretimi karşılamak için uygun ve kârlı olan başlıca yatırım alanlarını göstermektedir.

Aşağıdaki Tablo 6, Ağrı'da hizmetler sektöründe talep edilen ve/veya talep edilebilecek olan hizmeti karşılamak için uygun ve kârlı olan başlıca yatırım alanlarını göstermektedir. Aşağıdaki Tablo 7, Ağrı'da turizm sektöründe talep edilen ve/veya talep edilebilecek olan hizmeti karşılamak için uygun ve kârlı olan başlıca yatırım alanlarını göstermektedir. Aşağıdaki Tablo 8, Ağrı'da enerji sektöründe alternatif enerji kaynakları açısından uygun ve kârlı olan başlıca yatırım alanlarını göstermektedir. Ayrıca Ağrı, yeni teşvik sisteminin en yoğun destek aldığı 6. Bölgede yer almaktadır. Asgari 500.000 TL'lik sabit yatırım yapmak şartıyla tüm sektörler için bölgesel teşvik uygulamalarının bütün unsurlarından yararlanılabilmektedir (SERKA AĞRI, 2017).

SONUÇ

Yüksek yatırım potansiyeline sahip olmasına rağmen Ağrı ili uzun kış iklimine sahip olması, güvenlik açısından sıkıntılar yaşaması ve sanayisinin gelişmemesi nedeniyle kalkınamamaktadır. Her ne kadar kamu eliyle yatırımlar yapılsa da, özel sektörün yatırım yapma isteğini arttırıcı devlet teşvikleri olsa da yapılan yatırımlar istenen düzeye ulaşamamıştır. Bu sorun sadece Ağrı ilinin sorunu olmayıp, bölgesel bir sorundur. İlin hammadde ve pazar kaynaklarına uzak olması, ulaşım ve altyapı sorunları, iklim şartlarının elverişsizliği ve sermaye sahiplerinin yatırım yapma konusundaki çekinceleri, yatırım kararları konusunda karşılaşılan engellerden birkaçıdır. Kış mevsiminin uzun sürmesi nedeniyle sadece yılda bir defa ürün alınmaktadır. Tarımsal faaliyetlerin geleneksel yöntemlerle yapılması ve tarıma dayalı sanayinin yeterince gelişmemiş olması bölge için önemli bir sorundur. Ayrıca üretilen tarım ürünlerinin hiçbir katma değer eklenmeden satılması nedeniyle, üreticinin kâr oranı düşük olmaktadır. Dolayısıyla tarım üreticileri için pazarlama sorununun varlığı da bilinmektedir. Bu sorun ise büyük ölçüde sınır ticareti ile giderilebilir (İran, Azerbaycan, Nahcivan, Ermenistan, Gürcistan, Rusya). Yüzölçümünün büyük

Tablo 7: *Ağrı'da Turizm Sektörüne Yönelik Yatırım Alanları*

Turizm Sektörü	Yatırım Durumu
Diyadin'de Termal Tesisler	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
Ağrı ve Doğubayazıt'ta Şehir Otelleri	Mevcut/Potansiyel
Nitelikli Yeme-İçme ve Dinlenme Tesisleri	Mevcut/Potansiyel
Ulaştırma ve Lojistik Yatırımları	Mevcut/Potansiyel (Az/Yetersiz)
Hediyelik Eşya İmalatı	Mevcut/Potansiyel

Kaynak: *SERKA,2017.*

Tablo 8: *Ağrı'da Alternatif Enerji Kaynaklarına Yönelik Yatırım Alanları*

Enerji Sektörü	Yatırım Durumu
Rüzgâr Enerjisi Yatırımları (Rüzgâr Enerjisi Santrali)	Potansiyel
Hidroelektrik Enerjisi Yatırımları (Hidroelektrik Santrali)	Potansiyel
Jeotermal Enerji Yatırımları (Jeotermal Enerji Santrali)	Potansiyel

Kaynak: *SERKA, 2017.*

bir bölümü mera ve çayırlarla kaplı olan Ağrı ilinde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri aralıksız sürdürülmektedir. TÜİK verilerine göre; Ağrı İli organik tarım potansiyeli bakımından Türkiye'de 3. sırada yer almasına rağmen, organik hayvancılıkta herhangi bir ilerleme kaydedememiştir. 2014 yılından itibaren bu bölgedeki kalkınma ajansı vasıtasıyla, üreticilere projeler hazırlanarak devletten destek alma çalışmaları başlamış ve halen de devam etmektedir. Ağrı'da organik tarıma elverişli tarım alanları mevcuttur, bölgede sanayi gelişmediği için tarımsal alanlar sanayi ve kimyasal atıklardan etkilenmemekte ve bu durum Ağrı ilinde organik tarım ürünleri imalatını daha da kolaylaştırmakta ve güçlü bir potansiyel oluşturmaktadır. Ancak organik tarım ürünleri, hem üreticiler hem de tüketiciler açısından maliyeti yüksek olan bir unsur olması nedeniyle ilde bu kültür pek oluşmamıştır. Bu konuda, halkın bilinçlendirilmesi ve Tarım Bakanlığı'ndan destek sağlanması gerekmektedir.

Ağrı Dağı, İshakpaşa Sarayı, Nuh'un gemisi efsanesi, dünyanın ikinci büyük meteor çukuru, jeotermal su kaynakları, Türkiye'nin en yüksek göllerinden biri olan Balık gölü gibi tarihi ve tabii kaynaklara sahip olan Ağrı ili, turizm konusunda da oldukça zengindir. Ancak bölgesel güvenlik sorunlardan dolayı oluşturulmuş kötü algıdan ve sahip olduğu turistik özelliklerinin tanıtımının yeterince yapılamamasından dolayı, Ağrı'nın turizm gelirleri henüz istenen düzeye ulaşamamıştır. Ağrı ilinin sahip olduğu zengin kültürel kaynaklarının tanıtımı yeterli düzeyde yapılıp, güvenlik sorunu çözüldüğünde kültür turizminin de artacağı düşünülmektedir. Kış turizminin canlandırılmasıyla konaklama hizmetleri ve konaklama yatırımlarının da artacağı düşünülmektedir. İlde üniversitenin bulunması, öğrenci konaklama, beslenme, ulaşım ve eğlence hizmetlerinin gelişmesine de katkı sağlayacaktır. Bir sınır ili olan Ağrı'nın uluslararası transit yola sahip nedeniyle de, girişimcilerin ve kamunun lojistik yatırımlara ağırlık vermesi de önerilmektedir.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Abel B. A. ve Bernanke, B. : *Macroeconomics*, Addison Wesley Longman Inc, 2001.

Akgüç, Ö. : *Finansal Yönetim*, Avcıol Basım-Yayın, İstanbul 1998.

Anbar, A. ve Alper, D. : *Yatırım Projeleri Analizi*, Ekin Yayınevi, Bursa 2015.

Aydın, B.: *Teşvik ve Destek Rehberi*, Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır 2010.

Bölgesel Yatırım Ortamı Değerlendirmesi Raporu: *TRA2 İBBS II Bölgesi (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)*, Ankara 2016.

Ceylan, A. ve Korkmaz, T. : *Finansal Yönetim Temel Konular*, Ekin Yayınevi, Bursa 2017.

Dinler, Z. : *İktisada Giriş*, Ekin Kitabevi, Bursa 1998.

Karabıyık, L. : *Menkul Kıymetler Borsası ve Diğer Yatırım Alternatifleri*, Marmara Kitabevi, Bursa 1997.

Konuralp, G.: *Sermaye Piyasaları Analizler, Kuramlar ve Portföy Yönetimi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2005.

SERKA: *Ağrı,* Ağrı Yatırım Destek Ofisi, Ağrı 2017.

SERKA: *Rakamlarla Serhat İlleri (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars)*, Kars 2015.

Şimşek, M. : *Uygun Yatırım Alanları Araştırması-Ağrı*, Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası, Ankara 2000.

Tunca, Z. : *Makro İktisat*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1999.

Tutar vd. (Ed.) : *Ağrı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları*, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, Kars 2013.

TÜİK: *Bölgesel Göstergeler TRA2 2010 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2011.

Yılmaz, C. ve Yılmaz, H. : *Dünyada ve Türkiye'de Sabit Sermaye Yatırımı Kavramı ve Türkiye Uygulaması*, Devlet Planlama Teşkilatı İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1997.

İnternet Kaynakları

http://www.serka.gov.tr/yatirimlar/97/agri-yatirim-olanaklari.html, Erişim: 01.09.2017

http://www.agri.gov.tr/agri-ili-2016-yili-yatirim-programi, Erişim: 07.09.2017.

http://www.fizibilite.info/agri/, Erişim: 13.09.2017.

SUGAR BEET PRODUCTION AND PRODUCTIVITY: AĞRI PROVINCE SAMPLE

Ömer ÇINAR*
Yunus BUDAK**

ABSTRACT

Production and productivity issues take an important place in the agricultural sector. Factors such as technology, agro-industry, seed, fertilizer are among the factors affecting the productivity of products. The productivity of agricultural products is an important issue today. This efficiency is expected to increase with the development of technology and agricultural industry.

Turkey, like every other country, is affected by the global developments that have taken place in the agricultural sector. Especially, it was tried to develop new policies in a period when sugar beet production, which is one of the basic sources of the sugar industry, reaches an excess level and price movements are negative. These policies are being pursued by organizations such as the European Union, the World Trade Organization, and the United Nations. Countries like Turkey, where sugar beet producers are, are trying to adopt these policies.

Turkey, like every other country, is affected by the global developments that have taken place in the agricultural sector. Especially, it was tried to develop new policies in a period when sugar beet production, which is one of the basic sources of the sugar industry, reaches an excess level and price movements are negative. These policies are being pursued by organizations such as the European Union, the World Trade Organization, and the United Nations.

Countries like Turkey, where sugar beet producers are, are trying to adopt these policies. Developing countries, as well as developed countries, maintain sugar markets with an understanding of the agricultural support they apply in their own interests. (http://www.dpb.gov.tr/tr-tr, 2006: 29).

Even in underdeveloped or developing countries, the sugar market is entirely governed by governments (Aytüre, 2004:16). There are serious liberalization movements in the world. However, about 80% of the world's production of sugar is priced with conservative policies. Three countries make about 20% of the world's sugar production, and 40% of the sugar trade is made by the same countries.

Brazil, Cuba and Austria have an important place in the sugar market (In this study, sugar beet's world and country situation are explained using statistical data.) In the study, sugar beet

* *Dr. Ömer ÇINAR, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Ağrı/TURKEY, e-mail: ocinar@agri.edu.tr*

** *Yunus BUDAK, Lecturer, Ağrı İbrahim Çeçen University, Vocational School, Ağrı/TURKEY, e-mail: ynsbdk@gmail.com*

industry's history of the last 30 years in the world and in Turkey has been studied.

In this study, a productivity-centered study was carried out on the number of hedgers and produced product parameters in the Ağrı city equation of sugar beet product, which has an important place in the agricultural products, about productivity, the increase and decrease according to the number of producers were analysed by the regression method.

In addition to the number of sugar beet producers and processed sugar beet variables in Ağrı province scale, an analysis of the effect of the production process on the production of sugar beet has been made by analysing the simple time series analysis.

As a result of the analysis, a relation between the sugar beet produced and the number of producers was determined. The subject to be discussed is; And efficiency. If the results obtained with a 30-year grant are to be analysed; it can be observed that the productivity is not at the desired level and there are certain changes in the productivity of the produced product, the number of producers increases or decreases.

It can be said that factors such as technological progress, fertilizer and seed can't make a significant contribution to productivity. When we look at sugar beet production for Ağrı province; the quantity and productivity of the product produced is generally proportional to the number of farmers. This shows that there are not enough technological sub-structures of the producers.

They deal with what they have done without seeds and fertilizer analysis. In addition, factors such as irrigation failure and low number of sunbathing days are also important in this respect. In order to increase product efficiency; the more active use of technology, the extension of agricultural industry products by supporting with domestic seeds and fertilizers, and the improvement of the sub-structures of agricultural lands.

In recent years, the production of sugar with sugar cane, which is cheaper than abroad, has left domestic farmers in a difficult situation in the production of sugar beet and it is in front of rural development. This policy should be abandoned quickly, and it is recommended that sugar beet producers be given support per crop to encourage producers as soon as possible.

Key words*: Statistical Analysis, Panel Data Analysis, Regression Analysis, Sugar Beet, City of Ağrı.*

ŞEKER PANCARI ÜRETİMİ VE VERİMLİLİĞİ: AĞRI İLİ ÖRNEĞİ

Ömer ÇINAR*
Yunus BUDAK**

GİRİŞ

Tarım sektörü diğer sektörlerde olduğu gibi ekonomilerin ana arterlerini oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu sektör diğer ana sektörlerle at başı ilerleyerek etkileşim halinde devamlılığını sağlamaktadır. Bu etkileşim unsurlarını; üretim faktörleri, üretim katkısı ve piyasa katkısı olarak özetleyebiliriz (Simon, 1972:277-288). Değişen dünya tarım sektörlerinde her ülkenin etkilendiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu etkileşimde Türkiye'de yerini almaktadır. Özellikle şeker endüstrisinin temel kaynaklarından biri olan şeker pancarı üretiminin fazlalık düzeyine ulaşması ve fiyat hareketlerinin negatif olduğu bir dönemde yeni politikalar geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu politikalar dünyanın önde gelen kuruluşları olan; Avrupa Birliği, Dünya Ticaret Örgütü, Birleşmiş Milletler gibi örgütler tarafından oluşturulmaya çalışılmaktadır. Türkiye gibi Şeker pancarı üretici konumunda olan ülkeler ise, bu politikaları benimseye çalışmaktadır.

Şeker önemli bir besin maddesi ve insanlar için önemli bir gıda maddesidir. Uzun zamanlardan beri gıda maddesi olarak kullanılan şekerin üretimi 18. yüzyıla kadar yalnızca şeker kamışı ile olmuştur. İşte bu noktadan itibaren şeker pancarı ile şeker ürerimi 19 yüzyıldan itibaren sanayi endüstrisinde yerini almıştır (Keskin, 2003:1). Şeker pancarı diğer ikame tarımsal ürünlere göre verimlilik ve kar getirme gibi fonksiyonlar göz önünde bulundurulduğunda önemli bir üstünlüğün var olduğu söylenebilir. Bununla birlikte şeker pancarı üretimi aşamasında istihdam oluşturma bakımından önemli bir konuma sahiptir. Ülkemizde ise; şeker pancarı şeker üretmek için ham madde olarak hemen hemen tüm sektörü ele almış durumdadır.

Şeker pancarı üretimi diğer bazı tarımsal ürünlerde olduğu gibi ülkeler bazında kotalar belirlenerek ekim alanları oluşturulmuştur. Üretim kotaları, tarife kotaları, yüksek korumalar gibi etkenler şeker pancarı gibi üretimini ulusla arası piyasada hem üretimsel anlamda hem de fiyatlandırma gibi faktörleri daraltmaktadır. Ayrıca endüstrileşme ivmesiyle tarımsal ürünlerin yakıtlarda kullanılması gibi bir durum söz konusudur. Şeker pancarının petrolün yakıt yerine kullanılması bu ürünün petrol fiyatları ile bağlantılı hale gelmesine neden olmuştur.

Türkiye'de tarım politikaları tek başına belirlenen ve karar mekanizmasının tek elden yönetildiği bir durum söz konusu değildir. Çünkü uluslararası anlaşmalar ve IMF, Dünya Bankası, Avrupa Birliği gibi kuruluşlar söz konusu tarım politikalarında etkili olmaktadır. Bu kuruluşlarla yapılan ekonomik anlaşmalar neticesinde tarım politikalarına belirli ölçütlerde müdahale söz konusudur. Örneğin, tarım ile uğraşan ve arazi sahibi olanlara ürün desteği yerine doğrudan sübvansiyon desteği gizli bir tarım sektörünü ihtiyarlaştırmaktadır. Çünkü arazi sahipleri doğrudan yardımı aldığı için topraklarını işlememekte ve boş

* *Dr. Ömer ÇINAR, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: ocinar@agri.edu.tr*
** *Yunus BUDAK, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: ynsbdk04@gmail.com*

bırakmaktadır. Ancak bu uzun dönemde tarım ürünlerinin ülke içinde az üretildiğinden dolayı yüksek ücretler ile satıldığı anlamına gelecektir ve bu nedenden dolayı ithalata başvurulacaktır. Bu durum hem enflasyona hem de döviz çıkışına neden olacaktır.

ŞEKER PANCARI ENDÜSTRİSİNİN DÜNYADAKİ GELİŞİMİ

Şeker gıda ürünlerinde en önemli tür olarak yerini almakta ve bugün dünya genelinde yaklaşık olarak 120 ülkede üretilmektedir. Şekerin yüksek bir kaloriye sahip olması, her ülkede önemli bir ürün olduğu ve önemli bir denklemde yer almaktadır. Şeker hem tatlandırıcı hem de sunduğu yüksek kalori sebebiyle bir besin maddesi olarak kullanılması ilk çağlardan günümüz teknoloji çağına kadar uzanmaktadır. Şeker iki çeşit maddeden faydalanarak üretilmekte, bunlardan bir tanesi şeker kamışıdır ve tropikal bölgelerde yetiştirilir. Diğeri ise şeker pancarıdır ve ılıman bölge iklimlerinde yetişmektedir. Şeker geçmiş dönemlerde olduğu gibi ekonomik alışverişte uluslararası önemini her çağda korumakta ve devam etmektedir. FAO verilerine göre, şeker kamışı üretimi 100 ülkede, şeker pancarının ise üretimi 50 ülkede yapılmaktadır (OECD, 2006).

Kamıştan şeker üretilmesi, dünyanın geçmişi en eskilere kadar giden sanayi faaliyetlerinden bir tanesidir. Geçmişe bakıldığında tropikal iklim bölgelerinde yetiştirilen ve bir endüstri bitkisi olan şeker, Avrupa tarihinde kendine yer bulması 15. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu dönemde Avrupa'daki bazı ulusların Afrika'ya gitmesi başlangıç sayılabilir. Daha sonra Afrika'lılar Amerika'ya götürülüp köleleştirme diye bildiğimiz uzun bir dönemi kapsayacak süreci başlatmıştır. Bu tarihlerde üç yönlü ticaret olarak adlandırılan ticaret şekli ortaya çıkmıştır. Bu ticaret şekli Afrika-Amerika- Avrupa arasındaki mal alışverişidir. Tüm bunlar deniz taşımacılığı aracılığı ile gerçekleştirilmiş, köleler Amerika'ya gönderilirken dönüş sürecinde ise gemiler aracılığı ile şeker yüklenmiş ve Avrupa'ya ticaret amaçlı gönderilmiştir. (http://www.sugar-bureau.co.uk, 2016:4). Literatürde üç yönlü ticaret olarak yer bulan bu kavramın diğer önemli bir tarafı da köle ticareti sonucunda Amerika'da ucuz iş gücü piyasası ile birlikte şeker üretimi verimliliği çok artmış ve şeker için kullanılan kavram "beyaz altın" diye adlandırılmıştır. (Köse, 2008:14-28).

1700'lere kadar şeker bir baharat ürünü olarak görülmekteydi ancak daha sonra, yaşanan değişim ile birlikte temel gıdalar içinde insanların günlük zamanlarında sık sık kullandığı bir ürün haline dönüşmüştür. Tüm bu zamansal değişim ile birlikte Avrupa'da da şeker kullanımı artmış ve diğer tamamlayıcı mallar olan çay ve kahve gibi mallarla birlikte tüketilmesi bu ürünlerde de tüketim açısından önemli derecede artış meydana getirmiştir. (http://www.cambridge.org, 2016:1).

Şeker pancarı sanayisine baktığımızda yaklaşık iki asır serüveninin olduğu görülmektedir. İlk olarak Prusya'da şeker fabrikası kurulmuştur. Daha sonraları ise başka ülkelerin girişimleri olsa da başarıya ulaşmamıştır. Şeker pancarı sanayisinin gelişmesi Avrupa'daki bazı ülkelerin birbirlerine uyguladıkları ekonomik kısıtlamalarla gelişmiştir. Ülkelerin karşılıklı ekonomik ambargoları şeker pancarı sanayisinin Napolyon dönemimde önemli bir derecede gelişmesini sağlamıştır (http://www.cambridge.org, 2016). Ayrıca belirtmek gereken önemli bir husus ise, bu dönemlerde şeker pancarı üretimi için artan desteklerin bir başka nedeni sömürgelerde çıkan ayaklanmalar ve karışıklıklar şeker arzının düşmesine neden olmuştur (http://www.cambridge.org, 2016:16).

Yaklaşık iki asır önce Avrupa'da şeker korunan bir ürün olmuştur. Özellikle tropikal iklim dışında kalan Avrupa, şeker kamışının üretim aşamasında ucuza mal edilmesi ile rekabet edebilmek için bazı politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Şeker kamışına

karşılık şeker pancarı sanayi desteklenmiştir. Bu destekler sonucunda 1900'lü yıllarda şeker üretim oranı tersine dönmüş ve şeker üretiminin yarısından fazlası şeker pancarından meydana gelmiştir. Sonraki yıllarda bu dengeler değişerek, özellikle taşıma maliyetleri gibi faktörlerin etkisi ve şeker kamışından şeker üretimi maliyetlerinin aşağı çekilmesi şeker pancarı üretimini olumsuz etkilemiştir (http://www.cambridge.org, 2016). Son dönemlere bakıldığında; şeker kamışı önemli derecede piyasada etkisini arttırmış ve neredeyse üretimini yüzde yüz arttırmıştır. Şeker pancarı üretimi ise, aynı düzeyde hatta nispeten azalarak üretilmeye devam etmektedir. (http://www.cambridge.org, 2016:13).

Şeker pancarı üretimi şeker kamışına karşı pazar payını kaybetmiş durumdadır. Ancak dünyadaki ekonomisi iyi veya kötü olan ülkelerin gıda güvencesi, tarım politikalarındaki istihdam durumu gibi faktörlerden dolayı şeker üretimini desteklemek mahiyetinde aldıkları belirli korumacı politikalar vardır. Bu politikalardan dolayı şeker, dünyadaki liberalleşme olgusundan çok az etkilenmiş ürünlerden bir tanesidir (Kıymaz: 2002:1).

Gelişmekte olan ülkeler ile birlikte gelişmiş ülkeler dahi şeker piyasalarını kendi menfaattarı doğrultusunda uyguladıkları tarımsal destek anlayışı ile sürdürmektedirler. (http://www.dpb.gov.tr/tr-tr, 2006:29). Hatta az gelişmiş ülkelerde veya gelişmekte olan ülkelerde şeker piyasası tamamen hükümetler kontrolünde düzenlenmektedir. (Aytüre, 2004:16). Dünyada ciddi liberalleşme politikaları hareketleri görülmektedir. Buna rağmen şekerin dünya üzerindeki üretimi yaklaşık olarak % 80'i korumacı politikalarla fiyatlandırılmaktadır. Dünyadaki şeker üretiminin yaklaşık olarak % 20'sini üç ülke gerçekleştirmektedir ve şeker ticaretinin % 40'ını da aynı ülkeler yapmaktadır. Brezilya, Küba ve Avusturya şeker piyasasında önemli yer tutmaktadır (Mitchell, 2004:18).

DÜNYADAKİ ŞEKER ENDÜSTRİSİNE İSTATİSTİKSEL BİR BAKIŞ

Şeker dünya piyasalarında birçok endüstri faaliyeti içerisinde kendine yer bulabilmektedir. Bu sebepten dolayı korumacılık faaliyetleri bu ürün için önemli bir yerde durmaktadır. Özellikle korumacılık faaliyetinde bulunan ülkelerde şeker pancarı da bu kapsama dâhil edilmektedir. Bununla birlikte dünya genelinde üretilen toplam şeker üretiminin yaklaşık % 30'u kadarı uluslararası ticarette yerini almaktadır. Dünyada üretilen şekerin ticareti yapılan % 30'luk kısmının üçte ikisi serbest ticaret koşullarında yapılırken; geriye kalan üçte bir tercihli ticaret anlaşmalarına ve uzun dönemli sözleşmelere dayanmaktadır (Zimmermann ve Jürgen, 2013).

Tablo 1: *Dünya Kamış ve Pancar Şekeri Üretimi*

YILLAR	Dünya Şeker Üretimi	Pancar Şekeri	Kamış Şekeri	Pancar %	Kamış %
2003/04	142.445	34.300	108.145	24.08	75.92
2004/05	141.848	37.488	104.192	26.44	73.56
2005/06	147.671	38.787	108.884	26.27	73.73
2006/07	167.062	36.630	130.432	21.93	78.07
2007/08	169.621	35.139	134.482	20.72	79.28
2008/09	149.828	32.039	117.787	21.38	78.62
2009/10	154.846	34.313	120.533	22.16	77.84
2010/11	165.600	34.100	131.500	20.60	79.40
2011/12	175.100	40.000	135.100	22.80	77.20
2012/13	183.484	37.907	145.577	20.66	79.34
2013/14	181.502	35.630	145.872	19.57	80.43
2014/15	182.068	39.279	142.789	21.57	78.43
2015/16	169.370	32.880	136.490	19.94	80.06

Kaynak: *Pankobirlik, Dünya, AB ve Türkiye Şeker İstatistikleri, Ankara, 2016, s.11*

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere dünyadaki kamış ve pancar şekeri üretimi istatistikleri 2003-2016 yıları arasını kapsamaktadır. Görüldüğü gibi şeker üretimi sürekli artmış, pancar şekeri üretimi dalgalı bir şekilde bazı yıllar artmasına rağmen bazı yıllar azalmıştır. Dikkat edilecek bir diğer husus ise, pancar şekerinin üretimine yüzdelik bakıldığında azalış göstermekteyken şeker kamışında durum tam tersidir. Bunun sebebine bakacak olursak; şeker kamışı üretim maliyetlerinin şeker pancarına göre daha düşük olduğu için üreticiler için tercih sebebidir.

Tablo 2: *Bazı Ülkelerde Şeker Pancarı Üretimi (1000 Ton)*

ÜLKELER	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
ABD	3.922	4.110	3.882	3.472	4.427	4.928	4.418	4.879
Almanya	3.860	4.310	3.719	4.270	4.050	3.940	4.300	3.229
Belçika	787	888	811	790	790	777	890	790
Çin	990	492	672	740	848	811	990	924
Fransa	3.837	4.090	4.743	5.020	4.380	4.309	4.900	4.000
Hollanda	936	1.075	942	1.084	1.038	1.030	1.230	891
İngiltere	1.174	1.302	1.083	1.418	1.210	1.319	1.500	1.020
İspanya	661	651	593	588	460	520	610	600
İtalya	542	580	548	600	500	311	482	388
Polonya	1.411	1.746	1.649	2.078	1.990	1.900	1.690	1.446
Rusya	3.889	3.900	3.832	4.753	5.200	4.771	4.800	3.940
Türkiye (*)	2.192	2.893	2.278	2.263	2.128	2.395	2.088	1.987
Dünya	32.009	34.312	34.100	40.000	37.907	38.830	38.279	34.968

Kaynak: *F.O Licht Aralık 11, 2015*
(*): T.Ş.F.A.Ş / Pankobirlik- *Gerçekleşen Rakamlar*

Şeker pancarı üretimini ülkelerin üretim düzeylerine bakarak karşılaştıracak olursak; grafikte de görüleceği üzere üretimin en fazla yapıldığı ülke ABD'dir. Üretimin en fazla olduğu bölgeye bakacak olursak, Avrupa'nın bu noktada ilerde olduğu görürüz. Türkiye'de ise; diğer ülkeler karşılaştırıldığında azımsanmayacak kadar şeker pancarı üretimi yapıldığı görülmektedir.

Dünya şeker piyasalarına bakıldığında pancar alım fiyatlarının ülkelerin ekonomik pozisyonlarına göre fiyatlandırıldığı söz konusudur. Bazı ülkelerde pancar alım fiyatları düşükken, bazılarında ise yüksektir. Bu farkın sebeplerine bakılacak olunursa; üretim maliyetleri, atarım koşulları, teknolojik altyapı gibi hususlardan kaynaklı durumların etkisi görülmektedir.

Tablo 3: *Bazı Ülkelerde Pancar Alım Fiyatları (2015/2016)*

ÜLKELER	EURO/TON	TL/TON
Çin	21,33	68,36
Belarus	22,73	72,74
Fas	23,19	74,09
Ukrayna	25,75	85,51
Bulgaristan	27,69	89,91
Romanya	27,69	89,91
Suriye	34,28	110,79
Çek Cum.	28,55	91,36
Polonya	28,67	91,74
ABD	36,39	116,45
Fransa	38,00	121,60
Danimarka	37,39	119,69
Avustralya	44,75	143,84
İsveç	37,01	118,43
Belçika	36,39	116,52
Almanya	40,25	128,80
İngiltere	37,00	118,40
Slovakya	37,00	118,40
İtalya	49,52	158,54
Finlandiya	41,44	132,61
Hollanda	67,24	215,23
Macaristan	36,11	115,55
İspanya	41,00	131,20
Yunanistan	36,00	115,20
Romanya	37,00	118,40
Belçika	43,41	138,91
Türkiye*	36,38	116,42

Kaynak: *Pankobirlik, Dünya, AB ve Türkiye Şeker İstatistikleri, Ankara, 2016, s.35*

Tabloya dikkatli bakıldığında; 2015-2016 dönemi pancar alım fiyatları gösterilmiştir. Tablodaki rakamlar karşılaştırıldığında, Türkiye'nin Hollanda'dan sonra pancar alım fiyatlarının en yüksek olduğu görülmektedir. Bunun nedenlerinin; tarım politikaları, çiftçiyi destekleme, kırsal kalkınma gibi faktörlerin etkisi olduğu söylenebilir.

ŞEKER PANCARI ENDÜSTRİSİNİN TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİMİ

Ülkemizde 1900'lerin başlarında şeker fabrikası kurmak amacı ile bazı adımlar atılmıştır. Ancak bunların hiç biri başarıya ulaşmamıştır. İlerleyen zamanda 17 Aralık 1926 Uşak Şeker Fabrikası kurulmuştur. Daha sonra ise, 1925 yılında inşaatına başlanan ve 26 Kasım 1926'da tamamlanan Alpullu Şeker Fabrikası Türkiye'de ilk şekerin üretildiği yer olmuştur.

Kurulan ilk şeker fabrikalarının ardından 1933'de Eskişehir'de ve 1934 yılında ise Turhal'da şeker fabrikaları kurulmuştur. Kurulan bu dört şeker fabrikası ile birlikte bu fabrikaların koordinasyonu maksatlı Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. kurulmuştur.

TürkŞeker üç bankanın bir araya gelmesi ile kurulmuş ve şeker piyasasında şekerin üretim, satış ve fiyatlandırma ile ilgili durumların kontrolünde söz sahibi olmuştur. Bu kurumu kuran bankalar ise; Ziraat ve İş bankaları yanı sıra Sümerbanktır. (http://www.zmo.org.tr/, 2006:57). Bu kurum yukarıda sayılan faaliyetlerin yanında kendisinin sahip olduğu fabrikalarda ihtiyaç kapsamında alet ve araçlar da üretmektedir. Bunlarla birlikte şeker pancarı üreticilerinin ilaç, tohum ve gübre gibi ihtiyaçlarını karşılamaktadır. (http://www.dpb.gov.tr/tr-tr, 2000:13).

Sektörde en büyük şirket durumundaki Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş, faaliyetlerini başta 4634 sayılı Şeker Kanunu, 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ve şirket ana statüsüne göre yürütmekte olup, sermayenin tamamı devlete ait bir iktisadi devlet teşekkülüdür (http://www.turkseker.gov.tr/, 2016).

TÜRKİYE'DEKİ ŞEKER ENDÜSTRİSİNE İSTATİSTİKSEL BİR BAKIŞ

Türkiye'de şeker pancarı üretimi kırsal kalkınma noktasında önemli bir argüman olarak kullanılabilir. Çünkü şeker pancarı alımının büyük bir kısmı devlet garantisi altında yapıldığı için, kırsal bölgelerin ürün satışı noktasında pazar aramalarına ve maliyet arttırıcı unsurları yüklenmemeleri bu noktada önemlidir. Ayrıca üreticiler teknolojik alt yapı ile desteklendiklerinde bölgesel kalkınmanın daha etkili ve verimli olması süreci hızlanacaktır. Bununla birlikte son yıllarda pancar alım fiyatlarına ciddi bir şekilde zam yapılmıştır. Bu da üreticilerin şeker pancarı ürün gelirlerini ciddi bir şekilde etkilemiştir.

Tablo 4: *Türkiye'de Şeker Pancarı İstatistikleri*

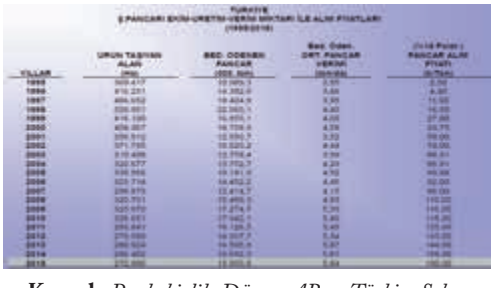

Kaynak: *Pankobirlik, Dünya, AB ve Türkiye Şeker İstatistikleri, Ankara, 2016, s.1*

Yukarıdaki şekilde 1995- 2015 yılları arası şeker pancarı ekim, üretim, verim miktarı ve alım fiyatları gösterilmiştir. Şekle bakıldığında ürün taşıyan alanın yıllara göre azaldığını söyleyebiliriz. Bunun sebeplerine bakılacak olunursa; daha karlı ürünlerin ekiminin yaygınlaşması, kaliteli tohumdan daha fazla verim elde edilmesi gibi hususlar söz konusudur.

Grafikte Türkiye'de 1988-2015 yılları itibariyle pancar alım fiyatları gösterilmiştir. Grafikte polarlı (şeker oranı) pancara ödenen alım fiyatı dalgalı bir seyir izlemiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, üreticilerin polar oranının devlet tarafından düşük vurulduğu ve zarara uğradığı söz konusudur.

Tablo 5: *Türkiye'de Pancar Alım Fiyatları*

Kaynak: *Pankobirlik, Dünya, AB ve Türkiye Şeker İstatistikleri, Ankara, 2016, s.2*

Tablo 6: *Türkiye'de Pancar ve Şeker Üretimleri İle Şeker Tüketimleri*

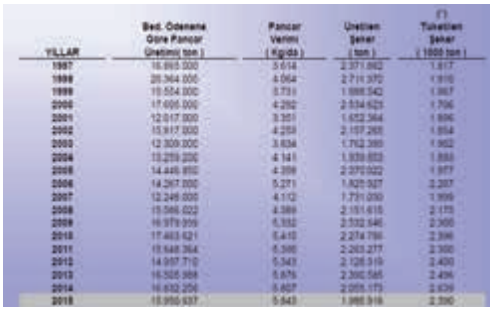

Kaynak: *T.Ş.F.A.Ş / Pankobirlik*
(*): *ISO 2015 Vol.72 No:10*

AĞRI ÖZELİNDE ŞEKER PANCARI EKİM ALANI VE İŞLENEN ŞEKER PANCARI MİKTARI

Şeker pancarı üretimi Ağrı ilinde 1955 yılında başlamış ve devam eden yıllarda artarak devam etmiştir. İlk yıllarda komşu illerde işlenen şeker pancarı daha sonra il sınırlarında açılan şeker fabrikası ile bu durum sona ererek hasat edilen ürün işlenmek için il sınırları içerisinde bulunan şeker fabrikasına getirilip işlenmiştir.

1986 yılında kurulan Ağrı Şeker Fabrikası il sınırları içerisinde yetiştirilen şeker pancarının işlenmesini daha da kolay hale getirmiştir. Üreticilere maliyet düşürücü bir etki yapmıştır. Önceden komşu illere götürülen ürün 1986 yılından itibaren ildeki fabrikada

işlenerek taşıma maliyetlerini düşürmüş ve bu da üreticiye olumlu yansımıştır.

Tablo 7: *Ağrı İlinde Şeker Pancarı Ekim Alanı ve Üretim Miktarı*

Yıllar	Köy Sayısı	Şeker Pancarı Ekim (Çiftçi) Sayısı	Şeker Pancarı Ekim Alanı (Ha)	Şeker Pancarı Üretim Miktarı	Hektara Ort. Verim (Ton)
1986	201	13 123	13 028	447 620	33,8
1987	214	13 122	13 039	365 073	28,0
1988	179	8 082	8 688	324 261	37,3
1989	172	11 950	13 879	349 337	26,1
1990	167	12 525	12 112	388 205	32,0
1991	161	10 641	11 097	361 147	34,9
1992	147	12 159	12 481	449 878	36,0
1993	148	10 600	11 072	371 779	33,5
1994	135	9 956	10 721	318 248	29,5
1995	137	9 989	10 395	321 093	32,1
1996	139	10 999	11 314	367 026	32,4
1997	142	11 859	12 237	434 527	35,5
1998	140	12 435	13 850	470 695	33,8
1999	137	10 812	11 868	428 579	36,1
2000	135	10 348	12 818	418 251	33,3
2001	131	10 988	9 930	326 013	33,3
2002	132	12 159	10 260	381 838	37,2
2003	130	11 488	9 431	360 742	38,1
2004	129	10 581	9 748	355 111	36,4
2005	119	8 582	9 090	311 987	34,4
2006	116	7 542	8 968	289 162	32,1
2007	102	5 263	6 040	236 245	39,1
2008	97	5 128	5 941	204 712	34,4
2009	84	3 200	4 029	143 888	35,8
2010	81	3 251	4 671	168 500	36,0
2011	68	1 901	2 782	137 400	49,4
2012	38	774	1 128	76 000	67,7
2013	26	432	360,0	71 000	120,8

Kaynak: *http://www.turkseker.gov.tr/ Faaliyet Raporları*

Tabloya bakıldığında şeker üretimi, ekim alanı, şeker pancarı eken çiftçi sayısı gibi unsurların rakamsal istatistikleri görülmektedir. Dikkat edilecek olunursa, yıllara göre genel olarak bu unsurlarda sürekli düşüş görülmektedir. Bu durum şeker pancarı üretiminin her geçen yıl karlılığın düştüğünü ve maliyet artışları ile ilgili çiftçilerin sorun yaşayarak üretimlerini zorunlu olarak kıstıkları anlamına gelmektedir. Ayrıca son zamanlarda ülke dışından getirilen şeker kamışı maliyeti yurt içinden daha ucuza mal edildiği için yukarıda belirtilen durumun bir diğer nedenidir. Tabloda dikkat edilecek bir başka durum ise 2013'den sonraki yılların istatistiğinin verilmemesidir. Bunun sebebi ise; bu tarihten itibaren il içerisinde kapatılan şeker pancarı fabrikasının üretim yapmadığı gerçeğidir. Üretim olmamasına rağmen çiftçilerin ürün yetiştiriciliği bu yıllarda da devam etmiş ve ürün çevre illere işlenmek için gönderilmiştir. 2014 yılında şeker pancarı eken çiftçi sayısı 307 ve şeker pancarı ekim alanı 437(Ha) iken, 2015 yılında bu rakamlar 170 ve 272(Ha)'dır.

REGRESYON MODELİ

İSTATİSTİKSEL ANALİZ

Modelin Genel Tahmini

Modelin tahmini ve varsayımlardan sapmaların testi E-Views 7 programı ile yapılmıştır. Çalışmada zaman serileri verileri kullanılarak regresyon analizi yapılmış olup, en küçük kareler yöntemi tercih edilmiştir. Tablo 8'deki Modelin genel tahmini şöyledir:

ISSESEKERPANCARIÜRETİMİ = 45049,43 + 30,41*CIFTISAYISI

Modelin Genel Olarak Anlamlılığının Testi (F Testi)

Modelin bir bütün olarak anlamlılığının testi, yani sabit parametre haricindeki tüm parametrelerin birlikte anlamlılığının sınanması için F testi kullanılır. F testi basit regresyon modelleri için önemsiz, fakat çoklu regresyon modelleri için önemlidir.

Parametrelerin Anlamlılık Testleri (T Testi)

T testinde her bir parametrenin ayrı ayrı anlamlılıkları sınanacaktır.

Sabit parametrenin anlamlılığı

Tablo 8: *Modelin Genel Tahmini*

Bağımlı Değişken	**İşlenen Şeker Pancarı Miktarı**			
Bağımsız Değişkenler	**Katsayılar**	**Standart Hata**	**t-İstatistik**	**Probability**
Regresyon Sabiti	45049,43	188,1536320	2,932294	0,0066
Çiftçi Sayısı	30,41233	1,659276	18,32868	0,0000
R^2	**Düzeltilmiş R^2**	**F-İstatistik**	**Prob (F-İstatistik)**	**Durbin-Watson**
0,92	0,92	335,9403	0,00000	1,57

H0 = C(0) = 0

H1 = C(0) ≠ 0

Prob. = 0.0066 < 0.05 olduğu için H0 hipotezi reddedilir. Sabit parametre % 95 güven düzeyinde anlamlıdır.

Çiftçi sayısı parametresinin anlamlılığı

H0 = C(1) = 0

H1 = C(1) ≠ 0

Prob. = 0.0000 < 0.05 olduğu için H0 hipotezi reddedilir. Sabit parametre % 95 güven düzeyinde anlamlıdır.

Belirlilik Katsayısının Yorumlanması

Belirlilik katsayısı regresyon modeli içerisindeki sabit değişken haricindeki bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni ne kadar açıklayabildiklerini ifade eder. Yani açıklama oranı gücü olarak da adlandırılabilir. Ancak çoklu değişkenli modellerde düzeltilmiş R2 daha sağlıklı sonuçlar verir. Modelde düzenlemiş R2 = 0.920317 olarak hesaplanmıştır. Yani Ağrı ilinde üretilen şeker pancarı üretim miktarındaki değişimin % 92'sini çiftçi sayısındaki değişim tarafından açıklanabilmektedir. Geriye kalan yaklaşık % 8 oranındaki değişim ise; diğer unsurlar tarafından açıklanabilmektedir.

EKONOMETRİK ANALİZ

Normallik Dağılımı

Tablo 9: *Jargue Bera Testi*

Jarque -Bera	Probability	Skewness	Kurtosis
0,865491	0,648725	-0,204261	2,275085

H0: Kalıntılar normal dağılıma uymaktadır.

H1: Kalıntılar normal dağılıma uymamaktadır.

Probability = 0.648725 > 0.05 olduğu için H0 hipotezi reddedilememektedir. Bu yüzden hata terimlerinin normal dağıldığı varsayımı kabul edilecektir. Sonuç olarak hata terimleri normal dağılmaktadır.

Otokorelasyon

Durbin-Watson kritik değerleri Savin-White tablosuna göre; 30 gözlem sayısı ve 1 regresyon değişkeni için dU = 1.352 iken dL = 1.489 olarak hesaplanmıştır. Modelimizin Durbin Watson değeri ise 1.57 olarak hesaplandığı üzere otokorelasyon görülmemektedir (Bakınız Tablo 8).

Heteroskedasite

Tablo 11: *Heteroskedasite Testi*

	Obs*R-Squared	Prob. Chi-Square
White	7,323700	0,0257
Breusch-Pagan-Godfrey	1,705150	0,1916
Harvey	1,989977	0,1583
Glejser	1,782609	0,1818

H0: Heteroskedasite yoktur.

H1: Heteroskedasite vardır.

Prob. Değerleri > 0.05 olduğu için H0 reddedilemez. O halde modelde homoskedasite vardır.

Yapısal Kırılma Testleri

Zaman serileri bazı anormal durumlardan etkilenerek zaman içinde değişikliğe uğrayabilirler. Zaman serisini değişikliğe uğratabilecek bu faktörler iktisadi krizler, teknolojik değişimler, depremler, savaşlar, iktisat politikalarında yapılan değişiklikler gibi normal seyrin haricindeki olaylardır. İşte bu faktörler bazen serinin trendindeki eğilimi değiştirebilir, yani trendde bir kırılma oluşur. Eğer bu değişiklik kalıcı halde ise buna yapısal değişiklik adı verilir.

Yapısal kırılma testi mezkûr çalışmanın ihtivası yönünden çok önemli olduğu için çalışmaya dâhil edilmiştir. Çünkü çalışmanın mühim bir amacı da iktisadi kriz dönemlerinin regresyon modelindeki serilerde yapısal bir değişikliğe yol açıp açmadıklarını incelemektir.

Yapısal kırılma analizi, regresyon modelinin katsayılarının kararlı olup olmadıklarının belirlenmesi için kullanılan Cusum testi ile yapılacaktır.

Tablo 15: *Cusum Testi*

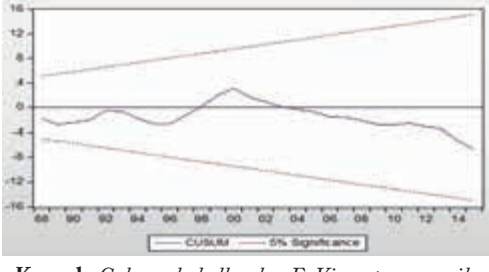

Kaynak: *Çalışmada kullanılan E-Views programı ile elde edilmiştir.*

Şekildeki kesik çizgi % 95'lik güven düzeyi sınırlarını ifade eder. Cusum grafiğinin bu sınırlar haricine çıktığı dönemlerde yapısal kırılma mevcut olduğu söylenir. Şekilde Cusum grafiği, sınırların dışına çıkmamıştır. Bu yüzden Cusum yapısal kırılma testine göre modelde bir kırılma olmadığı, yani Ağrı ilinde üretilen şeker pancarı 1986-2015 aralığında kalıcı bir değişikliğe uğramadıkları ifade edilebilir.

Tablo 16: *Cusum2 Testi*

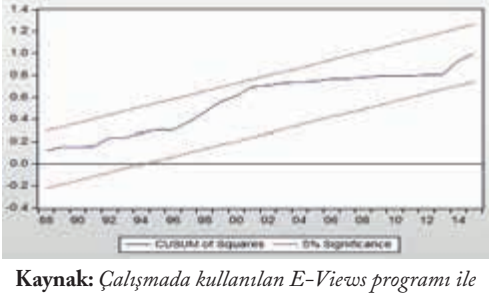

Kaynak: *Çalışmada kullanılan E-Views programı ile elde edilmiştir.*

İKTİSADİ YORUM

Ağrı ili özelinde şeker pancarı üretici sayısı ve üretilen şeker pancarı üretimi denkleminde bir analiz yapılmıştır. Tüm bu incelemelerden sonra görüleceği üzere üretilen şeker pancarı ile üretici sayısında büyük bir bağımlılık söz konusudur. Esas ele alınacak konu ise; verimliliktir. 30 yıllık verilerle elde edilen sonuçlar analiz edilecek olunur ise; verimliliğin istenilen düzeyde olmadığı ve üretilen ürünün üretici sayısını arttığı veya azaldığı dönemlerde belirli değişiklik yaşadığı gözlemlenebilmektedir. Teknolojik ilerleme, gübre, tohum gibi unsurların verimlilik unsuruna ciddi bir katkı yapamadığı söylenebilir.

Çiftçi sayısındaki 1 br'lik artış, şeker pancarı üretiminde 30.41 tonluk bir artışa sebep olmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarım sektöründe üretim ve verimlilik konuları önemli bir yer kaplamaktadır. Üretilen ürünlerin miktarlarının hangi unsurlar tarafından etkilendiğinin sorusu ise bu meseleyi daha anlamlı kılmaktadır. Bu unsurlar arasında; teknoloji, tarımsal sanayi, tohum, gübre gibi faktörler göz önünde bulundurulabilir.

Ağrı ili üzerinden şeker pancarı üretimine baktığımızda; üretilen ürünün miktar ve verimliliği genellikle çiftçi sayısı ile orantılı hale gelmiştir. Bu da üreticilerin yeterince teknoloji alt yapılarının olmadığı, kaliteli tohum ve gübre analizi yapılmadan ekimin gerçekleştiği gibi faktörlerle ilgilidir. Ayrıca sulama yetersizliği, güneşlenme gün sayısının düşük olması gibi faktörlerde bu konuda önem arz etmektedir. Ürün verimliliğini arttırmak için; teknolojinin daha aktif kullanımı, tarımsal sanayi ürünlerinin yerli tohum ve gübre ile desteklenerek yaygınlaştırılması, tarımsal sahaların alt yapılarının iyileştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca son dönemlerde yurt

dışından daha ucuza mal edilen şeker kamışı ile şeker üretme işlemi şeker pancarı üretiminde yerli çiftçiyi zor durumda bırakmakta ve kırsal kalkınmanın önüne geçmektedir. Bu politikadan hızlıca vazgeçilmeli ve şeker pancarı üreticilerine ürün başına destek verilerek üreticinin teşvik edilmesi hususu bir an önce uygulamaya konmalıdır.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Aytüre, S. :*Avrupa Birliği'ne Uyum Açısından Türkiye'nin Şeker Üretim ve Ticaret Politikaları,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Toplulukları (Uluslararası ilişkiler) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2004.

Cambridge World History :http://www.cambridge.org/us/books/kiple/sugar.htm, Erişim tarihi: 18.10.2016

Devlet Planlama Teşkilatı :*Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007–2013),* Gıda Sanayi Özel ihtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2006. (http://www.dpb.gov.tr/tr-tr, Erişim tarihi: 19.10.2016)

Devlet Planlama Teşkilatı :*Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler,* Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2000. (http://www.dpb.gov.tr/tr-tr, Erişim tarihi: 19.10.2016)

ISO : 72 (10), 2015.

Keskin, G., 2003: "Şeker ve Tatlandırıcılar", Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, T.E.A.E-Bakış, Sayı: 2, Nüsha: 7, Ankara, 1.

Kıymaz, T. : **Şeker Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye'nin Konumu**, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: 2652, Ankara 2002.

Köse S.O. : *Dünya Şeker Ticareti, Avrupa Birliği Şeker Reformu ve Türkiye'de Şeker Sektörünün Durumu,* T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı AB Uzmanlık Tezi, Ankara 2008.

Mitchell, D. *:Sugar Policies: Opportunity For Change*, World Bank Policy Research Working Paper 3222, 2004.

Organization for Economic Cooperation and Development (OECD): *Directorate for Food, Agriculture and Fisheries Committee for Agriculture Working Party on Agricultural Policies and Markets*, EU Sugar Reform, 2007, AGR/CA/APM (2006) 15 Final, 2006.

Pankobirlik :*Dünya, AB ve Türkiye Şeker İstatistikleri*, Ankara 2016. (http://www.turkseker.gov.tr/ ve http://www.turkseker.gov.tr/ Faaliyet Raporları)

Siemen van Berkum, Pim Roza ve Frank van Tongeren. "Impacts of the EU Sugar Policy Reforms on Developing Countries", Agricultural Economics Research Institute (LEI), Report 6.05.09, The Hague, 2005.

Simon, K.: Croissance *et Structure Economique,* Calman Levi, Paris 1972.

The Story of Sugar :http://www.sugar-bureau.co.uk/story_of_sugar/sos.pdf, 8Erişim tarihi: 18.10.2016)

Zimmermann, B. ve Jürgen, Z. 2013: "International Competitiveness of Sugar Production", 13th International Farm Management Congress. Wageningen. The Netherlands. July 7-12. 2002 Institut für Landwirtschaftliche Betriebslehre. Universität Hohenheim. D-70593 Stuttgart. (http://www. ifmaonline.org/pdf/congress/Zimmermann_2.pdf.)

Ziraat Mühendisleri Odası :*2004–2006 Çalışma Raporu,* Ankara 2006. (http://www.zmo.org.tr /, Erişim tarihi: 19.10.2016)

THE REFLECTIONS OF THE 27th MAY 1960 MILITARY INTERVENTION ON "*YAYLA*" FROM THE LOCAL PRESS OF AGRI

Figen ATABEY*

ABSTRACT

In this study, the reflections of 27th May 1960 Military Intervention on the Yayla daily local newspaper is introduced. And the attitude of Yayla newspaper towards the Military Intervention on May 27, 1960 is also revealed.

In order to evaluate these reflections on the Yayla newspaper, Turkey's multi-party process of transition to life, the power of the Democratic Party and the developments that have set the stage for military intervention have been examined in terms of historical development. In the Democratic Party period, most local newspapers adopted a supporting policy for the ruling party.

Yayla newspaper is one of the newspapers of this group. However, with the Military Intervention that took place on May 27, 1960, a number of changes took place in the publication policy of the Yayla and the policy of supporting the Democratic Party was abandoned. In this study the publication policy of Yayla is given in two parts as "Before Military Intervention" and "After Military Intervention".

Key words: *The Period of Democrat Party, 27th May 1960 Military Intervention, Agri Local Press, Yayla Newspaper.*

* *Associate Prof. Figen ATABEY, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Sciences and Letters, Department of History, Ağrı/TURKEY, e-mail: fatabey@agri.edu.tr*

27 MAYIS 1960 ASKERÎ MÜDAHALESİNİN AĞRI YEREL BASININDAN YAYLA GAZETESİNE YANSIMALARI

Figen ATABEY*

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra çok partili demokrat hayata geçiş dönemine kadar geçen sürede Türkiye'de iki kez çok partili hayat denemesi olmuş, fakat iki girişimde de istenilen sonuç elde edilememiştir (Tunçay, 1981: 371-390).[1] Türkiye savaşa fiilen girmese de, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, olağanüstü bir dönem yaşamasına neden olmuş ve çok partili hayat gündeme gelememiştir. Fakat savaşın sona ermesi ile tüm dünyada siyasal gelişmeler yeni boyutlar kazanırken, Türkiye'de bu sürecin içinde yer almış, çeşitli iç ve dış dinamiklerin etkisi ile demokratikleşme yolunda önemli adımlar kaydetmiştir. Demokrat Parti (DP) 7 Ocak 1946 tarihi itibariyle Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan tarafından kurulmuş, başkanlığında da Celal Bayar getirilmiştir. Bu suretle Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinden yeni bir parti doğmuş ve çok partili hayata geçiş süreci başlamıştır. 14 Mayıs 1950 seçimleri yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, CHP, Türkiye'de uzunca süren iktidarını halkın oyu ile Demokrat Parti'ye devretmiştir. Demokrat Parti basının büyük ümitler bağladığı bir parti olmuştur. Demokrat Parti hükûmeti hızla iktisadi ve sosyal/siyasi girişimlere başlamıştır. 1950-1954 yılları arası "DP'nin altın yılları" olarak da adlandırılmaktadır (Albayrak, 2004: 181). Parti göreve başladığında bütün basın sorunlarının çözüleceği kanısıyla tarafsız sayılan gazeteler yavaş yavaş DP'ye kaymıştır (Topuz, 2003:192). Bu dönemde Anadolu basınında Demokrat Parti yanlısı yayınların sayısı çok artmış ve hemen her il ve ilçede birden fazla çok bir vasfı olmayan günlük ve daha yukarı süreli gazete ve dergi çıkarılmıştır (Oral, 2003:176). Ancak DP'nin ikinci dönemi ile birlikte pek çok alanda bazı sıkıntılar görülmeye başlanmıştır. 1950'de büyük bir çoğunluğun oyu ile iktidara gelen DP, 1955'ten itibaren hem muhalefet üzerinde, hem de basın üzerinde baskı kurmaya başlamıştır. Bu noktada iktidar-muhalefet-basın çatışması had safhaya ulaşmıştır. Demokrat Parti dönemi iç siyaset açısından demokratik bir açılımla başlamış olsa da, anti demokratik yöntemlerle son bulmuştur. Ordu ve siyaset arasında giderek artan gerilimli süreç, 27 Mayıs 1960'da ordunun, iktidardaki DP Hükümetini devirmesi ve yönetime el koymasıyla sonuçlanmıştır.

27 MAYIS 1960 ASKERÎ MÜDAHALESİ ÖNCESİ YAYLA GAZETESİ

Yayla gazetesi, günlük, siyasi (içtimai kültürel) tarafsız yerel gazete olarak 1952 yılında yayın hayatına başlamıştır. İmtiyaz sahibi Tevfik Dondurmacıoğlu'dur. Basıldığı Matbaa, Ağrı'da Örnek Matbaası'dır. 1953 yılında dönemin Ağrı Belediye Başkanı Yardımcısı Şeref Saraçoğlu[2] ile ortaklık tesis edilerek, 1963 yılının Temmuz ayına kadar basın hayatına devam etmiştir. Yayına başladığı ilk yıl Bedri Münir Şefkatli gazetenin başyazarıdır. Ancak 1953 yılı ortalarından itibaren başyazarlık görevi Şeref Saraçoğlu tarafından yürütülmüştür. Motto (başlık klişesi, slogan) olarak "*Hakkın Otağıdır*" ibaresini kullanmış-

* *Doç. Dr. Figen ATABEY, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: fatabey@agri.edu.tr.*

tır. Günlük yayınlanan gazete saman kâğıdına basılmış ve yayın hayatına son verdiği tarihe kadar 5 kuruştan satılmıştır. 1952-1960 arasında gazetenin Demokrat Partinin bir nevi Ağrı yayın organı olarak çalıştığı görülmektedir. Özellikle gazetenin sahiplerinden Şeref Saraçoğlu'nun Ağrı DP il başkanı, Ağrı Belediye Başkan Yardımcılığı ve Ağrı Belediye Başkanlığı akabinde de 1957 seçimlerinde Demokrat Parti Ağrı Milletvekilliği görevini yürütmesinin gazetenin partinin yayın organı gibi hareket etmesinde etkin olduğu söylenebilir. 1960 Askerî Müdahalesinden sonra gazetenin sahipliğini Fazlullah Dondurmacıoğlu üstlenmiştir. 1963 yılının Temmuz ayında gazetenin yayın hayatına son verilmiş, ancak bu gazetenin bir devamı olarak Celal Başer ve yine Fazlullah Dondurmacıoğlu tarafından Ağrı'da Mesuliyet gazetesi yayın hayatına başlamıştır. [3]

Yayla gazetesi, 1952-1960 arası Demokrat Parti'nin bir nevi Ağrı yayın organı olarak çalışmıştır. Özellikle Şeref Saraçoğlu'nun 1955 seçimleri sonrası Ağrı Belediye Başkan Yardımcılığı ve 1956 yılında Belediye Başkanlığı akabinde de 1957 seçimlerinde Demokrat Parti Ağrı Milletvekili olması ardından gazetenin partinin yayın organı gibi hareket ettiği görülmektedir. Şeref Saraçoğlu "*Dünkü Şark ve Karanlık Mazi*" başlıklı yazısında, "*DP'nin Doğu'ya üvey evlat muamelesi yapmadığını hastane, yol ve ziraat işlerini ele aldığını, 1950 Seçimleriyle kötü zihniyetin yıkıldığını,*" belirtmektedir (Yayla,26 Eylül 1953:1). Yayla'nın 1954'ten sonraki sayılarında yoğun olarak muhalefete yüklendiği görülmektedir. Örneğin gazetenin bir sayısında "*CHP Eleşkirt'te de çöküntü verdi*", manşetine yer verilmiştir (Yayla, 5 Mart 1954:1) Gazetenin diğer bir sayısında "*CHP'nin kalesi Diyadin kazasında yıkıldı. 17 köy toptan istifa etti. Son günlerdeki istifalar CHP'nin çöktüğünün delilidir,*" ifadesi gibi DP yanlısı, CHP aleyhine haberlere yer almaktadır (Yayla, 8 Mart 1954:1). Yayla gazetesi imtiyaz sahibi Şeref Saraçoğlu, 10 Eylül 1957 tarihinde Demokrat Parti milletvekilliğine adaylığını koyduğundan Belediye Reisliğinden çekilmiştir. Bu bilgi de haber olarak günlerce gazetede yer almıştır (Yayla, 11 Eylül 1957:1) . Yayla gazetesinin sayıları incelendiğinde gazetenin, ülkedeki siyasi atmosferi ve gelişmeleri okuyucuları ile paylaşarak, iktidarda bulunan Demokrat Parti yanlısı bir çizgi takip ettiği aşikârdır. Her ne kadar başlığında "T*arafsız gazete*" yazsa da iktidar ile ilgili haberlere geniş yer ayrılırken, muhalefet ile ilgili haberlerin gazetede sadece eleştiri bağlamında yer aldığı görülmektedir.

27 MAYIS 1960 ASKERÎ MÜDAHALESİ SONRASI YAYLA GAZETESİ

38 subaydan katılımı ile oluşturulan Milli Birlik Komitesi (MBK), Kara Kuvvetleri Komutanı Korgeneral Cemal Gürsel'in başkanlığında 27 Mayıs 1960 sabahı yönetime el koymuştur (Aydemir, 2016:430-431). On yıllık DP iktidarı, Türk Silahlı Kuvvetleri'nden bir grup subayın müdahalesi ile son bulurken, Cemal Gürsel aynı zamanda Devlet Başkanı, Başbakan ve Başkomutanlık yetkilerini de üzerine almıştır. Yasama yetkisinin doğrudan, yürütme yetkisinin Devlet Başkanın atadığı Bakanlar Kurulu aracılığıyla yürütülmesi öngörülmüştür. 27 Mayıs 1960 sabahı saat 4.00'de İstanbul, Ankara ve İzmir'deki gazete matbaalarına gönderilen bir emirle "*Gelecek emre kadar baskının durdurulması istenmiş, yarım saat sonra da Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bütün memlekette idareyi ele aldığı"*, haberi basına bildirilmiştir. (Topuz, 2003:227). Cumhuriyet tarihinin ilk askeri müdahalesi olan 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesinin demokrasiyi kaldırmak için değil, demokrasiyi işletmek iddiasıyla yapıldığı vurgulanmıştır. Tek parti döneminin getirdiği alışkanlıklardan DP'nin de kurtulamayışı karşısında askerler demokrasiyi koruma ve geliştirme görevini üstlenerek yönetime el koydukların, iddia etmişlerdir (Çavdar, 2013: 85-87).

MBK tarafından müdahalenin ilk günü on sekiz adet tebliğ yayınlamıştır. Bu tebliğlerde halka yönetimle ilgili talimatlar verilmiştir. Bu talimatlar arasında vatandaşların belli saatler içerisinde sokağa çıkabilecekleri, ancak genel caddelerde toplanmamaları, memurların mesaiye başlama saatleri, asayişin garnizon komutanları tarafından sağlanacağı gibi hususlara, yer verilmiştir. Türk Milleti'nin mülki ve askeri makamlara yardımcı olmaları MBK Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in imzası ile duyurulmuştur. Tebliğler gazetelerin ilk sayfasında yer almıştır. MBK tarafından verilen ilk tebliğde sokağa çıkmama, silah taşımama gibi birçok yasak bulunmuştur. Bahse konu tebliğler, radyonun yanı sıra gazeteler aracılığıyla da halka duyurulmuştur. Bu müdahalenin etkisi kısa bir zamanda dönemin basın yayın organlarına yansımıştır. Müdahalenin hemen ardından MBK tarafından atanan vali vasıtasıyla bütün basın yayın organlarına el konulması, Yayla gazetesinin de yayın politikasını değiştirmesine sebep olmuştur. Yayla gazetesi de, bu gelişmeyi ilk sayfasından duyurmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri'nden yapılan açıklamaları olduğu gibi yayınlayan gazete, "*Silahlı Kuvvetler İdareyi Ele Aldı*" manşetini kullanmıştır. Haberler verilirken yorumdan uzak durulmuştur: "*En Kısa Zamanda Tarafsız ve Adil Seçimler Yapılacak*", "*Reisicumhur ve Kabine Azalarının Emniyet Altında Oldukları Açıklandı*" gibi alt başlıklar kullanılmıştır (Yayla, 28 Mayıs 1960: 1). Yayla, 27 Mayıs Darbesi'nin hemen ardından, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yayınladığı bu süreçte vatandaşların uyması gereken bir takım talimatları içeren 1 numaralı Garnizon Emrini de aynen yayınlamıştır.

"Sayın Ağrı halkına,

27 Mayıs 1960 saat 08.35'den itibaren Ağrı vilayetinde hükümet idaresi tamamen askeri idariye geçmiştir.

1. Herkes sükûnetle işiyle gücüyle uğraşacaktır.

2. Bütün kulüpler, cemiyetler, siyasi partiler, sinema gibi yerler ikinci bir emre kadar kapalı kalacaktır.

3. Şehirlerarası arası otobüs seferleri yasak edilmiştir.

4. Hiç kimsede ruhsat dahi olsa silah bulunmayacak ve taşınmayacaktır.

5. Bankalardan mevduat çekilmeyecektir. Bankalar kapatılacaktır.

6. Postaneye kimse mektup ve telgraf vermeyecektir.

7. Fırınlar, bakkallar, kasaplar, ve diğer halkın zorunlu ihtiyaçlarını temin edeceği her türlü Belediye hizmeti devam edecektir.

8. Okullarda sınavlara devam edilecektir.

9. Mahkemelerdeki duruşmalar ertelenecektir.

10. Bütün vatandaşların her türlü dedikodudan uzak kalmalarını ve sükûnetle işleri ile meşgul olmalarını –Askeri Nizamlara itaat etmelerini rica ederim."(28 Mayıs 1960).

Bunun yanı sıra Askerî Müdahaleyi takip eden günlerde Yayla gazetesinin art arda yeni garnizon emirlerini manşetten yayınlandığı görülmektedir. Bu emirlerde sokağa çıkma saatleri içinde 5 kişi dahil fazla şahıslara bir arada toplu olarak gezmeleri ve bulunmaları yasak edilirken, yine alkollü içecek kullanma, her türü silah taşıma, siyasi toplantı ve faaliyet yasaklarının devam ettiğine dair vurgu yapılmıştır. Dikkat çeken bir nokta ise Ağrı halkına verilen yasaklara aynen uymak suretiyle göstermiş olduğu anlayıştan dolayı teşekkür edildiği yönünde haberlere rastlanmasıdır. Bu esnada askerî müdahaleyi takiben Kurmay Albay Faik Türün'ün 29 Mayıs 1960 saat 12.00'den itibaren Ağrı valilik görevini üstüne aldığı, eski vali Rahmi Samalan'ın hiçbir resmi sıfat ve salâhiyeti kalmadığı bilgisine yer verilmiştir (Yayla, 1 Haziran 1960).

Bu dönemde özellikle müdahaleyi meşrulaştırmak ve halka yapılan reformları daha iyi anlatabilmek için köşe yazıları yazılmıştır. Yazarının "C.B." rumuzunu kullandığı "*Eda Edilen Cuma Namazı*" adlı köşe yazısında yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir:

"Haftasını dün idrak ettiğimiz milli hareketin ikinci Cuma namazını dün, büyük huzur ile tam bir itikat içinde eda ettik. Milli ihtilalin ilk günü de, Radyolarımız milli hareketi her beş dakikada bir halka duyuruyorlardı. Cümlece de malumdur ki, milleti millet eden, kuru kelimelere bağlanan milliyetçilik değil, "Vatan sevgisi imandadır," Hadisi Şerifidir. Dünkü Cuma Namazı bu Hadisi Şerif ile kutlandı, bu iman ile milli ihtilale bağlandı." (Yayla, 6 Haziran 1960:1).

Diğer bir dikkat çeken köşe yazısı da "İhtilâl…., Saatler ……..ve Samimiyet " adıyla C.B rumuzlu kişi tarafından kaleme alınmıştır:

"*Bugün milli ihtilalin on beşinci gününü idrak etmiş bulunuyoruz. Daha on beşinci gününde bulunduğumuz anda tüm bir istikrar ve huzur içinde, iş ve gücümüzle meşguliyetimiz, ihtilalin ne derece benimsendiğini ve hatta beklendiğini de göstermektedir. Türk tarihinde birçok ihtilaller olmuştur. Yeniçeri ağzı ile kazan kaldıranlar meşhurdur, fakat o günlerde her kazan kaldırma su kaldıran hamur gibi uzun sürer ve birçok kötü hadiselere sebebiyet verirken, bizim bu ihtilalimiz, sanki başlaması ile bitmiş, sükûn ve huzur hemen avdet etmiştir. İhtilalde saatlerin büyük kıymeti vardır. Bugünkü ihtilalimiz üç saat içinde halledilmiş ve normale dönülmüştür* (Yayla, 10 Haziran 1960, 1).

Müdahaleden sonra Türk Silahlı Kuvvetleri'nin lehinde bir yayın politikası izlemeye başlayan Yayla, "*Yeni valimiz Şükrü Hancıoğlu dün göreve başlamıştır"* haberine yer vermiştir (Yayla, 15 Haziran 1960:1). Darbe sonrası ilk günlerde sadece garnizon emirlerine ve yasaklara uyulması yönündeki haberlere rastlanırken, yavaş yavaş basında ordudan övgü ile bahseden yazılar görülmeye başlanmıştır. Örneğin "*Tarih ve İbret*" adlı yazıda ordu mensuplarını öven türde yorumlarda bulunularak, Tuğgeneral Nüzhet Akıncılar'ın Ağrı halkına yönelik şu konuşmasına yer verilmiştir:

"27 Mayıs 1960 günü Milli Birlik hareketinden bu yana, Sayın Ağrı halkından her hizmette büyük bir anlayış ve alaka görmekteyim. Sayın vatandaşlar çekinmeden, korkmadan silahlarınızı teslim edin. Bir hiç yüzünden artık vatandaşların kanı dökülmesin. Mal ve canınız şerefli fedakâr Türk ordusu tarafından ve Yeni hükümet tarafından korunacaktır. Bugünlerde yurdun her tarafına yayılmış ve düşmanla işbirliği yapmış, kötü niyet ve maksatlı şahıslar tarafından faaliyet ve propagandaların yapıldığını duymaktayım. Yapılan bu kötü propagandalardan birkaç tanesini aşağıya sıralıyorum. "İşte silahlarınızı topluyorlar. Yakında Kur'anlarınızı toplayacaklar." "Bak şimdi de kadınlarınızın boyunlarındaki altınları zorla alıyorlar. Türk ordusu ve onun kumandanları dinsizdir. Yarın camilerinizi de kapatacaklar. Diyenler olmuştur. Bunların hepsi yalan ve uydurmadır. Hiçbirine inanmayınız." Çoğunuz Askerlik yaptınız, birçok muharebelere katıldınız, hasım ve akrabalarınızda şehitler verdiniz, gazi oldunuz. Büyüklerinizden yaptıkları muharebelerdeki kahramanlıkları dinlediniz. Şimdi soruyorum: Düşmana hücuma kalkan şehitlik mertebesine erişmek için pervasızca ileri atılan her asker Tanrısına sığınarak, imanına güvenerek Allah! Allah! diyerek, saldırmıyor mu? Bugün sabık hükümetin işlediği ve Dünya tarihinde eşine ve emsaline rastlanmadığı ve tarihin lanetle anacağı suçlarını Radyo ve Gazetelerle millete ve bütün dünyaya duyurulmaktadır. Hâl böyle iken vatan hainlerine düşünce, duygu ve vicdanlarında yer ve hak verenler sevgi ve bağlılık hissi duyanlar bunlarla beraber vatan hainidirler. Her vatandaşın bu hainleri ihbar etmesi bir vatan ve namus borcudur. Size düşen vazife yalnız çok ve çok çalışmak, işinizle gücünüzle ve Allaha

karşı olan ibadet borcu ile meşgul olmaktır. Hepinizi bağrıma basar, muhabbetle selamlarım" (Yayla,11 Haziran 1960:1).

Gazetenin, içinde bulunulan siyasi atmosferin etkisiyle ve belki de şartların gerektirdiği şekilde yeni yönetimi ve o minvalde yaşananları olumlu aktarımı sürmektedir. Bu doğrultuda "*Danyal Paşayı Dinlerken*" konulu haber şöyledir; *"Şehrimizin aziz misafiri 3.Ordu Komutanı Danyal Yurdatapan ilimizi şereflendirdiği gün, Karaköselilerin alkış ve istekleri karşısında Tümen balkonuna gelmiş, kısa lakin veciz bir konuşma yapmıştı. Bu konuşmanın bir cümlesi beni olduğu gibi, orada bulunan bütün karşılayıcıları da mütehassis etmiş, gözlerimizi yaşartmıştı. Bu cümle aynen şu idi: "Ulu tanrıdan sizlere sıhhat, evlerinize saadet dilerim." Biz milli hareketin ilk günlerinde Eda ettiğimiz dünkü Cuma Namazı" adlı bir makale yazmış ve Milli Birlik Komitesinin manevi değerlere kıymet vereceğini, ancak bu düşünce ve kuvvet ile muvaffak olduklarına dikkat çekmiştik."* (Yayla, 14 Haziran 1960:1).

Görüldüğü üzere Yayla gazetesi, bir taraftan yayın politikası ve yayın kadrosunu değiştirerek yeni siyasi ortama uyum sağlamaya ve ayakta kalmaya çalışırken, diğer taraftan Yayla'da Demokrat Parti ile ilgili ciddi eleştiriler de yer almaya başlamıştır. "Geçmişi Unutalım" köşe yazısı C.B. rumuzu ile yazılan şu yazı dikkat çekicidir:

"Milli Birlik Komitesinin Türkiye'mizin mukadderatına el koyduğu günden bugüne geçen on dokuz günlük hayatımızda gazetelerin yazıları bize Demokrat Partiden kalan köhnemiş bir usulü hatırlatmakta ve milletler hayatında çok büyük rolü olduğunu kabul ettiğimiz gazetecilerin yine bu micval üzerine devamları, bir zamanlar yok yok sözleri ile sinirleri bozan, okuyucusuna asabi buhranlar geçirten günlerin filmini seyrettirmektedirler. Evet kabul ediyoruz ki, gazeteciler için sert davranışlara başvuran Demokrat Partinin umumdarları için gazeteler ne yazsa azdır. Çünkü, bir gazeteci olarak gazetecinin neler çektiğini çok iyi biliriz. Fakat, biz artık sen ben kavgasına hikaye anlatma sevdasına düşmemeliyiz. Bunu gazeteci arkadaşlarımda bilmelidirler ki, Demokrat Partiyi çökerten tek şey geçmişi kurcalayıp geçmişle mukayese yapması ve bir sürü hikâye uydurmasıdır. Arkadaşlar geçmiş iyisiyle ve kötüsüyle tarihe mal olmuştur. Onun için de geçmişi kapamak geleceğe bakmak istiyoruz. Evet tarih bilmek bir zarurettir. Ondan ibret almak bir kıymettir. Fakat bu daima geçmişi deşelim değildir. Arkadaşlar geçmiş iyisi ve kötüsü ile tarihe mal olmuştur. Onu tarihe gömelim. Mukadderatımızla ilgilenen Milli Birlik Komitesine yardımcı olalım. Bu bizim için tarihi bir vazifedir." (Yayla, 15 Haziran 1960: 1)

Askerî Müdahaleden yaklaşık üç ay sonra Milli Birlik Komitesi üyesi Kurmay Yarbay Suphi Karaman'ın Ağrılılara ilişkin yaptığı konuşmaya, Yayla'da manşetten "Milli Birlik Komitesi üyesi Kurmay Yarbay Suphi Karaman, Millî İnkılabı hazırlayan sebepleri binlerce Ağrılıya izah etti", başlığıyla yer verilmiştir. *"Dün saat sekiz sıralarında Turan binası önünde toplanan halkla bir hasbihalde bulunan Milli Birlik Komitesi üyesi Kurmay Yarbay Suphi Karaman çok samimi olarak inkılabı hazırlayan sebepleri teker teker izah etmiştir. Suphi Karaman, idarenin artık memleketi bir kardeş kavgasına götürdüğünü, hatta particiler tarafından halkın silahlandırıldığını açıklamış ve işte bu sebeplerden ötürü güvendiğimiz Silahlı Kuvvetler bu inkılabı yapmıştır. Daha sonra iktisadi hususlara da temas eden Karaman, memlekette bir yokluğun ve anormal bir fiyat artışı hüküm sürmekteydi. Günden güne memleket bir uçuruma gidiyordu. Bu başıboş hareketlere bir son vermek üzere 27 Mayıs hareketi yapıldı. Çok şükür iyi planlanan bu inkılap, halkımızın sağduyusu ile kansız neticelendirilmiştir."* Bahse konu yazıda Suphi Karaman'ın daha sonra Tutak, Patnos ve Malazgirt'te halka karşı bir konuşma yaptığı haberine de yer verilmiştir (Yayla, 23 Eylül 1960:1).

27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesinden sonra Yayla'nın yayın politikasının değiştiği görülmektedir Bunların dışında genel olarak müdahaleyi takip eden günlerde ve aylarda Yayla gazetesi tarafından suya sabuna dokunmayan haberler yapıldığını görmekteyiz. Bu kapsamda muhalefete ve siyasi konulara ilişkin haberlere yer verilmediği görülmektedir. Daha çok bahse konu gazetede; "Yardım Komitesine yapılan yardım listesi", "Vali Devlet Hastanesini ziyaret etti", "Garnizon Komutanı ilçeleri ziyaret etti", "Yarın bütün yurtta şehitler için mevlitler okutulacak", gibi yorumsuz ve tarafsız haberlere yer verilmiştir. Bu kapsamda gazetede yer alan bir haber şöyledir: *"Ankara'da ve İstanbul'da şehitler için muazzam bir merasim yapılacak. 27 Mayıs Milli İnkılâp hareketinde şehit düşen Teğmen Ali İhsan Kalmaz ile 28 Nisan 1960 günü İstanbul'da gençlerin gösterilerinde şehit düşenler için Ankara ve İstanbul komutanlığı muazzam bir merasim programı hazırlamıştır"* (Yayla, 9 Haziran 1960). Diğer bir haberde ise Askeri vali kazalara ilk ziyaretini yaptı başlığıyla, *"Milli Birlik Komitesi hükümetinin ilk askeri valisi bayram arifesi ilimizde vazifeye başlamış ve bayramın ikinci günü kazaları ziyarete çıkmıştır. Kazalarda halk ile bayramlaşan Askerî Vali Tuğgeneral Sayın Nüzhet Akıncılar, bugünkü ihtilalin niçin yapıldığını misalleri ile izah etmiş ve hiçbir zümreye ve şahsa karşı yapılmayan bu hareketin bütün partiler üstü ve kardeşliği istediği bütün vatandaşlarında bu hususu göz önünde tutmalarına"* dikkat çekmiştir. Bir başka haber, *"Muhalif Partiler tam bir şaşkınlık içinde bulunuyor,"* başlığını içermektedir (Yayla, 24 Eylül 1960:1). *"Ayrıca, Milli Birlik Komitesinin direktiflerini alan üniversite öğretim üyeleri (Ankara Üniversitesi, Fen Fakültesi, Siyasal Bilgiler, Dil Tarih Coğrafya, Tıp Fakültesi) şehrimize geldiler. Doğu Beyazıt'ta ve ilimizde okulları, hastaneleri, mal meydanını ve diğer kurumları Emniyet müdürü ile beraber gezmişlerdir",* haberine yer verilmiştir (Yayla, 26 Eylül 1960:1). 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesine sıcak bakıldığı yönündeki haberlere yer verilmesi durumu sadece Yayla gazetesi için geçerli olmamış, ülke genelinde bütün ulusal ve yerel basın organlarını etkisi altına almıştır. Müdahale karşısında Ağrı basını da tarafsız kalmamış ve ordu lehine kamuoyu oluşturmuştur. Ağrı'da o dönemde yayın hayatına devam eden Karaköse, Şark Express, Demokrat Ağrı gibi yerel yayın organları incelediğinde haber politikalarının Yayla'dan pek farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Dönemin Ağrı yerel gazetelerinden Şark Express'e baktığımız da bu gazetenin Yayla ile aynı çizgide olduğunu görmekteyiz. Örneğin bahse konu gazete, *"Orgeneral Cemal Gürsel Devlet ve Hükümeti Reisi oldu. Mahkûm gazeteciler tahliye edildi. Basın yasakları kaldırıldı",* gibi yorumsuz haberlere yer vermiştir (Şark Express, 30 Mayıs 1960). Yine bu gazetenin Yayla ile benzer doğrultuda darbeden on beş gün sonra "*Dün Binlerce Ağrılı coşkulu bir tezahürat ve heyecan içinde Muhteşem Bir Miting Yaptı," manşeti ile tam sayfa yaptığı haber de dikkat çekicidir* (Şark Express, 9 Haziran 1960: 1).

SONUÇ

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından tam olarak çok partili hayata geçmesi ile birlikte iktidar partisi CHP'nin en büyük rakibi DP olmuştur. Kurucularının eski CHP'li vekiller olduğu DP, 1950 yılında tek başına iktidar olmuş ve ülkeyi 1960'a kadar idare etmiştir. Bu on yıllık dönemde siyasi arenada pek çok tartışma meydana gelmiş, siyasi partilerin aralarındaki mücadeleye basın da karışmıştır. Bazıları iktidar partisinin karşısında bir duruş sergilerken, bazı yayın organları da Demokrat Parti'yi destekleyen bir yayın politikası izlemiştir. Bu makalenin konusu olan Yayla gazetesi de Demokrat Parti yanlısı bir yayın politikası takip etmiştir. Ancak, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen askerî müdahale sonrası Yayla gazetesi, DP'den bu desteğini çekmiştir, ya da çekmek

zorunda bırakılmıştır. Bunda, gazetenin o dönemde var olmak için, şartlara kısmen uyumlu davranmak zorunda olmasının etkili olduğu söylenebilir. Bu tarihten itibaren yayınlanan haberlerde, askeri yönetimin icraatlarına olumlu bir şekilde yer verildiği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, DP'liler hakkındaki haberlerde ise, yoruma yer verilmeden doğrudan bilgi aktarımı yapılmıştır. 1963 yılının Temmuz ayında yayın hayatına son veren Yayla gazetesinin, 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi öncesinde ve sonrasında tutarlı bir tavır sergilemediği görülmektedir. 1950-1960 yılları arası Yayla gazetesi incelendiğinde gazetenin, ülkedeki siyasi atmosferi ve gelişmeleri okuyucuları ile paylaşarak iktidarda Demokrat Parti yanlısı bir çizgi takip ettiği gözlemlenmektedir. Gazetenin Askerî Müdahale sonrası üç aylık dönemdeki yayınları incelendiğinde ise Askerî Müdahale lehine yayın politikası izlediği değerlendirilmektedir. Bu durumu askerî yönetimin etkisi şeklinde yorumlamak mümkündür.

DİPNOTLAR / FOOTNOTES

1 Bu iki kısa süreli girişimden ilki, 17 Kasım 1924 tarihinde Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Adnan Adıvar tarafından kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, diğeri de 1930 Ağustos ayında Ali Fethi Okyar başkanlığında teşkil edilen Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır.

2 **Şeref Saraçoğlu**, 1914'te Ağrı'da doğmuştur. 1946'da ifa ettiği Mal Müdürlüğü görevinin ardından DP'nin Ağrı teşkilatında görev yapmıştır. DP Genel Meclis ve İl İdare Heyeti Üyeliklerinde bulunmuştur. Yayla gazetesinde başyazarlık görevini sürdürmüştür. Ağrı Belediye Başkanlığı görevini ifa ederken 1957 seçimlerinde DP'den Ağrı milletvekili seçilmiştir.

3 Genel olarak Ağrı ve ilçelerinde çeşitli gazeteler çıkmaktaysa da bunlar, okur çevresi az, küçük tirajlı yerel yayın organlarıdır. İlde basın etkinlikleri esas itibariyle 1960'dan sonra başlamıştır. İl Merkezinde Yeni ve Doğuş olmak üzere iki matbaa ve bu matbaalarda basılan 1962'de yayın hayatına başlamış Mesuliyet ve 1965 yılında yayın hayatına başlamış Hakimiyet günlük gazeteleri vardır. Başer), Doğuş Matbaası (Ferda Öney), 1963'ten sonra Mecit Hun ve Cezmi Öztekin tarafından Şarkın Dili gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Bir süre sonra merhum A. Kadir Şefkatli'ye intikal etmiştir. 1955 yılında Celal Başer, Demokrat Ağrı gazetesini ve bunu takiben Bedri Münir Şefkatli ve Karaköse gazetelerini çıkarmıştır. Karaköse ve Şark Express uzun yıllar devam etmiştir. 1 Haziran 1963'te Celal Başer ve Fazlullah Dondurmacıoğlu tarafından 0,90 ebadında 4 sahife ve çift renkli Mesuliyet gazetesi çıkarılmıştır.15 Nisan 1964'te Avukat Süreyya Önay tarafından kurulan 0,90 ebadında 4 sahife ve çift renkli olmak üzere Hakimiyet Gazetesi yayın hayatına başlamıştır. (*Yurt Ansiklopedisi, 1981:400)*

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Yayla Gazetesi: 26 Eylül 1953, Ocak 1954, 5 Mart 1954, 8 Mart 1954, 15 Mayıs 1955, 17 Eylül 1955, 11 Eylül 1957, 12 Eylül 1957, 18 Eylül 1957, 27, 28, 29, 30, 31 Mayıs 1960; 1, 2, 3,6, 9, 10, 12, 17, 25, 26, 27, 28,30 Haziran 1960; 6, 10, 18 Temmuz 1960; 11, 15 Ağustos 1960; 15,20, 21,23, 24, 25, 26 Eylül 1960.

Şark Express Gazetesi: 28, 29, 30, 31 Mayıs 1960; 6, 7, 12, 17, 25, 26, 27, 28 Haziran 1960.

Müracaat Eserleri

Albayrak, M. *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

Aydemir, Ş.S., *Menderes'in Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016.

Çavdar, T. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 2013.

Oral F. S. *Cumhuriyet Dönemi Türk Basın Tarihi 1919-1965, Yeni Adım Matbaası, Ankara 1968.*

Topuz, H. *Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

Tunçay, M. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),* Yurt Yayınları, Ankara 1981

Yurt Ansiklopedisi. "Ağrı", C.1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981.

PROCESS OF GETTING TO MUSIC THE FOLK SONG OF AĞRI REGION

Mehriban AĞAYEVA*
Volkan AYDOĞAN**

ABSTRACT

The human voice, which is the main element of life since the history of humanity, undoubtedly forms the basis of the aesthetic concerns that have arisen during the performance of music and its evolution over time since the earliest times. In ancient times, people used the first steps of today's system to understand the world they live in in aesthetic sense; That is, they have discovered and improved monophonic melodies. Worship, communication, wars, various ceremonies, etc. Elements have an important place in the development of this aesthetic anxiety process.

The process of development of the "chorus" and "vocal" music, which is accepted as a reflection of human voice in music art, is examined in the field of Turkish Folk Music; Information about the multi-voice works in the process from the Republican History to the day-to-day was given. Also; Despite being in the TRT repertoire, the process of bringing the Ağrı Regional Folk Songs , who have not been arranged as polyphonic in any way as much as the day-to-day, has been introduced to polyphonic music by Ağrı İbrahim Çeçen University Music Teacher Education.

Key words: *Chorus, Song, Region, Polyphonic, Compilation, Music.*

* *Mehriban AĞAYEVA, Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: magayeva722@gmail.com*
** *Volkan AYDOĞAN, Müzik Öğretmeni, Adana/TURKEY, e-mail: rgerthat11@gmail.com*

AĞRI YÖRESİNE AİT TÜRKÜLERİN ÇOKSESLİ MÜZİK DAĞARCIĞINA KAZANDIRILMA SÜRECİ

Mehriban AĞAYEVA*
Volkan AYDOĞAN**

GİRİŞ

Kökeni yüzyıllar öncesine dayanan ve diğer milletlerde olduğu gibi coğrafi, ekonomik, kültürel vb. birçok ögenin doğrudan etkileyerek geliştirdiği Türk Müzik Kültürü; zengin bir folklorik yapıdan beslenmektedir. Bu zenginliğin ana dayanağı; Türklerin yüzyıllar boyunca konar-göçer bir yaşam şeklini benimseyerek birçok coğrafyayla etkileşime girmiş olması olarak belirtilebilir.

Özellikle İslamiyet öncesi Türk toplumlarında çok önemli bir statüye sahip olan ozanlar, toplumu eğitmek geliştirmek için söz söyleme ve icra sanatından faydalanmışlar, din adamları çeşitli ayinlerde müziği kullanarak gök tanrıya ibadet etmişlerdir. Dolayısıyla; Türk Müzik Kültürü kavramı sadece kültürel değil, aynı zamanda dini ögeleri de içerisinde barındırmaktadır.

Göçebe yaşam tarzıyla paralel olarak gelişen yazılı ve yazısız edebiyatın içinde barındırdığı söz söyleme sanatlarının, müzik alanını da etkisine alarak Türk toplumlarına eşsiz bir vokal müziği dağarcığı kazandırdığı söylenebilir.

Çalışmamızın ana eksenini oluşturan Türk Halk Müziği, yüzyıllar boyunca süregelen bir mirasın günümüzdeki temsilcisi olarak tanımlanabilir. Özbek'e göre Türk Halk Müziği temelde "uzun havalar" ve "kırık havalar" olmak üzere iki kalıpta incelenebilir. Düzenli bir ritimsel özelliği olmayan ve serbest tartımlarla söylenen uzun havalar, yörelere göre birçok çeşitlilik gösterir (barak, bozlak, hoyrat, maya).

Kırık havalar ise; düzenli bir ritim özelliği göstermekle birlikte, geleneksel söyleyiş kalıplarına bağlı olarak icra edilen bir formdur (karşılama, halay, horon, bar, zeybek vb.) (ÖZBEK 1981:66, 67, 68)

ÇOKSESLİ MÜZİĞİN TÜRK HALK MÜZİĞİYLE BULUŞMA VE GELİŞİM SÜRECİ

Çoksesli müziğin Türk ezgileriyle buluşma sürecinin başlangıcı olarak III.Selim dönemini göstermek doğru olacaktır. Bu dönemde yüksek bir ivme kazanan "Batılılaşma Hareketleri" birçok alanda olduğu gibi müzikal alanda da etkisini göstermeye başladığı söylenebilir.

Musika-i Humayun'un kurulmasının ardından Donizetti Paşa, Batı Müziği nota sistemine geçişi kolaylaştırmak için Hamparsum nota sistemini öğrenerek, bu sistemin batı nota sistemine uyarlamak için bir çizelge hazırlamış ve portenin öğretilmesinin ardından bu çizelge yardımıyla öğrencilere Batı nota sistemini öğretmiştir.

Ayrıca ilerleyen zamanlarda sarayın da destekleriyle Musika-i Humayun bir bando okulundan saray müzik okulu olma yolunda gelişim göstermiş; bale, opera, orkestra gibi çoksesli içerikleri barındıran bir sanat merkezi haline gelmiştir. Sonraki dönemlerde Türk Beşleri'nin sanat sahnesine çıkışlarıyla

* *Mehriban AĞAYEVA, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Müzik Öğretmenliği, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: magayeva722@gmail.com*
** *Volkan AYDOĞAN, Müzik Öğretmeni, Adana/TÜRKİYE, e-posta: rgerthat11@gmail.com*

beraber Türk Halk Müziği 'de çokseslilik kavramına kavuşmanın ilk adımlarını atmıştır.

Batı'da aldıkları eğitime rağmen Türk Halk Müziğiyle hiçbir zaman bağlantılarını koparmayan Türk Beşlileri; senfoni, opera, müzikal gibi büyük türlerde çalışmalarını sürdürürken minyatür türleri de ihmal etmemişlerdir. İlyasoğlu'na göre*; "Türk Beşleri'nin ortak amacı, Batı Müziği yapısı içinde Klasik Türk Müziği ve Türk Halk Müziği'nin renklerini kullanmaktır."* (İLYASOĞLU 1999:280).

Türk Beşleri; Türk Halk Müziğini çok seslendirmenin yanı sıra, bazı yapıtlarında Türk Halk Ezgilerini tema olarak kullanmışlardır Onların bu duyarlılıklarının ve eserleri orijinallerine en yakın biçiminde çok seslendirmeye özen göstermelerinin, Türk Halk Müziği'nin dünya çapında tanınmasına zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

Türk Beşlilerinin öncülüğünde başlayan çok seslendirme çalışmaları, günümüzde Erdal Tuğcular, Hasan Uçarsu, Ali Uçan, Selçuk Bilgin gibi birçok değerli akademisyen öncülüğünde gelişme sürecini sürdürmektedir.

AĞRI YÖRESİ TÜRKÜLERİNİN ÇOKSESLENDİRİLMESİ

Türk Halk Müziği derleme çalışmaları 1916'da İstanbul'da kurulan Dar-ül Elhan (Belediye Konservatuarı) ile başlamış (800 eser), daha sonra 1937 yılında Ankara Devlet Konservatuarıyla devam etmiş (10.000 eser), 1967 yılında ise TRT'nin kurduğu ekiple devam etmiştir (1738 eser).

Günümüzde TRT Türk Halk Müziği Repertuvarında 26 adet Ağrı Yöresine ait türkü bulunmaktadır. Mevcut repertuarda olan birçok türkünün çokseslendirmeye açık durumda olması ve bulunduğumuz yöreye ait türküler üzerinde herhangi bir çokseslendirme çalışmasının yapılmamış olması bizleri Ağrı Türküleri üzerine çalışmaya yönlendirmiştir.

Ağrı Yöresi Türküleri; genel anlamda Tonik, Subdominant ve Dominant seslerin ekseninde farklı varyasyonlarda şekillenmiştir. Ayrıca bazı eserlerde var olan aksak ritmik yapının da Türk Edebiyatı'nda kullanılan vurgulara bağlı olarak gelişme gösterdiği söylenebilir. Aksak ritmik yapı, şiirdeki metrik yapıyı reddederek, vurgusal yapıya göre zamanla kendi içerisinde melodik esneklik kazanmıştır.

Çokseslendirme çalışmalarına aşağıdaki basamaklar kullanılarak başlanmıştır.

1. Repertuar Taraması.
2. İçerik Taraması.
3. Eserlerin Armonik ve Ritmik Yapılarının Analizi.

Eserlerin Makamsal Analizi.

Yeniden düzenleme aşamasında; eserleri çoksesli koroya uyarlamak adına, eserin ana teması ve dokusuna uygun olarak farklı varyasyonlarda giriş (intro) bölümleri eklenmiştir.

Koro için yeniden düzenlenerek çokseslendirilmiş "Merdivenden Aşağı" isimli Türkü'nün giriş kısmı örnek olarak aşağıdaki şekilde verilmiştir.

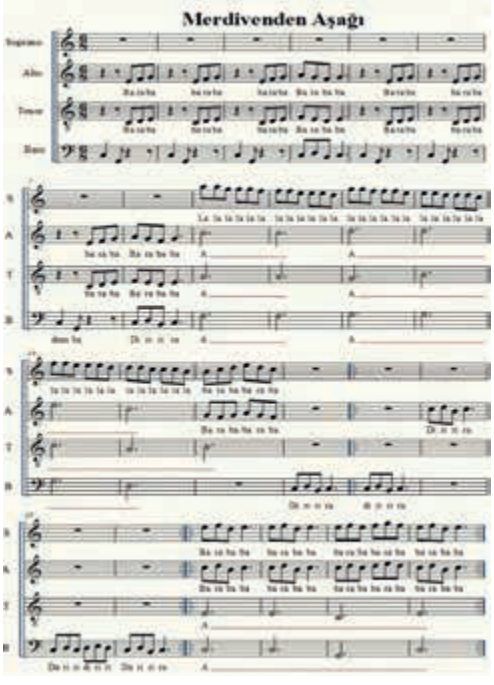

Şekil 1: *"Merdivenden Aşağı" Türküsü 'nün koro için yazılmış giriş bölümü.*

SONUÇ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Öğretmenliği A.B.D, 7. yarıyıl Dönem Türk Müziği Çokseslendirme dersi kapsamında 4.Sınıf öğrencileri ile beraber TRT repertuarındaki Ağrı Türküleri incelenmiştir. Repertuardan seçilen ve Ağrı İline ait 12 Türkü; ana ezgileri, geleneksel dokusu vb. unsurlar bakımından herhangi bir deformasyona uğratılmadan yeniden çoksesli olmak üzere Çoksesli Türk Halk Müziği dağarımıza kazandırılmıştır. Bu süreçte öğrencilerimizin Armoni, Kontrpuan bilgilerini doğru şekilde kullanıp kullanmadığı da ölçülmüş, var olan eksikleri bizler tarafından giderilmiş ve parçalar titizlikle incelenmiştir. Yapılan bu çalışma; yurtiçi veya yurtdışında yapılacak olan her türlü konser, yarışma vb. organizasyonlarda Ağrı Yöresini tanıtmak ve insanların bu yöreyle etkileşime geçmesini sağlamak açısından önem teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

İLYASOĞLU E: "Zaman İçinde Müzik" Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

ÖZBEK M: "Folklor ve Türkülerimiz" Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981

IN THE CONTEXT OF CHANGE AND CONTINUITY TULUM PERFORMANCE IN DOĞUBAYAZIT DISTRICT OF AĞRI

Memmedali MEMMEDALİYEV*
Rıdvan GÜRLER**

ABSTRACT

In the article, the instrument called tulum which is used in entertainment and weddings in Doğubayazıt District of Ağrı; Cultural interaction between Turkey and Iran has been examined in terms of the development of locals, the changes that have taken place during this period and the techniques of execution, the fields used in Iran, and compared with the usage areas and enforcement techniques in Turkey. At the same time, information about the transfer of digital media and its use in digital media.

Key words: *Tulum, Ney-Anban, Dogubayazit, Iran, Cultural Interaction, Execution.*

* *Memmedali MEMMEDALİYEV, Ağrı İbrahim Çeçen University, Ağrı/TURKEY, e-mail: mamedik.aicu@gmail.com*

** *Rıdvan GÜRLER, Müzik Öğretmeni, Ağrı/TURKEY, e-mail: Ridvan_gurler00@hotmail.com*

DEĞİŞİM VE SÜREKLİLİK BAĞLAMINDA AĞRI İLİ DOĞUBAYAZIT İLÇESİNDE TULUM İCRASI

Memmedali MEMMEDALİYEV*
Rıdvan GÜRLER**

TULUMUN TARİHÇESİ

Tulum gibi tarihsel açıdan bir hayli eski sayılabilecek ve neredeyse hiç bozulmadan günümüze kadar gelmeyi başarabilmiş bir enstrümanı anlatmaya geçmeden önce "tulum" isminin nereden geldiğini bilmekte fayda vardır. Tulum kelimesinin kökenine ilişkin farklı birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi M. Ragıp Gazimihal'in eski Türklerin koyun veya keçinin içi boşaltıldıktan sonra tüyleri yolunarak elde edilen deriyi "tuluk" olarak adlandırıldıkları üzerinedir (Gazimihal, 1975:463). Tulum tabiri bütün Türk lehçelerinde vardır. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ü Lügat-i Türk" adlı eserinde, tulum ismi "tolum" olarak geçmektedir. Tolum, tuluk, toluk gibi kelimeler hep sis ve kabarık anlamına gelmektedir (Topaloğlu, 2005:7).

Tulum'un bir enstrüman olarak kullanılmaya başlandığı tarih hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte Mezopotamya'da ortaya çıktığı sanılmaktadır. İskoç Gaydasının atası olarak kabul edilen bu tip nefesli sazların Romalılar tarafından Mısır, Anadolu ve Trakya üzerinden Avrupa'ya taşınması teorisi de hala tartışılmakta olan bir konudur. Şimdiye kadar bir örneği kısmen kazılmış bir mezarlıktan çıkmıştır. Bu da Türklerin bir kolu olan Avar döneminden bir erkek iskeletinin el kemikleri arasında bulunmuştur. Bulunan çalgı, turna kemiğinden yapılmış bir çift kaval şeklindedir (Topaloğlu, 2005:9).

"Tulum, Tulumı, Tulumzurna, Tulumdüdük, Göyde, Gayda, Gayre, Kayda, Kayde, Çimon, Ney-Anban gibi adlarla, ses ve yapı açısından da birbirinden farklı özelliklerle İskoçya, Macaristan, İrlanda, İspanya, Bulgaristan, Romanya, Kırım, Kafkasya, İran gibi bölgelerde bir halk çalgısı olarak karşımıza çıkmaktadır (Ulusoy, 2002:21).

TULUMUN ÖZELLİKLERİ

Tulum, yapısal açıdan, üzerinde 5 delik olan iki sipsinin yan yana getirilmesi, sonrada hava depolu bir deriye monte edilmesiyle oluşan bir çalgıdır. Tulum'un iki tane kamışı olduğu için tulumla çalınan ezgiler genellikle iki sesli olarak icra edilir.

Tulum yapısal olarak 3 ana bölümden oluşur;

1. Dudula (Ağızlık)
2. Gövde (Deri Kısım)
3. Nav (Ses Veren Kısım)

Tulumun ilk etapta şişirilmesi ve gerektiğinde gövde adı verilen deri kısmın içine hava üflenmesi amacıyla kullanılan dudula(ağızlık) yuvarlak bir ağacın içi delinerek yapılarak gövdenin sağ ayağına bağlanır. Adını ise, havanın geri çıkmasını engellemek amacıyla kapak işlevi gören ve ağızlığın iç kısmına raptiye ile tutturulan, dudula adı verilen bir parçadan alır. Ağızlık kısmı aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

* *Memmedali MEMMEDALİYEV, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Müzik Öğretmenliği, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: mamedik.aicu@gmail.com*
** *Rıdvan GÜRLER, Müzik Öğretmeni, Ağrı/TÜRKİYE, e-posta: Ridvan_gurler00@hotmail.com*

Şekil 1: *(Ağızlık) (Web 1)*

Tulum'un gövde kısmına "goda ve guda" gibi isimler verilmektedir. Gövde oğlak, keçi, koyun veya kuzunun bütün şekilde soyulmuş ve tabaklanmış derisinden yapılmaktadır. (bkz. Şekil 2) Gövdenin büyüklüğü, derisi kullanılan hayvanın cinsine göre değişmektedir. Tulum'un gövdesi üzerine enstrümanı nem, rutubet vb. etkenlerden korumak ve icracının koltuk altından kaymasını önlemek amacıyla ipek veya kadife kumaş dikilir.

Tulum'un gövde kısmı aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

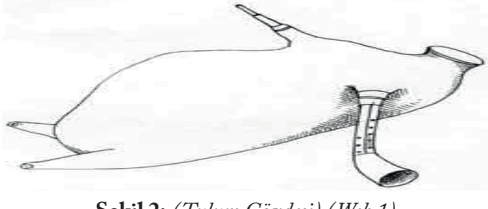

Şekil 2: *(Tulum Gövdesi) (Web 1)*

Nav (ses veren kısım) adı verilen ve tulumun en önemli kısmı olarak bilinen parça ise şimşir adı verilen oldukça sert bir ağaç türünden yapılır, ön kısmının geniş olması, sesin burada toplanarak gür bir şekilde çıkmasını sağlar. Şimşir, yaklaşık olarak 40 derece oyulduktan sonra "analık" (bkz. Şekil 3) adı verilen 10mm çapında borular ve kamıştan özel olarak yapılan ve üzerinde 5 adet delik bulunan sipsiler bu oyuğa yerleştirilir. Sipsi'nin ucuna "dillik"(bkz. Şekil 4) adı verilen ağızlıklar takılır, bu ağızlıklar nefes üflendikçe piston işlevi görür ve tulumdan ses elde edilir. Sipsilerin uzunlukları genellikle 17cm boyundadır. Tulum'un her iki kamışı da aynı ses aralığına sahiptir. Bu sayede ezgiler, tulum çalan kişi tarafından çoksesli bir şekilde icra edilebilmektedir.

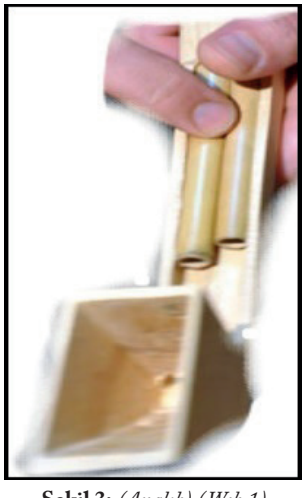

Şekil 3: *(Analık) (Web 1)*

Şekil 4: *(Dillik) (Web 1)*

Tulum enstrümanından 6 ayrı ses çıkmaktadır. Bunlar sol, la, si, do, re ve mi sesleridir. Tulum ezgileri çoğunlukla Hüseyni makamındadır. Çünkü bu makam dışındaki sesleri çıkarmak özel beceri gerektirmektedir. Tulumun ses sahası aşağıdaki şekilde belirtilmiştir.

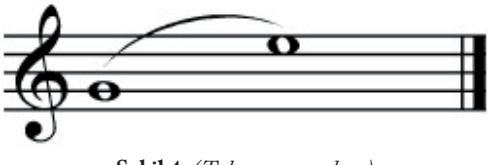

Şekil 4: *(Tulumun ses sahası)*

FARS MÜZİĞİNDE KULLANILAN NEY-ANBAN (TULUM)

Ney-Anban kelimesinin kökeni "nai" (kamıştan yapılan boru) ve "anban" (bir koyundan tüm olarak çıkartılmış deri) ' dan gelmektedir, bu iki kelimenin birleşimiyle ortaya çıkan ney-anban "torbaboru" olarak yeni bir anlama kavuşmaktadır. Özellikle İran'ın

güneyinde düğünlerde kullanılan bu enstrüman İran Kültürü'nde ney-hanbān, ney-anbun, ney ammbooni, nai-ambana hanbun, hanbuneh, nay-anban gibi değişik isimlerle de anılmaktadır.

İran coğrafyasında yaşamakta olan Türkler arasında eskilerde en yaygın bir enstrüman olarak Şiraz, Urmiye, Salmas ve özellikle de Fars Körfezi'ndeki Busşehir'de kullanılmış olan tulumun zamanın akışı içerisinde halk ritüellerinden çekilerek unutulmaya yüz tutmuştur.

Bundan kırk yıl öncesine kadar Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Urumiye'de özellikle de horonun paralel bir varyantı olan "yallıların" icrasında bazen davul ile bazen de tek başına kullanılan tulum (dağarcık, tuluk zurnası) artık günümüzde unutulmuş olsa da Kaşkaylarda milli çalgı olarak yaşatılmaya devam etmektedir. Abadan, Hormozgan ve Buşehir'de Neyenban (tulum) kullanılmıştır (UZUN 2016:64).

İran'ın güney ucunda bulunan Buşşehir'de düğünlerde ve eğlencelerde kullanılan önemli çalgılar "ney jofti" ve "neyanban"dır. Her ne kadar günümüzde bu tür eğlencelerde vurmalı çalgılardan "daire (gaval)", "tompek" ve "tempo" kullanılıyor olsa da "benderi", "çemeki", "çar destmale" ve "molodi (mevlid)"de neyanban tercih edilmektedir. (Şerifiyan, hicri;1382:33,34).

Şekil 5: *(İran Eğlence Meclislerinde Tulum Şerifiyan, Hicri;1382)*

Neyanban'ın ses üretme prensibi tulumla aynı olmakla beraber, birkaç farklı özelliği bulunmaktadır. Özellikle "nav" bölümünde kalağın bulunmaması, sipsi bölümünde 6 adet delik bulunması neyanban'ın tulumdan farklı olan başlıca özelliklerindendir (bkz. Şekil 6.).

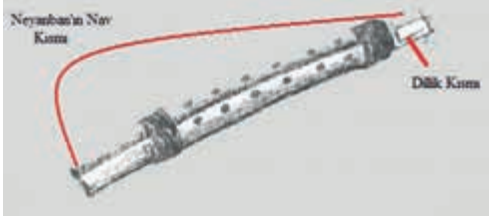

Şekil 6: *(Ney-anban'ın "nav" bölümü) (Web11)*

AĞRI İLİ DOĞUBAYAZIT İLÇESİNDE TULUM İCRASI

Ülkemizde, genellikle Doğu Karadeniz çalgısı olarak bilinen, Rize ilinin Hemşin, Çamlıhemşin, Pazar, Ardeşen, İkizdere, Çayeli, Fındıklı gibi dağlık kesimlerinde yaygın olarak kullanılan tulumun Avarlar döneminde bu coğrafyaya geldiği tahmin edilmektedir. Tulumun sadece Karadeniz Yöresi çalgısı olmadığı birçok insan tarafından bilinmemektedir.

Öyle ki Ağrı İli Doğubayazıt İlçesine turistik veya başka maksatla dışarıdan gelen insanlar, tulum icrası sırasında hayli şaşırmakta ve Doğubayazıt İlçesinin, Doğu Karadeniz'le olan karayolu bağlantısını da baz alarak, tulumun Karadeniz Bölgesinden Doğubayazıt'a geldiğini tahmin etmektedir. Doğubayazıt halkından herhangi birine tulumun geliş sürecini sormadan ilçeden ayrılan her turist, bu yanlışla beraber ilçeden ayrılmaktadır. Oysaki Tulum adını verdiğimiz enstrümanın Doğubayazıt İlçesine geliş öyküsü bambaşka temellere dayanmaktadır.

Ağrı İli Doğubayazıt İlçesi ülkemizin en doğusunda bulunan Gürbulak sınır kapısına ev sahipliği yapmakla beraber, Türkiye-İran arasındaki sınır ticaretinin en önemli ögesi

konumundadır. Dünyada bulunan birçok örnek gibi, ülkemizde de sınır kapılarının olduğu bölgelerde ticari etkileşimle beraber kültürel etkileşimin de olması kaçınılmazdır. Gürbulak Sınır Kapısı'nın ev sahibi olan Doğubayazıt İlçesi de bu etkileşime tanıklık eden yegâne yerleşim yerleri arasında yer almaktadır. Sınırlarda yaşanan her türlü etkileşimden bahsederken bunları sadece kurallara dahilinde sınırdan geçen ticari konvoylar olarak yorumlamak, kültürel etkileşimi tam anlamıyla anlamamıza mani olacaktır.

Sınır kapıları haricinde özellikle köy ve mezralarda diğer ülkelerin vatandaşlarıyla kurulan akrabalık, ticaret, arkadaşlık, komşuluk vb. sosyal ilişkiler kültürel etkileşim bağlamında il ve ilçe merkezlerine oranla daha zengin ve bakirdir. Öyle ki; bu farklı ülkelerin insanları için "sınır" kavramı devletlerin belirlediği "beyaz çizgi" olarak kalmış, birbirine yakın olan köy ve mezralarda sosyal ve kültürel anlamda pek bir etkisi olmamıştır.

Bu etkisizliğin nedeni ise devletler sınır çizmeden çok daha önce insanların birbirleriyle yaşama alışkanlıklarını kazanmış olması, birçoğunun birbiriyle akraba olması; bayram, düğün gibi özel günlerde alınan özel izinlerle birbirlerinin ülkelerine girip çıkmalarıdır. Doğubayazıt İlçesi de yukarıda bahsettiğimiz durumların yaşandığı yerlerdendir.

Doğubayazıt, hemen yanı başında bulunan ve sınır kapı komşumuz olan İran'ın Bazergan Kentiyle, Gürbulak Sınır Kapısı'nın kurulduğu 1937 tarihinden itibaren ticari ve kültürel etkileşim içerisindedir. Bu etkileşimlerin kültürel boyutunda karşımıza çıkan ögelerden birisi de ülkemizde tulum olarak bilinen ve İran Halkı'nın "Ney-Anban" olarak adlandırdığı nefesli enstrümanın etkileşimler sonucunda ülkemize girmiş olmasıdır. İran'ın Güney Körfez kısmında kullanılan ney-anban Farsların yüzyıllar boyunca geçirdiği tüm kültürel evrimlere rağmen, anatomik yapısında pek az değişikliğe uğramıştır.

Ney-anban'ın kökenlerinin de Karadeniz Tulumu gibi Avarlara dayandığı düşünülmektedir. Ney-anban adı verilen üflemeli enstrümanı bizim için bu kadar önemli kılan ise; bu enstrümanın Doğubayazıt İlçesinde tulum adı verilen enstrümana kaynaklık ediş tarihinin tam olarak bilinmemekle beraber çok eskiye dayanmaması ve neredeyse kesin olmasıdır.

Genel olarak Fars eğlence müziği ile Doğubayazıt halay müziği birbirleriyle benzer özellikler göstermektedir. Her iki bölgede kullanılan ritim kalıplarının (6/8, 2/4) aynı olması ve doğaçlama (improvisation) tekniklerinin birbiriyle hemen hemen uyuşuyor olması bu benzerliğe örnek olarak gösterilebilir. Doğubayazıt ilçesinde kullanılan ve tulum adı verilen bu enstrümanda bulunan 6 adet ses deliği; onu Karadeniz yöresinde kullanılan tulumdan ayıran ve kökeninin İran'da kullanılan ney-anban'dan geldiğinin yegâne göstergesidir.

İlk olarak Doğubayazıt İlçesi'nin köy ve mezralarında kullanılmaya başlanması, bize bu etkileşimin az önce bahsettiğimiz sınır ticareti kuralları çerçevesinde değil, sınırlar arası kültürel etkileşimden doğduğunu göstermektedir. Tulumun köy ve mezralardaki düğünlerde kullanılmaya başlanmasının ve bu kadar kısa sürede yayılmasının sebebi ise; dönemin şartları doğrultusunda, hali hazırda bir ses sisteminin bulunmaması ve bu tür eğlence ortamlarında zurna vb. rezonans değeri yüksek enstrümanların değer görmesi, tulumun da bu yüksek rezonans değerlerini bünyesinde barındırmasıdır.

İlk olarak Doğubayazıt İlçesi'nin köylerinde kullanılan tulum, zamanla İlçe insanlarının kendi içerisinde etkileşimi sonucunda ilçe merkezinde de kullanılır hale gelmiştir. Fakat bu etkileşim, tulum icracısı sayısının az olması, icra eğitimi veren kimselerin pek az bulunması, icracıların bu işi geçim kaynağı olarak kullanmayı tercih etmemesi nedeniyle

tulum icracısı bulmanın zorluğunu da beraberinde getirmiştir. İnsanlar düzenledikleri düğün ve eğlence ortamlarında neredeyse tulumdan başka bir şey duymak istememektedir.

Bu istekler sonucu icracı bulmakta hayli zorlanan ve bu işi geçim kaynağı olarak gören yöresel düğün sanatçıları, çözüm arayışına girmişler ve zamanla gelişen teknolojiyle beraber klavyelerin içerisinde hazır olarak bulunan ve "lead" adı verilen sesleri karıştırarak tulum benzeri sesler elde etmeye çalışmışlardır. Doğubayazıt İlçesinde yapılan bu ses üretme çalışmalarının öncüsü olarak bilinen ve yıllardır profesyonel olarak seslendirme ve düğün sanatçılığı mesleğini icra eden Nuri Tunç[1] ile yaptığımız telefon görüşmeleri sonucunda elde ettiğimiz bilgiler şöyledir;

Tulum enstrümanı'nın dijital ortam olarak adlandırılan klavyelere geçiş aşaması, yaklaşık olarak 20-25 yıl gibi bir süreyi kapsamakta ve halen bazı köylerde birkaç kişi tarafından akustik olarak kullanılmaktadır. Doğubayazıt haricinde İran'da Kürtlerin yoğun olduğu "Soran" bölgesinde, 2/4 ve 6/8 ölçüyle "Sorani" adı verilen müzik türünü icra ederken de Tulum kullanılmaktadır. Tulum, Fars müziğinde o kadar yaygınlaşmıştır ki; İran gibi şeriatla yönetilen kapalı bir toplumda bile bayanlar tulum icra etmektedir.

Tulumun Doğubayazıt İlçe merkezinde olmadığı zamanlarda ise merkezde düzenlenen eğlence ve düğün gibi organizasyonlarda davul-zurna kullanılmakta, zamanla akustik tulumun ilçe merkezine gelmesiyle düğün ve eğlence sahipleri davul-zurna icracılarını, icra esnasında durdurarak; "siz durun, biraz tulum çalsın" demeye, tulum enstrümanını diğerlerine tercih ettiklerini belirtmeye başlamışlardır.

Nuri Bey'le yaptığımız görüşmelerde, akustik tuluma benzeyen ses arayışlarına tamamen tesadüfi bir şekilde kendisi tarafından çözüm bulunduğu, bu çözümü yeni aldığı "Korg is-40" modeli klavyenin programlarını çözmeye çalışırken bulduğunu belirmiştir. Nuri Bey; "lead" adı verilen seslerin farklı versiyonlarını tesadüf sonucu tek kanala aktarmasıyla kendisinin de bizzat aşina olduğu tulum sesine benzer bir ses elde ettiğini, daha sonra da bu sesin rezonans ayarlarıyla oynayarak düzenlediğini bildirmiştir. "Korg is-40" modelinde yer alan tulum benzeri lead seslere örnek teşkil eden ses kaydı, linkte ve ekte verilmiştir.

Nuri Bey, elde ettiği bu lead sesini denemek amacıyla düğünde kullandığında ise insanlardan çok olumlu tepkiler aldığını, hatta klavyenin ritim ve accopmanying fonksiyonlarını kapattığında dahi insanların daha coşkulu bir şekilde oynamaya devam ettiklerini belirterek, bu denemelerin sürdüğü dönemde bazı köylere düğünlere gittikleri sırada akustik ve dijital tulumun bir arada kullanma fırsatı bulduğunu, insanların tepkilerinin dijital tuluma daha olumlu olduğunu ekledi. Akustik ve dijital tulumun bir arada kullanıldığı düğünlere rastlamak günümüzde pek mümkün değildir.

Gün geçtikçe gelişen teknoloji her alanda olduğu gibi müzik alanına da birçok yenilik getirmiştir. Teknoloji'nin müzik alanına getirdiği yeniliklerden birisi de canlı olarak kayıt edilen akustik enstrüman seslerini dijital klavyelerle aktaran ve bu klavyelerle akustik enstrüman çalma imkanı veren, "loop station" ve "sampling" teknolojisidir. Bu teknolojiyi kullanan Doğubayazıt İlçesi müzisyenleri de artık akustik tulum'a en yakın sesleri kullanmaya başlamışlardır.

Gelişen teknoloji beraberinde kolaylıklarla birlikte hızlı bir kültür asimilasyonuna neden olmuştur. Bu asimilasyonun başlıca sebebi, yöre müzisyenlerinin klavyelerde bulunan "techno, house, dance" vb. ritimleri kullanmaya başlaması ve yöre halkının da bunu zamanla kabullenmesidir. Kullanılan bu ritimler yöreye ait halayların ritim kalıpları, metronomları vb. özelliklerini tamamen

değiştirerek normalden iki kat hızlı hale getirmiş ve belirli yaşın üstündeki insanların (30-40 yaş) düğünlerdeki halaylara eşlik edememesi gibi problemler yaratmıştır.

SONUÇ

İran ve Türkiye'nin kültürel etkileşimleri sonucunda Doğubayazıt ilçesi kültürüne yerleşen tulum, Fars müziğinde yer alan ney-anban'la aynı özellikleri taşımasına rağmen icra şekli ve icra alanları olarak birbirinden ayrılmaktadır. Doğubayazıt ilçesinde kullanılmaya başlayan tulum, zamanla Ağrı İl merkezi ve tüm ilçeleri başta olmak üzere, Iğdır, Kars, Van-Erciş, Erzurum-Horasan ve Ardahan'a kadar yayılarak geniş bir kitleye ulaşmıştır. Tulum kültürünün bu hızlı yayılışı, teknolojinin asimilasyonuna uğrayarak gerçekleştiği için kültürel yozlaşma bağlamında üzücü sonuçlar doğurmuştur.

DİPNOT / FOOTNOTE

1 Ağrı İli Doğubayazıt İlçesi mahalli sanatçısı.

KAYNAKÇA/BIBLIOGRAPHY

Gazimihal, Mahmut Ragıp; "Türk Nefesli Çalgıları", Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1975.

Şerifiyan, Möhsen; "Ahava ve Aiene Sogvari der Buşehir Dirin", Tahran 1382.

Topaloğlu, İhsan; "Rize Folklorunda Tulum-Horon ve Düğünler", Yöresel Folklor Araştırması, Eser Ofset Matbaacılık, Rize 2005.

Ulusoy, Duygu; "Çamlı Hemşin Yöresi Hemşin Halkının Toplumsal Yaşamında Tulum ve Horon 'un Yeri ve İşlevleri", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

Uzun, Enver; "Doğu Karadeniz Bölgesi Tulum Çalgısının Tarihsel Serüveni Hakkında Bazı Tespitler" , Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, Kültür Bilimleri Akademisi Şti. Trabzon Haziran 2016.

Web 1 : http://tulum.com.tr/tulum_yapim.htm

Web11 : http://www.harmonytalk.com/id/7238

Web 6: https://www.youtube.com/watch?v=Yfiiz-mEQ_Wc